De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900

N.C.F. van Sas

bron
N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*.
Amsterdam University Press, Amsterdam 2004

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/sas_003meta01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

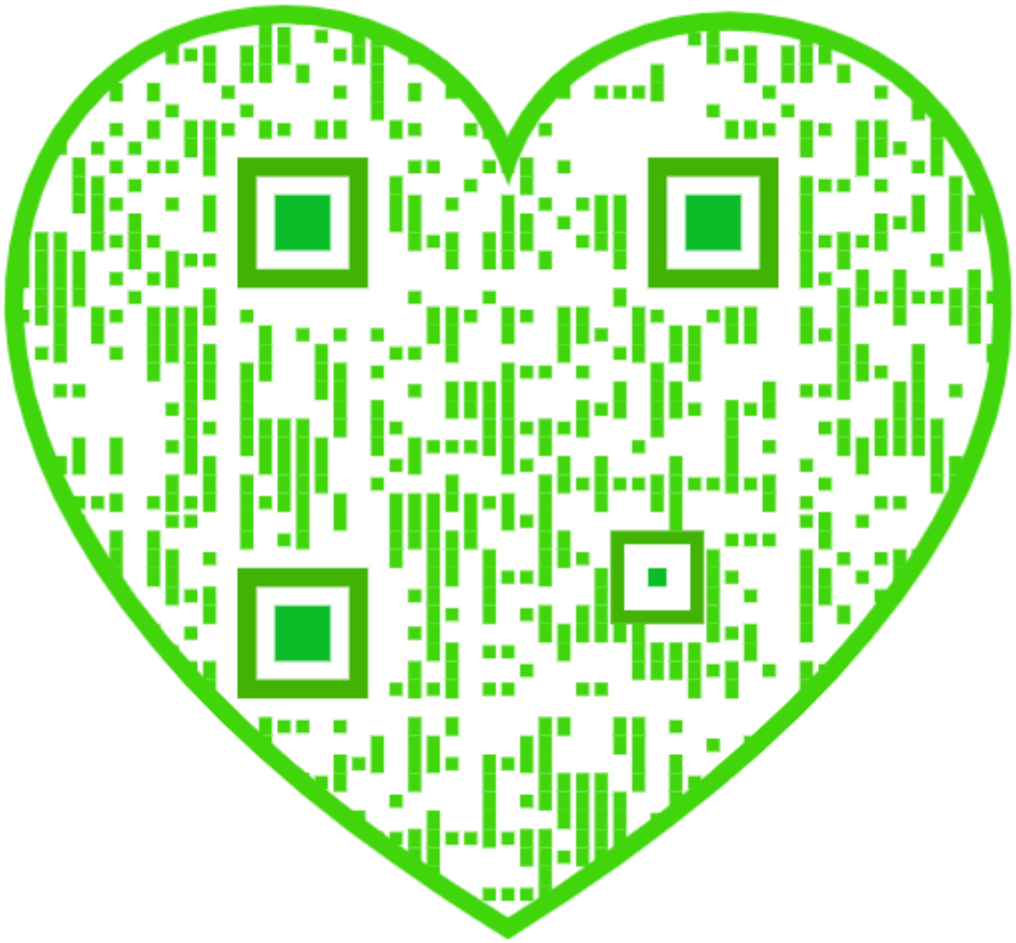

Voor Anna en Tobias

Woord vooraf

Dit boek is geboren uit wantrouwen. Zo'n twintig jaar geleden vond de Haagse onderwijsbureaucratie het niet langer verantwoord dat universitaire medewerkers de hun toegemeten onderzoekstijd naar eigen inzicht besteedden. Hun onderzoek zou voortaan 'voorwaardelijk' gefinancierd worden, afhankelijk van de plannen die ze indienden. Vooral voor het geesteswetenschappelijk onderzoek was dat iets nieuws. Op alle universiteiten werd daarop driftig getimmerd aan Potemkindorpen, waarbinnen ieder weer zijn eigen façade oprichtte. De mijne heette 'de modernisering van Nederland'. Ik nam mij voor aan te geven hoe de oude orde van de Republiek was overgegaan in de moderniteit van de negentiende eeuw. Welke fasen in dit veranderingsproces konden worden onderscheiden, hoe deze onderling samenhingen, welke breuken er waren en welke lijnen doorliepen.

Ik vermeldde op voorhand dat het geen doorgecomponeerd boek zou worden, maar dat ik juist de vrijheid verkoos deze transformatie vanuit verschillend perspectief te bekijken en daarvan verslag te doen in afzonderlijke artikelen. Zowel om mijzelf achter die façade zoveel mogelijk ruimte te laten, maar vooral om te kunnen inspelen op verschuivingen in de wetenschappelijke belangstelling.

Achteraf kan ik constateren dat het Haagse plandenken mij nauwelijks in de weg heeft gezeten. Misschien heeft het de vormgeving van dit boek wel een handje geholpen. Ook toen het stelsel van voorwaardelijke financiering al lang vergeten was, bleef ik stukken schrijven met dit project in het achterhoofd. Mede daarvoor kreeg ik in 1994 zelfs een prijs: de Prins Bernhard Fonds Prijs voor de Geesteswetenschappen. Verschillende uitgevers wilden mijn virtuele boek toen graag publiceren. Ik ging in zee met Saskia de Vries van de Amsterdam University Press. Zij bleek gelukkig bereid nog even te wachten op een boek dat naar mijn smaak nog steeds niet 'af' was. Het wachten heeft langer geduurd dan de bedoeling was, maar het boek is dan ook een stuk dikker geworden.

Mijn belangstelling werd de afgelopen kwarteeuw vaak gestuurd door de ritmiek van de historische herdenkingscultuur: 150 jaar België in 1980 - misschien wel de laatste collectieve herinneringsuiting van een land dat in die vorm thans niet meer bestaat -, 1795, 1848, en vooral de succesvolle *bicentenaire* van de patriottenbeweging in 1987. Deze werd geregisseerd door het zelfbenoemde Comité Tweede Eeuwfeest Nederlandse en Franse Revoluties, gepresideerd door Willem Frijhoff. Intussen maakte ik met Frans Grijzenhout twee grote tentoonstellingen over politiek en cultuur in de patriotten-

tijd (1987) en de Bataafs-Franse periode (1995). Zij waren de neerslag van een gedachtewisseling die nog steeds doorgaat. Van al die herdenkingen kwam de reflectie op het herdenken zelf: hoe het samenspel van geschiedenis en herinnering heeft bijgedragen aan het natievormingsproces van de 'lange' negentiende eeuw. Daarbij speelde ook mijn bewondering mee voor *Les lieux de mémoire*, dat onvolprezen winterboek van de Franse geschiedenis.

Bepaalde schrijvers waren op afstand een bron van inspiratie. François Furet die het doodgeslagen debat over de Franse Revolutie weer spannend maakte. Reinhart Koselleck die voor het vak geschiedenis nieuwe vergezichten opende. Ernest Gellner, de grote gangmaker van het nationalisme-onderzoek van de jaren tachtig en negentig. Qua historische denktrant bleef het 'possibilistische' credo van mijn leermeester Hans Boogman altijd meespelen. Wat hij bedoelde is misschien het best onder woorden gebracht door Hugh Trevor-Roper: 'History is not merely what happened, it is what happened in the context of what might have happened.' Uit de verte herken ik ook de ambitie van Bakhuizen het 'geheim verband' zichtbaar te maken van de verschijnselen uit een bepaald tijdperk.

Bij het redigeren van de hier samengebrachte artikelen stond ik soms voor het dilemma hoever ik moest gaan in het schrappen en herschrijven, vooral waar de stukken overlapten of in elkaar grepen. Het boek was immers van meet af bedoeld als een bundeling van bijdragen die vanuit een uiteenlopend perspectief en met een verschillende bedoeling waren geschreven. Achteraf wilde ik de integriteit van de afzonderlijke stukken niet te zeer aantasten. Waar de stukken in elkaar grijpen liggen vaak de knooppunten van de redenering. Het is geen toeval dat sommige sleutelfiguren en kroongetuigen op verschillende plaatsen opduiken, of het nu de Hoornse dominee Engelberts is, volksverlichter J.H. Swildens, zelfdenker Willem Anthonie Ockerse, of, veel later, *Gids*-redacteur Gerrit Kalff, die de nationale sentimenten van het fin de siècle zo knap fileerde. Voor dit soort kladschrijvers van de geschiedenis, degenen die in de turbulentie van het moment al een grote lijn kunnen ontwaren, heb ik altijd een voorliefde gehad. Zelfs als deze uitleggers van het eerste uur de plank hebben misgeslagen.

Ik dank al degenen die mij hebben geholpen - vaak onbewust - mijn denkbeelden vorm te geven: enkele generaties studenten in Utrecht en Amsterdam, vele collega's in binnen- en buitenland. Tijdens de redactiefase van dit boek heb ik enkele promovendi die zelf in het eindstadium van hun onderzoek verkeerden - Jan Drentje, Eveline Koolhaas, Pieter van Wissing, Jeroen van Zanten - wel eens misbruikt als klankbord. Fred Beijen, Piebe Teeboom en Tobias van Sas dank ik voor hun technische bijstand. Inge Klinkers liet haar redactionele haviksoog over de tekst gaan. Maarten Brands en Frans Grijzenhout waren zo vriendelijk een kritische blik te werpen op de inleidende beschouwing waarin ik achteraf probeer vast te stellen wat mij al die jaren heeft beziggehouden en dwarsgezeten.

Utrecht, zomer 2004.

Perspectief

De metamorfose van Nederland

'De volken, groote kinderen, beminnen alleen de legende. Zij hebben eene natuurlijke neiging het uurwerk der geschiedenis te doen stilstaan; en zeker zou hun dit gelukken, zoo er niet van tijd tot tijd mannen verschenen, vrienden der wetenschap en vrienden der schare, die het weder aan den gang bragten.' Dit schrijft Busken Huet in een lovende appreciatie van Robert Fruin, de grondlegger van de wetenschappelijke geschiedschrijving in Nederland. Diens leerstoel in de vaderlandse geschiedenis noemt Huet 'een kansel in eene kathedraal met eene natie tor gehoor'.[1] Maar vanaf die kansel verkondigde Fruin een eigen evangelie dat ook wel eens legendarische trekjes vertoonde. Zo is het in zijn voetspoor nog altijd gebruikelijk de Nederlandse geschiedenis in te delen in drie grote tijdvakken, van elkaar gescheiden door 'diepe kloven': de landsheerlijke tijd (tot de Opstand), de Republiek (die in 1795 bezweek) en het Koninkrijk (dat in 1813-1815 verrassend geboren werd).[2] Het aantrekkelijke van deze driedeling is haar overzichtelijkheid. Er kleven echter ook grote bezwaren aan. Om te beginnen de suggestie van continuïteit tussen het eerste en het derde tijdvak en de kwalificatie van de Republiek als 'tusschentijd'. Dit blijft een merkwaardige aanduiding voor een periode die algemeen als het hoogtepunt uit de Nederlandse geschiedenis wordt beschouwd. Een groot nadeel van deze periodisering is verder de systematische onderwaardering van beide 'kloven' - zowel de Opstand als de Bataafs-Franse Tijd - ten opzichte van de lange periodes van 'normaliteit' ervoor en erna.

Ik stel daarom een principieel andere periodisering voor. Daarin wordt de periode 1750-1850 beschouwd als een zelfstandig tijdvak in de Nederlandse geschiedenis met als kenmerk niet een vaste - staatkundige of andere - structuur, maar juist de verandering als zodanig. Dit vereist enige toelichting. Uiteraard is haast elke periode te benoemen als een overgangsperiode, zoals Kamerbeek jr. met een keur aan historiografische voorbeelden heeft gedemonstreerd.[3] Typerend voor de periode 1750-1850 is evenwel dat zij juist door de tijdgenoot zelf vaak werd beschouwd als een tijdvak waarvan ingrijpende verandering het hoofdkenmerk was en waarvoor het begrip 'over-

1 Busken Huet, 'R. Fruin', 180-183. Vgl. ook 'De mythe Nederland', hierna 532.
2 Fruin, 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis', 25.
3 Kamerbeek jr., 'Het begrip "historische overgangsperiode" kritisch bekeken'.

gangstijd' zelfs gemunt schijnt te zijn.[4] In een breder - Duits en Europees - perspectief heeft Reinhart Koselleck dit tijdperk benoemd tot *Sattelzeit*, waarin het sociaal-politieke vocabulaire ingrijpend veranderde in nauwe samenhang met vier op elkaar inwerkende processen van democratisering, *Verzeitlichung*, ideologisering en politisering.[5] Het sociaal-politieke vocabulaire was van die ontwikkelingen de reflectie, maar werd er ook door bepaald en omschreven. En soms speelde het zelf een constitutieve rol in dit proces van transitie: het woord als schepper van sociale werkelijkheid.

In Europese termen gaat het dan om de samenhang van indrukwekkende fenomenen als Verlichting, Revolutie, Restauratie en Romantiek, en om de geboorte van de grote ideologieën liberalisme, conservatisme en nationalisme. Als stiefkind onder de ideologieën is het nationalisme misschien wel de belangrijkste *idée force* van de lange negentiende eeuw. In Nederland betekent dit de beleving, vertaling, aanpassing (of verwerping) van al die transnationale fenomenen in eigen termen in de context van de omvorming van de oude Republiek naar de negentiende- en twintigste-eeuwse moderniteit. De Republiek was een staatkundig atavisme dat tegelijk vroegmodern was geweest en het economische en culturele wonder van de Gouden Eeuw had gedragen. Dit culmineerde in een vroege en verrassend radicale Verlichting, met Spinoza en zijn kring als brandpunt.[6] Maar ook deze vroege radicaliteit werd gesmoord in het proces van verstarring dat de achttiende-eeuwse Republiek haast op elk terrein doormaakte. In de *Sattelzeit*, die dus behalve een transnationaal verschijnsel ook een echt Nederlandse overgangstijd was, probeerde de Republiek op dit om zich heen grijpende 'verval' een samenhangend antwoord te vinden.

Een revolutie tussen haakjes

Het precieze wat, hoe en waarom van de Bataafs-Franse revolutieperiode van 1795-1813 werd na afloop door de tijdgenoot vaak met stilte omgeven. Men wilde een confrontatie met de felle tegenstellingen uit dit meest recente verleden voorkomen en het 'vergeten en vergeven' vooropstellen, dat inmiddels tot norm was verheven. Wat in 1795 was begonnen als een onder de burgerij breed gedragen Bataafse Omwenteling, was na een aantal jaren veranderd in een steeds drukkender Frans bezettingsregime. Het aanvankelijk door velen als een bevrijding gevierde binnentrekken van het Franse leger in 1795 werd later beschouwd als het binnenhalen van het 'grieksche paard'.[7] Deze gedeelde ervaring droeg in belangrijke mate bij aan het overbruggen van de binnenlandse tegenstellingen en zorgde al in de jaren 1800-1813 voor een verdieping en intensivering van het vaderlands gevoel.

In 1815 ging Johannes Kinker de markt op met een nieuw politiek tijd-

4 Vgl. Demandr, 'Denkbilder des europäischen Epochenbewusstseins'.
5 *Geschichtliche Grundbegriffe*, I, 'Einleitung'.
6 Vgl. Van Bunge (red.). *The early Enlightenment in the Dutch Republik, 1650-1750*.
7 *De Herkaauwer*, I, 5.

schrift, *De Herkaauwer*.[8] Zijn bedoeling was de 'zoo driftig en met zoo veel overijling doorleefde laatste negentien jaaren, waarin wij naauwelijks den tijd gehad hebben, om na te denken' te heroverwegen en in zekere zin 'nog eens te beleven'.[9] Het was niet mogelijk de draad op te nemen en verder te gaan alsof er niets gebeurd was. En dat was volgens hem ook niet wenselijk. 'Op zijn zuinigste' moest het tijdvak 1795-1814 beschouwd worden als 'een groote *parenthese* of tusschenzin' in de vaderlandse geschiedenis. Wat tussen die haakjes stond, moest in breder verband worden gezien. Tegen vergeven kon natuurlijk niemand bezwaar hebben, maar met vergeten lag dat heel anders. Het zou eerder een probleem zijn zich alles goed te herinneren omdat er zoveel gebeurd was, en omdat het zo moeilijk was dat verantwoord te presenteren.[10]

Kinker voelde in 1815 al scherp aan welk historisch lot er dreigde voor zijn 'tusschenvak'. Wegkijken en toedekken speelt de historische waardering van de Bataafs-Franse revolutieperiode tot de dag van vandaag parten. Mijn voorstel is daarom maar wat minder zuinig te zijn dan Kinker, en de Bataafs-Franse Tijd van 1795-1813 juist te beschouwen als het hart van de grote transitie in de Nederlandse geschiedenis, die loopt van 1750 tot 1850. Daarmee doe ik ook recht aan Fruin als hij schrijft: 'De revolutie [...] heeft niet slechts de republikeinsche instellingen van voorheen vernietigd, maar tevens met de traditie der republiek volkomen gebroken. Voor niet éénen staat misschien is de groote omwenteling zoo radicaal geweest als voor dien der Vereenigde Nederlanden.' Immers: in politiek opzicht was bij ons, anders dan in Frankrijk, 'al het bestaande tot in zijn grondslagen vernietigd en door een geheel nieuw gebouw vervangen'.[11]

De echte kern van de omwenteling wordt gevormd door de Bataafse Terreur tussen 22 januari en 12 juni 1798, die gelukkig veel minder terroristisch uitpakte dan haar bloedige Franse tegenhanger. Dat kleine halfjaar zag de toespitsing van een proces dat al een halve eeuw bezig was - vanaf de 'vernederlandsing' van de Verlichting in de jaren 1750 - en dat ook nog een halve eeuw zou duren. In elk geval tot Thorbeckes constitutionele revolutie van 1848 en de uitwerking daarvan in de twee klassiek-liberale decennia daarna. Meer algemeen is dit boek een poging het moderne Nederland te begrijpen vanuit het perspectief van die grote transitie van het midden van de achttiende tot het midden van de negentiende eeuw. Meer in het bijzonder, en in mijn optiek onlosmakelijk daarmee verbonden, is het daarmee ook een poging tot 'penser la révolution batave': het doordenken, begrijpen en histo-

8 Kinker was al veel langer een 'freischwebend' en vaak origineel beschouwer van de politieke actualiteit. In 1787 was hij wellicht betrokken bij het tijdschrift *Janus*. Tijdens de Bataafse Omwenteling was hij mogelijk de hoofdauteur van *Janus Verrezen*. Zie voor deze auteurschapkwesties Van Wissing, *Stokebrand Janus 1787*.

9 *De Herkaauwer*, I, 2.

10 *De Herkaauwer*, I, 19-10.

11 Fruin, 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis', 25.

risch plaatsen van die nog altijd slecht gekende en daardoor ook vaak miskende achttiende-eeuwse Nederlandse revolutie.

Nu ben ik zeker niet de eerste die aandacht vraagt voor de politieke samenhangen van de periode 1780-1848. C.H.E. de Wit, bijvoorbeeld, heeft dit gedaan in een boek waarin hij de 'strijd tussen aristocratie en democratie' centraal stelde en de meest radicale patriotten en Bataven op het schild hief, samen met zijn grote held Thorbecke, door hem geportretteerd als een *reborn* Bataaf.[12] De Wits werk heeft als blijvende verdienste dat het de belangstelling voor de Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw nieuw leven heeft ingeblazen. Tegenover dit voordeel staan echter grote nadelen, met name het zwart-witschema dat alle politiek interpreteert in termen van een - zijns inziens fundamentele en onoverbrugbare - sociale tegenstelling tussen regenten en burgers; een klassenstrijd naar marxistisch recept in feite. Na Colenbranders depreciërende internationale interpretatie en Geyls revaluerende nationale interpretatie - de eerste zag het laat-achttiende-eeuwse Nederland vooral als speelbal van de mogendheden, de tweede beschouwde het patriottisme als een belangwekkende hervormingsbeweging van eigen bodem - was De Wits sociale interpretatie uiteindelijk een samenzweringstheorie waarin op eigenbelang gerichte regenten samen met hun burgerclientèle (onder wie zijn *bête noire* Rutger Jan Schimmelpenninck) de democratie de pas afsneden.

Op zijn beurt begon ook E.H. Kossmann zijn geschiedenis van het moderne Nederland, de *Lage landen*, in 1780, waarmee hij het intrinsieke belang van patriotten en Bataven onderstreepte. Toch kon Kossmann deze revolutiemakers nooit helemaal serieus nemen, zoals hij ruiterlijk toegeeft. Ze waren eerder belangwekkend dan belangrijk, meer opgewonden dan opwindend. Zijn blik lijkt soms gekleurd door eenzelfde soort esthetisch onbehagen dat hij als verklaring geeft voor de negatieve visie van de na-Tachtiger Colenbrander.[13] Kossmanns ironisch-afstandelijke stijl van geschiedschrijving moest haast wel botsen met de patriots-Bataafse agitprop, die natuurlijk evenmin kon voldoen aan de hoge politiek-theoretische eisen die hij stelde.

Mijn eigen opvatting is aan al die interpretaties schatplichtig, maar wijkt daar op belangrijke punten toch vanaf. Zo laat ik mijn periodisering expliciet beginnen in 1750, drie decennia eerder dan de patriottentijd, om recht te doen aan de in de afgelopen decennia sterk gerevalueerde Nederlandse Verlichting, in haar latere, 'gematigde' verschijningsvorm. Die herwaardering

12 De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland*, en idem, *Het ontstaan van het moderne Nederland (1780-1848) en zijn geschiedschrijving*.

13 'Colenbrander was in stijl en smaak een na-Tachtiger die, zelf vol Tachtiger geestdrift voor hartstocht, schoonheid en daadkracht, tegen de lelijke roddelverhalen, de galmende hoogdravendheid en de zoetsappige redevoeringen van de patriotten net zo heftig uitviel als de literatoren van *De Nieuwe Gids* tegen de domineesdichters van de negentiende eeuw.' Kossmann, 'Nabeschouwing', 138.

had iets heel paradoxaals, en zelfs iets parochiaals. Terwijl de buitenwereld aan de hand van Adorno en Horkheimer geconfronteerd werd met de *Dialektik der Aufklärung*, een Verlichting die met het twintigste-eeuwse exces van totalitarisme en holocaust in haar tegendeel was verkeerd en daarmee retrospectief onder een donkere schaduw kwam te liggen, kende de Nederlandse Verlichting een geheel eigen dialectiek. Lange tijd beschouwd als non-existent en niet relevant, werd zij nu herontdekt en wetenschappelijk ontgonnen. Die nieuwe aandacht voor de Nederlandse *High Enlightenment* als project, proces en periode maakte het ook mogelijk de politieke bewegingen van patriotten en Bataven in een ander licht te plaatsen. Herwaardering van de Verlichting hoeft overigens niet vanzelf te leiden tot een beter begrip van de laat-achttiende-eeuwse politiek. De patriotten en Bataven is inmiddels ook verweten - in een verrassende *remake* van Colenbranders veroordeling - dat ze het grote project van de Nederlandse Verlichting juist om zeep hebben geholpen.[14]

De hier gehanteerde tijdgrenzen, die Verlichting en Revolutie het volle pond geven, maken het, aan gene zijde van de eeuwwende van 1800, ook mogelijk het Verenigd Koninkrijk van Willem I beter in zijn tijd - en in de geschiedenis van Nederland en België - te situeren. Dit was een typisch Restauratiefenomeen dat een veel opener, onbevooroordeelder en minder vanuit zijn uiteindelijke failliet beredeneerde interpretatie verdient dan het doorgaans gekregen heeft. Vervolgens kunnen we zo ook de rol van Thorbecke beter naar waarde schatten. Thorbecke was inderdaad degene die het hervormingskarwei van patriotten en vooral Bataven voltooide, maar hij deed dat op een geheel eigen wijze, die hem zowel onderscheidde van de laat-achttiende-eeuwse hervormers (die hij goed kende en waardeerde, maar ook scherp kritiseerde) als van zijn vroeg-liberale Nederlandse tijdgenoten. Geïnspireerd door de idealistische filosofie van zijn Duitse leerjaren,[15] streefde hij naar nieuwe eenheid en samenhang in de Nederlandse staatsinrichting, op een manier die recht zou doen aan haar historische eigenheid maar haar tegelijk internationaal *zeitgemäß* moest maken.

De wellust der gezelligheid

De vernederlandsing van de Verlichting vanaf 1750 betekende tegelijk de ver-maatschappelijking van de Verlichting en het ontstaan van een verlichte *civil society*: de (zelf)organisatie van het maatschappelijk middenveld in termen van genootschappelijkheid of sociabiliteit. In de tweede helft van de achttiende eeuw zag men de eigen tijd reeds als de ‘eeuw der genootschappen’. Nederland heette een land waar de ‘wellust der gezelligheid’ hoogtij vierde.[16] In eigen ogen was de laat-achttiende-eeuwse Republiek ook veel genoot-

14 Zie ‘De burger als eunuch’, hierna 385-398.
15 Zie daarvoor thans uitgebreid Drentje, *Thorbecke, een filosoof in de politiek*.
16 Aldus Pieter Vreede, in *De lof der eendracht, in vaderlandsche liederen (1786)*, aangehaald door Schulte Nordholt, ‘Vaderlandse vrijheid en mensheidsdromen’, 78.

schappelijker georganiseerd dan andere landen. En alles wijst erop dat die tendens zich in de spreekwoordelijk burgerlijke negentiende eeuw nog sterker heeft doorgezet. In zijn jaarrede op de algemene vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen van 1833 - de alternatieve troonrede in dit schaduwparlement van de verlichte burgerij - sprak de Amsterdamse vroeg-liberaal J.J. Uytwerf Sterling met warmte over ‘onze veelvuldige Genootschappen en Maatschappijen, Inrigtingen en Vereenigingen, van Letterkundigen of Wetenschappelijken, van Godsdienstigen of Liefdadigen aard, waarvan nergens, in aantal of doelmatigheid, wedergade gevonden wordt, zoo zelfs dat *Nederland* schertsenderwijze weleens het Vaderland der Genootschappen genoemd is’.[17] Omgekeerd zette de Tegenverlichting zich in Da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823) juist krachtig af tegen de tendens waarbij men ‘ieder raauw en ongekookt voorwerp van verbetering, van herstel, van uitroejing van deze of geene lichaamlijke of zedelijke ziekte, (die in den vervallen staat der natuur noodzaaklijk zijn, en in de hand van Gods Voorzienigheid zich zelve genezen zullen) dadelijk aangrijpt en met grooten ijver ten uitvoer brengt door middel van honderden van maatschappyen, (die door hare uitgebreidheid zelve, reeds spoedig na hare oprigting aan alle kanten bouwvallig worden)’.[18]

Ernest Gellner heeft zich aan het eind van zijn leven expliciet beziggehouden met de transformatie van staat en maatschappij tussen de achttiende en negentiende eeuw. Hij was een van de belangrijkste theoretici van het nationalisme toen dit in de jaren 1980 en 1990, na decennia van wetenschappelijke verwaarlozing, opnieuw in de belangstelling kwam. Veel van Gellners boeken zijn variaties op hetzelfde thema; pogingen de loop van de wereldgeschiedenis te verhelderen vanuit een steeds verschuivend perspectief, mede onder invloed van veranderende tijdsomstandigheden en nieuwe wetenschappelijke vragen. Zijn briljante *Nations and nationalism* (1983) zag het nationalisme als een door de staat geproduceerd fenomeen, bedoeld om de wendbare en multi-inzetbare burgers te creëren die een moderne, dynamische, industriële maatschappij nodig heeft. Hoe scherp deze inzichten ook waren en hoe zinnig de gemaakte onderscheidingen, juist die koppeling van nationalisme aan een industrialiserende samenleving maakte Gellners nationalismetheorie historisch meteen kwetsbaar. Het ontstaan van het moderne nationalisme in de late achttiende eeuw hield immers geen evident verband met een proces van industrialisering. Het leek veeleer verbonden met de - onderling weer op complexe wijze samenhangende - fenomenen van Verlichting en Revolutie.

In één van zijn laatste boeken, *Conditions of liberty: Civil society and its rivals* (1994), komt Gellner tot een interessante nuancering van zijn nationalismetheorie. Hij geeft daar een periodisering die veel beter past bij de tran-

17 Uytwerf Sterling, *Redevoering, over het behouden en aankweeken van den tegenwoordigen Nederlandschen volksgeest*, 64.

18 Da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, 84.

sitie van de oude maatschappij naar de moderniteit, en bij de rol van de natiestaat in dat verband. De verschijning op het wereldtoneel van *modular man* wordt nu gekoppeld aan de creatie van een verlichte *civil society*, zoals die voor het eerst onder woorden is gebracht door de Schot Adam Ferguson. Deze nieuwe benadering ontstond onder de indruk van de val van het communisme en het daarbij onderkende belang van de *civil society* in diverse Oostbloklanden. Zij gaat uit van de achttiende-eeuwse scheiding van staat en maatschappij als fase in het moderniseringsproces en maakt Gellners theorie minder afhankelijk van de - vrijwel overal later plaatsvindende - industrialisering.

Gellners *Conditions of liberty* heeft veel minder aandacht gekregen dan *Nations and nationalism* met zijn dwingende betoogtrant. Het is ook een heel ander soort boek, door John Gray treffend getypeerd als 'a brilliant collection of aperçus, asides, obiter dicta, historical analogies and digressions'.[19] Zo legt Gellner bijna terloops een verband tussen de Reformatie en het ontstaan van een *civil society*. Een protestantse religieuze stijl zou zowel die *civil society* als het nationalisme van *modular man* mogelijk hebben gemaakt.[20] Wat Gellner hier schrijft zou Abraham Kuyper vermoedelijk meteen herkend hebben. In *Souvereiniteit in eigen kring* (1880) legt ook hij een relatie tussen de Reformatie en het ontstaan van een sfeer van burgerlijke vrijheid: 'Zijn de burgervrijheden niet juist onder de Gereformeerde natiën het weligst ontloken?'[21]

Op zijn beurt heeft de neohistorist Thomas Nipperdey de overgang van de oude maatschappij naar de moderniteit geschetst als een proces van achtereenvolgens *Entpluralisierung* en *Neupluralisierung*. Of, beter gezegd, als een dialectiek van die beide bewegingen.[22] Nipperdeys model doet denken aan Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962.). Habermas laat daarin de (positief gewaardeerde) schepping van een nieuwe openbaarheid in de achttiende eeuw volgen door een (door hem betreurde) *Verfallsgeschichte* in de tweede helft van de negentiende eeuw, wanneer die 'liberale' openbaarheid weer wordt opgeknipt in neocorporatieve structuren.[23]

Het is maar hoe je het bekijkt. In Nederlandse termen: als we Abraham Kuypers ingenieuze project van de 'souvereiniteit in eigen kring' in deze categorieën proberen te vatten, is de conclusie ambivalent. Enerzijds blijkt Kuyper zijn lesje goed geleerd te hebben en de kunst van maatschappelijke zelforganisatie te hebben afgekeken van de verlichte *civil society*, in het bij-

19 *London Review of Books*, 22 september 1994.
20 Gellner, *Conditions of liberty*, 45-49, 103-108.
21 Kuyper, *Souvereiniteit in eigen kring*, 29.
22 Nipperdey, 'Einheit und Vielfalt in der neueren Geschichte'. Ook in het grote project van Pierre Rosanvallon, waarin deze de ontwikkeling van het moderne Frankrijk poogt te conceptualiseren in termen van de verhouding tussen het bijzondere en het algemene, krijgt de *civil society* thans een duidelijk accent. Zie met name *Le modèle politiquie français. La société civile contre le jacobinisme de 1789 à nos jours*.
23 Vgl. De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 199.

zonder van de Nutsbeweging in Nederland.[24] De paradox is dat hij de vormen van dit verlichte moderniseringsoffensief overneemt om er de Verlichting, ofwel de moderniteit, naar de inhoud mee te lijf te gaan. Dit is een illustratie van het mechanisme dat antimoderniteit zich moet uitdrukken in termen van de moderniteit zelf. Zoals Björn Wittrock het heeft geformuleerd: 'The age of modernity is characterized by the fact that the opponents of emblematic modern institutions cannot but express their opposition, cannot but formulate their programs with reference to the ideas of modernity.'[25]

Zowel de door Gellner geschetste ontwikkeling als die van Nipperdey mondt uit in de moderne negentiende-eeuwse natiestaat als product van een gecombineerd proces van staats- en natievorming. Terugkijkend vanuit twintigste-eeuwse verzuilde verhoudingen wordt dit proces in Nederland gecompliceerd door de beginnende Verzuiling, die de eenheid van de natie juist lijkt te ondermijnen. Maar vooruitkijkend vanuit het midden van de achttiende eeuw wordt duidelijk dat het neocorporatisme van de Verzuiling - de Nederlandse variant van Nipperdeys *Neupluralisierung* - een ontwikkelingsfase is (zij het een uiterst belangrijke) binnen dat voortgaande proces van staats- en natievorming zelf.

Bij dit specifiek Nederlandse proces van staats- en natievorming past ook het Nederlandse nationalisme, dat een extra functie kreeg als ideologisch bolster van Nederland als geheel. Dat maakt eveneens begrijpelijk waarom de Verzuiling omstreeks 1900 - wanneer het land een snelle veranderingsfase doormaakt - hand in hand gaat met een uitbarsting van fel nationalisme: het gaat hier om twee kanten van dezelfde medaille. Het clichébeeld van de Verzuiling als georganiseerde apartheid is heel goed te rijmen met een samenleving die tegelijk sterk nationaal en zelfs nationalistisch te noemen is.

Revolutionaire moderniteit

Het revolutionaire parool Vrijheid, Gelijkheid en - het nooit helemaal thuis te brengen stiefbroertje - Broederschap, bestond uit grote woorden, *Grundbegriffe* in de zin die Koselleck daaraan heeft gegeven. Deze drieklank klonk in het revolutionaire Nederland op een eigen wijs. Die geeft tevens de complexe verhouding weer tussen de Bataafse en de Franse Revolutie. De revolutionaire één- en ondeelbaarheid was letterlijk ontleend aan het Franse revolutionaire woordenboek maar kreeg in het Bataafse vocabulaire na 1795 een eigen, explosieve betekenis, als uitdrukking van de constitutionele doorbraak die de Bataafse revolutionairen beoogden. Negentiende-eeuwse Franse revolutie-uitleggers - Tocqueville voorop - gingen de breuk van de grote revolutie later relativeren door die in het verlengde te zien van de absolutistische centralisatiepolitiek. Het contrast met de Nederlandse Revolutie, die wel degelijk een doorbraak forceerde, werd daardoor alleen maar groter.

24 Vgl. Kuyper, *De 'Nuts'-beweging*.
25 Wittrock, 'Modernity: one, none, or many?' 38.

Het blijkt in de praktijk heel moeilijk meer dan één van dat soort grote woorden tegelijk in de mond te nemen. Tijdens de Bataafse Revolutie raakten de constitutiemakers verstrikt in een ingewikkeld puzzelspel met de concepten vrijheid, gelijkheid, eenheid en democratie. In 1830 gold iets dergelijks toen aanzetten tot constitutionele vernieuwing in het Noorden van Willem I's koninkrijk werden gesmoord in de extreem nationalistische reactie op het uitbreken van de Belgische Opstand. De begrippen 'vaderland' en 'vrijheid' werden toen in Noord en Zuid op heel verschillende wijzen aan elkaar gekoppeld. Pas in 1848 lukte het Thorbecke, na jaren van intens zelfdenken op gang gebracht door de ervaringen van 1830, om voor Noord-Nederland een nieuw evenwicht te vinden tussen deze grote woorden.

Gelijkheid was het toverwoord van de Bataafse Omwenteling. Het beheerste enkele jaren het toneel en werd toen met grote ernst gepropageerd en gepraktiseerd. Gelijkheid leidde tot veel politiek correct gedrag, vooral toen alle aanspreekvormen een aantal jaren werden vervangen door het gelijkmakende Burger en Burgeres. Het krachtige egalitaire moment van die eerste revolutiejaren sloot aan bij - en radicaliseerde in zekere zin - een veel oudere en als typisch Nederlands ervaren traditie van christelijke en burgerlijke gelijkheid. Ook toen de revolutionaire roes enkele jaren later was uitgeraasd, is dat gelijkheidscredo bepaald niet zonder duurzame gevolgen gebleven. Het was van groot belang bij het egaliseren - hoe moeizaam dat ook ging - van de tot beginsel verheven en geïnstitutionaliseerde ongelijkheid: het 'feodalisme' van de oude maatschappij.

De gelijkheid voor de wet van 1795 wees vooruit naar een samenleving die in termen van de Verlichting beantwoordde aan criteria van eenvormigheid, rationaliteit en, inderdaad, moderniteit. Dat wilde in de Nederlandse context heel wat zeggen: de formalisering van de Rechten van de Mens en Burger, de scheiding van Kerk en Staat, en het daarmee ongedaan maken van de formele achterstelling van protestantse dissenters en katholieken, door hen blijvend tot volwaardige (staats)burgers te maken. In economisch opzicht betekende dit de afschaffing van de gilden (al liet de effectuering daarvan nog enige tijd op zich wachten) en de invoering van een stelsel van algemene belastingen. Ook bij de totstandkoming van de eenheidsstaat speelde die egalitaire impuls als achterliggende verlicht-rationele norm een belangrijke rol. Dat er vervolgens niet van de ene op de andere dag een ideale Bataafse samenleving naar verlicht model kon worden geconstrueerd, conform de revolutionaire ambities van het eerste uur, laat zich raden. Wie zoiets bij wijze van leunstoelredenering-achteraf lijkt te hebben verwacht, redeneert even utopisch als onhistorisch.

Tot de moderne conditie hoort het postrevolutionaire burgerschap. Dat is in al zijn tegenstrijdigheden conceptueel het diepst doordacht door Benjamin Constant,[26] met connotaties die ook voor Nederland relevant zijn. Constant

26 Vgl. Fontana, *Benjamin Constant and the post-revolutionary mind*; Holmes, *Benjamin Constant and the making of modern liberalism*; Kelly, *The humane comedy. Constant, Tocqueville and French liberalism*.

redeneerde dat er bij ‘vrijheid’ al eeuwen een begripsverschuiving gaande was, die tijdens her, revolutietijdvak scherp werd toegespitst. Hij maakte onderscheid tussen vrijheid bij de ‘ouden’, in de zin van een politiek actief, waakzaam burgerschap, en de burgerlijke vrijheid bij de ‘modernen’ - zichtbaar vanaf de Middeleeuwen. Hierbij ging het om het genieten van vrijheden die de staat garandeerde. Anders gezegd: het onderscheid tussen positieve (politieke) en negatieve (burgerlijke) vrijheid. In de Nederlandse stedenrepubliek werd het politiek actieve burgerschap van het klassieke republicanisme tot op het laatste moment in ere gehouden, ook door pogingen het te actualiseren. In grote, absolutistisch geregeerde staten zoals Frankrijk was het passieve, consumptieve burgerschap al veel langer op de voorgrond getreden. Maar in het revolutietijdvak werden de kaarten opnieuw geschud. Zowel de oude monarchie Frankrijk als de klassieke republiek Nederland maakte toen een reeks constitutionele experimenten door. Daarbij werd Frankrijk een tijdlang getransformeerd in een grootschalige, jacobijnse republiek. De Nederlandse Republiek kwam uiteindelijk (in 1813-1815) uit de strijd tevoorschijn als een constitutionele monarchie. Dit was een bijzondere ontwikkeling, ook in breder Europees perspectief. Hier was immers sprake van een venerabele republiek, met een weliswaar verstarde maar nog altijd functionerende cultuur van stedelijk republicanisme. Dat republicanisme moest na 1795 nieuwe invulling krijgen in een ook hier naar verhouding plotseling veel grotere, want nationale, openbare ruimte. De kleinschalige stedelijke biotoop (waarvoor het klassieke republicanisme letterlijk gemaakt was) maakte na enig geharrewar plaats voor de democratisch-centralistische eenheidsstaat van 1798. Die eenheid bleef altijd bestaan maar de democratie verdampte al snel.

In de woorden van Gijsbert Karel van Hogendorp, de architect van het nieuwe bestel van 1813-1815 en meester in de kunst van *invention of tradition*, was die Nederlandse ontwikkeling zelfs paradigmatisch voor de transformatie van klassiek republicanisme naar een constitutionele monarchie: ‘Uit den baajert [...] van de constitutie der Republiek, is de zon der constitutionele regeringen opgerezen, welke heden Europa staan te bedekken.’[27] Voor deze stelling valt zeker wat te zeggen. Toen het republicanisme in de patriottentijd werd gemoderniseerd, keek de buitenwereld aandachtig toe. Deze internationale belangstelling verschoof vanaf 1789 naar Frankrijk. Nederland was inmiddels een land met een briljante toekomst achter zich. Maar ook toen de wereld de Republiek uit het oog verloor, bleef de situatie zich hier verder ontwikkelen en behield zij een eigen dynamiek. De echte doorbraak moest zelfs nog komen. Dat was de Bataafse Revolutie, met haar combinatie van eenheidsstaat en rechtsstaat: het beslissende moment in het proces van het weer bij de tijd brengen van de oude, in verval verkerende Republiek.

27 Deze conclusie trekt Van Hogendorp uit zijn lectuur van het vierde deel (handelend over de Nederlanden) van Jonas Daniel Meyers *Esprit, origine et progrès des institutions judiciares des principaux pays de l'Europe* (1820). *Bijdragen tot de huishouding van staat,* VI, 12.

Het einde van de politiek

Oude en nieuwe vrijheid, actieve en passieve burgers, klassiek republicanisme en nieuwerwets liberalisme, gingen in de politieke en conceptuele turbulentie rond 1800 overal door elkaar lopen. Net als elders - allereerst natuurlijk in Frankrijk - volgde ook in Nederland op de periode van extreem politiek activisme een scherpe terugval in de politieke belangstelling, een depolitisering variërend van resignatie tot openlijke afkeer, van *dérévolution* tot anti-politiek. In Nederland kreeg in deze fase de vanouds bekende 'stille' burger - een begrip met onvervalst horatiaanse connotaties - nieuwe waardering. Eerder was het vaak zo geweest dat een burger, om deze naam waard te zijn, ook geacht werd te kiezen en voor zijn mening uit te komen. In 1803 vroeg de voormalige huisdichter van het Amersfoortse patriottisme, de katholiek Pieter Pijpers, juist weer aandacht voor de 'vergeeten burger', die zich ver van de boze wereld aan zijn eigen zaken wijdt en geniet van het goede leven.[28] Het burgergevoel deinde dus mee op de golven van een - inmiddels neergaande - politieke conjunctuur. Dat levert een merkwaardige paradox op: veel politiek actieve Bataven trokken zich na 1798 gedesillusioneerd terug. Maar dat betekende tevens dat ze nu gingen genieten van een modern-burgerlijke vrijheid die ze met hun klassiek-burgerlijke activisme deels zelf hadden bevochten of veiliggesteld. De katholieke Friezin Jetske Pinart-Loensma is van deze houding een mooi, maar zeker geen uitzonderlijk voorbeeld. De politiek was jarenlang haar passie geweest. Maar voortaan liet zij de krant liggen. In 1799 trok zij zich terug met een boekje in een hoekje, 'levende tans huiselijk stil en vergenoegd, leesende een boek na mijn smaak'.[29]

Dezelfde Wiselius die met zijn fameuze Doctrina-lezingen in 1793 een van de eerste voorstanders van staatkundige eenwording was geweest, verklaarde in 1799 inmiddels 'een walg' van politiek te hebben.[30] Bij de vrijwording in 1813 meldde hij Hogendorp dat hij graag instemde met een (Oranje)monarchie als regeringsvorm, mits de oude oligarchie maar niet terugkwam. Met vele andere voormalige revolutionairen was hij al jaren eerder van zijn vroegere denkbeelden teruggekomen en tot de overtuiging geraakt 'dat het republicaniseeren, vooral bij de dwaasheid en verdorvenheid van den grooten hoop, onder de idealen en bij de wijsgerige droomen van Plato behoort gerangschikt te worden'.[31]

In de jaren 1795-1798 hadden de Bataafse revolutionairen of 'Republicainen' zich, in de woorden van hun voorman Pieter Vreede, ingezet om die 'eeuwige beginzelen van waerheid, regt, en vryheid' in Nederland te vestigen.[32] Het was de laatste ontwikkelingsfase van het republicanisme en een poging de conceptuele revolutie van de patriotten in praktijk te brengen. Na

28 Pijpers, *Eemlandsch Tempe, of Clio op Puntenburgh*, 179. Zie hierna 125.
29 Aangehaald bij Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 505.
30 Van Limburg Brouwer, *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius*, 120.
31 Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, IV, 388.
32 Vreede, *Verandwoording*, 4.

het radicale experiment van de Bataafse Terreur volgde de implosie van dit republicanisme. Op dat moment wordt daardoor het einde van de politiek gemarkeerd.

Deze omslag omstreeks 1800, van het klassiek-actieve naar het modern-consumptieve burgerschap, voltrekt zich ogenschijnlijk vrij dramatisch. Maar we kunnen de dramatiek wat relativeren als we onderkennen dat dit deels een politiek-conjuncturele omslag is, en daarmee de explicitering van die andere zijde van het burgerschap, die ook het republikeinse Nederland al veel langer kende. De klassiek-republikeinse traditie had zich daar al sinds de jaren 1730 vermengd met het eigentijdse *politeness*-denken, waardoor ook de Nederlandse republikeinen al lang beschaafd waren. Toch waren ze daarom niet minder republikein: ze waren 'beschaafde republikeinen' geworden.[33]

Constants onderscheiding van de twee zijden aan het burgerschap - klassiek-actief en modern-consumptief - suggereert een simpele chronologische sequentie, maar impliceert ook een veel tijdlozer, ideaaltypisch onderscheid. Het is na de extreme ervaringen van de revolutietijd bovendien een waarschuwing om niet te vervallen in de uitersten van enerzijds overpolitisering (zoals de revolutie die had laten zien) en anderzijds, in reactie daarop, over-privatisering: een burgerschap dat zich volledig in de private sfeer terugtrekt.[34]

De onvoltooide democratie

In de Bataafse Tijd riep het volk zichzelf uit tot soeverein. Dit denkbeeld was al in de patriottentijd doorgebroken en had inmiddels in de Franse Revolutie school gemaakt. De feitelijke betekenis van dat grote woord 'volkssoevereiniteit' werd in de heftig politieke jaren tot 1798 in vele vergaderzalen uitgevochten. En ook op straat. 'Wij zijn souverein, wij zijn 't Volk!', riepen een paar opstandige schutters in Workum in 1796.[35] Dergelijke onverbloemde machtsaanspraken brachten het concept echter danig in diskrediet. De soevereiniteit van het volk bleek al gauw meer problemen te creëren dan op te lossen. Ook de Franse Revolutie had dat al geleerd. Het grote democratische experiment overleefde de Bataafse revolutiejaren dan ook niet. Waar de erfenis van de Bataafse Revolutie deels werd aanvaard, werd zij deels ook nadrukkelijk verworpen en getaboeïseerd. Dat gold in het bijzonder voor de - ook in de ogen van veel revolutionairen zelf - volstrekt doorgeschoten politisering en uit de hand gelopen democratie. Dat volkssoevereiniteit een metafoor werd voor de revolutie zou decennialang vooral betekenen: een metafoor voor wat er was misgegaan met de revolutie. Er wordt zelfs beweerd dat volkssoevereiniteit (of democratie) sinds het Bataafse experiment in Nederland eigenlijk nooit meer vaste voet heeft gekregen, en ook

33 Velema, 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw'.
34 Holmes, *Benjamin Constant and the making of modern liberalism*, 20.
35 Aangehaald bij Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 59.

vandaag eerder met de mond wordt beleden dan feitelijk gepraktiseerd.[36] Maar het consumptieve vrijheids- en burgerbegrip - genieten van de vrijheden die de staat garandeert - is wel een wezenlijk kenmerk van de moderne democratie geworden.[37] Toen in de jaren 1860 de discussie over volkssoevereiniteit en verruiming van het kiesrecht weer oplaaide, schreef de liberale commentator Buys in *De Gids*: 'De tijd is lang voorbij toen men droomde van een natuurlijk recht van allen, om door hunnen stem invloed op het staatsbestuur uit te oefenen [...]. Ons recht is eenvoudig het recht om goed geregeerd te worden.'[38]

Na het Bataafs-revolutionaire experiment met volkssoevereiniteit en wat daarop aan Franse bezettingservaring was gevolgd, werd in 1813 voor de omgekeerde oplossing gekozen. De uit ballingschap teruggehaalde Oranje werd bij acclamatie uitgeroepen tot soeverein. 'Le Prince est Souverain', schreef Van Hogendorp, 'on ne sait pas comment, mais tout le monde le considère comme tel'.[39] Het was echter nooit de bedoeling dat hij het ook alleen voor het zeggen zou hebben. De soevereiniteitsopdracht werd nadrukkelijk gekoppeld aan een 'wijze' grondwet. Problemen ontstonden pas toen de koning enkele jaren later zijn soevereiniteit als anterieur aan de grondwet ging presenteren, om daarmee zijn ongegeneerde machtsaspiraties te legitimeren. De vroeg-liberale oppositie van de jaren 1820 paste er wel voor op het brisante wapen van volkssoevereiniteit daartegen in stelling te brengen. Zij richtte zich op de grondwet als maatschappelijk verdrag, en vooral op de interpretatie en toepassing daarvan.

Dat bleef ook zo in de jaren 1840, toen volkssoevereiniteit voornamelijk werd verdedigd door de radicale lilliput-pers, die het geluid van de Bataafse volkssociëteiten deed herleven. De neomoderaat De Bosch Kemper, wiens vader het geclausuleerde soevereiniteitsaanbod aan Willem I van 1813 had geformuleerd, zag in Nederland geen volkssoevereiniteit maar wel ruime volksinvloed.[40] Thorbecke bleef zijn leven lang een verklaard tegenstander van volkssoevereiniteit, die hij omschreef als 'de volkswil van het oogenblik'.[41] Zijn hele politieke systeem was erop gericht het revolutiespook te bezweren. En volkssoevereiniteit functioneerde ook in de jaren 1840 nog altijd als een soort metafoor van de - excessen van de - grote revolutie. Waar de soevereiniteit dan wel berustte, liet Thorbecke conform zijn filosofisch-idealistische denksysteem in het midden: zij was overal en nergens. Dat

36 Getuige de rondgang die *NRC Magazine* aan de vooravond van de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 maakte langs Nederlands meest vooraanstaande politicologen, 'De illusie van democratie', 4 mei 2002. Ankersmit spreekt van 'de fopspeen van de volkssoevereiniteit'. *Macht door representatie*, 226.

37 Vgl. Van Doorn, 'Democratie in de overgang', 10.

38 Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, I, 299.

39 Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, IV, 269

40 De Bosch Kemper, 'Volkssouvereiniteit', *De Tijdgenoot*, V, 441-455.

41 *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, VI, 510.

weerhield de links-liberale filosoof Opzoomer er overigens niet van uit Thorbeckes grondwetsontwerp in 1848 juist op te maken dat de soevereiniteit van het volk daarmee in Nederland tot 'waarheid' zou worden.[42]

Het zou nog tot de Pacificatie van 1917 en de invoering van het algemeen kiesrecht duren voordat die waarheid tot op zekere hoogte ook werkelijkheid werd.[43] Intussen had de soevereiniteitsvraag een heel andere draai gekregen. Abraham Kuyper had de elasticiteit van Thorbeckes 'overal en nergens' naar zijn hand gezet door de veel exactere plaatsbepaling van zijn 'souvereiniteit in eigen kring'.

Nationalisering van de revolutie

De wijze waarop de revolutie al in de Bataafs-Franse Tijd werd verwerkt en dus niet verdrongen, is een belangrijke voorwaarde geweest voor de verdere ontwikkeling van staat en natie in de negentiende eeuw. Willem Anthonie Ockerse, de hoofdauteur van de Staatsregeling van 1798, was ook de grootste kenner van het Nederlandse 'nationale karakter'. Het was voor hem een gemeenplaats dat de - expliciet aangewezen - verschillen in nationaal karakter tussen Bataven en Fransen zouden moeten doorwerken in de politieke cultuur en in de constitutie.[44] Deze nadruk op het nationale verschil, bij alle overeenkomst tussen de Bataafse en Franse zusterrepublieken, had belangrijke consequenties. Zo werd van meet af aan ruimte gevraagd voor een eigen constitutionele weg, die de Fransen in de eerste jaren ook van harte bereid waren te geven. Sterker nog: de in de historiografie tot vervelens toe besproken Franse bemoeienis met de Staatsregeling van 1798 - volgens sommigen eenvoudig een product van de Franse 'constitutiefabriek' - kwam voort uit de Franse bestudering van het veelgesmade 'Dikke Boek' van de Bataven zelf, het verworpen grondwetsontwerp van 1797, dat een nuttig constitutioneel compendium bleek. Toen vervolgens de politieke stemming omsloeg, bood het nationaal-karakterdenken een vanzelfsprekende ideologische basis voor de 'nationalisering' van de revolutie.

Die nationalisering was een complex fenomeen. Het ging om nationale verzoening en overbrugging van partijtegenstellingen, zowel tussen verschillende soorten Bataven onderling als tussen Bataven en orangisten. Oudregenten (families) kregen daarmee de mogelijkheid op het kussen terug te keren. De Fransen zelf maakten het tegelijkertijd door hun optreden de Nederlanders gemakkelijk hen als vijanden te gaan beschouwen. Daardoor

42 Opzoomer, *Volkswil en vrije verkiezingen*, 21.

43 Vgl. voor de moeizame manier waarop dit proces zich voltrok Van Klinken, *Actieve burgers*.

44 De onderlinge vergelijkbaarheid van de reeks laat-achttiende-eeuwse revoluties is een bekend historiografisch thema. Over de oudere literatuur, tot en met de klassieke concepties van Palmer, Godechot en Venturi, zie 'De Nederlandse revolutie in buitenlandse ogen', hierna 265-274. Over de zusterrepublieken zie Frijhoff, Santing, Van Sas en De Valk (red.), *Repubbliche Sorelle*. Het probleem van de Franse uitzonderlijkheid wordt, op basis van de meest recente literatuur, heroverwogen in Annie Jourdan, *La Révolution, une exception française*?

werd de revolutie voor de Nederlanders - anders dan voor de Fransen zelf - veel minder een trauma dat de natie intern verscheurde. Waar Frankrijk het trauma in eigen boezem koesterde - en er daardoor tweehonderd jaar mee worstelde, tot François Furet de revolutie voor *terminée* verklaarde - kon Nederland het al in 1813 buiten de deur zetten.

Om misverstanden ie voorkomen: de nationalisering van de revolutie die omstreeks 1800 inzette, betekende natuurlijk geenszins dat daarmee alle tegenstellingen en ongelijkheden in de Nederlandse samenleving - van religieuze, sociale of politieke aard - eensklaps waren opgeheven. Was dat wel het geval geweest, dan zou Plato's ideale staat, die sommige 'Republicainen' voor ogen had gestaan, inderdaad werkelijkheid zijn geworden. Vanuit een politiek correct achterafstandpunt viel er uiteraard voor kleine burgers, katholieken en vrouwen - om slechts enkele achtergestelde groepen te noemen - nog heel wat te klagen. Positief geformuleerd berekende 'nationalisering', behalve de genoemde overbrugging van partijtegenstellingen op natiebrede grondslag, een verruiming van de (politieke) elite waarvan met name de burgerlijke bovenlaag profiteerde. En dat waren dan niet in de laatste plaats de protestantse dissenters die zo'n centrale rol hadden gespeeld in de Nederlandse Verlichting. In het dominante nationale zelfbeeld werd Nederland op termijn zelfs sterker dan tevoren een protestantse natie. Katholieken bleven daarin nog lang 'halfburgers' of 'bijwoners'.

Nationalisering betekende een nieuw politiek-maatschappelijk evenwicht, maar trok ook nieuwe grenzen die vaak - bijvoorbeeld bij de formalisering en uniformering van rechtsregels - scherper aanvoelden dan vroeger, in de potpourri van de oude orde. De nationalisering van de revolutie rond 1800 is - samen met de geforceerde vestiging van de eenheid in 1798 - een cruciaal moment in de metamorfose van Nederland. Staat en natie vonden elkaar in een nieuwe nationale eenheid en een nieuw vaderlands gevoel. Dat laatste ontwikkelde zich in de jaren 1800-1813 sterk en vormde de grondslag voor het vanzelfsprekende nationaliteitsbesef dat Nederland in de negentiende en twintigste eeuw - tot de ontzuiling van de jaren 1960 - zou kenmerken.

Het conservatisme dat niet blafte

Een opvallend aspect van de omslag van 1800 en de nationalisering van de revolutie - naast de al genoemde implosie van het republicanisme, waarvan het de tegenhanger vormt - is het wegsterven van het autentiek conservatieve tegengeluid. Het duidelijkste bewijs van de doorbraak van de politieke moderniteit in de patriottentijd was misschien wel de opkomst van een assertief en reflexief conservatisme: antimoderniteit die zichzelf definieert onder verwijzing naar de patriotse bewegingspartij. Auteurs als Elie Luzac, Van Goens en Kluit zijn de bekendste vertolkers van dit conservatisme. Bij de Oranjerestauratie van 1787 nam het soms triomfalistische vormen aan. Opvallend genoeg stak deze krachtige conservatieve tegenwind bij de ingrijpende hervormingen van de Bataafse Revolutie niet opnieuw op. Hij ging toen juist liggen.

Dit verdwijnen, of niet opnieuw blaffen, vraagt om een verklaring. Elders vormt het in de revolutietijd geboren ideologische conservatisme - denk aan Burke in Engeland - immers het begin van een doorlopend conservatief discours. Het ontbreken van zo'n traditie in Nederland is een bekend historisch probleem. De oplossing wordt doorgaans gezocht in de afwezigheid van een krachtige feodaal-aristocratische, *landed* traditie, die in Frankrijk, Engeland en Duitsland wel bestond. Vergeleken daarmee had de Nederlandse samenleving een sterk burgerlijk karakter.

Toch is die oplossing onbevredigend. Dat komt, denk ik, doordat het probleem verkeerd is gesteld. De vraag is niet zozeer waarom in Nederland een conservatieve traditie ontbreekt, als wel waarom het conservatieve geluid dat zich in de jaren 1780 zo veelbelovend manifesteerde daarna weer verstomde. Het antwoord houdt direct verband met de modaliteiten van de Bataafse Omwenteling: haar acceptatie en, inderdaad, nationalisering.

Al snel na de eigenlijke revolutiefase 1795-1798 (en het in dat laatste jaar afgewende gevaar van een Bataafse Terreur en een revolutionaire *dérapage*) overheerste in brede kring het besef dat de periode van voor 1795 moest worden beschouwd als een afgesloten tijdvak. Ook de revolutie zelf - vanaf de proclamatie van de Rechten van de Mens en Burger in 1795 tot en met de Staatsregeling van 1798 en de daaruit voortgekomen eenheidsstaat - werd nu gezien als een voldongen feit. De Staatsregeling kon bovendien worden beschouwd als de formele voltooiing van de revolutie. De ingrijpende breuk-ervaring van de revolutie, die elders het traditionalisme van de oude orde duurzaam ideologiseerde tot een bewust conservatisme, had hier dus het omgekeerde effect. De conservatieve reflex die het politieke debat in de patriottentijd op scherp had gezet, stierf weg door de nationalisering rond 1800. Er is eigenlijk maar één belangrijke uitzondering[45] op dit patroon: het eigenzinnige genie Willem Bilderdijk, dat een brug vormt tussen die eerste conservatieve golf en de neocalvinistische anti-Verlichters van de jaren 1820, voor wie Da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw* het manifest werd.

Restauratie

De geforceerde vestiging van de eenheidsstaat in 1798 schiep de voorwaarden voor een verdere modernisering van staat en samenleving. Zoals Thorbecke terecht heeft onderstreept, maakte de Inlijving bij Frankrijk de breuk met de oude orde van de Republiek onherroepelijk. De Inlijving ‘deed ons op eenmaal een stelsel van wetgeving deelachtig worden, dat ons, over menig beletsel heen, voor goed op den weg der algemeene, hedendaagsche ontwikkeling heeft geplaatst’.[46] 1813 bevestigde vervolgens deze tendenties onder het alles toedekkende motto van ‘vergeten en vergeven’. Het vaderlandse moment

45 Vgl. evenwel de opvattingen van Johannes le Francq van Berkheij, hierna 368-370, en Johan Canter de Munck, hierna 355-357.

46 *Historische schetsen*, 152.

werd nu zwaar aangezet. Daarentegen werd de breuk met het verleden juist geaccentueerd door de vereniging met België.

De toverformule voor de vereniging van Noord en Zuid was de *union intime et complète*, vervat in de Acht Artikelen van Londen van mei 1814. De bedenker van deze formule was Willem I's rechterhand Anton Reinhard Falck, al bleef dat toentertijd strikt geheim. Het kostte Falck, die zelden om woorden verlegen zat, naar eigen zeggen de grootste moeite hier de juiste fraseologie te vinden. Zoekend naar wat hem dwarszat, is de verklaring misschien wel dat Falck een variant probeerde te vinden op het 'één en ondeelbaar' van de Franse en Bataafse revoluties, zonder dat deze beladen woorden zelf mochten klinken. Want dat was wat de Acht Artikelen feitelijk beoogden: de succesformule van de Bataafse eenheid van 1798 herhalen door die nu toe te passen op alle Nederlanden gezamenlijk.

De ongelukkige afloop van het Koninkrijk in de Brusselse straatgevechten van september 1830 suggereert dat het van meet af aan ten ondergang gedoemd was: een product van het reactionaire Congres van Wenen dat de tekenen des tijds - liberalisme en nationalisme - niet had verstaan. Het failliet van het Koninkrijk was echter zeker geen uitgemaakte zaak. Ook al kampte het met binnenlandse spanningen, die waren toch niet van dien aard dat ze onoplosbaar zouden zijn geweest. De Belgische oppositie van de late jaren 1820 bereikte met de vestiging van een zelfstandige staat een doel dat ze zelf niet had nagestreefd en evenmin voor mogelijk had gehouden. Door de Franse Julirevolutie ontstond een Europese crisis en leek een oorlog elk moment te kunnen uitbarsten. Na de Belgische Opstand en de inadequate reactie daarop van Willem I, offerden de grote mogendheden het Verenigd Koninkrijk op het altaar van de Europese vrede. Er was natuurlijk sprake van een Noord-Zuidtegenstelling, maar die was zeker niet allesbeheersend. Zij gaf de scheiding wel een vanzelfsprekende legitimatie achteraf. Noord-Nederland viel vervolgens terug in een agressief anti-Belgische variant van zijn Klein-Nederlandse natiebesef. Door deze nationalistische reflex werd de Noord-Nederlandse tendens van liberalisering van het politieke systeem, die sinds circa 1828 duidelijk zichtbaar was geworden, de pas afgesneden. Het zou uiteindelijk tot 1848 duren voordat Nederland zijn grondwettelijk en vertegenwoordigend stelsel kon moderniseren.

Radicaal en moderaat

Anders dan de schoolboekjes doen vermoeden, ging de politieke strijd in de Nationale Vergadering in 1796-1797 niet zozeer tussen unitarissen en federalisten, met de eenheidsstaat als inzet, als wel tussen radicalen en moderaten. De grote doelstellingen van de revolutie - gelijkheid en eenheid, beide opgevat als uitdrukking van een verlichte, moderniserende rationaliteit - waren daarbij minder in het geding dan de manier waarop, en het tempo waarin zij verwezenlijkt moesten worden. Vorm en inhoud, stijl en substantie, doel en middelen, liepen op verwarrende wijze door elkaar, waarbij klassiek republicanisme en nieuwerwets liberalisme als het ware over elkaar schoven. Revo-

lutionaire ‘Republicainen’ zoals Vreede en Ockerse, vertegenwoordigen nog de klassiek-republikeinse traditie. Zij proberen die radicaal te vernieuwen. Moderaten als Schimmelpenninck of Van Swinden kunnen gezien worden als exponenten van de oud-Republikeinse overlegcultuur van schikken en plooien. Maar ook als de eerste lichting moderne politici, voor wie politiek inderdaad ‘the art of the possible’ is. Zij zijn de vroegste voorbeelden van een modern liberalisme.

De latere idealisering van dat schikken en plooien, pappen en nathouden, als een poldermodel dat ‘typisch Nederlands’ zou zijn en van alle tijden, doet soms bijna komisch aan. Wie dat zegt, vergeet gemakshalve dat de roep om politieke en institutionele vernieuwing die in de achttiende eeuw voortdurend klinkt - van Slingelandt via orangistische vernieuwers als Bentinck van Rhoon tot en met de Bataafse radicalen - steeds gepaard gaat met felle kritiek op de verlammende overlegcultuur en het chronische gebrek aan bestuurlijke slagvaardigheid. Afhankelijk van de situatie blijkt die cultuur van schikken en plooien zowel heel positief als heel negatief te kunnen worden uitgelegd. Dat is trouwens een waarneming die tot de dag van vandaag opgaat.

Een historisch perspectief leert dat dit consensus- en geleidelijkheids-model voor ‘normale’ politieke procedures in de ogen van de meest scherpzinnige waarnemers alleen goed kon functioneren bij de gratie van een eventuele radicale doorbraak. Dat was het geval met de geforceerde eenheid van 1798, zoals de latere coupplegers van 22 januari 1798 al meteen bij het bijeenkomen van de Tweede Nationale Vergadering in september 1797 voelden aankomen. En het zou opnieuw het geval zijn bij de constitutionele revolutie van 1848. De koele analyticus Thorbecke besefte toen al jaren dat er wel eens een ‘schok’ nodig zou kunnen zijn om de noodzakelijke hervorming van het bestel re verwezenlijken.

Maar in beide gevallen, 1798 en 1848, blijkt de doorbraak toch wat minder radicaal dan zij op het eerste gezicht lijkt. Het beoogde doel - eenheid in 1798, constitutionele modernisering in 1848 - was al ruimschoots voorbereid, doordacht en besproken in de politieke natie en de publieke opinie. Toen de doorbraak eenmaal was geforceerd, genoot zij dan ook een vrij breed draagvlak. Dat verklaart tevens dat noch die geforceerde eenheid noch die vrij radicaal uitgepakte constitutionele revolutie in de periode daarna is teruggedraaid. In beide gevallen ging het om een beslissend samenspel tussen het moderate en het radicale moment in de Nederlandse politiek. De radicalen beschikten over een langetermijnvisie en bewaakten de grote lijn. De moderaten droegen wezenlijk bij aan zowel de voorbereiding als de implementatie van de hervormingen en waren onmisbaar voor het politieke draagvlak. Radicalen en moderaten hielden elkaar - waar het de modernisering van Nederland betrof- gevangen in een houdgreep, waarbij de ene traditie niet zonder de andere kon. Het is dan ook onjuist de ene traditie in het zonnetje te zetten ten koste van de andere.

Dit impliceert ook een herwaardering van het Nederlandse vroeg-liberalisme van (1813-) 1828 tot 1848, naast een bevestiging van de grote betekenis van Thorbecke, de zelfdenker die het Nederlandse liberalisme (en het

Nederlandse politiek bestel) naar zijn hand wist te zetten. Nog algemener geformuleerd lijkt het wenselijk om bij het - soms tot vervelens toe - definiëren van de Nederlandse politiek in termen van poldercultuur ook rekening te houden met de mogelijkheid, of zelfs de noodzaak, van zo nu en dan een doorbraak. Nederland is niet alleen een land van schikken en plooien, van smalle marges en kleine gebaren. Het blijkt bij gelegenheid evengoed een land van breuken, scherpe conflicten, geweld en tegengeweld.

Het malle midden

De Franse doctrinairen tijdens de Restauratie, zoals Royer-Collard en Guizor, streefden naar een juste milieu tussen revolutie en reactie en naar een verbinding van vrijheid en orde. Maar juste milieu was als attitude niet exclusief Frans. Het was een veel bredere reflex na de hectiek van de revolutie en de verschrikkingen van jarenlange oorlogen, deels ingegeven door het besef dat de klok niet valt terug te zetten of dat, zoals Royer-Collard het plastisch omschreef, rivieren nu eenmaal niet plegen terug te stromen.[47] Deze *middlingness* is als wijsgerige, maatschappelijke en politieke attitude kenmerkend voor de eerste helft van de negentiende eeuw.[48]

In Nederland was de ontwikkeling van dit (politieke) juste-milieudiscours direct verbonden met de fluctuaties van de achttiende-eeuwse revolutie. Bij wijze van onderbouwing kon desgewenst worden teruggegrepen op klassieke autoriteiten en op de beproefde vaderlandse overlegpraktijk. Telkens wanneer de politisering nieuwe hoogten bereikte, gingen er stemmen op tot matiging. Dat was voor het eerst het geval tijdens de escalatie van de patriots-orangistische twisten in 1786-1787.[49] Vervolgens tijdens de heftige Oranjerestauratie na 1787, toen tot inkeer gekomen patriotten soms bijval kregen van verzoeningsgezinde orangisten. En bij het begin van de Bataafse Omwenteling klonk meteen de ‘moderate’ waarschuwing om elk revolutionair exces te vermijden.

Dit juste-milieudenken in een revolutionaire context demonstreert de relatieve voorlijkheid van de Nederlandse politieke ontwikkeling. Al snel wordt geprobeerd de escalerende conflicten het hoofd te bieden met een beroep op politieke ervaring en de inzet van een bezwerend vocabulaire.

47 Aangehaald door Maza, *The myth of the French bourgeoisie*, 144.

48 Vgl. Starzinger, *Middlingness*. Voor de Nederlandse schilderkunst heeft Toos Streng het justemilieudiscours geanalyseerd in ‘Romantiek als spookbeeld’. Over het zoeken naar een middenweg in het theologische debat Van Eijnatten, ‘Modestia, moderatio, mediocritas’.

49 In de burgeroorlogsituatie van 1787 zocht ook het tijdschrift *Janus* nieuwe wegen. Door gebruik te maken van literaire stijlmiddelen als satire en ironie werd geprobeerd uit te stijgen boven de grofheden, de voorspelbaarheid en de verveling van het alledaagse politieke gekrakeel. Zoals bedreven door *Janus* was politiek een vrij exclusief intellectueel spel, voorbehouden aan ontwikkelde geesten. Het belang van dit vernieuwende discours is lange tijd nauwelijks onderkend, mede omdat de gebezigde taal nogal ontoegankelijk was. De goed ingevoerde tijdgenoot zal er echter veel minder moeite mee gehad hebben. Vgl. Van Wissing, *Stokebrand Janus 1787*.

Acceptatie van politiek meningsverschil gloort dan al als teken van politieke moderniteit. Bij de nationalisering van de revolutie omstreeks 1800 kwamen aanzetten tot consensusvorming en verzoening samen in de ambitie alle partijstrijd te overwinnen, of het nu ging om de geschiedenis of om de actualiteit. In één grote historische greep dienden Hoeken en Kabeljauwen, staats- en prinsgezinden, radicale en moderate Bataven, én Bataven en orangisten tot elkaar te worden gebracht. Het 'ware midden' werd nu voorgesteld als de overwinning van een eeuwenoude strijdcultuur, en daarmee als een overwinning van Nederland op zichzelf. Consensusdenken, vaderlands vocabulaire en juste milieu vloeiden daarbij in elkaar over.

De volgende stap in dit denkproces was het inzicht dat burgers op heel verschillende manieren toch het beste met het vaderland konden voorhebben. De wenselijkheid van consensusvorming in het algemeen belang werd daarbij gekoppeld aan een groeiend begrip voor de legitimiteit van politieke meningsverschillen. Juist de heftige politieke conjunctuurschommelingen van de revolutietijd zorgden ervoor dat dit inzicht ging behoren tot het politieke cultuurgoed van de Restauratie, en daarmee van de moderne politiek.[50]

Na de Franse Tijd werd het 'ware midden' in vele toonaarden gepresenteerd als kenmerkend voor het Nederlandse karakter. Hier heette de middelmaat vanouds de beste maat. Nederland werd daarmee als het ware geïdentificeerd met juste milieu. De grote uitzondering op dit horatiaanse parool van een gulden middenweg was, opnieuw, de rechts-radicale Bilderdijk, die zich juist smalend afzette tegen het 'malle midden'.[51] Maar vooralsnog onderstreepte hij daarmee alleen zijn eigen, letterlijk excentrieke positie.

Zowel het *Noodstar*-liberalisme van de late jaren 1820[52] als het neomoderatisme van de jaren 1840 vertolkte dit juste-milieudiscours. Tijdens de politiseringsfase aan het eind van de jaren 1820, koos het Amsterdamse oppositieblad *De Noordstar* met zoveel woorden voor de 'middenbaan' in de politiek. De toon was pragmatisch en anti-ideologisch, maar in zoverre juist weer wel ideologisch dat het gebrek aan ideologie - in de zin van geestdrijverij en *enthousiasmus* - zelf tot ideologie werd verheven. Daarmee illustreerde *De Noordstar* de voor het juste milieu kenmerkende 'principiële principeloosheid', ofwel de 'paradox van de onpartijdige partijdigheid'.[53]

In de politieke crisis van het eind van de jaren 1820 ontwikkelde het politieke denken in het Verenigd Koninkrijk zich op boeiende wijze. Terwijl het Zuiden, aldus Kossmann, niet meer dan clichévarianten van het Franse libe-

50 Vgl. Ook 'Het beroerd Nederland', hierna 380-383.
51 Vgl. Ankersmit, *De spiegel van het verleden*, 188.
52 Zie 'Het politiek klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk', hierna 444-448.
53 Ankersmit, *De spiegel van het verleden*, 146; idem, *Macht door representatie*, 184. Vgl. over het politieke debat in Noord-Nederland tijdens de Restauratie thans uitgebreid Jeroen van Zanten, '*Schielijk, Zwaarhoofd, Winzucht en Bedaard*'.

rale denken produceerde,[54] kwam in het Noorden met het *Noordstar*-liberalisme een even authentieke als autochtone vorm van vroeg-liberalisme tot ontwikkeling. Dit middle of the road liberalisme Amsterdamse stijl verbindt het tot bezinning gekomen patriottisme (van 1786 en later) en het Bataafse moderatisme met het niet-radicale liberalisme uit de jaren 1840. Het claimt uitdrukkelijk de stem van heel Noord-Nederland te vertolken, alle 'Amsterdammerigheid' van toon daargelaten. Traditie en moderniteit worden in dit discours soepel met elkaar verbonden.

De volgende fase in de ontwikkeling van dit Nederlandse juste-milieudenken wordt programmatisch gedragen door De Bosch Kempers periodiek *De Tijdgenoot*. Het begeleidt de politiseringsfase tussen de grondwetsherziening van 1840 en het gestrande Negenmannenvoorstel van 1844-1845 - de generale repetitie van 1848. Daarbij wordt het radicale moderniseringsscenario van Thorbecke en de zijnen bestreden. Tal van vertrouwde elementen uit eerdere afleveringen van het vaderlandse juste-milieudenken keren hier -verder doordacht, uitgewerkt en geactualiseerd - terug. Daaronder de gedachte van Nederland *als* juste milieu. De staat heet geen kunstmatig samenwerkingsverband maar wordt beschouwd als uitdrukking van de maatschappij, die zelf het product is van een historisch groeiproces. 'De burger-maatschappij bestaat', klinkt het uitdrukkelijk. De blauwdruk wordt als wegwijzer in de politiek afgewezen: het gaat in de politiek niet om utopie maar om ervaring. [II, 173] In een programmatische stellingname wordt onderscheid gemaakt tussen de behoudende partij en de partij der beweging. Met de nodige verbale acrobatiek wordt dan een klassiek juste-milieustand-punt ingenomen: 'Veel toch dat vooruitgang wordt genoemd, schijnt haar achteruitgang te zijn, terwijl aan den anderen kant de behoudende partij haar dikwijls toeschijnt door haar stilstaan de partij der beweging te zeer in de hand te werken.'[I, 41] Voortschrijdend inzicht en toenemende politisering zetten echter ook het compromisdenken zelf onder druk. *De Tijdgenoot* wordt aan de ene kant verrast door de toenemende populariteit van Bilderdijk (kennelijk minder vanwege diens denkbeelden dan vanwege zijn aanstekelijke radicaliteit), en aan de andere kant uitgedaagd door het principiële liberalisme van de Negenmannen. In 1845 neemt *De Tijdgenoot* ook zelf enige afstand van een te flauwhartige compromiscultuur, van 'die gewaande onpartijdigheid, welke partijdig is, om onpartijdig te kunnen schijnen'. [V, 442]

Bij de bespreking, in 1845, van het Negenmannenvoorstel kwam het in de Tweede Kamer tot een scherpe botsing tussen de moderate liberaal Den Tex (oud-redacteur van *De Noordstar*) en de radicaal Thorbecke, met als inzet de interpretatie van de Nederlandse beginselen. Dit werd - drie jaar voor de constitutionele revolutie van 1848 - een *defining moment* voor het Nederlandse liberalisme, zowel in conceptuele als in praktisch politieke zin. Thorbecke ergerde zich er mateloos aan dat de moderaten het alleenrecht op die

54 Kossmann, *De lage landen*, 97.

Nederlandse beginselen claimden en daarmee zijn meer principiële, of misschien internationale liberalisme buiten de orde verklaarden. Daarbij zijn twee kanttekeningen te maken. Allereerst dat ook de juste-milieudenkers - hoezeer ze zich ook profileerden als typisch-Nederlands - dit deden vanuit het perspectief van het internationale constitutionele vocabulaire, al was hun kennis daarvan dan volgens Thorbecke eerder breed dan diep. Maar ten tweede is het ook begrijpelijk dat Thorbecke zich niet liet zeggen dat zijn zelfbedachte variant van het liberalisme on-Nederlands zou zijn. De felheid waarmee hij op dit verwijt reageerde, demonstreert nog eens dat hij juist beoogde een liberalisme te ontwikkelen dat weliswaar voldeed aan die internationale norm, maar ook authentiek Nederlands wilde zijn, en exclusief voor Nederland gemaakt.

Thorbeckes dwingende en desnoods 'schokkende' stijl van politiek bedrijven diende een duidelijk doel. Hij wilde het karwei van de Bataven afmaken door de verlichte normen van eenheid, gelijkheid en rationaliteit voorop te stellen, en voorgoed een einde te maken aan alles wat nog zweemde naar federalisme en familieregering. Thorbecke hechtte aan de scherpe scheiding die de revolutie getrokken had tussen de publieke en de private sfeer. Maar, vond hij, 'onze lieden trekken de grens tusschen *publiek* en *particulier* zo scherp niet [...]. Zij hebben de huisselijkheid lief ook [...] in zaken van regering. Men wil in het groote huishouden zoo min worden gestoord, als in het kleine bij zijne vrouw en kinderen'.[55]

Zowel Thorbecke als de moderaten waren sterk historisch georiënteerd. Hoe zij met de geschiedenis omgingen was echter diametraal verschillend. Voor Thorbecke stond studie van het (vaderlandse) verleden in dienst van de toekomst: 'Niet hetgeen de Natie *is geweest*, maar hetgeen zij *moet worden*, tot rigtsnoer nemen.'[56] De moderaten, met hun voortdurend beroep op Nederlandse beginselen, beschouwde hij als platte continuïteitsdenkers, wie het aan wezenlijk historisch inzicht ontbrak. Zij misten daardoor het vermogen om een inderdaad historische doorbraak te forceren en zonodig zelf richting aan de geschiedenis te geven. Dit was ook precies wat hij de Bataven van 1795 verweet: dat ze hun historische kans toen niet hadden gegrepen.

Moderniteit en traditie

Met zijn constitutionele revolutie van 1848 heeft Thorbecke een beslissende doorbraak geforceerd. Zijn stelsel bleek elastisch genoeg om ruimte te bieden aan onvoorziene ontwikkelingen. Ofschoon Thorbecke zelf, blijkens de *Narede* van 1869, nadrukkelijk in dualistische termen dacht, met een eigen werkingssfeer voor kroon en parlement, liet zijn systeem in de praktijk een conjuncturele golfbeweging toe tussen dualisme en monisme. In de verhouding tussen het geheel en de delen van het staatsbestel - met name de

55 *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, IV, 374.
56 *Ibidem*, V, 486.

gemeente - is er een intrigerende spanning tussen de thorbeckiaanse mythe en de bestuurlijke werkelijkheid. Achter de typering ‘gedecentraliseerde eenheidsstaat’ gaat een bestuurspraktijk schuil die in andere Europese landen zonder veel plichtplegingen als centralistisch zou worden beschouwd, en als erfenis van de revolutietijd.[57]

De Verzuiling voltrok zich binnen de constitutionele architectuur van het huis van Thorbecke. We mogen Abraham Kuyper na Ockerse, Van Hogendorp en Thorbecke als de vierde vormgever van het Nederlandse bestel beschouwen. Met zijn rede *Souvereniteit in eigen kring* uit 1880 schetste hij de contouren voor een stelsel dat de socioloog Van Doorn - in zijn uiteindelijke gedaante - omschreef als ‘baas in eigen huis, en het huis ten laste van de gemeenschap’.[58] Staat en maatschappij gingen elkaar nu weer ‘wederzijds doordringen’. Kuyper hield zo de staat, waarvan hij de groeiende invloed vreesde, buiten de deur. En hij vulde de ruimte op die Thorbecke in zijn *Narede* had aangewezen. Hij accepteerde de liberale staat als exponent van een verlichte moderniteit om er de Verlichting naar de inhoud des te doeltreffender mee te bestrijden.

Zowel politiek-maatschappelijk als cultureel vormen de jaren 1880 een heftige crisis van de moderniteit. Het is een tijd van grote sociale onrust, met het Palingoproer van 1886 als dieptepunt. Het zijn ook de jaren waarin Kloos zich een God voelt in 't diepst van zijn gedachten en Van Deyssel Nederland wil opstoten in de vaart der volken. Voor Kuyper, met zijn confronterende politieke stijl, is het een ‘heerlijke tijd’[59]

De eigenlijke crisis duurde maar kort en leidde al in de jaren 1890 tot een nieuw samenspel van moderniteit en traditie. Het fin de siècle had daarmee een januskop, zowel op de toekomst gericht als op het verleden. Het traditionele Oranjesentiment kreeg een fonkelnieuwe geschenkverpakking. De jonge koningin Wilhelmina werd nationaal beeldmerk en ‘suggererend een-heidssymbool’.[60] De gelijktijdigheid van het ongelijktijdige werd treffend gedemonstreerd door de ontdekking van een reservaat vol zevenriende-eeuwers: de belaagde Boeren in Zuid-Afrika. De Gouden Eeuwers Rembrandt en De Ruyter werden - de een meer voor de elite en de export, de ander voor binnenlands gebruik en het brede publiek - nationale helden bij uitstek. Zo diende het vaderlandse verleden als houvast in een samenleving die razendsnel veranderde, moderniseerde en democratiseerde.

Waar dergelijke spanningen andere landen te veel werden, slaagde het kleine Nederland erin (in de rug gesteund door een immens koloniaal imperium) zijn crisis van de moderniteit om te zetten in een nieuwe dynamiek. De synergie van moderniteit en traditie resulteerde omstreeks 1900 in een even krachtig als toekomstgericht nationaal elan.

57 Randeraad, ‘Thorbecke en de maakbaarheid van het binnenlands bestuur’.
58 Van Doorn, ‘De verzorgingsmaatschappij in praktijk’, 29.
59 De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 183.
60 Zie hierna 585.

Nederland. Een historisch fenomeen

Nederland is geen land van staatsgrepen. Het geijkte beeld dat wij kennen (en koesteren) van de Nederlandse politieke ontwikkeling sinds de Opstand laat geen ruimte voor dergelijke acties. De Opstand zelf ging natuurlijk wel met geweld gepaard, maar dat was eenmalig en voor een goed doel: de eigen vrijheid en verdraagzaamheid. Bovendien was zij gericht tegen een vreemde en zich misdragende heerser, Philips II. Sindsdien zou de politieke ontwikkeling in Nederland gekenmerkt zijn door geleidelijkheid. Typerend daarvoor was een politieke cultuur van overleg, van schikken en plooien, waarin het bereiken van consensus hoger stond aangeschreven dan het krijgen - laat staan afdwingen van je gelijk. Nederland zou daarmee een eeuwenlange aanloop hebben genomen naar het aan het eind van de twintigste eeuw alom - en zeker in het buitenland - bewonderde poldermodel, de cultuur van overleg tussen alles en iedereen, waarvan per saldo ook iedereen beter zou worden.

1798 als draaipunt

Toch strookt dat ideaalbeeld van een schokvrije overgang naar de moderniteit niet helemaal met de historische werkelijkheid. Een enkele keer was er wel degelijk een staatsgreep nodig om een kennelijk onneembare hobbel in de politieke ontwikkeling te overwinnen. Zo'n moment was 22 januari 1798. Toen pleegde de radicale vleugel van de Nationale Vergadering een coup met Franse militaire steun, riep zich uit tot de ware republikeinse partij en dwong zo de vorming van de eenheidsstaat af. Met zoveel woorden brak de voorzitter van de Nationale Vergadering, de katholiek Midderigh, toen met die cultuur van overleg; ‘Burgers Representanten, er is geen tijd meer van aarzelen, van delibereeren of van het rapport eener doorgaands langwijlige commissie in te wachten. [...] er moeten daadzaaken, er moeten groote stappen verricht worden en dit wel oogenblikkelijk.’[1] De 22 meest onwillige parlementariërs kregen eerst huisarrest en werden later vastgezet ‘achter de koekoeken’ van het Huis ten Bosch, waar ze zich onledig hielden met het volschrijven van elkaars *alba amicorum*. Bloed vloeide er niet.

We hebben hier een grote paradox. Die cultuur van overleg was sinds 1796 geformaliseerd in de Nationale Vergadering, maar dit praathuis - waarin

1 *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming*, II, 1.

misschien wel de meest hooggestemde politieke discussie heeft plaatsgevonden die Nederland ooit gekend heeft - was er nu juist niet in geslaagd de politieke verschillen te overbruggen en in goed overleg een grondwet vast te stellen. Nooit eerder was er zo uitbundig en zo openlijk over politieke zaken van gedachten gewisseld, maar het resultaat was voor iedereen duidelijk minimaal. Er moest een staatsgreep aan te pas komen om de impasse te doorbreken. Het resultaat, de eenheidsstaat, was de wat radicaal uitgevallen vertaling van wat de grote meerderheid van de parlementariërs wel degelijk wenste: een republiek die ‘één en ondeelbaar’ zou zijn. Die eenheidsstaat is dan ook nooit teruggedraaid, al werd aan de praktische vormgeving nog wel het nodige gesleuteld. Het zou tot 1848 duren voordat de verhouding tussen geheel en delen haar definitieve gedaante kreeg. Dit alles geeft aan hoe belangrijk 1798 is geweest. Toch heeft Nederland met de herinnering aan die revolutionaire *journée* nooit goed raad geweten. In de tijd zelf werd zij vaak gezien als de - op zichzelf nog wel begrijpelijke en misschien zelfs noodzakelijke - actie van een radicale voorhoede, die er vervolgens evenwel niet in slaagde de resultaten van 22 januari ‘nationaal te maken’ en zich daarmee diskwalificeerde. Later werd zij geassocieerd met een periode - de Franse Tijd - waarin de nationale onafhankelijkheid steeds verder werd uitgehold, om ten slotte in 1810 geheel te verdwijnen, toen Nederland opging in Napoleons *Grande Nation*. Een periode om maar liever snel te vergeten of in elk geval dood te zwijgen.

Nog in 1998 ontstond er enig rumoer over de vraag of 1798 niet minstens zoveel herdenking verdiende als het met Thorbeckes grondwet verbonden jaar 1848. Sommigen verdachten de overheid er zelfs van 1798 bewust buiten beeld te houden, mogelijk omdat zij een nationale herdenking zonder Oranje - de grote afwezige tussen 1795 en 1813 - niet gepast achtte. Zo'n samenzweringstheorie veronderstelt echter een historisch bewustzijn bij de overheid dat deze al lang niet meer bezit. Dat neemt niet weg dat de gevraagde aandacht voor de betekenis van 1798 op zichzelf geheel terecht was. Dat jaar staat voor een cruciale doorbraak in het Nederlandse staatsvormingsproces. 1798 maakte van Zeven Verenigde Provinciën één ondeelbare Bataafse Republiek. Qua politieke structuur was 1798 voor Nederland het einde van de Middeleeuwen.

1798 kwam echter bepaald niet als een donderslag bij heldere hemel. Het was eerder de politieke consequentie van een eenwordingsproces dat cultureel al enkele decennia gaande was, onder de vlag van de Nederlandse Verlichting. Deze had sinds ongeveer het midden van de eeuw ook inderdaad de gedaante van een nationale Verlichting aangenomen, beleefd in de eigen taal en gericht op het bevorderen van de eigen cultuur. Nationale eenheid en culturele eigenheid werden nu geacht samen te vallen. Natievorming ging dus in de tweede helft van de achttiende eeuw vooraf aan de staatsvorming die na 1795 ter hand werd genomen en in 1798 haar geforceerde, on-Nederlandse hoogtepunt bereikte. 1798 legde in staatkundige termen vast wat in culturele zin al decennialang groeide: het besef dat alle Nederlanders, ook die uit de politiek onmondige Generaliteitslanden, bij elkaar hoorden.

Uiteraard moet dit achttiende-eeuwse proces ook gemeten worden met een achttiende-eeuwse maat. De conceptie van een nationale samenleving met bijbehorende identiteit sloot andere identiteiten en loyaliteiten - zoals die aan de eigen stad of provincie - bepaald niet uit. Zij hield wel in dat de binnengrenzen van de Republiek - die tussen de zeven gewesten en de overige gebieden - transparanter werden geacht dan de grenzen met het omringende buitenland. In sociaal opzicht was dit toenemende nationale besef overigens nog altijd een vrij elitaire onderneming. Het raakte niet meer dan enkele procenten van de bevolking - de traditionele bovenlaag en de ontwikkelde burgerij daaronder.

Natievorming is een bij uitstek historisch proces dat dan ook met een historische maat gemeten moet worden, met respect voor verschillen in tijd, plaats en omstandigheden. Het is een spel waarvan al spelende de regels steeds worden veranderd, evenals de contouren van het speelveld. In 1650 gelden andere criteria dan in 1800, 1900 of 2000. Naar de maat van de tijd maakte de natievorming in Nederland in de tweede helft van de achttiende eeuw echter een grote sprong voorwaarts. Men kan zelfs zeggen dat Nederland zichzelf toen opnieuw uitvond, hoe modieus dit misschien ook mag klinken. Natiebesef is het discours van een natie - van Nederland en de Nederlanders in dit geval - over zichzelf. Naties kunnen lange tijd - een eeuw achtereen is geen uitzondering - op min of meer hetzelfde discursieve niveau voortbestaan om zich dan plotseling in een kritieke fase van hooguit enkele decennia een nieuw zelfbeeld aan te meten. Nationale orde en nationale identiteit worden dan heroverwogen, waarbij nieuwe aanspraken ter tafel komen en waarbij ook de spraakmakende gemeente zelf van samenstelling kan veranderen. Dit beeld schept zijn eigen werkelijkheid als het feitelijke gevolgen heeft en gedrag oproept. Een nieuw gevonden evenwicht kan vervolgens weer voor langere tijd standhouden.

In zulke kritieke perioden worden nationale tradities herschikt en wordt het vaderlandse verleden aan een nieuwe interpretatie onderworpen. Tussen de Opstand en het heden wisselde Nederland enkele malen van collectief zelfbeeld of nationale mythe en steeds ging dat ook gepaard met een nieuw ‘regime van historiciteit’, een fundamentele verandering in de wijze waarop met het verleden werd omgegaan. In deze mythe-estafette werd de nationale oorsprongsmythe, de Bataafse mythe, omstreeks 1800 afgelost door die van de Gouden Eeuw. Deze hield het uit tot de Tweede Wereldoorlog, om toen te worden opgevolgd door de mythe van die oorlog zelf. Inmiddels is dit collectieve zelfbeeld - hoe krachtig het een tijdlang ook is geweest - alweer grotendeels verdampt, zonder een duidelijke opvolger te hebben gekregen.

Theoretisch perspectief

Rond 1800 werden enkele cruciale keuzes gemaakt voor wat wij nu de Nederlandse cultuur plegen te noemen. Deze kreeg toen duidelijke vorm en inhoud, en onderscheidde zich bewust van andere nationale culturen. Belangrijker nog was dat de grenzen van die nationale cultuur vervolgens

ook werden samengevat in die van een Nederlandse staat. Nederland was daarmee metterdaad een *natiestaat* geworden. Ook in theoretisch opzicht is dit een niet onbelangrijk gegeven. De meest invloedrijke moderne theorie van het nationalisme, die van de sociaal-antropoloog Ernest Gellner, stelt immers dat het niet de natie is die een staatkundig dak zoekt, maar dat het - omgekeerd - juist de staat is die de natie produceert. Bovendien koppelt hij dit natievormende moment aan die fase in de economische ontwikkeling van een land waarin het de sprong maakt naar een moderne industriële samenleving.[2]

Het geval Nederland ziet er heel anders uit. Eerst schept het kardinale politieke feit van de Opstand een nieuw Nederlands staatsverband, waarbij het geheel hoe dan ook meer is dan de som der samenstellende gewesten, steden en andere delen, hoezeer die ook prat blijven gaan op een eigen stedelijk, gewestelijk of bijvoorbeeld confessioneel identiteitsbesef. Binnen dat nieuwe staatkundige kader breekt ook meteen een nieuw natiebesef door, gestimuleerd door de grote gebeurtenissen van de Opstand. Op dit moment is het dus de staat die de natie produceert. In de tweede helft van de achttiende eeuw krijgt dat politiek-historisch en religieus ingevulde algemeen-Nederlandse besef vervolgens een nieuwe, culturele dimensie, waarmee de voorwaarden worden geschapen voor verdere staatsvorming. Nu kun je dus zeggen dat het de natie is die de staat produceert. Het blijkt - en er is geen reden om aan te nemen dat dit alleen voor Nederland zou gelden - dat noch de natie noch de staat het primaat toekomt, maar dat beide processen elkaar over en weer kunnen beïnvloeden. Daarbij hoeft het niet zo te zijn dat staats- en natievorming steeds in dezelfde richting werken. Maar op de lange termijn is het in Nederland wel zo geweest dat zij elkaar over en weer hebben versterkt.

In deze bijdrage wordt de evolutie van Nederland opgevat als een gecombineerd proces van staats- en natievorming, waarbij soms de staat (de politieke factor) vooropgaat en soms de natie (de cultuur, in ruime zin). Het is juist die afwisseling van factoren die de natiestaat maakt tot een ‘typisch historisch’ product dat zich aan al te strakke theoretische schematisering onttrekt. Hiermee neem ik dus afstand van de traditionele tweedeling tussen staats- en cultuurnaties en het daarmee corresponderende onderscheid tussen een subjectieve en een objectieve natieconceptie. Staats- en natievorming opgevat als één proces leidt ook tot één product: de natiestaat, een *mixtum compositum* dat behalve misschien een conceptueel wangedrocht ook een typisch historisch gedrocht genoemd mag worden. De natiestaat laat zich dan ook het best begrijpen via de ‘workings of history’, zoals de Israëlische historica Hedva Ben-Israel heeft betoogd. Een natie moet aan twee toetsen voldoen, een objectieve en een subjectieve: ‘The objective test consists of distinguishing signs, such as language, descent, territory, etc., while the subjective test refers to the self-consciousness of the group declaring itself as a

2 Gellner, *Nations and nationalism*.

nation.' Uiteindelijk gaat het om de samenhang tussen de objectieve en de subjectieve definitie van de natie: 'they make up one definition in constantly changing proportions. In history, these definitions were not oppositional, but complementary.'[3]

De ontwikkeling van Nederland als natiestaat mag daarom niet alleen vanuit het subjectieve perspectief van de natie zelf bekeken worden. Die subjectiviteit komt immers tot stand in intiem samenspel met de meer objectieve ontwikkeling van de staat. Het moderne nationalismeonderzoek is vaak veel te natiegericht en houdt onvoldoende rekening met de dynamiek van natiestaten in de context van een evoluerend statenstelsel. Oude inzichten kunnen hier nog nuttige diensten bewijzen. In zijn beroemde essay *Die grossen Mächte* uit 1833 - geschreven net na de revolutiegolf van 1830 en met de wereldschokkende gebeurtenissen van de late achttiende en vroege negentiende eeuw nog vers in het geheugen - formuleert Leopold von Ranke een losse theorie over de ontwikkeling van het statenstelsel en de individuele staten daarbinnen. Daarin draait alles om de interactie tussen nationaliteit en statensysteem. De staten die intern over de meeste morele kracht beschikken, zullen zich het krachtigst in de statengemeenschap kunnen doen gelden. Anders dan het *Primat der Aussenpolitik* dat hem veelal wordt toegedicht, blijkt Ranke dus ook de kwaliteit van het nationaliteitsbesef van groot belang te achten voor de internationale potentie van een staat. Zeker in de geschiedenis van Nederland is dit een belangrijk gegeven. Daar zien we telkens weer hoe buitenlandse invloeden of omstandigheden een binnenlandse crisis teweegbrengen. Dat was zo in 1672, in 1747-1748, in 1780-1787, in 1795-1798 en opnieuw in 1848. Te snel is daaruit soms afgeleid dat Nederland slechts tot binnenlandse veranderingen kon komen door impulsen van buitenaf. Veeleer is het zo dat er sprake was van een samenspel tussen binnenen buitenlandse factoren in het sturen van de beide processen van staats- en natievorming. Kritieke momenten, korte perioden van intense crisis, waren vaak de draai- en omslagpunten in processen van veel langere duur. 1798 is een duidelijk voorbeeld. De Bataafse Omwenteling van 1795 werd mogelijk gemaakt door het Franse revolutieleger, dat ook een rol speelde bij de eenheidbrengende staatsgreep van 1798. Maar de langetermijngevolgen van de Bataafse Revolutie zijn alleen te begrijpen tegen de achtergrond van een autochtoon proces van natievorming dat al tientallen jaren gaande was.

Op het terrein van natievorming en nationalisme is de afgelopen decennia heel wat afgetheoretiseerd. Nieuwe auteurs als Gellner, Anderson en Hroch hebben de fakkel overgenomen van oude, soms zeer oude schrijvers als Kohn, Meinecke en Hayes. Sommige klassieke auteurs daarentegen, met name Ernest Renan met zijn beroemde Sorbonne-voordracht 'Qu'est-ce qu'une nation?' uit 1882, zijn opvallend goed overeind gebleven in het

3 Vgl. Ben-Israel, 'Nationalism in historical perspective', 393.

hedendaagse theoretische geweld. Ze blijken daaraan zelfs nog een eigen bijdrage te kunnen leveren.

Benedict Anderson heeft de natie getypeerd als een 'imagined community', een verbeelde gemeenschap van mensen die elkaar niet kennen en ook niet kunnen kennen.[4] Hij brengt de langetermijnontwikkeling van naties in verband met de evolutie van nationale - dat wil zeggen van nationale talen gebruikmakende - 'print cultures'. De drukpers had een conditionerend en unificerend effect op de vorming van nationale talen, met name door de massaproductie van bijbels in een standaardeditie: de Luther-vertaling in Duitsland, de King James-bijbel in Engeland en de Nederlandse Statenvertaling. Zo werden al in de vroegmoderne tijd de voorwaarden geschapen en de contouren aangegeven voor nationale culturen. Die grenzen werden later scherper, totdat nationale culturen in de tweede helft van de achttiende eeuw het karakter kregen van 'nationale kooien'.[5]

Het ontstaan van de dagbladpers, die het concept van de verbeelde gemeenschap een krachtige impuls geeft, is volgens Anderson een volgende fase in het natievormingsproces. Zoals Hegel het bijna blasfemisch heeft geformuleerd, kwam het op vrijwel hetzelfde moment oprapen van de krant van duizenden deurmatten in de plaats van het ochtendgebed en kreeg dat een samenbindende rituele, bijna sacramentele functie: een gemeenschapsgevoel bij al die duizenden die wel van elkaars bestaan wisten zonder elkaar te kennen. Nog een fase verder zijn we als de pers dankzij technologische vernieuwingen een echt massamedium is geworden dat zich laat produceren in tien- of honderdduizenden exemplaren en dat een cruciale rol heeft gespeeld bij de doorbraak van het nationalisme als massafenomeen. Nederland bereikt die fase in de jaren 1890.

De invloedrijke nationalismetheorie van de Tsjechische historicus Miroslav Hroch[6] lijkt Nederland op het eerste gezicht niets te bieden te hebben. Nederland is immers een 'oude', in de late zestiende eeuw ontstane staatsnatie, terwijl de theorie van Hroch juist betrekking heeft op de evolutie van kleine cultuurnaties in de achttiende en negentiende eeuw; naties die veelal opgesloten zaten in grotere staatkundige verbanden en zich daaraan langs een specifieke route ontworstelden. Maar de drie fasen waarin Hroch dat proces heeft onderverdeeld, kunnen ook dienen tot beter begrip van de natievorming in een gevestigde staat als Nederland. In Hrochs fase A wordt het nationale gevoel gecultiveerd als een vorm van intellectuele *Spielerei* door een elite van geleerden en geletterden: in Nederland het functioneren van de Bataafse mythe tijdens de Republiek. In fase B worden nationaal gevoel en nationale gevoeligheden gesocialiseerd onder een veel grotere groep, waarbij - oneerbiedig gezegd - 'halfintellectuelen' als onderwijzers, journalisten, schrijvers en dichters een belangrijke rol spelen: de clichémannetjes die het

4 Anderson, *Imagined communities*.
5 Aldus Michael Mann. Vgl. *Talen van het vaderland*, hierna 148.
6 Hroch, *Social preconditions* en idem, 'Das Erwachen kleiner Nationen'.

Nederlandse nationalisme en de nationale cultuur tijdens de lange negentiende eeuw hebben vormgegeven in termen van de mythe van de Gouden Eeuw. In de derde fase van het ABC van Hroch is dit nationalisme inmiddels een massaverschijnsel geworden dat de hele bevolking raakt en bereikt: in Nederland het felle nationalisme van de uitgaande negentiende eeuw. Die fase kan men laten samenvallen met het kritieke moment in de theorie van Gellner, als hij de take off naar een moderne industrie afhankelijk maakt van een 'universal high culture' die mensen wendbaar maakt en geschikt om vele verschillende posities in de moderne samenleving te vervullen.

De Republiek

1798 was in staatkundig opzicht voor Nederland het wat verlate einde van de Middeleeuwen. De particularistische staatkundige structuur die in de patriottentijd (1780-1787) nog zo krachtig was verdedigd, werd nu vervangen door een staat op verlicht-rationele grondslag. Al in de zestiende eeuw hadden de Habsburgse soevereinen geprobeerd meer lijn, eenvormigheid en samenhang te brengen in hun Nederlanden. Die maatregelen hadden echter zoveel verzet opgeroepen dat tegelijk met het sterker worden van het centrale gezag ook de vertegenwoordigende instellingen aan kracht hadden gewonnen. De inzet van de Nederlandse Opstand was in belangrijke mate het behoud van die middeleeuwse vrijheden geweest. De Opstand scheurde het Nederlandse statencomplex van de Habsburgers onbedoeld in tweeën en produceerde een zelfstandige Noord-Nederlandse staat, die bij gebrek aan beter de verbondstekst van de Unie van Utrecht (1579) als constituerend document gebruikte. Het eerste artikel daarvan verklaarde dat de diverse gewesten zich met elkaar zouden verbinden 'als off siluyden maer één provincie waeren'.

Dit artikel wordt steevast aangehaald om te laten zien wat de Unie juist nooit zou worden. Toch ligt hier een intentieverklaring die serieus te nemen valt en die erop wijst dat de Republiek van meet af aan meer is geweest dan de som van haar samenstellende delen. Kenmerkend voor het politieke functioneren van de Republiek en voor haar verbluffende zeventiende-eeuwse succes is juist hoe effectief dit op papier vrij losse federatieve samenwerkingsverband kon zijn. Daarbij mag men ook niet uit het oog verliezen dat er wel degelijk gedeelde instituties waren, zoals de Staten-Generaal. Die beschikte over belangrijke bevoegdheden op het terrein van oorlog en vrede - belangrijk in een tijd waarin de Republiek een toonaangevende mogendheid was. Voorts deelde men 'nationale' waarden, zoals het calvinisme van de heersende kerk (hoevelen die ook buitensloot en tot tweederangsburgers degradeerde). Pas toen de politieke en militaire urgentie voor nauwe samenwerking wegviel, in de achttiende eeuw, kan worden gesproken van institutioneel onvermogen van de Republiek. Het antwoord daarop was een streven naar nationale convergentie vanuit de samenleving zelf - niet de staat - deels gedragen door sociale groepen onder de elite en, niet te vergeten, die stille meerderheid van andersdenkenden.

De jonge Republiek moest in het laatste decennium van de zestiende eeuw noodgedwongen op eigen benen leren staan, na eerst nog de soevereiniteit aan de omringende vorsten te hebben aangeboden. Al voor de eeuwwende werd zij de facto als een zelfstandige staat beschouwd - lang voor de formele erkenning in 1648 - profiterend van het feit dat grotere buurlanden elkaar het bezit van de Rijndelta niet gunden. Dit fundamentele geopolitieke gegeven zou eeuwenlang bepalend blijven voor Nederlands internationale speelruimte, nadat het die speelruimte zelf in de Gouden Eeuw vanuit een positie van kracht had veroverd.

Hoeveel eendracht er in het land zou zijn, draaide in de zeventiende en achttiende eeuw steeds om de twee polen Holland en de stadhouder. De Oranjestadhouders belichaamden op pseudo-monarchale wijze een zeker eenheidsbesef dat ze echter, geheel in de stijl van vroegmoderne vorsten, vaak niet scheidden van het najagen van dynastiek eigenbelang. Holland, als zwaargewicht onder de gewesten bevorderde op zijn wijze de eenheid, al was ook dat doorgaans een kwestie van eigenbelang. Toen Johan de Witt in 1654 Hollands eigengereide transactie met Cromwell inzake de positie van de Oranjes verdedigde - in de Acte van Seclusie beloofde Holland hen nooit tot stadhouder te zullen benoemen en evenmin te accepteren als kapitein-generaal van de Unie - moest hij op het scherp van de snede argumenteren. Dit staaltje van particularistisch legalisme compenseerde hij echter met een warmbloedige belijdenis van het algemeen-Nederlandse besef dat de Republiek zijns inziens bijeenhield. Hij wees daarbij op het belang dat alle gewesten hadden bij het behoud van de Republiek, op hun gemeenschappelijke vrees voor uitheemse machten en op de vele persoonlijke en zakelijke banden tussen tegenten en burgers in het hele land, waardoor het bijna onmogelijk zou zijn de Unie weer uiteen te scheuren. En verder was er natuurlijk de samenwerking in de Staten-Generaal en andere organen, en de vereniging van harten en zielen door ‘den Geestelyken ende Goddelyken bandt van eene ende de selve Religie’.[7]

Het is echter niet alleen deze samenhang binnen de Republiek als geheel die de aandacht vraagt, maar veel meer nog die binnen het dominerende gewest Holland zelf. Juist de politieke en financiële samenwerking tussen de Hollandse steden - die zich alle onderlinge rivaliteit ten spijt gedroegen als een ‘interlocked urban system’[8] - stelde de Republiek in staat internationaal een vuist te maken en maakte daarmee het wonder van de Gouden Eeuw mogelijk. Het is dan ook misleidend te veel nadruk te leggen op Holland als topje van de *blue banana* van zelfstandige steden die reikt van Noord-Italië via Zwitserland en Duitsland tot de Noordzee. Die stedelijke zelfstandigheid was van grote betekenis als het ging om het scheppen van een breed maatschappelijk draagvlak voor de Hollandse politiek (en de hoge kosten daar-

7 Aangehaald bij Boogman, ‘De raison d'état-politicus Johan de Witt’, 174 noot 38.

8 Vgl. 't Hart, ‘The Dutch Republic: the urban impact upon politics’ en idem, ‘Intercity rivalries and the making of the Dutch state’.

van). Maar wanneer het erop aankwam werd zij ondergeschikt gemaakt aan het algemene belang van heel Holland - en in afgeleide zin de hele Republiek - als handelsemporium en als oorlogsmachine.

De zeventiende eeuw was een eeuw van bijna onophoudelijke oorlog waarin de Republiek, of zij dat nu wilde of niet, in het eerste gelid meestreed en daarvan ook politiek en economisch de vruchten plukte. Dit betekende een mate van internationale verantwoordelijkheid die alleen kon worden gedragen door een grote interne coherentie in het kerngewest Holland. Toen Holland in de achttiende eeuw niet langer in het middelpunt van de wereld stond, was de noodzaak voor die samenwerking veel minder dringend en functioneerde de staat dan ook aanzienlijk minder goed. Intussen was de Hollandse koopmanselite door het participeren in staatsleningen wel op massale schaal aandeelhouder geworden van de eigen staat, en daarmee direct belanghebbend bij het voortbestaan daarvan als kredietwaardige politieke eenheid. Hoewel de toestand van de overheidsfinanciën in de achttiende eeuw permanent zorgelijk was, schiep dit een vestzak-broekzak vorm van betrokkenheid die de cohesie per saldo alleen maar ten goede kan zijn gekomen. De politieke elite was zo niet alleen het topje van een 'verbeelde gemeenschap' van Hollanders. Zij vormde daarnaast een zeer reële belangengemeenschap van couponknippers.

Dankzij die nauwe samenwerking tussen de Hollandse steden en het daarvoor geschapen draagvlak onder de burgerij, kon de zeventiende-eeuwse Republiek - vaak gezien als een anomalie in een wereld van vorstenstaten - de rijkdom van het land veel effectiever mobiliseren dan in een monarchie mogelijk was. Zo profiteerde Holland van het oorlogsdividend, terwijl het in de veranderde omstandigheden van de achttiende eeuw nog heel lang kon genieten van een vredesdividend.

Lof der botheid

De naam van de in 1795 gestichte Bataafse Republiek verwees terug naar de vroegste bewoning van deze landen door de Bataven of Batavieren. In het begin van de jaartelling waren zij, al dan niet in holle boomstammen, de Rijn komen afzakken en hadden zich gevestigd op het *insula Batavorum*, zoals vermeld door Tacitus, helaas zonder exacte opgave van de coördinaten. Over die ligging ontbrandde in de vroege zestiende eeuw een felle geleerdenstrijd, waarbij Hollanders en Geldersen elkaar dat eiland betwistten. In deze humanistenstrijd werd de Bataafse mythe geboren die in de zeventiende en achttiende eeuw, in vele varianten, dienst zou doen als oorsprongsmythe van Holland, en bij implicatie ook van de hele Republiek.[9] In de vroege zestiende eeuw had de Hollandse kroniekschrijver Aurelius de vrijheidszin van de Bataven en hun dappere strijd onder Claudius Civilis tegen de Romeinen in herinnering geroepen toen vreemde heersers, de Bourgondi-

9 Vgl. Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken'.

sche hertogen, zich andermaal leken te vergrijpen aan Hollands vrijheid. Het soevereine volk dat zich verzette tegen deze pogingen tot staatsvorming van bovenaf was de eigenlijke held van zijn verhaal.

De Bataafse mythe was zo elastisch dat ze - op het randje van haar houdbaarheidsperiode - nog de Bataafse Republiek ten doop mocht houden: haar grootste wapenfeit. Ze belichaamde politieke deugden als vrijheidszin maar ook een politieke praktijk van collegiale besluitvorming. De Bataven zouden hun besluiten namelijk hebben genomen in een vergadering van wapendragende mannen, een gegeven waarop de laat-achttiende-eeuwse patriotten graag teruggrepen. Maar de Bataven werden ook geroemd om hun beschavingsdeugden, al zijn die soms minder bekend gebleven dan pikante ondeugden als drankzucht en het verdobbelen van hun vrouwen.

Niemand minder dan de grootste geleerde van zijn tijd, Erasmus van Rotterdam, nam de public relations van de Bataven ter hand door hen in zijn epigram *Auris Batava* - het Bataafse oor, ofwel de Hollandse smaak - te verdedigen tegen de klassieke kritiek van Martialis.[10] Lomp, boers en onbeschaafd was volgens Martialis het oormerk van de Bataven. Met speelse ironie zette Erasmus dit verwijt op zijn kop. Hij prees juist de ware menselijkheid van de Bataven en hun *ingenium simplex*, hun eenvoudige inborst. Daarmee nam hij ook stelling tegen wat hij zag als de overbeschaafde Italianen, zijn concurrenten in het wereldhumanisme. Hun opsmuk en verfijning moesten het in een soort Lof der botheid afleggen tegen de onbedorven eenvoud van de Bataven. Erasmus veranderde zo de handicap van zijn eigen barbaars-boerse afkomst in een voordeel. Door de eigenheid van zijn land van herkomst en de authenticiteit van zijn cultuur te onderstrepen, zette hij het noordelijke humanisme op de culturele kaart van Europa. Dit is een vroeg voorbeeld van het definiëren van de Nederlandse cultuur in een Europese context. Andere momenten waarop Nederland zichzelf opnieuw uitvond - omstreeks 1800, omstreeks 1900, en ook aan het eind van de twintigste eeuw - zouden steeds aanleiding geven die vraag naar het eigene van de Nederlandse cultuur in een kosmopolitische context te stellen.

In hun succesvolle Opstand zagen de Hollanders een heropvoering en bevestiging van de Bataafse mythe, zoals ook bleek uit *De antiquitate reipublicae Batavicae* (1610) van het jeugdige talent Hugo de Groot. Met Bataafs bedoelde De Groot Hollands. Hij zag er geen been in de Hollanders van zijn tijd gelijk te stellen met de oude Bataven en een tijdsspanne van anderhalf millennium te overbruggen door die te negeren. Maar ook dat hoort bij mythen, die des te doeltreffender zijn naarmate de factor tijd minder nadruk krijgt: identiteit kent geen tijd. De Groots iets oudere *Parallelon rerum publicarum*, waarin de deugden van de Bataven in positieve zin werden vergeleken met die van de Romeinen en de Atheners, bleef ongedrukt tot de Bataafse Republiek het als daad van historische rechtvaardigheid in 1801-

10 Vgl. Mout, '"Het Bataafse oor"', en Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized?'.

1803 alsnog zou publiceren. Toen kon het echter niet meer zijn dan een requiem voor de Bataafse mythe die op sterven na dood was: zelfs als mythe geschiedenis geworden.

De Bataafse identiteit van de jonge Republiek kwam meteen onder druk te staan door de grootscheepse immigratie van Zuid-Nederlanders - de Spaanse Brabanders van Bredero - die met hun kapitaal en expertise ook eigenaardigheden meebrachten die niet altijd spoorden met die van de autochtone Zeeuwen en Hollanders. Keer op keer werd beweerd dat de oud-Hollandse 'eenvoudicheyt' door het 'nieuw bedroch' van de Spaanse Brabanders in gevaar kwam.[11] Die spreekwoordelijke eenvoud - de positieve kant van Erasmus' botheid - gold als verbindend element van een hele reeks van 'typisch Hollandse' burgerdeugden, waaronder verder arbeidzaamheid, spaarzaamheid, verdraagzaamheid en ook 'herbergzaamheid' en 'mededeelzaamheid' te noemen zijn. Of dergelijke deugden inderdaad typisch Hollands zijn of, meer in het algemeen, passen bij een stadscultuur zoals de Hollandse, doet niet zo heel veel ter zake. Beslissend is dat dit hele complex van deugden in de hectische ambiance van de late zestiende, vroege zeventiende eeuw nadrukkelijk als 'typisch Hollands' werd ervaren. En daarmee was het ook typisch Hollands geworden.

Het wonder van de Gouden Eeuw

De Nederlandse geschiedenis begint met een politiek, economisch en cultureel hoogtepunt dat sindsdien nooit meer is geëvenaard. Eerst was er zo'n driekwart eeuw dat wonder van de Gouden Eeuw, vervolgens de lange nawerking, en ten slotte het nog veel langere en soms obsessieve terugkijken. De Gouden Eeuw beheerst en overschaduwt de Nederlandse geschiedenis. De achttiende eeuw was er zich steeds pijnlijker van bewust de maat van de zeventiende niet te kunnen halen. De lange negentiende eeuw werd bijeengehouden door de herinnering aan de Gouden Eeuw als nationale mythe. Zelfs tijdens de Tweede Wereldoorlog kon deze nog troost bieden. Maar ook in 2000 viert het Rijksmuseum zijn tweehonderdjarig bestaan met een grote tentoonstelling over 'De Glorie van de Gouden Eeuw' als het cultureel kapitaal waarop Nederland nog steeds kan teren. De nieuwe hoogtijperiode omstreeks 1900 is later wel benoemd als Tweede Gouden Eeuw, terwijl de economische bloei van het eind van de twintigste eeuw al wordt getypeerd als Nederlands Derde Gouden Eeuw. Terecht is gewezen op de mythische aanblik van het zeventiende-eeuwse wonder met zijn bijna toneelmatig geconstrueerde eenheid van tijd, plaats en handeling.[12] Net als bij de Bataafse mythe werd ook hier de tijd telescopisch in elkaar geschoven, want tijdloosheid geeft mythen hun bruikbaarheid en hun kracht.

11 Vgl. Smits-Veldt, '"Het Vaderland" bij Hollandse rederijkers', 102-105; Van Stipriaan, 'Hollandse botheid in de Spaanschen Brabander'; Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen*, hoofdstuk II en III.

12 Frijhoff en Spies, *1650*, 52.

De politieke aardverschuiving van de Nederlandse Opstand werd vrijwel op de voet gevolgd door een immense cultuurschok. Het effect daarvan is nog steeds zichtbaar, niet alleen in de Hollandse binnensteden, maar in alle grote musea van de wereld in de zalen gewijd aan de Hollandse School. De schilderijen die deze produceerde zijn de iconen van Onze Gouden Eeuw. Het wetenschappelijke kunsthistorische debat van de afgelopen decennia heeft die iconische kwaliteit echter sterk geproblematiseerd. Niet langer worden deze schilderijen beschouwd als een realistische weerspiegeling van de toenmalige Hollandse samenleving of als een uitdrukking van de Hollandse identiteit. Met name in de Nederlandse kunstgeschiedenis - het buitenland toonde veel minder koudwatervrees - heeft de naoorlogse afwijzing van alles wat naar nationalisme en nationale identiteit zweemde verstrekkende gevolgen gehad voor die eerder als vanzelfsprekend veronderstelde 'Dutchness of Dutch art'.[13] Terwijl het eerdere essentialisme, de speurtocht naar het 'blijvende' in de Hollandse schilderkunst, werd verworpen, ging de nieuwe iconologische orthodoxie op zoek naar heel andere vormen van interpretatie en contextualisering. Het vermeende realisme van vroeger werd ontmaskerd als schijnrealisme en vervolgens van een veelheid aan diepere betekenissen en dubbele bodems voorzien. Bovendien werd ontdekt dat er in de Gouden Eeuw ook nog heel 'anders' was geschilderd dan de realistische canon het achteraf deed voorkomen.

Het kunsthistorische debat van de afgelopen decennia dat er deels op gericht was het 'typisch Hollandse' karakter van de Hollandse School te ontkennen of te relativeren, heeft er paradoxaal genoeg overigens toe geleid dat eigen, bijzondere karakter in veel opzichten juist te accentueren.[14] Ook wanneer we ervan uitgaan dat er in de lange negentiende eeuw - de periode van de mythe van de Gouden Eeuw - een vrij rigoureus proces van canonisering, selectie en deselectie heeft plaatsgevonden om tot dat 'blijvende' beeld van die schilderkunst te komen, wil dat nog niet zeggen dat het huidige patroon van 'verscheidenheid en complexiteit', met een eigen niche voor een juist internationaal georiënteerd caravaggisme, classicisme en maniërisme, niet evengoed de uitdrukking zou kunnen zijn van een inmiddels ook veelzijdiger en veelkleuriger opgevatte samenleving.

Terwijl de relatie tussen kunst en nationaal karakter werd doorgeknipt, werden de kunstenaars zelf overigens steeds nauwkeuriger in hun economische en maatschappelijke context gesitueerd. Artistieke innovatie werd in direct verband gebracht met het wegvallen van hoge patronage (met name van de kerk), een zekere secularisering van de smaak, maar vooral met een gildenmatig ambachtelijke - en dus niet academisch gestuurde en geïnspireerde - atelierpraktijk en het produceren voor een in hoge mate vrije kunstmarkt. Juist de immense, in vele miljoenen te tellen, productie van schilde-

13 Zie De Jongh, 'Real Dutch art and not-so-real Dutch art' en de kritische kanttekeningen daarbij van Schwartz, 'The destigmatization of art geography'.

14 Sluijter, 'Nieuwe kunsthistorische benaderingen', 374-375, 385. Vgl. ook idem, 'Belering en verhulling?'

rijen voor een vrije markt, hing nauw samen met de ongekende kansen en mogelijkheden, en dus met het ‘wonder’ van de Gouden Eeuw. Dat gold ook voor de vergaande specialisatie van schilders en voor de doorbraak van nieuwe genres als landschap, stilleven en binnenhuis.

In de speurtocht naar het ‘blijvende’ in de zeventiende-eeuwse kunst herkennen we achteraf het mechanisme van *invention of tradition*, maar we weten ook dat geslaagde *invented traditions* niet uit het niets te voorschijn worden getoverd. Zij danken hun succes juist aan het teruggaan op een reëel, of in elk geval als reëel ervaren, fundament. Eén van de grondleggers van het discours over ons nationale karakter, de Hoornse predikant Engel Engelberts, zag in 1776 een zeer duidelijke relatie tussen kunst en samenleving in de zeventiende eeuw:

> De Nederlanders gewoon de eenvoudige, dog bevallige natuur dagelyks voor hunne oogen te zien, stelden steeds een gelukkige verkiezing, en naauwkeurige navolging van dezelve boven alle andere tafereelen; en hunne Meesters, wildenze behaagen, wildenze leeven van hun Kunst, moesten zich noodzaakelyk naar hunne landsgenooten schikken. Wy tellen daar door weinige uitmuntende Historieschilders; [...] Maar wy hebben daar en tegen onze RAPHAELS, onze MICHAEL ANGELO'S, onze TITIAANEN, onze LORRAINES in de bloemen en fruiten, in de zeestukken en landschappen, in de vogelen en viervoetige dieren, in de stilleevens, boerengezelschappen en edeler onderwerpen, die alle soortgelyke van andere natiën overtreffen...[15]

Als het juist is wat Engelberts schrijft, was het dus de smaak van het publiek en de werking van de markt die de Hollandse schilderkunst haar bijzondere karakter gaf. Deze kunst kwam voort uit de ‘verbeelde gemeenschap’ van de Gouden Eeuw en was tegelijk ook een verbeelding van die gemeenschap, al was die verbeelding veel gelaagder, gecompliceerder en intern tegenstrijdiger dan lange tijd is aangenomen. Daarbij is er dus alle ruimte voor moraliserende knipogen en een caravaggistisch clair-obscur naast een vaak toch vrij plat en ondubbelzinnig realisme. Clichés als stedelijk, burgerlijk en huiselijk blijven daarop wel degelijk van toepassing. Het geheim van de ‘Dutchness of Dutch art’ in de Gouden Eeuw lag op straat: het was kunst als breed maatschappelijk verschijnsel.

Scheiding van staat en maatschappij

In het proces van natievorming is 1750 een waterscheiding die zich in het onderzoek van de laatste decennia steeds duidelijker is gaan aftekenen. Waar de Republiek zich eerder had onderscheiden als vrijplaats voor vrijgeesten en als transitohaven van de internationale Republiek der Letteren, tekende zich

15 Engelberts, *Verdediging van de eer der Hollandsche natie*, 84-85. Vgl. ‘De vaderlandse imperatief’, hierna 101-104.

nu een ‘vernederlandsing’ van de Verlichting af. Dat betekende dat de Verlichting minder kosmopolitisch werd. Het betekende ook dat er vanaf nu zonder gêne gesproken mag worden van een Nederlandse Verlichting: het internationale *Enlightenment Project* werd als het ware voor Nederlands gebruik geschikt gemaakt. Het is van groot belang voor het proces van natievorming geweest dat die Verlichting zich organiseerde als een *civil society*, een conglomeraat van genootschappen, gezelschappen en opinievormende publicaties dat de openbare ruimte opnieuw vormgaf. Hierdoor tekende zich een duidelijke scheiding af tussen staat en maatschappij.

Inhoudelijk werd de Nederlandse Verlichting gekenmerkt door het probleem van het verval van de Republiek sinds de zeventiende eeuw. Inmiddels weten we dat dit verval een complex samenstel is van reële verschuivingen op politiek en economisch terrein, de perceptie daarvan en de vertaling van die diagnose in middelen tot herstel. Juist in dat spanningsveld tussen de diagnose van het verval en de voorstellen tot herstel schuilt de dynamiek van de Nederlandse Verlichting. Waar de diepste oorzaak van het verval vaak in morele termen werd geduid, werd Verlichting gepreekt als remedie tegen verval. Het constateren van dit verval betekende tevens de constructie - bij wijze van contrast - van de Gouden Eeuw als nationale mythe.

De Nederlandse Verlichting was een nationale zaak. Zij overschreed de grenzen van de staatkundige fragmentatie van de Republiek door het verval tot nationaal probleem te maken. Maar de Verlichting was ook in sociale zin nationaal: grensoverschrijdend waar het diverse sociale lagen betrof, zij het zonder de pretentie die grenzen zelf ter discussie te stellen. En, zeker niet onbelangrijk, de Verlichting negeerde de grenzen tussen de diverse confessies in de Republiek en zag de Nederlanders allereerst als burgers van één vaderland. Dit had potentieel verstrekkende consequenties. De praktijk van tolerantie die de sterk verstedelijkte Republiek (en natuurlijk weer vooral Holland) had gekenmerkt - een gedoogcultuur en ‘omgangsoecumene’ (Frijhoff) geboren uit de noodzaak een leefbare oplossing te vinden voor het dicht op elkaar wonen van verschillende geloven - werd nu heel subtiel tot een principiële verworvenheid omgevormd, niet in de laatste plaats door de dissenters die de Verlichting zagen als vehikel naar een gelijkwaardiger plaats in de Nederlandse samenleving.

Dat wil overigens nog niet zeggen dat die creatie van een alle confessies omsluitend verlicht vaderland zich nu zonder slag of stoot voltrok.[16] Het integratieproces, als men het al zo mag noemen, verliep veel soepeler in de nieuwe werelden van de georganiseerde sociabiliteit en de spectatoriale journalistiek, dan daar waar de officiële kerk (of delen daarvan, want die kerk overkoepelde zelf een breed spectrum van opvattingen) zich bedreigd voelde in haar gevestigde belangen. Maar juist de felheid van conflicten als de *Bellum Socraticum*, de polemiek over de vraag of de heiden Socrates een plaats

16 Vgl. Clemens, ‘IJkpunt 1750’ en Van Rooden, ‘Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw’.

toekwam in een christelijke hemel,[17] is een duidelijke indicatie dat de verhoudingen in de samenleving aan het verschuiven waren.

Het meest bijzondere van de zich ontwikkelende nationale cultuur in de tweede helft van de achttiende eeuw was misschien wel het overschrijden van bestaande grenzen in staat en samenleving zonder ze formeel ter discussie te stellen. Er werd een nieuw speelveld gecreëerd om de problemen van Nederland aan te pakken, zonder evenwel de bestaande verbanden aan te tasten. Dit verlichte voorstel tot herschikking van de publieke ruimte werd niet tegenover de oude maatschappij gesteld maar - zoals trouwens in die oude maatschappij niet ongebruikelijk was - daaroverheen getekend, als gold het een palimpsest.

De Nederlandse Verlichting werkte tegelijk verruimend en beperkend. Zij negeerde de binnengrenzen van de Republiek maar accentueerde de grens met het omringende buitenland, de staatsgrens van de Generaliteit die nu de status kreeg van een nationale cultuurgrens, een 'nationale kooi'. En het was juist deze nationale beperking die de Nederlandse burger stimuleerde tot nieuwe culturele dynamiek.

Ook die burgers zelf waren in zekere zin nieuw. Natievorming op Nederlandse grondslag gaf het kader aan waarbinnen een nieuw burgerschap (en burgerbegrip) vorm en inhoud kreeg, niet pregnant politiek maar eerder op te vatten als participerend in een verlicht universum in de context van een verlicht vaderland. De achttiende-eeuwse verlichte burger werd als het ware samengesteld uit verschillende bestanddelen: het traditionele juridische burgerschap van de eersteklas stedelijke ingezetenen, een ideologisch burgerschap met de daaraan al in de zeventiende eeuw inherente morele kwaliteit (drager bij uitstek van het complex van burgerdeugden), maar nu versterkt door een verlicht moralisme dat - heel belangrijk - al vooruitwees naar het toegespitst politieke burgerschap van de laat-achttiende-eeuwse revoluties, inclusief die van Nederland zelf. Verlicht burgerschap en verlicht Nederlanderschap waren niet van elkaar te scheiden. Sociaal gezien konden die nieuwe burgers behoren tot een zich buitengesloten voelende middenklasse of een niet-officieel kerkgenootschap. Maar evengoed konden ze deel uitmaken van de elite, die zo vaak het mikpunt was van verlichte kritiek.

Toen de politiek zich in de patriottentijd van de jaren 1780 van deze verlichte dynamiek meester maakte, leidde dat niet tot een radicale herdefiniëring van de verstarde politieke verhoudingen, maar juist tot een - achteraf gezien - ultieme poging tot het revitaliseren van de *bottom-up* beleefde middeleeuwse orde die van de nieuwe *civil society* ook weer een echte *civic society* moest maken, met bijpassende inspraak en medezeggenschap voor de burger. Pas het echec van die poging en het zich tegelijk ontrollende panorama van de Franse Revolutie, zorgden voor de prikkel om te gaan streven naar een staat die 'één en ondeelbaar' zou zijn en dus naar het doen samenvallen van natie en staat. Zonder de voorafgaande egalisering van het terrein

17 Zie Van der Wall, *Socrates in de hemel?*

door de Verlichting is de unificatie van de staat in 1798 - bij alle problemen waarmee die toch al gepaard ging - eenvoudig ondenkbaar. Alleen op het stramien van een reeds als nationaal gedefinieerde cultuur was het mogelijk tot de constitutionele en institutionele doorbraak van 1798 te komen.

Van Verlichting tot Verzuiling

Het grote politieke moment van de vestiging van de eenheidsstaat werpt zijn schaduwen vooruit over de hele negentiende eeuw met de creatie van nationale staatsinstellingen, een samenbindende infrastructuur, een nationale economie en ten slotte zelfs één nationale tijd (in 1909). Staat en natie zouden in de negentiende eeuw als een dubbele helix om elkaar cirkelen. In dit gecombineerde proces van staats- en natievorming speelde de factor religie een zeer belangrijke rol. De culturele natievorming van de late achttiende eeuw omsloot in beginsel de hele samenleving: leden van de officiële kerk niet minder dan protestantse dissenters (lutheranen, remonstranten en doopsgezinden) en ook de rooms-katholieken, die ongeveer een derde van de bevolking uitmaakten. De proclamatie van de Rechten van de Mens en Burger in 1795 betekende ook de scheiding van Kerk en Staat (1796) en de emancipatie van al die tweederangs Nederlanders tot gelijke burgers van de Bataafse Republiek. In de politiek van de eerste revolutionaire jaren zouden protestantse dissenters en katholieken zeer prominent aanwezig zijn. Maar haast onvermijdelijk bleef de levende en geleefde werkelijkheid enigszins achter bij die formele gelijkstelling. In de feitelijke emancipatie tekende zich een duidelijk faseverschil af tussen enerzijds de protestantse dissenters, die een zeer prominente rol hadden gespeeld in de Nederlandse Verlichting, en anderzijds de rooms-katholieken,[18] hoewel juist de laatsten uitbundig gebruikmaakten van hun nieuwverworven politieke rechten. Met veertig Representanten waren zij prominent aanwezig in de Eerste Nationale Vergadering.

Maar het diepgewortelde en nauw met de eigen geschiedenis vergroeide idee van Nederland als protestantse natie liet zich niet zomaar per decreet afschaffen. Al bij de eerste echte politieke campagne in de Bataafse Republiek - de stemming over het grondwetsontwerp (het ‘Dikke Boek’) en de verkiezing van de Tweede Nationale Vergadering in de zomer van 1797 - was voelbaar dat de gevestigde gereformeerde belangen, die heel wat te verliezen hadden, zich teweerstelden. Enkele jaren later was er zelfs sprake van een ware anti-papistische backlash. Toch zou de formele en principiële gelijkstelling van de katholieken nooit ongedaan worden gemaakt, hoezeer ook hun daadwerkelijke emancipatie nog lange tijd een belofte bleef. De verdere natievorming in de negentiende eeuw zou eveneens worden begeleid door periodieke uitbarstingen van anti-papisme.

Maar regelmatig waren er ook politieke omstandigheden die voor de katholieken niet ongunstig uitpakten, zoals de komst van een katholieke

18 Clemens, ‘De terugdringing van de rooms-katholieken’ en idem, ‘Confessie, kerk, natie en staat’.

koning in 1806 en de vereniging met België in 1814. Deze gaf de katholieken een numerieke meerderheid in het Verenigd Koninkrijk als geheel (al werden ze hierdoor in protestantse ogen natuurlijk ook een politiek risico). Thorbeckes constitutionele revolutie van 1848, mede gedragen door de katholieken, zou de katholieke emancipatie vervolgens een nieuwe start geven.

Ook in de lange negentiende eeuw mogen de internationale randvoorwaarden van Nederlands bestaan niet uit het oog worden verloren. Na drie jaar inlijving bij Frankrijk verscheen Nederland in 1813 weer op de kaart van Europa, vrij verrassend samen met het herstelde Oranjehuis, dat na negentien jaar uit de politieke 'wildernis' terugkeerde. Dit alles dankzij de instemming van de grote mogendheden, waarbij het beproefde adagium van grote buurlanden die elkaar het bezit van Nederland niet gunden, onverkort van kracht bleek. Dat bleef ook zo toen de machtsverhoudingen in Europa verschoven en Duitsland na 1870 de positie van Frankrijk als grootste continentale mogendheid overnam. Er was echter altijd een tegenwicht en een tegenmacht in de gedaante van Engeland, dat als maritieme supermogendheid Nederlands handelsroutes, met name die naar Indië, garandeerde. Alleen dankzij het gedogen van Engeland kon Nederland in de negentiende eeuw een van de grootste koloniale mogendheden ter wereld worden. Eerst waren het de Belgen (die in 1814 tot hun eigen verrassing en die van de meeste Hollanders in een 'union intime et complète' aan Noord-Nederland waren gekoppeld) die stevig meebetaalden aan de staats- en natievormende politiek van koning Willem I. Daarmee werd de oude barrière uit de tijd van de Republiek andermaal dienstbaar gemaakt aan de belangen van het Noorden. Vervolgens was het een andere erfenis van de Gouden Eeuw, de koloniën, die op spectaculaire wijze de Nederlandse staat in bonis hield en inderdaad - het cliché klopt helemaal - enkele decennia de kurk was waarop de Nederlandse economie dreef.[19]

De politieke conjunctuur (en cultuur) van de eerste helft van de negentiende eeuw werd getekend door de verwerking van de grote Europese revolutie en haar autochtone, Patriots-Bataafse variant. De Restauratie (1813-1848) kende een gemengd politiek systeem waarin het napoleontische centralisme - gedragen door een gestaag uitdijende centrale bureaucratie - zich moest zien te verstaan met een politieke natie die bestond uit een fusie van oude regenten en de nieuwe machtselite van de Bataafs-Franse Tijd. Eén groep nieuwkomers had zich niet blijvend in die elite weten te nestelen: de vaak uit de kleine burgerij afkomstige radicale politici die in de Bataafse Tijd even aan de macht geroken hadden. Zij verdwenen al na enkele jaren weer in hetzelfde politieke niets van waar ze gekomen waren.

In 1813 werd zonder discussie vastgesteld dat het nieuwe Nederland een constitutionele monarchie zou zijn, met Oranje als soeverein. De grondwetsherziening van Thorbecke in 1848 schiep ten slotte een nieuw evenwicht

19 Vgl. Horlings, *The economic development of the Dutch service sector*.

tussen het geheel en de delen van de staat. Dit bood bovendien een perspectief aan nieuwe lagen van de bevolking om tot politieke mondigheid te geraken, wat uiteindelijk door de vestiging van het algemeen kiesrecht (mannen in 1917, vrouwen in 1919) zou worden verwezenlijkt. De constitutionele arrangementen van 1848 vormen nog steeds de grondslag waarop Nederland anno 2000 wordt bestuurd.

In de economie werd het dirigisme van Willem I na 1840 afgelost door een beleid van steeds meer vrijheid. Onder dat regime zou Nederland in de middendecennia van de negentiende eeuw nog moeilijke tijden doormaken om zich vanaf medio jaren 1860 geleidelijk in de richting van een moderne geïndustrialiseerde samenleving te ontwikkelen.

Het gestaag voortschrijdende proces van staatsvorming in institutionele en politiek-praktische zin werd decennialang begeleid door een verdere nationalisering van de cultuur, die ertoe leidde dat die cultuur vaak een bekrompen, op zichzelf gerichte en in zichzelf gekeerde indruk maakte. De nationale 'inkooiing' van de cultuur uit de tweede helft van de achttiende eeuw had een nieuwe legitimatie gekregen in de periode 1800-1813, toen Nederland steeds meer in de greep van Frankrijk raakte. Veel culturele smaakmakers gingen zich toen afvragen of de - althans in beginsel - nog altijd gebruikelijke onderschikking van het idee van de natie aan het ideaal van wereldburgerschap eigenlijk wel zo voor de hand lag. 'Een wereldburger ben ik niet', verkondigde de immens populaire volksdichter Tollens parmantig.[20] Dichters en denkers herzagen de verhouding tussen nationaliteit en kosmopolitisme. Daarbij kwam de nationaliteit van de cultuur in Nederland - net als elders in Europa - steeds sterker op de voorgrond te staan.

De negentiende eeuw is de eeuw van de Grote Verhalen. In Nederland was het de mythe van de Gouden Eeuw die het culturele heden in veel opzichten beheerste. Degenen die dit Grote Verhaal verzonnen, verbeeldden en verbreidden, waren dichters en denkers, schrijvers en schilders, hele en vooral halve intellectuelen. Zij werden bij uitstek de spraakmakers van de natie en de clichémannetjes van het vaderlands gevoel. Dit in de meest letterlijke zin populariseren van de nationale gedachte werd in de lange negentiende eeuw een ware industrie. Wat de 'ware dichter' onder woorden bracht, werd door zijn schilderende kunstbroeder - immer op zoek naar de Gouden Eeuw - in beeld gebracht, terwijl historiserende vertellers van het type Hofdijk of Van Lennep er een spannend verhaal van maakten.

Osmose van staat en maatschappij

Omstreeks 1750 - het is hierboven uiteengezet - ging zich in de Nederlandse Republiek een scheiding aftekenen tussen staat en maatschappij. Die scheiding drukte zich uit in een nieuwe *civil society* en maakte ook het proces van politisering en institutionele verandering mogelijk. Dat begon in de jaren

20 Aangehaald bij Johannes, *De lof der aalbessen*, 74.

1780 en bereikte driekwart eeuw later met de constitutionele arrangementen van 1848 een nieuw evenwicht. Toen dat er eenmaal was, begon een omgekeerd proces van wederzijdse doordringing van staat en maatschappij, om met Jan Romein te spreken. Ruimer opgevat dan Romein het doet, manifesteerde die osmose zich in ons land ten slotte als de Verzuiling. Die zou de sociaal-maatschappelijke en culturele inrichting van Nederland bepalen tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw.

Het verzuilingsproces dat votmgaf aan de emancipatie van katholieken, gereformeerde 'kleine luyden' en arbeiders, heeft geleid tot een model van de Nederlandse samenleving dat vaak in uiterst clichématige termen wordt gepresenteerd. De term 'Verzuiling' veronderstelt tenminste nog een zekere dynamiek, die evenwel in beschrijvingen van de verzuilde samenleving vaak opvallend afwezig is. Doorgaans wordt deze weergegeven in termen van het klassieke model van Arend Lijphart,[21] dat een ideaaltypische situatie schetst die pas bereikt is in de loop van de twintigste eeuw, misschien zelfs pas in de jaren vijftig. Als het evenwel gaat om de Verzuiling als proces, zijn juist de laatste decennia van de negentiende eeuw uiterst belangrijk geweest. De nadruk ligt dan niet op het ontwikkelen - met de achteraf bekende uitkomst voor ogen - van een modus om verschillende groepen geïnstitutionaliseerd naast elkaar te laten samenleven. Het gaat dan veeleer om de inzet van het proces: de onvrede (onder katholieken, gereformeerden en socialisten) met de heersende vaag-liberale en vaag-protestantse orde in Nederland en het daarom doen van nieuwe aanspraken - gepaard gaand met heftige conflicten - in het discours van de Nederlandse natie over zichzelf. Dit leidde uiteindelijk tot een drastische herschikking van posities en tot de klassieke metafoor[22] van Nederland als verzuilde samenleving.

Tijdens die decennia van strijd werd het nationaal besef opnieuw gedefinieerd en vond Nederland zichzelf opnieuw uit als - ten slotte - een min of meer verzuilde samenleving op een stevig nationaal fundament. (Min of meer, want ook op de mate en de modaliteiten van die verzuildheid valt nog heel wat af te dingen.) Juist het tegen elkaar schuren van diverse natiebeelden - inclusief de bijzondere relatie die elke bevolkingsgroep met haar verleden onderhield - is van groot belang geweest voor de vorming van het ideologisch bolster dat Nederland als samenleving en natiestaat bijeenhield, totdat met de ontzuiling van de jaren 1960 een nieuw proces van zelfuitvinding en zelfdefinitie inzette. In termen van de nationalismetheorie is dit tegen elkaar schuren van natiebeelden typerend voor de geprikkelde overgang van Hrochs fase B naar fase C, en tevens voor het springende punt van Gellners model. Dit opnieuw in elkaar groeien van staat en natie werd in Nederland gemarkeerd door een fase van intens nationalisme op het breukvlak van de negentiende en de twintigste eeuw.

Onderlinge strijd en irritatie en nationale integratie waren twee kanten

21 Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*.
22 Vgl. Blom, 'Pillarization in perspective'.

van dezelfde medaille. Op allerlei manieren kwam dat samenspel van irritatie en integratie naar buiten. Bijvoorbeeld in herdenkingen van de grote *journées* van de Nederlandse Opstand - Heiligerlee, Den Briel - toen driehonderd jaar eerder. Katholieken bestreden vaak het 'nationale' karakter van die herdenkingen, maar maakten tegelijk duidelijk dat zij niets liever wilden dan zowel goed katholiek als goed Nederlander zijn. Dit probleem plaagde het katholieke volksdeel al langer en speelde bij elke fase in hun emancipatie opnieuw op.

Niet meteen duidelijk was welke consequenties de Verzuiling in maatschappelijk-organisatorische zin zou hebben voor de *civil society* die in de tweede helft van de achttiende eeuw was ontstaan en die vervolgens in de burgercultuur en -sociabiliteit van de negentiende eeuw explosief was gegroeid en een eigen dynamiek had gekregen. Heel geleidelijk ontstond een nieuw raster van maatschappelijke organisaties op verzuilde grondslag, zonder dat bestaande verbanden daarmee werden opgeheven. Het maatschappelijk middenveld bleek daarmee andermaal een palimpsest waarop oude patronen konden blijven voortbestaan, naast nieuwe die eroverheen werden getekend. Dit onderstreept nog eens de historische continuïteit in de plurale Nederlandse samenleving, die tegelijk verzuild en nationaal kon zijn, en waarin Verzuiling dan ook zeker niet mag worden opgevat als segregatie.

De nu demonstratief doorzettende katholieke emancipatie was misschien wel het meest opvallende aspect van de geprikkelde nationale integratie in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Het is zelfs zo dat het gouden binnentrio van de katholieke herleving - Alberdingk Thijm *père*, Cuypers en De Stuers - het publieke gezicht van Nederland toen voor een onevenredig deel is gaan bepalen en daarmee Nederland een veel katholieker aanzicht heeft gegeven.[23] De strijd tussen een liberaal-protestants en een katholiek natiebeeld was mede een stijlstrijd tussen classicisme en neogotiek. Deels toevallig omdat de internationale made meehielp, deels bewust, deels zelfs samenzweerderig beraamd - de cryptokatholieke aankleding van het Amsterdamse Vondelmonument bijvoorbeeld - kregen naast de vele toen gebouwde katholieke kerken ook belangrijke openbare gebouwen, zoals het Rijksmuseum[24] en het Amsterdamse Centraal Station, een katholieke, of in elk geval door velen als katholiek ervaren, uitstraling.

Maar zelfs in de jaren 1870-1880, decennia van strijd en verwarring, was er niet altijd sprake van conflict. Een fraai voorbeeld van de Nederlandse samenleving in termen van integratie biedt de Amsterdamse koloniale tentoonstelling van 1883. Naar het model van de Britse wereldtentoonstelling van 1851 was achter het Rijksmuseum in aanbouw - dus bijna in de schaduw van de Gouden Eeuw - een bordkartonnen dorp opgericht, waar oude en nieuwe koloniale mogendheden hun schatten hadden uitgestald voor het oog van heel de wereld. Maar net als in Londen bleek de tentoonstelling niet

23 Vgl. Bank en Van Buuren, *1900*, 170-176.
24 Van der Ham, *200 jaar Rijksmuseum*, 137-168.

in de laatste plaats een ontmoetingspunt voor de eigen natie. Uit alle hoeken van het land kwamen Nederlanders per trein - dankzij het juist in deze jaren sterk gegroeide spoorwegnet - naar de hoofdstad, vaak gesubsidieerd, om zich daar behalve aan de tentoongestelde exotica ook te vergapen aan elkaar, aan de bonte mengeling van klederdrachten met bijbehorende dialecten. De verbeelde gemeenschap die Nederland was, werd zo elke dag weer even werkelijkheid bij deze pantoffelparade van provincialen op het tentoonstellingsterrein aan de Boerenwetering.[25]

Een aanhaling van de literator Gerrit Kalff uit 1898 laat zien hoe hij het nationalisme van dat moment interpreteert en differentieert:

> Het nationaliteitsgevoel en de vaderlandsliefde vertoonen zich heden ten dage onder ons volk natuurlijk niet in één vorm: zij geven allerlei schakeeringen van omvang en gehalte te zien, die voor een deel afhankelijk zijn van levensbeschouwing, geloof stand, beroep, leeftijd, temperament. Men zal ze natuurlijk tevergeefs zoeken bij hen die in het land hunner geboorte een leven moeten leiden dat nauwelijks leven heeten mag, bij hen die vijandig staan tegenover eene samenleving die hun onthoudt waarop zij recht meenen te hebben, bij hen die vaderlandsliefde een luxe begrip achten of er op neerzien. Doch vinden zal men ze bij de groote meerderheid van ons volk, rijk en arm, oud en jong; bij de minder gegoeden en ontwikkelden als een halfbewust gevoel dat vooral het stamhuis van Oranje geldt en zich overigens openbaart in gehechtheid aan straat, buurt, dorp, stad, provincie, land, in afkeer van vreemde nationaliteiten; bij de gegoeden en ontwikkelden, als een uiterst samengesteld weefsel van herinneringen en aandoeningen, bewust of onbewust.[26]

Kalffs benadering van het Nederlandse natiebesef tijdens dit hoogtij van nationalisme is er dus een van nuance en complexiteit.

Tijdens de beginnende Verzuiling werd de natie niet afgewezen maar juist uitdrukkelijk omarmd. Omstreeks het fin de siècle, dat in Nederland al heel weinig weg heeft van een ondergangscrisis, ontbrandde een fel en vaak opgewekt nationalisme waarin politiek optimisme, economische modernisering en cultureel zelfvertrouwen hand in hand gingen.[27] Met de Gouden Eeuw was - vanuit dat hervonden zelfvertrouwen - een veel ontspannener relatie mogelijk dan eerder die eeuw. Wanneer we over dat fin de siècle tegenwoordig spreken in termen van een Tweede Gouden Eeuw, lijken tijd, plaats en handeling daarin - veel meer dan in de eerste - ook werkelijk samen te vallen.

Nederland als probleem

25 Montijn, *Kermis van koophandel*, 49-56; Van der Velde, *Een Indische liefde*, 281; Bloembergen, *Koloniale vertoningen*, hoofdstuk II.
26 Kalff, 'Pro Patria', 434-435.
27 'Fin de siècle als nieuw begin', hierna 577-591.

De ‘lange’ negentiende eeuw was de eeuw van het nationalisme, in Nederland niet minder dan elders. Die eeuw kwam in Europa tot een abrupt einde met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Maar we moeten hem voor

Nederland misschien wel laten voortduren tot 1940, toen de Duitse inval ruw afrekende met honderd jaar zelfgekozen neutraliteit. Overigens kon Nederland zich aan de ritmiek van de Europese geschiedenis natuurlijk niet onttrekken. Het grote elan van 1900 was al voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog aan het verlopen. Ook de periode van intense natievorming - beleefd in termen van onderlinge contestatie - was tot rust gekomen met de Pacificatie van 1917 (toen de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs en de invoering van algemeen kiesrecht tegen elkaar werden afgeruild).

Maar de consensus van de Pacificatie betekende behalve een nieuw evenwicht ook het begin van nieuwe onvrede en nieuwe tegenstellingen, die zich met name in de jaren dertig zouden manifesteren als een crisis van de parlementaire democratie. De met zoveel zorg in elkaar gefröbelde oplossing van 1917 kwam nu weer onder vuur te liggen, vooral van de zijde van jongere intellectuelen. Zij stelden het werk van de vorige generatie ter discussie. De gemeenschappelijke noemer van hun kritiek was dat zij de wijze waarop staat en maatschappij in elkaar geschoven waren, niet accepteerden. Zij vonden dat de nadruk te veel was komen te liggen op het verzuild-verdeelde, ten koste van het gemeenschappelijk-Nederlandse. Internationale omstandigheden speelden daarbij een belangrijke rol: de wereldcrisis van 1929 die ook in Nederland voor veel sociale ellende zorgde, en de dreiging - voor sommigen de uitdaging - van buitenlands totalitarisme.

Jongere intellectuelen suggereerden een heel scala van oplossingen voor het andermaal tot probleem verheven Nederland.[28] Velen vonden dat de scheidslijnen die het Nederlandse volk verdeelden - de 'schotjesgeest' zoals De Genestet die ooit fraai had getypeerd - weer moesten worden overbrugd. Nationaal sentiment speelde bij dit alles een centrale rol, waarbij men overigens (zij het na enige aarzeling) dat sentiment duidelijk wist te onderscheiden van het als 'vals' herkende nationalisme van de NSB, hoe opzichtig dit zich ook tooide met alle clichés van het vaderlands gevoel. Opmerkelijk is dat ook de socialisten, waarvan een deel eerder had gekoketteerd met zijn vaderlandsloosheid, zich nu nadrukkelijk tot het vaderland bekenden. Wiardi Beckman sprak in dit verband over het 'ingroeien' van de socialisten in de natie.[29]

Het verzuilde compromis bleek in de jaren dertig echter zo sterk dat al deze pogingen om het weer ter discussie te stellen, schipbreuk leden op gevestigde belangen enerzijds en het nogal heterogene en disparate wensenpakket anderzijds. Zo was het vernieuwingsstreven in de jaren dertig zelden meer dan een vrij intellectualistisch en zelfs wat padvinderachtig verlangen. Een jongens- en meisjesdroom die beleefd werd tijdens zwoele zomeravonden op de Veluwe en die zich vooral manifesteerde als een wijdverbreid gevoel van onbehagen.

28 Vgl. Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid* en Ten Have, *De Nederlandse Unie*, hoofdstuk I.
29 Scheffer, *Een tevreden natie*, 21.

Dit alles veranderde toen Nederland op 10 mei 1940 plotseling - en voor velen totaal onverwachts - door de Duitsers werd overvallen en het na luttele dagen zijn zelfstandigheid moest prijsgeven. De sinds de scheiding met België volgehouden politiek van neutraliteit - dankzij de medewerking van beide oorlogvoerende partijen tijdens de Eerste Wereldoorlog nog zo succesvol - bleek alleen een illusie van veiligheid te geven. De schok van de overval gaf het vernieuwingsdenken uit de jaren dertig een sterke impuls en een brede aanhang. Het duidelijkste bewijs hiervan was het verbluffende succes van de Nederlandsche Unie die in juli 1940 werd opgericht. Nederland was inmiddels van de eerste schok bekomen, de caféterrassen in Hillegersberg zaten alweer vol en er was allerwegen behoefte aan terugkeer naar normaliteit. Maar in brede kring heerste nu ook het besef dat dit niet meer de vertrouwde normaliteit van het interbellum kon zijn. De Nederlandsche Unie overkoepelde als het ware het breed geschakeerde vernieuwingsstreven uit de jaren dertig en telde op haar hoogtepunt het verbijsterende aantal van 600.000 à 800.000 leden.[30] Na de oorlog is deze beweging vaak transigeren met de bezetter verweten. Dit riekt echter enigszins naar wijsheid achteraf. Misschien is het zelfs wel zo dat de moeilijk grijpbare en sterk gevoelsmatige onderscheiding tussen ‘goed’ en ‘fout’ juist hier betekenis heeft: in die samenwerking op natiebrede grondslag, onder erkenning van de realiteit van de bezetter, maar onder vehemente afwijzing van zijn handlanger de NSB.

Paradoxaal genoeg wordt ‘de oorlog’ soms beschouwd als een scherpe breuk in de Nederlandse geschiedenis. Maar soms ook als niet meer dan een onderbreking - hoe pijnlijk ook - van een veel dieper liggende continuïteit.[31] Immers: de door velen gewenste ‘doorbraak’ - het verlengde van het vernieuwingsstreven uit de jaren dertig dat zo massaal was gelegitimeerd door de Nederlandsche Unie - mislukte na de oorlog faliekant en de gestaalde verzuilde kaders keerden sterker dan ooit terug. Het verlangen naar normaliteit leek nu juist de vertrouwde verzuilde verhoudingen in de kaart te spelen. Misschien was Nederland wel nooit zo verzuild als in de jaren vijftig. Toch was er een belangrijk verschil met de jaren dertig: de parlementaire democratie die toen alom aan een diepe legitimatiecrisis leed, kwam juist herleefd en versterkt uit de oorlog te voorschijn.

Toch zorgde de oorlog wel degelijk voor een diepe breuk in de collectieve psyche. Anderhalve eeuw na haar ontstaan deed Nederland eindelijk afstand van de mythe van de Gouden Eeuw als schragende nationale herinnering. In de mythenestafette werd deze nu afgelost door de mythe van de oorlog zelf, met het daaraan inherente perspectief van goed en fout, nieuwe helden en nieuwe schurken, een buitenlandse erfvijand - met Duitsland voor het eerst in die rol - en binnenlandse handlangers. Nederland kreeg nu een nieuw ‘régime d'historicité’ en een nieuw tijdsbesef, gebaseerd op de simpele tweedeling vóór en na de oorlog. De oorlog wierp daarmee een lange schaduw

30 Vgl. Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 321.
31 Vgl. Blom, *In de ban van goed en fout*?

over de ‘gelukkige’ tweede helft van de twintigste eeuw, eerst als bron van zelfbewustzijn, later (vanaf de jaren zeventig toen de holocaust de beeldvorming ging beheersen) juist als bron van een knagende twijfel.

Het einde van de geschiedenis

De naoorlogse Europese integratie wordt vaak gezien als de ondergang van de natiestaat zoals deze in de negentiende eeuw vorm had gekregen. Dit ‘einde van de natiestaat’ is al in vele toonaarden geproclameerd. Voor Nederland is zelfs betoogd dat het eigenlijk al sinds de vroege negentiende eeuw - paradoxaal genoeg dus sinds de totstandkoming van de eenheidsstaat - geen volwaardige soevereine staat meer was.[32] In deze optiek worden alleen staten serieus genomen die een eigen invloed kunnen doen gelden in en op het statenstelsel. Zo'n benadering accentueert echter eenzijdig de staatkundige dimensie en heeft geen oog voor het soms subtiele maar vaak ook explosieve samenspel van staat en natie in die typisch negentiende-eeuwse constructie: de natiestaat.

Tegenover de visie dat de natiestaat zijn langste tijd heeft gehad - waarbij de vraag van belang blijft hoe lang dit lijden gerekt zal worden - staat de opvatting dat de natiestaat (en dus ook Nederland) alle ingrijpende veranderingen ten spijt, in de voorzienbare toekomst nog wel zal blijven bestaan, al was het slechts bij ontstentenis van een redelijk alternatief. Zo is er betoogd dat de Europese integratie door de eerstbetrokken landen juist is gehanteerd als nationale overlevingsstrategie.[33] En het is geen geheim dat ook de meest Europees poserende onder hen, zoals Nederland, onder het mom van Europa een consequente nationale belangenpolitiek hebben gevoerd.

Het veelbesproken ‘weglekken’ van nationale soevereiniteit wekt al gauw de indruk dat Europa datgene zou winnen wat de nationale staten verliezen. Niet alle bevoegdheden die de nationale staten uit handen geven, zijn echter even belangrijk. Heel vaak betreft het technische kwesties die weinig controversieel zijn. Curieus genoeg wordt met deze constatering zowel het gewicht van Europa als het zogenaamde ‘democratisch tekort’ gerelativeerd. Wanneer Europa immers vooral weinig omstreden zaken regelt, is ook het op Europees niveau ontbreken van adequate democratische controle minder ernstig.[34] Op belangrijke punten conditioneert het ‘soevereine nee’ nog altijd de Europese regelgeving. Terwijl de integratie inderdaad heeft geleid tot een gedeeltelijke verplaatsing van de politiek naar Brussel, zijn er ook belangrijke gebieden waarmee Europa zich niet of nauwelijks bemoeit: infrastructuur, milieu, morele en culturele kwesties.[35] Het lijkt er dan ook op dat zowel Europa als de afzonderlijke lidstaten aan macht en soevereiniteit hebben gewonnen.

32 Vgl. Van Staden (red.), *De nationale staat. Onhoudbaar maar onmisbaar*?
33 Milward, *The European rescue of the nation-state*.
34 Pijpers, *De mythe van het democratisch tekort*.
35 Mann, ‘Nation-states in Europe and other continents’ en Pijpers, *De mythe van het democratisch tekort*.

De economische ‘globalisering’ is al vaak ontmaskerd als een mythe: het meest wereldomspannende aan die globalisering blijkt het woord zelf te zijn. De internationale economie heeft altijd al een grensoverschrijdend karakter gehad en juist voor een typische handelsnatie met een open economie als Nederland is hier weinig nieuws onder de zon. Klinische politicologische analyses van de ‘koude sanering’ van de natiestaat gaan veel te gemakkelijk voorbij aan de taaiheid van de natiestaat. Terecht is daarvan opgemerkt: ‘The secret of the nation-state's long survival is that it is a strong compromise: a fudgy, flexible, plastic combination of fact and idea.’[36]

Het integratieproces dat thans in Europa gaande is, laat zich dan ook niet zo gemakkelijk vergelijken met bijvoorbeeld de staatsvorming in de Bataafse Republiek die, na de staatsgreep van 1798, een eenheidsstaat zou produceren. Toen ging het om een staat, gevestigd in de Opstand, die een natie produceerde, die op haar beurt weer een nieuwe fase in het staatsvormingsproces op gang bracht. In Europa gaat het vooralsnog alleen om (een zekere mate van) staatsvorming die - net als dat eerder bij de gelijkschakelende politiek van Napoleon het geval was - behalve unificerende ook sterk divergerende effecten oproept. De convergentie en integratie in Europa betekent niet dat alle landen ook op dezelfde wijze op de Europese uitdaging reageren. Die reactie wordt juist in hoge mate bepaald door nationale culturen - politiek en anderszins - die al even nationale reflexen oproepen.[37] Het belang van historisch gegroeide cultuurverschillen en van de vele verschillende talen wordt vaak ernstig onderschat. Bovendien beschikken de lidstaten van de Europese Unie over een mate van interne homogeniteit die voor Europa als geheel voorlopig ondenkbaar is.[38]

Nederland maakt aan het begin van de eenentwintigste eeuw een periode van sterke en snelle verandering door, van ‘modernisering’ inderdaad. Het is bezig zichzelf andermaal uit te vinden. Net als in eerdere kritieke perioden - zoals in 1800 en 1900 - voltrekt die heruitvinding zich in een karakteristieke dialectiek van eigenheid en openheid. Het is echter maar de vraag of Nederland hiermee ook het postnationale stadium bereikt heeft, zoals soms gedacht wordt. De huidige situatie kan waarschijnlijk beter - en minder verstrekkend - postnationalistisch genoemd worden. In onze postmoderne tijd zijn Grote Verhalen niet langer in trek. Nadat de mythe van de Gouden Eeuw anderhalve eeuw had standgehouden, begon het daaropvolgende Grote Verhaal - dat van de Tweede Wereldoorlog - al na anderhalf decennium te wankelen. Ook hier gold overigens dat de holocaust wel de nationale mythe onderuithaalde, maar daarmee nog niet de nationale verschillen. Die werden juist pijnlijk geaccentueerd door het opwerpen van de vraag waarom in het ene land - uitgerekend Nederland - toch zoveel meer joden waren weggevoerd dan in het andere.

36 Zie ‘De onmisbare natiestaat’, hierna 170.
37 Nijhuis, *Een nieuw Duitsland - een oud geluid*?, 18-19.
38 Lepsius, ‘Die Europäische Union’, 211-212.

Het Nederlandse natiebesef was in de jaren waarin de mythe van de Gouden Eeuw hoogtij vierde sterk historisch gekleurd. Die bewuste en bewust beleefde historische kleuring is thans volledig afwezig: Nederland is zijn verleden vergeten. Maar dit betekent niet dat Nederland daarmee ook afscheid heeft genomen van zijn identiteit. Integendeel: in de jaren 1990 hebben de Nederlanders zich weer met overgave gestort op het discours over zichzelf en over Nederland, doorgaans niet gehinderd door al te veel historische bagage. De historici zelf spelen in dat discours inmiddels een heel andere rol. Was het vroeger zo dat ze behoorden tot de vormgevers, mythemakers en cliché-mannetjes van de natie, inmiddels is hun rol veranderd in die van waarnemers aan de zijlijn en hoeders van het verleden. Steeds vaker worden ze ook te hulp geroepen bij het duiden van nationale trauma's.

Nederland is in de late twintigste eeuw weer een nieuw ‘régime d'historicité’ ingetreden met een - paradoxaal genoeg - juist non-historisch, sterk op het heden gericht karakter. Bij dit ongenuanceerde presentisme passen ook de uitspraken over het aanstaande einde van de natiestaat. De ontzuiling van de jaren zestig heeft in dit verband een belangrijke rol gespeeld, omdat zij de - inmiddels tot ritueel verworden - historische irritaties tussen de zuilen deed verdwijnen maar daarmee ook het historisch besef ondermijnde. Het is een paradox die misschien hoort bij de huidige postmoderne conditie dat thans met evenveel gemak onze Derde Gouden Eeuw wordt uitgeroepen als het einde van Nederland geproclameerd.

Vaderland

Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel, 1770-1813

Toen Simon Stijl in 1778 de tweede druk van zijn *Opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden* publiceerde, vermeerderde hij de tekst met een slotzang ‘ter liefde van het vaderland’. Hij benaderde de vaderlandsliefde daarin vooral op redelijke wijze: ‘De grond van alle deugd is, 't Vaderland te minnen; Maar deeze burgerpligt eischt welgestelde zinnen, Om 't algemeen belang grootmoedig voor te staan.’[1] Als de patriot Jacobus Bellamy enkele jaren later uitroept ‘Vaderland, mijn aardsche hemel! u zij mijn gezang gewijd!’,[2] horen we al de geladen toonzetting van het nationalisme waarin - zoals we weten - het religieuze wordt geseculariseerd en het seculiere vervolgens gesacraliseerd.[3] Wanneer ten slotte Jan Fredrik Helmers twintig jaar verder voortdurend klaagt over het ‘zinkend vaderland’,[4] is deze waterige metafoor ons bewijs voor een vaderlands ondergangsgevoel. Wie de nationale sentimenten in Nederland in de periode 1770-1813 in kaart wil brengen, kan profiteren van de opleving in de belangstelling voor de achttiende eeuw, al blijven er nog steeds veel witte plekken en is de periode 1800-1813 al jaren uit de gratie. Verder heeft de *bicentenaire* van de patriottentijd de nodige nieuwe publicaties en discussiepunten opgeleverd. Vaderlandse gevoelens komen in deze publicaties geregeld ter sprake, zij het doorgaans meer indirect dan als hoofdthema.[5] In andere landen is men vaak verder, terwijl de theorievorming over nationalisme zelfs een explosieve omvang heeft aangenomen. Sommige van die theorieën zien het nationalisme als een verschijnsel van vrijwel alle tijden, andere beperken het weer strikt tot de industriële samenleving. Ik behoor tot degenen die het nationalisme zien als een product van de laatste decennia van de achttiende eeuw, in de context van Kosellecks *Sattelzeit*. Normen en noties die op zichzelf misschien al eeuwen in circulatie waren, werden toen bewust tot een ideologie aaneengesmeed. Kenmerkend daarbij was zowel een kritische evaluatie van het verleden als het ontwerpen

1 Stijl, *De opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden*, 403.
2 Bellamy, ‘Aan het vaderland’, *Gedichten*, 23.
3 Nipperdey, ‘Der Nationalismus’, *Deutsche Geschichte* 1800-1866, 300.
4 Zie bijvoorbeeld Helmers, *Gedichten* I, 167, 194 (‘'t zinkend Vaderland’), 150 (‘'t zinkend wrak van 't vaderland’); II, 136 (‘Wij vergaan’).
5 De retoriek van het patriottisme is (met veel gevoel voor de religieuze connotaties) geanalyseerd door Schulte Nordholt, ‘Vaderlandse vrijheid en mensheidsdromen’. Haak onderzocht ‘Het nationaal besef bij G.K. van Hogendorp’. In *De lage landen* hanteert Kossmann bij de patriottenbeweging een perspectief van een ‘waarlijk modern, maar gekwetst nationalisme’.

van een actieprogram voor de toekomst. Die janusblik, gericht op verleden en toekomst, deelde het nationalisme met andere ideologieën die in dezelfde tijd ontstonden.

Vaak hanteert de literatuur over het nationalisme de bekende - door Meinecke in zijn *Weltbürgertum und Nationalstaat* (1907) geconstrueerde - tegenstelling tussen staatsnatie en cultuurnatie. De ene is gebaseerd op de subjectieve wil een natie te vormen, met Frankrijk als voorbeeld en met Rousseau als inspirator. De andere is juist gedefinieerd door objectieve gegevenheden als taal, ras en cultuur, waarbij Duitsland het voorbeeld is en Herder de ideoloog.[6] In het eerste geval gaan grote politieke feiten en een 'bewuste keuze' aan de vorming van de natie vooraf, in het tweede is het precies andersom: daar kan een reeds bestaande natie zich eventueel tot staat constitueren. Nadat de Franse Revolutie in Duitsland aanvankelijk zeker niet negatief was beleefd, kwamen beide natieconcepties scherp tegenover elkaar te staan tijdens Napoleon.

Intussen mag deze onderscheiding, hoe nuttig ook voor de gedachtebepaling, natuurlijk niet axiomatisch gehanteerd worden. In de praktijk lopen beide vormen vaak in elkaar over. Wanneer het gaat om het natiebesef en het nationalisme van afzonderlijke landen kunnen die het best in hun eigen context en op hun eigen merites worden beoordeeld. Een goed voorbeeld is Engeland (of liever het Verenigd Koninkrijk), dat in de periode van de Franse Revolutie en Napoleon een eigen nationalismevariant ontwikkelde die significant afweek van de Duitse en de Franse. Terwijl in het Franse nationalisme en in de Duitse tegenhanger het volk vooropstond, was de Britse variant gebaseerd op een ingenieuze koppeling van vorst en volk,[7] waarmee - heel bewust - geprobeerd werd het gelijkheidsdenken van de Franse Revolutie buiten de deur te houden; zonder daarmee overigens de politieke positie van de dynastie te willen opwaarderen. Juist omdat het Britse vorstenhuis eerder al politiek was ingekapseld, kon het nu een nieuwe, vooral symbolische, betekenis krijgen.

Gemeenschappelijk element in al die varianten van nationalisme was allereerst het besef van eigen en vreemd: de notie dat de eigen natie anders en vaak ook beter was dan de andere, en dikwijls ook een bijzondere plaats in de wereld had of daar een speciale taak had te vervullen. In het complex van bindingen en loyaliteiten, het coördinatenstelsel van elk individu, kreeg de natie in de tweede helft van de achttiende eeuw een steeds hogere waarde, hoger vooral dan vorst en religie. Die loyaliteit aan de natie zou het op termijn ook gaan winnen van die aan stad of streek, al werd hier lang niet altijd een hiërarchie, laat staan een tegenstelling gevoeld: loyaliteit aan stad en loyaliteit aan land lagen voor veel achttiende-eeuwers nog vrij onproblematisch in elkaars verlengde. Het aloude patriabegrip dekte trouwens beide betekenissen.[8]

6 Zie bijvoorbeeld Boogman, 'Kanttekeningen bij de geschiedenis van het nationalisme in Europa'.
7 Colley, 'The apotheosis of George III: Loyalty, royalty and the British nation, 1760-1820'.
8 Vgl. Müller, 'Vaderland en moedertaal'.

Vaderlandsliefde

Een algemeen-Nederlands besef hoefde in de achttiende eeuw natuurlijk niet te worden uitgevonden, al werd het toen zeker verbreed en verdiept. Het werd geschraagd door gemeenschappelijke herinneringen, mythen en vijandbeelden. Orthodoxe predikanten onderstreepten graag de bijzondere band tussen God en Nederland (én Oranje), en zagen Nederland soms als een uitverkoren volk, een tweede Israël, of, iets prozaïscher maar even apart, als een 'gespikkelde vogel onder de vogelen'.[9] De strijd tegen Spanje bleef men als een historische ervaring met zich meedragen. Het samenbindende beeld van een gemeenschappelijke vijand kreeg in 1672 een nieuwe impuls door de Franse invasie. Die bezorgde Nederland een trauma dat nog tientallen jaren werd gekoesterd. Een mooi voorbeeld van de wijze waarop dit vijanddenken via schoolboekjes werd overgedragen, geeft de reeks Tyrannieën, een serie samenspraken tussen vader en zoon over de achtereenvolgende vijanden van de natie. Deze reeks heeft een traditie van de zeventiende tot de vroege negentiende eeuw, met een curieuze uitloper in de Eerste Wereldoorlog. In het begin van de zeventiende eeuw verscheen de *Spaensche Tyrannye*, die in 1674 werd vervangen door de *Franse Tiranny*, het meest gelezen geschiedenisschoolboek tijdens de Republiek. Na 1780 losten de vijandbeelden elkaar in hoog tempo af: in 1781 verscheen het bekende *De Engelsche Tieranny*, verder nog een Britse, twee Oranje-tyrannieën, een *Tiranny der Jacobynsche Factie* (1793) en een *Nieuwe Fransche Tiranny* (1813).[10]

In *The embarrassment of riches* (1987) heeft Simon Schama nog een andere nationale erfvijand benoemd tot samenbindend element in de Republiek: het water. Hier is echter voorzichtigheid geboden. Weliswaar had de strijd tegen het water iets heroïsch dat op alle Nederlanders gezamenlijk afstraalde (en tegelijk ook iets ondeugend profaans, want hadden zij niet als enig volk hun land zelf geschapen?), maar die collectieve inspanning leidde niet zozeer tot algehele saamhorigheid als wel tot samenwerking tussen direct belanghebbenden bij het droog houden van hun eigen polder. Met andere woorden: deze vorm van gemeenschapsbesef reikte niet verder dan de eerstvolgende dijk en was juist bij uitstek een bron van particularistisch sentiment.

Op de grondslag van het bestaande algemeen-Nederlandse besef ontstond in de jaren 1760 en vooral 1770 een ware vaderlandcultus die nauw verbonden was met de ideeën, uitingsvormen en overdrachtsmechanismen, en het publiek van de Nederlandse Verlichting. Pas dankzij de recente herdefinitie van de Nederlandse Verlichting[11] kan deze ontwikkeling goed zichtbaar wor-

9 Geciteerd bij Huisman, *Neêrlands Israël*, 60 noot 72.

10 Buijnsters, 'De patriot als schoolmeester', 106-107. Vgl. ook Breen, 'Gereformeerde populaire historiographie in de zeventiende en achttiende eeuw', 271-173. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verspreidde de Duitse oorlogspropaganda in Nederland een nadruk van *De Engelsche Tieranny*.

11 Vgl. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting'.

den gemaakt. Zolang het fenomeen Verlichting vooral in kosmopolitische - in de praktijk Franse - termen werd omschreven, kwam de Republiek er nauwelijks aan te pas. Nu de Verlichting echter steeds meer wordt beschouwd als een verschijnsel in het meervoud[12] en het nationaal-eigene overal een duidelijke plaats heeft gekregen, wordt ook de relatie met nationaal besef en nationalisme veel evidenter.

De Nederlandse Verlichting schiep een nationale communicatiegemeenschap en creëerde door middel van de leesrevolutie, de spectatoriale geschriften en de genootschappelijkheid een moderne publieke opinie. In de leesrevolutie ging het om de verruiming van het lezerspubliek, de verandering van leesgewoonten en een verbreding van de belangstelling.[13] In het spectatoriale tijdschrift manifesteerde de Verlichting zich 'in afleveringen'.[14] Justus van Effen zette in 1731 met zijn *Hollandsche Spectator* de toon voor dit genre. Hij bevorderde daarmee zowel de vernederlandsing van de Verlichting als het proces van culturele natievorming. Van Effens geluid was des te indringender omdat hij sprak met de overtuiging van de convertiet: jarenlang had hij zijn beste krachten gegeven aan de Franse cultuur, maar op het eind van zijn leven bekeerde hij zich tot vaderland en moedertaal. De universele verlichtingsidealen van deugd, kennis en geluk werden nu genationaliseerd door ze te verbinden met de canon van oud-vaderlandse burgerdeugden. Nederland was bij Van Effen inderdaad anders en beter, en dat betere ontleende hij vooral aan het glorieuze verleden, dat voor hem allerminst vergane glorie was. Zijn toon was er een van optimisme, gepaste trots en beredeneerde superioriteit. Degenen die het kosmopolitisme van de Verlichting uitdroegen, berichtte hij van verraad aan de eigen cultuur en daarmee aan de eigen natie.

Bij Van Effen ging het hier nog vooral om een nieuwe literaire mode - anti-kosmopolitisch en positief-vaderlands - die ook elders (bijvoorbeeld in Engeland en Duitsland) opgang maakte en de nationale bewustwording stimuleerde.[15] Enkele decennia later kreeg dit spectatoriale anti-kosmopolitisme evenwel een pregnante maatschappelijke relevantie toen het werd verbonden met de groeiende zorg over de achteruitgang van de Republiek. Kritiek op de 'verfransing', dat wil zeggen de kosmopolitische levensstijl, de losse zeden en de bedenkelijke seksuele moraal van de elite, werd nu een wapen tegen een maatschappelijke bovenlaag die er steeds minder in leek te slagen haar leidinggevende positie ook werkelijk waar te maken.

Het is hier niet de plaats dieper in te gaan op alle aspecten van het vervalsdenken, een verwarrende mengeling van reële verschuivingen in economie en politiek, en op de beeldvorming daaromtrent (zowel bij de tijdgenoot

12 Deze benadering is in praktijk gebracht in Porter en Teich (red.), *The Enlightenment in national context*.

13 Voor het historiografische debat over deze leesrevolutie, zie hierna 196.

14 Vgl. Stouten, 'Verlichting in afleveringen'; Buijnsters, 'Sociologie van de spectator'.

15 Vgl. Newman, *The rise of English nationalism*.

als bij latere commentatoren). Wel mag worden opgemerkt dat die zorg over de achteruitgang iets zeer gekunstelds had. De diagnose luidde doorgaans dat de (veronderstelde) neergang van de Republiek ten diepste aan morele oorzaken te wijten was. Het opwekkende van deze diagnose was evenwel dat de remedie meteen kon worden bijgeleverd: verval kon met Verlichting bestreden worden en morele herbewapening werd het parool. In hun ijver dergelijke waarden te propageren, waren verlichte geesten vaak geneigd het verval in al te schrille kleuren te schilderen. Soms lijkt het er zelfs op dat men eerder het verval schiep ten behoeve van het verlichte herstelprogram dan omgekeerd. Maar hoe dan ook: vervalsdenken en verlichtingsoptimisme waren in de Republiek onlosmakelijk met elkaar verbonden.

De trend die Van Effen met zijn *Hollandsche Spectator* had ingezet, brak pas in de jaren 1760 en 1770 echt door en bereikte toen ook een veel breder publiek. We kunnen dan zelfs spreken van een 'nationaal-literair reveil', dat zich manifesteerde op allerlei gebieden: in de verschijning van vele nieuwe spectators en in de oprichting van literaire genootschappen met een vaak onmiskenbaar 'vaderlandse' doelstelling, in de thematiek van hun prijsvragen en in de toonzetting van de literaire productie, alsook in de hernieuwde aandacht voor de Nederlandse taalkunde.[16] De liefde voor het vaderland werd zo vooral in de jaren zeventig een ware cultus.

Dit nationale reveil was niet alleen een zaak van schone letteren en mooie woorden. Men ging ook heel concreet proberen het vaderland er weer bovenop te helpen.[17] Vorm en inhoud gingen hierbij harmonisch samen. Het verlichte sociabiliteitsideaal dicteerde dat de mens zich bij voorkeur moest verwerkelijken in gemeenzaam contact met anderen, waardoor hij tegelijk zichzelf en de maatschappij tot nut kon zijn. In gezelschappen en genootschappen van allerlei slag - van een omvang die de huiskamer nauwelijks oversteeg tot grootscheepse ondernemingen - werd aan deze ambitie vormgegeven. Op letterlijk vaderlandse schaal werden de problemen van de Republiek aangepakt door de oprichting van enkele grote genootschapsnetwerken met een organisatiestructuur op twee niveaus: lokaal en landelijk. De Oeconomische Tak (1778) streefde daarbij naar economisch herstel, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784) probeerde het kwaad bij de wortel aan te pakken door de volksopvoeding ter hand te nemen. Door deze netwerkstructuur werden algemeen-vaderlandse doelstellingen verbonden met het nog steeds zeer levenskrachtige lokalisme.

Men vereerde en zocht het vaderland, als een ideaal, gedragen door concepties van eenheid en eendracht. De paradox was dat deze eendracht in veel opzichten nog bevochten moest worden. Zonder strijd zou die ene, ideale

16 Vgl. Kloek, 'Letteren en landsbelang'; Singeling, 'Van eendracht naar broederschap'; Buijnsters, 'De patriot als schoolmeester', 103; Knol, 'De Nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw', 108.

17 Vgl. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 106-116.

natie niet te bereiken zijn. Eendracht impliceerde tegelijk zuivering en verwijdering van ‘foute’ elementen. We zien dat zowel tijdens de culturele natievorming van de jaren zestig en zeventig, toen de culturele ‘verraders’ werden nagewezen, als bij het politieke nationalisme van de jaren tachtig, toen het verraad van een vijfde colonne van orangisten en Engelsgezinden aan de kaak werd gesteld. De gedachte van de natie als eenheid werd ook sociaal uitgespeeld: de elite werd verweten zich te hebben losgemaakt - onder meer door het nalopen van vreemde modes - van de eigen vaderlandse tradities en daarmee ook van het gros van de medeburgers. Hiermee kreeg het culturele natievormingsproces een sociaal-kritische ondertoon, die in de jaren tachtig zou worden gepolitiseerd tot een steeds luider klinkend anti-aristocratisch sentiment.

Zo werd het vaderland in de jaren 1770 tegelijk cultus en program, voorzien van een hoge gevoelswaarde en nauw verbonden met het vervals- annex hersteldenken in de Republiek. Politiek in striktere zin was dit program overigens allerminst. Het wist juist mensen van verschillende politieke kleur en achtergrond te verenigen in een bovenpartijdige, inderdaad nationale zin. Dit vooralsnog bovenpolitieke vaderlandse elan legde intussen wel de basis voor het puur politieke nationalisme van de jaren tachtig. Het begon ook al zekere trekken te vertonen van een civieke religie, een geseculariseerde heilsleer. Het was tegelijk unificerend en exclusief, en vaak ook bedreigend voor allerlei gevestigde groepen en belangen. Het wilde problemen oplossen en tegenstellingen overbruggen, maar creëerde daarmee haast vanzelf weer nieuwe problemen en conflicten.

Nationalisme

In 1781, op de grens van twee werelden - de algemeen vaderlandslievende van de jaren zeventig en de sterk gepolitiseerde van de jaren tachtig - verscheen het *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd*, geschreven door Joan Henrik Swildens.[18] Dit was een alfabetisch geordend compendium van de Vaderlandse Verlichting, met de klemtoon zowel op Vaderland als op Verlichting. Het doel van het boekje was opvoeding van de jeugd, waarbij politieke en morele instructie hand in hand ging met praktische vaardigheidsoefeningen in rekenen en schrijven. Gods prominente plaats in de Nederlandse Verlichting werd onderstreept door hem twee tekstpagina's te geven en twee plaatjes. De Deugd moest zijn bladzijde weliswaar delen met degen, dijk en duinen, maar kon daardoor des te sterker worden geprofileerd als drijvende kracht achter het behoud van het vaderland. Het vaderland beheerste in feite elke bladzijde, of het nu ging om het ideaal van de zelf zogende en opvoedende Moeder, of het maatschappelijke nut van de Koe. Naast morele herbewapening was er economisch hersteldenken, waarbij de

18 Swildens, *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd*. Vgl. Boeles, *De patriot J.H. Swildens. Zijn arbeid ter volksverlichting geschetst*.

harmonie van de diverse welvaartsbronnen van de Republiek werd gepropageerd (handel en visserij, landbouw en nijverheid) en het werkgelegenheidsaspect veel aandacht kreeg.

'Het *Vereenigde Nederland* is myn Vaderland', leerde Swildens, 'en niet slechts de eene of andere Provintie. Alle de zeven Provintien met de aangrenzende Landen, die daartoe behooren, moeten begreepen worden onder het woord *Vaderland*: alle maaken zy immers te samen één aanzienlyk Gemeenebest uit.' Nederland betekende bij Swildens (zelf geboren in Valkenburg) dus inderdaad heel Nederland, inclusief de Generaliteitslanden, die nadrukkelijk vermeld staan op het bijbehorende plaatje, evenals trouwens de koloniën. 'In elk Nederlandsch Kind moet de Vaderlands-liefde zodaanig aangekweekt worden, dat het altyd zyn Vaderland boven alle andere Landen verkieze...' Deze loyaliteit aan het vaderland (die het gewestelijk besef moest overstijgen) verhinderde Swildens niet de eigen stad een speciaal accent te geven: het begrip 'burger' had bij hem nog een exclusief stedelijke connotatie, nauw verbonden met de plicht de vaderstad te verdedigen. Daartoe moest 'de lust om met het snaphaantje te speelen [...] in de knaapjes aangekweekt worden', terwijl de meisjes in het aanschouwen van dat spel vermaak moesten scheppen. De revaluatie van de burgerwapening, zo kenmerkend voor de patriottentijd, is hier dus al duidelijk aanwijsbaar. Maar ook de verdediging van het land en van de zeegrenzen wordt niet vergeten: '*Oorlogschepen! Oorlogschepen*!', zouden de moeders hun kinderen al in de wieg moeten leren roepen.

In Swildens' visie gaan concepties van verval, volksverlichting en herstel harmonisch samen, met de nadruk op een potentieel gelukkig toekomstperspectief. In zijn wereld heerst het harmoniemodel, zoals het lemma *Eendragt* illustreert. Er moet eendracht zijn tussen kinderen, tussen vader en moeder, binnen gezin en familie, tussen buren, tussen alle inwoners van een stad, tussen regenten en onderdanen, tussen de steden en dorpen in elke provincie en tussen alle zeven provinciën samen. Alleen bij eendracht immers 'kan ons geheele Vaderland recht bloeijen, en vermogend en aanzienlyk zyn'.

Op het moment dat Swildens' boekje van de pers kwam, was dit eendrachtsideaal reeds door de praktijk achterhaald, al zou het in theorie steeds overeind blijven. De patriottentijd brak dramatisch met de bovenpolitieke vaderlandcultus, tot ongenoegen overigens van velen die enthousiast hieraan hadden meegedaan. De vaderlandsliefde van de jaren zeventig werd nu als 'patriottisme' gepolitiseerd. De combinatie van oorlog, gezagscrisis en politieke machtsstrijd in de jaren 1780 produceerde het voor Nederland (en voor het grootste deel van de westerse wereld) nog nieuwe fenomeen van een modern, ideologisch geladen nationalisme, op het fundament dat de Nederlandse Verlichting en de vaderlandcultus van de jaren zeventig (onbedoeld) hadden gelegd.

Dit nationalisme kon alleen tot ontwikkeling komen dankzij de aanwezigheid van een (door de Verlichting geproduceerde) publieke opinie,[19] en de technieken om die te bewerken. Vrijwel van de ene op de andere dag ontstond begin 1781 in de Republiek een (volgens de spectatoriale formule opgezette) politieke opiniepers, die een nauwelijks te overschatten rol heeft gespeeld bij het vormen en verbreiden van de patriotse ideologie. Succesvolle bladen met een landelijke verspreiding als *De Post van den Neder-Rhijn* en *De Politieke Kruyer* zorgden voor programmatische samenhang in het patriottisme en brachten eenheid in een, wat de praktische politiek betreft, noodzakelijkerwijs lokaal-verdeelde beweging.

Het lot en de toekomst van het vaderland, kritisch bezien tegen de achtergrond van het verleden, werden in de jaren tachtig inzet van een heftig - van beide zijden ideologisch geladen - politiek debat. Dit kwam op gang bij het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog (eind 1780). Die bracht onmiddellijk het machtsverval van de Republiek aan het licht, op een wijze die zelfs de grootste zwartkijker nog zal hebben overvallen. Het soms bijna als een verlicht gezelschapsspel beoefende vervalsdenken werd nu ingehaald door een macabere realiteit. De eigenlijke discussie ging overigens al spoedig niet meer over de internationale situatie (en de plaats van de Republiek daarin), maar over de gezagsverhoudingen in het binnenland.

Dat ‘vaderland’ het hoogst geladen politieke begrip was, bleek wel uit de wijze waarop de beide politieke groeperingen die nu tegenover elkaar stonden elkaar die term betwistten. Door zich patriotten te noemen, probeerden de nationalistische (anti-Engelse en anti-orangistische) activisten het vaderlandse elan van het afgelopen decennium als het ware te annexeren. De orangisten op hun beurt wilden zich deze positieve benaming (waarmee ze zich in de crisis van 1747-1748 zelf nog hadden getooid) niet laten afpakken, en hadden trouwens even ijverig aan de recente vaderlandcultus meegedaan. Ze noemden zich nu ‘ouderwetse patriotten’. In het debat tussen orangisten en patriotten kwamen geleidelijk twee ideologische systemen tegenover elkaar te staan.[20] De orangisten, vertegenwoordigd door kwalitatief uitstekende theoretici als Kluit, Luzac en Van Goens, ontwikkelden een min of meer bewust, reflexief conservatisme als antwoord op het nationalisme van de patriotten.

De orangisten lieten zich niet in een tegenstelling vaderland-Oranje dwingen. Ook in hún waardeschaal stond het vaderland doorgaans met nadruk bovenaan. Oranjeliefde was daarmee weliswaar nauw verbonden, maar toch daaraan ondergeschikt. In het vuur van het politieke debat ont-

19 Zie ‘Opiniepers en politieke cultuur’, hierna 195-210. Vgl. ook Van Sas, ‘Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriottentijd’.

20 Vgl. voor de betekenis van dit interactieproces en voor de interpretatie van de Nederlandse Revolutie als een ‘discussion permanente’: Frijhoff, ‘Hoe revolutionair kan revolutie zijn?’, 42 en ‘Tweedragt overal. Het patriottisme en de uitvinding van de moderne politiek’, hierna 175-194.

kwamen de orangisten er evenwel niet aan hun vorm van vaderlandsliefde steeds scherper te onderscheiden van die van de patriotten. Dezen omschreven hun nationale elan graag in termen van 'drift' en 'enthousiasmus'.[21] Zoals Swildens (nu een ijverig patriot) het in 1781 verwoordde: 'Indien er één goede Drift is wiens *exces* niet alleen verschoonbaar is, maar zelfs de menschheid altijd tot eer verstrekt heeft, dan is het de Patriottismus, of de Drift voor het Welzijn van zijn Vaderland, wiens *exces* zulks verdient.'[22] Juist hier trokken de orangisten veelal de grens: vaderlandsliefde graag, maar dan wel in geregelde banen geleid. In hun bestrijding van het patriottisme speelde het verwijt van overdrijving, dweepzucht en fanatisme steeds een centrale rol.[23] Tegenover het tot exces verworden nationale elan van de patriotten stelden zij hun eigen vorm van vaderlandsliefde, die vooral rustig en redelijk was. In de woorden van Elie Luzac: 'de rechte Vaderlandsch-liefde, het rechtschaapen Patriotismus werkt zoo onstuimig niet: dat is zachter en gedweeër van aart: uit zich nooit met opbruissingen van een heet gemoed, noch doet zich door een vergramde taal hooren.'[24]

Voor de orangisten was ware vaderlandsliefde nauw verbonden met het behoud van de bestaande constitutie en gehoorzaamheid aan de wettige overheden. Toen de orangistische spectator *Vaderlandsche Byzonderheden* in 1785 een reeks 'Regels voor de waare stadhouders gezinden' gaf, stond bovenaan dat de 'liefde voor het Vaderland de eerste en voornaamste plicht van eenen Burger is'. Daarna volgden regels over het waarborgen van de vrijheid, billijke gehoorzaamheid aan de overheden en het behoud van de tegenwoordige constitutie, die immers altijd beschouwd was als de gelukkigste regeringsvorm en als plechtanker van de welvaart. Liefde en hoogachting voor de stadhouder prijkten in deze richtlijnen onder het kopje 'constitutie', waar hij ter sprake kwam na de Staten en voor de stadsregenten.[25]

De orangistisch-conservatieve theoretici beschouwden de achter het masker van *Patriottismus* schuilgaande ideologie als een ontaarding van de beste tradities van burgerlijke vrijheid en verdraagzaamheid die de Republiek groot hadden gemaakt en die ook nu nog het enige middel tot haar redding vormden. Niet alle orangisten dachten overigens zo 'redelijk' als deze verlichte conservatieven. Met name in orthodoxe kring werd vaak platter geredeneerd en werden (met de blik op 1747) de ouderwetse patriotten voorstanders genoemd van de hervormde godsdienst en het huis van Oranje, terwijl de nieuwerwetse patriotten de godsdienst op losse schroeven stelden, alge-

21 Zie bijvoorbeeld *Handboekje voor Nederland, of bepaalingen van de meest gebruikt wordende staatkundige woorden* (1786), 89-90.
22 Boeles, *De patriot J.H. Swildens*, 67.
23 Vgl. Velema, 'Contemporaine reacties op het patriotse politieke vocabulaire', 42.
24 Luzac, *Reinier Vryaarts openhartige brieven*, XII (1783-1784) 239.
25 *Vaderlandsche Byzonderheden*, I (1785) 130-131. Het is natuurlijk niet toevallig dat de door de patriotten voortdurend gehanteerde trefwoorden 'vaderland' en 'vrijheid' ook hier vooropstaan.

mene tolerantie preekten, de stadhouder met smaad overlaadden en ‘de Vryheid in den mond hadden, maar de heerschzucht in het hart’.[26]

Van hun kant dreven de patriotten weer de spot met de angst van de orangisten voor uit de hand lopende vaderlandsliefde. In 1783 werd in *De Politieke Kruyer* de oprichting meegedeeld van een gezelschap Engelsgezinden tot ‘stremming van Vaderland-lievende poogingen’. Vaderlandsliefde was thans weliswaar een deugd die alom werd aangeprezen, maar het waren ‘bekrompene verstanden’ die daarop aandrongen. ‘Het Vaderland’, signaleerde de briefschrijver, ‘moet boven alles geacht, deszelfs welzyn boven eigen welzyn gezocht worden, jaa ons leeven moeten wy zelf voor het Vaderland veil hebben. Dwaaze vordering! Zyn wy ons zelf niet de naasten? [...] Vaderlands-liefde is schadelyk en ten hoogsten gevaarlyk.’ Dat het slecht afliep met hen die zich door vaderlandsliefde lieten leiden, was toch duidelijk bewezen door het droeve lot van Brutus, Cassius en Cato, of, dichter bij huis, Oldenbarnevelt, De Groot en de gebroeders De Witt.[27]

Als bedreven vijanddenkers legden de patriotten soepel de verbinding tussen de buitenlandse vijand, Engeland, en zijn binnenlandse handlangers: de stadhouder, zijn familie en adviseurs en zijn aanhang in het hele land, alles bijeen een angstwekkende vijfde colonne. Willem V werd ‘ontmaskerd’ als tiran en verrader van het vaderland, die zowel indirect (via zijn adviseurs en stedelijke vertrouwensmannen) als direct werd aangevallen. Toen hij de overwinning van Doggersbank naar zich toe probeerde te trekken, door de helden met eerbetoon te overladen, werd hem dat heftig kwalijk genomen. Pieter Pijpers, bijvoorbeeld, huisdichter van de Amersfoortse patriotten, schamperde over de ‘Judas-kus, dien hy dien Scipio [Zoutman] dorst drukken op 't heldenäangezigt’.[28]

Elie Luzac keerde het verwijt van verraad en van Engelsgezindheid op ingenieuze wijze tegen de patriotten zelf. Hij trok een parallel met 1672 en herinnerde eraan hoe de dichter Antonides van der Goes toen de schuld voor de Franse inval bij de Nederlanders zelf had gelegd. Deze hadden eerst hun taal en zeden door Franse invloed laten verbasteren, en daarmee vervolgens het ‘zwangre krygspaert’ der Trojanen binnengehaald. ‘Wij zyn verraders van ons zelven’, luidde de kernzin van dat gedicht en nu dreigde, aldus Luzac, precies hetzelfde te gebeuren. We vloekten en tierden weliswaar tegen de Engelsen maar in feite volgden we hun ‘raazende buitenspoorigheeden’ na. We prefereerden hun boeken en preken, en soms hun smaak. Maar vooral:

> wy beroeren het gemeenebest op zyn Engelsch; wy presenteeren requesten op zyn Engelsch; wy zoeken op zyn Engelsch Regenten van 't kussen af te dringen en den Stadhouder den voet te ligten: het gewoel van een hoop vuilaartigen, zoeken we op zyn Engelsch voor de stemme des volks te doen doorgaan; en op zyn Engelsch

26 *Vaderlandsche Byzonderheden*, I, 205.
27 *De Politieke Kruyer*, I (1783) 353-354.
28 [Pijpers], *De Vryheid in Nederland*, 23.

> is het Volk Souverein. Wat zyn zy vernuftig, wel denkende, en wel meenende, die ons dus op den toon der gevloekte Engelschen helpen![29]

Volgens de patriotse publicist Gerrit Paape maakten de ‘pluimen en strikken’ van het soldaatje spelen bij niet weinigen ‘de Hoofdzaak van het Patriotismus’ uit: het mensdom was nu eenmaal geen ‘saamenstel van staatige wysgeeren’.[30] Ook de retoriek van het patriottisme droeg vaak een martiaal karakter.[31] Voor ware vaderlanders was wapenhandel dwingend voorgeschreven, aldus Pieter Pijpers in zijn op rijm gezette patriotse programma *De Vryheid in Nederland*:

> Een Nederlander is van zyn geboorte ontäart,
> Ja, naauwelyks den naam van Nederlander waard',
> Die afschrik voelt van 't staal, of, als veele onverlaaten,
> Den wapenhandel vloekt: WY ALLEN ZYN SOLDAATEN:
> WY MOETEN zelf ons land beschermen voor 't geweld,
> De Godheid zelf heeft ons het staal ter hand gesteld[32]

Ook hier weer dat absoluut gestelde eenheidsideaal, dat tegelijkertijd een onmiskenbare exclusiviteit uitstraalde. Die spanning treffen we in het patriottisme voortdurend aan. Het streven naar consensus bleef onverkort van kracht. Maar tegelijk werd vaak betoogd dat eendracht alleen door middel van - tijdelijke - tweedracht te bereiken zou zijn. Toen in de *Gemeenzaame gesprekken* (een politieke dialoog tussen twee regenten over het herstel van

29 Luzac, *Reinier Vryaarts openhartige brieven*, XI (1783) 85.

30 Paape, *Grondwettige herstelling van het geluk der Nederlandsche maatschappy, volgens de wysgeerte en menschkunde*, 435. Niet te verwarren met het patriotse hervormingshandboek *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen*.

31 In de burgerwapening gingen nationale inspiratie en lokale organisatie samen, waarbij het ook tot nationale (naast provinciale) organisatievormen kwam. Door vanaf 1784 vergaderingen te beleggen van wapengenootschappen uit het hele land, probeerde het Utrechtse Pro Patria et Libertate een forum te scheppen voor politiek overleg tussen burgers uit de hele Republiek, een vrij ‘revolutionaire’ onderneming, die dan ook niet onverdeeld succesvol was. Hiermee werd in feite de constructie van een landelijk genootschapsnetwerk, die ook de Oeconomische Tak al kende (en die de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1784 eveneens zou toepassen), naar de politieke sfeer overgebracht, zij het dat het hier ging om een veel lossere organisatie waarbij reeds bestaande lokale genootschappen werden samengebracht in een nationale overlegstructuur. In de naamgeving van wapengenootschappen zien we soms expliciet hoe tegelijk voor stad en land geoefend werd. Amersfoort: *Voor Stad, Land en Vryheid*; Vianen: *Voor Staat, Stad en Land*; Woubrugge: *Ons vastgeklonken Burgerband, Bedoeld het heil van Dorp en Land*; Den Briel en Vlaardingen: *Getrouw voor Stad en Vaderland*. Veel vaker echter voerden de lokale exercitiegenootschappen en vrijkorpsen een algemene leuze. Daarin keerden, bij een keur aan varianten, dikwijls dezelfde trefwoorden terug. Het hoogst scoorden ‘vrijheid’ en ‘vaderland’, soms in combinatie. Van de zestig genootschappen en sociëteiten die de Provinciale Vergadering van 24 augustus 1787 in Amsterdam bijwoonden en een naam of motto voerden, figureerde ‘vrijheid’ bij de helft, ‘vaderland’ bij een derde. Lijst van genootschappen en sociëteiten, Nationaal Archief (NA), 's-Gravenhage, collectie Dumont-Pigalle QQQQ.

32 [Pijpers], *De Vryheid in Nederland*, 38.

het vaderland, toegeschreven aan de Dordtse regent De Witt van Jaarsveld), de vraag aan de orde kwam of de tweedracht niet moest worden uitgebannen, luidde het antwoord dat juist het preken van harmonie heel gevaarlijk was. Van eendracht kon pas weer sprake zijn als de juiste (constitutionele) verhoudingen 'hersteld' waren. Niets was riskanter dan geveinsde vriendschap en niet-gemeende toenadering. Overhaasting in dit opzicht zou de Republiek alleen maar in nieuwe rampen storten.[33]

De meest gebruikte politieke begrippen werden uitgelegd in het *Handboekje voor Nederland* (1786), nu de politiek alle gesprekken beheerste (zelfs die van vrouwen). Dit boekje verkondigde dat van ware eendracht alleen sprake kon zijn als 'het gemeenebest van alle kwade inkruipselen' was ontdaan. Eigenlijk zou er een soort structurele 'onrust' moeten zijn, een toestand van permanente waakzaamheid, waarbij het bestuur systematisch op de vingers werd gekeken.[34]

Het *Handboekje* vond ook dat ware vaderlanders zich in een toestand van politisering niet mochten verschuilen. Met instemming werd een wet uit Athene aangehaald: wie in tijden van burgerlijke tweedracht geen partij koos, werd ter dood veroordeeld. Dit vrijheidminnende volk begreep terecht dat deze onverschilligheid alleen kon duiden op een gebrek aan vaderlandsliefde.[35] In de praktijk zien we inderdaad dat naarmate de tegenstellingen in de jaren 1780 toenamen, het steeds moeilijker werd zich aan een politieke keuze te onttrekken. Dat blijkt bijvoorbeeld in die steden (zoals Utrecht) waar de politisering het verst was voortgeschreden.[36] Het blijkt ook in het genootschapsleven. Hoewel culturele en maatschappijgerichte genootschappen het ideaal van harmonie hoog in het vaandel schreven en discussie over politiek of religie meestal statutair verboden, was dat uiteindelijk toch vaak niet vol te houden. Diverse plaatselijke departementen van de Oeconomische Tak gingen ten onder aan politieke verdeeldheid. En ook in de grote literaire genootschappen die in de jaren zeventig steunpilaren waren geweest van de algemene vaderlandcultus, was tegen 1787 - al het streven naar eendracht ten spijt - de politieke spanning te snijden.[37] Zelfs in de kerk deed de politiek haar intrede. De Christusfiguur werd in dat verband soms gepolitiseerd door hem te annexeren als ware vaderlander.[38]

33 *Gemeenzaame gesprekken, gehouden tusschen twee bijzondere goede vrienden, A. en Z.*, 369-377.
34 *Handboekje voor Nederland*, 84.
35 *Ibidem*, 91.
36 Vgl. over de tweedracht die zelfs families verscheurde, en de verplichting tot een politieke keuze, de sombere dagboekoverpeinzingen van de Utrechtse regent Jan Carel van der Muelen, geciteerd in 'Tweedragt overal', hierna 175. Zie voor de fasegewijze politisering in Utrecht, die daar inderdaad tot een voltooide revolutie leidde, 'Politiek als leerproces. Het patriottisme in Utrecht', hierna 223-253.
37 Singeling, 'Van eendracht naar broederschap', 171 en De Vries, *Beschaven*!
38 Vgl. hierna 189.

Deze felle verdeeldheid uit naam van het vaderland riep overigens ook in patriotse kring wel weerstanden op.[39] Soms gingen die gepaard met een zekere heimwee naar de verlichte vaderlandsliefde van de jaren zeventig. Eind september 1786, toen na de stadhouderlijke aanval op Elburg en Hattem een toestand van openlijke burgeroorlog was ingetreden, publiceerde *De Politieke Kruyer* een gedicht van 'amicus patriae' waarin God, vaderland en eendracht weer in één adem werden genoemd. De God van Nederland werd gesmeekt het vaderland te redden:

> Geef, dut de Eendragt weêr in Neêrlands Raadzaal leev',
> En Tweedragt door haar magt den laatsten doodsnik geev'!
> -
> Zo zal myn Vaderland weer tot haar luister keeren,
> en 't laatste Nageslacht uw Naam in zegen eeren![40]

Twee maanden later plaatste de *Kruyer* een ingezonden bijdrage waarin het vaderland opnieuw in onvervalst bovenpolitieke tonen werd bezongen. Alles draaide weer om begrippen als 'deugd', 'geluk' en een 'mildaadige verlichting'. In contrast met het inmiddels gebruikelijke excessieve nationalisme mocht het vaderland juist niet overmatig bejubeld worden: het moest vooral redelijk worden benaderd. Een wijs burger weet immers maar al te goed 'dat zyn Vaderland [niet] elke volmaaktheid en ieder voorrang in den hoogsten graad bezit'. Een deugdzaam burger zal ook niets ten voordele van zijn eigen land willen doen wanneer daarmee het geluk van een ander volk afbreuk wordt gedaan. Het zijn weer de universele verlichtingsidealen die hier centraal staan. En juist vanuit dat verlichte perspectief slaat Nederland een uitstekend figuur:

> Gy zyt een Volk, dat door uwe nabuuren met jaloersche oogen wordt beschouwd. Vry van gewetensdwang, geniet gy onder eene zachte regeering, by eenen duurzaamen vrede, vryheid van Godsdienst. Vergenoegd met een eigendom, zoekt gy uw Land niet uit te strekken, - gy benyd daarom ook de grootere Magten niet. Gezegende omstandigheden, waaröp misschien nog geen Volk roemen kan, oorloven U, om U als ware Waereldburgers, als Medeburgers van alle Natiën aan te merken.

Zo wordt het patriotse publiek van de *Kruyer*, als de spanning in het land hoog is opgelopen, voorgehouden dat de ware vaderlandsliefde in feite voortvloeit uit universalistische verlichtingsidealen, ja, dat de Nederlander goedbeschouwd de ideale verlichte wereldburger is.[41]

39 Vgl. in dit verband ook de teneur van de spectator *De Vriend van 't Vaderland*, begin 1786 gelanceerd door uitgever Allart en geredigeerd door Rhijnvis Feith. Hierin stond centraal de verbetering van de nationale zeden, ofwel de moralistische kant van het patriotse programma. Zie hierna 205-206.

40 *De Politieke Kruyer*, VIII (1786-1787) 207-208.

41 *De Politieke Kruyer*, VIII (1786-1787) 496-500.

Verdeeldheid

In de jaren 1795-1798, de eigenlijke Bataafse revolutiejaren, was het nationale elan uit de patriottentijd vaak ver te zoeken. Men riep het vaderland weliswaar veelvuldig aan, maar dat klonk toch slechts als een flauwe echo van de jaren tachtig. Al politiseerde men in de Bataafse Tijd als nooit tevoren, de frisheid was grotendeels verdwenen. Clubs en sociëteiten rezen als paddestoelen uit de grond en de politieke organisatievormen uit de patriottentijd werden als vanzelf weer opgenomen. Bovendien profiteerde men indirect van de revolutionaire ervaring die de Fransen in de tussentijd hadden opgedaan en waarover men uitvoerig in de krant had kunnen lezen.[42] Een belangrijk sfeerbepalend element uit de patriottentijd, de burgerwapening, trad nu overigens veel minder op de voorgrond. Het vaderland werd minder heftig beleefd, ook al door de kalmerende aanwezigheid van de Franse troepen. Dat laatste was in dit verband misschien wel belangrijker was dan de veelgeprezen kalme aard van het Bataafse volk.

Een cruciaal verschil met de politisering uit de patriottentijd was dat één partij die toen volop had meegedaan en onmisbaar was geweest voor de ideologisering van het politieke debat, de orangisten, nu in feite monddood werd gemaakt. Maar daar stond tegenover dat zich binnen het patriots-Bataafs geluid zelf een soort richtingenstrijd voordeed, waarbij elke stroming zich bediende van eigen persorganen en zich organiseerde in eigen clubs. In de patriottentijd was het nog vaak zo geweest dat er, ondanks verschillen van inzicht, toch sprake was van een betrekkelijk uniform onderliggend program. En dat men zich ook steeds verplicht voelde naar een dergelijke gemeenschappelijke noemer te blijven streven. Nu ging het in de persorganen veel minder om het opwekken van nationale emoties en kwam er meer aandacht voor de verschillen in de politieke standpunten. Het consensusstreven van de patriotten maakte zo plaats voor een praktijk van politieke verdeeldheid. Voor de beleving van het vaderland had dat onmiddellijk consequenties.

In *De Democraten*, het beste politieke weekblad van die periode,[43] geredigeerd door I.J.A. Gogel en W.A. Ockerse, werd de één- en ondeelbaarheid van de Bataafse Republiek met kracht verdedigd. Tegelijk werd geprobeerd de eenheid van het Bataafse volk door overtuigende commentaren in stand te houden. Het samenbindende revolutionaire elan mocht niet verloren gaan in de politieke vragen van de dag. Vaderlandsliefde, zo heette het in een staatkundig woordenboekje dat *De Democraten* publiceerde, oorspronkelijk ‘de zucht om het welzyn des Vaderlands door alle mooglyke middelen te bevorderen’ en ‘de eerste aller plichten’, had nu geen bijzondere betekenis meer: elk liet zijn eigen bijzondere belangen voorgaan.[44]

42 Vgl. Berkelbach van der Sprenkel, ‘De Franse revolutie in de contemporaine Hollandse couranten’.

43 Zie over *De Democraten*; De Lange, ‘De politieke actie van een bewuste politieke opinie’; vgl. ook idem, ‘De politieke pers in de Bataafse revolutie. Enkele analytische hypothesen’.

44 *De Democraten*, I (1796-1797) 223, 8 december 1796.

Omdat door het allesbeheersende proces van staatsvorming de minstens zo belangrijke natievorming ernstig in het gedrang dreigde te komen, kwam *De Democraten* op 16 maart 1797 met een uitgebreid 'Vertoog over de volksverlichting door Nationale Instellingen'.[45] Het maken van een constitutie was één ding. Het volk moest daarnaast ook een 'Nationale gedaante' krijgen: er moest voor worden gezorgd dat de Bataaf nimmer een Engelsman, Duitser of Spanjaard kon worden. Staatsvorming diende hand in hand te gaan met 'eene algemeene Nationale opvoeding', anders zou de 'Staat enkel uit *individus* en niet uit eene Natie bestaan'. Vaderlandsliefde moest tot absolute zelfverzaking leiden:

> Zy is eene onweêrstaanbre voordstuwing, die ons dwingt, om op den wenk van 't Vaderland, onzen byzonderen vyand oogenbliklyk te omhelzen, en onzen byzonderen vriend den dolk in 't hart te stooten; een bovennatuurlyk gevoel, welk alle onze neigingen, begeerten, en gedachten overmeestert, welk ons in de grootste onthoudingen het zoetst genot, in de felste rampen het levendigst vermaak, en wellust in den dood zelve doet vinden.

Handhaving van de constitutionele hervormingen heette alleen mogelijk bij een 'zedelyke revolutie', het oude ideaal van ethisch reveil en morele herbewapening dat de kern vormde van de Nederlandse Verlichting: 'Waarlyk het is niet genoeg, dat onze wetgevers elkander de eer betwisten, van stoffen tot eene goede Constitutie by te dragen! het volk zelf moet hervormd worden tot een nieuw bestaan!' De Nationale Vergadering zou zich daarom ook moeten buigen over de lichamelijke en geestelijke gezondheid van het Bataafse volk. Er zouden burgerkronen moeten worden toegekend aan de braafste vader, de beste zoon, de huishoudelijkste moeder, de kundigste arbeidsman. Er moest een premiestelsel komen voor kunst en nijverheid; 'vreemde modes en manufacturen' moesten zwaar worden belast. Maar het

45 *De Democraten*, II (1797) 33-40. Dit imposante vertoog was naar eigen zeggen niet geschreven door een van de redacteuren. De stijl verraadt een geoefend auteur die waarschijnlijk afkomstig is uit de onmiddellijke omgeving van de redactie en/of de Amsterdamse Sociëteit voor Een- en Ondeelbaarheid. Te denken valt dan bijvoorbeeld aan Wiselius, Van Kooten, Konijnenburg of Fijnje. Vrijwel gelijktijdig (en mogelijk in samenhang hiermee) bereikte de Nationale Vergadering een adres van D.H. Dautun c.s. (allen Amsterdammers) met het verzoek drie reeds geredigeerde artikelen in te lassen in het Plan van Constitutie. Het eerste pleitte voor een plechtige Bataafse revolutiedag: elk jaar zou op een vaste dag het stadhouderschap afgezworen moeten worden en een hernieuwde inspanningsverplichting moeten worden aangegaan ten behoeve van de vrijheid, de Rechten van de Mens en het geluk van het Bataafse volk. Het tweede voorzag jaarlijks op de 'verjaardagen van 's Lands merkwaardigste gebeurtenissen' in 'openbaare Feesten en vreugde bedryven voor het geheele Nederlandsche volk', alles uiteraard 'zonder buitenspoorigheid' en 'binnen de palen der betamelykheid'. In het derde concept-artikel werd de overheid opgeroepen tot een beleid van 'betrachting, aanmoediging en beloning der goede Zeeden, en van alle daaden, gedragingen en gevoelens, welke ter eere van den Mensch, tot luister voor de Maatschappy en tot lof der Godheid strekken'. *Decreeten der Nationale Vergadering*, 13 (1797) 303-305 (20 maart 1797).

volk hoorde ook nog anderszins verheven te worden. Nationale volksfeesten[46] en gedenkdagen dienden de herinnering aan de deugd en de heldenmoed van de voorvaderen levend te houden. Op straten en pleinen moesten gedenkzuilen voor grote mannen en gebeurtenissen worden opgericht, zodat het volk zelfs daar een 'school van Republikeinsche deugd en moed' zou vinden:

> haasten wy ons, Nederlanders! om een Bataafsch Character, eene Nationale houding aantenemen! [...] Verbeteren wy onze zeden, den leefregel, het onderwys, en de Nationale Opvoeding, en wy zullen ons eindelyk hervormd zien in een deugdzaam volk - in ware Bataven - in vrye, gelukkige en onoverwinlyke Republikeinen!

Dit pleidooi voor een nationale opvoeding ter waarborging van de Bataafse eigenheid werd aangevuld met beschouwingen waarin de verhouding tot de Fransen ter sprake kwam. Het gevaar van contaminatie van de eigen revolutie door Franse beginselen werd met zorg afgeschermd door nuttig gebruik te maken van de nationale karakterleer. Deze was toentertijd zeer in de mode en kende in Nederland zijn grootste expert in *Democraten*-redacteur Ockerse.[47] Ockerse had al in 1788 en 1790 twee deeltjes gepubliceerd van zijn *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde*. Hij voegde daaraan in 1797 nog een derde stuk toe dat speciaal op Nederland betrekking had. Waarschijnlijk zijn ook de karakterkundige studies in *De Democraten* door hem geschreven.[48] Deze karakterleer maakte het mogelijk nationale verschillen als het ware te objectiveren en Frankrijk - zonder tot vijanddenken over te gaan - te benaderen onder het motto 'aardig, maar anders'. Aansluitend werd de geheel eigen aard van de Bataafse ontwikkelingen onderstreept.

De Democraten constateerde ook essentiële verschillen tussen Nederland en Frankrijk waar het de dynamiek van beide revoluties betrof.[49] De Franse moest bevochten worden op binnen- en buitenlandse vijanden, hetgeen tot eenheid en nauwe samenwerking dwong. In de Bataafse Republiek daarentegen hadden de Franse wapenen de vrijheid gebracht. De onafhankelijkheid was vervolgens gekocht (voor honderd miljoen gulden) en er hoefde geen wanhopige oorlog gevoerd te worden:

> Gelyk een weêrloos kind op den arm van zyne moeder gedragen, bracht Frankryk haar tot hiertoe waar zy zyn wilde [...] De Bataafsche Republiek kreeg derhalven gemaklyk en bloedeloos de revolutie.

46 Zie daarvoor Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland*.

47 Zie 'Beschouwing van de verschillende Volks-Characters der Fransche en Bataafsche Natiën, en van den invloed, dien dat verschil maken moet op de daarstelling eener Constitutie voor onze Republiek', *De Democraten*, I (1796-1797) 277-284, 26 januari 1797. Zie ook 'De ideoloog. Willem Anthonie Ockerse als exempel', hierna 309-310.

48 Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde*; Stouten, *Willem Anthonie Ockerse*, 126.

49 'Politieke gedachten over de Fransche en Bataafsche Republieken', *De Democraten*, II (1797) 185-188, 27 juli 1797.

Voortbouwend op de analyses van *De Democraten* kan men 1798 zien als tegelijk een hoogtepunt van staatsvorming door de - overigens geforceerde - totstandkoming van de eenheidsstaat én een dieptepunt van natievorming. Zo ervoeren vele oprechte Bataven het in elk geval, in een jaar met twee militaire coups binnen vijf maanden, politieke zuiveringen en heftige strijd die velen voorgoed van de politiek vervreemdden. Nadat al in de jaren tachtig de legitimiteit (en de geloofwaardigheid) van de oude orde in de Republiek onherstelbare schade was toegebracht, werd thans ook formeel afscheid genomen van het *ancien régime*.

De Staatsregeling van 1798 maakte ook korte metten met de democratische experimenten op plaatselijk niveau van de afgelopen drie jaar, een basisme dat beschouwd mag worden als de voortzetting van het politieke lokalisme uit de patriottentijd. Uit naam van de eenheid werd nu aan deze politisering op plaatselijk niveau een eind gemaakt. Dat politieke verdeeldheid niet langer gewenst werd, blijkt ook uit de wijze waarop het recht van vergadering werd geregeld. Op zichzelf garandeerde de nieuwe grondwet dit recht, zoals de staatsrechtelijke literatuur doorgaans met nadruk vaststelt. Maar in feite werd het door de staatsregeling juist aan banden gelegd, als men tenminste kijkt naar de praktijk van politieke genootschappelijkheid die de afgelopen decennia was gegroeid. Clubisme werd nu vooral geassocieerd met partijschap en factiezucht. Voortaan mochten in de clubs geen stemmingen meer plaatsvinden en naar buiten treden was ook verboden. Men mocht alleen nog vergaderen ‘ter onderlinge voorlichting, ter opwekking van vaderlands-liefde, en ter naauwer verbindtenis aan de Staatsregeling’, zoals de constitutie zelf dicteerde.[50] Dit sloot overigens keurig aan bij het oude eenheidsideaal uit de patriottentijd. In zijn *Grondwettige herstelling van het geluk der Nederlandsche maatschappy* (1787) had Gerrit Paape bijvoorbeeld deze consensusbevorderende functie van burgersociëteiten al duidelijk verwoord.[51]

Dezelfde Paape, die inmiddels zo ongeveer alles had meegemaakt wat revolutie en emigratie te bieden hadden, publiceerde in 1798 een politieke utopie onder de titel *De Bataafsche Republiek, zo als zij behoord te zijn, en zo als zij weezen kan: of revolutionaire droom in 1798: wegens toekomstige gebeurtenissen tot 1998*. Hij beschreef een situatie waarin aan alle partijschappen en partijnamen een eind was gekomen:

> Laaten de woorden van Slijmgast, Jacobijn, Aristocraat en dergelijken, geene scheldnaamen meer op uwe lippen zijn [...] Hebt vrij verschil over de gedaante der vlakken in de Maan: maar laat dit verschil nimmer het geluk der Maatschappij verstooren.

Ook de Oranjeklanten werden expliciet bij deze verzoening betrokken. Een algemene vrede - voorzag Paape - had al spoedig het Oranjehuis buiten

50 *Staatsregeling 1798*. Burgerlijke en staatkundige grondregels, art, 18.

51 Paape, *Grondwettige herstelling van het geluk der Nederlandsche maatschappy*, 438-439.

staat gesteld ooit weer een politieke rol in de Bataafse Republiek te spelen. De Fransen waren de meesters van Europa en Willem V was overleden.

> Hij is niet meer; zijne aanspraaken en eischen zijn met hem verdweenen, en hem langer te willen eeren of schenden, ware belachlijk van uwen kant [sc. de orangisten], en dolligheid aan de zijde der Patriotten. Al het gebeurde dienaangaande, van wederzijden, in eene volstrekte vergeetelheid te stellen, is de veilige weg gebaand, tot eene volkoomen vereeniging en verbroedering, dat wil met andere woorden zeggen, toe het waare heil van uw Vaderland.[52]

Profetische woorden. En Paape stond in deze wens bepaald niet alleen. Met name na de tweede coup van juni 1798, die de unitarische grondwet handhaafde maar het radicale personeel aan de kant zette, viel de roep tot nationale verzoening in allerlei toonaarden te beluisteren. *De Constitutioneele Vlieg* van 23 juni riep ieder op zich nu als één man om het 'Palladium der Constitutie' te scharen. En onmiskenbaar heeft: 1798 inderdaad de grondslag gelegd voor een nationalisering van de revolutie volgens het scenario van Paape: eerst toenadering tussen verschillende soorten Bataven en vervolgens ook tussen Bataven en orangisten. In 1804 scheen zelfs het woord 'patriot', zo meldde de politieke satire *De mode*, 'bynaar geheel en all uit de Taal *gebannen* te zyn'.[53]

Vaderlands gevoel

Vanaf circa 1800 zien we in de Bataafse Republiek het proces van consolidatie en normalisering optreden dat vaak de 'nationalisering' van de revolutie wordt genoemd. Gevoelens van malaise en defaitisme werden in deze periode soms afgewisseld door nieuwe hoop. Bijvoorbeeld tijdens de Vrede van Amiens en ook toen Lodewijk Napoleon liet blijken echt koning van Holland te willen zijn en geen satraap van Frankrijk. Maar de Fransen werden toch vaak ervaren als 'bezetters' (waarbij voor het juiste perspectief de vergelijking met de jaren 1940-1945 soms overigens eerder hinderlijk dan bevorderlijk is). Veel Nederlanders lijken de politieke afhankelijkheid van Frankrijk te hebben beschouwd als een gegeven (in elk geval voorlopig). Wellicht ook omdat ze weinig toekomst zagen voor kleine staatkundige eenheden in een internationaal systeem waarin de grote mogendheden het zo nadrukkelijk voor het zeggen hadden. Pas tijdens de Inlijving, en dan nog vooral aan het eind van die periode, rond 1812, zien we weer duidelijke tekenen van politiek nationalisme, waardoor ook de 'bevrijding' van 1813 wordt gedragen.

In samenhang met de 'nationalisering' van de Bataafse Revolutie valt een soort terugkeer te bespeuren naar de bovenpolitieke vaderlandsliefde van de

52 Paape, *De Bataafsche Republiek, zo als zij behoord te zijn, en zo als zij weezen kan* (1798) 107-113.

53 *De mode; eene satyre* [1804] 93.

jaren zeventig. Maar een terugkeer zonder meer kon dat natuurlijk niet zijn: daarvoor was er in de tussenliggende decennia te veel gebeurd. Het vaderland was sinds 1780 heel wat 'sadder and wiser' geworden. In de jaren zeventig was de vaderlandcultus nog betrekkelijk ongecompliceerd geweest en, hoezeer men de mond ook vol had gehad van het verval van de Republiek, toch gekleurd door het onverbiddelijke optimisme van de Verlichting.

Het vaderlandse gevoel dat zich rond 1800 ging manifesteren was een gelouterd en doorleefd gevoel. Van naïef optimisme en simplistisch hersteldenken was geen sprake meer. Daarvoor had het verval inmiddels ook te duidelijk toegeslagen. Dit vaderlandse gevoel was eerst en vooral cultureel bepaald en werd gedragen door een nieuw historisch besef. Het zijn met name de dichters geweest die soms nog bekendstaan als 'verzetspoëten', die het inhoud hebben gegeven.[54] Maar hun werk past in een veel bredere context van culturele ontwikkelingen en activiteiten.

Bij de verzetspoëzie van dichters als Helmers, Loots en Tollens - zij waren overigens bepaald niet de enigen die zich daarmee bezighielden - moet meteen de literaire genootschappelijkheid ter sprake gebracht worden. Hun werk is daarmee onlosmakelijk verbonden.[55] Deze dichters brachten hun werk namelijk allereerst *ten gehore* in literaire genootschappen, en voordat de gedichten werden gepubliceerd hadden ze in die vorm soms al een uitgebreide publieke receptie achter de rug. Want het bleef vaak niet bij één enkel optreden: succesvolle voordrachten kregen een reprise bij andere genootschappen en in andere steden. Voor de ideale dichter van deze tijd was de dichtkunst nauw verweven met deze 'orale communicatiesituatie', die weer aansloot bij het verlichte sociabiliteitsideaal. De literaire genootschappelijkheid gaf de dichtkunst zowel een klankbord als een draagvlak. Dichters als Helmers, Loots en Tollens waren geen toevallige enkelingen, geen roependen in de woestijn, zoals wel is gesuggereerd. Ze waren juist de steunpilaren van deze genootschappelijkheid. Van belang is ook dat op de katheder een grote mate van vrijheid gold. Problemen kregen de dichters soms pas als ze hun verzen wilden publiceren.

Wanneer we het weerbarstige - alleen voor zichzelf representatieve - genie Bilderdijk buiten beschouwing laten, was Jan Fredrik Helmers ongetwijfeld de voornaamste van de verzetspoëten. In de woorden van zijn zwager Cornelis Loots: 'De dichtkunst slechts bleef trouw, / sloeg Nederlandsche toonen, / En Helmers sloeg die bovenal.'[56] Anders dan Loots en Tollens had

54 Vgl. over de verzetspoëzie De Vooys, 'Nederlandse letterkundigen tegenover de Franse overheersing'; Haantjes, 'Helmers en de Hollandsche Natie'; Naber, *Overheersching en vrijwording*, 194-208; Te Winkel, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen*, 213-214, 224-233, 339-342, 358-362.

55 Deze specifieke literaire cultuur wordt in detail geanalyseerd in Van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus' en idem, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw'.

56 Loots, 'Lijkzang op Jan Fredrik Helmers', *Gedichten*, I, 114.

Helmers in 1795 bepaald geen Bataafse lente gezien. Vol bange voorgevoelens over het ‘heilig Vaderland’, waar hij in vroeger dagen zijn ‘hoogste wellust’ had gevonden, dichtte hij toen in zijn *Lijkzang op het graf van Nederland*: ‘Ja! Vaderland, gij zijt verloren! / Gij zult naar Volkstribuinen hooren!’[57] En zolang de politieke tweestrijd voortduurde en de ‘staatsvlam’ niet was gedoofd, dreigde voor hem steeds de ondergang:

> Hoe lang. ô Nederland, zult ge in uw' boezem woeden?
> Tot hoe lang zal uw kroost, verblind door vreemd belang,
> -
> Rampzalig werken tot zijn' eigen ondergang?[58]

Ondergangsdenken nam bij Helmers soms heel letterlijke - en zoals gezegd waterige - vormen aan. Zo draaide hij het traditionele beeld om dat de Nederlanders hun land zelf aan de golven hadden ontworsteld, door een visser te laten bomen door de straten van Amsterdam.[59] In doorzichtige klassieke verhulling las hij zijn landgenoten de les: ‘Het vonnis is geveld, ja, Grieken! gij wordt slaven! Leert nu, gekromd in 't juk, naar 's vreemdlings wenken draven.’[60] En in *De Hollandsche natie* (1812), het hoogtepunt van de verzetspoëzie, riep hij uit:

> Voelt Neerland! voelt uw zelfs! zijt trotsch op eigen waarde!
> Blijft, blijft oorspronklijk! zwicht in kunst voor niets op aarde
> En knielt, knielt nevens mij voor 't godlijk voorgeslacht.[61]

Helmers' zwager Cornelis Loots kwam tot zijn vaderlandse gevoel via een veel Bataafser traject. In mei 1798 trad hij nog op als gelegenheidsdichter bij de aanneming van de staatsregeling, om toen overigens een hoopvol perspectief van harmonie te schetsen:

> Het kroost, te lang verdeeld, komt blij elkander nader,
> Men biedt alom de broederhand,
> En dankt voor 't heil van 't vaderland,
> Om één altaar, een zelfden vader.[62]

57 Helmers, ‘Lijkzang op het graf van Nederland’ (1795), *Gedichten*, I, 202.
58 Helmers, ‘Aan mijne landgenooten’ (1799), *ibidem*, 147.
59 Helmers, ‘Aan het vaderland’, *ibidem*, 166.
60 Helmers, ‘Fragment uit een onuitgegeven treurspel’ (oorspr. uitg. 1806), *Nagelaten gedichten*, II, 117. In 1808 schreef Helmers drie vloekgedichten tegen Lodewijk Napoleon, waarin hij ook ‘al wat hem vleit en kruipend offers biedt’ verwenste. Deze gedichten werden eerst in 1988 uitgegeven: Helmers, *Drie gedichten* (1808).
61 Helmers, *De Hollandsche natie* (1812) 186.
62 Loots, ‘Aanspraak aan het Nederlandse volk’, *Nagelaten gedichten*, I, 160.

Toen de Fransen zich als overheersers gingen manifesteren, klonk ook bij Loots het protest. In 1805 dichtte hij over de Batavieren, aan wie een verbond met de Romeinen werd voorgesteld, en liet hij de voorname Batavier Brenno zeggen:

> Ik gruw van dezen raad, ik walg van een verbond,
> Dat vreemde krijgsmagt brengt op onzen vrijen grond;
> Zoo Rome ons houdt in waarde, ons achting wil doen blijken,
> Het doe terstond zijn heir ver van dit eiland wijken;
> -
> Het is 't belang van Rome om ons in 't juk te slaan,
> Het onze is, dat wij kloek dien toeleg tegenstaan.
> -
> 'k Vrees Rome als vijand niet, maar wel als bondgenoot.[63]

Dat voor Loots vaderland en moedertaal nauw verbonden zijn, blijkt uit *De Hollandsche Taal* (1810). Hij treurt over alles wat verloren is gegaan: de grond der vaderen, de vrijheid die ze hadden bevochten, de schatten die ze hadden verdiend:

> 't Is weg; ons bleef hunn' taal alleen.
> Ach! houden wij dit pand in waarde,
> Als d'afdruk van hun heilig beeld;
> 't Is 't eenigst merk, voor 't oog der aarde,
> Uit welk een' stam wij zijn geteeld.[64]

Evenals Helmers en Loots was ook de jonge Tollens een exponent van de emanciperende, verlichte burgerij.[65] Bij Tollens, eerst een enthousiaste Bataaf, zien we geleidelijk de spanning ontstaan tussen de eigen tijd en het heroïsche verleden van het vaderland. Uit dat verleden zijn het niet alleen de Opstand en de Gouden Eeuw die zijn aandacht trekken. Evenals andere tijdgenoten heeft hij ook belangstelling voor de vaderlandse Middeleeuwen, die soms op verrassende wijze in dienst worden gesteld van de actualiteit. Wat bijvoorbeeld de Hoekse en Kabeljauwse twisten (waaraan hij in 1805 een treurspel wijdde) daarvoor zo relevant maakte, was het verhaal van binnenlandse tweedracht, van strijd van Hollanders onder elkaar, ten slotte uitmondend in een verzoening.[66]

In het vaderlandse gevoel van de vroege negentiende eeuw had het verleden een centrale plaats. Vooral ook de vaderlandse helden mochten zich al vanaf

63 Loots, ‘De Batavieren, ten tijde van Caius Julius Cesar, wegens het hun voorgeslagen staatsverbond der Romeinen’, *Gedichten*, II, 76-77.
64 Loots, ‘De Hollandsche Taal’, *Gedichten*, IV, 81.
65 Vgl. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij*.
66 Tollens, *De Hoekschen en Kabeljaauwschen*. Vgl. Huygens, *Hendrik Tollens*, 101-105.

de jaren 1770 in een sterk gestegen belangstelling verheugen. Bij de canonisering van deze helden speelde het mechanisme van *invention of tradition* vaak een fascinerende rol. Daarvan hier een enkel voorbeeld. Naast bekende en minder bekende grootheden uit de Opstand en de Gouden Eeuw zien we in de late achttiende eeuw ook enkele middeleeuwers als helden naar voren komen: Jan van Schaffelaar, de Hollandse Curtius,[67] en Albrecht Beylinc, de Hollandse Regulus. Beiden stierven een ongewone dood en volgden daarin klassieke *exempla virtutis*.[68] Beylinc werd een van de populairste vaderlandse helden van de negentiende eeuw, maar zou ten slotte door Fruin in een fraai staaltje van historische debunking hardhandig van zijn voetstuk worden gestoten.[69]

Het verhaal is misschien nog bekend: de Kabeljauw Beylinc, in handen geraakt van Jacoba's Hoeken, wordt ter dood veroordeeld maar krijgt een maand respijt om zijn zaken te regelen. Op woord van eer vrijgelaten, keert hij na een maand inderdaad terug en wordt dan op zeer eerloze (want aan vrouwen voorbehouden) wijze ter dood gebracht: hij wordt levend begraven. De waarheid over Beylinc, zoals Fruin die stukje bij beetje naar boven heeft gehaald, doet hier verder niet ter zake. Het gaat om de held van de dichters en om zijn functie in hun vaderlandbeeld.

Beylinc werd (op grond van het verhaal dat geschiedschrijvers als Matthaeus Vossius en Wagenaar over hem vertelden) in de late achttiende eeuw tot held gepromoveerd. In 1783 bijvoorbeeld, op de bekende maaltijd van de vaderlandse regenten in Amsterdam, behoorde hij tot het selecte rijtje van negen helden dat daar op de rol was gezet als ‘grondleggers, handhavers en

67 Zie voor Van Schaffelaars heldencarrière Helle, Van der Meulen en Nieuwenboer, ‘Enen geheten Jan van Schaffelaar... De geschiedenis van het voortleven van een held.’

68 Zie voor het exemplum virtutis: Rosenblum, *Transformations in late eighteenth century art*.

69 Over Beylinc in de historiografie en de (vroeg-negentiende eeuwse) literatuur Binger, *Albrecht Beylinc in de geschiedenis en in de litteratuur*. Voor Beylinc als geliefd onderwerp van de negentiende-eeuwse historieschilders: catalogus van de tentoonstelling *Het Vaderlandsch Gevoel*, 70-74, 271. Zie ook de catalogus van de tentoonstelling *Romantische liefde*, 81-82. Fruin ontluisterde Beylinc tussen 1869 en 1890 in vijf afleveringen, waarbij hij aangaf dat het onderwerp zelf van weinig of geen belang was, maar dat het hem ging om een proeve van historische kritiek; ‘De waarheid aangaande Allairt Beylinc.’ Van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding*, 76 en 76 noot I, signaleert dat veel roemruchte voorvallen uit de vaderlandse geschiedenis niet voor de negentiende eeuw werden afgebeeld en noemt in dat verband ook Beylinc. Hij suggereert dat hier sprake is geweest van een ‘opzettelijke keuze’ (in de zin van een bewust nalaten) bij het ontbreken van klassieke of bijbelse exempla. Zeker in het geval van Beylinc lijkt mij dit niet juist; die werd bijvoorbeeld door Wagenaar ‘een andere Regulus’ genoemd. Veel belangrijker lijkt mij dat figuren als Beylinc en Schaffelaar (wier verhaal op zichzelf al lang bekend was) pas in de late achttiende eeuw tot held werden gepromoveerd. Daarbij speelde in hun geval zeker ook mee dat zij helden waren uit de herontdekte vaderlandse Middeleeuwen. Beylinc was niet de enige Regulus op de vaderlandse heldenrol. Ook de geuzenleider Jacob Simonsz. de Rijk (bezongen door Lucretia Wilhelmina van Merken) en de zeventiende-eeuwse zendeling Antonius Hambroek werden vernoemd naar deze Romeinse held, die door de Carthagers werd vrijgelaten om in Rome hun vredeseisen bekend te maken, zelf tot afwijzing daarvan adviseerde, trouw aan zijn woord naar Carthago terugkeerde, om daar de marteldood te sterven.

verdedigers onzer Vryheid'.[70] Maar echt carrière maakte hij pas na 1800, toen hij in treurspelen werd behandeld door Pieter Vreede (1808) en een anonieme navolger (1810), in romances door Bilderdijk (1804) en Tollens (1809), en ten slotte een ereplaats kreeg in Helmers' *De Hollandsche natie*. Bilderdijk benutte Beylinc vooral als pion in zijn vendetta tegen Jacoba van Beieren. Bij Tollens krijgt het verhaal echter een eigentijdse moraal. Hij laat de Hoeken denken dat Beylinc zijn woord wel zal breken en daarmee zichzelf met schande zal overladen. Door terug te keren slaat hij hen met stomheid:

> Men zwijgt en bloost, verstomd, versteld,
> En huivert van zijn moed
> Maar 't Hollandsch hart, dat innig zwelt,
> Herkent het Hollandsch bloed.

Het toneel wordt vervolgens beheerst door Hoekse gêne en Hoeks respect en als Beylinc ten slotte in het slijk de dood vindt, wordt 'op zijn grafgesteent' [...] de eerste Hoeksche traan geweend om Kabeljaauwsche deugd.[71] Het is hetzelfde perspectief van verzoening, van individuele deugd en van heldenmoed die binnenlandse tweestrijd kan overbruggen, dat we eerder aantreffen in Tollens' treurspel *De Hoekschen en Kabeljaauwschen*.

Helmers is degene geweest die Beylinc het meest frappant heeft vormgegeven[72] en daarmee ook de toon heeft gezet voor de negentiende-eeuwse Beylinc-traditie. Centraal bij hem staat Beylinc als echtgenoot en vader, die voor hij moet sterven eerst nog afscheid wil nemen van zijn gezin. De held is nu een toonbeeld van deugdzaamheid geworden. Hij voelt zich nergens zo thuis als aan de zijde van vrouw en kind en zou zich het liefst wijden aan zijn rol van opvoeder. Dit alles doet uiteraard niets af aan zijn heldenmoed, terwijl ook Helmers' Beylinc de burgertwist haat die het land tot puinhoop maakt. Biddend voor 'zijn land, zijn kroost, en echtgenoot', stapt hij ten slotte in het open graf.

Met Beylinc heeft Helmers zich een held geschapen waarin verlichte burgeridealen van huiselijk geluk en deugdzaamheid, klassieke heldenmoed en bovenpartijdige vaderlandsliefde harmonisch in elkaar overvloeien. Een dergelijke held-uit-één-stuk was ook door de schaar van de censor niet te verknippen. Politiek speelde hier immers geen enkele rol, hij was de incarnatie van zowel de vaderlandse Verlichting als het vaderlands gevoel: de held als echtgenoot, vader, vaderlander.[73]

70 *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (1783), 579. Met dank aan dr. Frans Grijzenhout.
71 Tollens, 'Albrecht Beiling', Gedichten, II, 58-66.
72 Helmers, *De Hollandsche natie*, 25-32.
73 Toen Tollens in 1812 in Rotterdam een deel van *De Hollandsche natie* had voorgedragen, liet hij Helmers meedelen 'dat bij het brok van Beiling eene bende van tweehonderd vrouwelijke oogen, zoo van mooijen als lelijken, van ouden en jongen, van maagden en ontmaagden, hebben gekreten!' Geciteerd bij Huygens, *Hendrik Tollens*, 137.

Niettegenstaande de grote vrijheden die de dichters zich veroorloofden met het historische feitenmateriaal, is er toch een nauwe samenhang tussen het vaderlands gevoel van na 1800 en een intensivering van het historisch besef. Daarbij werd het vaderlandse verleden ook inderdaad als geschiedenis ervaren en gewaardeerd. De ondergangsstemming, de breukervaring en de 'nationalisering' van de revolutie rond 1800 zijn ook hiervoor van grote betekenis geweest. Die aandacht voor de geschiedenis kwam op tal van manieren naar voren: behalve in de poëzie ook in het toneelrepertoire en in de verschijning van de eerste historische roman in Nederland: Adriaan Loosjes' *Maurits Lijnslager* (1808), gesitueerd in de Gouden Eeuw.[74] Dit is overigens wel een boek met een gebruiksaanwijzing. Loosjes probeert zich niet in te leven in het verleden door dat in zijn eigen termen te begrijpen maar zet een historische verkleedpartij op touw. Zijn personages zijn in wezen modern-verlichte Nederlanders die in de zeventiende eeuw rondstappen. Zo wil hij de Gouden Eeuw relevant te maken voor het heden.

De activiteiten van de wetenschappelijke genootschappen verschuiven in deze periode van de natuurwetenschappen naar de humaniora, waaronder de vaderlandse geschiedenis.[75] Ook de ontwikkelingen in de schilderkunst en de kunsttheorie zijn hier van belang. In de laatste decennia van de achttiende eeuw was al een discussie op gang gekomen over de 'nationale smaak' in de schilderkunst,[76] onder meer om de grootheid van de eigen zeventiende-eeuwse meesters te beschermen tegen anders gerichte internationale normen. Deze theorie, die verschillende landen ook verschillende smaken toekende, hing samen met de nationale karakterleer waarvan hiervoor al sprake was. Zij was een in diverse landen gehanteerd verdedigingsmechanisme tegen de kosmopolitische trekken van de achttiende eeuw. In Nederland sloot de theorie harmonisch aan bij de vaderlandcultus van de jaren zeventig.

Nadat zo eerst de zeventiende-eeuwse schilderkunst tot voorwerp van nationale trots was geproclameerd, kwam in de vroege negentiende eeuw een pleidooi op gang voor de historieschilderkunst als genre, met thema's ont-

74 Vgl. Koopmans, '"Maurits Lijnslager" en z'n ideaal burgerschap'; De Haan, *Adriaan Loosjes*. De Vooys wijst erop wat *Maurits Lijnslager* voor de jonge Potgieter heeft betekend, en beschouwt de 'kerngedachte van De Gids: de Gouden Eeuw als lichtend voorbeeld [...] ten dele als een geestelijke erfenis van Loosjes' ('Nederlandse letterkundigen tegenover de Franse overheersing', 96).

75 Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 121-123. Ook in de sfeer van taal en spraak manifesteerde zich het vaderlandse gevoel. Zowel de spelling van Siegenbeek (1804) als de spraakkunst van Weiland (1805) waren producten van deze periode. Zie Noordegraaf, *Norm, geest en geschiedenis*, hoofdstuk III. Vgl. ook idem, 'Nationalistische tendensen in de Nederlandse taalkunde', 126-128. Bij de totstandkoming van spelling en spraakkunst speelde de Bataafsche Maatschappij voor Taal- en Dichtkunde (in 1800 ontstaan door de fusie van drie dichtgenootschappen die waren opgericht tijdens de vaderlandcultus van de jaren zeventig) een belangrijke rol, in samenwerking met de overheid. De Bataafsche Maatschappij schreef ook de prijsvraag uit die de prosodie van Kinker opleverde. Deze vormde een drieluik samen met het werk van Siegenbeek en Weiland: Hanou, *Sluiers van Isis*, 145-147.

76 Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak'. Vgl. ook Carasso, 'De schilderkunst en de natie', 393-395.

leend aan de vaderlandse geschiedenis. In 1803 was het departement Tekenkunde van Felix Meritis de eerste instelling die een prijsvraag uitschreef met een onderwerp uit de vaderlandse geschiedenis.[77] Het saillante moment dat moest worden uitgebeeld, hield nauw verband met het eigentijdse nationale toenaderingsdenken: Oldenbarnevelts weduwe, die had geweigerd Maurits vergiffenis te vragen voor haar (onschuldige) man, maar die dit nu wel deed voor haar (schuldige) zoon Reinier Groeneveld.[78]

In een feestrede bij het uitreiken van de prijzen van dit departement Tekenkunde bracht Jacobus Scheltema in 1808 'Hulde aan de teekenkunst voor de vaderlandsche geschiedenis'.[79] Hij vroeg daarbij aandacht voor allerlei vaderlandse helden en voor het opwekken van 'vaderlandsch vuur' en 'volksgevoel', voor het verleden dus als voorbeeld, als bron van inspiratie. Daarnaast wees hij op de typisch historische sensatie die het bekijken van oude kunst kon oproepen, waar het ging om de 'verandering van kleeding, zaken, gebruiken en gebouwen'.

Het hervonden vaderlandse gevoel en de nationalisering van de revolutie leidden met dit alles ook tot wat men een nationalisering van het vaderlandse verleden zou kunnen noemen: het historisch sublimeren van de partijtegenstellingen uit de Republiek, in de praktijk neerkomend op een comeback van Oranje in de geschiedenis en vooral *als* geschiedenis. Hierbij manifesteert zich het interessante mechanisme dat Ernest Renan in 'Qu'est-ce qu'une nation?' al heeft bestempeld tot een cruciale component van natievorming: het tegelijkertijd kunnen herinneren en vergeten.[80] In dit geval de essentieel als broedertwist van Nederlanders tegen Nederlanders opgevatte strijd tussen staatsgezinden en prinsgezinden (en trouwens ook het oudere exempel van de twist tussen Hoeken en Kabeljauwen). Zo zien we in deze tijd de vroegere Oranjes hun vertrouwde plaats als vaderlandse helden weer innemen. Vooral de waardering van Maurits lijkt hierbij een toetssteen: held of moordenaar? Wanneer Maurits en Oldenbarnevelt weer naast elkaar (en soms op dezelfde bladzijde)[81] geapprecieerd kunnen worden, is dat een staaltje van historisch verzoeningsdenken.

Deze terugkeer en tegelijk historisering van Oranje zien we ook bij de inrichting van de Nationale Konst-Gallerij (in het Huis ten Bosch) in 1800. Dat is trouwens een instelling die haar ontstaan dankte aan de wens tot volksverheffing, waarbij het vaderlands verleden een belangrijke rol speelde.[82] Het museum werd ingericht door agent van financiën Gogel, oud-

77 Knolle, 'Het departement der tekenkunde van Felix Meritis', 169.
78 *Ibidem*, bijlage 2: de prijsvragen 1800-1821.
79 Scheltema, 'Hulde aan de teekenkunst voor de vaderlandsche geschiedenis'.
80 Zie de uitwerking van deze paradox door Benedict Anderson, 'Narrating the nation', *Times Literary Supplement*, 13 juni 1986, 659. Opgenomen in de tweede, herziene druk van zijn *Imagined communities*. Vgl. ook hierna 526-527.
81 Zie bijvoorbeeld Helmers, 'Vaderlandsche lierzang' (1799), *Gedichten*, I, 193.
82 Zie hiervoor Grijzenhout, 'Tempel voor Nederland. De Nationale Konst-Gallerij in 's-Gravenhage'.

redacteur van *De Democraten*, het blad dat zo had gehamerd op het belang van natievorming. De geconfisqueerde stadhouderlijke verzameling vormde de basis van de collectie. Maar omdat die de vaderlandse geschiedenis wat eenzijdig uitbeeldde, werd het geheel in evenwicht gebracht door het aankopen van Loevesteins materiaal. Dat betrof met name portretten van staatsgezinde helden maar ook bijvoorbeeld de - ten onrechte - met De Witt in verband gebrachte allegorie *De Zwaan* van Jan Asselijn. Portretten van de zeventiende-eeuwse Oranjes hingen er van meet af aan en Frederik Hendriks Oranjezaal vormde zelfs de apotheose van de tentoonstelling. Heel typerend overigens was dat deze historische acceptatie van de Oranjes aanvankelijk niet verderging dan de zeventiende eeuw. De achttiende-eeuwse stadhouders lagen kennelijk nog wat te vers in het geheugen. Maar het was slechts een kwestie van tijd voordat ook dit stukje verleden als verwerkt kon worden beschouwd: in 1806 werden de portretten van Willem IV en Willem V in de opstelling opgenomen.

Van een verborgen hunkering naar Oranje of een verkapt politiek protest was bij dit alles geen sprake. Het was precies omgekeerd: de Oranjes konden in deze gedaante juist vrij gemakkelijk weer terugkeren, omdat ze als geschiedenis werden beschouwd en niet langer als actualiteit. Pas in en door de gebeurtenissen van 1813 werd de historische band tussen Nederland en Oranje weer geactualiseerd.

Dit alles leidt er naar mijn indruk toe dat de stelling van Piet Blaas dat de waardering voor de Gouden Eeuw eigenlijk pas begint in de jaren 1830[83] enigszins gerelativeerd moet worden. Ook de jaren 1800-1813 hebben onmiskenbaar een rol gespeeld voor de historisering en heroïsering van het vaderlandse verleden (waarbij dan Opstand en Gouden Eeuw vanzelf een prominente plaats krijgen), en voor de ontwikkeling van het historisch besef in Nederland. Juist de breukervaring[84] en de ondergangsstemming rond 1800 schiepen de vereiste mentale distantie om dat verleden inderdaad als geschiedenis te kunnen ervaren. Dat men nog dagelijks rondstapte in een decor uit de zeventiende eeuw - zoals Blaas met Huizinga onderstreept - gaf ongetwijfeld een gevoel van fysieke nabijheid, maar moet in deze jaren de mentale afstand juist hebben vergroot en het besef hebben versterkt dat het inderdaad niet veel meer was dan een decor waarin men rondliep: het leven was er immers grotendeels geweken en het gras groeide er tussen de stenen. Juist doordat het verleden nog zo tastbaar aanwezig was, bleek pas goed hoe ver het eigenlijk wel weg was.

Terugblikkend over de jaren 1800-1813 wil ik pleiten voor een zekere herwaardering van het vaderlandse gevoel in deze periode, zoals dat met name door de verlichte, ontwikkelde en genootschappelijk georganiseerde burgerij in allerlei vormen werd gecultiveerd. Staats- en cultuurnationale trekken

83 Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd', 46.

84 Over de voorwaarden voor het ontstaan van historisch besef: Blaas, *Anachronisme en historisch besef*.

vloeiden hierbij in elkaar over: er was zowel aandacht voor de taal als nationaal houvast als voor het vaderlandse verleden als samenbindend element. Van nationalisme mag daarbij in deze periode niet gesproken worden. Juist het activistische, toekomstgerichte, ideologische, missionaire, geseculariseerd religieuze en wat al niet daarvoor kenmerkend moet heten, ontbrak in deze jaren. Dit vaderlandse gevoel gedijde juist in een uitgesproken 'End of Ideology'-stemming. Pas tijdens de Inlijving, en zelfs toen niet eerder dan in 1812, was er zoals gezegd weer een opflakkering van nationalisme, die overigens niet langer zou duren dan de 'bevrijding' van 1813. Ook qua intensiteit was die niet te vergelijken met het felle nationalisme uit de patriottentijd.

Er rest thans nog een historiografisch probleem. Wanneer we voor deze periode te rade gaan bij de literatuurgeschiedenis, de kunstgeschiedenis, de historische taalkunde of de wetenschapsgeschiedenis, dan wordt al gauw en als vanzelfsprekend de term 'nationalisme' in de mond genomen (waar ik dan overigens liever spreek van vaderlands gevoel). Juist politieke historici blijken hier veel aarzelender en wijzen op andere feiten, zoals de bereidheid de Franse meesters te dienen,[85] het niet als probleem ervaren Frans spreken,[86] de zegetocht door Nederland van Napoleon in 1811, en het ontbreken van een nationale opstand, ook in 1813; kortom: de afwezigheid van een echt onafhankelijkheidsbesef.

Al deze vaststellingen zijn op zichzelf juist maar mogen, dunkt mij, toch niet tot de conclusie leiden dat dan ook het in zoveel verschijningsvormen aantoonbare, cultureel bepaalde en historisch ingevulde vaderlandse gevoel van deze periode mag worden gebagatelliseerd. Door dichters als Helmers, Loots en Tollens af te doen als rijmelaars (Hajo Brugmans) of als enkelingen (Jan Romein)[87] wordt zowel de intensiteit als de representativiteit van hun geluid onderschat. Of ze nu rijmelaars waren of niet, is voor de historische appreciatie niet bijster relevant. Dat ze enkelingen waren is bepaald onjuist. De genootschappelijke literaire cultuur waarin deze dichters een toonaangevende rol speelden, maakt hun geluid ook representatief voor die grote groep cultuurdragers.

Ook Haak, die (in de jaren na 1810) vooral zoekt naar politiek nationalisme en dat terecht tot 1812 nauwelijks kan vinden,[88] gaat voorbij aan dit in brede kring levende besef van nationale (in de praktijk trouwens vaak Hol-

85 Vgl. thans evenwel de indrukwekkende studie van Johan Joor over sociaal protest gedurende de Franse Tijd, *De adelaar en het lam*.

86 Daarbij wordt dan overigens wel aangetekend dat dit gebrek aan taalbesef een krachtig nationalisme niet in de weg hoefde te staan. Zie bijvoorbeeld Müller, 'Over Nederlandsen volksbesef en taalbesef', 174-175; Haak, 'Het nationaal besef bij G.K. van Hogendorp'. Sociaal een trapje lager dan Hagendorp stond Falck (nauw verbonden met de wereld van de genootschappelijkheid), die zich als ambtenaar soepel van het Frans bediende maar tegelijk een duidelijk besef van de betekenis van de taal voor de nationale cultuur had. Zie Van der Horst, *Van Republiek tot Koninkrijk. De vormende jaren van Anton Reinhard Falck 1777-1813*, 88, 151-152.

87 Brugmans, *Van Republiek tot Koninkrijk*, 214; Romein, *De lage landen bij de zee*, 508.

88 Haak, '"Collaboratie" en "verzet"', 133-141.

lands getinte) identiteit in historisch-culturele zin, dat men blijkbaar wist te combineren met een zekere berusting in het verlies van de nationale onafhankelijkheid. Bovendien is Haaks invalshoek - meer dan hijzelf waarschijnlijk zou willen - bepaald door de collaboratie-en-verzet-tegenstelling van 1940-1945, zonder dat daar een ontwikkelingsperspectief vanuit de vaderlandcultus van de jaren 1770 en het nationalisme van de jaren tachtig tegenover staat.

Laat ik ter afsluiting nog één stem laten horen: die van J.M. Kemper in zijn bekende 'Verhandeling over den invloed van den geest des tijds op de beoefening der letteren en der wetenschappen', uitgesproken in de algemene vergadering van de Hollandsche Maatschappij op 26 september 1812.[89] Hij besprak daarin het probleem van wereldburgerschap en universalisme, en meer in het bijzonder de kwestie van het Frans als algemeen-Europese taal. Krachtig nam hij stelling tegen die wereldburgers die hun nationale letterkunde, hun eigen cultuur wilden opofferen aan eenhoger belang, en die in Europa 'één geest, één belang, één vaderland' zagen. Wanneer de politieke onafhankelijkheid onverhoopt ten einde kwam, moest juist de culturele identiteit behouden blijven. Hij herinnerde eraan dat de Grieken verloren waren toen zij ophielden Grieken te zijn; Romeinen konden zij immers nooit worden. Kempers rede mondde uit in een krachtig pleidooi voor de letterkunde als laatste plechtanker van Hollands voortbestaan.[90] Niet willekeurig getrokken grenzen maar 'de taal, de letterkunde, de zeden en het eigenaardig volkskarakter' waren beslissend daarvoor. Geen volk was verloren of vernietigd 'zoo lang het dit eigenaardige bewaart, zoo lang het den band gevoelt en waardeert, welke daardoor om allen gestrengeld wordt, die denzelfden grond bewonen, en genoegens, zoowel als rampen, met elkander gemeen hebben'. Kemper vertolkt hier een geluid dat in veel opzichten typerend is voor de wereld van de verlicht-burgerlijke genootschappelijkheid waarin het vaderlandse gevoel in de jaren 1800-1813 tot bloei kwam.

89 Kemper, *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften*, II, 47-80.

90 In 1806 wijdde Kemper zijn Harderwijkse afscheidsrede al aan 'De beoefening der letteren als den besten troost en toevlugt in rampvolle tijden van eenen staat', *ibidem*, III, 23-35.

De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813

‘Het gaat met de politieke taal, even als in 't generaal met alle talen, in 't begin bestaan dezelven uit weinige woorden; maar naarmate de behoeften vermeerderen [...], moeten er nieuwe woorden worden uitgedacht.’ Zolang er geen grote, nieuwe en ongewone verschijnselen aan de staatkundige hemel zijn, is de ‘voorraad van woorden, die men nodig heeft om elkander te bedriegen’ zeer gering. Maar wanneer er grote politieke veranderingen plaatsvinden, wanneer hele volken hun regeringsvorm willen wijzigen en daarbij allerlei emoties en belangen in de strijd werpen, dan zijn er ook nieuwe woorden nodig om die driften, denkbeelden en andere zaken te benoemen en wordt de politieke taal meer en meer uitgebreid. Wordt er in een tijd van politieke verdeeldheid bovendien een nieuwe constitutie gemaakt, dan is het van het grootste belang dat ieder lid van de maatschappij precies op de hoogte is van de ‘kracht en ware betekenis der woorden’ die de politici bezigen.[1] Aldus het weekblad *De Democraten*, dat op donderdag 8 december 1796 begon met het publiceren van een ‘Staatkundig woordenboek’ in afleveringen. De reeks opende met het woord ‘wenschlyk’ dat, hoewel op zichzelf volmaakt duidelijk, sinds kort blijkbaar werd gebruikt ter aanduiding van dingen die men juist niet wenste. Onder de termen die in de loop van deze jaargang werden gedefinieerd, waren bijvoorbeeld ‘vaderlandsliefde’ (al in de eerste aflevering), ‘volkssoevereiniteit’ en partijnamen als ‘slijmgast’ en ‘revolutionair’. De oogst van dit staatkundig woordenboekje is niet bijzonder rijk, maar het geeft wel aan hoezeer de redacteuren van *De Democraten* zich bewust waren van de macht van het woord in de politiek.

In deze bijdrage wordt de ontwikkeling van het begrip ‘vaderland’ en aanverwante begrippen als ‘volk’, ‘natie’ en ‘patriot(tisme)’ gevolgd vanaf circa 1760 tot 1813. Deze periode valt binnen het chronologisch kader van Reinhart Kosellecks *Sattelzeit*. Diens heuristische hypothesen van democratisering, politisering, ideologisering en *Verzeitlichung* spelen dan ook onwillekeurig mee. Zeker waar ‘vaderland’ in directe samenhang wordt onderzocht met de

1 ‘Iets over partyën, factiën, en nieuwe konstwoorden, by gelegenheid eener revolutie’, *De Democraten*, I (1796-1797), 220-223, 8 december 1796. Deze rol van neologismen in een revolutionaire situatie werd ook onderkend door de moeder van alle woordenboeken, de *Dictionnaire* van de Académie française, die in 1798 een speciaal supplement wijdde aan ‘les mots nouveaux en usage depuis la Révolution’.

politieke conjunctuur: de golfbeweging van politisering en depolitisering in het tijdperk van de grote revoluties vanaf de doorzettende Verlichting, via patriottentijd, Bataafse Omwenteling en Franse Tijd, tot het herstel van de onafhankelijkheid in 1813. Daarnaast zijn de onderscheidingen van belang uit het uitgebreide lemma *Volk, Nation* in band VII van de *Geschichtliche Grundbegriffe* (*Vaterland* wordt in dit lexicon niet apart behandeld): *innen-aussen, oben-unten* en *früher-später*. Vooropstaat de fundamentele historiciteit - de bepaaldheid door tijd, context en voortdurend veranderende omstandigheden - van het onderzochte begrip. De politieke conjunctuur is daarbij richtinggevend. Dit betekent tevens dat de *politics* van het vaderlandbegrip behalve politiek in strikte zin, ook bovenpolitiek, apolitiek of antipolitiek kunnen zijn. Behalve als strijdkreet en actiebegrip (zoals in de patriottentijd) kon het vaderland ook dienen om zich boven het politiek gedruis te verheffen.

Hoezeer het taalgebruik in Nederland in de *Sattelzeit* in beweging was, demonstreerde de verlichte broodschrijver Arend Fokke Simonsz. met zijn *Proeve van een ironisch comiesch woordenboek* in drie delen, verschenen in 1797, 1798 en 1805. Zoals de titel aangeeft, registreerde hij daarin niet alleen, maar ironiseerde hij vooral ook.[2] Fokke verklaarde een groot aantal termen van uiteenlopende aard, van 'Aanzien' tot 'Ziel'. Daarbij blijken termen die op het eerste gezicht weinig met politiek te maken hebben, bij nader inzien vaak een tik van de politieke turbulentie te hebben meegekregen. Als we Fokkes momentopname omstreeks 1800 als maatstaf nemen, is het toenmalige vocabulaire sterk getekend door de tijdsomstandigheden. Illustratief voor zijn lichte toon maar toch serieuze bedoeling is wat hij schrijft over het woord 'burger'. Vroeger placht men, aldus Fokke, onder fatsoenlijke lieden de aanspreektitel *mijnheer* te bezigen en bij geringere personen het woord *vriend*. Beide woorden maakten in de eerste drift van de Bataafse Omwenteling plaats voor het begrip *burger*: 'men was elkanders *Heer* niet meer, men was, in zeker opzigt, elkanders *Vriend* niet meer, men was *Burger*, en daarmede wilde men betekenen, dat men elk gelijke techten moest, en wilde genieten.'[3]

Fokke was zeer gevoelig voor modieus taalgebruik en voor het fenomeen mode als zodanig. Daaraan zou hij later een uitgebreide verhandeling wijden.[4] In zijn woordenboek stelde hij zich tot taak 'eenige *Monsters* of *nieuwigheden*, welke onlangs in onze zeden, en vandaar in onze Taal gesloopen zijn naauwkeurig aan te wijzen'.[5] Want er was niets dat 'de verandering in het algemeen karakter eener Natie duidelijker kenmerkt, dan de verandering in het gebruik en toepassing van sommige [...] woorden heurer tale'.[6] Sleutel-

2 Een enigszins bewerkte editie verscheen onder de titel *Ironisch comiesch psycho-chemisch woordenboek*, als deel 10 van de *Verzameling der werken van A. Fokke Simonsz*. (Amsterdam, 1835).
3 Fokke Simonsz., *Proeve van een ironisch comiesch woordenboek*, I, 48.
4 Fokke Simonsz., *De mode, of verhaal der zeden, denkwijzen, kleederdragten en gewoonten van de aloude midden-tijdsche en hedendaagsche beschaafde volken*.
5 Fokke Simonsz., *Proeve van een ironisch comiesch woordenboek*, I, 4.
6 *Ibidem*, 6.

begrippen uit zijn tijd als ‘Vrijheid’, ‘Gelijkheid’ en ‘Broederschap’ besprak hij zowel apart als (in 1798) in hun onderlinge samenhang. Ook voorzag hij ze van een lange stamboom. Diverse politieke stelsels groepeerde hij onder het trefwoord *Regeeringsform*. Vaderland, volk of natie kwamen in Fokkes woordenboek niet voor. Het woord *patriot* daarentegen werd uitgebreid behandeld, want ‘[z]oo ooit eenig woord veranderingen en verschillende beteekenissen ondergaan heeft, en nog dagelijks ondergaat, dan is het dit’.[7] Als zelfstandig naamwoord betekende het van oudsher ‘iemand die zijn Vaderland, dat is het land zijner geboorte, met eene natuurlijke neiging, bemint; deszelfs welzijn, voorspoed en belang, mee ijver zoekt, en ook [...] daartoe medewerkt’. Aldus gedefinieerd werden over de hele aardbodem, ‘ja zelfs onder de onbekendste en onbeschaafdste Natiën’ patriotten aangetroffen. Elke patriot ‘tragt de belangens van het land, of de plek gronds, welke hij bewoont, met *enthusiasmus* voortestaan, en elk, die eenige inbreuk op zijn rechten maakt, of zijne vreedzame samenwooning met zijne mede rijk-, land-, plek- of kraalgenooten tracht te stooren, met geweld te keer te gaan’. Het genoemde *enthusiasmus*, dat van Fokke een eigen lemma kreeg, had een bemiddelende functie in het traject tussen woord en daad, in concreto tussen Verlichting en Revolutie. Want ‘Voltaire, Rousseau en anderen, schreeven wel druk, om het *Enthusiasmus* optewekken, doch konden met hunne pennen de Bastille niet onmiddellijk omverwerpen; dat moest het *Enthusiasmus*, voorzien van kanon en snaphaanen, doen. Niet te min moest dat zelfde *Enthusiasmus* alvoorens door de pen opgewekt worden, en toen blaakte het alom.’[8]

Overal waar mensen leven vond je, aldus Fokke, ‘eene voorkeur, eene liefde, eene gehechtheid aan hunnen vaderlijken grond’ en trof je dus patriotten aan. Deze waren net als bomen en planten à la Linnaeus te systematiseren in termen van eigenschappen en medicinale werking. In het Latijn gaf hij de zes voornaamste varianten van de *patriotae indigenae*, ofwel *inlandsche vaderlanders*. Het eerste type, de *Patriota Auriacus* [Oranje-patriot], beschouwde hij als een hybride, ‘van geen of weinig dienst in de hedendaagsche Politieke Pharmacie, en [...] door sommigen zelfs onder de *Toxica* gesteld’. Dan was er de aristocratische patriot: zwart, slaapverwekkend, opblazend, winderig. De driekleurige revolutionaire patriot was daarentegen scherp van smaak en kon juist slapeloosheid, beving der ledematen, beroerte en zelfs de dood tot gevolg hebben. De eveneens driekleurige slijmpatriot - een verwijzing naar de hervormingsgezinde middenpartij - was weer slaapverwekkend in de hoogste graad maar wel, mits met mate gebruikt, een beproefd middel tegen razernij. Verder onderscheidde Fokke nog goud- en zilverkleurige mammonspatriotten en onnozele patriotten met bladeren die eerst wit waren maar later driekleurig werden. Deze laatste soort wekte walging, oprisping en benauwdheid op maar was, mits met mate gebruikt, ‘een *cordiacum*, dat den geest opwekt en het hart verheugt’.

7 *Ibidem*, II, 85-95.
8 *Ibidem*, I, 111-112.

Fokke sloot het lemma *Patriot* af met de constatering dat de ware liefde voor het vaderland een ‘zoo nuttige en voordeelige vereischte’ was in elk lid van een beschaafde maatschappij dat ook dwaling in de middelen om 's lands voorspoed te helpen bevorderen, alleen al vanwege die goede bedoeling, achting verdiende. Een dooddoener misschien, maar tegelijk ook een terugblik op enkele decennia politiek gekrakeel in de Republiek waarin verschillende groeperingen elkaar uit naam van het vaderland op leven en dood hadden bestreden. Het begrip ‘vaderland’ had in het politieke debat de hoogste waarde en werd daarom inzet van de scherpste conflicten. Zelfs het begin van een besef, zoals Fokke dat in 1798 verwoordde, dat alle partijen op hun wijze wel eens het beste met het vaderland konden voorhebben, duidt een kentering aan in het politieke klimaat en zeker in het gebruik van het sterk gepolitiseerde ‘patriot’. Enkele jaren later zou dat woord zelfs bijna uit de taal gebannen zijn.[9]

Verlichting en vaderland

Een halve eeuw eerder, in 1747, werd de Republiek - net als in het rampjaar 1672 - door een Franse invasie bedreigd. Men herstelde toen opnieuw een Oranje-stadhouder in zijn waardigheden in de hoop dat hij het vaderland zou redden. Degenen die Oranje in dat wonderjaar te hulp riepen, noemden zich ‘patriot’, vaak voorzien van epitheta als ijverig, waar, trouw, braaf of vroom. Ze onderstreepten daarmee twee kanten van dit woord: enerzijds dat het vaderland in het normatieve politieke vocabulaire van die tijd een centrale plaats innam, anderzijds dat de term ‘patriot’ bij uitstek functioneel was als oppositieleuze. In de jaren 1780, de zogeheten patriottentijd, golden beide constateringen nog onverkort. Maar de rollen waren toen wel omgedraaid: juist de tegenstanders van Oranje claimden nu de naam patriot.

De termen ‘patriot’ en ‘patriottisme’ hadden een uitgesproken politieke connotatie. Dat was veel minder het geval met het begrip ‘vaderland’, dat vooral in de jaren 1760 en 1770 grote opgang maakte. Het werd een sleutelbegrip van de Nederlandse Verlichting. Zucht - en vooral zuchten - voor het vaderland mag men zelfs beschouwen als katalysator van de ‘vernederlandsing’ van de Verlichting. Want in de tweede helft van de eeuw verloor de Verlichting steeds meer haar kosmopolitische, in de praktijk vooral Franse karakter, om zich te plooien naar nationale behoeften. Het in praktijk brengen van het in beginsel universeel-verlichte streven naar deugd, kennis en geluk betekende heel paradoxaal dat de grenzen tussen (nationale) culturen juist scherper werden getrokken.[10] Verlichting en natievorming gingen daardoor in de tweede helft van de eeuw hand in hand, ook in Nederland, waar die nationale cultuurgemeenschap bovendien provinciale soevereinteiten oversteeg.

9 Vgl. hiervoor 86.

10 Vgl. ‘Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme’, hierna 147-148.

Het program van de Nederlandse Verlichting werd beheerst door zorg voor een vaderland in verval. Een scherpe scheiding tussen wat nog cultuur moet heten en wat politiek, is hier vaak niet te maken. Het is vooral een kwestie van definitie Literaire werken konden, juist door te abstraheren van politiek in eng-partijdige zin (in termen dus van prins- versus staatsgezind) de breed gedeelde gevoelens en zorgen reflecteren (en ook weer stimuleren) van de geletterde bovenlaag die de Nederlandse Verlichting zowel produceerde als consumeerde.

De vrijzinnig predikant te Hoorn E.M. Engelberts (een typische exponent van de verlichte genootschappelijkheid) geeft als lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde een mooi voorbeeld van die thematisering van ‘vaderland’ in de context van Verlichting en verval. In 1763 publiceerde hij een *Verdediging van de eer der Hollandsche natie.* Door de aanhoudende vraag liet hij in 1776 een heruitgave van dit werkje verschijnen, gevolgd door een narede die anderhalf keer zo lang was als het origineel.[11] Beide stukken omsluiten de periode van de verlichte vaderlandcultus en geven, bij alle doorlopende thema's, daarin ook een zekere ontwikkeling te zien. Engelberts beperkte zich tot de hoofdtrekken van het zogenaamd ‘nationaal caracter’, zoals hij in 1763 al schreef.[12] Hij stelde een aantal *topoi* aan de orde over de aard en eigenheid van de Nederlandse cultuur, onderwerpen die paradigmatisch zijn voor wat decennia later nog wordt betoogd. In veel opzichten is Engelberts (terecht) overschaduwd door de baanbrekende studie over het nationaal karakter van Willem Anthonie Ockerse uit 1797. Toch blijft zijn werk belangrijk als bron voor het proces van de vernederlandsing van de Verlichting in de jaren 1760 en 1770.

Engelberts' *Verdediging* had een concrete aanleiding. Geschreven tijdens de Zevenjarige Oorlog, waar de Republiek tot voordeel van handel en scheepvaart buiten was gebleven, was het een krachtig antwoord op de beledigende toon waarin een Engelse publicatie het nationaal karakter van de Nederlanders had omschreven. Al weerleggend kwam Engelberts tot een positieve omschrijving van wat dat karakter inhield, of in elk geval had ingehouden en weer zou moeten inhouden. Zijn scherp anti-Engelse toon tekent hem als een verdediger van het Hollandse handelsbelang en van de neutraliteit die door de Engelse ‘bondgenoot’ voortdutend onder druk werd gezet. Door haar openlijke steun voor de Engelsen had de prinses-gouvernante Anna van Hannover zich eerder zelfs zo gecompromitteerd dat zij gedwongen was geweest te betuigen dat ook zij maar één vaderland kende.[13] Daarmee gaf zij en passant ook aan dat ‘vaderland’ tot de hoogst genoteerde politieke waarden behoorde.

11 Engelberts, *Verdediging van de eer der Hollandsche natie.* Tweede, veel vermeerderde druk (1776). Ik citeer naar deze heruitgave.
12 Engelberts, *Verdediging,* 15.
13 Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, V, 1170.

Engelberts' uitgangspunt was dat ‘byna alle menschen, door een heerschende zugt voor 't vaderland, van den wyzen Schepper hun ingeplant, dat land voor 't beste houden, daar zy opgewiegd zyn’.[14] Aldus redenerend kon hij de deugden van het eigen land met kracht verdedigen, waarbij hij niet uit het oog verloor dat de mensheid als geheel alleen maar te winnen had bij vredelievende betrekkingen tussen al die naties, die God immers allemaal een lief waren. De Engelsen, die de Nederlanders hun neutraliteit misgunden, probeerden hen te treffen in hun nationale eer met typeringen als gevoelloos, onbeschaafd en verstoken van hartstocht. Juist in de kunsten - hier zien we hoe politiek en cultuur naadloos in elkaar overgaan - zouden deze eigenschappen zich manifesteren. De Nederlanders kwamen hier niet verder dan nijver maakwerk en onderscheidden zich niet door grote kunst of grote gedachten.[15]

In dit verband kritiseerde Engelberts het klakkeloos nalopen van vreemde modes: alles wat uit het buitenland kwam leek bij voorbaat beter dan het eigene. In kleding en gedrag durfde men alleen Franse of Engelse voorbeelden te volgen, hetgeen ook economisch grote schade aanrichtte. Bovendien drukte men zich liever uit in een vreemde taal dan in het Nederlands en schoeide men ook zijn wijze van denken op Engelse of Franse leest. De ‘hersenvrugten van Nederlandsche Schryveren’ werden zelfs door velen ‘agter den bank geworpen’.[16]

Legitimatie voor de Hollandse eigenheid (én eigendunk) zocht Engelberts in het verleden, in de Tachtigjarige Oorlog. Die had het land - ook in de ogen van de buitenwereld - ‘eeuwige eer’ bezorgd en tot een ‘natie van Helden’ gemaakt.[17] Zijn uitgangspunt was dus expliciet staatkundig. Maar waar Nederland zich militair in deze oorlog had waargemaakt en dat later, in het rampjaar 1672, opnieuw deed tegen Lodewijk XIV, om vervolgens Engeland op een kritiek moment te hulp te komen (en zelfs aan een koning te helpen), was de Republiek in wezen - meer nog dan voorheen - vredelievend en niet belust op expansie (het uitbreiden van haar ‘landpaalen’).[18] Om de beledigende Engelsman de mond te snoeren schetste Engelberts een pantheon van geleerden en van kunstenaars, van dichters en van denkers. Behalve de steden produceerden zelfs dorpen dichters van de eerste rang, en dat waren niet alleen mannen maar ook vrouwen.[19]

Het nieuwe voorwoord en de narede van 1776 gaven Engelberts de gelegenheid zijn betoog nader uit te werken en in te gaan op kritiek en ontwikkelingen uit de afgelopen twaalf jaar. Al op de eerste bladzijde betoogde hij dat hij niet misverstaan wilde worden in zijn gebruik van de term ‘Hol-

14 Engelberts, *Verdediging*, 2-3.
15 Vgl. Koolhaas-Grosfeld, ‘Nationale versus goede smaak’, 610.
16 Engelberts, *Verdediging*, 7. Vgl. Korpel, *Over het nut en de wijze der vertalingen*, 55.
17 Engelberts, *Verdediging*, 24, 60.
18 Engelberts, *Verdediging*, 45. Hij vertolkte hier wat Boogman de ‘holländisdie Tradition’ in de Nederlandse geschiedenis heeft genoemd. Boogman, *Van spel en spelers*, 147-161.
19 Engelberts, *Verdediging*, 27-28.

landse' natie: hij had die bedoeld als pars pro toto voor het geheel van de zeven provinciën. En ondanks grote verschillen tussen individuen en tussen delen van de natie, achtte hij het zeer wel mogelijk te spreken van een *nationaal* karakter: 'Elke natie, uit onderscheide deelen bestaande, maakt een ligchaam, een geheel uit; niettegenstaande de onderscheide wyzen, waar op elk in zyn huis, in zyne stad, in zyne provincie handelt, komt het gantsche ligchaam toch, in zekere opzichten overeen.' Hoeveel de Hollander, de Fries en de Geldersman ook van elkaar verschilden, evenals de dorpeling van de stedeling, en de aanzienlijken van de burgers en de 'gemeenen', toch hadden zij wel zoveel gemeenschappelijk - vooral ook tegenover het omringende buitenland - dat gesproken mocht worden van een nationaal karakter.[20] Intussen mogen we deze nadere explicitering van Engelberts toch wel beschouwen als een bewijs voor de versterking van het algemeen-Nederlandse besef - zowel naar binnen toe als jegens de buitenwereld - in de jaren 1760 en 1770.

Het bezwaar dat Nederland een immigratieland bij uitstek was dat zijn verlies aan inboorlingen (vooral aan het 'volkverslindend Batavia') voortdurend aanvulde met buitenlanders, keerde Engelberts handig om. Het was juist opvallend hoe snel die vreemdelingen zich Nederlander gingen voelen en zich als zodanig gingen gedragen. Vreemdelingen werden in feite voortdurend tot Nederlanders omgevormd.[21]

Veel uitgebreider ging Engelberts nu in op het bederf van zeden en gedrag door het volgen van vreemde - nu vooral als Frans bestempelde - modes. Interessant is dat hij zich verdiepte in de paradoxale coëxistentie van zedenbederf en vreemde modes in een Nederlandse natie die in wezen goed en niet verbasterd was. Er was inderdaad veel verderf maar - en daarom draaide het natuurlijk- de mogelijkheid tot herstel bestond nog altijd. Het verderf concentreerde zich in de voornaamste hoofd- en hofsteden, die bij buitenlandse waarnemers ook het meest in het oog vielen. De besmettende lucht had gelukkig grote delen van het land - met name de landsteden en de dorpen - nog niet bereikt. Het was nog niet te laat. Dat nam niet weg dat in twaalf jaar 'hoogmoed, dertelheid en overdaad' sterk waren toegenomen.[22]

Engelberts presenteerde een welomschreven alternatief voor het schandaal dat 'vrygeboore republikeinen'[23] vreemde modes naliepen. Dichters en schilders - de dichtkunst en de schilderkunst zag hij uitdrukkelijk als zusters, door één moeder gebaard - kregen de raad te streven naar 'Hollandschen smaak' en 'Nederlandsche kunst'. Dat had ook de zeventiende-eeuwse meesteres gekenmerkt en 'oorspronkelyk' gemaakt.[24] Anders dan de internationale kunsttheorie dicteerde, lieten de Nederlanders zich inspireren door hun eigen natuurlijke omgeving: 'De Nederlanders gewoon de eenvoudige,

20 Engelberts, *Verdediging*, 53-55.
21 Engelberts, *Verdediging*, 55-57.
22 Engelberts, *Verdediging*, 111.
23 Engelberts, *Verdediging*, 104.
24 Engelberts, *Verdediging*, 82-83.

dog bevallige natuur dagelyks voor hunne oogen te zien, stelden steeds een gelulkkige verkiezing, en naauwkeurige navolging van dezelve boven alle andere tafereelen.'[25] Engelberts' woorden over de navolging van de eigen, eenvoudige natuur, vinden we bijna letterlijk terug in Rhijnvis Feidis veel bekender gebleven passage uit 1793 over de voorliefde van de Nederlandse natie voor 'eenvouwige schilderijtjes van de Natuur die haar omringt'.[26]

In zijn oorspronkelijke vorm was Engelberts' betoog een verdediging tegen concrete buitenlandse aantijgingen. In tweede instantie was het veel meer een cultuur- en maatschappijkritische beschouwing die de Nederlandse natie opriep tot verbetering van haar kundigheden, smaak en zeden.[27] Hij beschouwde dat zowel als een kwestie van eer als van belang. Daarbij gingen politiek en economie in zekere zin op in een hoger cultureel natiebesef. In zijn pleidooi werd verval met Verlichting gepareerd, tegen de achtergrond van de onverbasterde zeden en deugden van de zeventiende eeuw. Nationaal besef kreeg daardoor bij hem al een ideologische wending: het was zowel toekomstgericht als geïnspireerd op het verleden, het schermde af naar buiten en integreerde naar binnen.

'Vaderland' had met dit alles een geladen betekenis gekregen. Het discours over de regeneratie van de Republiek dat de Nederlandse Verlichting domineerde en typeerde, werd nu gevoerd in termen van de eigenheid van haar cultuur, die als vanzelf werd voorgesteld als een nationale - geen binnenlandse barrières kennende - eenheid. Het kon haast niet uitblijven dat een zo geladen concept de inzet zou worden van nieuwe politieke tegenstellingen, als die zich zouden voordoen.

Patriottisme

Achteraf gezien begon die politisering van het vaderlandbegrip in de late jaren 1770, in nauwe samenhang met internarionaal-politieke spanningen: de Amerikaanse Vrijheidsoorlog, die in 1778 tot een nieuwe fase in het chronische conflict tussen Engeland en Frankrijk leidde. In 1763 had Engeland het laatste bedrijf overtuigend gewonnen, maar nu zag Frankrijk zijn kans voor revanche en voor het isoleten van Engeland. Opnieuw kwam de Republiek voor de vraag te staan wat zwaarder woog: haar formele politieke loyaliteit aan Engeland (gebaseerd op de verdragen van 1674 en 1678)[28] of hetzelfde vertoon van machteloosheid dat in de Zevenjarige Oorlog zo profijtelijk was gebleken. Dat de Republiek het niet meer voor het kiezen

25 Engelberts, *Verdediging*, 84-85. Over deze kernpassage in Engelberts' betoog uitgebreider en vanuit een iets ander perspectief, hiervoor 53.

26 Vgl. Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak', 611. Wellicht klinkt hier ook, rechtstreeks of indirect, de invloed door van De Lairesse uit het begin van de eeuw, die het 'eenvoudige' verhief tot esthetische categorie en daarmee ook school maakte. Zie Koolbaas-Grosfeld, 'Van de tuin naar de wildernis', 54, 56.

27 Engelberts, *Verdediging*, 117.

28 Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*. 28-35.

had, bleek eind 1780 toen Engeland, ondanks zijn eigen precaire positie, Nederland de oorlog verklaarde en al in de eerste weken van die oorlog ondubbelzinnig aantoonde hoe diep het land internationaal was gezonken. De oorlogscrisis leidde tot een uitbarsting van fel nationalisme - een term die hier nu voor het eerst gebezigd mag worden - dat zich richtte tegen Engeland als de vijand van buiten en tegen de stadhouder en zijn aanhang als vijfde colonne in eigen land. De vertrouwde staatkundige tegenstelling tussen staatsgezind en prinsgezind bleek ontoereikend om deze nieuwe situatie te duiden. Anders dan bij eerdere politieke crises kwam het nu tot een jarenlang proces van politisering dat een eigen dynamiek ontwilkkelde en het *ancien régime* van de Republiek zodanig ondermijnde dat in 1795 nog slechts een 'fluwelen' revolutie nodig was om het de genadeslag te geven.[29]

In deze politieke crisis ging het begrip 'vaderland' een centrale plaats innemen. Degenen die zich zorgen maakten over het vaderland in verval, grepen de oorlog aan als bewijs dat het stadhouderlijke stelsel - de 'verdervende hand' - hiervoor verantwoordelijk was en eigenden zich het vaderland toe als partijleuze: zij noemden zich patriotten. De analyses en diagnoses van de verlichte vaderlandcultus, waaraan orangisten evengoed hadden meegedaan als politiek andersdenkenden, werden door de patriotse bewegingspartij behendig geannexeerd en gemobiliseerd voor hun dubbele doelstelling het vaderland te hervormen én de macht te grijpen.

De machtsstrijd in de jaren 1780 was in hoge mate een woordenstrijd, zoals tijdgenoten al hebben vastgesteld. Pamfletten en periodieken speelden in dit conflict een centrale rol; politieke begrippen waren voortdurend in discussie. In dit debat stonden de orangisten van meet af aan op het verkeerde been. Ze waren steeds in de verdediging en zouden deze achterstand ook nooit inhalen. Nog afgezien van het draagvlak van hun opvattingen onder de bevolking als geheel - niet het meest relevante criterium in deze periode - tendeerde het denkend deel der natie eerder naar patriotse dan naar orangistische opvattingen. Het intellectueel gehalte daarvan is op zichzelf niet in het geding: de Oranjepartij had de beschikking over uitstekende publicisten en polemisten als Elie Luzac, Rijklof Michaël van Goens en Adriaan Kluit.

Aanvankelijk voerden dezen een hardnekkig gevecht over het recht op de naam 'patriot'. Van Goens, de propagandist van de prins, noemde de periodiek waarin hij de zelfbenoemde patriotten met gelijke munt - woorden dus - poogde te betalen dan ook de *Ouderwetse Nederlandsche Patriot*, en liet niet af zijn ouderwetse (en daarmee enig juiste) patriottisme af te zetten tegen de foute nieuwerwetse variant. Maar de felle toon van dit debat geeft al aan dat de orangisten een achtethoedegevecht voerden. Deze strijd over de naam heeft op zichzelf zeker bijgedragen tot escalatie van het conflict, polarisering van de verhoudingen en het conceptualiseren daarvan in termen van oud versus nieuw. De ironie daarbij was dat de patriotten om het hardst betoogden dat

29 'Opiniepers en politieke cultuur', hierna 195-221.

zij helemaal niets nieuws wilden, maar juist uit waren op *Grondwettige Herstelling*, zoals de titel van hun belangrijkste programmatische geschrift luidde.

Toen de slag om de naam 'patriot' niet re winnen bleek, trokken de orangisten zich terug op het minder gepolitiseerde 'vaderland'. Het was duidelijk dat zij zich niet in een tegenstelling vaderland-Oranje wilden laten dwingen.[30] Misschien hoopten de orangistische opinieleiders door zich rerug te trekken op het begrip 'vaderland', dat immers in de jaren 1760 en 1770 nog een vlag was geweest waarachter ieder zich kon scharen, op enige sympathie bij gematigde patriotten die ook vonden dat de partijstrijd uit de hand liep. Zo begon de patriot Rhijnvis Feith in 1786 met een spectator genaamd *De Vriend van 't Vaderland*[31] die onmiskenbaar de bedoeling had de opwinding wat te doen bedaren en al depolitiserend terug te grijpen op het klimaat van de jaren zeventig waarin alles nog niet om macht draaide maar veeleer om deugd, geluk en nationale zeden. Wat zich aldus afspeelde rond het begrip 'vaderland' was veel meer dan alleen de reflectie van politieke strijd. Deze geladen woordenstrijd conditioneerde het politieke debat mede en speelde daarin soms een constitutieve rol.

Toen de patriottenbeweging door de Pruisische invasie van 1787 tot staan was gebracht, probeerde de patriotse intellectueel Joan Henrik Swildens op zijn wijze de gebeurtenissen van de jaren 1780 te verwerken en daaruit lessen voor de toekomst te treldcen. Swildens speelde in de publicistiek van de jaren 1780 een centrale rol. Hij leverde tal van bijdragen aan de periodieke pers en was nauw betrokken bij enkele patriotse sleutelpublicaties.[32] Zo was hij de auteur van het *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* uit 1781 en vrijwel zeker ook van de programmatische inleiding (annex ideologische ver-antwoording) van het patriotse hervormingshandboek *Grondwettige Herstelling*. In 1789 blikte hij terug op de patriottentijd in een uitvoerige verhandeling, geplaatst voor de Nederlandse vertaling van het geschrift *Over de verkeering met menschen* van de Duitser Knigge.[33] Met zijn uiterst succesvolle *Vaderlandsch A-B boek* heeft Swildens meer dan wie ook de notie van het verlichte vaderland - en daarmee van vaderland en Verlichting als een onverbrekelijke twee-eenheid - gethematiseerd en gepopulariseerd.[34] Onderwijs-

30 Zie 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel', hiervoor 76-77.

31 Vgl. 'Opiniepers en politieke cultuur', hierna 205-106, Volgens *De Politieke Snapster* nr. 42 van 16 januari 1786 verscheen *De Vriend van 't Vaderland* vanaf begin 1786.

32 Zijn biograaf Boeles heeft overigens de neiging te veel aan Swildens toe te schrijven. Zie Boeles, *De patriot J.H. Swildens* en idem, *De patriot J.H. Swildens gehandhaafd*. Over zijn mogelijke betrokkenheid bij het zogenaamde Leids ontwerp, het actieprogram van de gewapende burgerkorpsen, zie Klein en Rasendaal, 'Democratie in context. Nieuwe perspectieven op het Leids Ontwerp (1785)'.

33 [Swildens], 'Eene verhandeling van een' Amsterdamsch' burger over den tegenwoordigen toestand der samenleving in onze Republiek, en de middelen tot verbetering'. Vgl. Koolhaas-Grosfeld, '"Economische" schilderkunst', 152-153,170-171.

34 Vgl. Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken* 1700-1800,19-21. Zie over het *Vaderlandsch A-B boek* ook hiervoor 74-75.

kundige vernieuwing en natievorming gingen bij hem hand in hand. Over de hoofden van het vaak domme onderwijzend personeel heen richtte hij zich tot de leergierige jeugd, in wier *open mind* hij een groot vertrouwen stelde. Het aanleren van praktische vaardigheden als lezen en schrijven combineerde hij met het 'inprenten' van 'Vaderlandsche Waarheden'.[35]

'Het *Vereenigde Nederland* is myn Vaderland', dicteerde Swildens, 'en niet slechts de eene of andere Provintie. Alle de zeven Provintien met de aangrenzende Landen, die daartoe behooren, moeten begreepen worden onder het woord *Vaderland*: alle maaken zy immers te samen één aanzienlyk Gemeenebest uit.'[36] In de negende spel- en leesoefening werd het vaderland omschreven als 'dat land waarin gy geboren zyt, en waarin gy uwen Vader en Moeder hebt'. Op de vraag 'Wien hoort het Vereenigde Nederland toe?', luidde het antwoord: 'Het hoort toe aan de lieden, die daarin woonen', de Nederlanders.[37] De Staten-Generaal zag hij als een echte volksvertegenwoordiging: 'Ja Kind, "het geheele Vaderland [dat is alle de Vereenigde Nederlanders] wordt in die hoogaanzienighe Vergadering altyd als tegenwoordig gerekend".'[38]

Swildens' *A-B boek* was een samenvatting in woord en beeld van de verlichte vaderlandcultus, een typisch product van de late jaren 1770, waarin onder het prediken van eenheid en eendracht de politisering van de verhoudingen al voelbaar was. Zijn bedoelingen met dit 'volks-Leerboekje' lichtte hij toe in een omstandig, negen foliobladzijden tellend gedrukt *Verslag*,[39] niet bestemd voor de openbaarheid maar voor die regenten op wier hulp hij hoopte. Een verblijf in het buitenland had hem de ogen geopend en geleerd dat het in de Republiek 'vooral op den goeden zedelyken toestand der Ingezetenen aankomt; ja dat er geen Staat op deezen Aardbodem is, waar, om te bestaan en onafhanglyk te blyven, zo veel Verstand en Deugd door alle standen heerschen moet, dan in ons Gemeenebest'. In het buitenland had hij ook overal horen gewagen van de 'toeneemende verbastering des Nederlandschen Volks, als tot alle de lichtzinnigheden en slechtheden van andere meer bedorvene Volken beginnende te vervallen; dat namelyk de Ernstigheid, en oud-Nederlandsche Vroomheid, en Huishoudelykheid in de Familiën, en de Onvermoeidheid, en stipte Oprechtheid in den Koophandel, en de Patriotismus in den Staat geheel aan het vervallen of wankelen waren...'[40] Onder de indruk van de oorlog met Engeland, sprak hij over de noodzaak van 'groote Staatsverbeteringen', gedragen door de 'opgeklaarde algemeene overtuiging van het geheele Volk'. De 'Nederlandsche Krygsgeest' moest een

35 Zoals hij het later omschreef in zijn *Kort begrip van het geheele Herstelling-werk der Republiek* (Amsterdam, 1787), geciteerd door Boeles, *De patriot J.H. Swildens*, 152.
36 [Swildens], *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd*, lemma Neêrland.
37 *Ibidem*, 'Spel- en lees-oefeningen', 18-19.
38 *Ibidem*, 'Spel- en lees-oefeningen', 57,
39 [Swildens], *Verslag van den oorsprong en de staatkundige oogmerken des Vaderlandschen A-B boeks*, in drukproef aanwezig Provinciale Bibliotheek van Friesland, Hs 1255 III, 1.
40 [Swildens], *Verslag*, 3.

'algemeen nationaal en *altyd levendig gevoel*', een 'vaste eigenschap van ons nationaal caracter' worden. Dit te bewerkstelligen was een hoofdoogmerk van zijn *Vaderlandsch A-B boek*.[41]

Aldus droeg Swildens welbewust bij tot de politisering van de jaren 1780, waarin het nationalisme een drijvende kracht was. 'Exces' moest hier zelfs worden toegejuicht.[42] Net als andere gematigde patriotten schrok hij echter van het effect van die politisering vanaf het midden van de jaren 1780. Dat blijkt ook uit zijn terugblik in 1789. Hij probeerde toen greep te krijgen op de 'ellendige Toestand' van dat moment door oorzaken en achtergronden in kaart te brengen en door te periodiseren. Hij onderscheidde zes tijdvakken: van 1772 tot 1778 ('grondelijk begonnen Verbetering der Samenleving'), van 1778 tot 1780 ('Verandering'), van 1781 tot 1784 ('nog grooter Verandering'), van 1784 tot 1786 ('verder Verval van alle voorgaande Verbetering in de Samenleving'), van 1786 tot de orangistische contrarevolutie, en, als laatste fase, van 1787 tot heden ('ellendige Toestand').[43]

In de eerste fase, van 1772 tot 1778, zag Swildens een proces van maatschappelijke verandering, door hem vervat in termen van toenemende 'Nationaale Vriendschap', door ons wellicht te duiden als natievorming.[44] Wat hij vanaf 1778 'verandering' noemde, zou kunnen worden vertaald als politisering. Deze politisering nam vanaf 1784 zodanige vormen aan dat het proces van nationale eenwording werd doorbroken door de vorming van twee partijen die diametraal tegenover elkaar stonden. Swildens signaleerde dat beide partijen soms niet veel meer dan de naam - patriot dan wel prinsgezind - gemeenschappelijk hadden.[45] Om de vicieuze cirkel, die ten slotte was uitgelopen op een burgeroorlog (vanaf 1786), te doorbreken had Swildens de volgende suggestie. Het 'weldenkende gedeelte der Natie' (te vinden in beide partijen) moest het onderling eens zien te worden, de toestand van partijschap overwinnen en weer terugkeren naar het heilzame proces van natievorming uit de jaren 1772-1778.[46] Daartoe was een grondig onderzoek nodig van de constitutionele tegenstellingen om te zien of er op hoofdpunten wellicht toch geen overeenstemming mogelijk was.[47] Opvallend genoeg werd het begrip 'vaderland' door de patriot Swildens, die in het afgelopen decennium zozeer had bijgedragen aan de thematisering daarvan, thans zo veel mogelijk gemeden. Hij hanteerde het feitelijk alleen nog in de context van de natievorming van voor 1778.

Orangisten als de nieuwe Raadpensionaris Van de Spiegel propageerden

41 [Swildens], *Verslag*, 4.
42 Zie hiervoor 77.
43 [Swildens], 'Eene verhandeling'. Na de Bataafse Omwenteling van 1795 kwam Swildens met een nieuwe periodisering in zijn *Politiek belang-boek voor dit provisioneel tydperk* (Amsterdam, 1795) 26-40. Vgl. 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie', hierna 278.
44 [Swildens], 'Eene verhandeling', xxviii.
45 [Swildens], 'Eene verhandeling', 38.
46 [Swildens], 'Eene verhandeling', lxxxvii-lxxxviii.
47 [Swildens], 'Eene verhandeling', ci-cii.

na de Restauratie van 1787 een verzoeningsgezinde strategie die enigszins vergelijkbaar was met die van Swildens. Maar andere orangisten zochten na 1787 juist de confronratie. Zij eisten daarbij soms het recht op het gebruik van de term 'vaderland' weer op. Zo werd in de meer triomfalistische Oranjepropaganda in plaats van de tegenstelling vaderland-Oranje uit de patriotse pers opnieuw de onlosmakelijke band tussen vaderland en Oranje vooropgesteld. Er waren ook orangisten die hun frustraties van zich afschreven door het constitutionele conflict van de afgelopen jaren centraal te stellen, ditmaal vanuit het standpunt van de overwinnaar. Het ging dan om het herstel van de oude constitutie, inclusief alle daarbijbehorende retoriek en metaforiek. Een begrip als 'vrijheid' was dan belangrijker dan 'vaderland', dat bovendien erg besmet was geraakt door de patriotse acties van de afgelopen jaren. Een begrip uit hetzelfde semantische veld als 'vaderland' dat wel nadrukkelijk werd onderzocht was 'volk', gezien de patriotse ambities inzake volkssoevereiniteit, volksinvloed en volksrepresentatie. Zo noemde Elie Luzac zijn nieuwste reeks politieke commentaren *De voor- en nadeelen van den invloed des volks op de regeering*. In deze brieven nam hij duidelijk afstand van de door Swildens juist zo positief beoordeelde Nederlandse Verlichting. Met het patriottisme van de jaren tachtig veroordeelde Luzac ook die 'nationale *verlichters*' en hun mateloze pretenties.[48]

Eén en ondeelbaar

De politisering van de patriottentijd, de reflectie daaromtrent in de jaren 1787-1795 en het politieke debat van de jaren 1795-1798, de eigenlijke Bataafse revolutiejaren, hebben diepe sporen getrokken in het politieke vocabulaire. Dit politieke debat werd na de 'fluwelen' revolutie - in contemporain spraakgebruik de omwenteling of omwending -van 1795 aanvankelijk gevoerd in allerhande plaatselijke en provinciale lichamen (gedeeltelijk ook op straat) en in pamfletten en periodieken. Vanaf 1 maart 1796 concentreerde het zich evenwel in de Nationale Vergadering, 'representeerende het Volk van Nederland', onze eerste democratisch gekozen volksvertegenwoordiging. Dit was een geheel nieuw politiek forum dat een unieke laboratoriumfunctie heeft gehad en (ook) voor de ontwikkeling van de politieke taal van grote betekenis is geweest. Aller ogen waren gericht op deze vergadering, waarvan de handelingen meteen werden gepubliceerd in het *Dagverhaal*. De verlichte Nederlander stond nu - bijvoorbeeld via zijn sociëteit waar het *Dagverhaal* ter lezing lag - in vrijwel rechtstreeks contact met de landspolitiek.

De bekende clichés van Colenbrander over de verlammende breedsprakigheid van dit parlement, het herhalen van wat reeds gezegd was en het nog eens zeggen hetgeen reeds herhaald was, zijn inmiddels al vaak genoeg weersproken. En ook al is het misschien niet geheel onwaar dat de lectuur van

48 [Luzac], *De voor- en nadeelen van den invloed des volks op de regeering* (1788-1789), Vgl. hierna 279-280.

het *Dagverhaal* ‘een der meest afmattende [is], welke men zich kan voorstellen’,[49] dat neemt niet weg dat het beschouwd mag worden als een unieke bron voor het toenmalige politieke en maatschappelijke denken.

De leden van de Nationale Vergadering waren zich als constitutiemakers zeker bewust van hun verantwoordelijkheid op het gebied van zuiver taalgebruik. Van dit verlangen naar precisie valt echter niet zoveel te bespeuren als het gaat om containerbegrippen als ‘vaderland’, ‘volk’ en ‘natie’. ‘Vaderland’ werd te pas en te onpas gebruikt, niet zelden terloops, en had een rituele functie bij nationale gelegenheden. Van het vlammende, scherp gepolitiseerde gebruik uit de patriottentijd was doorgaans geen sprake meer. De vaderlanders van toen hadden het pleit immers gewonnen en foute elementen (orangisten) buiten de politieke orde geplaatsr. Op hun beurt bleven de orangisten denken in termen van de identiteit van vaderland en Oranje, zoals de jonge Bilderdijk die bijvoorbeeld had bezongen in 1777 - vlak voordat de politisering voelbaar werd - in zijn prijswinnende dichtstuk *De waere liefde tot het vaderland*.[50] Bij de Restauratie van 1787 was die twee-eenheid nog eens in revanchistische termen bevestigd. Weinig orangisten gingen in 1795 echter zover als Bilderdijk dat ze Oranje metterdaad in ballingschap volgden. Zij zullen ook niet zonder meer zijn oordeel hebben gedeeld dat het eigenlijke vaderland zich sinds 1795 in het buitenland bevond: ‘O Vorst!’, dichtte Bilderdijk op prinsjesdag 1796, ‘o Neêrlands Vorst en Vader, In wien het Vaderland het Vaderland verliet!’[51]

Veel creatiever dan met ‘vaderland’ ging de Bataafse Revolutie om met de begrippen ‘volk’ en ‘natie’. Het volk van Nederland mocht zich dan bij de Omwenteling geconstitueerd hebben, daarmee was nog allerminst duidelijk wat dit precies inhield. Zo waren er voorlopig ook nog negen gewesrelijke volken of naties, ter onderscheiding ook wel ‘volkjes’ genoemd. De onderlinge verhouding tussen het Bataafse volk en die negen volkjes bleef een probleem zolang men het niet eens was over de grondslagen van de nieuwe staatsinrichting. Volgens de Overijsselse Representant De Mist was het buitengewoon riskant de bevolking een totale vernietiging op te dringen van ‘alle voorige Provinciaale of Departementaale denkbeelden’, waarmee zij sinds eeuwen vergroeid was. Het getuigde juist van politieke wijsheid bij de ingezetene liefde voor zijn geboortegrond aan te wakkeren. Onverschilligheid voor zijn vaderland ‘vormt den ingezetenen teveel tot een cosmopolit, wereldbewoner, en bij het minste rukje in den wind pakt hij zijn boel tesamen en verreist naar elders, waar hij meent ruimer en gelukkiger te zullen kunnen leeven en dit is in Nederland meer waar als ergens elders’.[52] In deze optiek lag het vaderland heel dicht bij huis en leek een algemeen Nederlands besef al haast een vorm van kosmopolitisme. Zo'n federalistisch streven om

49 Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, 89.
50 Bilderdijk, ‘De waere liefde tot het vaderland’, *De dichtwerken van Bilderdijk*. VI, 213-245.
51 Bilderdijk, *Vaderlandsche Oranjezucht*. 30. Vgl. ‘Vaderlandsche Oranjezucht’, hierna 337-338.
52 *Ontwerp van Constitutie*. I, 24.

zo veel mogelijk aan plaatselijke en provinciale besturen over te laten, kon echter ook heel goed samengaan met een uitdrukkelijk beleden geloof in de eenheid van de Nederlandse natie. Iemand als Swildens, die al jaren over deze materie nadacht, zag geen enkele reden waarom die ene Bataafse natie zonodig in het keurslijf van een eenheidsstaat moest worden gedwongen.[53]

Het sleutelbegrip uit de Eerste Nationale Vergadering was ‘één en ondeelbaar’. Dit was weliswaar goed Nederlands maar tegelijk een letterlijke vertaling van het Franse ‘une et indivisible’, met alle daaraan klevende gevoeligheden. Over de precieze betekenis van deze leuze bestond nogal wat verschil van inzicht. In het *Plan van Constitutie* van 1796 was nauwelijks sprake van een- en ondeelbaarheid, hetgeen tot heftige debatten leidde tussen de Representanten. De een zag er een heilig principe in, voor de ander was het een politiek uitgangspunt dat niet tot volstrekte uniteit mocht leiden.[54] Een nuchtere waarnemer noteerde dat het ‘unisme [...] thans [wordt] voorgesteld en aangepreezen zoo niet als eene zeedekundige deugd, ten minsten als een Staatkundig geloofspoint, zonder hetwelk men geen goed Patriot kan zijn, terwijl het nogthans inderdaad niet meer is dan eene Staatkundige stelregel’.[55] Hier werd het toenmalige revolutionaire elan toch wat onderschat. Nadat de Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger uit 1795 al meteen de breuk met het *ancien régime* had gemarkeerd,[56] werden in het programmatische ‘een- en ondeelbaar’ de verwachtingen samengevat die velen van de revolutie koesterden. Na alle neergang, nederlagen en teleurstellingen die de Republiek de afgelopen jaren waren overkomen, leek dit een toverformule om het verval te keren. Wie daar niet achter wilde staan, maakte zich bij vele oprechte aanhangers van de revolutie verdacht.

Pompe van Meerdervoort zag de natie in twee kampen verdeeld: ‘Een gedeelte beschouwt de waare een- en ondeelbaarheid als de bron van 's Volks geluk, terwyl het ander nog verkldeeft blyft aan het stelsel van foederalisme.’[57] Tot die anderen behoorde zijn collega Van Horbach, die een veronderstelde samenhang van eenheid en vaderlandsliefde betwistte: ‘Hebben dan zonder dezelve de Americaanen geen Vaderlandsliefde? Is wel ergens minder eenheid, dan in het Zwitsersch Bondgenootschap? En is de liefde der Zwitsers voor hun Vaderland, niet tot een voorbeeld geworden?’[58] De federalist De Rhoer, die Rousseau gelezen had, vond dat een- en ondeelbaarheid niet door het ‘papieren bolwerk’ van een constitutie gevestigd kon worden. Daarvoor was de ‘wijze en deugdzame opvoeding onzer jeugd’ - en dus tijd - nodig. Alleen de ‘harmonie van die Nationale Opvoeding’ zou ‘echte en gelijke Nationale Caracters [kunnen] vormen en ons dus tot eene waare eenheid opvoeren’.[59]

53 Zie hierna 283.
54 *Ontwerp van Constitutie*, I, 14, 21,
55 *Ontwerp van Constitutie*, I, 39.
56 Vgl. Van Sas, ‘Mensenrechten in 1795’.
57 *Ontwerp van Constitutie*, I, 49.
58 *Ibidem*.
59 *Ontwerp van Constitutie*, I, 33-34.

Verster wilde de knoop doorhakken door het ‘geluk des geheelen Bataafschen Volks’ tot grondslag van de constitutie te nemen en niet de een- en ondeelbaarheid, ‘daar nog nimmer ter deezer Vergadering eene duidelyke definitie van eene volstrekte Eén en Onverdeelbaarheid gegeeven is. [...] Zoude het dan niet gevaarlyk zyn voor het belang van het geheele Bataafsche volk, een Principe te decreteeren, welks waare beteekenis nog nimmer duidelyk omschreeven is, welke voor verschillende uitleggingen vatbaar blyft, en welkers uitgestrektheid in 't onbepaalde kan uitloopen.’[60]

Uiteindelijk werd besloten met 75 tegen 23 stemmen - een overgrote meerderheid van de Representanten dus - dat de constitutie de één- en ondeelbaarheid van het gehele Bataafse volk tot grondslag moest krijgen, zowel wat betreft zijn betrekkingen naar buiten als, en dat was het heikele punt, zijn betrekkingen naar binnen. Hiermee werd een belangrijke barrière in de politieke discussie doorbroken en althans de mogelijkheid geschapen voor het doen samenvallen van staat en natie, opgevat als een eenheid. Het eerste artikel (geplaatst na een nieuwe versie van de rechten én plichten van de mens) van het Ontwerp van Constitutie waarmee de Eerste Nationale Vergadering haar werkzaamheden afsloot, luidde: ‘Het Bataafsche Volk is één en ondeelbaar.’

Tegenstanders van de een- en ondeelbaarheid werden vaak gedreven door de angst voor het mogelijke prijskaartje: het amalgama van de oude gewestelijke schulden. In hoeverre het Bataafse volk ook één wilde zijn in het dragen van elkaars lasten, met name als die uit een andere provincie kwamen en uit het verleden stamden, vormt één der meest ondoordringbare politieke vraagstukken uit die tijd. Tegenstanders zagen hierin vaak een poging van de kerngewesten van de oude Republiek - Holland en Zeeland - van hun schulden af te komen. Iemand als Rutger Jan Schimmelpenninck betoogde evenwel dat men zich juist in deze cruciale kwestie ‘op de waare hoogte onzer Revolutie’ moest plaatsen om deze zaak ‘in het groot, en niet in het kleine’ te bezien. Grote gebeurtenissen vereisten grote beschouwingen. Het ging hier om het ‘overwegend belang van het geheele Volk’. Door de ineensmelting der schulden zou het ‘Volk van Nederland [...] meer en meer [...] begrypen *maar één eenig Vaderland te hebben*’. Het vaderland moest dus ook in de portemonnee één zijn. Het kon toch niet zo zijn dat het ene deel bankroet was en het andere solvent. Bovendien was het leeuwendeel van de Hollandse schulden ‘zeer zeker tot behoud der algemeene zaake des geheelen Vaderlands’ gemaakt. Het was bepaald niet zo dat pas door de revolutie een gemeenschappelijk vaderland zou zijn ontstaan: de betrekkingen tussen de gewesten waren al heel lang heel teder. Als raadslieden van het ‘geheele Volk’ dienden de Representanten dan ook alleen te kijken naar het ‘Staatkundig belang van het geheel’.[61] Schimmelpenninck maakte het gemeenschappelijke

60 *Dagverhaal,* IV, 145-146 [zitting van 28 november 1796]. Voor het schermen met geluk Van Sas, ‘Over gelijkheid en geluk. Begrippen in het constitutionele debat’.

61 *Dagverhaal*, IV, 552-555 [zitting van 18 januari 1797]. Zie voor Schimmelpennincks politieke opstelling Rutger Jan Schimmelpenninck. Van parlementariër tot president, hierna 293-302.

verleden zo tot argument voor een - op nieuwe leest geschoeide - gemeenschappelijke toekomst.

Volk en staatsvolk

Hoe hoog het vaderland in het revolutionaire vocabulaire van de Bataven ook stond aangeschreven, de begrippen ‘volk’ en ‘natie’ waren zoals gezegd veel meer in beweging.[62] ‘Volk’ werd veelvuldig gebruikt in samenstellingen, oude en nieuw gemunte: volkssoevereiniteit uiteraard, volksbelang, volksbegeerte, volksgeest (soms gedeeltelijke volksgeest[63]), volksstem en - heel veel - volkswil. Daarnaast volksverlichting, volksheil, volksgeluk en - als er iets verkeerd dreigde te gaan - valksongeluk. Een vergelijkbare ontwikkeling is te zien bij ‘natie’ en ‘nationaal’, waarbij de Nationale Vergadering zelf vooropgaat. Nationaal karakter is inmiddels al een oude bekende en een nationale opvoeding zal dit moeten vormen, op gezette tijden in de rug gesteund door nationale feesten. Maar het was niet altijd feest. Soms moest ook een nationaal bankroet onder ogen worden gezien. En bij de eindeloze deliberaties in de Nationale Vergadering werd graag gemopperd over de verspilling van nationale tijd. Een term die steeds meer in zwang kwam was ‘nationaliseren’, of het nu ging om de armen, de kerken of de schulden. En naarmate de constitutionele impasse uitzichtlozer werd, groeide bij velen - van verschillende politieke signatuur - de wens naar het nationaliseren van de revolutie, dat wil zeggen het overwinnen van de politieke tegenstellingen.

Soms wrong men zich in ingewikkelde verbale bochten, zoals bij het ‘Algemeen Nationaal gedeelte van 's Volks wil’.[64] Nationaal volk lijkt een pleonasme totdat men zich realiseert dat er ook nog die negen gewestelijke volkjes waren. Nadat het eerste Ontwerp van Constitutie in 1797 bij volksstemming was verworpen, heette het de taak van de Tweede Nationale Vergadering ‘het Vaderland, door alle middelen die haar de Natie heeft toevertrouwd, te redden, en den Volke, zo spoedig mogelijk, op eene regelmatige wijze een ander Ontwerp van Constitutie aan te bieden’.[65] De publicistiek volgde deze verbale gymnastiek nauwlettend en deed er van harte aan mee. Toen de katholieke voorman Vader Witbols zich in de Nationale Vergadering had ingezet voor een afgezette predikant uit Friesland, omdat deze een ‘braaf Patriot’ zou zijn die vanwege zijn patriottisme veel geleden had, kreeg hij van de behoudende *Heraclyt en Democryt* de wind van voren. Hem werd verweten dat hij vriendschappelijk omging met het ‘uitschot van dat allerslegtste gedeelte der Friesche Natie, het welk zig by uitneemendheid het weldenkende gedeelte van het Volk noemt - maar het welk zig zelven by uitnee-

62 Een goede ingang hierop bieden de zakenregisters bij de bronnenuitgave in acht delen van L. de Gou over de grondwetgeving tussen 1795 en 1806.
63 De *Staatsregeling van 1798*, I, 184.
64 *Ontwerp van Constitutie,* I, 38.
65 De Staatsregeling van 1798, I, 9.

mendheid het hardst schreeuwende en het slechtst doende gedeelte van het Volk moest noemen'.[66]

Een interessante ontwikkeling deed zich voor bij 'Nederland(s)' en 'Bataafs', woorden die in beginsel naast en door elkaar gebruikt werden, zoals in 'Bataafse volk' en 'volk van Nederland'. Het begrip 'Nederland' lijkt er aanvankelijk van te hebben geprofiteerd dat 'Bataafs' wel goed bijvoeglijk te gebruiken was maar geen geschikte zelfstandige vorm kende. Batavia was geen serieus alternatief voor Nederland.[67] Toch is er tussen 1795 en 1798, naarmate de revolutie vorderde - of juist vastliep - een onmiskenbare verschuiving te constateren van het gebruik van Nederland(s) naar Bataafs, die zelfs zover ging dat Bataafs Nederlands min of meer wegdrukte. Dit hing samen met het nieuwe waarvoor Bataafs stand en met de oude - waaronder veel foute - associaties die Nederland kon oproepen. Bataafs werd meer verbonden met de ambitie om met de revolutie ook werkelijk iets nieuws te beginnen. Het was een term die op een gegeven moment onmiskenbaar 'politiek correct' was. Dit blijkt ook uit de naamgeving van de achtereenvolgende grondwetsontwerpen. In 1796 was er het Plan van Constitutie voor het Volk van Nederland. Dat leidde in 1797 tot het Ontwerp van Constitutie voor het Bataafsche Volk. In de Staatsregeling voor het Bataafsche volk van 1798 was het een en al Bataafs wat de klok sloeg en kwam de term Nederland niet één keer voor. Op 22 januari 1798, de dag van de staatsgreep, had de revolutionaire romp van de Nationale Vergadering namelijk besloten voortaan alleen nog maar te spreken van het 'Bataafsche Volk'.[68] Bij de Fransen lag Bataafs altijd al makkelijker in het gehoor. Zij spraken over 22 januari als de 'régénération batave'.

Dat de soevereiniteit bij het volk berustte, was sinds 1795 niet meer voor discussie vatbaar, maar dit gaf nog geen uitsluitsel over het bezit van politieke rechten, over wie nu precies de *politieke natie* vormden of, met een Duitse term, het *Staatsvolk*. Tegenover de betrekkelijke (en aantrekkelijke) onbepaaldheid van volkssoevereiniteit moest precies worden aangegeven wie nu wel en wie niet naar de stembus mocht. Enerzijds stelde de Omwenteling tien- zo niet honderdduizenden in het bezit van politieke rechten, waarbij de grote groep dissenters en katholieken, die onder de Republiek tweederangsburgers waren geweest, speciale vermelding verdient. Anderzijds werden er ook grenzen gesteld aan het kiezerskorps. Vrouwen werden zonder meer buitengesloten, al was er in de eerste politiek-actieve Bataafse jaren wel een feministische lobby die met principiële argumenten het onrecht van deze uitsluiting wilde aantonen. Bovendien schijnen vrouwen in de beginfase van de Omwenteling, toen er nog weinig geregeld was en de Rechten van de Mens het belangrijkste politieke richtsnoer vormden, op plaatselijk niveau hier en daar weieens het stemrecht te hebben uitgeoefend.

66 *Heraclyt en Democryt*, nr. 28 (19 juni 1797) 451-452.
67 *Ontwerp van Constitutie*, I, 173
68 *De Staatsregeling van 1798*, II, 12.

Zuiverheid van de politieke natie werd wel nagestreefd maar bleek moeilijk in woorden te vangen. Daarop gerichte formules konden door de toenemende verdeeldheid gemakkelijk misbruikt worden voor de excommunicatie van politieke tegenstanders. De Eerste Nationale Vergadering eiste in haar Ontwerp van Constitutie van elke stemgerechtigde een verklaring van trouw aan het Bataafse volk en aan de constitutie, en de belofte niet op stadhoudersgezinden te zullen stemmen. Categorieën als onder curatele gestelden, bankbreukigen en veroordeelden waren van het stemrecht uitgesloten. Naast de generieke diskwalificatie van vrouwen vormden armlastigen en bedeelden veruit de grootste groep die buiten de politieke natie werd geplaatst. Hier werd de grens getrokken tussen *populus* en *plebs*. Opmerkenswaard is nog dat vreemdelingen die de laatste zes jaar hun vaste woonplaats in de Bataafse Republiek hadden gehad - of drie jaar als zij met een Bataafse vrouw waren getrouwd - ook stemgerechtigd waren. Een interessant vereiste van stemgerechtigdheid was verder dat (vanaf zes jaar na de invoering van de constitutie) nieuwe - en dus jonge - stemgerechtigden Nederlands moesten kunnen lezen en schrijven. Dit was een teken van de grote verwachtingen die van het nieuwe nationale onderwijs werden gekoesterd en uiteraard ook een premie op het volgen daarvan. Aldus trok de Eerste Nationale Vergadering de grenzen van de politieke natie: tussen mannen en vrouwen, tussen degenen die zichzelf konden bedruipen en bedeelden, tussen ‘goed’ en ‘fout’ (hetgeen op dat moment overigens nog goeddeels een politieke keuze was die aan iemands eigen beoordeling werd overgelaten).

Partij, slaat en natie

In de euforische beginfase van de Bataafse Omwenteling, toen ‘alles één hart en geest was, en niet dan zuivere vaderlandsmin ademde’,[69] waren de Rechten van de Mens en Burger een bindmiddel tussen alle goede Bataven. Erg lang duurde die eenstemmigheid evenwel niet. In de woorden van het politieke weekblad *De Republikein*: ‘De Natie, in plaatse van zich, op de verklaarde eenparige rechten en plichten van den Mensch en Burger, door broederschap te vereenigen, wordt in partijschappen verdeeld.’[70] Het was daarbij niet op voorhand duidelijk waar de grens lag tussen legitieme politieke meningsverschillen - door de ‘waare Vaderlander’ juist toegejuicht[71] - en afkeurenswaardige partijschap. In de Nationale Vergadering werden die verschillen breed uitgemeten en in persorganen vaak nog uitvergroot. Gezien het vrij ongestructureerde verloop van de debatten in de Nationale Vergadering gaven die politieke periodieken vaak coherenter vorm aan bepaalde ‘partijprogramma's’. Zo deden *De Republikein* van Konijnenburg en *De Democraten* van Gogel en Ockerse dat voor de democratische positie

69 *De Republikein*, II (1795-1796) 338.
70 *De Republikein*, I (1795) 376.
71 *De Republikein*, II (1795-1796) 326.

en ontwikkelde, bijvoorbeeld, *Heraclyt en Democryt* van de voormalige Friese griffier Dibbetz een federalistisch standpunt.

Als zodanig had partijschap een negatieve connotatie: het was iets wat je je politieke tegenstander verweet die bijzondere belangen boven het algemeen belang liet gaan. *Heraclyt en Democryt* begon op 3 december 1796 hooggestemd: 'Onze pen behoort aan geen Parthy - aan geene Factie - onze pen behoort geheel aan het Vaderland alleen.'[72] *Heraclyt en Democryt* betwistte niemand het recht er een eigen mening op na te houden. In zijn nieuwjaarswens voor 1797 adviseerde de schreiende Heraclyt zijn landgenoten: 'gaat naar uwe eigen keus te werk en laat u niet van een ander zeggen zoo moet gy denken, of gy zyt geen Patriot.'[73] Het was met het patriottisme als met het geloof: onderzoek alle dingen en behoud het goede.[74] Dit alles was uiteraard een legitimatie van het eigen behoudende standpunt en een aanklacht tegen de 'raazende voorvegters van Een- en Ondeelbaarheid [...] die zig zelven alleen de waare patriotten noemen'.[75] De gedreven unitarissen die zogenaamd op eenheid uit waren, bereikten door hun manier van optreden precies het tegenovergestelde. Volgens de lachende *Democryt* zou juist de naam federalist 'de eernaam van elk braaf Patriot, en het Federalisme de verëeniging van deugd en bekwaamheid zyn'.[76]

Ook *De Democraten* bekritiseerde de partijschappen die de Bataven onderling verdeelden en stelde daar de ware volksvrienden tegenover. De natie heette verheven boven lage factiezucht en naarmate de volksstemming over het Ontwerp van Constitutie dichterbij kwam, raakte *De Democraten* steeds meer benieuwd naar de stem van die natie. 'Hoe denkt er toch de Natie over?', vroeg het blad zich op 20 juli 1797 af.[77] Zolang ieder het standpunt van zijn factie bleef vertolken, kwam men 'niet gemaklyk achter het gevoelen der Natie, want iedere afzonderlyke factie is evenwel maar een kleen gedeelte van het geheel'. In de sociëteiten was het gevoelen van de natie niet te vinden, want daar 'schaart zich soort by soort'. Het best kon de nieuwsgierige waarnemer nog terecht in de postwagen en vooral in de schuit, waar de mensen dicht opeengepakt zaten, elkaar de rug niet konden toekeren en waar door de benauwde ruimte een zekere vertrouwelijkheid ontstond. En als er dan bepaalde politieke opvattingen werden geventileerd 'behoefde [men] in de daad geen Lavater te zyn, om op de aangezichten te lezen, wie Oranje- en wie Republikeins-gezind was'.

Ook de radicale voorman Pieter Vreede maakte zich zorgen over het groeiende sektarisme. Al die verschillende sociëteiten leidden maar tot 'verdeeldheid tusschen het Volk, waar eenheid behoorde plaats te hebben en een onderling Esprit de Corps verwijdert ze nog verder'. Intriganten, demagogen

72 *Heraclyt en Democryt*, nr. I (3 december 1796) 3.
73 *Heraclyt en Democryt*, nr. 5 (31 december 1796) 79.
74 *Heraclyt en Democryt*, nr. 35 (29 juli 1797) 562.
75 *Heraclyt en Democryt*, nr. 34 (22 juli 1797) 560.
76 *Heraclyt en Democryt*, nr. 7 (14 januari 1797) 110.
77 *De Democraten*, II, 173-179, 20 juli 1797.

en dollemannen hadden daardoor vrij spel. Dit kon worden voorkomen 'wanneer alle rangen van Burgers bij één, in één Lichaam vergaderd zijn.'[78] Hij probeerde als het ware het idee van een roef-voor-alle-gezindten te formaliseren door van de grondvergaderingen een forum voor geregeld - wekelijks of maandelijks - politiek overleg te maken. Het werden dan 'gewettigde en Constitutioneele Volks Sociëteiten, waarin alle Burgers van alle stand en conditie, toe dezelve behoorende, op bepaalde tijden zouden bijeenkomen'. Vreede zag hierin 'schoolen, waarin de waare belangen des Lands worden onderwezen, de geesten opgeklaard en de harten ontvonkt. Zij zouden zijn de bewaarplaatzen der Vrijheid'.[79] Zijn voorstel werd door de vergadering afgewezen.

Voorafgegaan door een ronkende proclamatie werd het Ontwerp van Constitutie op 2 juni 1797 aan het Bataafse volk aangeboden. Uitbundig werden de vele helden en voorvaderen bezongen van 'dat Volk, dat de magtigste der Lodewyken dwong stil te staan op zyne gloriebaan'. Het was thans zaak met elkaar het grote volksverdrag aan te gaan 'in welks grootheid zich alle nietige Partyschappen verliezen'. Na alle moeizame beraadslagingen was nu dan toch eindelijk het grote ogenblik aangebroken voor een 'duidelyk Ja of Neen' van het volk: het eerste referendum uit de Nederlandse geschiedenis.[80]

Twaalf radicale Representanten die in de vergadering hun gelijk niet hadden kunnen krijgen, richtten zich mee een negatief stemadvies tot de natie: het zogenaamde manifest van de Twaalf Apostelen.[81] Hun bezwaar was dat het volk vars alle invloed was uitgesloten en het 'oude last-dier' bleef 'dat gints en herwaerts door eenigen wordt voortgedreven zonder dat het eenige zelfs-werking heeft'. De natie zou nimmer kunnen worden opgewekt tot grote daden

> zoo lang zij geen invloed op het Bestuur heeft. De geesten zullen altijd in de laegte blijven, waer in de afhangelijkheid van den wil van anderen haer gestort heeft. De harten zullen dat vuur van edele Vaderlandliefde niet voelen ontgloeijen voor een goedt, aen welks; beheering zij geen deel hebben. De Burgers zullen weer vreemdelingen blijven in hun eigen Vaderland; daar zal geen publieke geest heenchen; ieder Lid der Maatschappij zal het oude last-dier blijven, dat zijn eigen pak draegt; maer de Bataven zullen geene Grieken of Romeinen worden, wiens belangloze deugden en zelfs opöfferingen voor het algemeene heil des Vaderlands, nae zoo veele Eeuwen, ons nog zoo luisterrijk in de oogen schitteren.

De campagne tegen het grondwetsontwerp stortte het vaderland, aldus *Heraclyt en Democryt*, in de grootste en gevaarlijkste crisis die het in twee eeuwen was overkomen en was een vuurproef voor het nationale karakter.[82]

78 *Ontwerp van Constitutie*, II, 496.
79 *Ontwerp van Constitutie*, II, 496-497.
80 *Ontwerp van Constitutie*, III, facsimile 1-15.
81 *De Staatsregeling van 1798*, I, 492-500.
82 *Heraclyt en Democryt*, nr. 36 (5 augustus 1797) 594.

Gesteld voor de keuze tussen Ja en Nee verwierp het Bataafse volk het 'Dikke Boek' met grote meerderheid. De Republiek raakte daardoor in een impasse die meer was dan alleen een constitutionele crisis. Alle problemen waarmee het land kampte werden in verband gebracht met het onvermogen van de Bataven zichzelf aan een staatsregeling te helpen.[83] De beraadslagingen in de Tweede Nationale Vergadering kwamen daardoor onder zware druk te staan.

De tegenstelling tussen partij en natie werd nu verder toegespitst. Sommigen poogden nog steeds de fictie hoog te houden dat de constitutie de uitdrukking moest zijn van de ongedeelde volksstem. De meer activistische revolutionairen hadden die gedachte echter al lang losgelaten en volgden een meer sektarische strategie. 43 Representanten publiceerden eind 1797 een program van ononderhandelbare eisen waarmee ze elk verder overleg irrelevant verklaarden.

Hahn - allerminst een behoudsman - vond het manifest 'eene vooruitlooperij' op het werk van de constitutiecommissie en de Nationale Vergadering en op het eindoordeel van het volk, uitmondend in de 'ontbinding der Nederlandsche Maatschappij'. De Brabander Van Hooff sprak in termen van demagogie, insurrectie en anarchie en riep dat hij 'gezwooren heeft en ook bereid is zich voor het Volk op te offeren, maar dat hij dat Volk nimmer zal vleyen'. Een van de ondertekenaars kaatste terug dat ook hij reeds lang had 'hooren schermen met de woorden van Vrijheid, Volksgeluk, Volksinvloed, Gelijkheid en dergelijken. Dan ook de grootste dispooten en Aristocraten bezigden deze termen en het Volk wierd wars van die klanken en het wilde daadzaaken. Het werd dus tijd, door daaden en niet door brommende en niets beduidende woorden te toonen, welke gevoelens men in zijn ziel omvoerde'.[84]

Net als eerder in 1786-1787 lokte de scherpe polarisering ook tegengeluiden uit, gericht op de vereniging van alle ware patriotten. *De Democraten* publiceerde eind november 1797 een verhandeling - niet geschreven door een der redacteuren - 'over den aart en eigenschappen der Vaderlandsliefde', in de hoop dat deze 'tot zuivering van het Patriotisme veel mag bydragen'.[85] Nimmer, aldus de anonieme verhandelaar, werd het woord 'vaderlandsliefde' meer gebezigd dan sedert de 'omwending welke geduurende de laatste jaren in de begrippen der volken omtrent hunne staatkundige vryheid plaats gehad heeft'. Veel mensen kenden wel het woord maar niet zijn ware betekenis. Dat vaderlandsliefde in gemenebesten zuiverder was en krachtiger werkte dan in monarchieën, was door de ondervinding genoegzaam bewezen. In republieken bestond echter ook meer gewaande vaderlandsliefde. Monarchieën waren weliswaar minder onderhevig aan binnenlandse

83 Er werd een nauwe samenhang gezien tussen deze binnenlandse problemen en het onvermogen van de Bataven militair en maritiem een rol te spelen, zeker na de dramatische nederlaag van de Bataafse vloor bij Kamperduin op 11 oktober 1797. Zie hierna 319-321.

84 *De Staatsregeling van* 1798, I, 48-51.

85 *De Democraten*, II (1797) 312-328, 23 en 30 november 1797.

twisten, maar het waren dikwijls juist dat soort schokken die ‘voedsel en kragt aan de Vaderlandsliefde byzetten’. Republieken hadden hun grootste mannen vaak aan inwendige verdeeldheid te danken. Wel dreigde steeds het gevaar dat door eerzucht of eigenbelang gedreven lieden ‘onder den schyn van vaderlandsliefde, het belang des volks, tegen het hunne in de waagschaal stellen’.

In deze spanning tussen tweedracht en nationale eenheid, triomfeerde vooralsnog de tweedracht dankzij de staatsgreep van 22 januari 1798. Een rompparlement wierp zich op tot ware vertegenwoordiging van de natie, begeleid door op Frankrijk geïnspireerde revolutionaire retoriek met een hoog vaderland-gehalte. De president van de Nationale Vergadering verklaarde ‘dat het Vaderland is in gevaar’. De eed ‘dat wij het Vaderland zouden redden of op onze posten sterven’ moest nu gestand worden gedaan. De tijd voor aarzelen en delibereren was voorbij: ‘er moeten daadzaaken, er moeten groote stappen verricht worden en dit wel oogenblikkelijk.’ ‘Het geheele Bataafsche volk wacht van ons zijne behoudenis en het veege Vaderland heeft deszelfs smeekende oogen op ons geslagen. [...] Dat wij niet uit elkander gaan, voot dat wij met ruimte kunnen zeggen, het Vaderland gered en zijne vijanden ontwapend te hebben.’[86]

De revolutionaire voorhoede wist wat zij wilde en waarom zij dat wilde. Representant De Sonnaville verklaarde dat de ‘geheele Natie’ intussen wel had begrepen dat de heersende verdeeldheid een goede vereniging van gevoelens en begrippen onmogelijk maakte, waardoor de Bataafse Republiek weldra ‘al delibereerende en advyseerende’ te gronde zou zijn gegaan. De Republiek moest thans ‘van alle onkruid gezuiverd’ worden.[87] Zuivering - van de grondvergaderingen, het politieke personeel en het ambtenarenapparaat- werd inderdaad een van de meest opvallende en meest omstreden activiteiten van het nieuwe regime. Pieter Vreede, een van de juntaleiders van 22 januari, rechtvaardigde achteraf dit optreden: dat tot ‘welzyn des Vaderlands, ééne party, en wel de *energique* Republikeinsche party, over alle andre moest zegevieren. Dat alles ten dien einde moest worden ingericht en geschoeid, om aen die party met uitsluiting van alle andere, het Staatsbestuur in handen te stellen [...] dat de Republicainen de eenige *active*, en dus de eenige stemgeregte Burgers behoorden te zyn’.[88]

Zonder verdere verspilling van nationale tijd werd nu een grondwet geproduceerd en door de inmiddels gezuiverde grondvergaderingen aangenomen: de Staatsregeling van 1798, Nederlands eerste en meest programmatische grondwet die geheel in het teken stond van de een- en ondeelbaarheid en een blauwdruk bevatte van een nieuwe samenleving, op te leggen van bovenaf. De blijvende betekenis van deze staatsregeling is dat zij definitief de eenheidsstaat heeft gevestigd. Daarmee heeft zij ook een kader gesteld aan concepten als vaderland, volk, natie en nationaliteit.

86 *De Staatsregeling van 1798*, II, 1-2. Vgl. ook hiervoor 41.
87 *De Staatsregeling van* 1798. II, 39.
88 Vreede, *Verandwoording*, 19-20.

National karakter

Een hoofdmotief van de Bataafse Omwenteling was het streven naar nationale regeneratie. Die vloeide logisch voort uit de analyse van een samenleving in verval die de afgelopen decennia in zoveel vormen en toonaarden was gemaakt. Ten diepste placht de vaderlandse Verlichting dat verval moreel te duiden. Om het Bataafse volk er weer bovenop te helpen waren onderwijs en opvoeding dan ook een wezenlijk onderdeel van de politieke programma's. Ieder was ervan overtuigd dat het aankweken van zeden en deugden de beste methode was om ten slotte zo'n herboren Bataafs volk te krijgen. Dit begon met lezen en schrijven, maar daarnaast moest aan karaktervorming worden gedaan, niet in de laatste plaats aan vorming van het nationaal karakter.

De Democraten, het weekblad van Ockerse en Gogel, tilde dit vraagstuk uit boven het niveau van het alledaagse debat in het programmatische 'Vertoog over de volksverlichting door nationale instellingen' (16 maart 1797, dus tijdens de eerste ronde van het constitutiemaken).[89] De redenering was dat staatsvorming zonder gelijktijdige natievorming zinloos was en dat de politieke omwenteling, wilde zij kans van slagen hebben, gepaard moest gaan met een 'zedelyke revolutie': 'verlicht het volk, vormt de openbare denkwyze, herstelt den Natie-geest, het Character, verbetert de zeden, en vestigt in deeze gronden alleen eene Constitutie, die anders binnen weinig tyds in den afgrond moet wegzinken.'[90] Het volk moest een 'Nationale gedaante' krijgen 'die het voor altoos belet zich met zyne buuren te vermengen'. Zonder algemene opvoeding konden er ook geen ware republikeinen komen en zou de 'Staat enkel uit *individus* en niet uit eene Natie bestaan'.

Het verloop van de revolutie tot dusver vertoonde maar weinig nationaal karakter:

> Waar is dan dat Character der Natie? Tot nog toe zien wy, ook in den besten zin, slechts spiegels, die zich voordoende beelden terug kaatsen. Hoe kan eene Natie Character hebben, die niet ophoudt tcgenstrydig in hare gevoelens en handelingen met zich zelve te zyn, die hare eigene afgoden vertrapt, hare schynvrienden liefkoost... Ziet daar het Patriotismus der Natie, Slaven willen wy wel niet zyn, maar daadlyk vry te wezen is ons onbekend!

We verzaken wel de stadhouder, maar de verzaking van onze ondeugden kost ons blijkbaar te veel. Dat we het 'Republikeinsch Character, het Nationaal gelaat' missen, zien we duidelijk, maar we laten het bij uiterlijk vertoon en ijdel gezwets. We voelen zeer wel onze algehele mismaaktheid, maar in plaats van ons met eigen kleding te bedekken, omhangen we ons met de lappen van onze buren en ontlenen we aan vreemden de slechtste gewoonten. Om de komende constitutie te handhaven moeten de mensen daarom zelf hervormd worden, onder meer door aandacht voor vaderlandse deugden als matigheid, nederigheid, eerlijkheid, nijverheid en eenvoud.

89 *De Democraten*, II (1797) 34-40, 16 maart 1797. Vgl. hiervoor 83.
90 Aldus de redactionele inleiding voorafgaand aan het vertoog.

De schrijver van dit imposante vertoog is helaas onbekend gebleven, maar moet waarschijnlijk gezocht worden in de onmiddellijke omgeving van de redactie.[91] In dezelfde weken waarin het verscheen legde *Democraten*-redacteur Ockerse de laatste hand aan het derde deel van zijn algemene karakterkunde, gewijd aan 'het nationaal character der Nederlanderen'.[92] Hierin gaf hij een interpretatie van Nederland als een samenleving die in al haar diversiteit toch een nationale maatschappij genoemd mocht worden.[93] Hij maakte als het ware de balans op van de Nederlandse geschiedenis en de Nederlandse Verlichting, in het licht van de actuele discussies over staat en samenleving. Zijn karakterschets, hoe wetenschappelijk ook gefundeerd, was daarmee tegelijk een ideologisch manifest.

Engelberts kon in 1763 en 1776 alleen nog de contouren aangeven van de Nederlandse Verlichting. Swildens had die in zijn *A-B boek* uit 1781 al helder en zelfs vrolijk ingekleurd, maar liet op zijn beurt de staatkundige implicaties wat in het midden (deels ongetwijfeld uit politiek opportunisme). Ockerse ging in 1797 uit van een onverbtekelijke samenhang tussen cultuur en politiek, tussen natie- en staatsvorming (hoe problematisch de coördinatie van die beide processen in de praktijk ook was). Uit de Nederlandse geschiedenis construeerde hij een opdracht tot verdere politieke eenwording die op haar beurt de maatschappelijke en culturele ontwikkeling weer zou moeten bevorderen.[94] Hij hoopte dat de nieuwe orde ook een nieuwe impuls zou geven aan handel, visserij, fabrieken en andere takken van bestaan, en bovendien aan kunsten en wetenschappen. De overheid moest bij dit alles een actieve rol spelen: 'Dit is waar Patriotismus; dat zal het vaderland niet alleen vrij, maar ook gelukkig en ontzagchlijk maken; dit zal onze omwending zegenen, en duurzamer gedenkteken dan van goud en marmer zijn voor de eerste grondleggers onzer vernieuwde Staatinrichting!'[95] Voor Ockerse was 'patriotismus' niet in de laatste plaats het verlichte ideaal van de maakbare samenleving met de overheid als motor.

Ook de 'zelfdenker' Ockerse kon niet alle problemen tot een oplossing brengen. Onwillekeurig speelde bij hem nog de typisch patriotse ambitie mee het wonder van de Gouden Eeuw te herhalen. Tegelijk besefte hij dat de veranderde omstandigheden, inclusief de veranderde aard van de Bataven zelf, dit niet langer mogelijk maakten. In de tijd dat de Nederlandse deugden groot waren geweest, waren hun ondeugden dat evenzeer. Maar naarmate de Nederlanders meer beschaafd waren geraakt en zich minder schuldig hadden gemaakt aan de vroegere uitspattingen, was er ook veel verloren gegaan van de oude eerlijkheid, oprechtheid, vroomheid, eenvoudigheid,

91 Vgl. hiervoor 83 noot 45.
92 Okerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde. Derde stukjen, behelzende het nationaal character der Nederlanderen*. Het voorbericht is gedateerd 28 april 1797.
93 Vgl. ook 'De ideoloog. Willem Anthonie Ockerse als exempel', hierna 309-310.
94 Vgl. ook de Doctrina-lezingen van Wiselius uit 1793. Wiselius, *De staatkundige verlichting der Nederlanderen*.
95 Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde. Derde stukjen*, 40.

standvastigheid, welwillendheid, zedigheid, matigheid en nijverheid. Datzelfde gold trouwens voor natiezucht en vaderlandsliefde. Toen Nederland nog groot was, gingen grote deugden en grote ondeugden samen. Inmiddels waren die deugden 'deugdjens' geworden; het oude, massieve was eruit verdwenen, net als trouwens het grove en brutale uit de nationale ondeugden.[96]

In de politieke impasse van 1797 worstelde Ockerse nog met deze paradox, maar het is toch al voelbaar in welke richting zijn gedachten gaan. Van het martiale nationalisme en het 'soldaatje spelen' uit de patriottentijd had hij al afscheid genomen: 'De edele roersels van roem en Vaderlandsmin bewegen ons niet meer, dan voor een oogeblik. Veelen blozen op het denkbeeld van soldaat des Vaderlands te zijn, of waggelen onder de forsche wapenrusting onzer kloeke voorvaderen.'[97] Op een andere manier wilde hij dat verleden van de Gouden Eeuw echter wel activeren: door het te historiseren, te erkennen als geschiedenis, voltooid verleden tijd weliswaar, maar daarom niet minder bron van inspiratie voor de beschaafde, verlichte Bataafse burger uit het heden. In zedelijk opzicht wilde hij ook niet terug naar de ruwe-bolster-blanke-pit-moraliteit uit de gloriedagen van de Republiek. Je kon de toegenomen beschaving immers moeilijk ongedaan maken. Wel wilde hij een zuivering van zeden, waarbij het 'stil, gereegeld, huislijke leven' van weleer tot eigentijdse norm werd verheven.[98] Nog voordat de constitutionele mist was opgetrokken, leverde Ockerse met deze proeve van zelfdenken een belangrijke bijdrage aan het ideologisch fundament van Nederland in de negentiende eeuw. Zijn boek werd een klassieke tekst - vaak het uitgangspunt - voor het discours over het Nederlandse volkskarakter.[99]

Vaderlands gevoel

De periode januari-juni 1798 was het draaipunt van de revolutie. Enerzijds werd toen het grote doel van een grondwet, met de eenheidsstaat als spil, eindelijk bereikt, anderzijds vervreemdde de manier waarop dat ging - door middel van een staatsgreep en vervolgens een zuivering van de politieke natie - velen voorgoed van de politiek. De blijvende verdienste van de revolutionairen was dat ze zorgden voor een doorbraak in de constitutionele impasse. Hun 'fout' dat ze de revolutie niet 'nationaal' wisten te maken. Dit laatste werd het uitdrukkelijke doel van de tweede staatsgreep van 1798, die van 12 juni, die het radicale personeel aan de kant zette maar de staatsregeling handhaafde. Met dit al mag men 1798 zien als een hoogtepunt van staatsvorming, maar tegelijk als een dieptepunt van natievorming.[100]

96 Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde. Derde stukjen*, 184.
97 Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde. Derde stukjen*, 264.
98 Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde. Derde stukjen*, 59.
99 Vgl. bijvoorbeeld Rüter, 'De grondwet en het Nederlandse volkskarakter', Van Heerikhuizen, 'Sociologen in de jaren dertig en veertig over het Nederlandse volkskarakrer' en de bibliografische aantekening van Rob van Ginkel in Koch en Scheffer (red.), *Het nut van Nederland*, 280-282.
100 Zie hiervoor 85.

Na 1798 zien we een voortschrijdend proces van depolitisering, in feite de *dérévolution* die zich voordoet na elke omwenteling. In de conjunctuur van nationale sentimenten betekende dit dat de fase van een naar buiten gericht nationalisme, dat zich in de patriottentijd zeer nadrukkelijk had gemanifesteerd en na 1795 vooral de vorm aannam van ritueel aanroepen van het vaderland bij bijzondere gelegenheden, ten einde kwam. In plaats daarvan raakte een heel ander vocabulaire in zwang, dat veel minder martiaal was en juist refereerde aan het '*inwendige*, stille, zachte genot van een geruste maatschappij'.[101] Aan het opbloeien van dit vaderlands gevoel omstreeks 1800 droegen ook de Fransen bij door zich steeds minder als bevrijders en steeds meer als bezetters te gedragen.

Het politiek gebruik van termen als 'volk' en 'natie' verdween nu naar de achtergrond en 'vaderland' maakte een opvallende comeback. Dit leek een terugkeer naar de bovenpolitieke vaderlandsliefde van de jaren 1770 maar kon dat in de praktijk toch niet zijn. Daarvoor was er in de tussenliggende decennia te veel gebeurd. Het vaderlandse gevoel van 1800 miste de optimistische herstelverwachting van weleer en ging juist uit van een onverbiddelijke breuk met het grote verleden van de Republiek. Dat verleden werd nu op afstand gezet, gehistoriseerd op de manier die Ockerse al had aangeduid. Dit wil overigens allerminst zeggen dat er geen belangstelling meer voor was. Die belangstelling groeide - na de sterk op de actualiteit gerichte jaren 1795-1798 - juist ongemeen. Maar het was inderdaad een historische interesse, niet langer ingegeven door het gevoel (dat vooral de patriotten nog hadden, inclusief een late patriot als Daendels[102]) nog in hetzelfde tijdsgewricht te leven en het wonder van de Gouden Eeuw te kunnen herhalen.

De partijtegenstellingen tussen Bataven onderling en ook die tussen Bataven en orangisten verloren zozeer aan betekenis dat men - conform het spraakgebruik uit de tijd zelf - mag spreken van een 'nationalisering' van de revolutie. De natie werd nu niet meer in de eerste plaats in de publieke sfeer beleefd, maar juist in de binnenkamer of in het genootschap, dat trouwens toch vaak de aanblik had van een vergrote huislcamer. De bronnen van dit 'vaderlandse gevoel' - zoals het toen ook werd genoemd[103] - zijn van een geheel andere aard dan de tot dusver geciteerde. Nu komen veeleer creatieve literaire teksten in aanmerking naast uitingen van beeldende kunst. Bij deze vormgeving van het vaderland als *imagined community* (Benedict Anderson) en als gevoelsgemeenschap, werd in de jaren 1800-1813 een heel repertoire aan beelden en metaforen ontwikkeld. Uitgangspunt was de bovenpolitieke vaderlandsliefde uit de jaren 1770 die soms nog bijna letterlijk werd herhaald. In het artikel 'Het Vaderland' uit het *Weekblad voor Kinderen* -

101 Zie hierna 288.

102 Daendels dacht nog geheel in oud-patriotse termen. Hij werd gedreven door de 'ijver en zucht om door een actieve deelneeming 's Lands glorie te herstellen en den nationaalen geest aan te vuuren'. Deze houding was in de Bataafse Tijd echter meer uitzondering dan regel. Zie 'Caesar, Brutus, Cincinnatus. Daendels als redder van Nederland', hierna 315-328.

103 Zie bijvoorbeeld Spandaw, *De Vrouwen* (1807) 55.

bedoeld voor kinderen van zes tot twaalf maar geschikt voor alle leeftijden - herleefde dit verlichte harmoniemodel.[104] Een vignet met de Nederlandse maagd, voorzien van speer, hoed, roedenbundel en hoorn des overvloeds, moest het vaderland verbeelden. Dartelende kindertjes symboliseerden landbouw, zeevaart, kunsten en wetenschappen. Van een samenleving in verval leek geen sprake. Het ging er juist om hoe het vaderland tot zijn tegenwoordige welvaart en voorspoed gekomen was. Het antwoord laat zich raden: door het vernuft, de moed, de vlijt en de deugdzaamheid der voorvaderen, wier voetspoor de hedendaagse jeugd vooral moest volgen.

Vaderlandsliefde heette de natuurlijke neiging van alle mensen voor het land van hun geboorte. Waar de mens een gezellig wezen was en de volken der aarde in zoveel opzichten van elkaar verschilden, lag het voor de hand dat de mens zich daar het beste thuis voelde waar hij de omgeving kende, de taal verstond en de gewoonten begreep. Kortom: in zijn vaderland. Het was ook de liefde voor het vaderland die de mens aanzette om ‘moetassen en onvruchtbaare gronden in een paradys als 't ware te herscheppen, en dit, lieve kinderen! heeft zy meer dan ergens elders in ons vaderland gedaan’. Moerassen en plassen waren drooggelegd; bossen waren omgetoverd in korenvelden, boomgaarden en de heerlijkste weilanden. De Nederlandse koeien waren ‘onder allen die van Europa de schoonsten en geeven de meeste melk’. Dit alles dankzij de ‘vlyt onzer voorouderen, hun overleg en huislyke spaarzaamheid’. De boodschap was duidelijk en op zichzelf niet erg verrassend: het vaderland van de Nederlanders was zo bijzonder omdat ze het eigenhandig gemaakt en in stand gehouden hadden.

Niet ieder vervatte omstreeks 1800 zijn vaderlands gevoel echter nog in deze eendimensionale gemeenplaatsen. Het vaderlandbeeld werd juist steeds verder ingevuld en gecompliceerd. Velen, en vooral veel dichters, begonnen het vaderland te bezingen in termen van verloren grootheid en naderende ondergang. De Bataven, die hun land eerst op de golven hadden veroverd, dreigden het thans weer aan het water te moeten teruggeven, klonk het in vele toonaarden.[105] M.C. van Hall varieerde in 1805 op deze waterige ondergangsmetaforiek door het vaderland voor te stellen als een bos, het Haagse Bos, een *lieu de mémoire* die grote daden en historische momenten had meegemaakt, maar nu oud en vermolmd onder de stormen van de tijd dreigde te bezwijken.[106] Dit ondergangsdenken was in hoge mate paradoxaal. Het verval dat in de jaren 1760 en 1770 tot vervelens toe was uitgesponnen als retorische strategie gericht op nationaal herstel, moest nu heel letterlijk worden genomen. Tegelijk stimuleerden deze sentimenten het besef van culturele identiteit en eigenheid dat juist in de verdrukking sterk opleefde en diende als cultureel houvast in bange tijden. Deze functie van de vaderlandse geschiedenis en cultuur werd expliciet onder woorden gebracht in een

104 ‘Het Vaderland’, *Weekblad voor Kinderen*, I (1798) no. 27 [medio 1798], 209-216.
105 Vgl. hiervoor 88.
106 Van Hall, ‘Het Haagsche bos, aan J.F. Helmers’, *Gedichten*, 1-7.

Nederlandse variant van het discours dat Rousseau al vertolkte: hoe een volk zijn nationaliteit overeind kan houden in tijden van toenemende onvrijheid of zelfs totaal verlies van onafhankelijkheid.[107]

Het begrip ‘vaderland’ kreeg hierdoor in de jaren 1800-1813 een nieuwe lading. Na de wat simplistisch verlichte inkleuring van de jaren voor 1780 werd het nu veel gevoeliger - misschien zelfs romantischer - geduid. De vaderlandse *Gefühlsgemeinschaft* kreeg connotaties als *community of suffering* en *communauté de rêve*. Deze verdieping van het vaderlands gevoel in de jaren 1800-1813 is voor de verdere ontwikkeling van het Nederlandse nationaliteitsbesef (en voor de terminologie daarvan) van grote betekenis geweest. Tal van negentiende-eeuwse clichés die later eindeloos werden herhaald, zijn juist in deze jaren gemunt en ingeslepen. De Hollandse taal was het vehikel voor die gemeenplaatsen maar werd bovendien zelf gekoesterd als cultureel erfgoed. Vaderland en moedertaal werden een onverbrekelijke twee-eenheid, getuige bijvoorbeeld de dichter Adam Simons: mijn moeder ‘gaf mij Vondel in de hand [...] En sprak van 't lieve Vaderland...’[108]

Een opvallend aspect van deze invulling van ‘vaderland’ was dat het begrip nu nadrukkelijk naar binnen werd gekeerd en zich richtte op de private sfeer. De aandacht ging uit naar de beschaafde burgerlijkheid van de Bataven en naar het gezin als hoeksteen van de samenleving, met bijzondere waardering voor de plaats en de rol van de vrouw. Het accent verschoof van de mannenwereld van oorlog en politiek naar een vrouwenwereld waarin vaderlands gevoel en huiselijk geluk nauw samenhingen. De Groningse dichter Hajo Spandaw bezong in vele toonaarden de ‘stillen wellust van 't huiselyk genoegen’.[109] Hij werd hiermee een van de voornaamste vormgevers van het negentiende-eeuwse huiselijkheidssyndroom.[110] Hij verheerlijkte *De Vrouwen* in een uitvoerig dichtstuk in vier zangen (1807).[111] Het vaderland overleefde de barre jaren 1800-1813 niet in de laatste plaats als moederland. De man op zijn beurt leek haast het gelukkigst als ‘vergeeten burger’, zoals Pieter Pijpers, eertijds huisdichter van de gewapende burgers van Amersfoort, het in horatiaanse termen uitdrukte.[112] Waar het vaderland vaak werd opgevat als een *extended family*, waren de tijden er nu eerder naar om het te laten onderduiken in de knusse en veilige microkosmos van het huisgezin.

107 Zie hierna 156-157.

108 Simons, ‘Mijne kindsheid’, *Gedichten*, 87.

109 Spandaw, *Gedichten en redevoeringen*, 106.

110 Vgl. Krol, *De smaak der natie* en idem, ‘Huiselijkheid in soorten en maten’.

111 Spandaw, *De Vrouwen* (1807). In 1819 publiceerde hij een tweede, herziene en verbeterde druk.

112 Pijpers, *Eemlandsch Tempe, of Clio op Puntenburgh* (1803) 179. Dit landgedicht - een ‘denkbeeldige wandeling’ in de omgeving van Amersfoort - is een aaneenschakeling van klassieke en eigentijds-verlichte gemeenplaatsen. Pijpers bezong de ‘gouden middelmaat’ en het ‘kleen bestek van gekozen vriendenkringen’ (38), en vermaande ‘verblinde stervelingen’ die hun heil zochten in ‘vreemdde kringen’: ‘'t Woont bij hen, die u omringen, 't Woont in 't huisselyk geluk...’ (218). In *De Vryheid in Nederland* (1785) had Pijpers het patriotse programma op rijm gezet.

Nu waren al deze verlichte vaderlanders tegelijk ook wereldburgers. Zo hadden ze zich geëmancipeerd in de loop van de achttiende eeuw en zo bleven ze zich nadien ook voelen, zeker in hun meer opgeklaarde ogenblikken. Of er een spanning werd ervaren tussen dit kosmopolitisme en het inmiddels doorleefde vaderlandse gevoel van na de revolutie, was misschien meer een zaak van persoonlijke keuze dan van filosofie of theorie. Kosmopolitisme en nationaliteitsidee waren in de loop van de achttiende eeuw in nauwe samenhang ontwikkeld en konden zonder probleem naast elkaar bestaan: elk mens was immers niet alleen burger van de wereld maar ook van zijn land van inwoning. De kantiaan Paulus van Hemert, een uitgesproken aanhanger van de leer van het verlichte wereldburgerschap, schreef in 1804 in zijn populariserende *Lectuur bij het ontbijt en de thetafel*: 'Iedere Natie heeft eene, Haar eigen idiosyncratische wijs, op welke zij zig de dingen voorstelt, en waar van spraak, karakter, physiognomie, godsdienst, zeden, gebruiken, allen te zamen de afdrukzels zijn. [...] Deze wijs van voorstellen kan wel langzamerhand verfijnd, gelouterd, verbeterd; maar nooit kan zij met geweld verstoord, en uitgeroeid worden.'[113] Voor Van Hemert was deze opvatting volkomen in harmonie met de milde geest van wereldburgerschap waaruit ware vaderlandsliefde immers voortvloeide.[114]

Toch laat het zich raden dat in affectieve zin voor velen de verhouding tussen wereldburgerschap en vaderlandsliefde geleidelijk verschoof. Hoezeer de laatste in theorie ook ondergeschikt bleef, in de praktijk kwam zij centraler te staan naarmate de politieke omstandigheden verslechterden en de economische malaise toenam. Ook notoire wereldburgers bekenden zich toen onomwonden tot het vaderland. Dit steeds pregnanter, om niet te zeggen dwingender, worden van het nationaliteitsbesef is kenmerkend voor de jaren 1800-1813. Het staatkundige kader van de eenheidsstaat werd toen allereerst opgevuld met culturele (inclusief historische) waarden. Toen datzelfde staatkundige kader met de Inlijving van 1810 tijdelijk verdween, bleek die culturele eigenheid krachtig genoeg om ook een verlies van soevereiniteit te kunnen doorstaan en weerstaan.

In 1814 en 1815 publiceerde Willem Anthonie Ockerse een viertal *Napoleontische redevoeringen*. Daarin analyseerde hij het fenomeen Napoleon met inbegrip van het effect daarvan op Nederland. Deze kenner van het nationale karakter (én progressieve Bataaf) beklaagde zich over de Inlijving waarin 'alles zich moest krommen naar den Franschen vorm, zoo strijdig met uwe zeden en belangen. Er mogt geen spoor van uw eigen volksbestaan overblijven; en wat nog Nederlandsch karakter was, moesten tijd en leed geheel uitkrassen.'[115] Over de uniformerende tendenties van het napoleontische regime was hij uiterst negatief. Hij sprak over het 'opdringen van ééner-

113 Van Hemert, *Lectuur bij het ontbijt en de thetafel*, I (1804) 95.
114 *Lectuur bij het ontbijt en de thetafel*, II (1804), 50.
115 Ockerse, *Napoleontische redevoeringen. Eerste tweetal*, 44.

lei Staatsvorm en Wetten aan allerlei landaard, trots zoo menig' verschil en botsing in Zeden, Volkskarakters en belangen: als of hetzelfde kleed aan reus en dwerg passen kon, of dat leeuwen en lammeren op dezelfde wijze re regeren waren![116] Het parool van verlicht wereldburgerschap, hoezeer op zichzelf ook door Ockerse aangehangen, werd geheel uit het oog verloren toen hij zich gepassioneerd keerde tegen Franse zeden, Franse valsheid, Frans verraad en Franse bloedwraak.[117]

Ockerse beschouwde de vrijwording van 1813 in dubbel opzicht als een wedergeboorte. De tiran en zijn overheersing waren verdwenen, maar de 'aloude wanvormigheden' die eerder tot de revolutie hadden geleid evenzeer.[118] Moeder en dochter waren door dezelfde slag gevallen, 1813 was tegelijk voltooiing van de revolutie én een nieuw begin. De één- en ondeelbaarheid zag Ockerse nog steeds als de 'grootste aanwinst der Fransche revolutie voor dit land'.[119]

Gelukkig herleefde in 1813 ook de eendracht, zowel in Europa als in Nederland. Want eendracht was de ware staatkundige wijsbegeerte van deze eeuw, de schoonste zedenles die wij in de lange worstelbaan onzer ongelukken hadden moeten aanleren. Tweedracht was het monster.[120] In 1813 was het parool van Nederland, en ook dat van Ockerse, 'vergeten en vergeven'. Hij wierp een 'bedekkende sluijer over alles, wat de verledene tijden ons als de ware oorzaken van zoo veel onzaligs aanwijzen: wie zou hier de hand onbevlekt in den besmetten boezem steken kunnen?' En hij wees erop dat juist door het optreden van het 'monster' Napoleon de oude veten waren vergeten. Door diens toedoen 'herleefde in onze borst, met een edel zelfgevoel, de ware broederzin, de goddelijke Vaderlandsliefde...'[121]

Ockerse besloot zijn *Napoleontische redevoeringen* met een evocatie van het nationaal karakter van de Nederlanders: 'Waar is het Volk, dat in onzen tijd zoo vele deugden luisterrijker vereenigde, dat onder alles meer van zijne voorouderlijke zeden bewaard, meer karakter en *nationaliteit*, meer zedelijk gevoel ontwikkeld, kortom, dat meer gedaan heeft voor zijne eigene behoudenis en voor de schoone zaak der menschheid?' Juist dankzij de tuchtiging van de Inlijving was het beste van de oude volksaard weer bovengekomen, zoals 'die stemming tot soberder, werkdadiger, huishoudelijker levenstrant', en 'dat zagt godsdienstig gevoel'. Met de zelfstandigheid dreigde ook Nederlands volksaard te verdwijnen, en een 'reeds ontaardend kroost' leek vervangen te worden door een 'teelt van verfranschte bastaarden'. Maar gelukkig begonnen in 1815 de aloude eigendommelijke geaardheid en veerkracht zich alweer te herstellen, getuige onder meer de afkeer van 'Fransche, van alle

116 *Ibidem*, 69.
117 Ockerse, *Napoleontische redevoeringen. Tweede tweetal*, 58.
118 *Ibidem*, 81.
119 *Ibidem*, 128.
120 *Ibidem*, 72.
121 *Ibidem*, 94-95.

vreemde zeden en invloeden...' Dit gaf hoop op een 'geheele verjonging en nieuwe eeuwentelling der Nederlandsche natie...'[122]

Zo werd in 1813 een nieuw evenwicht bereikt in de thematisering van het begrip 'vaderland'. Sinds het begin van de vernederlandsing van de Verlichting had het een duidelijke conjunctuur doorgemaakt: bovenpolitiek maar misschien toch steeds meer cryptopolitiek in de jaren 1760 en 1770, sterk gepolitiseerd in de patriottentijd, ritueel-retorisch in de Bataafse revolutiejaren 1795-1798, om ten slotte omstreeks 1800 een nieuwe kleur te krijgen als het vaderlands gevoel dat, hoezeer ook cultureel bepaald, toch een onmiskenbaar politieke functie had in het hooghouden van de nationale identiteit in de Franse Tijd. Typisch verlichte noties als het ideaal van wereldburgerschap hadden de revolutiejaren - toen de Verlichting zichzelf was tegengekomen - niet ongeschonden overleefd. Hoewel nog altijd lippendienst werd bewezen aan dit verlichte ideaal, kreeg het denken in termen van nationaliteit veel meer klem en nadruk. Het onderscheid tussen *eigen* en *vreemd* - dat overigens inherent was aan de nationale karskterleer - kreeg nu een nieuwe relevantie. Al meteen na 1795, toen de Fransen als bevrijders waren binnengehaald om een hervorming van staat en samenleving mogelijk te maken, werd de eigenheid van de Nederlanders ook door radicale Bataven onderstreept om de grenzen van de Franse bemoeienis aan te geven. In de verslechterde politieke omstandigheden van na 1800 groeide dat identiteitsbesef uit tot het belangrijkste houvast van Nederland. De grens tussen eigen en vreemd werd verder aangescherpt. De nadruk op die eigenheid kreeg soms de waardering van morele superioriteit, preluderend op de lof der kleinheid die zo typerend zou worden voor het Nederlandse natiebesef in de verdere negentiende en twintigste eeuw.

Nederland maakte in deze decennia een conjunctuur door van politisering en depolitisering waar het vaderlandbegrip op geheel eigen wijze doorheen speelde: partij- en actieleuze in de jaren 1780, grondslag van nationale verbroedering (met afwijzing van alle partijschap) na 1800. Deze begripsverschuivingen waren deels het gevolg van veranderingen in de binnenlandse en internationale, zowel politieke als economisch-sociale context. Daarbinnen ontwikkelde het vaderlandbegrip echter een eigen dynamiek die meer was dan alleen de reflectie van dergelijke ontwikkelingen. Het speelde in die context ook een medebepalende en op sommige momenten zelfs constitutieve rol.

122 Ockerse, *Napoleontische redevoeringen, Eerste tweetal*, 119-121.

Voor vaderland en Oudheid. Het klassieke paradigma in de laat achttiende-eeuwse Republiek

Neoclassicisme is de uit de negentiende eeuw stammende en negatief bedoelde aanduiding voor een stijl - misschien zelfs een levensstijl of een beschavingsnorm - die voor de tijdgenoot, om met Bilderdijk te spreken, juist in het teken stond van positieve waarden als 'goede smaak, ware oudheidkennis en antique geest'.[1] Klassieke eenvoud en zuiverheid, natuurlijkheid en vanzelfsprekendheid waren er de kenmerken van. Deze 'ware smaak der oudheid'[2] plegen we te associëren met verlichtingsidealen als de volmaakbaarheid van de mens en zijn streven naar geluk, maar ook met de Franse Revolutie, die de Verlichting haar onschuld ontnam. Frankrijk biedt een vrij scherp beeld van het neoclassicisme. We beschouwen die verbindingen met het culturele klimaat van de Verlichting en de politieke wereld van de Franse Revolutie als niet onlogisch. Toch weten we bij nadere beschouwing dat vooral de koppeling van artistieke en politieke progressiviteit - het neoclassicisme als stijl van de revolutie - niet onproblematisch is. Had immers David zijn programmatische *Eed van de Horatii* niet al in 1784 geschilderd, nota bene in opdracht van het Franse hof?[3] Of, om een andere beeldbepalende kunstenaar te noemen, de architect Ledoux: waren diens befaamde tolhuizen rondom Parijs juist niet in hoge mate typerend voor de fiscale verstarring van het *ancien régime* waaraan de revolutie een eind zou maken?[4] Met andere woorden: de zogenaamde stijl van de revolutie bestond al vóór de revolutie, maar werd door haar als het ware geannexeerd en vervolgens verder ontwikkeld.

Wie met deze voorkennis gewapend de Nederlandse Republiek in de laatste decennia van de achttiende eeuw beziet, kan meteen vaststellen dat verbindingen die voor Frankrijk met enige uitleg nog wel te verdedigen zijn (tenslotte ontpopte David zich inderdaad tot de ceremoniemeester en de huisschilder van de revolutie), in de Nederlandse verhoudingen vaak meer vragen oproepen dan beantwoorden.

Wie kijkt naar de opdrachtgevers van bouwwerken volgens de 'ware

1 Vgl. Honour, *Neo-classicism*; Rosenblum, *Transformations in late eighteenth-century art*; Paulson, *Representations of revolution, 1789-1820*; Smith, 'Neo-classicist and romantic elements in the emergence of nationalist conceptions'. Over Bilderdijk; Van Swigchem, 'Mr. Willem Bilderdijk en de bouwkunst', 366.
2 Van Swigchem, *ibidem*.
3 Honour, *Neo-classicism*, 71.
4 Honour, *Neo-classicism*, 70.

smaak' zou het neoclassicisme met evenveel recht de kunst van de reactie als van de revolutie mogen noemen, als we die benamingen gemakshalve even gelijkstellen met orangistisch versus patriots. Alleen al in Haarlem staat immers tegenover de opdrachten van patriotse doopsgezinden het voor de orangist en geboren Engelsman Henry Hope gebouwde paviljoen Welgelegen. Waar hier de mode ophoudt en de politiek begint - zo die al een rol speelt - is vaak moeilijk vast te stellen.[5] Als de prominente Utrechtse patriot A.H. Eyck in de jaren 1780 zijn buitenhuis Eyckenstein in Maartensdijk herbouwt, doet hij dat in neoklassieke stijl. Zijn zoon voorziet het vervolgens omstreeks 1809 van een massieve klassieke portico van bijna brutale proporties, mogelijk uit triomfalisme over de politieke wederopstanding van de familie in de Bataafs-Franse Tijd.[6]

Om het Nederlandse neoclassicisme te kunnen plaatsen in het culturele en politieke klimaat van de laat-achttiende-eeuwse Republiek, lijkt het zinvol uit te gaan van de functie van het klassieke paradigma in die tijd. Met andere woorden: welke rol hebben 'de klassieken' (zelf natuurlijk allerminst een gefixeerde grootheid) gespeeld in de culturele en politieke veranderingen van deze bewogen decennia? Misschien krijgen we zo een antwoord op de vraag of het neoclassicisme als stijl meer is geweest dan alleen de nieuwste mode. En ook op de vraag of het inderdaad zinvol samenhangt met de culturele vernieuwingen van de Nederlandse Verlichting en met de daarmee weer op complexe wijze verbonden politieke beweging van patriotten en Bataven. De conclusies of suggesties waartoe deze verkenning leidt, hebben overigens niet meer dan een schetsmatige pretentie wegens het ontbreken van systematisch vooronderzoek op de meeste deelgebieden.[7]

Antiquiseren

Het clichébeeld van de Nederlandse achttiende eeuw als pruikentijd en als een periode van onstuitbaar verval geldt al lang als achterhaald. De ervaring leert echter dat dergelijke gemeenplaatsen heel hardnekkig zijn en soms op de meest onverwachte momenten de kop opsteken. Het debat over de Republiek in haar 'nadagen' wordt tegenwoordig in andere termen gevoerd. Liever dan over de eeuw van het verval, spreken we nu immers over de eeuw van de Verlichting. Dat wil zeker niet zeggen dat er zich geen achteruitgang heeft

5 Thomas von der Dunk maakt overigens aannemelijk dat Welgelegen, ontworpen door de Sardijnse consul Triquetti, beter als een internationaal stilistisch statement kan worden beschouwd, dan gesitueerd in de context van het Nederlandse neoclassicisme: 'Het patriotse bouwen', 28.

6 Vgl. Kruidenier en Van der Spek, *Maartensdijk*, 123-125. Met dank aan dr. Thomas von der Dunk.

7 Sinds de eerste publicatie van dit essay in 1989 in de catalogus van de tentoonstelling *Edele Eenvoud* is de situatie gelukkig verbeterd. Op het gebied van de bouwkunst heeft Thomas von der Dunk een reeks kleinere studies gepubliceerd en enkele samenvattende artikelen. In 'Het patriotse bouwen' geeft hij een genuanceerde heroverweging van het mogelijke verband tussen politiek en bouwstijl.

voorgedaan. Maar de ontrafeling van het contemporaine discours daarover levert veeleer een uiterst complex en vaak fascinerend panorama op van een samenleving die juist volop in beweging was, en dat zeker niet alleen in achter- of neerwaartse richting.

Het streven naar regeneratie van het vaderland dat uit dit zelfonderzoek voortkwam, uitte zich op allerlei manieren, allereerst cultureel en dan met name literair. Dit blijkt onder meer uit de oprichting, in 1766, van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en de stichting van talloze literaire en dichtgenootschappen. Dit literaire reveil moest bijdragen tot de noodzakelijke zedelijke verheffing van de natie en zou daardoor direct nuttig zijn voor het vaderland.[8] Deze herstelimpuls manifesteerde zich niet alleen in de Nederlandse taal- en letterkunde, maar parallel daaraan ook in de klassieke letteren.[9] Het ethische reveil en de morele herbewapening van de Nederlandse Verlichting werden verbonden met een nieuwe beleving van klassieke cultuuridealen. Zo ergens, dan lagen daar immers de modellen voor de nagestreefde eenvoud en moraliteit. Tussen de herleving van de Nederlandse letteren en die van de klassieken bestond dus een tamelijk vanzelfsprekende, niet als problematisch ervaren samenhang, zeker waar Nederland vanouds een krachtige humanistische traditie kende. Diverse prominente classici speelden bijvoorbeeld een rol in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Meer in het bijzonder werd de terugkeer naar klassieke idealen verbonden met een terugverlangen naar de ‘gouden’ - nog niet letterlijk zo benoemde maar wel steeds meer zo beleefde - zeventiende eeuw. De eeuw waarin de *aurea simplicitas* nog in ere werd gehouden die door de verwekelijking van het huidige geslacht teloor was gegaan. De Nederlandse Verlichting schonk nieuwe aandacht aan de ethische normen van de Republiek in haar bloeiperiode - de canon van oud-vaderlandse burgerdeugden - en aan de esthetische. Behalve het verval bestreed zij de ‘verfransing’, opnieuw een verzamelbegrip waarachter een heel complex van betekenissen schuilging: weeldezucht, losse zeden, taalbederf en het nalopen van vreemde modes.[10] Het neoclassicisme - als stijl én als levensstijl - kon hier nuttige diensten bewijzen, gekant als het was tegen het hedonisme van het rococo en geporteerd voor ernst en morele zuiverheid. Neoclassicisme was dus van meet af aan ook een antistijl, gericht tegen het speelse, wufte, verdorvene, de eeuwige herderinnetjes, het softfocus, om niet te zeggen de softporno van het rococo, en - buiten Frankrijk - ook tegen Frankrijk zelf en zijn culturele imperialisme.

Antiquiseren vond plaats in allerlei kringen en op allerlei niveaus: onder geleerden, onder gestudeerden, maar ook onder de steeds grotere groep die

8 Kloek, ‘Letteren en landsbelang’; Singeling, ‘Van eendracht naar broederschap’.

9 Zie voor de klassieke letteren in deze periode vooral Gerretzen, *Schola Hemsterhusiana*. Daarnaast Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring*; Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana*; Roelevink, *Gedicteerd verleden*.

10 Vgl. Frijhoff, ‘Verfransing?’.

wel ontwikkeld was maar geen klassieke opleiding had genoten. Deze laatseen vormde in belangrijke mate het publiek van de Nederlandse Verlichting. De nieuwe impuls die de klassieken na het midden van de eeuw kregen - weggeweest waren ze natuurlijk nooit - manifesteerde zich allereerst in een herleving van de Griekse studiën, onder meer via de Schola Hemsterhusiana, de traditie van Tiberius Hemsterhuis, hooggehouden door zijn leerlingen.[11] In deze Schola was niet de filologie het hoogste doel, maar de vormende en dus nuttige - toverwoord van de Verlichting - waarde van de klassieken. Tiberius' zoon Frans Hemsterhuis, die zich een 'geboren Griek' voelde, leverde een belangwekkende bijdrage aan de internationale neoclassicistische theorievorming, vooral door zijn *Lettre sur la sculpture* (1765). Daarin eiste hij dat een kunstwerk door zijn eenvoud en samenhang onmiddellijk moest aanspreken.[12] Dat zijn invloed in Nederland vrijwel non-existent is geweest, zoals in navolging van zijn biograaf doorgaans wordt opgemerkt, lijkt een wat overdreven voorstelling van zaken. Deze is ingegeven door het - inmiddels verlaten - beeld van een somber en troosteloos cultureel klimaat in de Republiek dat niet ontvankelijk zou zijn geweest voor nieuwe denkbeelden.[13] Hoewel Hemsterhuis weinig in de openbaarheid trad en ook voor zijn werk de publiciteit niet zocht, zullen zijn inzichten toch via zijn vele vrienden en contacten (in academische kring en daarbuiten, tot Aagje Deken toe) wel degelijk ook een Nederlands publiek bereikt hebben.

Een van die vrienden en geestverwanten was Lodewijk Caspar Valckenaer, tot tweemaal toe de opvolger van Tiberius Hemsterhuis als hoogleraar Grieks, eerst in Franeker, later in Leiden. Valckenaer wilde van zijn leerlingen vooral hoogstaande mensen en goede burgers maken.[14] De Oudheid moest niet klakkeloos worden nageaapt maar zelfstandig verwerkt. Met behulp van klassieke voorbeelden en analogieën probeerde hij de klachten van zijn tijdgenoten over het verval van de Republiek te adstrueren.[15] Athene was voor hem de waarschuwing hoe een staat kon ontaarden door teloorgang van welsprekendheid, verval van politieke zeden en het optreden van *avaritia, luxuria, superbia* en *crudelitas*.[16] Overigens sloeg Valckenaer zijn vaderland zeker niet lager aan dan de Oudheid. In zijn Leidse oratie uit 1766 'de publicis Atheniensium moribus' trok hij een vergelijking tussen beide, waarin hij bijvoorbeeld de heldendaden ter zee van de Republiek heel wat hoger waardeerde dan die van de Atheners.[17]

Ook elders bedreven hoogleraren tijdkritiek in antiquiserende zin. In Harderwijk maakte Mijnard Tydeman zich zorgen over het huidige regen-

11 Gerretzen, *Schola Hemsterhusiana*, 19.
12 Starobinski, *Les emblèmes de la raison*, 97, 99, 194-195; Brummel, *Frans Hemsterhuis*. Recent over Hemsterhuis: Sonderen, *Het sculpturale denken. De esthetica van Frans Hemsterhuis*.
13 Brummel, *Frans Hemsterhuis*, 262.
14 Gerretzen, *Schola Hemsterhusiana*, 269-270.
15 *Ibidem*, 212, 222, 263.
16 *Ibidem*, 224.
17 *Ibidem*, 223.

tengeslacht dat geneigd was het regeren als een soort aangeboren kwaliteit te beschouwen (1765). De ouden zagen dat anders en beter: hun filosofen spraken uit eigen bestuurservaring en hun geschiedschrijvers gaven politieke praktijkles.[18] In zijn Utrechtse rectorale rede 'De luxu, civibus en civitatibus obnoxio' (1771) kritiseerde Tydeman de slapheid en verwekelijking van de jeugd en wees hij bijvoorbeeld op de noodzaak het wapendragen niet uit het oog te verliezen,[19] een prelude op de klassiek geïnspireerde militaire rage van de jaren tachtig. Deze thematiek sloot naadloos aan bij het verlichte herstel-program van de spectatoren. Tydemans rede werd dan ook in *De Denker* vertaald en voor een breed publiek toegankelijk gemaakt.[20] Met politiek in de engere, 'partijdige' zin hadden al dergelijke beschouwingen weinig te maken. De vaderlandcultus van de jaren zestig en vooral zeventig (ook wanneer die klassiek was aangekleed) verbond mensen van verschillende politieke kleur in een bovenpolitieke, inderdaad nationale zin. Dat neemt niet weg dat die vaderlandcultus door zijn programmarisch-tijdkritische karakter toch de basis heeft gelegd voor de politisering van de jaren tachtig.

Op allerlei manieren was de nieuwe Renaissance verbonden met de nationale herleving van de jaren zestig en zeventig. Zo kwamen er naast talrijke op de moedertaal gerichte genootschappen ook genootschappen voor de beoefening van de Latijnse letteren.[21] De Latijnse dichtkunst maakte in deze periode zelfs een opvallende bloei door en is in Nederland langer dan waar ook een levende traditie gebleven. Men heeft zich over die late bloei verbaasd maar deze eigenlijk nooit goed kunnen verklaren.[22] Die verklaring ligt waarschijnlijk, behalve in de krachtige humanistische traditie in de Republiek als voedingsbodem, in de wijze waarop de dragers van het nieuwe culturele elan van deze periode de klassieken weer relevant wisten te maken voor hun eigen tijd.[23] Het is daarom onjuist hier te spreken van een atavisme. Juist het feit dat sommigen van de bekendste Neolatinisten midden in de culturele en politieke vernieuwingsbeweging van hun tijd stonden, bewijst dat de klassieke traditie voor hen een levende werkelijkheid was.

De peetvader van deze Neolatijnse opleving was Petrus Burmannus Secundus, hoogleraar aan het Amsterdamse Athenaeum. Samen met vrienden als Valckenaer vereerde hij op zijn buiten Santhorst de staatsgezinde helden en hun relieken. Hij werd een overgangsfiguur tussen de staatsgezinde traditie en het patriottisme van de jaren tachtig.[24] Burman politiseerde bij voorkeur in Latijnse verzen en vertaalde bijvoorbeeld Vondels gedichten op

18 *Ibidem*, 340-341.
19 *Ibidem*, 341.
20 Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800*, 62.
21 Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 73.
22 Zie bijvoorbeeld Guépin, *De vervelende Laura*, 16.
23 Nog veel duidelijker gebeurde dat tijdens de Amerikaanse Revolutie, waarbij de *Founding Fathers* zich lieten en inspireren en misschien zelfs sturen door klassieke rolmodellen. Zie Richard, *The Founders and the classics*.
24 Hartog, 'Santhorst'; Buijnsters, *Wolff en Deken*, 93-104.

Oldenbarnevelt in het Latijn. Zelfs politieke tegenstanders maakten hem het compliment dat zijn vertaling soms beter was dan Vondels origineel: 'De oorspronkelyke gedachten van Vondel, verformd door een meesterlyke hand en in een vreemde tael overgoten, behouden hun volle valeur, en de Latynsche Poëet overtreft, zowel in kunst als sterkheid, den Nederduitschen dichter', aldus ds. Barueth.[25]

De koppeling van antiquiseren en moderniteit komt duidelijk naar voren bij Burmans liefste leerling, Laurens van Santen, de 'Ovidius van onzen tyd'.[26] Van Santen was een bevlogen Neolatinist wiens grote idool de renaissancedichter Flaminius was, maar hij voelde zich tegelijkertijd nauw verwant met de modernste geesten van zijn tijd, zoals Diderot, d'Alembert, Lessing en Moses Mendelssohn.[27] In politicis was hij een fervent patriot. Dat gold ook voor andere Latijnse dichters als Theodorus van Kooten,[28] in 1798 Nederlands eerste minister van Nationale Opvoeding, en Richeus van Ommeren.

Exempla virtutis

In de achttiende eeuw kreeg elk land de Verlichting die het verdiende. 'Verlichting' was geen eenduidig begrip, gestempeld door beroemde *philosophes* als Voltaire, Diderot en Rousseau, maar een in verschillende landen ook verschillend gedefinieerde cultuurvorm, een beweging in het meervoud.[29] Universele tendenties werden in de diverse landen op uiteenlopende wijzen genationaliseerd. En in dat nationaliseren was Nederland met zijn spreekwoordelijke open cultuur zelfs bij uitstek geverseerd.

Het vaststellen van de signatuur van de Nederlandse Verlichting ging soms met de nodige strijd gepaard. Eenmaal was de Oudheid direct partij in een dergelijk publiek debat: de zogenaamde *Bellum Socraticum* uit de jaren 1769-1773.[30] In dit debat, dat zo hoog opliep dat de Staten van Holland er een eind aan moesten maken, ging het om de vraag of heidenen die deugdzaam hadden geleefd, zoals Cato, Aristides en Marcus Aurelius, ook in de hemel terecht konden komen. Verlichte geesten, kampioenen van rede en deugd maar overigens oprechte christenen, vonden van wel. Maar de gereformeerde orthodoxie wilde hier een grens trekken en speelde deze kwestie op tot een competentiestrijd tussen redelijke en rechtzinnige gelovigheid. De discussie concentreerde zich op de vermeende voortreffelijkheid van Socra-

25 Geciteerd bij Hartog, 'Santhorst', 38.
26 *De Politieke Kruyer*, III, 2168.
27 Byvanck, *Bataafs verleden (Dorus' droefheid)*, 31-32. Typerend genoeg zorgde deze Neolatinist er als curator van de Leidse universiteit voor dat daar in 1797 de eerste leerstoel voor het Nederlands werd gesticht.
28 Byvanck, *Bataafs verleden (Dorus' droefheid)*.
29 Porter en Teich, *The enlightenment in national context*.
30 De Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede*, 175-241. Zie ook Van der Wall, *Socrates in de hemel*?

tes, die volgens de orthodoxe predikant Hofstede heel wat minder 'Engel' was geweest dan men wel suggereerde. In Socrates' kielzog moesten ook vele andere klassieke coryfeeën het ontgelden: Plato heette een eerzuchtige kwaadspreker en nog onkuis bovendien, de 'gewaande hemelling' Cicero een pederast, en Seneca werd onder meer overspel, veinzerij en verraad aangewreven.[31]

In de praktijk ging het debat vaak meer over de morele kwaliteit van de klassieke beschaving dan over vragen van rede en geloof. Het was niet toevallig dat de ouden, die in deze tijd een nieuwe populariteit doormaakten als een soort *philosophes-avant-la-lettre*, plotseling zo scherp werden aangevallen. Gesteund door hun autoriteit was de Verlichting voor de orthodoxie immers dubbel bedreigend. Het illustreert echter juist het succes van de Nederlandse Verlichting dat de voorvechters van religieuze rechtzinnigheid die dubbelloopse aanslag poogden te ontkrachten door de persoonlijke levenswandel van figuren als Socrates te toetsen aan de zedelijke normen van de Verlichting zelf.

Tussen de nationale herleving van de jaren zestig en zeventig en de nieuwe Renaissance bestond zoals gezegd niet alleen een inhoudelijke samenhang. Vaak voegde die nieuwe Renaissance zich ook harmonisch naar de organisatievormen en communicatiekaders van de Nederlandse Verlichting: de genootschappen met hun prijsvragen, verhandelingen en lezingen, en niet te vergeten de spectatoriale geschriften, *Fundgrube* bij uitstek van het vader-lands-verlichte gedachtegoed en van de neoclassicistische ideeënvorming. De Groningse stadhuisprijsvraag van 1774, die zo bevruchtend heeft gewerkt op de neoclassicistische bouwkunst in Nederland (en het denken daarover),[32] is een goed voorbeeld van het samenlopen van verschillende elementen die kenmerkend zijn voor het culturele klimaat van die tijd. Het door Petrus Camper geformuleerde programma - met daarin de eis van een portico met vrijstaande zuilen - was zowel klassiek als vaderlands geïnspireerd. Onder de mededingers waren naast professionals uit de wereld van de bouw ook typische liefhebbers, zoals de zeventienjarige Bilderdijk.[33] En het geheel was gevat in het karakteristiek-genootschappelijke kader van een prijsvraag, die zich bovendien door het hoge aantal inzendingen (vijfendertig en twee maquettes) kon meten met de meest succesvolle uit de sfeer van de genootschappen.

Misschien wei de belangrijkste bijdrage van de Oudheid aan de vaderlandcultus van de jaren zestig en zeventig, en aan het verlangen naar een morele zuivering en regeneratie van de Republiek, was de invulling van het concept van vaderlandsliefde: de allesbeheersende loyaliteit aan het vaderland die elk ander gevoel moest overstijgen, ook dat voor de naaste bloedverwanten en intiemste vrienden. Het hoorde tot volstrekte zelfverzaking te

31 De Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede*, 191-193.
32 Meischke, 'Achttiende-eeuws klassicisme: twee bouwkundige prijsvragen'
33 Van Swigchem, 'Mr. Willem Bilderdijk en de bouwkunst'.

leiden. Klassieke *exempla virtutis* vormden de geijkte modellen van deugdzaamheid en vaderlandsliefde.[34]

De vaderlandcultus was niet in de laatste plaats ook een cultus van vaderlandse helden, die vaak pas als zodanig konden worden herkend wanneer ze werden gemeten met de maat van een klassiek (of Bijbels) exemplum. De heldenmoed en zelfopoffering van de Kabeljauw Albrecht Beylinc of van de geuzenleider Jacob Simonsz. de Rijk werden pas goed begrijpelijk door hun naam te koppelen aan die van de Romein Regulus.[35] Die koppeling betekende overigens niet dat men de vaderlandse held aan zijn klassieke voorbeeld ondergeschikt maakte. De ‘waare Zucht voor 't Vaderland’ was zeker niet alleen in Sparta of Rome te vinden, betoogde Juliana Cornelia de Lannoy in 1777 in haar prijswinnende gedicht over vaderlandsliefde voor het genootschap Kunst wordt door Arbeid Verkreegen.[36]

De felle politisering van de patriottentijd (1780-1787) compliceerde niet alleen de beleving van de Nederlandse Verlichting, maar in samenhang daarmee ook die van de klassieken. Deze politisering was ondenkbaar zonder de eraan voorafgaande Verlichting, haar communicatiekaders en haar publiek, maar vloeide er zeker niet als vanzelf uit voort. De verlichte vaderlandcultus van de jaren zestig en zeventig had een bovenpolitiek karakter en dat gold ook voor de nieuwe Renaissance: zowel orangisten als patriotten hadden er deel aan. Maar in de jaren tachtig probeerden de patriotten de vaderlandcultus als het ware te annexeren.

Voor de nu ‘verpolitiekte’ verhoudingen had het rijke klassieke arsenaal weer andere exempla in de aanbieding, zoals Brutus, haast een soortnaam voor Romeinse burgerdeugd waaronder zowel de stichter van de Romeinse Republiek als zijn nazaat, de moordenaar van Caesar, begrepen kon zijn. In het Amsterdamse genootschap Concordia et Libertate, waar klassieke onderwerpen veelvuldig aan de orde plachten te komen bij de wekelijkse lezingen, werd op 29 januari 1782 het ombrengen van Caesar door Marcus Brutus verdedigd.[37] De verwijzing naar de eigen tijd was niet mis te verstaan. Stadhouder Willem V heette in de patriotse propaganda inmiddels steevast een tiran. Soms werd zelfs openlijk de verwachting uitgesproken dat er Brutussen zouden opstaan om hem het hart te doorboren.[38] En toen Van der Capellen tot den Pol, de grote held van de patriotten, in 1784 overleed, werd zijn ‘mannelyke styl’ vergeleken met de ‘nadrukkelyke welsprekendheid van Brutus, den laatsten der Romeinen, aan wien hy in onverzettelykheid en opregtheid van zyn karakter gelyk was’.[39] In *De Politieke Kruyer* werd Willem V als ‘verrader’

34 Rosenblum, *Transformations in late eighteenth-century art*, 50-106.
35 Vgl. Van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding, 1500-1800*, I, 76, met de kanttekening hiervoor 90 noot 69.
36 ‘Prijsvaerzen’, 94
37 Van Hattum, *Lezingen en verhandelingen in ‘Concordia et Libertate’ en ‘Felix Meritis’*, II.
38 *Brief over de waere oorzaek van 's lands ongeval* (1782) 61.
39 *De Politieke Kruyer*, III, 2167.

van zijn vaderland een lange aanhaling voor de voeten geworpen uit Cicero's redevoering tegen Catilina.[40] De ouden werden in de jaren tachtig ook gemobiliseerd om te demonstreren dat burgers zich in een toestand van binnenlandse tweedracht niet mochten verschuilen: wie geen politieke keuze maakte, toonde zich immers onverschillig voor het vaderland en verdiende de doodstraf, zoals een Atheens voorbeeld moest aantonen.[41]

Overigens speelden de klassieken in het dagelijkse politieke debat van de patriottentijd zeker geen hoofdrol. Doorgaans bleef men dichter bij huis: onder het motto van Grondwettige Herstelling gebruikten de patriotten vooral het vaderlandse verleden als wapenkamer. Alleen wanneer de discussie naar een meer theoretisch plan werd getild, kwamen de klassieken bovendrijven. Zo zong Rutger Jan Schimmelpenninck in zijn dissertatie *De imperio populari caute temperato* (1784) de lof van het klassieke republicanisme uit de tijd toen elke Romein nog zijn eigen akker bezat waarop hij in vredestijd stil leefde, om evenwel bij het aanrukken van de vijand het kouter neer te leggen, het zwaard aan te gorden en blijmoedig zijn haardstede te verlaten, in de vaste overtuiging hetzij als overwinnaar terug te keren hetzij te zullen sterven.[42] Met Romeinse voorbeelden illustreerde Schimmelpenninck ook hoe gevaarlijk het was de heffe des volks tot volksvergaderingen toe te laten. Juist deze mensen konden immers gemakkelijk tot oproer worden aangezet.[43]

Maar ook Schimmelpenninck staarde zich zeker niet blind op klassieke voorbeelden. Als het erom ging de voordelen van volksregeringen (mits aan zekere voorwaarden voldoend) aan te tonen, hoefde hij niet alleen naar Grieken en Romeinen te verwijzen. Immers: ‘Heeft niet weleer ons Vaderland het waardigste schoutoneel van zyn vermogen aan het verwonderd Europa opgeleverd? Heeft het niet zyne vyanden geleerd, wat een vry Gemeenebest vermag?’[44] En natuurlijk konden klassieke voorbeelden evengoed negatief als positief zijn. Uitvoerig werd Cicero aangehaald om te demonstreren dat de ondergang van de Romeinse Republiek niet alleen aan het optreden van Caesar te wijten was geweest: de Romeinen hadden dit lot door hun zedenverval in feite over zichzelf afgeroepen. Zelfs honderd Cato's zouden de vrijheid en het vaderland toen niet hebben kunnen redden.[45] Uiteraard hadden de patriotten geen monopolie op het multi-interpretabele klassieke erfgoed en misschien wisten hun politieke tegenstanders dat zelfs wel met meer effect te exploiteren. Zo demonstreerde de verlichte conservatief Elie Luzac in 1788-1789 met een keur aan klassieke voorbeelden wat de gevaren van volksinvloed op het bestuur konden zijn.[46]

40 *De Politieke Kruyer*, IV, 809.
41 *Handboekje voor Nederland* (1786) 91.
42 Schimmelpenninck, *Verhandeling over eene welingerigte volksregeering*, 18-19.
43 *Ibidem*, 22-23.
44 *Ibidem*, 71.
45 *Ibidem*, 74-76.
46 [Luzac], *De voor- en nadeelen van den invloed des volks op de regeering* (1788-1789).

De Oudheid als interpretatiekader

Ook toen de Franse Revolutie uitbrak werden de klassieken met uiteenlopende bedoelingen in stelling gebracht: om haar te ondersteunen, om haar te bestrijden en niet in de laatste plaats om haar te begrijpen. Vergelijking met de Oudheid, zij het vaak meer terloops dan systematisch, was een bruikbare manier om de grote gebeurtenissen in Frankrijk althans nog enigermate in een kader te plaatsen.[47] Van groot belang was verder dat de klassieke welsprekendheid, die lang schoolwijsheid was gebleven, een nieuwe relevantie kreeg als model voor politieke redenaars. Dat gold in Frankrijk, waar voor het eerst sinds 1614 de Staten-Generaal bijeen werden geroepen, maar ook in Nederland, waar in 1796 de Nationale Vergadering bijeenkwam als forum voor landelijk politiek overleg. Wel heel trouw volgde de Representant Kantelaar het klassieke voorbeeld. Cato's *ceterum censeo* indachtig, riep hij dat steeds herhaald zou moeten worden: 'het trotsche Albion moet vernederd worden.'[48]

De Franse Revolutie, die zich inmiddels in een klassiek gewaad had gehuld en het neoclassicisme als stijl had omarmd,[49] gaf de Bataven het voorbeeld hoe men tegelijk kon antiquiseren en politiseren. De eigen Nederlandse klassieke *revival* kreeg nu een nieuwe, politieke impuls en tevens een meer Romeins tintje. Zoals steeds werd het Franse voorbeeld niet slaafs nagevolgd maar op eigen wijze verwerkt. In 1793 begonnen bijvoorbeeld de *Romeinsche geschiedenissen* van Martinus Stuart te verschijnen, waarbij de auteur een duidelijk verband legde met de actualiteit. De Romeinse geschiedenis leverde immers, aldus de inleiding, de fraaiste voorbeelden op van vaderlandsliefde, terwijl ook de schone kunsten er zich bij uitstek door konden laten inspireren. De praktiserende staatsman vond er voorbeelden van alle vormen van regering, en wat de wijsgeer betreft: 'Waar leert hij duidelijker den invloed kennen van beschaaving op de zeden, van de zeden op den toestand des lands, dan in de gedenkboeken der Romeinsche onbeschaafde braafheid, verfijnde ondeugd en alles ontzenuwende weelde?'[50]

47 Blaas, 'Nederland en de Franse revolutie'.

48 Cohen, *Mr. M.C. van Hall als letterkundige*, 117.

49 Parker, *The cult of antiquity and the French revolutionaries*; Herbert, 'Neo-classicism in the French revolution'; Martin, 'Présence de l'histoire romaine dans la Révolution française'. De klassieke invloed werkte ook door in het dagelijkse leven van de revolutie, in kleding, haardracht en in de naamgeving van jonggeborenen. In Montpellier werd in het jaar II de populaire naam Brutus 25 keer geregistreerd, Cornelia (de moeder van de Gracchen) dertien keer, Scaevola achtmaal en - opvallend genoeg - ook zevenmaal Caesar, hoewel die toch doorgaans als tiran te boek stond. Antieke helden vervingen de in diskrediet geraakte katholieke heiligen, zoals ook bleek bij het omdopen van plaatsnamen: Saint-Eusèbe heette voortaan Sparte, Saint-Caprais Thémistocle. Saint-Maximin in de Var sloeg met zijn nieuwe naam Marathon twee vliegen in een klap. Behalve naar het klassieke voorbeeld werd ook verwezen naar de eigentijdse martelaar Marat. Zie Mossé, *L'antiquité dans la Révolution française*.

50 'Het belang der Romeinsche geschiedenissen', in Stuart, *Romeinsche geschiedenissen*, I, 5-25. De inleiding is gedateerd 4 oktober 1792.

In het voetspoor van Stuart en schrijvend voor hetzelfde publiek, presenteerde Jan ten Brink, op dat moment preceptor van de Latijnse school te Harderwijk, de oude geschiedenis als beste interpretatiekader voor zijn eigen tijd. Kort na de beide staatsgrepen van 1798 publiceerde hij een vertaling van Sallustius' *Samenzwering van Catilina*, samen met de Catilinarische redevoeringen van Cicero en voorzien van uitgebreide verklarende aantekeningen.[51] Als Leids student was Ten Brink in 1794 het Franse bevrijdingsleger over de rivieren tegemoet getrokken en maakte hij deel uit van het Comité Révolutionnair in Den Bosch (dat zelf enige tijd later, naar Frans revolutionair voorbeeld, herdoopt zou worden in Brutus Bosch). In 1796 werd hij als schrijver van het *Dagverhaal* geconfronteerd met de nieuwe parlementaire retoriek van de Nationale Vergadering. In Sallustius' relaas van de samenzwering van Catilina zag hij de les hoe een volk dat naar buiten toe op het toppunt van zijn macht verkeerde door binnenlandse ondeugden te gronde kon gaan. Hij beschouwde de geschiedenis als grote leermeester maar werd pijnlijk getroffen door de hardleersheid van de mensheid en haar bewezen onvermogen met die lessen haar voordeel te doen.[52]

Zijn aantekeningen bevatten ook enkele uitgewerkte historische analyses, zoals een overzicht van de strijd tussen patriciërs en plebejers, die zou uitlopen op de tirannie van Caesar.[53] Dat het hem echter niet alleen om deze Caesar ging, bleek uit een lange noot waarin hij alle verraders van de vrijheid betrok.[54] Wie de geschiedenis van dergelijke als volksvrienden poserende volksonderdrukkers met elkaar vergeleek, zou al gauw een patroon van dwingelandij herkennen. Ze schreeuwden luidkeels over het vertrappen van volksrechten om zich vervolgens op te werpen tot verdediger daarvan; ze lieten ‘de oren der onkundige menigte door zekere *toverwoorden* [...] zuizen’; ze verdedigden het gebruik van ‘ondeugende middelen’ als dat in hun kraam te pas kwam en moedigden ‘den openbaren laster’ aan, zolang het maar de tegenpartij gold. En ten slotte - en daarom was het hun ook allemaal begonnen - ‘na hunne tegenpartij door list en geweld te onder gebragt, en ene algemene verdeeldheid en wanörde verwekt te hebben’, maakten ze zich van het oppergezag meester ‘onder schijn van daar toe door den noad-drang der omstandigheden, huns ondanks, gebragt te zijn, ten einde regeringloosheid voor te komen, en de algemene welvaart, waar van zij in de daad de verwoesters zijn, te herstellen en te verzekeren’. Juist in dit opzicht vond Ten Brink dat zijn eigen tijd de lessen van de geschiedenis slecht had geleerd.

In de Bataafse Republiek van 1795 poseerden sommige Bataven als nieuwe Romeinen. Net als bij antiquiserende revolutionairen uit Frankrijk of Amerika was de basis voor deze houding doorgaans al op school gelegd. Anton Reinhard Falck heeft beschreven hoe belangrijk in dit verband de rol van een

51 Ten Brink, *Cajus Crispus Sallustius. Over de samenzwering van Catilina*.
52 *Ibidem*, 289.
53 *Ibidem*, 199-200.
54 *Ibidem*, 288-289.

inspirerende docent kon zijn. In zijn geval was dat de Latijnse verzenmaker Richeus van Ommeren, rector van de Latijnse school in Amsterdam, die buiten de normale schooluren extra lessen aan politieke vorming wijdde.[55] Iemand als Maurits Cornelis van Hall - pater familias van de negentiende-eeuwse Van Hall-clan - voelde zich een geboren Romein en ondertekende zijn gedichten in het weekblad *De Democraten* met het pseudoniem Brutus. Een andere Romeinse Bataaf was de radicale democraat Wiselius, die elke dag begon met een uur lezen in een van zijn favoriete klassieke schrijvers: Nepos, Cicero of Livius.[56]

In zekere zin had al dit antiquiseren - politiek en anderszins - natuurlijk iets elitairs: wie een klassieke scholing had genoten, had onwillekeurig een streepje voor. Toch was antiquiseren zeker niet voorbehouden aan alumni van de Latijnse school of de academie. Ook moet er een onderscheid worden gemaakt tussen bijvoorbeeld het gebruik van het Latijn als geleerdentaal en het veel ruimere - ook via de landstaal - doorwerken van klassieke normen en voorbeelden. Zo kon in kringen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zeer kritisch worden gedacht over de (negatieve) effecten die het gebruik van het exclusieve Latijn had op de volksverlichting,[57] zonder dat men overigens de vormende waarde van de klassieken als zodanig betwistte. Het hele idee van een nationale opvoeding, dat sterk leefde in radicale Bataafse kringen en dat ren grondslag lag aan de succesvolle onderwijswetgeving van de Bataafse Tijd, werd vaak met klassieke (Spartaanse) voorbeelden onderbouwd.[58] Trouwens, ook typische dichters van het vaderlandse gevoel dat zich omstreeks 1800 in Nederland begon te manifesteren, als Helmers en Loots (geen van beiden klassiek geschoold), deden ijverig mee aan de verering van de Oudheid.

Soms werden klassieke lessen tweetalig aangeboden en zo voor een breder publiek geschikt gemaakt. Johan Luzac, hoogleraar Grieks én vaderlandse geschiedenis in Leiden, nam in februari 1795 - iets verlaat vanwege de Bataafse Omwenteling - afscheid van zijn rectoraat met de diesrede *De Socrates Cive*, die ook in een Nederlandse vertaling het licht zag.[59] Luzac was een goed maar gematigd patriot, en een warm aanhanger van de Amerikaanse Revolutie. Hij droeg de rede op aan John Adams, en in zijn toewijding knuffelde hij een andere *Founding Father*, George Washington, bijna dood met een overdaad aan klassieke epitheta:

> een Man, dien ik opentlijk betuige met de Leonidassen, met de Epaminondassen, met de Timoleons, met de Fabiussen, met de Scipios, met de Marcellussen, niet alleen gelijk, maar zelfs verre boven dezen te stellen, daar de zo beroemde Krijgs-

55 Falck, *Gedenkschriften*, 9; Van der Horst, *Van Republiek tot Koninkrijk*, 23-25.
56 *Ibidem*, 114.
57 Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 277.
58 Zie bijvoorbeeld de denkbeelden van de Goudse rector Vatebender: Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 194.
59 Luzac, *Socrates als burger beschouwd*.

> deugd van Themistocles, en de rechtvaardigheid van Aristides, en de ingetogenheid van Curius, en de standvastigheid van Cato, en de geschiktheid van Salon om de Burger-twisten te dempen en de gemoederen zijner Mede-Burgers onderling te bevreedigen, en de zagt-aartige wijsheid van Laelius in dezen éénen Man t'zamen vereenigd gevonden worden.[60]

Luzac greep zijn diesrede aan om te waarschuwen tegen de gevaren van ongebreideld revolutiemaken, zoals hij dat in voorgaande jaren ook steeds had gedaan in de zeer kritische berichtgeving over de Franse Revolutie in zijn in heel Europa gelezen *Gazette de Leyde*.[61] Terwijl hij de lof zong van een gemengde, getemperde constitutie, wees hij op de gevaren van politiek radicalisme en 'volstrekte Democratie'. Het ging daarbij om het contrast tussen echte en valse gelijkheid.[62] Begin 1795 getuigden detgelijke opvattingen zonder twijfel van politiek inzicht en misschien zelfs van politieke moed. Maar erg politiek correct waren ze op dat moment niet en ze droegen ertoe bij dat Luzac in 1796 als hoogleraar in Leiden werd ontslagen. Dit gebeurde onder meer door toedoen van de nieuw benoemde curator en notoire Neolatinist Laurens van Santen.[63]

Na jarenlang juridisch en politiek touwtrekken werd Luzac in 1802, in een heel ander politiek klimaat, tot hoogleraar herbenoemd. In de tussentijd had hij zich ook onledig gehouden met het samenstellen van een uiterst curieus boekje, getiteld *Korte schets der Fransche Omwenteling, door een genootschap van Latijnsche schrijvers*. Het was zogenaamd gepubliceerd te Rome 'propè Caesaris hortos' en te Parijs 'nabij den tuin der Tuilleries', maar in feite (in 1800) bij Johannes Allart in Amsterdam.[64] Het bestond uit een collage van Latijnse citaten van schrijvers als Cicero, Livius, Tacitus, Velleius Paterculus, Aulus Gellius en nog vele anderen, die samen het verhaal van de Franse Revolutie vertelden. Tegenover de Latijnse fragmenten op de linkerpagina bevatten de rechterbladzijden dezelfde tekst maar nu als lopend verhaal in Nederlandse vertaling. Het geheel was toegespitst op de grote momenten en de bekende *journées* van de Franse Revolutie: de opening van de Staten-Generaal, 14 juli 1789 (vooral gezien als geweldsexplosie), de bestorming van de Tuileriën op 10 augustus 1792, de septembermoorden vart dat jaar, de executie van Lodewijk XVI (beschreven door Tacitus), de oorlog in de Vendée, de Terreur van Robespierre, Thermidor, Fructidor, alles uitmondend in de machtsgreep van Napoleon op 18 Brumaire, waaraan vooral Cicero zijn pen leende. Deze selectie laat al zien hoe Luzac de dynamiek van de Franse Revolutie interpreteerde in termen van geweld, ontaarding en exces. In feite deed hij de verslaggeving van diezelfde gebeurtenissen in de *Gazette de Leyde* nog eens dunnetjes over, maar nu op het meer analytische niveau van de klassieke

60 *Ibidem*, 4-5.
61 Popkin, *Jean Luzac's Gazette de Leyde*, hoofdstukken IX en X.
62 *Ibidem*, 137.
63 Uitgebreid over deze affaire Schöffer, 'Een Leids hoogleraar in politieke moeilijkheden'.
64 Vgl. ook Schulte Nordholt, *Voorbeeld in de verte*, 253.

schrijvers en met de implicatie van zie-je-wel en je-had-het-kunnen-weten die het gebruik van klassieke analogieën soms met zich meebracht.

Dat antiquiseren in de Bataafse Tijd nauwelijks politiek neutraal kon lijn, bleek wel uit sommige reacties uit de jaren na 1800, toen alle enthousiasme voor politiek inmiddels geweken was. In zijn leerdicht *De Bataafsche menschelijkheid* (2de dr. 1804) probeerde de veelgeplaagde orangist Johannes le Francq van Berkhey achteraf zijn gelijk te halen. Hij wees er onder meer op hoe Griekse en Romeinse moordtaferelen onder het mom van 'Vrijheidsheldendaden' voortdurend aan de tijdgenoot ten voorbeeld waren gesteld. Een goede maar misleide vriend van hem, een 'hard nieuw Patriot', had zich zelfs zo door het exempel van Cato laten inspireren en 'was zoo aan die romanieke grootheid verknogt, dat hij altoos in zijn lessenaar een groen zijde koord, tot een strop gevlogten, had leggen, en vermoedelijk ook zig zelven ontijdig heeft van kant geholpen'.[65]

In hetzelfde jaar 1804 verscheen de politieke satire *De mode* waarin alle revolutieperikelen van het afgelopen decennium werden afgedaan als een - inmiddels gelukkig voorbije - modegril. De kapsels à la Brutus heetten nu baviaanskoppen en de onnozele Bataven werd haarfijn uitgelegd wat die Brutus (in dit geval de oudste) voor een sujet was geweest: een monster, een kindermoordenaar en een door eigenbelang gedreven aartstiran.[66]

Dit brengt ons terug bij de vraag wat het neoclassicisme in Nederland eigenlijk te betekenen heeft gehad. Zoveel is wel duidelijk dat we niet moeten gaan zoeken naar een Nederlandse Ledoux of Boullée, of een Nederlandse David. Volgens dezelfde methode is immers lange tijd betoogd dat de Verlichting aan Nederland voorbij was gegaan omdat hier nu eenmaal geen Voltaires of Rousseaus werden aangetroffen. Wie op zoek is naar het neoclassicisme in Nederland kan bijvoorbeeld kijken naar de antiquiserende tendenties in het culturele klimaat en kan dan vaststellen dat het nationale reveil in de Republiek vanaf de jaren 1760 gepaard ging met een evidente opleving van de belangstelling voor de klassieken. In deze nieuwe Renaissance, die aanvankelijk wat meer Grieks getint lijkt en in de latere 'verpolitiekte' jaren meer Romeins, werd de Oudheid opnieuw een bron van inspiratie, zonder dat dit overigens leidde tot blinde bewondering, laat staan slaafse nabootsing.

Deze nieuwe aandacht voor klassieke normen ging vaak harmonisch samen met bewondering voor het nationale erfgoed. Waar de Nederlandse Verlichting werd gekenmerkt door een intense bezinning op het vaderlandse verleden, met het oog op de vaderlandse toekomst, kon de Oudheid nuttige diensten bewijzen bij de inkleding van het gewenste ethische - en esthetische - reveil. Voor de opdrachtgevers, smaakmakende liefhebbers en kunstenaars van het neoclassicisme was dit samengaan van Nederlandse Verlichting

65 Le Francq van Berkhey, *De Bataafsche menschelijkheid*, 289.
66 *De mode; eene satyre* [1804].

en nieuwe Renaissance het referentiekader. Tegelijk was het natuurlijk zo dat de ‘ware smaak’ ook gewoon de nieuwste mode was, die alleen al om die reden kon worden gevolgd.

Blijft nog de vraag of het zinvol is een verband te leggen tussen het vernieuwingsstreven op algemeen-cultureel, artistiek en politiek terrein.[67] Dat er een vrij nauwe samenhang bestond tussen de Nederlandse Verlichting en het culturele elan dat daarvan uitging en de nieuwe Renaissance (en daarmee ook het neoclassicisme), mag duidelijk zijn. De verhouding tussen culturele en artistieke vernieuwing en politieke gezindheid lag echter heel wat gecompliceerder. Een zeer verlichte geest en een vroege recipiënt van Winckelmanns opvattingen als de Utrechtse hoogleraar Van Goens was een militante orangist. En ook Petrus Camper, de bedenker van de Groningse stadhuisprijsvraag van 1774, was behalve verlicht, vaderlandslievend en klassiek geïnspireerd, een overtuigde Oranjeman. Orangisten hadden voor 1780 volop deel aan de verlichte vaderlandcultus en wensten zich ook na dat jaar door de patriotten niet in de hoek van verraders van het vaderland te laten dringen. Daarentegen was de winnaar van diezelfde Groningse prijsvraag, Jacob Otten Husly, een architect met uitgesproken patriotse sympathieën. En onmiskenbaar hebben patriotten en Bataven vaak geprobeerd de ethische en esthetische idealen van Verlichting en neoclassicisme te koppelen aan hun politieke ambities. Vooral omdat het vaderlands-verlichte burgerpubliek nu eenmaal veel sterker werd aangetrokken door het patriottisme dan door het orangisme, zijn er zo toch allerlei bruggen gebouwd tussen de werelden van politiek en cultuur.

67 Zie voor deze problematiek in het algemeen Haskell, ‘Art and the language of politics’.

Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme

In het voorbericht bij zijn studie over het nationaal karakter der Nederlanders uit 1797, het derde jaar van de Bataafse Vrijheid, liet Willem Anthonie Ockerse zijn gedachten gaan over de roerige periode waarin hij leefde. In tien jaar was er meer gebeurd dan normaal in een hele eeuw:

> Eene oneindigheid van de gewichtigste staatkundige verschijnselen volgde zich op met eene snelheid, gelijk aan die der schimmen in eene toverlantaarn. Nauwlijks ooit zweeg het gedruisch der Staats-omwentelingen, de donder der Kanonnen rommelde onophoudelijk in ons oor. De Tempel der Wetenschappen sloot zich. De vreesachtige *Musen* schuilden. De bedeesde Wijsgeer was van verre een gevoelig aanschouwer van verschrikkelijke worstelingen des menschdoms...

Het was een schouwspel enig in zijn soort, ontzaglijker dan de uitbarstingen van de Vesuvius, belangrijker dan de veldtochten van Xerxes of Alexander de Grote, maar daarmee ook 'leerzamer dan al wat voorige eeuwen ons leerden'.[1]

Dat het Ockerse, die zich met een knipoog naar Kant een 'zelfdenker' noemde,[2] moeite kostte greep te krijgen op deze turbulentie, verbaast ons twee eeuwen later allerminst. De geschiedenis heeft het oordeel van de tijdgenoot dat hij in een unieke maalstroom van gebeurtenissen was terechtgekomen meer dan bevestigd: veel van wat de toverlantaarn toen liet zien was inderdaad nooit eerder vertoond. Het was het begin van de moderne tijd en van de moderniteit.

Een van de nieuwigheden van die periode - en het werd een blijvertje - was het nationalisme, waarvan ik hier het ontstaan in de decennia omstreeks 1800 wil nagaan. Die datering is nog altijd vanzelfsprekend voor school- en handboeken, alsook voor veel wetenschappelijke studies. In het meest recente nationalismeonderzoek - dat uitwaaiert in alle richtingen en door tal van disciplines wordt gevoed - is dat echter lang niet altijd het geval.[3] Eén

1 *Ockerse, Ontwerp tot eene algemeene characterkunde. Derde stukjen, behelzende het nationaal character der Nederlanderen*, viii-ix. Zie over Ockerse, Stouten, *Willem Anthonie Ockerse*.

2 Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde. Derde stukjen*, iii.

3 Het is ondoenlijk in een noot recht te doen aan de diversiteit, rijkdom en verwarring van het huidige nationalismeonderzoek. Enkele recente bloemlezingen zijn Hutchinson en Smith, *Nationalism*; Delannoi en Taguieff, *Théories du nationalisme. Nation, nationalité, ethnicité*; Jeismann en Ritter (red.), *Grenzfälle. Über neuen und alten Nationalismus*. De ordeloosheid van het huidige nationalismeonderzoek wordt treffend in beeld gebracht door de acta van de conferentie *European nationalism: toward 1992*. Zie ook het verhandelde over het hoofdthema 'Nations, peuples et états' op het XVIIIe Congrès international des sciences historiques (1995).

van de meest spraakmakende moderne auteurs, de socioloog Anthony Smith,[4] stelt de factor etniciteit voorop en daarmee het samenbindende effect van 'eeuwenlange incest', zoals het ook wel is omschreven. Liah Greenfeld kiest in haar *Nationalism. Five roads to modernity* voor een ontwikkeling die begint met het Engeland van de Reformatie, 'God's Firstborn'.[5] John Breuilly daarentegen wil pas van nationalisme spreken in de context van een systeem van staten die al modern *zijn*. Hij doelt dan allereerst op de negentiende-eeuwse eenheids- en afscheidingsbewegingen: Italië, Duitsland, Hongaren, Tsjechen.[6] Ernest Gellner ten slotte, waarschijnlijk de meest invloedrijke theoreticus van de laatste jaren, hanteert een nog korter tijdsperspectief door het nationalisme op te vatten als een functie van het proces van industrialisering.[7] Daardoor laboreert zijn prikkelende studie aan een naar mijn smaak toch vrij wezenlijk euvel waar het gaat om conceptie en geboorte: de data kloppen niet.[8]

Gellner is daarmee een voorbeeld van het 'historisch deficit' waaraan veel recent nationalismeonderzoek lijdt, ten dele overigens omdat de historici zelf het de laatste decennia nogal hebben laten afweten.[9] Het is dan ook vanuit een expliciet *historisch* perspectief dat ik ervoor pleit de revolutieperiode rond 1800 te blijven beschouwen als constitutieve fase van het moderne nationalisme, de fase waarin het natie-denken en natie-doen een draai hebben genomen die onomkeerbaar was. Ik kijk dan allereerst naar West-Europa, waar Frankrijk en Duitsland, Engeland en niet te vergeten Nederland in die periode hun specifieke vormen van nationaliteit en nationalisme ontwikkelden. Dit gebeurde in een situatie van intens internationaal contact en felle competitie. Niet eerder hadden de West-Europese landen - en dat betekende ook steeds meer de volken - zo diepgaand en zo langdurig met elkaar te maken als juist in die jaren van Verlichting en Revolutie, Wereldoorlog en Restauratie tussen 1770 en 1830.[10]

4 Zie van de talloze studies van Anthony D. Smith met name zijn *National identity* en *Nations and nationalism in a global era*, waarin hij zijn eigen standpunt confronteert met dat van anderen. Vgl. ook 'The problem of national identity: ancient, medieval and modern?' en 'Nationalism and the historians'.

5 Grondgedachte van deze breed opgezette historisch-sociologische studie is dat de idee van de natie 'the constitutive element of modernity' vormt (18), en niet - omgekeerd - dat nationalisme een aspect is van moderniteit. Engeland wordt aan het begin van deze ontwikkeling geplaatst: 'The birth of the English nation was not the birth of a nation; it was the birth of the nations, the birth of nationalism. England is where the process originated...' (23). Voor een scherpe afwijzing van deze opvatting zie John Breuilly, *The international history review*, 16 (1994) 426-429.

6 Breuilly, *Nationalism and the state*.

7 Gellner, *Nations and nationalism*.

8 Ook auteurs die zich door Gellner hebben laten inspireren, nemen inmiddels afstand van zijn periodisering. Zie Mann, 'The emergence of modern European nationalism' en Hall, 'Nationalisms: classified and explained'.

9 Vgl. evenwel Ben-Israel, 'Nationalism in historical perspective' en 'Nationalism: animal, vegetable, mineral, or cultural?'

10 In dit tijdvak hingen - bij wijze van uitzondering - ook de politieke ontwikkelingen in Engeland nauw samen met die op het continent. Vgl. Hobsbawm, *The age revolution*, 139.

Het gedachtegoed van het nationalisme, zijn *taal*, wordt vaak afgedaan als onbeduidend, vooral in vergelijking met de grote *ismen* van de progressieve familie (liberalisme, socialisme en communisme) en het daartegen in stelling gebrachte reflexieve conservatisme. Die taal zou bestaan uit bedenksels van clichémannetjes die zelf het product waren van het proces van natievorming, daarin dus geen aanjaagfunctie hadden en zonder moeite door andere, al even kleurloze denkers vervangen konden worden.[11] De in dit verband wel gestelde vraag hoe een zo armzalige doctrine toch zoveel onheil heeft kunnen aanrichten, kan misschien beter omgedraaid worden: komt het niet door het ontbreken van een hoogwaardig theoretisch fundament dat het nationalisme - in zijn goede en foute gedaante - zoveel heeft kunnen bereiken, respectievelijk aanrichten?

Patriottisme als tegentaal

De moderne natie (en het nationalisme) was een product van de grote revolutie maar werd - net als die revolutie zelf - mogelijk gemaakt door de Verlichting die eraan voorafging. Op de vraag ‘Was ist Aufklärung?’ had Kant in 1784 een categorisch antwoord gegeven: *sapere aude*, mens durf te weten. Dit is nog altijd een voortreffelijke samenvatting van het ideaal van de Verlichting, maar veel verder reikt de consensus tegenwoordig niet. In plaats van één krachtige lichtbron die vooral in Frankrijk straalde, gaan we nu uit van een diffuus strooilicht dat de hele westerse wereld bescheen.[12]

De Verlichting was het project van de maakbaarheid van de samenleving. Met als einddoel Geluk voor iedereen. Verlichting was daarmee per definitie politisering, in de ruime zin van bewustmaking en -wording.[13] De vanzelfsprekendheid van de bestaande orde gold niet meer. De geesten werden rijp gemaakt voor - althans de mogelijkheid van - verandering. Cultuur en politiek zijn in dit verband moeilijk van elkaar te scheiden: wat een cultureel verschijnsel lijkt, heeft soms een meer of minder verborgen politieke dimensie, ook al omdat politiek bedrijven in strikte zin aan verlichte burgers vaak niet was toegestaan.

Het ideaal van de Verlichting was universeel, hemelbestormend en grenzeloos. Maar de wijze waarop zij zich in de praktijk manifesteerde en werd ‘georganiseerd’ in genootschappen, tijdschriften enzovoort, leidde er - heel

11 Zie bijvoorbeeld Gellner, *Nations and nationalism*, hoofdstuk IX.

12 Vgl. Porter en Teich, *The Enlightenment in national context*.

13 Vooral voor de Duitse cultuurkring is veel aandacht besteed aan de Verlichting als proces en als politisering. Zie bijvoorbeeld uit Vierhaus' (red.), *Aufklärung als Prozeß* de bijdragen van Vierhaus zelf, ‘Aufklärung als Prozeß’ en ‘Aufklärung als Emanzipationsprozeß’, en van Bödeker, ‘Aufklärung als Kommunikationsprozeß’. Van Bödeker voorts ‘Thomas Abbt: Patriot, Bürger und bürgerliches Bewußtsein’, ‘Prozesse und Strukturen politischer Bewußtseinsbildung der deutschen Aufklärung’, de samen met Hermann geformuleerde ‘Fragestellungen’ bij de bundel *Aufklärung als Politisierung - Politisierung der Aufklärung*, en ‘Journals and public opinion. The politicization of the German Enlightenment in the second half of the eighteenth century’. Tevens Robling, ‘Political rhetoric in the German Enlightenment’.

paradoxaal - toe dat grenzen tussen culturen juist werden geaccentueerd. Soms waren dat ook grenzen tussen staten. In het geval van Duitsland gebeurde het omgekeerde: daar werd het craquelé van de *Kleinstaaterei* inderdaad overstegen bij het zoeken naar een nieuwe grens: die van Duitsland als cultuurnatie.[14] De 'discursive literacy' van de Verlichting[15] droeg met dit al belangrijk bij aan de vorming van de natiestaat als 'nationale kooi', een typering van de socioloog Michael Mann die impliciet verwijst naar Max Webers 'stahlhartes Gehäuse'.[16] Verlichting en natievorming gingen hand in hand, met name in de tweede helft van de achttiende eeuw. In termen van het oude (en in veel opzichten achterhaalde) cliché van de Verlichting als een 'widening circle' van lezers:[17] hoe wijder de kring, hoe enger, dat wil zeggen hoe nationaler de cultuur.

Binnen deze kooien ging men de nationale cultuur steeds meer definiëren in termen van 'eigen' en 'vreemd'. Behalve een vrij tijdloos en onberedeneerd sentiment werd vaderlandsliefde nu ook een vorm van cultuurkritiek. De achttiende-eeuwse dichter William Cowper kon nog heel traditioneel koketteren met de minder aantrekkelijke kanten van Engeland om de aanhankelijkheid aan zijn geboortegrond des te beter te doen uitkomen: 'England, with all thy faults, I love thee still - My country!' Het grillige klimaat, de 'dripping rains', de 'sullen skies', hij zou ze niet willen ruilen voor Frankrijk, land van zon en wijn.[18] In de loop van de achttiende eeuw werd de waarde van de eigen cultuur echter steeds vaker onderstreept door die af te zetten tegen Frankrijk en zijn culturele hegemonie. Deze reactie treffen we overal aan waar sprake is van culturele 'verfransing': in Engeland, in Duitsland, en in de Republiek.[19] Dit culturele protest had ook politieke boventonen: het behelsde kritiek op de levensstijl en de machtspositie van een verfranste, 'corrupte' elite; in Duitsland op de cultuur van de ontelbare hoven en hofjes, en daarmee in feite op de bestaande politieke orde.

14 Ik vereenvoudig hier uiteraard. Juist door het ontbreken van een vanzelfsprekend staatkundig kader (*pace* het nog bestaande Reich) was de situatie in Duitsland bijzonder onoverzichtelijk. De toestand omstreeks 1800 was in hoge mate open en het Duitse natiebesef veelvormig en kameleontisch. Generaliseren is daarom gevaarlijk. Zoveel is echter wel duidelijk dat het niet aangaat de latere klein-Duitse oplossing nu al centraal te stellen en de aandacht te concentreren op het wel en wee van Pruisen in deze periode: de dramatische nederlaag bij Jena en Auerstädt en de wonderbaarlijke herleving nadien.

15 Mann, *The sources of social power*, II. *The rise of classes and nation-states*, 1760-1914, 227-237.

16 Mann, *The sources of social power*, II, bijvoorbeeld 249-252. Vgl. Tiryakian, 'The sociological import of a metaphor: tracking the source of Max Weber's "iron cage"'.

17 Korshin (red.), *The widening circle. Essays on the circulation of literature in the 18th century Europe*.

18 Geciteerd bij Wangermann, 'The conditions of national consciousness in the epoch of Enlightenment'. Vgl. ook Dobrée, 'The theme of patriotism in the poetry of the early eighteenth century' en Kemp, 'Patriotism, pledges and the people'.

19 Zie voor een conceptualisering en historische precisering van de verfransing in de Republiek Frijhoff, 'Verfransing?'. Dat deze verfransing in veel opzichten een mythe blijkt te zijn geweest, doet uiteraard niets af aan de realiteit van deze mythe in het socio-politieke discours van de tweede helft van de achttiende eeuw.

Binnen dit proces van verlicht-culturele natievorming begon het patriottisme als politieke taal in de loop van de achttiende eeuw een *nieuw* leven.[20] Gevoed door de - overigens rijkelijk vage - herinnering aan het republicanisme van Oudheid en Renaissance, dat gekenmerkt was door civieke vrijheidszin, werd 'vaderland' een 'essentially contested concept' dat een centrale plaats kreeg in het normatieve vocabulaire van die tijd. Deze taal van het patriottisme had in de praktijk een uitgesproken oppositionele connotatie. Alleen als dat gebeurde uit naam van zoiets verhevens als het vaderland, viel een op zichzelf verwerpelijke praktijk als oppositie voeren te rechtvaardigen. Dat bleek bijvoorbeeld in Engeland, waar Bolingbroke met *The Idea of a Patriot King* (1738) de ware aard van de Engelse constitutie als hoedster van de vrijheid in stelling bracht tegen de zijns inziens sterk gecorrumpeerde machtscultuur.[21] Op zijn beurt heeft dit propagandistische, partijdige beeld van de Engelse constitutie weer grote invloed gehad in Frankrijk. Zoals gebruikt door *philosophes* als Montesquieu[22] en Voltaire, heeft het bijgedragen aan de ondermijning van de gezagsverhoudingen die al enkele decennia gaande was voordat de revolutie uitbrak.[23] In Engeland werd patriottisme later in de eeuw verbonden met het radicalisme dat toen snel veld won.[24] Dr. Johnsons wegwerpende definitie van patriottisme als 'the last refuge of a scoundrel' laat zien hoezeer patriottisme en oppositie toen met elkaar werden geïdentificeerd.

20 Zie over het patriottisme als politieke taal Dietz, 'Patriotism'; Wangermann, 'The conditions of national consciousness in the epoch of Enlightenment'; Shennan, 'The rise of patriotism in 18th century Europe'. Vgl. ook het diepgravende artikel van Hont, 'The permanent crisis of a divided mankind: "contemporary crisis of the nation state" in historical perspective'. In zijn *For love of country. An essay on patriotism and nationalism* probeert Viroli de taal van het patriottisme te ontdoen van de besmetting door het latere nationalisme. Hij onderneemt daarmee de zoveelste poging het onderscheid patriottisme-nationalisme te herleiden tot de tegenstelling goed-fout. Evenmin als zijn voorgangers (onder wie Huizinga in *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw*) slaagt Viroli in deze exercitie. De waardevolle elementen van zijn analyse (vooral gelegen in het exploreren van de relatie tussen republicanisme en patriottisme) worden enigszins verduisterd door de polemische toonzetting en selectieve bewijsvoering. Juist waar het gaat om de verhouding tussen patriottisme en nationalisme in de late achttiende eeuw is de tegenstelling die hij construeert zeer kunstmatig en zijn voorstelling van het nationalisme vaak karikaturaal.

21 Skinner demonstreert waarom Bolingbroke, om geloofwaardig 'oppositie' te kunnen voeren - op zichzelf een praktijk die als politiek en moreel verwerpelijk werd beschouwd - zich moest rechtvaardigen in termen die ook door zijn Whig-regenstanders als valide, en bij voorkeur als wezenlijk voor hun eigen politieke opvattingen, werden beschouwd. Aldus redenerend is het debat tussen de volgelingen van Namier en diens tegenstanders over beginsel of belang als inzet van het Whig-Toryconflict eigenlijk niet langer relevant. Het voeren van oppositie uit naam van het vaderland betekende uiteraard dat die oppositie daarmee ook gestuurd (en beperkt) werd. Quentin Skinner, 'The principles and practice of opposition: the case of Bolingbroke versus Walpole'.

22 Montesquieu zag de Engelse politiek door de ogen van Bolingbroke, blijkens Shackleton, *Montesquieu*, 126, Kanttekeningen bij deze visie in Granpré Molière, *La théorie de la constitution anglaise chez Montesquieu*.

23 Baker, *Inventing the French Revolution*.

24 Vgl. Cunningham, 'The language of patriotism, 1750-1914'.

Het cruciale debat van de tweede helft van de achttiende eeuw over de legitimiteit van de politieke orde en over verlicht burgerschap werd alom gevoerd in de taal van het patriottisme. De situatie in Nederland in de jaren 1780 - de *patriotten*tijd - verdient in dit verband bijzondere aandacht, omdat het hier niet bij woorden bleef, maar tot een jarenlange machtsstrijd kwam die ten slotte uitliep op een burgeroorlog. In die context kondigt het moderne nationalisme zich al nadrukkelijk aan.

In de Nederlandse Republiek zien we in de jaren 1780 hoe patriottisme de taal werd van een oppositiebeweging met zeer ongelijksoortige elementen. Die slaagde er bovendien in - en dat is belangrijk - de verworvenheden van de verlicht-culturele natievorming die al sinds de jaren 1760 gaande was, en die tot dusver hoogstens een verborgen politieke dynamiek had gekend, te annexeren en te politiseren.[25] Patriottisme was gericht tégen Engeland, tégen de stadhouder en tégen de 'aristocratie', die de oud-vaderlandse burgerdeugd zou hebben gecorrumpeerd. Ingewikkelde verhoudingen in binnen- en buitenland werden gereduceerd tot een simpel zwart-witschema van goed versus fout, waarbij 'vaderland' de hoogste politieke waarde werd en 'verraad' de zwartste zonde.[26]

In deze uiterst heterogene patriottenbeweging was de gemeenschappelijke naam een program en misschien wel het belangrijkste bindmiddel. De inhoud van dat program veranderde echter naarmate de politisering vorderde en de binnenlandse toestand kritieker werd.[27] In de crisis van de jaren 1785-1787 begon de strijd voor het 'herstel' van oude vrijheden te verschuiven naar die voor vrijheid in het enkelvoud. In deze crisis - die de patriottenbeweging innerlijk verscheurde - hechtte een democratisch moment zich aan het patriottische. De conceptuele combinatie van klassiek-republikeinse, oud-constitutionele en verlicht-natuurrechtelijke elementen die patriottisme heette, was hiermee tot het uiterste opgerekt. Hoofddoel van dit patriottisme bleef het overnemen van de staat. Zoals bekend is dit doel niet bereikt, al was het in de burgeroorlogsituatie van 1787 dichterbij dan wel is aangenomen. Het Nederlandse patriottisme bleef daarmee een onvervulde belofte.

Patriottisme was dus in de achttiende eeuw niet zomaar een tijdloos sentiment maar een expliciete politieke taal. Het was ook een typisch achttiende-eeuwse taal, die alleen goed te verstaan is in een achttiende-eeuwse omgeving. De conceptuele zuiverheid van die taal moet niet overschat worden. Het 'succes' van het patriottisme, voorzover het dat gekend heeft, schuilt - net als later bij het nationalisme - in belangrijke mate in zijn containerkarakter. Het was een vlag die heel wat ladingen kon dekken, ook als die ladingen gingen schuiven, mits maar een zelfverloochenende, alles overstijgende liefde voor het vaderland vooropstond (of heette te staan).

25 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel', hiervoor 71-74.

26 Over het Nederlandse patriottisme Van Sas, 'The patriot revolution: new perspectives' en de afdeling Patriotten hierna.

27 Hierover uitgebreid Klein, *Patriots republikanisme*.

Nationalisme als integratieideologie

De omslag van de taal van het patriottisme naar de taal van het nationalisme - de kern van mijn probleem - vond plaats tijdens de Franse Revolutie. Patriottisme was altijd een oppositieprogram respectievelijk -beweging gebleven, gericht *tegen* de bestaande orde. Het nationalisme manifesteerde zich als ideologie *van* de staat - die inmiddels door de Franse patriotten was overgenomen - en feitelijk als zijn *religion civile*.

In zijn beroemde pamflet *Qu'est-ce que le Tiers Etat*? uit 1789 proclameerde Sieyès de Derde Stand tot de Natie: het eigenlijke Frankrijk. Veel meer dan alleen een propagandistische coup, was dit een conceptuele revolutie.[28] Daaraan waren overigens tientallen jaren van verlichte begripsvorming inzake de natie voorafgegaan. Niet de koning maar het volk droeg nu de soevereiniteit en nam zijn lot in eigen hand. Hiermee was een essentiële voorwaarde vervuld voor het kunnen ontstaan van het nationalisme als ideologie.

In de eerste revolutiejaren was de éne en ondeelbare natie nog een integrerend concept dat alle Fransen omsloot en verbond met - het welslagen van - de revolutie.[29] Maar tijdens de radicalisering in de jaren 1792-1794, in gang gezet door de oorlogscrisis van 1792 - onder het motto: 'La patrie en danger'[30] - en uitmondend in de Terreur, werkte het natiebegrip polariserend. In naam van de natie werden nu permanent zuiveringen uitgevoerd. Wie fout was, maakte vervolgens kennis met het scheermes van de revolutie: de guillotine.

Terwijl de revolutie zich eerst had onderscheiden door principiële openheid tegenover buitenlanders, die zelfs in het parlement zitting mochten nemen, werd de verplichte loyaliteit aan de eigen natie nu vertaald in een bijna even verplicht wantrouwen jegens andere nationaliteiten.[31] Toen Engeland zich in 1793 had aangesloten bij de Eerste anti-Franse Coalitie, besloot de Conventie tot een embargo van Engelse producten en tot het interneren van alle in Frankrijk verblijvende Engelsen, ook al waren ze de revolutie welgezind of woonden ze al jaren in Frankrijk. Helemaal zonder discussie ging

28 Nadat hij lange tijd vooral een reputatie had genoten als pamflettist-propagandist en als een van de grote overlevers van de revolutie, is de ster van Sieyès als politiek theoreticus (met name van de politieke representatie) de afgelopen jaren sterk gestegen. Zie Forsyth, *The political thought of the abbé Sieyès*; Sewell, *A rhetoric of bourgeois revolution*; Hafen, *Staat, Gesellschaft und Bürger im Denken von Emmanuel Joseph Sieyès*; Hont, 'The permanent crisis of a divided mankind', 191-206; Pasquino, 'The constitutional republicanism of Emmanuel Sieyès'. Vgl. ook Zapperi (ed.), *Emmanuel-Joseph Sieyès. Ecrits politiques*.

29 Zie voor de geschiedenis van de begrippen nation en patrie in het achttiende-eeuwse Frankrijk Godechot, 'Nation, patrie, nationalisme et patriotisme en France au XVIIIe siècle'; Fehrenbach, 'Nation'; Nora, 'Nation'; Hampson, 'La patrie'. Vgl. ook Singer, *Society, theory and the French revolution. Studies in the revolutionary imagery*.

30 Vgl. 'La patrie en danger', in: Plumyène, *Les nations romantiques. Histoire du nationalisme*, 21-47.

31 Over de ontwikkeling van het vijanddenken tijdens de Franse Revolutie Jeismann, *Das Vaterland der Feinde*, 103-158.

dit niet. De *Conventionnel* Pons protesteerde met zoveel woorden dat de oorlog hierdoor 'genationaliseerd' zou worden. Ook Saint-Just, met Robespierre de incarnatie van de Terreur, besefte dat er een schoen wrong nu in de praktijk gebroken werd met het in theorie nog altijd beleden universalisme. En het lijkt een betuiging van onmacht als we hem tegen Pons horen zeggen: 'On peur *vouloir* du bien à tous les peuples de la terre, mais on ne peut en effet *faire* du bien qu'à son pays.' Londen was Carthago en Pitt een insect wiens bouwsels vertrapt moesten worden.[32]

De typische kenmerken van het moderne nationalisme hebben zich nu grotendeels uitgekristalliseerd: het is de beslissende vorm van politieke identificatie, het eist de hoogste loyaliteit van elk individu, het integreert naar binnen en schermt zich af van de buitenwereld door het - soms in extreem xenofobe termen - accentueren van de grens tussen eigen en vreemd; het is activistisch en missionair.

Met de doorbraak van de taal van het nationalisme verloor die van het patriottisme - die dus groot was geworden door tégen te spreken - haar zeggingskracht. Weliswaar werd 'la patrie' tijdens de oorlogscrisis uitentreuren aangeroepen - het bekendste voorbeeld is de Marseillaise uit 1792 met haar 'Allons enfants de la Patrie' en 'Amour sacré de la Patrie'[33] - en dat ritueel zou ook blijven bestaan, maar als *politiek* begrip was het uitgewerkt, zoals Norman Hampson overtuigend heeft laten zien. Hij gebruikt zelfs het beeld van een kapotte grammofoonplaat die in 1793 niet verder komt dan een eindeloos herhaald *patrie, patrie, patrie*...[34] Patriottisme als politieke taal was dood, de natie had het pleit gewonnen en zichzelf tot *isme* uitgeroepen. 'Vive la Nation' was de strijdkreet waarmee het Franse revolutieleger de Pruisische oorlogsmachine op 20 september 1792 bij Valmy versloeg. Op die plaats en op die dag brak een nieuw tijdperk aan in de wereldgeschiedenis, moet Goethe gezegd hebben.

Toch geloof ik dat het ontstaan van het nationalisme als politieke taal hiermee nog niet afdoende is verklaard en dat er nog één essentieel element ontbreekt om zijn duurzame rol als *idée force*, als ideologie te begrijpen. Naar mijn indruk is het nationalisme niet alleen het product van het oververhitte klimaat van de Terreur, maar evenzeer van de daarop gevolgde reactie: Thermidor. Pas het ritme van revolutie én reactie maakt de ideologie die we sindsdien zo goed kennen compleet.

Enerzijds was daar het gevoel van een totale breuk met het verleden, met ideeën van Regeneratie en de geboorte van een Nieuwe Mens,[35] gesymboliseerd door het besluit uit 1793 een nieuwe jaartelling in te voeren, met terugwerkende kracht vanaf 22 september 1792 als de eerste dag van het jaar I van

32 Saint-Just, 'Rapport sur la loi contre les Anglais', *Oeuvres choisies*, 183-188. Mijn cursivering.
33 Vgl. Vovelle, 'La Marseillaise', in: Nora (red.), *Les lieux de mémoire*, I, 85-136.
34 Hampson, 'La patrie', 136. Vgl. ook Godechot, 'Nation, patrie, nationalisme et patriotisme en France au XVIIIe siècle', 494-495.
35 Ozouf, 'La Révolution française et la formation de l'homme nouveau'.

de Revolutie.[36] Anderzijds bleef het verleden toch heel tastbaar aanwezig en wilde lang nier iedereen - ook overtuigde revolutionairen niet - het zomaar afschaffen. Zo muntte Abbé Grégoire, midden in de Terreur, voor botte vernielzucht als het stukslaan van historische monumenten het woord *vandalisme*. En pleitte hij voor het erkennen van dat verleden als geschiedenis door het te 'musealiseren'.[37]

Thermidor betekent een omslagpunt, de overgang van het exces van de totale revolutie naar - althans een begin van - normaliteit. Het staat voor het moment van bezinning waarop Frankrijk zichzelf tegenkomt en de verwerking van de revolutie kan beginnen.[38] Daarmee werd de mogelijkheid geschapen voor verzoening en voor het 'nationaliseren' van de revolutie. Het prerevolutionaire verleden maakte nu een soort comeback, maar dan wel als geschiedenis, als een afgesloten hoofdstuk, een 'passé définitivement passé'. Zoals Pierre Nora laat zien, zadelde Frankrijk zichzelf nu op met het lastige probleem van een 'dubbel' verleden:[39] het verleden van het eeuwige Frankrijk sinds Clovis en het verse verleden van de revolutie, die volgens sommigen bovendien onvoltooid was gebleven en daardoor nog een program, zo niet een belofte voor de toekomst inhield. Deze dubbelheid problematiseerde weliswaar het Franse nationaliteitsbesef, maar gaf het tevens een historische dimensie en een spanning die tot de jaren zeventig van de twintigste eeuw voelbaar zijn gebleven.

De Duitse Beweging

In de geschiedschrijving van het nationalisme is het meest gebruikelijke - om niet te zeggen afgezaagde - onderscheid dat tussen het Franse en het Duitse natietype. Tegenover de Franse staatsnatie met haar historische staatkundige kader, dat tijdens de revolutie een nieuwe invulling kreeg door de volkssoevereiniteit, staat de Duitse cultuurnatie, gedefinieerd door bindende factoren als taal, zeden en gewoonten, cultuur en geschiedenis. Veel van die verschillen zijn uiteraard terug te voeren op het simpele gegeven dat Frankrijk een al eeuwen bestaande staat was, terwijl Duitsland vergaand verbrokkeld was en in het Rijk niet meer dan een papieren eenheid kende.[40] Zoals

36 Baczko, 'Le calendrier républicain'; Ozouf, 'Calendrier'; Milo, 'Laboratoire temporel grandeur nature: le calendrier républicain', en de sectie 'Bruch des Zeitbewußtseins' in de congresbundel *Die Französische Revolution als Bruch des gesellschaftlichen Bewußtseins*, 23-71.

37 Baczko, *Comment sortir de la Terreur; Thermidor et la Révolution*, hoofdstuk IV.

38 Baczko, *Comment sortir de la Terreur*; Ozouf, 'Thermidor en le travail de l'oubli'. Vgl. ook Fontana, 'The Thermidorian republic and its principles'.

39 Nora, 'Nation', 809.

40 Over de ideologische achtergronden, feitelijke manifestatie en varianten van 'patriottisme' in het achttiende-eeuwse Duitsland Prignitz, *Vaterlandsliebe und Freiheit. Deutscher Patriotismus von 1750 bis 1850*; Jäger, *Politische Kategorien in Poetik und Rhetorik der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*; Vierhaus (red.), *Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften*. Vgl. ook Langewiesche, 'Nation, Nationalismus, Nationalstaat: Forschungsstand und Forschungsperspektiven'.
Een bijzondere variant van patriottisme was het zogeheten *Reichspatriotismus*. Aan het Duitse Rijk en zijn instituties in de achttiende eeuw is de afgelopen decennia veel aandacht

Wieland in 1773 zei: ‘Die Deutsche Nation ist eigentlich nicht Eine Nation, sondern ein Aggregat von vielen Nationen.’[41]

Hoewel er vele pogingen zijn gedaan het contrast tussen het Franse en het Duitse natietype te relativeren, blijft het toch een hardnekkig cliché waaraan soms verstrekkende consequenties worden verbonden. Zo kan men redeneren dat de Duitse intelligentsia al vroeg - omstreeks 1800 - een scenario ontwikkelde om zich aan politiek te onttrekken, met alle funeste consequenties van dien: het ontstaan van een Duitse *Sonderweg* en de kloof - in de tweede helft van de eeuw - tussen *Bildungsbürgertum* en politiek.

besteed. Daarbij bleek dat er meer leven school in het oude Rijk dan vaak is aangenomen. Met name na de Zevenjarige Oorlog kwam het Rijk opnieuw sterk in de belangstelling te staan. Dit had verschillende oorzaken. Het zogenaamde Derde Duitsland van kleine staatjes, vrije rijkssteden en rijksridders zag in het Rijk een veilige haven tegen de dreiging van het Duitse dualisme; de twee grote Duitse mogendheden Pruisen en Oostenrijk die elkaar naar het leven stonden en streden om een overheersende positie in Centraal-Europa. In deze optiek moest het Rijk vooral voor rechtsbescherming zorgen, want het was inmiddels niet veel meer dan een stelsel van juridische instituties en rechtsgang. Het waren ook vooral juristen annex publicisten die verantwoordelijk waren voor deze opleving van de rijksgedachte. (Het is zelfs verleidelijk in dit rijksdenken een prefiguratie te zien van wat tegenwoordig *Vefassungspatriotismus* heet.)
Typerend genoeg richtte deze herleving van de rijksgedachte zich in feite *tegen* de titularis van het keizerschap, met name toen Jozef II keizer werd. Na 1745 had Maria Theresia ervoor gezorgd dat het keizerschap van haar man, Frans van Lotharingen, hoegenaamd geen inhoud kreeg. Tijdens haar regering ging Oostenrijk de weg op van een *nationale* staat, zich spiegelend aan het succes van Pruisen. Dit stimuleerde het Duitse dualisme en werkte ten detrimente van het keizerschap. Een paradoxaal gevolg van deze ontwikkeling was dat Frederik de Grote (die in heel Duitsland werd bewonderd en daardoor tot op zekere hoogte ook gold als een algemeen-Duitse figuur) op malicieuze wijze misbruik kon maken van deze - in feite door hemzelf opgeroepen - situatie. Door Jozef II te verwijten dat hij zijn taak als keizer verzaakte (bijvoorbeeld door de Zuidelijke Nederlanden te willen ruilen tegen Beieren) en zichzelf op te werpen als vertegenwoordiger van het ware rijksbelang, profileerde Frederik de Grote zich als ‘tegenkeizer’ (Aretin) tegenover de antikeizer Josef II.
Een paradoxaal gevolg van de oplevende belangstelling voor het Rijk was evenwel dat steeds duidelijker werd dat het Rijk juist niet geschikt was als kader voor het verlichte vaderlandse gevoel, waartoe ook veel Duitse geletterden zich in de tweede helft van de achttiende eeuw aangetrokken voelden. Er zat weliswaar meer leven in het Rijk dan velen gedacht hadden, maar het had toch geen toekomst. Het was een doodlopende weg. Voor burgers die volwaardig burger-patriot wilden zijn in de eigentijdse zin waarin vrijheidsstreven en vaderlandsliefde gekoppeld werden, had het Rijk niet veel te bieden. Vandaar dat dit patriottisme zichzelf een vaderland schiep dat in dit opzicht meer ruimte en meer mogelijkheden bood. Met het oog op de toekomst is deze culturele natievorming dan ook belangrijker dan de pogingen tot hervorming van het Rijk.
Recente interpretaties van het laat-achttiende-eeuwse *Reichspatriotismus* bij Press, ‘Das Ende des Alten Reiches und die deutsche Nation’; Hughes, ‘Fiat justitia, pereat Germania? The imperial supreme jurisdiction and imperial reform in the later Holy Roman Empire’; Stolleis, ‘Reichspublizistik und Reichspatriotismus vom 16. zum 18. Jahrhundert’; Von Aretin, ‘Reichspatriotismus’. Voorts de bijdrage van Fehrenbach aan het lemma ‘Reich’ in *Geschichtliche Grundbegriffe*, V en Langewiesche, ‘Reich, Nation und Staat in der jüngeren deutschen Geschichte’.

41 Geciteerd bij Prignitz, *Vaterlandsliebe und Freiheit*, 11.

Ik beperk mij hier tot het begin van de Duits-nationale route in de tweede helft van de achttiende en de vroege negentiende eeuw. We komen dan de *usual suspects* tegen: Herder, theoreticus van het culturele relativisme en de nationale geborgenheid; Schiller, kampioen van de Duitse cultuur; Fichte, heropvoeder van de natie na het echec van Jena en Auerstädt; Arndt, prediker van een rabiate xenofobie en *Turnvater* Jahn, die met zijn gymnastiekverenigingen het Duitse nationalisme handen en voeten gaf.

De zogenaamde *Deutsche Bewegung* van de late achttiende eeuw - Duits-nationaal en verlicht emancipatoir - werd gedragen door geleerden en geletterden.[42] Bij hun zoeken naar eigenheid was verzet tegen verfransing een voorname drijfveer. De Duitse definitie van volk en natie heeft zoals bekend veel te danken aan Herder.[43] Hij zag de mensheid verdeeld in talloze cultuurkringen: organismen die van elkaar gescheiden waren door taal, zeden en gewoonten, geschiedenis. Geluk - ook van zijn Verlichting het toverwoord - was weliswaar universeel maar zag er overal toch anders uit. Zoals elk individu geborgenheid zocht op de plaats waar hij geboren was, moest elke natie het geluk in zichzelf zien te vinden en dus middelpuntzoekend zijn. Herders wereld was een bloementuin waarin vele bloemen mochten bloeien. Dat Duitsland een laatbloeier was, vormde zeker een probleem maar bood ook perspectieven: andere naties raakten al uitgebloeid terwijl de Duitse bloem er nog fleurig bijstond. Hier blijkt wel dat Herders relativisme toch niet *alle* verschillen wegrelativeerde.

De literatoren van de Duitse Beweging deden hun best een figuur te vinden die de Duitse eenheid zou kunnen belichamen: een echte Duitse held.[44] Dit bleek niet zo eenvoudig. Klopstock probeerde het met Hermann, die de Romeinse legioenen in het Teutoburgerwoud verslagen had, maar die keuze sloeg toen nog niet aan (later zou dat anders worden). Veel te lang geleden, vond Goethe: ‘niemand hat dazu ein Verhältnis...’ Maar een potentiële held uit het jongste verleden, Frederik de Grote, verging het niet veel beter. Aan epitheta geen gebrek - Vater Friedrich, Caesar Friedrich, Friedrich Wodan, Friedrich Hermann, Friedrich der Einzige - maar de schrijvers van de Duitse Beweging kenden hem maar al te goed als francofiel en dus als een ‘Fremd-

42 Over het proces van culturele natievorming in Duitsland Giesen, *Die Intellektuellen und die Nation. Eine deutsche Achsenzeit*; Giesen en Junge, ‘Vom Patriotismus zum Nationalismus. Zur Evolution der “Deutschen Kulturnation”’; Hardtwig, *Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland, 1500-1914*; Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland, 1770-1990*: Segeberg, ‘Germany’; Woesler, ‘Die Idee der deutschen Nationalliteratur in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts’.

43 Zie over Herders conceptie van de natie bijvoorbeeld Isaiah Berlin, ‘Herder and the Enlightenment’ in zijn *Vico and Herder*, 137-216; Kemilaïnen, *Nationalism. Problems concerning the word, the concept and classification*; Dann, ‘Herder und die deutsche Bewegung’. Voorts de tentoonstellingscatalogus *Johann Gotffried Herder. Ahndung künftiger Bestimmung*.

44 Wiedemann, ‘Zwischen Nationalgeist und Kosmopolitismus. Über die Schwierigkeiten der deutschen Klassiker, einen Nationalhelden zu finden’; Prignitz, *Vaterlandsliebe und Freiheit*, 17-21. Vgl. ook Schieder, ‘Friedrich der Groβe - eine Integrationsfigur des deutschen Nationalbewußtseins im 18. Jahrhundert?’

ling im Heimischen'. Luther leek nog de beste kans te maken. Hij had de Duitsers tenslotte Duits geleerd met zijn bijbelvertaling, maar daar stond tegenover dat de Reformatie hem evenzeer een bron van tweespalt maakte als een eenheidssymbool.

De oplossing die de literatoren van de Duitse Beweging voor dit heldenvraagstuk vonden was even origineel als omineus: ze promoveerden zichzelf tot held, een schrijverscollectief als belichaming van de Duitse eenheid. Deze intelligentsia bevond zich midden in een proces van 'Nationale Selbstfindung' toen ze door de Franse Revolutie werd overvallen.[45] De bewondering voor de Franse natie, die haar lot in eigen hand had genomen, was aanvankelijk vrijwel unaniem; een duidelijke aanwijzing voor de politieke verlangens die de Duitsers zelf koesterden. De euforie sloeg echter om in afkeer toen de Franse Revolutie alle grenzen overschreed, waaronder die van Duitsland. Frankrijk, dat even voorbeeld was geweest, werd nu opnieuw, en in verhevigde mate, vijandbeeld.

Schiller - in 1792 nog tot ereburger van Frankrijk verkozen - spreekt in zijn bekende dichtfragment *Deutsche Größe*, geschreven omstreeks 1800, de Duitser toe op een moment dat deze roemloos uit de oorlog komt, terwijl het Rijk op instorten staat. Mag hij nog wel aanspraak maken op een plaatsje in de rij der volkeren? Ja, dat mag. 'Er geht unglücklich aus dem Kampf, aber das, was seinen Werth ausmacht, hat er nicht verloren. Deutsches Reich und deutsche Nation sind zweierlei Dinge. [...] Abgesondert von dem politischen hat der Deutsche sich einen eigenen Werth gegründet. Sie ist eine sittliche Größe, sie wohnt in der Kultur und im Character der Nation, der von ihren politischen Schicksalen unabhängig ist.' Anders dan bij Herder is dit een evocatie van de superioriteit van de Duitse cultuur. Maar is het ook een vlucht in die cultuur en een verwerping van de politiek, zoals vaak betoogd wordt? Ik geloof het niet. Het is een poging het Duitse volk in zeer moeilijke omstandigheden een perspectief te bieden, een overlevingsstrategie. Geen vlucht in het *unpolitische* dus, maar juist een politiek geladen stellingname.[46]

Deze vermeende 'vlucht' in de cultuur is als remedie overigens zeker niet exclusief Duits. In zijn *Considérations sur le gouvernement de Pologne* (1772) gaf Rousseau de Polen al het advies dat zij, in het licht van het dreigende verdwijnen van hun staat, hun natie levend moesten houden door hun eigen cultuur te

45 Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland*, 51.

46 Zie voor de tekst van 'Deutsche Größe' *Schillers Werke. Nationalausgabe*. II, 431-436. Weinig teksten zijn zo door de (latere) Duits-nationalistische literatuur misbruikt als juist dit dichtfragment - eigenlijk een collage van fragmenten - van Schiller, dat eerst in 1871 werd gepubliceerd. Zie over de achtergronden, ontstaansgeschiedenis, datering, mogelijke betekenis en vooral over het latere misbruik van deze tekst Christian Grawe, 'Schillers Gedichtentwurf "Deutsche Größe": "Ein Nationalhymnus im höchsten Stil"? Ein Beispiel ideologischen Miβbrauchs in der Germanistik seit 1871'. Al dit latere misbruik vormt een verhaal op zichzelf dat losstaat van Schillers bedoelingen. Anders dan de meeste moderne auteurs (vgl. evenwel Prignitz, *Vaterlandsliebe und Freiheit*, 76-78 en Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe*, VII, 329) acht ik het wel degelijk mogelijk dit gedicht in zijn contemporaine context politiek te duiden. Het gedicht is bovendien van belang vanwege het uitdrukkelijke verschil dat Schiller maakt tussen het Duitse Rijk en de Duitse natie.

bewaken. Eén Nederlands voorbeeld (uit vele) is Joan Melchior Kemper - later een van de mannen van 1813 - die in 1806 de 'beoefening der letteren als den besten troost en toevlugt in rampvolle tijden van eenen staat' aanbeveelt en in 1812, als Nederland zijn zelfstandigheid inderdaad verloren heeft en is opgegaan in het Franse keizerrijk, het behoud van 'de taal, de letterkunde, de zeden en het eigenaardig volkskarakter' beslissend acht voor Hollands voortbestaan.[47]

Waar je ook kijkt in Europa in deze revolutiejaren: de sferen van cultuur en politiek zijn zelden scherp gescheiden. De kunst van deze tijd - literatuur, beeldende kunst - is vaak opvallend politiek geladen. Daarmee bedoel ik niet die kunst die opgelegd politiek wil zijn, zoals Regnaults bekende allegorie *La Liberté ou la Mort* (1794), waar een boven de aardbol zwevende genius van Frankrijk de toeschouwer de keuze laat tussen de personificaties van de Republiek en van de Dood. Het gaat me ook niet om zoiets als versluierde, plaatsvervangende politiek. Wat ik bedoel is dat ook met artistieke middelen veelvuldig positie gekozen werd in de spanningen van deze tijd en dat in die zin veel contemporaine kunst 'politiek' is, soms misschien ondanks zichzelf en vaak op een wijze die nu niet onmiddellijk herkenbaar is.

Crisis van de herinnering

In de revolutieperiode ging de tijd veel sneller dan men gewoon was. Ockerse had het over voorbijflitsende beelden uit een toverlantaarn. Ernst Moritz Arndt schreef in 1807: 'Was damals im Schritt ging, geht jetzt im Galopp [...] Die Zeit ist auf der Flucht.'[48] In zijn boek *Vergangene Zukunft* heeft Reinhart Koselleck dergelijke verschillen in tijdsbeleving briljant geanalyseerd. Juist omstreeks 1800 waren velen gefascineerd door het fenomeen tijd, waarbij ook het begin van de nieuwe eeuw een rol speelt.[49] Bij brede groepen - zeker niet alleen bij een ontwikkelde elite - heeft deze versnelling in het tijdsbesef geleid tot gevoelens van verwarring en ontregeling, het idee afgesneden te zijn van wat nu, kritisch en nostalgisch tegelijk, benoemd was tot *ancien régime*. Vele mensen leden aan 'nostalgie', toentertijd een erkend ziektebeeld (misschien te vertalen als vervreemding) waarvoor je de dokter liet komen en waaraan je kon doodgaan, getuige een mooi artikel van Jean Starobinski.[50] Sommigen lazen erover en werden spontaan ziek. Men had behoefte aan houvast en probeerde de tijd als het ware stil te

47 Zie hiervoor 96. Voorts Loots' gedicht De Hollandsche Taal (1810) en Kinkers *Stille bemoediging na de inlijving van Holland in het Fransche Keizerrijk* (1810). Vgl. als een contemporaine Duitse pendant de beschouwing van de historicus A.H.L. Heeren, 'Über die Mittel zur Erhaltung der Nationalität besiegter Völker', geschreven in het voorjaar van 1810 en oorspronkelijk verschenen in *Vaterländisches Museum*, 1810, herdrukt in *Historische Werke*, II, 1-32.

48 Aangehaald in Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, 329.

49 Zie over het eeuwwendebesef rondom 1800 Blaas, 'Het paradigma van de eeuwwende'. Vgl. ook Milo, '...et la Révolution "créa" le siècle', *Trahir le temps*, hoofdstuk II.

50 Starobinski, 'The idea of nostalgia'.

zetten. Compensatie werd gezocht in de geschiedenis. Ook was er grote belangstelling voor de eeuwige, tijdloze zekerheden van epen en mythen.

Dit diepe gevoel van crisis en onomkeerbare verandering kan men - met Richard Terdiman - omschrijven als een ‘memory crisis’, refererend aan Maurice Halbwachs' baanbrekende werk over het collectieve geheugen.[51] Zoals Halbwachs het formuleert begint de geschiedenis daar waar de herinnering ophoudt. Europa maakte zo'n ‘memory crisis’ door in het revolutietijdvak. Elke natie deed toen als het ware een keuze uit haar collectieve herinnering en canoniseerde die als geschiedenis. Deze nationalisering van de herinnering was dus een vereenvoudiging waarbij - zoals Ariès terecht heeft opgemerkt - grote delen van de traditionele herinnering werden buitengesloten.[52]

Geschiedenis en nationaliteitsbesef werden in deze ‘memory crisis’ onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld. Het nationalisme - historisch en missionair tegelijk - werd de ideologische band tussen verleden en toekomst. Zoals Pierre Nora heeft gesuggereerd - ik verwees er al naar - maakte elke natie in deze periode van haar identiteit een probleem. Voor Frankrijk was dat het al genoemde dubbele verleden. Voor Duitsland is het - denk ik - de complexe driehoeksverhouding tussen culturele eenheid, politieke vrijheid/onvrijheid en staatkundige verbrokkeling. Engelands probleem lijkt mij dat het establishment de schijn wilde wekken dat er helemaal geen probleem was en dat ook de Franse Revolutie de stabiliteit van de Engelse samenleving niet aan het wankelen kon brengen.[53]

51 Terdiman, *Present past. Modernity and the memory crisis*. Vgl. ook Hutton, *History as an art of memory*.

52 Vgl. Hutton, *History as an art of memory*, 24, 97-99.

53 Achter deze suggestie gaat echter een wereld van tegenstellingen en van onzekerheid schuil. Zo wist Engeland pas met Nelsons overwinning bij Trafalgar in 1805 de dreiging van een Franse invasie definitief te bezweren. Deze jarenlange dreiging had de nationale solidariteit versterkt en de regering bovendien de wind in de zeilen gegeven. In de jaren 1790 woedde in Engeland een fel politiek debat tussen radicalen en loyalisten. Nadat in de historiografie de aandacht lange tijd gericht is geweest op de radicale kant van deze discussie, ligt het accent tegenwoordig veeleer op de conservatieve tegenkrachten en op de vraag in hoeverre Engeland in deze periode werkelijk vatbaar is geweest voor revolutie. De neiging is thans in deze roerige decade een beslissende omslag in conservatieve zin te zien die het politieke klimaat geruime tijd zou domineren. Zie onder meer Christie, *Stress and stability in late-eighteenth century Britain. Reflections on the British avoidance of revolution*; Dickinson (red.), *Britain and the French Revolution, 1789-1815*; Schofield, ‘Conservative political thought in Britain in response to the French Revolution’. Een goed overzicht van het historiografische debat geeft Philp (red.), *The French Revolution and British popular politics*.

In dit - vooral in termen van radicalisme versus conservatisme gevoerde - debat is weliswaar veelvuldig sprake van ‘loyalisme’, maar een expliciete verbinding met de taal van patriottisme en nationalisme wordt zelden gelegd. Over betekenis en duiding van het Britse patriottisme in deze periode zie Cunningham, ‘The language of patriotism, 1750-1914’, Eastwood, ‘Robert Southey and the meanings of patriotism’, en Dinwiddy, ‘England’ in: Dann en Dinwiddy (red.), *Nationalism in the age of the French Revolution*. De thematische opzet van Linda Colley's prachtige *Britons: Forging the nation, 1707-1837* is minder geschikt om een dergelijke omslag in het politieke klimaat goed te doen uitkomen. Zie evenwel haar eerdere studies ‘The apotheosis of George III: loyalty, royalty and the British nation, 1760-1820’ en ‘Whose nation? Class and national consciousness in Britain, 1750-1830’.

Het probleem Nederland heb ik tot het laatst bewaard. Wat dat probleem was, wat het Nederlandse natiebesef zijn *eigen* karakter heeft gegeven, is niet moeilijk uit te maken: uiteraard het veelbesproken *verval* van de Republiek na de gouden zeventiende eeuw, economisch, politiek en ten diepste wellicht moreel.

Het in 1787 in de knop geknakte patriottisme (dat dit verval had willen keren) wist met de Bataafse Omwenteling van 1795 de staat zonder slag of stoot over te nemen en verloor daardoor dus zijn typische kwaliteit van oppositie-ideologie en tegenbeweging. Ook in het politieke vocabulaire is dat aanwijsbaar. Net als in Frankrijk gebeurde met 'patrie', raakte ook in Nederland het woord 'vaderland' zijn politieke lading kwijt.[54] Het werd nog wel veel gebruikt maar vooral in ronkende en rituele zin, als het erom ging het vaderland te vieren. Ook hier dringt zich het beeld van de kapotte grammofoonplaat op. In het politieke vocabulaire waren volk en natie - zelfstandig en bijvoeglijk gebruikt en in talloze samenstellingen - nu het meest populair. Naast volkssoevereiniteit, volksgeest en volkswil was er volksgeluk of - als er iets mis dreigde te gaan - volksongeluk. Ook het werkwoord 'nationaliseren' lag de Bataven in de mond bestorven, of het nu ging om de armen, de kerken of de schulden. Naarmate de politieke tegenstellingen echter toenamen zonder dat de problemen van het land werden opgelost, groeide in brede kring het verlangen naar het 'nationaliseren' of 'nationaal maken' van de revolutie zelf.

Het gaat mij hier niet om de Bataafse Revolutie van twee eeuwen geleden. Wat ik wil laten zien, is dat ook deze revolutie een moment van omslag heeft gekend, een 'memory crisis' waardoor de gemoederen tot inkeer kwamen. Na een korte periode van euforie dreigde de Omwenteling al delibererende ten onder te gaan en vast te lopen in constitutionele onmacht. De staatsgreep en de politieke zuiveringen waarmee deze impasse in 1798 werd doorbroken, verdiepten het crisisbesef alleen maar verder. Het Bataafse volk ging zich bezinnen op het eigen lot in verleden, heden en toekomst. Rond 1800 kwam deze 'memory crisis' tot een catharsis met als uitkomst de 'nationalisering' van de revolutie en een nieuw, breed gedragen ideologisch fundament voor de Nederlandse samenleving.[55]

Ook in Nederland was de tijd snel gegaan, maar thans zou men de tijd liefst stil willen zetten. Men zocht houvast in de geschiedenis, en wel in het grootse verleden van de Republiek dat nu - en dat was nieuw - voor het eerst inderdaad als geschiedenis, als voorgoed verleden tijd werd ervaren.[56] Heel interessant is dat men niet zozeer teruggreep op het krijgsrumoer van

54 Ik herneem hier enkele begripshistorische bevindingen uit 'De vaderlandse imperatief', hiervoor 110-113.

55 Vgl. ook Grijzenhout en Van Sas, *Denkbeeldig vaderland. Kunst en politiek in de Bataafs-Franse tijd, 1795-1813*.

56 Dit is een essentieel verschil met de patriottentijd, toen men juist opereerde vanuit het besef dat de gouden tijden van de zeventiende eeuw zouden kunnen terugkomen mits de Republiek maar tot inkeer kwam, niet in de laatste plaats in moreel opzicht.

de Opstand en de heroïek van de zeventiende eeuw - men had immers behoefte aan rust - maar veeleer keek naar de gemiddelde Nederlander die door zijn hoge morele kwaliteiten die samenleving had gedragen. Zo bevestigt ook Nederland de suggestie van George Mosse dat het nationalisme 'appealed to a tranquil past'.[57]

Terwijl men afscheid nam van het grote verleden van het vaderland, werd wat je zou kunnen noemen het 'kleine' verleden van de Republiek juist gekoesterd: de Republiek als genretafereel waar huiselijke deugden en knusse gemeenzaamheid vooropstonden. Men kwam tot de conclusie dat er ware grootheid te vinden was in de Bataven zelf - een verlicht, beschaafd, vrijheidlievend, verdraagzaam en ook zorgzaam volk. Een volk dat eenvoud, deugd en huiselijk geluk hoog in het vaandel schreef en waarvoor het gezin inderdaad de hoeksteen van de samenleving was. De oud-vaderlandse deugdenspiegel, al eerder opgepoetst door de Verlichting, maar weer wat onder het stof geraakt door het politieke gedruis van de jaren tachtig en negentig, werd nu verheven tot nationale ideologie.

Een bijverschijnsel van dit alles was dat de feministische dimensie die de Bataafse Revolutie ook gekend had - bescheiden van omvang maar radicaal van toon - op slag verdween. Terecht had de politiek bewuste vrouw geklaagd: 'Gy verwyst ons tot de keuken! Gy doemt ons tot het naaikussen, of gy laat ons het spit draayen en uwe aardappelen schillen!'[58] Maar de vrouw vervulde ook een meer verheven taak als moeder van het vaderland. Zoals Aagje Deken speels-ironisch aan Coosje Busken schreef: 'Wel lieve Coosje je hebt meerder, en ik zou haast zeggen gewichtiger werk dan een Representant van de Bataafsche Republiek, daar gy geslachten vormd voor deeze en de toekoomende waereld.'[59] De band tussen vaderland en moederschap werd nu zo mogelijk nog inniger dan hij al was.

Naast schrijvers en dichters hebben ook schilders en tekenaars meegewerkt aan het verbeelden van deze vaderlandse gemeenschap. Ik noem alleen Jacob Ernst Marcus, een van de kleine meesters uit deze tijd.[60] Wat Marcus zo bijzonder maakt, is zijn *Studie-Prentwerk*, de serie van 105 prenten die hij tussen 1807 en 1816 maandelijks produceert en bij intekening verkrijgbaar stelt en die - wat mij betreft - een 'ideale' uitdrukking vormen van de stemming die ik zojuist heb proberen te beschrijven: een sfeer van rust, geborgenheid, echtheid en houvast, *Heimat* kortom. Marcus tekent vaak figuren in een landschap (een *Nederlands*, niet exclusief Hollands landschap) of toneeltjes vlakbij huis, waar de veiligheid van binnen zich even heeft ver-

57 Mosse, 'Political style and political theory: totalitarian democracy revisited', 66.

58 'Waarom zouden de vrouwen het land ook niet kunnen regeeren?', *De revolutionaire vraagal* (1798) 109, geciteerd door Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting*, II, 348.

59 Aagje Deken aan Coosje Busken, 28 september 1798, Buijnsters (ed.), *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, II, 579. Zie Buijnsters, '"De kleine Republiek"', 103.

60 Over Marcus Knoef, 'J.E. Marcus', *Tussen rococo en romantiek*, 153-168; *Jacob Ernst Marcus. Graveur en tekenaar*; Knolle, 'Modeltekenaars in zakformaat: een aan J.E. Marcus (1774-1826) toegeschreven tekening'.

plaatst naar buiten. De vele liggende en slapende figuren dragen nog bij aan het algehele effect van rust en traagheid. De vroeg-negentiende-eeuwse samenleving wordt hier geësthetiseerd in termen van huiselijkheid en landelijkheid, om niet te zeggen landerigheid.

De compositie is vaak los en open, en bijna 'postmodern' fragmentarisch. De manier waarop Marcus figuren bij elkaar zet die niets met elkaar te maken hebben - een musicerende vrouw en een touwtrekkende jongen - illustreert de toevallige samenloop van de alledaagse werkelijkheid. Maar, hoe tijdloos die ook lijkt, Marcus' tafereeltjes geven toch een tijdsbeeld. In zijn landschappen is de *soldaat* een geregelde verschijning. En waar de soldaat deel is van het landschap kan de oorlog nooit ver weg zijn. Daarmee is dat landschap inderdaad een *politiek* landschap, om met Martin Warnke te spreken.[61]

Met tal van andere kunstenaars heeft Marcus Nederland als 'denkbeeldig vaderland' gestalte gegeven in een periode van toenemende onvrijheid, uitmondend in de Franse Tijd van 1810 tot 1813. Hieruit blijkt nog eens dat het geen zin heeft een al te scherpe grens te trekken tussen het politieke en het culturele natietype. Beide lopen door elkaar heen, gaan in elkaar over en kunnen elkaar ook afwisselen. Bij het verlies van de onafhankelijkheid kwam er in Nederland een scheiding tussen staat en natie. Dit politieke vacuüm werd opgevuld met culturele waarden. De al sinds de Opstand typische *staats*natie Nederland[62] manifesteerde zich nu overtuigend als *cultuur*natie. Verlies van de soevereiniteit leidde zo tot versterking en explicitering van de nationaliteit.

De moderne natiestaat

Omstreeks 1800 - niet eerder en niet later - heeft het moderne nationalisme in West-Europa zijn beslissende vorm gekregen. Sinds die tijd is de natiestaat dwingend aanwezig, zo niet in werkelijkheid dan toch als model. Aan het einde van de twintigste eeuw heeft die natiestaat natuurlijk vele veranderingen meegemaakt. Vooral de fase rond 1900, die van het 'integrale' nationalisme waarin de natie in beginsel ieder kon bereiken en kon raken, is van groot belang geweest. Tegenwoordig wordt er veel gesproken over een 'crisis' van de natiestaat. Volgens sommigen is deze ten dode opgeschreven.[63] Anderen voorspellen hem daarentegen nog een lange toekomst. Ik hoor bij die anderen. Voor de 'nationale kooi' van Michael Mann is voorlopig geen redelijk alternatief beschikbaar.[64] Wat er ook waar is van de internationale eco-

61 Warnke, *Politische Landschaft. Zur Kunstgeschichte der Natur*.
62 Boogman, 'Kanttekeningen bij de geschiedenis van het nationalisme in Europa', 21.
63 Zie bijvoorbeeld Hobsbawm, 'Nationalism in the late twentieth century', het slothoofdstuk van zijn *Nations and nationalism since 1780*. In de herdruk van dit boek uit 1993 voelde Hobsbawm zich wel genoopt deze conclusie nader te adstrueren. Maar de stelling dat het nationalisme een gepasseerd station was, liet hij niet los.
64 Vgl. bijvoorbeeld, de overwegingen van Michael Mann zelf, 'Nation-states in Europe and other continents: diversifying, developing, not dying'.

nomische vervlechting, het heen en weer flitsen van valutastromen waar nationale overheden geen greep op hebben, een massacultuur die geen grenzen kent, en het uithollen van de nationale soevereiniteit door supranationale organisaties - en het is allemaal waar - toch blijft de natiestaat met afstand het belangrijkste kader waarbinnen de burger zich veilig (én onveilig) voelt, zijn geld verdient, sociale zekerheid geniet, politieke rechten uitoefent en cultuur consumeert. De 'imagined community', het 'denkbeeldige vaderland' van de vroege negentiende eeuw, is inmiddels staalharde realiteit geworden. Of we het nu leuk vinden of niet: er is zoiets als een 'werkelijk bestaande natiestaat'.[65] Maar anders dan bij het 'werkelijk bestaande socialisme' is er weinig kans dat deze plotseling zal instorten.

Er zijn natuurlijk vele verschillen tussen de natiestaten van de vroege negentiende eeuw en die van nu, maar er is toch één onderscheid dat heel erg opvalt: de huidige West-Europese natiestaten zijn hun verleden, dat zo essentieel was bij de inkleding van hun nationaliteit, in feite *vergeten*. Als François Furet in Frankrijk kan verkondigen dat 'la Révolution française est terminée'[66] betekent dat in wezen dat de historische spanning die het Franse nationaliteitsbesef twee eeuwen lang heeft beheerst, is opgeheven. In Nederland is het niet anders. Hier werd het nationaliteitsbesef in de late negentiende eeuw gecompliceerd en tegelijk geïntensiveerd door de Verzuiling.[67] Maar met de ontzuiling van de jaren 1960 vervlakte vervolgens ook het natiebesef.

De moderne natiestaat ontstond twee eeuwen geleden uit een diepe 'memory crisis'. Ook nu zou men kunnen spreken van een 'memory crisis', zij het dat die veel sluipender is. Zij heeft er langzaam maar zeker toe geleid dat de Europese naties de historische inspiratie van hun natiebesef zijn kwijtgeraakt. Daardoor is ook het nationalisme van karakter veranderd: enerzijds 'gebanaliseerd'[68] tot handelingen als het hijsen van de vlag, het spelen van het volkslied of het rumoer rond een voetbalinterland, anderzijds gereduceerd tot een belangenideologie gericht op het continueren van allerhande nationale voordelen en voorrechten: Eigen Volk Eerst, en als het even kan met behoud van uitkering.

Dit nationalisme is politiek rechts min of meer in de schoot gevallen. Bij extreem rechts is het ontaard in racisme en xenofobie. Ter linkerzijde is intussen het begrip gegroeid dat men het zich niet langer kan veroorloven de natie rechts te laten liggen. In diverse landen doet links nu serieuze pogingen zich alsnog - of eigenlijk zou men moeten zeggen opnieuw, want hier is uiteraard sprake van een traditie die teruggaat tot de Franse Revolutie - met het vaderland te verstaan.

65 Vgl. Dunn, 'Introduction: Crisis of the nation state?', 8.
66 Furet, 'La Révolution française est terminée', in: *Penser la Révolution française*.
67 Zie hierna 533.
68 Vgl. Billig, *Banal nationalism*.

Bij ons is de PvdA in 1994 het verkiezingspad opgegaan met een programma getiteld *Wat mensen bindt*. Dat bevat een boeiende beschouwing over ‘een natie op zoek naar zichzelf’. Wat mij bij het lezen daarvan echter opvalt, is het vrijwel ontbreken van een historisch perspectief: illustratief voor het geheugenverlies dat ik net noemde.

Wil men het wij-gevoel werkelijk een nieuw draagvlak geven, dan zal men ook de geschiedenis serieus moeten nemen, en daarmee bedoel ik bepaald niet alleen de eigen geschiedenis. Historisch besef is bovendien de beste waarborg tegen het doorschieten van nationale sentimenten in foute richting, een gevaar dat altijd op de loer ligt. Historisch besef kan ook de platheid doorbreken die veel van de recente discussie over onze nationale identiteit kenmerkt. De typering van Nederland in het PvdA-program als ‘terpvolk’, is weliswaar niet plat en heeft zelfs iets verhevens, maar ‘een natie op zoek naar zichzelf’ verdient toch beter.

De onmisbare natiestaat, of de banvloek van Roobol

In 1998 schreef Wim Roobol in *Theoretische Geschiedenis* een artikel getiteld 'Notities over de *natiestaat*: het woord, het begrip en het ding'.[1] Het is een typisch Roobol-stuk: zorgvuldig opgebouwd, helder geformuleerd, erudiet, scherpzinnig. Na voorbereidende schermutselingen over het woord en het begrip heeft het een verrassend harde conclusie. Roobol stelt namelijk voor 'de begrippen *nationale staat* en *natiestaat* te verbannen uit de wetenschappelijke literatuur als begrippen die een concreet ding aanduiden. Door het willekeurige karakter ervan heeft het [begrip] geen onderscheidende waarde en dat is toch het minste wat van een begrip mag worden verwacht'.

Na een kleine *tour d'horizon* door de literatuur suggereert hij dat het woord vrijwel zeker in Duitsland in de tweede helft van de negentiende eeuw is ontstaan[2] en waarschijnlijk dankzij Meineckes *Weltbürgertum und Nationalstaat* brede bekendheid heeft gekregen. In de Angelsaksische wereld kent iedere professionele historicus van een bepaalde generatie het door het handboek van Palmer, waarin een hoofdstuk is gewijd aan 'The consalidation of large nation States, 1859-1871'.

Als Roobol van zijn nog vrij neutrale verkenning van het woord overgaat op het begrip, inclusief de samenstellende delen natie en staat, beginnen de problemen eigenlijk al. Hij verwijst dan naar het bekende onderscheid tussen staatsnatie en cultuurnatie, waarbij in het eerste geval de staat een natie produceert of kan produceren, in het tweede geval de natie een staat. Met dit onderscheid correspondeert de tweedeling in een objectieve natieconceptie, geënt op taal en cultuur, en een subjectieve, voortvloeiend uit de collectieve wil van de betrokken groep en onlosmakelijk verbonden met de bezwerende woorden van Renan, die de natie zag als een 'plébiscite de tous les jours', Roobols conclusie uit al deze pogingen tot onderscheiding is dat er 'geen overeenstemming bestaat over wat een *natie* is en ook niet kan bestaan'.

Het begrip *staat* daarentegen acht hij veel eenduidiger: 'de elementen territorium, afgedwongen of gelegitimeerde instituties, en interne en externe soevereiniteit zijn hier essentieel'. Zijn probleem met het begrip 'natiestaat' wordt dan ook vooral veroorzaakt door de 'combinatie van een volstrekt subjectief begrip [de natie] met een in aanzienlijke mate objectief begrip [de staat]' die niets anders kan opleveren dan 'een in wezen subjectief begrip'.

1 Roobol, 'Notities over de *natiestaat*: het woord, het begrip en het ding'.
2 Zie voor de geschiedenis van woord en begrip ook Hont, 'The permanent crisis of a divided mankind'.

Een nu al overduidelijke scepsis wordt vervolgens onderbouwd met enige voorbeelden van de wijze waarop het begrip in de praktijk is toegepast. Die maken de auteur niet vrolijker en bevestigen wat hij kennelijk al lang vermoedde. De woorden 'nationale staat' en 'natiestaat' zijn 'recente neologismen [...] die een politieke entiteit aanduiden waarin een deel van de politieke elite er met meer of minder succes naar heeft gestreefd een zekere mate van homogeniteit tussen de bewoners tot stand te brengen. De veronderstelde bindmiddelen die de homogeniteit tot stand moesten brengen waren subjectieve gevoelens van etnische, geografische, taalkundige, religieuze of historische aard die ondanks de in het oog springende verschillen soms zijn samengevat in de begrippen "nationaal gevoel" of "nationale identiteit".' En dan volgt er een sleutelzinnetje ter verklaring van Roobols inmiddels van scepsis tot afkeer geëvolueerde positie: 'Het komt erop neer dat nogal wat historici en politicologen de misleidende subjectieve taal van het nationalisme hebben overgenomen en daarmee op hun beurt de wereld een beetje hebben veranderd.'

De term 'natiestaat' komt volgens Roobol dus voort uit een poging tot objectivering van het taalgebruik van het nationalisme zelf. En 'die objectivering is mijns inziens niet gelukt, kan nier lukken en hoeft ook niet te lukken'. Want het begrip kan in het moderne wetenschappelijke taalgebruik heel goed worden gemist.

Met verontschuldiging voor deze wat lang uitgevallen samenvatting, wil ik hierna - bij wijze van hommage aan Wim Roobol - proberen zijn ongelijk aan te tonen. Daarbij trek ik niet zijn geschiedenis van woord en begrip in twijfel, maar wel zijn conclusie dat het ding niet bestaat en dat het begrip daarom als wetenschappelijk onderscheidingscriterium ongewenst is. Ik zal integendeel proberen te laten zien dat het een 'typisch historisch' begrip is en dat Roobols definitieproblemen - of liever de problemen die hij bij anderen signaleert - juist voortkomen uit die historiciteit. En dat, om het nog wat te dramatischer te zeggen, Roobol met zijn banvloek in zekere zin de geschiedenis zelf in de ban doet.

In zijn afwijzing van de natiestaat beroept Roobol zich ook op geestverwante sceptici. Een belangrijke getuige à charge is Koen Koch, die in een 'mooi betoog' heeft beweerd dat 'Nederland geen natiestaat is, het nooit is geweest en het ook nooit zal worden'. Het loont daarom de moeite die redenering van Koch eens wat nader te bekijken. In een betoog naar aanleiding van de herdenking van 1648 trekt Koch inderdaad stevig van leer.[3] Zo deelt hij mee dat alles erop wijst 'dat de Republiek geen moderne gecentraliseerde eenheidsstaat was'. Dat haalt je de koekoek. Maar heeft iemand dat dan ooit beweerd? Het lijkt een klassiek geval van je eigen windmolens construeren - we hebben het over de Nederlandse identiteit - om die vervolgens met overgave te bevechten.

3 Koch, 'Nederland. De natiestaat in historisch perspectief'.

Dat neemt intussen niet weg dat de Nederlandse Republiek wel degelijk een staat was, ontstaan door het militaire en politieke geweld van de Opstand. En die nieuw-oude (want gestoken in een middeleeuws jasje) politieke constructie mat zich vervolgens ook een nieuw gemeenschapsbesef aan, dat lokale en gewestelijke sentimenten - hoe sterk die ook waren en bleven - oversteeg.[4]

Het gaat natuurlijk niet aan in 1648 criteria voor nationaliteit aan te leggen die passen bij de moderne tijd, of die daaraan ontleend lijken te zijn. Om te voldoen aan Kochs ideaaltypische voorwaarden zou de Republiek van 1648 blijkbaar bevolkt moeten zijn door twee miljoen klonen van Baeto, Hoofts mythische stamvader van de Bataven. Een dergelijke mate van homogeniteit geeft aan het begrip 'nationale identiteit' wel een heel bijzondere lading: alleen als alle leden van een natie identiek zijn - *quod numquam* - kan er blijkbaar sprake zijn van een natiestaat.

Net zomin als het zin heeft uit later tijd stammende criteria voor nationaliteit op vroegere perioden te projecteren, heeft het zin om met de grenzen van het moderne Nederland als uitgangspunt met terugwerkende kracht te constateren dat er in vroegere eeuwen nog heel wat schortte aan de geografische spreiding van het nationaliteitsbesef. Het proces van natievorming is een bij uitstek historisch proces dat dan ook allereerst met een historische maat gemeten moer worden, met respect voor verschillen in tijd, plaats en omstandigheden. De maatstaven van de late negentiende eeuw - het tijdvak van het integrale nationalisme, ook in Nederland - zijn dan uiteraard niet toepasbaar op de vroege zeventiende eeuw, wanneer bijvoorbeeld in kringen van schrijvers en dichters vormgegeven wordt aan een Nederlands, in feite vooral groot-Hollands, natiebesef en wanneer de schilders van de Hollandse School op een weer heel andere manier uitdrukking geven aan die eigenheid. Dat het ons - en vooral de kunsthistorici onder ons - nog steeds grote moeite kost het bijzondere van die zeventiende-eeuwse schilderkunst te benoemen en te interpreteren, doet aan de onmiskenbare (en dan ook onmiddellijk herkenbare) eigenheid van die Hollandse School verder niets af.[5]

Onder invloed van het toenemende disfunctioneren van de Nederlandse staat in de tweede helft van de achttiende eeuw versnelt dat proces van natievorming aanzienlijk. Er ontstaat dan een algemeen-Nederlands besef dat probeert af te rekenen met het contemporaine verdriet van Nederland: het schijnbaar onstuitbare verval. Wat men onze 'eerste nationalistische golf' van publicisten en activisten zou kunnen noemen, geeft vorm aan deze conceptualisering van wat algemeen-Nederlands is in de late achttiende eeuw.

4 Vgl. Van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*.

5 Vgl. bijvoorbeeld Sluijter, 'Belering en verhulling?' De regelmatige herontdekking van de 'andere' schilderkunst van de Gouden Eeuw, een meer academische, aan de normen van de internationale barok beantwoordende stijl, onderstreept dit in feite nog. De productie van deze andere school staat in geen enkele verhouding tot de immense aantallen schilderijen die in alle grote musea van de wereld de Hollandse School uitmaken.

Juist in hun bewuste en reflexieve bezig-zijn herkennen wij nu de overgang naar de moderne natiestaat en het moderne nationalisme. Ook in dat discours legt natuurlijk niemand het criterium aan van de kleurloze uniformiteit en homogeniteit die Koch blijkbaar wenselijk acht, om die vervolgens per definitie onbereikbaar te verklaren.

Dat laat-achttiende-eeuwse discours is juist heel interessant. Het laat zien hoe men het algemeen-Nederlandse besef meteen problematiseert door de verhouding te schetsen tussen algemeen-Nederlands aan de ene kant en een verscheidenheid van allerlei aard aan de andere, zoals de bestaande staatkundige fragmentatie, sociale verschillen en regionale karakters. Een zeer belangrijk punt is dat de binnengrenzen van de Republiek transparanter en van minder belang worden geacht dan de grenzen met het omringende buitenland. Dit laatste geldt ook als radicale patriotten na de Bataafse Revolutie van 1795 het Bataafse 'nationale karakter' scherp onderscheiden van dat van de Fransen, hun bevrijders, onder meer om daarmee althans het domein van de binnenlandse politiek voor zichzelf te reserveren. En wat de integratie van de Bataafse Republiek naar binnen en de vestiging van de eenheidsstaat betreft, in Kochs neo-Colenbrandereske optiek is dat louter en alleen een kwestie van 'buitenlandse impuls en leiding'. Een gematigde realist als Schimmelpenninck achtte dat evenwel de formalisering van een al veel langer bestaande intimiteit.

Omstreeks 1900 geldt nog steeds, in een opnieuw sterk gewijzigde situatie, dat nationale homogeniteit iets anders is dan een gekloond Nederlanderschap. Het Nederlandse nationaliteitsbesef heeft zich weer verder ontwikkeld. Nu juist - in scherp contrast met de late achttiende eeuw - in een context van economische bloei die de Nederlandse samenleving een opvallend zelfvertrouwen gaf, dat zich uitdrukte in een krachtig nationalisme. Als de literator Gerrit Kalff dat nationaliteitsgevoel in 1898 in *De Gids* analyseert, ziet hij 'natuurlijk niet [...] één vorm' maar 'allerlei schakeeringen van omvang en gehalte'.[6] Zijn benadering van nationale identiteit en vaderlandsliefde tijdens dit hoogtij van Nederlands nationalisme is er een van complexiteit en nuance: geen gekloonde genen maar juist gemengde gevoelens.

Uiteraard is homogeniteit een belangrijk element van nationaliteitsbesef en van de natiestaat. De vraag is vervolgens hoever die homogeniteit eigenlijk moet gaan.[7] Roobol zelf spreekt terecht van 'een zekere mate' van homogeniteit. En de gereedschapskist van de historicus, voeg ik daaraan toe, is onontbeerlijk voor het bepalen van die maat, want hierin schuilt nu juist de essentiële historiciteit van het begrip.

Als Roobol zich stoort aan de tweeslachtigheid van de combinatie objectief-subjectief in het begrip 'natiestaat', die alleen tot een heilloze willekeur kan leiden, denk ik dat hij te pessimistisch is. Juist het intrigerende samen-

6 Kalff, 'Pro Patria'. Over Kalff zie Maas, *Pro Patria. Werken en leven van de literatuurhistoricus Gerrit Kalff (1856-1923)*, speciaal over dit artikel 163-168. Tevens hiervoor 61, en hierna 533.

7 Vgl. Hall, 'How homogeneous need we be? Reflections on nationalism and liberty'.

spel van objectieve en subjectieve elementen maakt de natiestaat tot zo'n uitdagend concept voor de historicus. Hedva Ben-Israel heeft dat gedemonstreerd in haar studies over het nationalisme, die ook kunnen dienen tot beter begrip van de natiestaat. Ben-Israel beschouwt het nationalisme als een concept dat zich het beste via de 'workings of history' laat begrijpen.[8] In het voetspoor van wat Lord Acton in 1862 al schreef, laat zij tijdens de laat-achttiende-eeuwse revoluties de maatschappij de staat overnemen, de natiestaat creëren en daarmee de randvoorwaarden voor het nationalisme scheppen.[9] Tegenover Hobsbawm, die noch de subjectieve noch de objectieve definitie van de natie bevredigend vindt, betoogt zij 'that they make up one definition in constantly changing proportions. In history, these definitions were not oppositional, but complementary'.[10]

Als we de natie met Benedict Anderson opvatten als een 'verbeelde gemeenschap' van mensen die elkaar niet kennen en ook niet kunnen kennen,[11] dan betekent dat nog niet dat die verbeelding ook alle kanten kan opgaan. De natie als verbeelde gemeenschap is geen *creatio ex nihilo* maar komt voort uit allerhande historische ontwikkelingen en is daarmee wel degelijk geworteld in een historische werkelijkheid. De verbeelding kent dus grenzen en juist het in kaart brengen hiervan is bij uitstek een taak van de historicus. Andersons concept is in het nationalismeonderzoek van de laatste decennia bijzonder vruchtbaar gebleken, maar helaas gaat niet iedereen die het hanteert even respectvol om met de historische werkelijkheid als hijzelf. Het lijkt soms een excuus voor postmoderne *flights of fancy* die elke relatie met de historische realiteit uit het oog verliezen of zelfs bij voorbaat irrelevant verklaren. In Andersons boek, of waarschijnlijk alleen in zijn meeslepende titel, hebben sommigen een voorwendsel gevonden voor een extreem subjectivisme waarin inderdaad 'anything goes'.[12] Het lijkt niet toevallig dat deze benadering juist in literaire studies opgeld doet, waar een nieuwe 'historical turn' lang niet altijd gepaard is gegaan met voldoende respect voor de historische werkelijkheid.

Het is natuurlijk niet de schuld van Anderson dat anderen met zijn concept op de loop zijn gegaan, maar het is intussen wel wenselijk het weer binnen de grenzen van de historische discipline en de daar geldende regels en normen terug te brengen. De natie als verbeelde gemeenschap heeft historisch gezien immers alleen betekenis in voortdurende confrontatie met Roobols geliefde weerspannigheid der feiten.

8 Ben-Israel, 'Nationalism in historical perspective'.
9 Ben-Israel, 'Nationalism: animal, vegetable, mineral, or cultural?'
10 Ben-Israel, 'Nationalism in historical perspective', 393.
11 Anderson, *Imagined communities*. Zie overigens de kritische kanttekeningen bij Andersons concept van Yael Tamir in 'The enigma of nationalism', 421-423.
12 Vgl. Himmelfarb, 'Telling it as you like it. Post-modernist histoty and the flight from fact'. Zie ook Brands, *'History hits back'. Over de overschatting van woord en tekst; over de limieten van tolerantie* en Van Sas, 'Towards a new national history. Lieux de mémoire and other Theaters of memory'.

Roobols bezwaar van willekeur en subjectivisme kan, dunkt mij, in belangrijke mate worden weggenomen als we beseffen dat verbeelding, beleving en perceptie een eigen werkelijkheid creëren (die op haar beurt gedrag kan oproepen) en daarmee dus objectiveerbaar zijn geworden. Bij het definiëren van nationale identiteit heeft Joep Leerssen een scherp onderscheid gemaakt tussen essentie en perceptie en kiest hij ondubbelzinnig voor zienswijze boven zijnswijze.[13] Voor het bezweren van de hardnekkige 'fallacy of essentialism' is deze redenering van groot belang. De natie heeft inderdaad geen ziel die zichzelf in de geschiedenis verwezenlijkt. Maar dit anti-essentialisme is inmiddels misschien - mede onder invloed van de mode van het postmodernisme - wat te ver doorgeschoten. Thans dreigt eerder het omgekeerde gevaar: een tot dogma verheven anti-essentialisme waarbij juist de perceptie koning kraait. Het gaat er nu vooral om het juiste evenwicht te vinden tussen essentie en perceptie.[14] En zodra bij de natie als verbeelde gemeenschap de perceptie zelf essentie wordt, wordt ook het verschil in objectiveerbaarheid en definieerbaarheid van staat en natie - de beide samenstellende delen van de natiestaat - veel minder principieel dan Roobol veronderstelt.

Is de historicus van het nationalisme, zo vraagt Roobol zich met Hans Mommsen af, niet bezig geweest in plaats van geschiedenis te schrijven de wereld te veranderen en dus stiekem geschiedenis te maken? Het antwoord luidt natuurlijk volmondig ja: de historische wetenschap dankt haar opkomst in de negentiende eeuw zelfs in belangrijke mate aan haar verbondenheid met de natiestaat en het nationalisme waarvan zij de handlanger en medeplichtige is geweest. En voorzover het nationalisme vuile spelletjes heeft gespeeld, heeft ook de historicus vaak vuile handen gemaakt. Maar die nationale bevangenheid heeft de geschiedenis er toch niet van weerhouden zich als discipline te emanciperen. En het besef van die eerdere bevangenheid zou op zichzelf voldoende moeten zijn als waarschuwing voor een gevaar dat altijd op de loer ligt. Of het nu gaat om het verleden, het heden of de nabije toekomst, er zijn goede redenen om het concept van de natiestaat niet al te snel los te laten. Zoals werd opgemerkt in een bespreking van het suggestief getitelde boek *After the nation-state*: 'The secret of the nation-state's long survival is that it is a strong compromise: a fudgy, flexible, plastic combination of fact and idea.'[15]

Als ik me tot slot afvraag wat Roobol kan hebben bewogen tot het uitspreken van zijn banvloek, vermoed ik dat het kwade geweten van de historicus van zijn generatie hier wel eens een rol kan hebben gespeeld. En dan kwaad geweten in twee opzichten: twijfel aan de schone handen van de historicus

13 Leerssen, 'Over nationale identiteit'.
14 Vgl. ook Van den Berg, '"Onze poëzie is *reëel* en *praktisch*". Het denken over de identiteit van de Nederlandse letterkunde in de eerste helft van de negentiende eeuw', 159.
15 Brock, 'Why we still need the nation-state'.

en twijfel aan het wetenschappelijke gehalte van zijn werk. Maar de historicus die de vuile handen van zijn voorgangers denkt schoon te wassen door het hele concept natiestaat maar overboord te gooien, gooit het kind met het badwater weg en stelt zelfs - althans naar mijn smaak - de historische benadering als zodanig ter discussie. Over de wetenschappelijkheid daarvan is vooral in de jaren zeventig heel wat heen en weer gepraat. Voor de praktische geschiedbeoefening heeft dat debat toen zo weinig opgeleverd dat we van dit probleem nu maar beter niet meer wakker kunnen liggen.

In de borst van de historicus Wim Roobol huizen twee zielen: de theoreticus en de analyticus. Hoewel hij zelf betuigt dat zijn belangstelling vooral uitgaat naar de 'concrete, analytisch-descriptieve geschiedschrijving',[16] heeft de theoreticus in hem het hier toch gewonnen van de analyticus. Dat vind ik jammer. Want de natiestaat mag dan een conceptueel wangedrocht zijn, het is ook een typisch historisch gedrocht. En als de historicus hier vuile handen maakt, komt dat vooral door het wroeten in de *dustbin of history*.

16 Roobol, 'De gedaanteverwisselingen van de chaos', 20.

Patriotten

Tweedragt overal. Het patriottisme en de uitvinding van de moderne politiek

> Het geen in 't politieke tegenwoordig omgaat begind meer en meer overal invloed te krijgen. Een geest van verdwaazing begind overal te heerschen, overal ontstaat tweedragt, overal bedilling van den eenen omtrent den anderen. In familien raakt de vriendschap uit, de een kleeft deze, de ander eene andere partij aan, zij beginnen elkanderen te haten. Neef tegen neef, broeder tegen broeder, ja misschien ouders tegen kinderen en kinderen tegen ouders, worden in tweedragt ontstoken. Onzijdig te blijven deugd ook niet, deze worden ook gehaat, zij nemen de zaak des Vaderlands niet ter harte, 't zijn geene patriotten.

Jan Carel van der Muelen noteerde deze mistroostige woorden op zondag 2 juli 1786 in zijn dagboek.[1] Op dat moment was hij nog lid van de Utrechtse vroedschap waaruit hij enkele weken later bij de patriotse machtsovername gewipt zou worden. Van der Muelen ziet in deze tweedracht niets positiefs, dat mag duidelijk zijn. Ik zou zijn woorden echter vanuit een iets ander perspectief willen benaderen: vanuit dat van de ontwikkeling van de 'moderne' politiek (waarbij ik het woord 'modern' alleen in vrij neutrale zin bezig en er niet mee verwijs naar allerlei geladen moderniseringstheorieën).[2] Het is mijn bedoeling enkele aspecten te belichten van het politiseringsproces in de

1 Jan Carel van der Muelen, 'Aantekeningen van verscheiden zaaken over de jaaren 1786 en 1787'. Utrechts Archief, collectie Van der Muelen inv. nr. 223-225. In de marge schreef hij 'Tweedragt overal inkruipende'.

2 Met 'moderne politiek' bedoel ik het constitutionele bestel van de negentiende eeuw en de hedendaagse democratie die zich op basis daarvan kon ontwikkelen. Ik ben me bewust van de voerangels en klemmen verbonden aan het gebruik van een begrip als 'modern' (vgl. Brands, 'Modernisering. Een bruikbaar begrip voor historici?'). Het is niet mijn bedoeling een naïeve - en onjuiste - polariteit tussen moderniteit en traditie te suggereren, of uit te gaan van een monolineair evolutionisme. Wat in de politieke verhoudingen van de late achttiende eeuw juist steeds weer treft (zowel in de Republiek als elders) is het op complexe wijze dooreenlopen van oud en nieuw, zowel in de inhoud van het politieke denken als in de politieke praktijken. Niettemin lijkt het mij een ontkenning van veel van wat de Verlichting en het revolutietijdperk (in Nederland en daarbuiten) hebben betekend om, als reactie op het aprioristische en normatieve gebruik van een begrip als 'modern' door met name sociologen die het verleden en de dimensie 'tijd' hebben ontdekt, een dergelijke term geheel achterwege te moeten laten. Dat dit soort begrippen ook veel subtieler (en op een voor historici veel acceptabeler wijze) kan worden gehanteerd, wordt geïllustreerd door J.H. Plumbs fraaie studie 'The acceptance of modernity'. Daarin probeert hij met verrassend bewijsmateriaal aan te tonen hoe de idee dat 'verandering' en 'verbetering' mogelijk was, in het achttiende-eeuwse Engeland ingang vond.

Republiek in de jaren 1780 en daaraan de stelling te verbinden dat de gebeurtenissen in de patriottentijd inderdaad zoiets te zien geven als de uitvinding van de moderne politiek.

Natuurlijk betekende het patriottisme vaak verschillende dingen voor verschillende mensen, en dat verklaart ongetwijfeld ook waarom het historiografisch een betrekkelijk ongrijpbaar fenomeen is gebleven. Toch waren er zeker gemeenschappelijke noemers. In het patriotse programma zijn dunkt mij drie hoofdpunten te onderscheiden. Daarvan noem ik er twee alleen in het voorbijgaan om op het derde meer uitvoerig in te gaan. In drie woorden samengevat ging het de patriotten om macht, medezeggenschap en morele herbewapening.[3] Het eerste trefwoord verwijst naar het machtsverval van de Republiek in de achttiende eeuw en naar het ontstaan, meteen bij het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog, van een modern nationalisme, een nieuw fenomeen dat een elektriserende werking had en de politieke bewustwording op gang bracht. Het derde trefwoord, dat van de morele herbewapening, wil uitdrukken dat de economische en politieke achteruitgang van de Republiek nauw verbonden was met een betreurenswaardig verval van zeden - om te beginnen bij de elite maar in toenemende mate ook bij de daaronder gelegen strata van de bevolking. De achteruitgang van de Republiek zou niet in de laatste plaats aan dit verval van zeden te wijten zijn, maar op haar beurt zou de Verlichting dit verval weer kunnen keren. Aan deze opwekkende gedachte ontlenen tal van instellingen van maatschappelijke hervorming in de laatste decennia van de achttiende eeuw hun ontstaan. Het programmapunt van het bereiken van een gelukkiger samenleving bleef in de achterhoofden van de politieke hervormers van de jaren tachtig steeds meespelen, al raakte het in het toenemende politieke gewoel wel eens in de verdrukking.[4]

Met het trefwoord ‘medezeggenschap’ doel ik op het hele complex van Grondwettige Herstelling dat al vrij snel de spil van het patriotse programma werd, en toen ook werd beschouwd als middel tot het realiseren van de beide andere doelstellingen: het herstel van de macht van de Republiek en het bereiken van een betere samenleving. Toen Gerrit Paape het Nederlandse volk in 1787 de spiegel van zijn geschiedenis voorhield, noemde hij dat geschrift *Grondwettige herstelling van het geluk der Nederlandsche maatschappy*.[5] En in het heetst van de politieke twisten, in juni 1787, gewaagde de Utrechtse activist Bogislaus von Liebeherr van een ‘plan, dat in alle provinciën, zelfs in Holland, een geheel andere vorm van regering moet plaats grij-

3 Deze trits wordt nader toegelicht in ‘Opiniepers en politieke cultuur’, hierna 210-215.

4 Vgl. het lot van de spectator *De Vriend van 't Vaderland*, geredigeerd door de patriotse literator Rhijnvis Feith, hierna 206.

5 Paape, *Grondwettige herstelling van het geluk der Nederlandsche maatschappy, volgens de wysgeerte en menschkunde*. Dit geschrift, bestaande uit 62 brieven (440 blz.), was opgedragen aan alle gewapende burgerkorpsen en burgersociëteiten. Het behelsde een zowel anti-stadhouderlijk als anti-aristocratisch getoonzette politieke geloofsbelijdenis en interpretatie van de Nederlandse geschiedenis. Een van Paapes doelstellingen was het onderstrepen van de noodzakelijke band tussen burgerwapening en Grondwettige Herstelling.

pen, waarin het geluk des volks alléén het hoogste eind zijn zal, ten minste er zal niets worden vastgesteld dan met toestemming van het gantsche volk!'[6]

Het streven naar grondwettig herstel is niet te begrijpen zonder het moderne nationalisme dat er direct aan voorafging. Door de schok van de oorlog, en met name het dramatische verlies van schepen en koloniën, werd Nederland - zoals contemporaine bronnen het vaak noemen - uit zijn slaapziekte gewekt. Het nationalisme van de jaren tachtig was overigens geen natiebreed sentiment: alleen degenen die zich nu patriot noemden hadden er deel aan. Dat bleek heel duidelijk uit de nasleep van de Slag bij Doggersbank (5 augustus 1781), op het eerste gezicht een ideale mogelijkheid voor de stadhouder om zich aan het hoofd van de Nederlandse natie te plaatsen, de 'overwinning' naar zich toe te trekken en zijn door de oorlog gedeukte prestige te herstellen. Het omgekeerde gebeurde evenwel. Hoe uitbundig orangistische dichters als Le Francq van Berkhey de overwinning ook bejubelden en hoe kwistig de stadhouder zelf ook strooide met eretekens, in de patriotse propaganda heette het al snel een soort wonder dat die zege had kunnen plaatsvinden met een 'verrader' als Willem V in het midden. De Doggersbank-hysterie van 1781[7] gaf het nieuwe nationalisme een krachtige impuls, maar maakte tegelijk duidelijk dat dit nationalisme Willem V niet omarmde als nationaal symbool. Het zette zich juist tegen hem af als vijand en verrader van de natie. Dit spectaculaire prestigeverlies van de stadhouder creëerde zo een open veld waarop nieuwe politieke constructies konden worden opgericht. Het nationalisme bleef ook verder een krachtbron voor het politiseringsproces in de Republiek. De in de oorlogscrisis opgeroepen spookbeelden van verraad en samenzwering die eerst met zoveel succes tegen Willem V en zijn aanhang waren gebruikt, zouden later met evenveel effect worden aangewend tegen de regen regentenaristocratie.

Politisering

Met het ineenstorten van de positie van de stadhouder verschoof de aandacht van de patriotten naar een sanering van het gezagssysteem in het binnenland. Het prestigeverlies van Willem V diende nu te worden geconsolideerd door zijn bevoegdheden drastisch in te perken, vooral op het gebied van benoemingen. Met dat doel kreeg de samenwerking tussen regenten en burgers in diverse gewesten gestalte. In het verlengde daarvan lag evenwel de vraag welke constructie - al dan niet 'hersteld' - voor de oude in de plaats diende te komen. De beantwoording zorgde voor tweespalt in het anti-stadhouderlijke front en voor een verdergaande politisering.

6 Aangehaald in Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, II, 137.

7 Zie voor de vorm die deze Doggersbank-hysterie aannam de catalogus van de tentoonstelling *Voor Vaderland en Vrijheid*, 18-20 en de tentoonstellingscatalogus *De Fiere Waterleeuw*; voor de Doggersbank-feesten Grijzenhout, 'Altoos gedenkwaardig'.

Het breekpunt in de beweging is vrij nauwkeurig aan te geven. Het lagin het voorjaar van 1785 en werd gesymboliseerd door twee incidenten. Beide hadden een in principe lokaal karakter maar kregen een nationale uitstraling: de affaire-Sichterman in Utrecht en het proces tegen *De Politieke Kruyer* in Amsterdam. Zeer tegen de zin van de Utrechtse burgerpatriotten was Jonathan Sichterman in maart 1785 tot lid van de Utrechtse vroedschap gekozen. Hun bezwaar was dat Sichterman zich tegen het ontwerp van een nieuw regeringsreglement voor Utrecht had gekeerd, en met name tegen de instelling van een college van burgergecommitteerden. Met duizenden omsingelden de patriotten het stadhuis om zijn verkiezing weer ongedaan te maken. Deze intimiderende actie maakte in het hele land diepe indruk.[8] De revolutionaire *journée* van 11 maart 1785 was voor Utrecht het moment waarop er een duidelijke scheiding kwam tussen aristocraten en democraten. Dat Utrecht nu een zelfbewuste burgerij kende, bleek uit de gedenkwaardige woorden van actieleider Quint Ondaatje tijdens de maartcrisis: 'het zijn geen achtenveertigers, maar vijfentachtigers, die rede bij ondervinding voegen, en wel weten te penetreeren wie hunne rechten en vrijheden voorstaan - ik herzeg - het zijn geen achtenveertigers - geen Canaille,'[9] Met deze waarschuwing aan het adres van de vroedschap markeerde hij als het ware de breuk met het *ancien régime*.

In Amsterdam kon de aristocratische burgemeester Rendorp het niet verkroppen dat hij in *De Politieke Kruyer* belachelijk werd gemaakt. Hij zette daarom een proces op touw tegen redacteur Hespe en uitgever Verlem.[10] Hoewel dit op stedelijk niveau tot een veroordeling leidde, resulteerde het in een morele nederlaag voor de vervolgende autoriteiten. Patriots Nederland interpreteerde het proces als een poging de persvrijheid (die bij de politisering van de afgelopen jaren een cruciale rol had gespeeld) weer in te dammen. Deze poging faalde jammerlijk. De *Kruyer* bleef gewoon verschijnen en Verlem en Hespe werden na hun gevangenschap het middelpunt van allerlei politieke demonstraties. Wat Rendorp en de zijnen met hun actie vooral bereikten, was dat regenten voortaan overal in de Republiek door burgers met een zekere argwaan werden bezien. Het vertrouwen dat tot dusver vaak had bestaan tussen patriotse regenten en burgerpatriotten sprak niet meer vanzelf.

Het zou echter te gemakkelijk zijn de tegenstellingen die nu aan het licht kwamen te verklaren uit een onoverbrugbare sociale kloof tussen regenten

8 Zie Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, hoofdstuk IX en Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*, hoofdstuk XI.

9 [Quint Ondaatje]. *Elftal Utrechtsche brieven door O...A...M... Nog wijffelen nog wanhoopen* (Utrecht, 1785) 105. Bundeling van elf pamfletten ovet de Sichterman-zaak, afzonderlijk verschenen onder de titel *Brief van eenen heer uit Utrecht, aan zijnen vriend te Amsterdam*. Het citaat bij Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, 216. Met achtenveertigers worden degenen bedoeld die hun positie te danken hadden aan de omwenteling van 1748.

10 Zie voor dit proces en zijn repercussies Sautijn Kluit, 'De Politieke Kruyer'. Voorts hierna 208-209.

en burgers, conform de centrale these uit het werk van C.H.E. de Wit.[11] Veeleer gaat het om ten *politiek* conflict tussen aristocraten en democraten dat ook binnen de regentengroepering een scheidslijn trok. De neerslag van deze nieuwe politieke tegenstellingen vinden we in de Acte van Verbintenis die in juni 1785 werd aangenomen op de (derde) nationale vergadering van vrijkorpsen, gehouden in Utrecht.[12] Die stuk is een program van het democratisch patriottisme waarbij zowel alleenheersing (door Oranje) als (regenten)aristocratie wordt afgewezen en de ware republikeinse regeringsvorm wordt gedefinieerd als 'eene Volksregeering bij Representatie'. Voor Gerrit Paape was het tot stand brengen van deze Acte zonder precedent, iets heel nieuws en bijzonders, een 'meesterstuk van burgers'.[13]

Vanaf het voorjaar van 1785 steeg de politieke spanning in de Republiek. Het patriotse programma werd ook duidelijker omdat het anti-aristocratische moment meer nadruk kreeg. In de oorlogscrisis had zich een nieuwe politieke natie aangediend: zij noemden zich 'patriot' en eisten de stem van Nederland voor zich op. Nu kreeg het probleem van de definitie van deze politieke natie een nieuwe urgentie. Nergens kwam dit scherper naar voren dan bij de herziening van bestuursreglementen. In Utrecht was al sinds het voorjaar van 1784 een procedure aan de gang om tot zo'n nieuwe bestuursinrichting te komen. Het Utrechtse 'Concept-reglement' van april 1784, een product van particulier initiatief, ingediend bij de vroedschap en voorzien van bijna 1300 handtekeningen, heeft een cruciale bijdrage geleverd aan het concretiseren van algemene ideeën van grondwettige herstelling, volksinvloed en representatie. Er is veel geschreven over het belangrijkste compendium van het patriotse denken, de *Grondwettige herstelling*, en over zijn pregnante pendant, het *Leids Ontwerp*. Daarnaast staat echter het Utrechtse Concept-reglement als de duidelijkste vertaling van de patriotse programmapunten op constitutioneel gebied naar een provinciale en lokale situatie. Het was gegoten in de bij uitstek transparante vorm van een artikelsgewijze opsomming.[14]

11 De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*. Vgl. Van Sas, 'Geschiedenis als samenzwering'.

12 De tekst bij Colenbrander, *Patriottentijd*, II, 366-367. Veel bloemrijker was een concept van de Acte waarin sprake is van 'eene zig op nieuws verzettende Aristocratische Cabale', die erop uit leek om met de vernietiging van het wezen van het stadhouderschap ook de volksmacht te vernietigen, de vrijheid voor zichzelf te behouden en de burger met een hersenschimmige vrijheid te paaien. Daarnaast werden nog enkele schoolvoorbeelden van Oranjetirannie opgesomd: de wijze waarop in de crisisjaren 1672 en 1747-1748 gebruik was gemaakt van een 'blind, opgeruid en ontembaar graauw', de gelukkig nog net op tijd voorkomen grafelijkheid van Willem van Oranje (Balthasar Gerards lijkt soms wel een officieuze martelaar van de patriotten), de gewelddadige dood van Oldenbarnevelt en de De Witten. Alles om te demonstreren dat nu voor het volk het moment was aangebroken om zich te verenigen tegen in- en uitheems geweld, misbruiken weg te nemen en verdonkerde burgerrechten te herstellen. *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken*, 1785, 1072 vlg.

13 Paape, *Grondwettige herstelling van het geluk der Nederlandsche maatschappy*, 412-413.

14 *Concept-reglement op de regeerings bestelling van de provintie Utrecht* (1784).

De achtergronden zijn bekend: in 1674 had Willem III de provincies Gelderland, Overijssel en Utrecht 'gestraft' omdat ze zich hadden laten overlópen door de Fransen. In feite ging het hem erom die provincies zodanig in zijn greep te krijgen dat hij hun stem in de Staten-Generaal kon manipuleren tegen het almachtige Holland. Vergaande benoemingsrechten in de stedelijke bestuurscolleges waren zijn middel tot dat doel geweest. In de achttiende eeuw was dat middel evenwel tot doel in zichzelf geworden en gingen deze benoemingsrechten steeds meer de kern van de stadhouderlijke machtspositie uitmaken. Dit werd nog aangescherpt door de op geen enkel reglement gebaseerde praktijk van recommandatie, die het de stadhouder mogelijk maakte de namen op te geven voor de dubbeltallen waaruit hij vervolgens zelf een keuze moest maken.[15] Het Utrechtse Concept-reglement, dat het reglement van Willem III zou moeten vervangen, bevatte drie hoofdpunten. Ten eerste zou de vroedschap permanent worden in plaats van jaarlijks herbenoemd door de stadhouder. Dit gaf hem immers in principe het recht hem onwelgevallige elementen te verwijderen. (Willem V had daarvan overigens in de praktijk nooit gebruikgemaakt.) Deze *permanence* moest de regenten de zo vurig gewenste onafhankelijkheid van de stadhouder geven. Het tweede hoofdpunt betrof de vervulling van vacatures. In het geval van een vacature zou een getrapt kiesstelsel in werking treden. Op het laagste niveau zouden alle schutters en wachtvrijen (met uitzondering van bedeelden) mogen meedoen aan het aanwijzen van kiezers afkomstig uit de meer gegoeden. Die zouden vervolgens in een ingewikkeld ritueel van boontrekkingen een drietal namen opgeven aan de vroedschap, die ten slotte de electie mocht doen. De complexiteit van dit stelsel had een duidelijk doel: het vermijden van elke ongewenste beïnvloeding, kuiperij en vriendjespolitiek.

Vanuit het oogpunt van het democratische gehalte van het reglement was het derde punt het meest belangrijk. Dit betrof de instelling van een college van burgergecommitteerden dat zou moeten fungeren als het 'altoos wakend oog van de burgery'.[16] Het was bedoeld als tegenwicht tegen de - nu permanente - vroedschap. De burgergecommitteerden moesten de rechten van de burgerij beschermen, deden bij klachten dienst als intermediair tussen burgers en de vroedschap, en konden in dringende gevallen zelf de vroedschap aanspreken. Ze hielden toezicht op het financiële beheer en kregen een niet onbelangrijke stem in de stedelijke belastingpolitiek.

Het idee van deze burgergecommitteerden was de Utrechtse actievoerders aan de hand gedaan door Joan Derk van der Capellen persoonlijk.[17] Zoals hij

15 Vgl. Colenbrander, *Patriottentijd*, II, 190.

16 *Het verhandelde en daartoe behoorende stukken, over de derde en vierde hoofdstukken, als mede over een gedeelte van het vyfde hoofdstuk der poincten van bezwaaren* (1785) 95.

17 *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll*, 683. Zie over de ontstaansgeschiedenis van het Utrechtse reglement 'Politiek als leerproces: het patriottisme in Utrecht, 1783-1787', hierna 223-253. De korte weergave van de inhoud van het reglement betreft steeds de conceptversie. Tijdens de langdurige onderhandelingen binnen de vroedschap en tussen de vroedschap en vertegenwoordigers van de burgerij werd een aantal wijzigingen in het reglement aangebracht.

het zag was het eigenlijk een typische *ancien régime*-methode om politieke problemen aan te pakken: vooral niet te veel overhoop halen en iets nieuws naast het oude creëren. De Utrechtse patriotten maakten dit college evenwel tot een centraal onderdeel van hun constitutionele programma. En waar Van der Capellen de hervormingen voorlopig tot dit ene punt had willen beperken, gingen de Utrechters - zeer tegen zijn zin - aanzienlijk verder met hun plan voor een compleet nieuw regeringsreglement.

De strijd tegen het oude reglement had gezorgd voor eenheid tussen regenten en burgers. De strijd om het nieuwe reglement schiep binnen deze groep nieuwe, politieke, scheidslijnen. Speciaal de invoering van het college van burgergecommitteerden, en de bevoegdheden die dit zou moeten krijgen, werd het grote twistpunt binnen de Utrechtse vroedschap. De strijd over het nieuwe reglement brak de vroedschap in vieren: naast de twaalf orangisten die al geruime tijd buitenspel stonden, was er een groep van acht democraten, een even grote groep moderaten die de burgerij wel enige maar niet te veel invloed wilde geven, en een groep van elf aristocraten. Het meest interessante aspect van deze politisering van de verhoudingen is wel dat drie van deze vier groepen (de aristocraten waren de uitzondering) regelmatig politiek overleg pleegden.[18]

Plannen

Door de strijd om het regeringsreglement werd Utrecht 'het middenpunt op het welk het oog van de gantsche Natie is geslagen'.[19] Het hervormingsproces in Utrecht werd het grote voorbeeld voor andere steden, met name die in Holland. Daar werden pas in de burgeroorlogsituatie van 1786-1787 serieuze pogingen ondernomen om de verhouding tussen regenten en burgers te herzien. Op 30 januari 1787 diende Haarlem een Propositie in bij de Staten van Holland om twee belangrijke politieke problemen provinciaal te regelen. Het eerste betrof de begrenzing van de uitvoerende macht, dat wil zeggen de bevoegdheden van de stadhouder, ook in zijn hoedanigheid van kapitein-generaal en admiraal-generaal. Het tweede de invloed die het volk op de regering zou mogen hebben in wat immers een representatieve regeringsvorm heette te zijn.[20] Naar aanleiding van dit voorstel tekenden zich in Holland dezelfde politieke scheidslijnen af als in Utrecht. Het instellen van een commissie over het eerste punt was geen probleem. Deze commissie zou in september 1787 gedetailleerde conceptinstructies voor de stadhouder, de kapitein-generaal en de admiraal-generaal van Holland op tafel leggen, waarbij die functies zeker niet volledig werden uitgekleed.[21] Willem V zou na

18 Jan Carel van der Muelen, 'Aantekeningen' [zie noot 1], 15 februari 1786. Het bestaan van deze vierdeling wordt ook door andere egodocumenten vermeld.
19 *De Post van den Neder-Rhijn*, X, 270.
20 *Vaderlandsche historie... ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie*, XV, 274-278.
21 *Ibidem*, 283-319.

het lezen van deze stukken zelfs gezegd hebben 'dat hy niet gedagt hadt dat men het zo redelyk met hem maaken zou!'[22]

Problemen te over waren er echter bij het regelen van het punt van de volksinvloed. Ook in Holland spitste de tegenstelling tussen aristocraten en democraten zich nu toe. In Amsterdam en Rotterdam kwam het tot een zuivering van de vroedschap. Omdat het op provinciaal niveau vooralsnog moeilijk zakendoen was, ging Haarlem maar tot daden over voor de eigen stad. Er werd een vroedschapscommissie ingesteld die ging werken aan een nieuw stedelijk reglement, dat werd opgesteld in nauwe samenspraak met vertegenwoordigers van de burgerij. Het Haarlemse Concept-reglement werd voorzien van een fraaie considerans van de hand van pensionaris Pieter Leonard van de Kasteele.[23] Uitgangspunten waren een regering bij vertegenwoordiging en een behoorlijke volksinvloed. De trant van redeneren was nog in hoge mate traditioneeL: er werd uitdrukkelijk betoogd dat het 'geen nieuwigheid' was om thans van een representatieve regeringsvorm gewag te maken. In het toekennen van het stemrecht (de laagste trap van het kiesstelsel) was het Haarlemse reglement, net als het Utrechtse, zeer ruimhartig: in aanmerking kwamen alle mannelijke ingezetenen boven de achttien jaar die minstens één jaar en zes weken in Haarlem gedomicilieerd waren, met uitzondering van de 'joodse natie', bedeelden en bedienden voor wie het 'heeren- en redemtiegeld' werd betaald. Aan de basis van het stelsel werden dus geen gegoedheidscriteria aangelegd. Die zouden wel één trap hoger gelden, bij de kiezers, en voor het passieve kiesrecht.

De concrete invloed van de burgerij werd volgens de inmiddels vertrouwde principes van het patriotse programma ingevuld. Die invloed moest in de eerste plaats gericht zijn op de aanstelling van regenten. Het volk mocht niet zelf regeren. Daarnaast kreeg de burgerij toezicht op de handhaving van rechten en privileges, en op de stadsfinanciën. Een verschil met Utrecht is dat de burgerij via haar kiesmannen niet alleen bij de nominatie maar ook bij de electie van nieuwe vroedschappen betrokken was: de electie werd verricht door negen boonheren, geloot uit vroedschap en burgerkiesmannen.

Maar een dergelijk verschil doet niets af aan het feit dat het Haarlemse en het Utrechtse reglement qua strekking en concrete inkleding een hoge mate van overeenkomst vertonen. Bovendien - een interessante parallel - hadden de ontwikkelingen in Haarlem en Utrecht beide uitdrukkelijk tot doel een hervorming op provinciaal niveau op gang te brengen; een systematisering en uniformering dus binnen het grootst denkbare politiek-institutionele kader. In Utrecht was het Concept-reglement in principe geformuleerd voor de hele provincie. Haarlem had met zijn Propositie bedoeld 'generaale maximes' vastgesteld te krijgen voor Holland als geheel, die elke stad dan zou kunnen verbinden met zijn eigen historisch gegroeide constitutionele vor-

22 *Ibidem*, 320.

23 *Rapport nopens den wettigen en noodzakelyken invloed van de burgery der stad Haarlem op haare vertegenwoordigers* (1787).

men. Tegenwind binnen het gewest noopte echter in beide gevallen tot terugtrekking binnen de eigen stadsmuren en domesticatie van de revolutie.

Ook binnen 'progressief' Holland was overigens niet iedereen het zonder meer met het Haarlemse project eens. Er kwam een interessante reactie uit Leiden, dat zijn naam had gegeven aan het *Leids Ontwerp* uit 1785. Daarin was een directe relatie gelegd tussen burgerwapening en politieke rechten. Blijkens een commentaar op het Haarlemse Concept-reglement (door de bekende journalist Cérisier,[24] een van de samenstellers van de *Grondwettige herstelling*) wilde het Vaderlandsch Gezelschap te Leiden deze eis ook nu niet loslaten. In dit stuk, dat circa 15 september 1787 in *De Post van den Neder-Rhijn* als '*handboek* [...] van het weldenkend gedeelte des Volks' werd gepubliceerd, heette deelname aan de schuttersexercitie de algemene en onontbeerlijke kwalificatie voor stemgerechtigdheid, naast het ondertekenen van een verklaring waarin de gronden van de republikeinse constitutie waren vervat.[25]

Bedenkingen

Er is een duidelijke wisselwerking tussen de programmatische geschriften van het patriottisme en de diverse nieuwe reglementen. Juist waar het gaat om zulke gevoelige zaken als het concretiseren van volksinvloed en representatie, en het definiëren van de politieke natie, verschaffen die reglementen en de discussies erover onontbeerlijke informatie. Een interessante bijdrage aan deze discussie vormen de in 1786 verschenen *Bedenkingen over het aanstellen van regenten*, expliciet bedoeld als een aanvulling en praktische uitwerking van de *Grondwettige herstelling*.[26] Geheel in de stijl van de Nederlandse Verlichting gaat het hier om het antwoord op een prijsvraag, in 1785 uitgeschreven door het Patriottisch Gezelschap te Alkmaar.[27] Wie de anonieme auteur

24 Blijkens een marginale aantekening van Dumont-Pigalle op het exemplaar van *De Post van den Neder-Rhijn* waarin het Leidse stuk is afgedrukt. NA, 's-Gravenhage, collectie Dumont-Pigalle, CC.

25 *De Post van den Neder-Rhijn*, XII, nrs. 600 en 601. Vgl. ook *Vaderlandsche historie... ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie*, XV, 378-384.

26 *Bedenkingen over het aanstellen van regenten in een vry gemeenebest, waarin aangetoond word, volgens eene Grondwettige Herstelling, al het geene in agt genoomen moet worden omtrent het verkiezen van regenten en overheden, welke persoonen tot de vrye verkiezing van regenten gerechtigd zyn, en welke daar van behooren uitgelaaten te zyn, over de stadhouderlyke recommandaties en van het reglement concerneerende de bestelling der stad Utrecht, geschikt om tot een byvoegsel op het werk de Grondwetage Herstelling te dienen* (Amsterdam: J. Verlem, tweede uitgave, 1787, xxxii + 204 blz.). Deze tweede uitgave (Kn. 21515) is, aldus Knuttel, een titeluitgave van de eerste van 1786 (Kn. 21300).

27 De vraag luidde: 'Aangezien de souveraine macht berust in den boezem des volks, en de vrijheid en veiligheid van regent en burger in Nederland volstrekt vorderen, dat het volk zijne vertegenwoordigers benoemt, zoo vraagt men, of de gewapende burgers, bij welke de beschermende en verdedigende macht berust, niet naastgerechtigden zijn om, zonder inachtneming van gilden of eenige andere vroegere of latere bevoorrechten, uit alle belanghebbende burgers de bevoegdste en waardigste te verkiezen tot de aanstellers hunner regenten, - dan of deze verkiezing ook door anderen of door eenige mogelijke inrichting beter, veiliger, duurzamer en alleszins gelukkiger voor regent en burger en 't geheele volk plaats zou kunnen hebben, - zoo ja, door wien, hoedanig?' Bruinvis, *Het patriotisme te Alkmaar*, 79.

van deze *Bedenkingen* kan zijn geweest, is niet duidelijk. Zelf schrijft hij dat zijn antwoord te laat is gekomen om de inlevertermijn te halen. De prijsvraag is later echter herhaald[28] en waarschijnlijk is er toen ook iemand bekroond: de Gorkumse vroedschap, literator en patriot Bastiaan Moerkerk.[29] Mogelijk is hij de anonieme Bedenker.[30]

Het belang van deze *Bedenkingen* is dat hier de gronden van al dan niet stemgerechtigdheid uitvoerig worden beredeneerd en dat een poging wordt ondernomen algemene criteria te formuleren die in principe voor de hele Republiek zouden kunnen gelden. De auteur wordt daarbij niet geremd door de specifieke constitutionele vormentaal van de een of andere stad. Uitgangspunt van de Bedenker - zoals ik hem kortheidshalve maar noem - is dat een vrij gemenebest ook vrije verkiezingen moet hebben. De aanstelling van stedelijke ambtsdragers mag dan ook zeker niet plaatsvinden door de stadhouder of via een stelsel van coöptatie. Dat laatste leidt rechtstreeks tot aristocratische willekeur. Ook de traditionele colleges van gemeenslieden of de nieuwe van burgergecommitteerden acht de Bedenker niet echt geschikt als kieslichaam. Aan de schutterij wil hij evenmin bij uitsluiting het voorrecht van verkiezing geven: de schutterij blijft immers een ‘afzonderlyk gedeelte des Volks, hoe nuttig dit gedeelte ten voordeele van den Staat zyn moge’. Over de gilden, een ander traditioneel organisatiekader van de burgerij, kan hij heel kort zijn: door hun restrictieve praktijken zijn de gilden meestal niet alleen nutteloos maar zelfs uitgesproken schadelijk voor het algemeen welzijn. Ze benadelen de vrijheid, neigen naar monopoliezucht en horen dan ook geen invloed op verkiezingen te hebben.

Na dus achtereenvolgens vaste burgercolleges, schutterijen en gilden als kieslichaam te hebben gediskwalificeerd, komt de Bedenker tot zijn eigen

28 De oorspronkelijke inlevertermijn - waarnaar ook de auteur van de *Bedenkingen* verwijst - was 30 november 1785. Het aantal ingekomen antwoorden werd echter onvoldoende bevonden en de prijsvraag werd herhaald met als termijn 30 september 1786. De uitgeloofde prijs bestond uit dertig gouden dukaten of een medaille.

29 Dit moet dan blijken uit een penning die berust(te) bij de familie Moerkerk, met op de voorzijde de vrijheidshoed, omgeven door een stralende zon, een burgerkrans van eikenloof en het randschrift: DAT ZE [sc. de Vrijheid] VOOR ALLE EEUWEN VYLIG ZY, en op de keerzijde de inscriptie: aan R. Moerkerk te Gorinchem wegens zyne verhandeling. *Beschrijving van Nederlandsche historie-penningen, ten vervolge op het werk van Mr. Gerard van Loon*, negende stuk, nr. 680, plaat LXVII. Bedoeld is hier Bastiaan Moerkerk (1750-1844). Zie *Nieuw biografiesch, anthologiesch en kritiesch woordenboek van Nederlandsche dichters*, II, 429. In 1785 vertegenwoordigde Moerkerk het ‘genoodschap’ te Gorinchem op de fameuze derde nationale vergadering van vrijkorpsen, blijkens de lijst van genootschappen en sociëteiten in NA, 's-Gravenhage, collectie Dumont-Pigalle, QQQQ.

30 Ook als het zo is dat Bastiaan Moerkerk inderdaad de Alkmaarse prijs heeft gewonnen, hetgeen aannemelijk lijkt, dan is hij daarmee natuurlijk nog niet geïdentificeerd als de auteur van de *Bedenkingen*. Het is ook zeer wel voorstelbaar dat hier een auteur uit de stal van Verlem aan het woord is, bijvoorbeeld J.C. Hespe, redacteur van *De Politieke Kruyer* en in 1787 ook van de *Nederlandsche Courant*, beide bij Verlem uitgegeven, evenals de *Bedenkingen*.

omschrijving van stemgerechtigdheid. Ervan uitgaande dat er geen ‘wezenlyke Vryheid’ kan bestaan zonder de ‘volkomenste gelykheid’, dient de aanstelling van regenten te geschieden door ‘eene vrye en evenredige keuze van alle burgeren’. Vervolgens blijkt die gelijkheid toch een enigszins elastisch begrip, want de Bedenker gaat er bij voorbaat van uit dat niet iedereen het stemrecht mag krijgen. Enerzijds heet elke beperking een ‘wezendlyke inbreuk’ op de eerste grondwet der natuur (de gelijkheid) en mag niemand, hoe gering zijn aandeel in de algemene lasten tot beveiliging van de vrijheid en onafhankelijkheid ook is, om zijn armoede van zijn burgerrecht beroofd of, als een ‘geheel nutteloos medelid der samenleving’, verworpen worden. Anderzijds moeten er in het belang van de goede orde, naar rede en billijkheid, wel beperkingen gesteld worden. De ervaring leert immers dat ‘de heffe des volks altoos naar verandering haakt’ en zeer gemakkelijk te manipuleren is. Het zou daarom heel onverstandig zijn dergelijke lieden dezelfde rechten te geven als de ‘welhebbenden en bedaarden burger, die een ruimer opvoeding genooten hebbende, de zaaken beter nadenken kan, en dienaangaande zuiverder begrippen koesterd’. Er dient daarom ‘een zoort van scheidepaal’ te worden opgericht tussen ‘deze twee onderscheiden ligchaamen in eenen staat’, aan de ene kant ‘het wuft en ondenkend graauw’, aan de andere kant de ‘bedaarden, denkenden en zeer achtbaaren Burger’.

Stemgerechtigd dienen zij te zijn die bij de vrijheid en welvaart van het vaderland een wezenlijk belang hebben en bovendien volkomen onafhankelijk zijn bij het uitbrengen van hun stem. Dat resulteert in de volgende categorieën: 1. geboren burgers die een bepaald bedrag in de verponding betalen; 2. neringdoenden, ‘kunstenaars’ of handwerkslieden die ingeschreven zijn bij een gilde; 3. kooplieden en anderen die niet aan de eisen van 1 en 2 voldoen maar wel jaarlijks een bepaald bedrag in de stadslasten opbrengen; 4. predikanten van de heersende kerk ‘en der getolereerde gezindheden’, die als zeer nuttige leden der maatschappij zijn aan te merken en de uitgebreidste voorrechten van een burger waardig zijn; 5. vreemdelingen die zich in de stad gevestigd hebben en aan één der vereisten 1 tot 3 voldoen; 6. de werkelijk dienstdoende leden van de schutterijen, waartoe de heffe des volks niet toegelaten hoort te worden.

Na deze omschrijving van het stemrecht in positieve zin, geeft de Bedenker ook aan welke categorieën uit de vrije volksvergadering geweerd en van het stemrecht uitgesloten moeten worden: 1. regenten; 2. stedelijke ambtenaren (die immers in een afhankelijke positie verkeren); 3. militairen; 4. allen die vanwege hun ‘laage staat’ of gebrek aan bezittingen niet geacht kunnen worden een genoegzaam belang bij de welvaart van het land, en in het bijzonder van de stad van hun inwoning te hebben; 5. beoefenaars van onterende beroepen en criminelen; 6. personen in dienstbetrekking of in de positie van leerling; 7. bedeelden; 8. jongens beneden de achttien of twintig jaar. De Bedenker wil mensen die aan alle vereisten voor het stemrecht voldoen daarvan niet uitzonderen op grond van hun godsdienst, als zij niet behoren tot de heersende kerk. Aan het beginsel van godsdienstvrijheid tilt

hij zwaar.[31] Bovendien hebben katholieken en protestantse dissenters wel bewezen dat ze zeker niet minder lust in de wapenhandel of zucht voor vrijheid en welvaart hebben dan hun gereformeerde medeburgers. Alle leden van de burgermaatschappij erkennen eenzelfde vaderland, eenzelfde overheid en eenzelfde wettig bestuur. Ze zijn inderdaad 'Medeburgers', deelgenoten van dezelfde maatschappelijke rechten, dragers van dezelfde lasten. Politieke discriminatie naar godsdienst is daarom uit den boze.

Kortom: de Bedenker had tot doel een algemeen stramien van volksverkiezingen te geven, dat overal in de Republiek toepasbaar was. Met het verlenen van stemrecht zou het gevoel van eigenwaarde bij de burger als medelid van een bloeiende en vrije maatschappij oneindig toenemen. Hij zou immers veel meer respect hebben voor een regent die hij had helpen kiezen. De harmonie tussen volk en regenten zou op die manier groeien.Ten slotte zouden door dit stelsel van vrije verkiezingen ook 'over 't algemeen de zeden [...] verbeteren'. Dit laatste was zoals gezegd een in het politieke geweld van de jaren tachtig wel eens wat op de achtergrond rakend, maar niettemin essentieel element van het patriotse programma.

De *Bedenkingen* vormen een fraai voorbeeld van de consequenties die uit het patriotse programma te trekken zijn. De Bedenker heeft een uiterst serieuze en nauwkeurige poging ondernomen om de nieuwe politieke natie te definiëren. Niet geremd door historiserende neigingen, gaat hij daarbij uit van bepaalde principes. In die zin is hij 'moderner' dan het Utrechtse en zeker ook het Haarlemse reglement, met zijn uitgebreide historische considerans. Zijn laagste trap van stemgerechtigden is ontegenzeglijk smaller dan die in Utrecht en Haarlem, waar feitelijk alle volwassen mannen mogen meestemmen, enkele kleine uitzonderingen daargelaten. Toch lijkt hij vooral zijn best te hebben gedaan een voor de verhoudingen van zijn tijd realistische invulling te geven aan het lidmaatschap van de politieke natie. Dat hij in dat opzicht meer elitair is dan de Utrechtse en Haarlemse reglementmakers maakt hem wellicht ook 'moderner'. Zij gingen zonder veel omslag uit van het traditionele organisatiekader van de schutterij. Juist door het oprichten van zijn 'scheidepaal' doet de Bedenker echter een weloverwogen poging politieke rechten te verbinden met politieke mondigheid.

Praktijken

Nadat de Verlichting haar voorbereidende werk had verricht werd door de oorlog met Engeland de nieuwe politieke natie geboren. Deze bestond uit het enigermate gegoede en ontwikkelde deel van de burgerij dat wat te verliezen had, belang had bij de welvaart van het vaderland, en nu politieke rechten opeiste om zijn belangen te verdedigen tegen een steeds autistischer

31 Dit zou kunnen pleiten voor het auteurschap van Hespe, die Luthers gedoopt was en later de bijnaam 'messias der Joden' gekregen moet hebben. Zie Sautijn Kluit, 'De Fransche Leidsche Courant', 130 noot 1 en Sautijn Kluit, 'De Noord-Hollandsche, Diemer- of Watergraafs-Meersche, en beide Nederlandsche Couranten', 37 noot 1.

regentenoligarchie. Deze nieuwe politieke natie was er zeker niet op uit de bestaande sociale structuur fundamenteel te doorbreken. Men bleef de regenten zoeken onder het notabelste deel van de burgerij. De verkiezingen in Utrecht in augustus 1786 bewijzen dat overduidelijk. Wel eiste men dat wat tot dusver vooral een representatieve fictie was geweest nu ook realiteit zou worden: regenten dienden zich vertegenwoordigers te weten van het volk. Een 'volstrekte' volkstegering wilde niemand. Het ging de patriotten altijd om een volksregering bij representatie. Over de modaliteiten van deze representatie konden de meningen uiteenlopen zonder evenwel fundamenteel te verschillen.

Tot dusver heb ik vooral gekeken naar het constitutionele programma van de patriotten. Nu wil ik de aandacht richten op de politieke praktijk, steeds vanuit het gezichtspunt van de uitvinding van de moderne politiek. De patriottenbeweging maakte gebruik van een vaak verrassend samenstel van oude en nieuwe actiemiddelen en organisatievormen. Ze slaagde erin het oude soms op creatieve wijze in iets bijna onherkenbaar nieuws te transformeren. Om te beginnen was er de pers. De respectabele pamflettentraditie van de Republiek werd verrijkt met (en in feite verdrongen door) iets geheel nieuws: de politieke opiniepers. De aanwezigheid van de drukpers was hoe dan ook een van de centrale voorwaarden voor het kunnen ontstaan van de moderne politiek. De pers diende als drager en als medium van het nieuwe nationalisme, en maakte de voor de patriottentijd zo kenmerkende systematische tegenoverstelling van politieke standpunten mogelijk.

Daarnaast werd het verschijnsel van de genootschappelijkheid dat overal in de Republiek een hoge vlucht had genomen nu benut als politiek instrument: in leesgezelschappen, burgersociëteiten en - heel in het bijzonder - wapengenootschappen. In de beoordeling van deze burgerwapening zouden de elementen van burgerzin en politiek activisme meer nadruk moeten krijgen dan het vermaledijde soldaatje spelen. Het Utrechtse exercitiegenootschap Pro Patria et Libertate manifesteerde zich bijvoorbeeld heel duidelijk als een politieke organisatie door zijn categorieën van honoraire en contribuerende medeleden (dat wil zeggen niet-exercerende, uit het hele land afkomstige en ook vrouwelijke leden).

Een van de meest effectieve methoden om politieke druk uit te oefenen was het collectief petitioneren. En uit het organiseren van petities ontstond weer min of meer spontaan, in Deventer, het instituut van de burgergecommitteerden, waarvan Van der Capellen de politieke potentie zag en dat weldra tot de hoofdpunten van het patriotse eisenpakket ging behoren. Zo werd geleidelijk een heel instrumentarium ontwikkeld om de patriotse idealen van inspraak en participatie praktisch vorm te geven.

Alleen terloops noem ik de diverse, de provinciegrenzen overschrijdende vormen van patriotse organisatie. Heel bekend zijn de vergaderingen van respectievelijk vrijkorpsen en Vaderlandsche Regenten. Een interessant symptoom van politieke vernieuwing was daarnaast de stichting van het zogenaamde Nationaal Fonds, een soort patriotse partijkas voor het finan-

cieren van politieke activiteiten.[32] In dit Nationaal Fonds moesten zowel regenten als burgers bijdragen met één tot vijf gulden per jaar voor het door allen beoogde doel van Grondwettige Herstelling. De contributies werden ingewacht bij lokale comités samengesteld uit regenten en burgers. Hoewel nog heel onvast, zijn hier toch enkele kenmerken van een partijorganisatie te ontdekken: een programma, een organisatiestructuur op twee niveaus, lokaal en nationaal, en een partijkas. Uit dit fonds werden bijvoorbeeld de auxiliairen gefinancierd die de na de aanslag op Hattem en Elburg verwachte stadhouderlijke aanval op Utrecht moesten pareren.[33] Een informele manier van 'nationale' patriotse organisatie vormden ten slotte de correspondentienetwerken rondom bijvoorbeeld Van der Capellen tot den Pol en zijn neef Van de Marsch. Deze kunnen in zekere zin gezien worden als tegenhangers van het uitgebreide correspondentienerwerk dat de stadhouder eropna hield met zijn vertrouwelingen in de diverse provinciën, steden en ridderschappen.

Wie naar superstructuren in het patriottisme zoekt, moet echter niet te veel nadruk leggen op dergelijke meer of minder formele verbanden, maar eerder in een andere richting kijken; naar het nationalisme als krachtbron en naar de ideologische en programmatische samenhang, die haar neerslag vond in bladen als *De Post van den Neder-Rhijn* en *De Politieke Kruyer*. In het hele land werden die gretig gelezen. Hierdoor vormden patriotten van allerlei soort, sociale status en geografische herkomst als het ware een nationale gevoelsgemeenschap.

Misschien wel de belangrijkste 'verworvenheid' van de patriottentijd, niet gezocht maar onbedoeld, was het stelselmatig tegenover elkaar komen te staan van twee waardesystemen, twee ideologieën, elk met zijn eigen kleuring van het verleden en met zijn eigen visie op de toekomst. Het is fascinerend om te zien hoe deze politieke tweestrijd gedurende een aantal jaren het leven van de mensen, zelfs de gewone mensen, moet hebben beheerst of in elk geval beïnvloed. Talloze van politieke symbolen voorziene sier- en gebruiksvoorwerpen getuigen nog tastbaar van deze politisering van het dagelijks leven. Niet alleen met meer of minder serieuze traktaten, maar ook met koekplanken, pijpenpluizers en suikerstrooiers werd politiek bedreven. We zijn op het eerste gezicht misschien geneigd al deze politieke bric à brac wat kinderachtig te vinden. Toch kan het effect daarvan moeilijk anders zijn geweest dan dat het besef van politiek als een keuze tussen alternatieven diep doordrong in het dagelijks leven.

Politiek bedrijven had in de jaren tachtig ongetwijfeld iets van een mode, een rage, dus van iets voorbijgaands. Sommige gevolgen daarvan, waaronder dit idee van een zwart-wit tegenstelling tussen partijen en programma's bleven echter leven, ook toen de mode zelf al lang voorbij was. Daarbij was de waardering voor die partijstrijd overigens vaak negatief en heeft de herinne-

32 Zie *De Post van den Neder-Rhijn*, IX, 1143-1146.
33 Colenbrander, *Patriottentijd*, III, 191.

ring daaraan in de decennia na 1813 nog geruime tijd juist een *de*politiserende werking gehad.[34]

In hoeverre de samenleving in de jaren 1780 ook werkelijk werd gepolitiseerd, blijft een betrekkelijk open vraag, die bovendien van plaats tot plaats verschillend beantwoord zal moeten worden. Deels is het ook een kwestie van definitie en van taxatie: waar trek je de grenzen tussen onverschilligheid, betrokkenheid en actieve participatie? Gijsbert Karel van Hogendorp heeft met Rotterdam als voorbeeld eens betoogd dat de grote menigte stilzat en toezag, en dat precies een kwart van de volwassen mannen actief aan politiek deed (zijn criterium was het ondertekenen van rekesten).[35] Daarentegen suggereert het eerdergenoemde citaat van Van der Muelen dat naarmate de spanningen hoger opliepen ook de 'stillen in den lande' kleur moesten gaan bekennen. Et zijn vele aanwijzingen dat de politisering ook de - voor de verlichte achttiende-eeuwer zo belangrijke - wereld van de georganiseerde gezelligheid niet onberoerd liet.[36] En zelfs in de kerk deed de politiek haar intrede. Nog afgezien van de specifieke aantrekkelijkheden die het patriotzijn kon hebben voor katholieken en protestantse dissenters - die vaak hoopten zo een entreebiljet te krijgen voor de burgerlijke maatschappij - was er de verdeeldheid binnen de gereformeerde kerk. Elke stad had wel één of meer patriotse dominees. In Utrecht was dat in de eerste plaats IJsbrand van Hamelsveld, die tijdens een van de revolutionaire *journées* het nodige opzien baarde door de menigte toe te spreken vanaf een reuzensneeuwbal.[37] Zijn collega Blanck maakte het nog iets bonter. Hij zou vanaf de kansel verkondigd hebben - ik citeer opnieuw een onthutste Van der Muelen - 'dat de Saligmaker ook een patriot geweest is'.[38]

Moderne politiek

De jarenlange politieke strijd in de patriottentijd zorgde voor een zodanige kwalitatieve omslag in de politieke cultuur dat we mogen spreken van de 'uitvinding' van de moderne politiek in een Nederlandse context. Het ging daarbij om een specifiek samenstel (en samenspel) van factoren en omstandigheden. Mijn typering 'uitvinding' is dan ook een bij uitstek historische kwalificatie. Het in de jaren 1780 hernemen van traditionele eisen en actiemiddelen en het onbekommerd door elkaar blijven lopen van oude en nieuwe vormen is daarmee niet in strijd. Evenmin dat er twee eeuwen eerder, tijdens de Opstand, uiteraard ook zeer serieus politiek was bedreven.[39] Het gaat mij niet om het concept 'politiek' als zodanig; ook de oude Grieken hanteerden immers al het concept van de *stasis*, van politiek als keuze tussen alternatieven.

34 Vgl. 'Het beroerd Nederland', hierna 382-383.
35 Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, II, 252.
36 Zie daarvoor thans ook Marleen de Vries, *Beschaven*!
37 Zie hierna 255-257.
38 Van der Muelen, 'Aantekeningen' [zie noot I], 1 maart 1786.
39 Vgl. Kossmann, 'Nabeschouwing', 141.

De politisering in de patriottentijd (en de popularisering van de politiek) was weliswaar van tijdelijke aard, maar toch alleen in die zin incidenteel dat dergelijke fasen van intense politisering nu eenmaal nooit blijvend zijn. Daarna volgt onvermijdelijk een terugval. Het zou echter onjuist zijn te menen dat er na afloop van de patriottentijd een terugval is geweest naar de politieke tradities van voor 1780. Die waren door de aard, omvang, duur en intensiteit van het proces voorgoed gebroken. De gevolgen van de structuurverandering van de pers, het massale rekestreren, het clubisme, het opzetten van een nieuw constitutioneel instrumentarium (vaak nog slechts op papier maar soms ook al in de praktijk), de doorbraak van het concept van politiek als een ideologische keuze tussen alternatieve maatschappijbeelden, nauw verbonden met de wijze waarop die alternatieven in de media werden gecreëerd en gepresenteerd, dat alles was na 1787 niet meer weg te denken. Dat blijkt wel uit de snelheid en de vanzelfsprekendheid waarmee in 1795, toen de komst van de Fransen dat mogelijk maakte, juist op lokaal niveau de in de patriottentijd al beproefde vormen van politieke organisatie weer werden ingevoerd, op een nog veel grotere schaal dan tevoren.

Een van de centrale problemen bij de interpretatie van de patriottentijd is wel geweest de gematigdheid en geleidelijkheid waarmee alles in zijn werk ging. Het vrijwel ontbreken van meeslepende momenten, van pure dramatiek en misschien ook wel van bloed en doden, heeft velen ertoe gebracht de betekenis van het politieke conflict in de patriottentijd te bagatelliseren. Tijdgenoten dachten daar vaak heel anders over: de orangisten lieten niet af te wijzen op het ‘revolutionaire’ karakter van de zogenaamde grondwettige ‘herstelling’. Maar ook buitenlandse waarnemers en commentatoren - die vaak zeer tot oordelen bevoegd waren, zoals John Adams of Mirabeau - hebben het belang van deze Nederlandse ontwikkelingen vaak beter onderkend dan de latere Nederlandse historiografie zelf. Nederland heeft misschien ook een beetje de ‘pech’ gehad dat het grote voorbeeld van de Franse Revolutie - uitgebroken anderhalf jaar na het falen van de Nederlandse - het wereldtoneel en de beeldvorming blijvend zou gaan beheersen.

Wat de patriottentijd als periode van ‘autochtone’ politieke vernieuwing naar mijn smaak soms interessanter maakt dan de Bataafse jaren na 1795, is dat er toen veel spontaner, opener en ongedwongener werd gepolitiseerd dan tijdens de Bataafse Revolutie met haar onvermijdelijke sfeer van déjà vu - ten opzichte van de net wat tot rust gekomen Franse Revolutie - en de op de achtergrond altijd meekijkende Fransen. In de jaren tachtig hadden beide partijen bovendien volop gelegenheid zich tegenover elkaar te profileren, terwijl in de Bataafse Revolutie de Oranjepartij van meet af aan monddood was gemaakt.[40] Op het niveau van de macht mag de patriottenbeweging dan mislukt zijn, in de sfeer van de mentaliteit boekte ze blijvende resultaten. Er werden concrete vormen gezocht en gevonden om gestalte te geven aan

40 Daarvoor in de plaats kwam de profilering van verschillende politieke stromingen binnen de Bataafse hoofdstroom. Vgl. ‘Scenario's voor een onvoltooide revolutie’, hierna 289-291.

ideeën van participatie en representatie. Zowel de nieuwe politieke natie als het idee van politiek als een ideologische keuze tussen alternatieven waren producten van de patriottentijd.

Politieke moderniteit

Wanneer ik betoog dat in de patriottentijd voor Nederland de moderne politiek is 'uitgevonden', zijn dat grote woorden en raak ik aan vragen waarover boeken zijn volgeschreven: wat is politiek, hoe werkt politiek en wat gaat er schuil achter dat begrip 'modern'? Dergelijke kwesties kunnen hier natuurlijk niet in het voorbijgaan worden afgehandeld. Toch wil ik er nog iets over opmerken, vooral om het risico tegen te gaan van *onder*schatting van wat er destijds in Nederland gebeurd is. Die onderschatting vormt namelijk een hardnekkige - en misschien wel typisch Nederlandse - traditie in onze historiografie.

In *Der Begriff des politischen* (1923) heeft de Duitser Carl Schmitt betoogd dat het in de politiek gaat om een fundamentele tegenstelling tussen vriend en vijand, waarbij (doods)gevaar om de hoek ligt. Zij is dus existentieel levensbedreigend. Politiek houdt dan al gauw verband met een internationaal machtsconflict, een krachtenveld van vriend en vijand, van eigen en vreemd.[41] De overbekende definitie van politiek van David Easton als een 'gezaghebbende toedeling van waarden', is daarentegen toegesneden op geregelde, en vooral binnenlandse verhoudingen en op normaal, dagelijks gebruik. Ze lijkt te willen uitdrukken dat waar nu eenmaal niet iedereen zijn zin kan krijgen - het politiek-economische vraagstuk van de schaarste - en er dus gekozen zal moeten worden, de organisatie van die keuze een constitutief element is bij de vorming van een politieke gemeenschap.

In de open situatie van de Nederlandse patriottentijd vertonen die beide perspectieven op politiek zich in nauwe samenhang: het existentiële conflict in een dreigende internationale setting en de meer vreedzame keuze in goed overleg. Wat daar - en in die tijd - onlosmakelijk bij hoort, is de ideologisering van dat conflict en van die keuze. Beter nog: het ontstaan van het verschijnsel ideologie zelf. De geboorte van dit fenomeen is van deze tijd en draagt wezenlijk bij aan zowel het begin van de 'moderniteit' als aan het begrip daarvan. Het is het ideologische moment bij uitstek in de geschiedenis.

Ideologisering van de politiek impliceert per definitie dynamisering, zowel van de interpretatie van het verleden als van het perspectief op de toekomst. Wanneer in de patriottentijd de ideologie haar intrede doet als nationalisme - het eerste *isme* in de geschiedenis van Nederland - volgt daarop al snel de reactie van een bewust, reflexief conservatisme. Dat de conservatieven daarbij krachtig waarschuwen tegen de drijvende kracht van die nationalistische ideologie wil niet zeggen dat ze daarom zelf minder gedreven,

41 Zie voor deze definities Tromp, *De wetenschap der politiek*.

minder ideologisch bezig zouden zijn. Integendeel zelfs. Luttele jaren later zien we in de Franse Revolutie, en vooral in de reactie daarop van Edmund Burke, dat conservatisme opnieuw geboren worden. Maar in de specifiek Nederlandse context van de jaren 1780 heeft het al vorm gekregen, zij het misschien niet zo welsprekend en niet zo meeslepend als bij Burke.

De concrete eisen en actiemiddelen uit de patriottentijd zijn soms al eeuwenoud, maar juist in die nieuwe, intens ideologische context vormen ze een explosief mengsel en forceren ze een breuk in het denken over en het bedrijven van politiek in Nederland. Nieuw is ook de manier waarop die politisering zich voltrekt: als een proces met een langdurig verloop en een onmiskenbaar zelflerend vermogen. Door dat proceskarakter onderscheidt de politisering van de patriottentijd zich nadrukkelijk van de bekende crisisjaren uit de Republiek - zoals recent nog 1747-1748 - met hun snel escalerende maar vaak even snel weer toegedekte tegenstellingen. Nu gaat het om een proces van *piecemeal innovation*, uitlopend op *piecemeal revolution*, waarin voortdurend wordt voortgebouwd op eerdere ervaringen.

Al doende wordt zo ook een andere les geleerd, die van wezenlijk belang is voor ons begrip van politiek: de intrinsieke samenhang tussen conflict en compromis,[42] waarbij Schmitt en Easton elkaar als het ware tegenkomen en aanvullen. Een van de meest opvallende aspecten van de patriottentijd is immers - bij alle scherpte van het conflict en het ook regelmatig optredende fysieke geweld - de overheersende drang er langs wettelijke weg uit te komen en de tegenstellingen juist niet uit de hand te laten lopen. Het conflict is een gegeven, maar tegelijk wordt de noodzaak tot een (redelijke) oplossing te komen als onontkoombaar ervaren. Het enige alternatief is de chaos, en dat kan moeilijk een echt alternatief zijn. Juist in het achteraf soms verlammend ogende legalisme openbaart zich de relatieve gevorderdheid van de Nederlandse politieke ontwikkeling. Een tegelijk middeleeuws-atavistische en voorlijke politieke structuur leidt, zoals in Utrecht, tot het eindeloos uitspinnen van processen van stedelijke hervorming. Dat is de patriotten door latere geschiedschrijvers, die inmiddels de beschikking hadden over het model van de Franse en andere revoluties, graag voor de voeten geworpen. Maar dat de - achteraf gezien - grote keuzes waarvoor men stond, keurig werden opgeknipt in kleine stappen om het proces beheersbaar en overzichtelijk te houden, maakt de Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw - patriotten en Bataven samen - niet minder revolutionair.

In de depreciërende literatuur over de patriottenbeweging is lang over het hoofd gezien dat er in de hectiek van deze tijd ook sprake was van een conceptuele revolutie[43] waarin de traditionele republikeinse politieke theorie werd getransformeerd door het herijken van concepten als volkssoevereiniteit en burgerschap. In de standaardversie van het Nederlandse republicanisme was de oorspronkelijke volkssoevereiniteit van haar tanden ontdaan en te slapen

42 Vgl. Dunn, *The cunning of unreason. Making sense of politics*.

43 Vgl. Klein, *Patriots republikanisme* en Velema, 'Revolutie, republiek en constitutie'.

gelegd: het volk zou zijn oorspronkelijke rechten in de Opstand hebben overgedragen aan de nu oppermachtige - soevereine - Staten van de gewesten. Daar werden die rechten 'bewaakt' door een politieke elite van regenten. Deze zelfbenoemde en zichzelf continuerende kaste ging zich in de achttiende eeuw steeds oligarchischer gedragen en werd in de patriottentijd ontmaskerd als een kliek van zelfzuchtige, op eigenbelang beluste 'aristocraten', in de meest pejoratieve zin. De voortgaande politisering leidde in het midden van de jaren 1780 tot felle anti-aristocratische sentimenten en tot een scheiding der geesten binnen de patriottenbeweging. De sluimerende volkssoevereiniteit werd nu als het ware wakker geschud en geactiveerd, met name door de eis dat - voor het leven benoemde - regenten zouden worden onderworpen aan het permanente toezicht van een actieve burgerij. Dit was ook de kern van het actieplan van de halverwege de patriottentijd gestorven leider Joan Derk van der Capellen: verzwakking van de positie van de stadhouder, versterking van die van de regenten, die op hun beurt gecontroleerd zouden worden door de burgerij. Tot schrik overigens van Van der Capellen zelf, gingen deze actiepunten van volkssoevereiniteit en actief burgerschap - eenmaal ter tafel gebracht - een eigen leven leiden en kregen ze ook een eigen dynamiek.

Wat deze conceptuele revolutie van de patriotten ietwat verduisterd heeft, is dat zij weliswaar - in het voetspoor van de Nederlandse Verlichting - nationaal dachten, maar tegelijk de formeel-republikeinse structuur van kleinschalige bestuursvormen in stand wilden laten en deze juist wilden revitaliseren en reanimeren. Achteraf gezien was het de laatste poging deze middeleeuwse staatsstructuur nieuw leven in te blazen. Na het echec van de patriottenbeweging werd de draai gemaakt naar een staat die ook één en ondeelbaar zou moeten zijn. Toen werd eveneens polemisch afstand genomen van - en afgerekend met - het patriotse streven naar Grondwettige Herstelling.

Te vaak is de revolutie van de patriotten vanuit een exclusief Nederlands perspectief geanalyseerd, al hebben buitenlandse historici de bredere internationale samenhangen gelukkig wel onder de aandacht gebracht. Er bestaan in de internationale historiografie twee grote interpretatieschema's voor de revolutiegolven van de late achttiende eeuw. Het ene is een perspectief van *decline and fall*, het fraaist verwoord door de Italiaanse historicus Franco Venturi in zijn zevendelige *Settecento riformatore*. Daarin wordt de late achttiende eeuw gezien als zwanenzang van de illustere klassiek-republikeinse traditie. Daartegenover staat het perspectief van *rise and progress* van R.R. Palmer in *The age of the democratic revolution*. Beiden hebben aan de Nederlandse situatie expliciet en uitgebreid aandacht besteed. En paradoxaal genoeg blijkt dit vanuit die beide tegenovergestelde gezichtspunten ook heel zinvol en relevant.

Het letterlijk cruciale - op het kruispunt van beide visies gesitueerde - geval Nederland illustreert misschien wel de gelijktijdige geldigheid van beide perspectieven.[44] Als de laat-achttiende-eeuwse revolutiegolf achteraf

44 Zie voor het belang van dit dubbele tijdsperspectief ook Blaas, *Geschiedenis en nostalgie*, 97.

kan worden opgevat als een samenspel van neergang en opgang - het neergangsperspectief van de republikeinse traditie en het opgangsperspectief van de liberale democratie - krijgt juist de Nederlandse Republiek een bijzondere betekenis als laatste succesnummer in de republikeinse traditie. Dit verklaart misschien ook de fascinatie waarmee de gebeurtenissen in de Republiek tijdens de patriottentijd in het buitenland werden gevolgd. Op dat kritieke moment in zijn geschiedenis lijkt Nederland zich te hebben bevonden op het punt waar die beide tradities van verval en vernieuwing elkaar kruisten en even samenvielen. Het Nederlandse moment van uitvinding van de moderne politiek overstijgt daarmee het belang van Nederland alleen. Het was maar een kort moment (1785-1787) waarop Nederland - nog even en voor het laatst - midden op het wereldtoneel stond. Na 1787 werd de Republiek in de golf van revoluties ingehaald - en definitief in de schaduw gesteld - door de Franse Revolutie van 1789. Maar ook toen het buitenland niet langer meekeek, ging de revolutie in Nederland verder. Zij ging gepaard met een ingrijpende programmatische vernieuwing en mondde uit in de democratisch-centralistische eenheidsstaat van 1798. Die tweede fase van de Nederlandse Revolutie - hoe belangrijk ook in nationale termen - miste evenwel de internationale uitstraling die het patriottisme van de jaren 1780 nog zo duidelijk had.

Opiniepers en politieke cultuur

De traditionele politieke orde kwam in de laatste decennia van de achttiende eeuw alom in de westerse wereld ter discussie te staan. Overal speelde bij deze kritiek het woord, en dan vooral het gedrukte woord, een centrale rol. Zonder dit uitbundige gebruik van de drukpers is de ondermijning van wat al spoedig het *ancien régime* zou moeten heten ondenkbaar. Dat geldt zeker ook voor de Republiek. In de jaren 1780 was daar sprake van een explosie van politieke pamfletten. Belangrijker nog: in die periode beleefde men de opkomst van een politieke opiniepers. Al die pamfletten en periodieken speelden een belangrijkere rol dan alleen het weergeven van een machtsconflict. Ze deden zelf actief mee in deze strijd.

De media

Enkele weken na het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog begon op 20 januari 1781 in Utrecht bij G.T. van Paddenburg *De Post van den Neder-Rhijn* te verschijnen.[1] Dit eerste politieke opinieblad in Nederland was meteen een doorslaand succes. De oplage zou oplopen tot misschien wel drieduizend, voor die tijd zo ongeveer het maximaal bereikbare. Enkele tientallen andere bladen, met *De Politieke Kruyer* als belangrijkste, volgden in de patriottentijd het voorbeeld van de *Post*.[2] Voor de lezers waren bladen als de *Post* en de *Kruyer* zowel heel nieuw door hun inhoud als heel herkenbaar door hun vorm. Ze bouwden namelijk voort op de inmiddels al vele jaren florerende traditie van de spectatoriale geschriften: moraliserende bladen die de lezer week na week voorhielden hoe hij zich als beschaafd burger diende te gedragen.[3] Deze spectatoren vormden als het ware de spreekbuis van de Nederlandse Verlichting, markeerden de culturele emancipatie van de bur-

1 Zie over *De Post van den Neder-Rhijn* thans de uitputtende studie van Theeuwen, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn*.

2 Een up-to-date 'Overzicht van de politieke tijdschriften verschenen van 1781-1787' wordt gegeven in Van Wissing, *Stokebrand Janus 1787*, bijlage 1.

3 Over het spectatoriale ideaal in het algemeen Martens, *Die Botschaft der Tugend*. Buijnsters bespreekt de Nederlandse spectatoren in verschillende artikelen in zijn *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw*; over overeenkomsten en verschillen tussen de spectatoren en de politieke tijdschriften van de jaren 1780, speciaal blz. 72. Zie tevens Stouten, *Verlichting in de letteren*, 52-54. In *Spectators van hartstocht* heeft Dorothée Sturkenboom de 'emotionele cultuur' van de Nederlandse Verlichting ge(re)construeerd op basis van de verzamelde spectatoren. Vergelijkbaar onderzoek zou ook voor tal van andere deelgebieden denkbaar zijn, zoals religie en bijvoorbeeld de cryptopolitieke strekking van veel commentaar op maatschappelijke verhoudingen. Over de betekenis van de spectatoren voor het scheppen van een verlichte publieke sfeer in Nederland in de tweede helft van de achttiende eeuw, Van Sas, 'The Netherlands, 1750-1813', 53-55.

gerij en hebben de Nederlander, zo is wel opgemerkt, in feite leren lezen.[4] Bij deze inmiddels ingeslepen leesgewoonten haakte de nieuwe opiniepers handig aan door de spectatoriale vormen grotendeels intact te laten. Formaat, verschijningsfrequentie, aantal bladzijden en prijs bleven gelijk. Vooral het principe van regelmatige verschijning, de periodiciteit, was van cruciaal belang. Daardoor onderscheidde het opinieblad zich wezenlijk van wat tot dusver het meest kenmerkende politieke medium in de Republiek was geweest: het pamflet. Ongetwijfeld is de snelle opkomst en het enorme succes van het politieke opinieblad in de jaren tachtig alleen mogelijk geweest dankzij de ervaring opgedaan met het redigeren, publiceren en distribueren van de spectatoriale weekbladen. Gezien het inzakken van de markt voor spectatoren en de hausse in politieke geschriften in de jaren tachtig, is het inderdaad aannemelijk dat deze laatste categorie het spectatoriale lezerspubliek voor een belangrijk deel naar zich toe heeft weten te trekken.

De spectator is vaak beschouwd als exponent van een achttiende-eeuwse 'leesrevolutie'. Daarbij zou het lezerspubliek zijn verruimd, terwijl het (her)lezen van de bijbel en een ijzeren repertoire van stichtelijke lectuur plaatsmaakte voor een verbrede en geprofaniseerde belangstelling. De projectie van Rolf Engelsings voor de Duitse Verlichting ontwikkelde concept van een *Leserevolution* op de Nederlandse situatie heeft de afgelopen jaren tot veel discussie geleid.[5] Met name op het gebied van het functioneren van de boekhandel heeft dit debat belangrijke onderzoeksresultaten opgeleverd.[6] Deels is het echter blijven steken in demarcatie- en definitiekwesties. In elk geval is wel duidelijk geworden dat een dergelijke revolutie in Nederland niet gezocht moet worden bij de romanproductie, terwijl de roman elders juist wordt gezien als 'practically the emblem of the reading revolution'.[7] Toch zijn er nog steeds goede argumenten om een dergelijke leesrevolutie - of misschien beter lees-evolutie - te associëren met de toenemende spectatoriale publicistiek vanaf het midden van de eeuw, de groeiende betekenis van kranten na het midden van de jaren 1770 (verschijning van nieuwe titels, regelmatige dubbelnummers, stijgende oplage van de bestaande 'nationale'

4 Vgl. Huygens, *De Nederlandse auteur en zijn publiek*, 29-46.

5 Engelsing, 'Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit'. Deze discussie is vooral gestimuleerd door het Utrechtse onderzoeksproject van J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt naar de klantenboeken van de Middelburgse boekhandelaar Samuel van Benthem. Zie onder meer Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw* en, voor een recente *status quaestionis*, Kloek, 'Reconsidering the reading revolution'. Vgl. ook Van Sas, 'The Netherlands, 1750-1813', 56-57.

6 Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie*; De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*; Van Goinga, *Alom te bekomen*; Baggerman, *Een lot uit de loterij*. Zie ook Johannes, *De barometer van de smaak*.

7 Kloek, 'Reconsidering the reading revolution', 299.

kranten), en de explosie van politieke lectuur - pamfletten en periodieken - in de jaren 1780. Dat de politisering van de patriottentijd het lezen opnieuw een krachtige stimulans heeft gegeven en het lezerspubliek vergrootte, wordt ook betoogd door contemporaine waarnemers. Volgens de marktgevoelige Leidse boekdrukker C.F. Koenig had het 'gelukkige tydstip van den ongelukkigen Oorlog [...] de Leeslust als uit den slaap opgewekt'.[8] En de Pruisische diplomaat Goertz, die de Republiek al dertig jaar kende, bespeurde in 1783, met name vergeleken mee vijf jaar tevoren, 'eene merkelijke verandering [...] soo met opsigte tot de wijse van denken en uiten, als met betrekking tot de meerdere kennisse van saken, die onder eene twede en selfs derde classe van menschen thans plaats hadde'.[9]

Als literair genre werd de spectator gekenmerkt door een vaste formule. Een centrale figuur, de Spectator met een hoofdletter, gaf welwillend zijn oordeel over problemen aangedragen door een kring van vrienden. In een fictioneel ritueel tussen de Spectator en zijn lezers werd een sfeer van intimiteit en goed-achttiende-eeuwse 'gezelligheid' opgeroepen. De communicatie werd daarbij vooral onderhouden door middel van brieven die - naar thans wordt aangenomen - overwegend verzonnen moeten zijn geweest. Bladen als de *Post* en de *Kruyer* namen deze formule over. 'Mijn Heeren De Post' en 'Baas Kruyer' vervulden daarbij de rol van Spectator en het contact met de lezers verliep op de vertrouwde wijze: per brief. De correspondenten bedienden zich daarbij van hetzelfde soort pseudoniemen dat ook in de spectatoren voorkwam. Zo komen we in de *Kruyer* namen tegen als Lysje Blootenteen, Ignotus, Jan Overtuigd, Justus Plebejus en Pieter Nugter. Deze laatste parallellie is echter heel bedrieglijk. Het saillante verschil met de spectatoren is namelijk dat deze briefschrijvers in grote meerderheid echt zullen zijn geweest, zoals ook de problemen die ze aansnijden op waarheid berusten.[10] Alle spectatoriale verhulling ten spijt stelden correspondenten van vlees en bloed nu actuele politieke kwesties aan de orde. Periodieken als de *Post* en de *Kruyer* maakten dus het spectatoriale ritueel van fictie tot werkelijkheid en ontpopten zich zo als een echt communicatiemedium tussen redacteur en lezers.

Al deze camouflage zal zeker mede bedoeld zijn geweest om nieuwsgierige autoriteiten op gepaste afstand te houden. Deze hadden er immers allerminst behoefte aan dat de politiek een zaak werd van breed maatschappelijk overleg. Maar inhoudelijk was er geen sprake van verhulling. Men zag hier een onmiskenbare breuk met de spectator. Weliswaar gaf ook de Spectatorfiguur graag zijn mening ten beste, maar dan toch vooral over algemeen-maat-

8 Koenig, *Koninklyke verdediging*.
9 Van Hardenboek, *Gedenkschriften*, IV, 479.
10 Dezelfde strategie was al toegepast door de bekende economische spectator *De Koopman*, die verscheen van 1766 tot 1776. Deze bestond voor twee derde uit lezersbrieven en voor een derde uit redactionele bijdragen. Uitdrukkelijk werd vermeld dat er geen fictieve brieven werden gepubliceerd. Zie Brugmans, 'De Koopman: Mercurius als spectator'. Vgl. ook Jongenelen, 'Mordechai. Illusie en werkelijkheid in het spectatoriale blad *De Koopman*'.

schappelijke en levensvragen, zeker niet over politieke zaken. In de schriftelijke cursus burgerdeugd van de spectator stond de bestaande politieke en sociale orde als zodanig niet ter discussie. Maar zijn zedenlessen kunnen natuurlijk wel een indirecte politieke werking hebben gehad, bijvoorbeeld door het aan de kaak stellen van de onmatige levensstijl en weeldezucht van leden van de elite, van het loslaten van de oud-vaderlandse burgerdeugd of van het klakkeloos nalopen van vreemde modes.

In het politieke opinieblad van de jaren 1780 werd een heel andere toon aangeslagen. De lezende burger werd nu aangesproken als iemand wiens beschaving inmiddels zover was gevorderd dat hij zich ook met politiek mocht gaan bezighouden, als lid van de politieke natie dus. Wie overigens precies behoorde tot deze politieke natie werd wijselijk wat in het vage gelaten. In elk geval was ze aanmerkelijk ruimer dan het exclusieve regentencollectief dat de macht met zoveel succes in eigen kring had weten te houden. Toch bestreek ze zeker niet de volledige bevolking. Grof gezegd zal de nieuwe politieke natie tot wie de opiniepers zich richtte en waarvoor ze als spreekbuis optrad zoveel omvat hebben als de verlichte en min of meer gegoede burgerij: degenen die, zoals dat zo mooi heette, ‘wat te verliezen hadden’.

Qua inhoud was het contrast met de traditionele spectatoren dus vrijwel compleet. Hadden deze een natuurlijke sociabiliteit gepredikt, waarbij de burger werd geleerd dat hij pas echt zichzelf kon zijn in harmonisch contact met anderen, in de nieuwe opiniebladen moest die serene harmonie plaatsmaken voor een cultuur van conflict, een echt politieke cultuur. Tegenover de afstandelijke toon van de Spectator-moralist stak de Spectator-journalist zijn betrokkenheid niet onder stoelen of banken. Anders ook dan de neutraal registrerende courantier (die de Republiek natuurlijk al veel langer kende) zag de journalist het als zijn taak actief bij te dragen aan het vormen van een publieke opinie, een even ongrijpbaar als dwingend fenomeen dat in het politieke leven van de late achttiende eeuw een centrale rol ging spelen. Als opinieleider sprak hij met de stem van de politiek bewuste burger. Dat burgerschap maakte hij trouwens vaak ook in ander opzicht waar. Pieter 't Hoen bijvoorbeeld, redacteur van *De Post van den Neder-Rhijn*, streed in de Slag bij Vreeswijk (9 mei 1787) mee in het eerste gelid toen het erom ging de Utrechtse revolutie te verdedigen tegen een aanslag door prinsgezinde troepen.

Te midden van het hele arsenaal van actiemiddelen uit de patriottentijd speelde de opiniepers een rol die veel verder ging dan alleen het vormen van de publieke opinie en het vertolken van het geluid van de nieuwe politieke natie. In meer dan één opzicht vervulde de pers een unieke samenbindende functie. De verbrokkelde staatkundige structuur van de Republiek bracht met zich mee dat het patriottisme haast noodzakelijkerwijs een beweging in het meervoud was. Aan wat terecht ook wel is omschreven als ‘at bottom, a series of municipal revolutions’,[11] gaf de pers echter de onontbeerlijke inter-

11 Te Brake, ‘Popular politics and the Dutch Patriot revolution’, 212.

lokale dimensie. (Dat gold dan met name voor periodieken met een nationale verspreiding als *De Post van den Neder-Rhijn* en *De Politieke Kruyer*.) Bovendien wisten de patriotse bladen door de centrale plaats die ze gaven aan ingezonden brieven zowel uitlaatklep als communicatiemiddel te zijn voor hun lezers annex leden van de nieuwe politieke natie. Aldus werd de pers, meer dan welk organisatorisch verband ook, de belichaming van wat er aan samenhang in het patriottisme was.

Op verschillende plaatsen in de Republiek waren hervormingsprocessen gaande. Hoewel ze allemaal pasten in een globaal patroon, hadden ze niettemin hun eigen tempo en specifieke kenmerken. (Terwijl het toch al niet mogelijk is de uitvinding van de moderne politiek op één plek of op één bepaald moment in Europa te lokaliseren, was de fragmentatie daarvan in Nederland zo mogelijk nog sterker.) De pers zorgde er nu voor dat de verscheidenheid van lokale acties en initiatieven binnen de kortste keren ook elders bekend raakten. Dat gold bijvoorbeeld voor een van de belangrijkste actiemiddelen: de burgerwapening. In 1781 herinnerde Joan Derk van der Capellen in zijn *Aan het volk van Nederland* aan de klassieke gedachte dat alleen een volk dat zichzelf wist te verdedigen ook werkelijk vrij kon zijn. In 1782 deed het Friese kwartier Oostergo het voorstel om het nooit uitgevoerde artikel VIII van de Unie van Utrecht (1579), dat voorzag in een algemene volkswapening, eindelijk eens te effectueren. Zover zou het niet komen. Maar intussen was de gedachte aan burgerwapening zozeer gaan leven dat her en der in de Republiek plannen ontstonden om de ingeslapen stedelijke schutterijen te reactiveren. Toen dat allemaal niet snel genoeg ging, richtte men exercitiegenootschappen en vrijkorpsen op als levend model van wat een burgermilitie eigenlijk behoorde te zijn. Niet in de laatste plaats dankzij de enthousiasmerende berichtgeving in de patriotse pers kwam er een kettingreactie op gang en werd het ‘soldaatje spelen’ een nationale rage.

De pers speelde ook bij de stichting van politieke verenigingen een stimulerende en mobiliserende rol. Toen eind 1784 in Leiden een Vaderlandsche Sociëteit werd opgericht, deed *De Politieke Kruyer* daar, in de vorm van een brief van Burgerhart, omstandig verslag van.[12] Op beeldende wijze werd beschreven hoe deze sociëteit, opgericht voor leden van het exercitiegenootschap, reilde en zeilde en hoe mensen uit verschillende lagen van de maatschappij elkaar hier troffen. Sommigen waren deftig gekleed, anderen hadden het schootsvel nog voor; kennelijk hadden zij zich voor slechts een halfuurtje intelligente verpozing uit hun werk losgerukt. Ieder discussieerde over stads- en landszaken. De ‘goede Patriottische Weekblaaden’ gingen van hand tot hand. Duidelijk blijkt hier hoe de patriotse pers als agenda diende voor politieke gezelschappen. Andere plaatsen kregen van de *Kruyer* de raad zich aan dit gelukkige Leidse voorbeeld te spiegelen. En zodra de politieke sociabiliteit in de steden eenmaal goed op gang was gekomen, richtte de

12 *De Politieke Kruyer*, IV, 533-535.

Kruyer de blik op het platteland. Het vestigen van 'welingerichte societeiten' in de dorpen zou ook daar 'door het leezen van een of ander Weekblad en het zaamenspreeken over het zelve, de Vaderlandsche kundigheden uitbreiden'.[13]

Wanneer we de opkomst van de patriotse pers wat nader ander de loep nemen, blijkt *De Post van den Neder-Rhijn* in januari 1781 toch niet helemaal als een donderslag bij heldere hemel te zijn gekomen. De politieke belangstelling was toen al enkele jaren aan het groeien, opgewekt door de verwikkelingen van de internationale politiek en vooral door de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. Vanaf 1778 begon het aantal jaarlijks verschijnende pamfletten snel te stijgen. En er kwam ook al enige beweging in de tijdschriftenmarkt. *De Borger*, bijvoorbeeld, een weekblad dat in het najaar van 1778 ging verschijnen, presenteerde zich weliswaar met nadruk als een spectator in de inmiddels al respectabele Nederlandse traditie, maar dan wel als een eigentijdse, met een aangepaste onderwerpskeuze, die ook - eigenlijk heel onspectatoriaal - de actualiteit zou meenemen. Hoofddoel van dit weekblad was de lezers tot 'goede borgers' te maken, waarbij burger dan niet stond voor iemand die zich onderscheidde van een boer, edelman of geestelijke, maar voor een lid van de burgerlijke maatschappij: een *citoyen*.[14] De beschouwingen waren inderdaad vaak politiek getint, maar dan wel op een vrij abstracte en afstandelijke wijze.

Een ander blad, *De Staatsman*, dat in 1779 op de markt kwam en werd geredigeerd door de Nederlandse *philosophe* Nassau la Lecq, een verre naneef van de stadhouder, presenteerde zich expliciet als een politiek tijdschrift.[15] Het zei te willen inspelen op de toenemende belangstelling voor zowel de Europese als de Nederlandse politiek en richtte zich daarbij niet alleen tot regenten en aanzienlijke burgers maar ook tot lieden van mindere stand. Aan de informatie die *De Staatsman* verstrekte werd een voorzichtig patriots commentaar verbonden, in die zin dat de toon pro-Amsterdams, pro-Frans en anti-Engels was.

De *Post van den Neder-Rhijn* speelde dus in op een verandering van smaak en vraag die al in de lucht hing. Misschien was de verlichte lezer door het decennialange gemoraliseer van de spectatoren ook wat sufgepreekt en na al die wijze lessen toe aan wat frisse actualiteiten. In de *Post* werd het klemmende vraagstuk van het verval van de Republiek, dat eerder al in morele en economische zin was besproken, in onvervalst politieke termen aangepakt. Het blad wilde zelfde middelen aanwijzen om ''s Lands gewissen ondergang' te voorkomen en doorbrak daarmee de conventie dat politiek bedrijven het alleenrecht was van een kleine elite. De dialoog met de lezer werd zoals gezegd nadrukkelijk aangegaan, al werd die lezer wel vriendelijk verzocht - in een tijd waarin de ontvanger de portokosten betaalde - zijn correspon-

13 *Ibidem*, VII, 619.
14 *De Borger*, I, nr. 1, 28 september 1778.
15 Over *De Staatsman* uitgebreid Klein, *Patriots republikanisme*, 66-79.

dentie ‘vragtvrij’ toe te zenden.[16] Dat de uitgever met deze spectatoriaal politiserende formule een gevoelige snaar had geraakt, werd wel bewezen door de stapels post waarmee hij werd overstelpt. De nieuwe wetten van de periodiciteit werden dan ook in die zin weer overtreden dat de lezer heel wat meer kreeg dan hem was toegezegd. Er kwamen voortdurend dubbele en extra nummers uit, zodat er tussen januari 1781 en oktober 1787 in plaats van ongeveer 350 (gerekend naar één per week) uiteindelijk liefst 614 nummers zijn verschenen (de laatste dertien in Amsterdam toen Utrecht al voor de Pruisen gevallen was). Redacteur Pieter 't Hoen behield zich het recht voor brieven niet woordelijk maar hoofdzakelijk weer te geven en verschillende brieven zonodig te combineren. Door dit selecteren en bewerken bleef hij het toch die in laatste instantie - ondanks de grote inbreng van zijn correspondenten - het gezicht van zijn krant bepaalde. Deze middelaarsrol maakte de redacteur van een toonaangevend blad als *De Post van den Neder-Rhijn* zelfs tot een soort hogepriester van de publieke opinie.

In de *Post* lag het accent aanvankelijk op de buitenlandse politiek. Maar geleidelijk verschoof de belangstelling naar binnenlandse zaken, naarmate het desastreuze verloop van de oorlog (een schijnsucces als de Slag bij de Doggersbank daargelaten) de publieke aandacht dwingender dan ooit op het verval van de Republiek vestigde en op de autoriteiten die daarvoor verantwoordelijk geacht werden.

Eind september 1782 presenteerde *De Politieke Kruyer* zich aan zijn beoogd publiek van ‘geagte dog onderdrukte landgenooten en mede-burgers’.[17] Het blad verscheen in Amsterdam bij Verlem en werd geredigeerd door J.C. Hespe, die zowel schrijver als compilateur werd genoemd. De *Kruyer* hanteerde de spectatoriale formule met nog meer overgave dan de *Post*. ‘Baas Kruyer’ zat als een spin in het web van zijn correspondenten. Meer dan enig ander blad was de *Kruyer* daardoor bezit en platform van zijn lezers. Evenals de *Post* had de *Kruyer* de pretentie voor een nationaal publiek te schrijven. Maar terwijl de *Post* aan die taakopvatting uiting gaf door thema's van een meer algemene strekking aan te snijden, ging de *Kruyer* anders te werk. Door ingezonden stukken uit alle hoeken van het land te plaatsen, symboliseerde het blad als het ware het meervoudige karakter van het patriottisme en maakte het zich tot een soort huisorgaan van de beweging. Door het smakelijk opdissen van lokale ‘historietjes’ bedreef de *Kruyer* ook een soort onthullingsjournalistiek, met de daaraan haast onvermijdelijk verbonden insinuerende ondertoon. Dit aspect heeft de reputatie van het blad achteraf geen goed gedaan. Colenbrander noemt redacteur Hespe ‘door gemeenheid walgingwekkend’ en Rogier ziet hem als een demagoog en een ‘ordinaire jurist’, terwijl hij collega 't Hoen van de *Post* juist prijst om diens ‘talent en fatsoen’.[18] Dergelijke kritiek klinkt nogal gemakkelijk. Dat bij het

16 *De Post van den Neder-Rhijn*, I, voorrede.
17 *De Politieke Kruyer*, I, nr. 1.
18 Colenbrander, *Patriottentijd*, I, 289; Rogier, *De Nederlandse pers van gisteren en heden*, 7.

noemen van mannen en paarden de waarheid wel eens geweld zal zijn aangedaan, lijdt geen twijfel. De kritische begeleiding van autoriteiten stond echter onmiskenbaar in het teken van de filosofie van het patriottisme: het doorlichten en weer gezond maken van de gezagsverhoudingen in de Republiek. Deze bedoeling werd door de tijdgenoot als zodanig ook herkend en ernstig genomen. Terecht werd de *Kruyer* doorgaans in één adem genoemd met de twee andere serieuze patriotse organen, de *Post* en de hierna nog te bespreken *Courier*.

De *Kruyer* was behalve concreet en 'op de man af' ook gevarieerd van inhoud. Het verwijt van langdradigheid dat Colenbrander de patriotse pers in het algemeen maakt, gaat hier dan ook zeker niet op. Het blad was toegankelijk geschreven, appelleerde aan een breed lezerspubliek en werd gretig gelezen. Ook de *Kruyer* werd overstroomd met ingezonden stukken. Al na een halfjaar moest de omvang worden verdubbeld van acht naar zestien pagina's. De prijs ging daarbij slechts met een halve stuiver omhoog, naar twee stuivers per nummer. Om de inzendingen hun actualiteit niet te doen verliezen ging men later over op twee nummers per week. In totaal zouden er in vijf jaar 482 afleveringen verschijnen.

De titelvignetten van de eerste drie delen van de *Kruyer* symboliseren goed de inzet van de patriotse strijd. Samen vormen die een soort stripverhaal dat door Hespe zelf van passende dichtregels werd voorzien. Op het vignet vin deel I probeert een geharnaste krijger, waarschijnlijk Willem V, gezien de Oranjeappel op zijn standaard, de Vrijheid van haar voetstuk te stoten. In deel II wordt de aanval afgeslagen door 's Volks Alvermogen, afgebeeld als een Bataaf, die in deel III door de zegevierende Vrijheid wordt beloond met teruggave van zijn rechten, terwijl de Oranjekrijger dood ter aarde ligt. Door de schijnwerper te richten op allerlei lokale situaties - zowel misstanden als positieve ontwikkelingen - weerspiegelde de *Kruyer* ook de verdere ontwikkeling binnen het patriottisme. Na de algemene aansporing tot nationaal herstel, werd nu een meer concreet program van actie ontwikkeld dat in de eerste plaats daar moest worden uitgevoerd waar de macht in laatste instantie berustte: bij de vroedschappen in de steden. De nationale gezagscrisis werd dus vertaald in de opdracht om aan de basis van het bestel, op lokaal niveau, tot hervormingen te komen. De toonzetting bleef bij dit alles aanvankelijk heel gematigd en coöperatief. Evenmin als de andere periodieken was het blad erop uit chaos en anarchie te preken. Maar door het nog nader te noemen proces tegen de *Kruyer* in 1785 zou de toon verharden, zoals dit proces er trouwens in het algemeen aan heeft bijgedragen dat de politieke tegenstellingen in de Republiek zich gingen toespitsen.

Precies een jaar na lancering van de *Kruyer*, in september 173, stortte ook de Amsterdamse uitgever Allart zich op de patriotse periodiekenmarkt met de *Courier van Europa*. Irhoven van Dam, de redacteur, gaf in een uitvoerige programmatische verklaring aan waarom ook hij zo nodig zijn zegje moest doen te midden van de 'zwermen van schrijvers en meenigten van libellisten'

die al in het letterkundig veld waren verschenen.[19] Erg verrassend was zijn motivering overigens niet. Niet anders dan de andere bladen, hoogstens wat bloemrijker, knoopte ook hij aan bij het onvermijdelijke probleem van het verval van de Republiek. Aan het debat daarover wilde hij zich niet onttrekken: 'In den uitersten nood, en op den avondstond van ons gemeenebest, treeden wy te voorschyn, om te deelen in het lot dat de Vryheid en het Vaderland zal treffen.' Maar waar inspiratie en strekking van dit blad vergelijkbaar waren met *Post* en *Kruyer*, onderscheidde de *Courier* zich toch in meer dan één opzicht van die beide periodieken. Het blad had een groter formaat en onttrok zich ook aan de tot dusver met zoveel succes geleende spectatoriale formule. Anders dan de *Post* en de *Kruyer* was de *Courier* vooral een eenmanskrant met vaak lange, analytische beschouwingen op niveau. 'Personaliteiten' en polemieken werden gemeden. In plaats van een wisselwerking tussen redacteur en lezers, was hier veel meer sprake van eenrichtingsverkeer. Voor de lezers was dit blijkbaar niet meteen duidelijk. Gewend om terug te praten bestookten zij ook de *Courier* met hun brieven. De ongelukkige Irhoven van Dam, die het erom te doen was het publiek met zijn mening te verlichten, wist zich al snel geen raad meer. Hij voelde zich haast fysiek bedreigd door de pakken post die hij ontving en die hem 'het lot van eenen tijdschriftchryver ten hoogsten [deden] beklagen'.[20] Na een halfjaar manmoedig tegen de brievenstroom te hebben opgeroeid, weigerde hij zijn kostbare tijd nog langer te verdoen aan correspondentie met zijn lezers. Zijn opinie konden ze duidelijk genoeg in de krant zelf lezen; aan een al te intiem contact met zijn doelgroep had hij verder geen behoefte.

In de patriottentijd regende het politieke periodieken in Nederland, bij elkaar vele tientallen, overigens van zeer verschillend gehalte: van volkse blaadjes tot serieuze tijdschriften. Het overgrote deel van die publicaties verscheen in de provincie Holland en daarvan weer de meeste in het boekverkopercentrum Amsterdam. Maar ook in Rotterdam en Leiden waren diverse uitgevers op de periodiekenmarkt actief. Buiten Holland en Utrecht verscheen er slechts een handvol titels, hetgeen uiteraard niet wil zeggen dat de buitengewesten daarmee van politieke lectuur verstoken bleven. Bij de toonaangevende patriotse periodieken bleek hun nationale pretentie ook uit een landelijk distributienet. In de gepolariseerde verhoudingen van de patriottentijd moesten ook de boekhandelaars met hun politiek gevoelige negotie kleur bekennen. Naast elkaar functioneerden er in deze periode twee landelijke netwerken van respectievelijk 'vaderlandse' en orangistische boekwinkels. Van meet af aan was het de patriotse pers die de toon aangaf. De orangistische hield zich voornamelijk bezig met weerwerk geven. Het ontbrak de Oranjepartij daarbij zeker niet aan bekwame publicisten. Auteurs als Elie Luzac, die onder het pseudoniem Reinier Vryaart een jarenlange anti-patri-

19 *Courier van Europa*, nr. 1, 5 september 1783.
20 *Courier van Europa*, I, 74; nr. 19, 7 november 1783.

otse kruistocht voerde, en Rijklof Michaël van Goens waren qua intellectueel niveau de meerdere, en in polemisch opzicht zeker niet de mindere van hun patriotse tegenstanders. Maar, zoals Luzac wat bitter vaststelde, het publiek wilde helemaal geen overtuigende redeneringen, het wilde alleen maar bevestigd worden in zijn eigen vooroordeel.[21] De door Van Goens geredigeerde *Ouderwetse Nederlandsche Patriot*, werd - even afgezien van de inhoud - in alle opzichten een fiasco en haalde met zijn zevenhonderd exemplaren zelfs bij benadering niet de oplage van de *Post*.[22] Zolang de patriotse pers erin slaagde de stem van Nederland min of meer te monopoliseren, kon van orangistische zijde weinig anders gedaan worden dan letterlijk tegensputteren. Dit blijkt al meteen uit titels als *De Post naar den Neder-Rhijn* en *De Politique Kruijers-Knegt*, terwijl de patriotse *Politieke Praatvaar* het aan de stok kreeg met een *Politieke Praatmoer*.

Hoe weinig succesvol de Oranjepers in termen van oplage en overtuigingskracht ook geweest mag zijn, ze leverde toch een essentiële bijdrage aan de politieke vernieuwing in de Republiek. Juist door het scherp aangezette contrast met de patriotse pers kreeg de politiserende burger de keuze voorgeschoteld uit twee alternatieve waardesystemen, ideologieën zo men wil, waarin een bepaalde interpretatie en kleuring van het verleden werd gekoppeld aan een program van actie voor de toekomst. Dit ontstaan van ideologieën, die met elkaar wedijverden om de gunst van de publieke opinie, is een belangrijk facet van de moderne politiek die in de late achttiende eeuw begon door te breken.

De meeste bladen waren, als we op hun verschijningsperiode mogen afgaan, niet zo'n overweldigend succes als de *Post* en de *Kruyer*, die beide tot het eind van de patriottentijd bleven bestaan. Tegenover de tijdschriften die het twee jaar of langer uithielden, staat een veel groter aantal titels dat het niet verder bracht dan hooguit een enkele jaargang. Naarmate de politiek heel Nederland in haar ban kreeg, werden alle lagen van het lezende publiek wel door een of ander persorgaan aangesproken. Toon en stijl werden aan de doelgroep aangepast, zonder dat de strekking van de - patriotse of prinsgezinde - boodschap veranderde. Het marktaspect mag in deze intense slag om de publieke opinie niet uit het oog worden verloren. Veel periodieken moeten vooral gezien worden als een poging van boekverkopers een graantje mee te pikken op de, soms onverzadigbaar lijkende, politieke matkt. Politiek was in de jaren tachtig ook gewoon handel. Boekverkopers waren allereerst uit op winst en voortdurend op zoek naar gaten in de markt. Niemand heeft dat beter onder woorden gebracht dan de Leidse orangisr Elie Luzac, behalve publicist zelf ook boekhandelaar. Tot zijn leedwezen moest hij vaststellen dat de markt werd overspoeld met boekjes en periodieken van een zeer laag allooi en een politieke kleur die hem niet aanstond. De drukpers mocht dan

21 Luzac, *Reinier Vryaarts openhartige brieven*, I, 7.
22 Vgl. Peterse, 'R.M. van Goens. Publicist voor Oranje'.

vroeger wel eens geïdealiseerd zijn als middel ‘om ons kundiger, wyzer, vroomer en beschaafder te maaken’, nu ging het alleen maar om de centen. Vraag, smaak en mode bepaalden wat er van de pers kwam. En zoals men de ene dag viel op natuurlijke historie of bespiegelingen over de zeden, was het thans alles politiek wat de klok sloeg. De hedendaagse boekhandelaar verschilde daarmee, aldus nog steeds Luzac, niet wezenlijk van een koopman in sits en damast.[23]

Heel actief in het aanboren van nieuwe markten was de al even genoemde jonge Leidse boekverkoper C.F. Koenig. Door te werken met relatief hoge oplagen en lage prijzen en door zijn product te variëren, probeerde hij steeds nieuwe publieksgroepen te bereiken. Nu de oorlog de mensen aan het lezen had gezet, moest de boekhandel daarvan volgens hem ook optimaal zien te profiteren. Veel succes had hij met *De Politieke Praatvaar*, waarin het patriottisme verklaard werd voor de smalle gemeente à raison van twee duiten per week. Verder bracht hij *De Politieke Nalezer*, een soort *Reader's Digest* voor minvermogende burgers, die ‘het Merg, het beste, het noodzakelijkste’[24] van de patriotse lectuur beloofde te geven voor de zeer lage prijs van een halve stuiver. Ook introduceerde hij een *Post voor de Boeren*. Ongelovige concurrenten die zijn ‘duite Negotie’ wantrouwden en hem voor een prijsbreker uitmaakten, liet hij in zijn boeken kijken en rekende hij voor dat er zelfs bij die lage prijzen nog winst te maken was. Het zorgvuldig narekenen van zijn beweringen lijkt echter uit te wijzen dat Koenig in de praktijk - al zijn pogingen tot commerciële innovatie ten spijt - minder succesvol is geweest in het uitbaten van de nieuwe, politiek geïnspireerde leeslust dan hij het deed voorkomen.[25]

Wie uiteraard evenmin ontbrak op de politieke markt was Johannes Allart, de modernste uitgever van zijn tijd. Behalve Irhoven van Dams *Courier van Europa* publiceerde hij onder meer een patriotse bestseller als *De Vrijheid* (1783) en het hervormingshandboek par excellence *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen* (1784-1786). Zowel toen als later kreeg Allart het verwijt te horen dat hij zich om politieke principes niet al te veel bekreunde, als er maar geld te verdienen viel. De opgewonden orangist Le Francq van Berkhey, die zelf bij Allart had gepubliceerd, geselde met zijn *Snerpende hekelroede* ondet meer de ‘ALLARTE knaapjes die om woeker nimmer teemen, / Aan wien het weinig scheelt aan welk party men kleeft, / Als men maar geld voor 't spel, en een serrailtje heeft.’[26]

In 1786 probeerde Allart het weer eens met een meer conventionele spectator, *De Vriend van 't Vaderland*, geredigeerd door Rhijnvis Feith. Geheel conform de spectatoriale formule werd het blad gepresenteerd als het product van een vriendenclubje. Dit begon zijn bijeenkomsten met het lezen

23 Luzac, *Reinier Vryaarts openhartige brieven*, II, 141.
24 *De Politieke Nalezer*, nr. 1, blz. 8, 30 oktober 1784.
25 Van Goinga, ‘Een blik op de praktijk van de Nederlandse boekhandel omstreeks 1785’.
26 Le Francq van Berkhey, *Snerpende hekelroede*, 43.

van *De Post van den Neder-Rhijn* als uitgangspunt voor een vermakelijke en leerzame avond. Naast de vele voortreffelijke politieke tijdschriften die er waren miste dit clubje, aldus het openingsnummer, een blad dat zich meer speciaal richtte op verbetering van de nationale zeden. En behalve verandering van regeringsvorm was dat toch evenzeer een dringende noodzaak. Als er op zedelijk vlak niets gebeurde zouden immers alle politieke hervormingspogingen tevergeefs zijn. Helaas komt het product van de leerzame avondjes van deze vriendenclub heel wat minder overtuigend over dan de hooggestemde intentieverklaring. Dat vonden de lezers blijkbaar ook, want na een jaar flopte het blad bij gebrek aan debiet. Toch bracht dit de vrienden niet aan het twijfelen: de fout lag niet bij hen maar bij het publiek, dat alleen geschriften wilde die stellig, partijdig en hevig waren. Een bezwaar van het blad zou het eeuwige gepraat over deugd en zedenverbetering zijn geweest, terwijl de redding van het land toch alleen kon komen van dapperheid, moed, wapenen en oorlogsschepen. De vrienden brachten daartegen in 'dat gelukkige oorlogen en ingetoogen leven twee dingen zyn, die allernaauwst aan elkanderen verbonden zyn'.[27] Deze poging de schijnwerper weer eens te richten op de morele - rechtstreeks aan de spectatoren ontleende - kant van het patriotse programma was wellicht ingegeven door wat er in de burgeroorlogsituatie van 1780-1787 allemaal te voorschijn kwam naarmate de politieke doos van Pandora verder openging. De hectische tonelen van dat jaar deden de vrienden, goede patriotten overigens, mogelijk even terugverlangen naar de tijd waarin men verval nog gewoon met Verlichting dacht te kunnen bestrijden.

Commerciële motieven speelden zoals gezegd een belangrijke rol bij wat er geschreven en uitgegeven werd. Commercieel succes verschafte de uitgever ook een zekere onaantastbaarheid. Het gaf hem een steuntje in de rug tegen autoriteiten die zijn publicaties wellicht graag hadden willen verbieden, maar dat vanwege hun evidente populariteit moeilijk konden doen. De vrije markt bood zo misschien wel de beste bescherming tegen repressie door de overheid. Het succes van bepaalde publicaties betekent trouwens ook dat het eeuwige probleem van hun representativiteit zich wat minder uitdrukkelijk aandient. Het werken voor de markt maakte broodschrijvers bovendien onafhankelijker van de financiële steun van opdrachtgevers en daarmee van hun eventuele politieke manipulaties.

Voor het welslagen van de acties van de patriotten hing veel af van een vrij persklimaat. De vrijheid van drukpers was voor hen dan ook een halszaak. Nu was de pers in de Republiek in de praktijk al zeer vrij. Alle verbodsplakkaten tegen tweedracht zaaiende lectuur ten spijt waren vervolgingen altijd incidenteel en nooit systematisch geweest. Van georganiseerde censuur was geen sprake. Er waren weliswaar allerlei autoriteiten die maatregelen tegen de pers konden nemen, maar de coördinatie door een effectief centraal gezag ontbrak. En juist dat was - zo leren buitenlandse voorbeelden ons - een

27 *De Vriend van 't Vaderland*, nr. 52, 413.

onmisbare voorwaarde voor het in toom houden van de drukpers. De verbrokkelde staatkundige structuur van de Republiek maakte het vrijwel onmogelijk dit vluchtige medium te controleren. Twee eeuwen Republiek hadden wel bewezen, zo klonk het steevast, dat een geschrift dat eenmaal gedrukt was niet meer aan de circulatie onttrokken kon worden.

Iedereen wist hoe een eventueel verbod omzeild kon worden. Door de versnipperde jurisdicties was dat vaak hilarisch eenvoudig. Wanneer een krant of pamflet in een bepaalde stad werd verboden, lagen er voor de geïnteresseerde lezer verschillende mogelijkheden open. Om te beginnen kon hij het gewraakte drukwerk gewoon via de post uit een andere stad laten komen. Maar doorgaans was er wel iemand die de publicatie in kwestie net buiten het stedelijke rechtsgebied verkrijgbaar stelde. Zo hoefde de Rotterdammer slechts een kleine wandeling naar Delfshaven te maken om de verboden vrucht in zijn bezit te krijgen. Op de kaart van boekverkopend en publicerend Nederland verschijnen dan ook plotseling allerlei kleine plaatsen in de buurt van de grotere steden, zoals Delfshaven, Voorburg, Buiksloot en Diemermeer. De eersten die bezwaar maakten tegen het verbieden van een bepaalde publicatie waren doorgaans de leden van het stedelijke boekverkopersgilde. Handel was immers handel. Toen in 1783 in Den Haag *De Post van den Neder-Rhijn* werd verboden, richtte het gilde een met veel redenen omkleed protest tot de plaatselijke overheid.[28] Waarom zou uitgerekend de Haagse boekhandel zoveel schade moeten lijden door het verbod van dit gtaag gelezen weekblad? Het boekverkopersprotest had het gewenste resultaat. Na enkele weken werd het verbod weer ingetrokken en werden alle in beslag genomen exemplaren teruggegeven.

De principiële eis van vrijheid van drukpers werd vaak met uitgesproken pragmatische argumenten ondersteund. Doordat publicaties veelal anoniem of onder pseudoniem verschenen, was het zelden mogelijk de auteurs in de ktaag te vatten. De pakkans voor iemand die het er echt op toelegde een subversief geschrift de wereld in te sturen was uiterst gering. De schrijvers van beruchte patriotse pamfletten als *Aan het volk van Nederland* en de *Brief over de waere oorzaak van 's lands ongeval* (waarin werd beweerd dat Willem V een ondergeschoven kind was) bleven geheim en buiten bereik van de justitie. Bovendien kon een auteur zich nauwelijks betere reclame wensen dan vervolging door de overheid. Verdedigers van de persvrijheid hadden altijd het argument bij de hand dat *Aan het volk van Nederland* nooit zoveel aandacht zou hebben getrokken als het niet verboden was geweest en er geen prijs op het hoofd van de auteur was gesteld. Nu werd het pamflet gretig gelezen en meermalen herdrukt. En wie geen exemplaar kon bemachtigen nam soms zelfs de moeite het met de hand af te schrijven.

Het kostte de patriotse pers weinig moeite te laten zien dat er met twee maten werd gemeten als er wel actie werd ondernomen tegen *Aan het volk van Nederland* en *De Post van den Neder-Rhijn*, terwijl Van Goens' bepaald

28 Kn. 20433.

niet van venijn gespeende *Politiek vertoog over het waar sistema van de stad van Amsterdam* en zijn *Ouderwetse Nederlandsche Patriot* ongemoeid bleven. Een van de weinige echte slachtoffers van een vervolging was de Haagse boekverkoper Esgers, die vanwege een anti-orangistische prent in de gevangenis belandde en een fikse boete moest betalen. Het ging om de spotprent *Moriatur Orange*. Ook als er puur esthetische normen zouden zijn aangelegd, verdiende die inderdaad wel straf: het is een van de knulligste spotprenten uit deze periode, die bij een overdaad aan cartoons toch al weinig goede karikaturisten kent.[29] De voorstelling is niet alleen onbeholpen getekend maar ook verder weinig samenhangend. Willem V zit aan een tafel met zijn vermeende liefje Stans van Lynden, die nog een glaasje neemt onder het motto 'Een dronke Vrouw is rog een Engel in 't bed'. De hertog van Brunswijk ('ik doe het om het Geld') zit erbij en kijkt ernaar, terwijl een aantal notoire orangisten een knieval maakt, onder wie Van Goens, Pesters (de gehate contactman van de prins in Utrecht), Elie Luzac en de dominees Hofstede en Barueth. Op de achtergrond hangt een schilderij van de Slag bij de Doggersbank, met de implicatie dat de Oranjepartij, omgekocht met Engels goud, haar best zal doen te voorkomen dat de vloot gevechtsklaar raakt. Een wapenfeit als Doggetsbank kan zich pas herhalen 'als uw vorst verandert'. Vandaar dat de stadhouder letterlijk dood gewenst wotdt: *Moriatur Orange*.

In 1782 probeerde de Oranjepartij een vervolging uit te lokken tegen uitgever Van Paddenburg van *De Post van den Neder-Rhijn*.[30] Deze gaf de Utrechtse autoriteiten echter te verstaan dat hij, als zijn blad ook maar een haar zou worden gekrenkt, de stad met zijn bloeiende bedrijf (waar achttien knechts werkten) zou verlaten en zijn persen weer zou opstellen in een meer congeniale omgeving. Toen de prinsgezinde hoofdofficier Athlone na enige tijd toch een actie tegen de *Post* begon, leidde dat voor de Utrechtse schepenbank tot vrijspraak en een smadelijk gezichtsverlies voor de Oranjegezinden. Een andere actie tegen de *Post* is vooral een criminologisch curiosum: in 1786 werd nr. 433 in Arnhem door de scherprechter op het schavot verbrand, een door de tijdgenoot als zeer uitzonderlijk ervaren gebeurtenis. De Arnhemse beul zou door deze opdracht zelfs zijn zinnen hebben verloren.

In 1785 werden de uitgever en redacteur van *De Politieke Kruyer* in Amsterdam op water en brood gezet en veroordeeld tot een boete van drieduizend gulden.[31] De *Kruyer* bleef echter verschijnen en de delinquenten werden in heel patriots Nederland als martelaren gevierd. Weer ontslagen uit het cachot plaatsten ze dankzeggingen in de krant voor de betoonde belangstelling. Redacteur Hespe liet zelfs een speciaal kaartje graveren (met onder meer verbroken ketenen) dat hij afgaf bij degenen die hem in de gevangenis hadden bezocht. Op veel plaatsen werden inzamelingen georganiseerd om

29 *Moriatur Orange* (1782), AvS 4425.
30 Sautijn Kluit, 'De Post van den Neder-Rhijn'.
31 Sautijn Kluit, 'De Politieke Kruyer'.

de boete en de proceskosten te betalen. Verlem en Hespe werden spontaan tot erelid van allerlei exercitiegenootschappen en burgersociëteiten benoemd en hun aanklagers werden op diverse spotprenten gehekeld. Het effect van deze geruchtmakende vervolging was daarmee in hoge mate contraproductief. Er was niets mee gewonnen, maar wel had het vertrouwen in de regentenstand een geduchte knauw gekregen.

De acties tegen *De Post van den Neder-Rhijn* en *De Politieke Kruyer* onderstreepten het grote succes van deze bladen en hun invloed op de meningsvorming van de burgerij. Door een persproces op touw te zetten, gaf de geplaagde overheid in feite toe dat ze met een serieuze tegenstander te doen had. Haast voordat de autoriteiten er erg in hadden, had de nieuwe opiniepers zich weten te vestigen als een niet te onderschatten machtsfactor. En passant voltrok zich hiermee ook een structurele verandering in de publicistiek. In de politieke literatuur van de Republiek was het pamflet het dominante genre geweest. Vliegende blaadjes, libellen, blauwboekjes, of hoe ze ook genoemd werden, fungeerden als vaste begeleider van elke crisis. De toppen en dalen in de pamflettenstroom waren de barometer van het politieke klimaat. Maar in de patriottentijd verloor het pamflet zijn positie van voornaamste opiniedrager aan de weekbladpers. Dit was overigens niet meteen duidelijk en in zekere zin heeft het pamflet in de jaren tachtig zelfs gefloreerd als nimmer tevoren. Wanneer aanstoot geven het criterium is voor een geslaagd pamflet, dan verschenen er in de patriottentijd enkele van de meest geruchtmakende schotschriften uit de Nederlandse geschiedenis.[32]

Ook in absolute getallen gemeten was de pamflettenproductie in de jaren tachtig indrukwekkend. Terwijl de stroom vlugschriften al vanaf 1778 (onder invloed van de internationale spanning) aanzwol, volgde er in 1781 een ware explosie. Daarmee was echter meteen ook het hoogste punt bereikt. De komende jaren zou het aantal pamfletten dat per jaar verscheen (als we de verzameling van de Koninklijke Bibliotheek tenminste als graadmeter mogen beschouwen) gestaag verminderen, terwijl de politieke conflicten juist toenamen. De conclusie lijkt dan ook gewettigd dat het pamflet zijn beste tijd als politiek medium had gehad. Het politiserende publiek was er door de spectatoren aan gewend geraakt regelmatig van verse leesstof te worden voorzien. Aan die behoefte kon de periodiek wel, maar het pamflet - immers per definitie een gelegenheidsgeschrift - juist niet voldoen. Bovendien kon het opinieblad door zijn periodiciteit de politieke belangstelling, zodra die eenmaal gewekt was, verder vormen en sturen. In plaats van de incidentele prikkel van het pamflet was er nu de meer continue werking van de pers. In een tijd waarin er van georganiseerde politiek verder nog nauwelijks sprake was, betekende dit een belangrijke vernieuwing.

32 Bijvoorbeeld het *Politiek vertoog over het waar sistema van de stad van Amsterdam* (1781), waarin de orangist Van Goens Amsterdam aanklaagde als de eeuwige stoorzender in de Republiek. Of *Aan het volk van Nederland* (1781), waarin Joan Derk van der Capellen op zijn beurt alles verketterde wat naar Oranje zweemde.

De boodschap

Natuurlijk is het onmogelijk volledig recht te doen aan de inhoud en de teneur van de tientallen politieke periodieken en de duizenden pamfletten uit de jaren 1780. Toch is het ook weer niet helemaal onverantwoord om uit die immense partij drukwerk zoiets als een patriots programma te willen destilleren. Patriotten van diverse pluimage waren altijd op zoek naar de gemeenschappelijke noemer in hun streven. Hun pretentie de stem van de natie te vertolken werkte dat trouwens ook in de hand. Zoeken naar het antwoord op de economische achteruitgang, het internationale machtsverval en de daarmee onverbrekelijk verbonden geachte zedenverslapping was een bindend element in het vroege patriottisme. Waar de neergang van de Republiek bij iemand als de stadhouder leidde tot doemdenken, passiviteit en zelfbeklag, ontleenden de patriotten er juist de inspiratie aan voor een nieuw nationaal elan.

Het rampzalige verloop van de oorlog stortte de Republiek in een diepe gezagscrisis en creëerde een machtsvacuüm dat de patriotten op originele wijze opvulden: met woorden. Wat vroeger een strijd om de macht zou zijn geweest, werd nu een slag om de publieke opinie. Daarbij waren de hantering van het woord en het gebruik van de media van kritieke betekenis. Echte Nederlanders moesten ‘Stem, Pen, Goed en Bloed, voor de waare Vrijheid veil hebben’, heette het in een voor het patriottisme kenmerkende rangorde. De nieuwe natie claimde in haar pamfletten en opiniebladen het alleenrecht op benamingen als ‘patriot’ en ‘vaderland’ en smeedde in de oorlogscrisis het traditionele, onscherpe natiebesef en de spectatoriale hunkering naar oud-vaderlandse deugdzaamheid samen tot een ongekend fenomeen: een modern, agressief nationalisme. Deze nieuwe creatie ging gepaard met alle parafernalia die wij daar vandaag de dag bij verwachten, maar die toen nog in een experimenteel stadium verkeerden: confrontatiepolitiek, vijandbeelden en een sterk vereenvoudigde voorstelling van de werkelijkheid. Met Engeland als buitenlandse vijand en de stadhouder als mikpunt in het binnenland werd dit nieuwe nationalisme ook sterk negatief gedefinieerd. Het was uitdrukkelijk geen natiebreed program, maar het program van een partij, de nieuwe politieke natie, die de stem van Nederland voor zich opeiste. De Oranjepartij werd door haar ‘natuurlijke’ binding met Engeland als het ware buiten de natie geplaatst. De patriotse propaganda zette de stadhouder hiermee op het verkeerde been en drong hem van meet af aan in de verdediging. Deze achterstand in de propagandaslag zou hij eigenlijk nooit meer weten goed te maken.

Zoals steeds in de geschiedenis van het moderne nationalisme was er ook in de patriottentijd sprake van een cruciale verbinding tussen het inhoudelijke programma en de mediatechnische mogelijkheden om deze waarden over te dragen. Via de pers werd een aanvankelijk nog weinig gestructureerd, maar geleidelijk aan toch steeds beter samenhangend actieplan aan de nieuwe politieke natie voorgehouden. Ten dele betrof dit de internationale achteruitgang van de Republiek (in die zin was het een machtstheorie), ten dele de verziekte gezagsverhoudingen in het binnenland (in die zin was het

een constitutioneel programma), en ten dele het algehele verval van zeden (in die zin was het een oproep tot morele herbewapening). Op de achtergrond doemde steeds het beeld op van het zeventiende-eeuwse verleden dat als een gouden last op de schouders van de achttiende-eeuwer drukte. Met dit al was het patriotse program onmiskenbaar een moderne ideologie met alle kenmerken van dien en gepresenteerd als heilsleer voor wie erin wilde geloven. De associatie van burgerschap en militair activisme gaf het patriottisme bovendien een martiaal karakter dat tot dusver in de Nederlandse geschiedenis voornamelijk was opgevallen door afwezigheid. De burgerwapening maakte nu - in goed klassiek-republikeinse zin - furore als een kweekschool voor goed burgerschap.

Vanuit hun negatieve uitgangspunt van kritiek op de ongecontroleerde macht van (eerst) stadhouder en (daarna) regenten ontwikkelden de patriotten een positief geformuleerd constitutioneel programma. Dit pakket van eisen werd voorgesteld als een program van grondwettig herstel, hetgeen wilde zeggen dat het bonte geheel van rechten en vrijheden dat de constitutie van de Republiek uitmaakte, moest worden gezuiverd van allerlei insluipsels. De term 'herstel' moet daarbij vooral niet te letterlijk worden genomen. Het behoorde nu eenmaal tot de conventies van die tijd dat politieke eisen moesten worden omkleed met een deugdelijke, althans goed ogende historische legitimatie. Maar achter een dergelijke façade konden wel degelijk vernieuwende, zo men wil 'revolutionaire' verlangens schuilgaan. Zeker vanaf het midden van de jaren 1780, toen de beweging een eigen dynamiek had gekregen, gebeurde dat ook steeds vaker.

Een eis die regenten en burgers verbond, was het terugbrengen van de macht van de stadhouder tot zijn oorspronkelijke dienende taak van 'Meestersknegt', zoals het op een spotprent heette.[33] Thans was het zo dat allerlei benoemingsrechten hem grote invloed gaven op de samenstelling van de stadsbesturen en daarmee op de Statenvergaderingen die hem feitelijk in dienst hadden. Daardoor ontstond een vicieuze machtscirkel waarbij de stadhouder in laatste instantie zichzelf leek te kunnen controleren. Ook op lokaal niveau moest het uitoefenen van macht zonder verantwoordelijkheid worden uitgebannen. Regenten dienden zich niet als - per definitie verdorven - aristocraten te gedragen, maar moesten zich steeds bewust zijn van hun vertegenwoordigende rol. Het type regering dat de patriotten voorstonden was een representatieve democratie en zeker geen 'volstrekte' volksregering. Zoiets zou ook volgens de meest radicale patriotse schrijvers alleen maar chaos en anarchie teweegbrengen. Maar de burger zou wel inspraak moeten krijgen in het beleid. Eén van de methoden daartoe was het indienen van rekesten bij de lokale overheid. Dit recht van petitie werd zowel principieel verdedigd als uitbundig in praktijk gebracht door het aanbieden van - vaak massaal ondertekende - verzoekschriften, de Nederlandse variant van de *cahiers de doléances*.

33 *De vernieling der aristocratische kuiperij* (1785), AvS 4603.

Het patriotse program dat stukje bij beetje in periodieken en pamfletten gestalte kreeg, werd in het midden van de jaren tachtig samengevat in enkele centrale teksten. De belangrijkste daarvan was de al genoemde *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen* (1784-1786), een tweedelig hervormingshandboek in bijna wetenschappelijke trant. Het werk heette 'geheel en alleen bestemd [...] om de Republiek op te beuren uit haaren zwakken en vervallen toestand, en haar te verheffen tot het hoogst toppunt van magt en aanzien, waartoe zij kan geraaken...'.[I, iii] Defaitisme was, ondanks de ernstige crisis waarin de Republiek verkeerde, uit den boze. Cyclisch denkende onheilsprofeten die meenden dat de Republiek haar hoogste bloei gehad had en alleen nog maar verder kon wegzinken, verdienden geen gehoor. De heersende malaise diende juist een prikkel te zijn om te werken aan herstel. Er moest een 'geregelde' volksinvloed worden gevestigd en de staat diende beschermd te worden tegen aanvallen van buiten én dwingelandij van binnen. Een heilzaam herstel was thans nog mogelijk zonder dat het tot 'eene algemeene omgieting' hoefde te komen.[I, 14] Bij het opsporen van de oorzaken van het verval nam de *Grondwettige herstelling* als vanzelf de zeventiende-eeuwse bloei tot ijkpunt. Persoonlijke en politieke vrijheid, tolerantie, gelijkheid voor de wet en voor de belastinggaarder, hadden de kleine Republiek toen groot gemaakt. Maar nu waren andere landen, door ondervinding wijs geworden, bezig hun achterstand op dit terrein in te halen: 'Naardien onze wysheid betrekkelyk geweest is, verliezen wy dagelyks iets van hetgeen wy aan de dwaasheid van andere Natiën, die verlichter worden, verschuldigd waren.' De sleutel voor herstel lag al in deze diagnose besloten: wilde de natie gered worden, dan was het volstrekt noodzakelijk, 'dat men die hoe langer hoe meer verlichte'. [I, 21-32]

De rechten van het volk waren onvervreemdbaar. Om dat aan te tonen citeerde de *Grondwettige herstelling* uitvoerig Van der Capellens *Aan het volk van Nederland*, zonder overigens de titel te noemen. 'Een boek kan, schoon het verboden word, echter somtyds ontegenspreeldyke waarheden behelzen', heette het slechts.[I, 37] De macht van de stadhouder moest natuurlijk ingeperkt worden, al was het maar om te voorkomen, zoals *De Post van den Neder-Rhijn* had aangevoerd, dat de Republiek 'een armzalig Monarchaal Landje [zou] worden, dat ras door zyn Monarchaal Hofje zou worden opge-vreten'.[I, 101] Bovendien was de invloed van het hof verderfelijk voor de zeden van de regenten. Het vervreemdde hen steeds meer van de 'oude Nederlandsche eenvoudigheid' en dompelde hen in weelde en overdaad. En dat schiep weer haat en nijd tussen regenten en burgers, en ongelijkheid, 'de pest der Republieken'.[I, 107] Overigens maakte de *Grondwettige herstelling* nog een klein gebaar in de richting van Willem V: hij zou alsnog de 'Hersteller van onze Republiek' kunnen worden wanneer hij zich maar openlijk wilde uitspreken voor het teruggeven van de rechten van het volk.[I, 183]

Interessanter dan de wat obligate kritiek op de mnchtsusurpatie door de scadhouder was de wijze waarop de regentenarisrocratie werd gewogen en, voor een deel, te licht bevonden. Om te laten zien hoe het wel en niet moest, beschreef de *Grondwettige herstelling* drie typen regenten: de stadhouderlijke

regent, de aristocratische regent en de volksregent. Stadhouderlijke regenten waren in alle opzichten kleine mannetjes. Likken naar boven en trappen naar beneden was het kenmerk van deze afhangelingen van het hof. De aristocratische regent op zijn beurt was niet zozeer laag als wel ondraaglijk trots, 'en veel gevaarlyker'. Het volk was in de ogen der aristocraten 'niets meer dan een gemeene hoop, enkel geschikt om hunne trotsheid te verdraagen, aan hunne grilligheden te gehoorzaamen, en een werktuig ter bevordering van hunne belangen te zyn'. In een volksregering daarentegen zou een man van verdienste altijd op zijn bevordering tot regent kunnen rekenen. Een dergelijke volksregent zou zich belast achten met de belangen van de hele natie en die ook krachtig kunnen verdedigen, omdat het 'niet zyne byzondere maar de algemeene belangen van het Volk zyn'.[I, 188-190]

De *Grondwettige herstelling* leverde scherpe kritiek op aristocratische samenspanningen tegen de rechten van het volk, zoals de contracten van correspondentie waardoor de belangrijkste stedelijke ambten in kleine kring bleven circuleren. Ook aan bestuurlijke inteelt en familieregering had deze catechismus van politieke zuiverheid een broertje dood. Vol misprijzen werd een burgemeester aangehaald die gezegd had: 'Myn Nicht draagt een Vroedschaps-plaats onder haar Schorte kleedje.' De verkiezing van regenten hing thans niet zoals het hoorde af van de 'redelykheid, regtmatigheid, of het verstand', maar 'van een schitterend fortuin, van een gelukkig voorkomen, of van de genegenheid van een onnozel Meisje'. [II, 238]

Een van de meest intrigerende aspecten van de *Grondwettige herstelling* is het nooit verschenen deel III, waarvan alleen de inhoud summier is aangekondigd. Daartoe behoorden de aanmoediging van wetenschappen en kunsten, vrijheid van drukpers, godsdienstoefening en verdraagzaamheid, economisch herstel, zedelijke en lichamelijke opvoeding. Hier sprak de ambitie van de patriotten met de constitutie ook de vervallen zeden van de Republiek te herstellen, volgens een 'algemeen plan' dat de hele samenleving zou transformeren. Dit deel III zou moeten demonstreren hoe - wat eerder al een dwingende noodzaak was genoemd - verval met Verlichting bestreden kon worden. Jammer genoeg is dit project niet verder gekomen dan de tekentafel. Daardoor kunnen we alleen maar raden hoever de patriotten - althans de opstellers van de *Grondwettige herstelling* -zouden zijn gegaan in het leggen van verbanden tussen Verlichting en revolutie, tussen de hervorming van de samenleving en die van de staat.

In de bevriende pers werd de *Grondwettige herstelling* unaniem toegejuicht als een indrukwekkende synthese. Een correspondent van de *Kruyer* kende geen ander werk 'waar in het geheel Patriottisch Systhema zo volkomen, zo beredeneerd, en zo overtuigend is voorgesteld'. De verschijning van dit boek zou de democratische partij kracht en vastigheid hebben gegeven.[34] Ook *De Post van den Neder-Rhijn* beval onder de 'Republicainsche werken van onze

34 *De Politieke Kruyer*, V, 203-206.

hedendaagsche beste Vaderlandsche vernuften' met name de *Grondwettige herstelling* aan.[35] Een veel beknopter en hier en daar ook wat pregnanter weergave van het patriotse programma was het zogenaamde *Leids Ontwerp* (1785), of zoals de eigenlijke titel luidt: *Ontwerp om de Republiek door eene heilzaame vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig, en van buiten gedugt te maaken.* Deze titel is op zichzelf al programmatisch en verwijst naar de hoofdthema's van het patriotse denken: macht, medezeggenschap en morele herbewapening.

In het *Leids Ontwerp* werd het representatieve karakter van het regeringsstelsel puntsgewijs uitgewerkt. Regenten mochten geen enkele illusie koesteren dat ze de macht min of meer krachtens eigen recht uitoefenden. Lippendienst aan de majesteit van het volk was niet voldoende: de invloed van het volk (lees: burgers met enige gegoedheid) op lokaal niveau moest zo concreet mogelijk worden aangegeven. Regeringscolleges mochten niet langer het karakter dragen van een gesloten aristocratie; het volk moest met zijn vertegenwoordigers een eenheid gaan vormen. Alleen dat zou de regering gezag geven en de welvaart herstellen. Medezeggenschap van de burgerij zou bijvoorbeeld kunnen worden gerealiseerd bij de jaarlijkse verkiezing voor de bestuursambten en bij het vervullen van vacatures in de vroedschap. Schutterijen en gilden dienden weer de representatieve functie te krijgen die hun van oudsher toekwam. En het vertegenwoordigende karakter van de schutterijen zou nog verder worden versterkt door de schutters hun eigen officieren te laten kiezen, zodat de schutterij geen willoos werktuig in handen van de magistraat zou zijn. Om de rechten van de burgerij te waarborgen zou er naast de vroedschap een permanent college van burgergecommitteerden moeten komen, als waakhond en als inspraakorgaan. Dit college moest onder meer worden geraadpleegd bij nieuwe belastingen en grote investeringen. Het zou tevens toezicht houden op het beheer van de geldmiddelen. 'Rekening' en 'verantwoording' waren sleutelwoorden in het gesaneerde bestel dat de patriotten voor ogen stond.

Volgens de Oranjepartij betekende al dit gepraat over herstel van oude rechten en invloed voor de burgerij niets anders dan afbraak en revolutie. In de propaganda voor het gewone volk komt dat duidelijk naar voren. In een samenspraak op rijm (verschenen in 1788)[36] beschreef een vader aan zijn zoon de oogmerken der 'zogenaamde patriotten' en de 'Logengeest' die Nederland beheerste, voordat de koning van Pruisen als een 'gezegend werktuig in Gods hand' de 'Gelukkige Omwenteling' had teweeggebracht:

> De Prins moet van zyn Troon gezet,
> Die mag niet meer regeeren,
> Zy kiezen nu een andre Wet,

35 *De Post van den Neder-Rhijn*, VII, 126.

36 [Pieter Prins], *Rym-cronyk, in twee zamenspraaken, tusschen vader en zoon; behelzende de errste, di toestand van Nederland in den joon 1787, de tweede, aangaande de gelukkige omwending, benevens een beschrijving van 't geen 'er, in al dien tyd met de zogenaamde patriotten, is voorgevallen* (Amsterdam: J.H. Tramp en S. en W. Koene, 1788).

En worden zelver Heeren,
't Is Vryheid, en voor 't Vaderland,
Maar zy gaan alles dwingen,
Het Oude Recht dat moet van kant,
Zy maaken nieuwe dingen;
's Lands gezag word weggerukt,
De Wet gaat men vertreeden,
Den braaf Regent die word verdrukt,
Zyn recht word afgesneeden,
Men grypt de snaphaan in de hand,
En gaat aan 't exerceeren,
Vry-Corpsen door het gansche Land,
Wie zal, wie kan ons deeren;
Zo raakt ons Land in rep en roer,
Veel Leeraars in de Kerke,
Die ook den Edelman en Boer
In deeze Handel sterken.

Op de hem eigen wijze, zowel academisch als polemisch verantwoord, gaf ook de Leidse hoogleraar Adriaan Kluit het patriotse credo weerwerk. Juist een op het eerste gezicht bijna gezapig voortredenerend geschrift als de *Grondwettige herstelling* beschouwde hij als uiterst subversief. (Achteraf verdeelde hij de democraten uit 1786 en 1787 in twee groepen die hetzelfde doel hadden maar van mening verschilden over de middelen om dat doel te bereiken. De ene groep wilde tenslotte geweld gebruiken, de andere wilde liever met overleg te werk gaan. Deze 'zachtere' democraten achtte Kluit typerend genoeg het gevaarlijkst.) Omdat hij zag dat veel doorgaans weldenkende mensen zich door de patriotse argumenten lieten meeslepen, opende hij een frontaal tegenoffensief. Ook Kluit erkende de cruciale rol van de periodieke pers. Maar waar de patriotten de pers beschouwden als mechanisme om misstanden te onthullen en het volk bekend te maken met zijn rechten en vrijheden, kwam hij tot een diametraal tegenovergestelde waardering. Alle narigheid die de Republiek sinds 1781 had meegemaakt weet hij aan de opiniepers en met name aan *De Post van den Neder-Rhijn, De Politieke Kruyer* en de *Courier van Europa*.[37] Hij trapte dan ook niet in de val van hun zogenaamde *Grondwettige herstelling.* Wat zij werkelijk beoogden was iets heel anders: 'Nieuwigheden namelyk, die, hoe schoon ze ook blinken, hoe betoverende zy ook voorgesteld worden, niet nalaaten *gevaarlyke* Nieuwigheden te zyn...'[38]

37 Vgl. ook de orangistische spectator *Vaderlandsche Byzonderheden*, die klaagde over ondermijning van het stadhouderlijk gezag door de 'armhartige Broodschryvertjes' van 'onze *Moderne Couranten'*, II (1786) 97.

38 [Adriaan Kluit], *De souvereiniteit der Staaten van Holland, verdedigd tegen de hedendaagsche leere der volks-regering*, m.n. 160-161. In 1788 publiceerde Kluit eet uitgebreide herdruk van dit in 1785 verschenen boek, waarin hij zichzelf feliciteerde met zijn vooruitziende blik.

Een nieuwe politieke cultuur

In de patriottentijd werd de politiek gepopulariseerd als nimmer tevoren. Segmenten van de bevolking die vroeger hoogstens in tijden van oproer of acute crisis even aan de politiek geroken hadden, of liever voor politieke doeleinden waren 'gebruikt', werden nu gedurende langere tijd meer of minder intensief bij het politieke leven betrokken. Ook de grote massa liet zich niet onbetuigd. In Rotterdam, bijvoorbeeld, trad het volk onder aanvoering van Kaat Mossel en Ruige Keet in het krijt voor Oranje. En in Utrecht posteerden duizenden zich bij verschillende gelegenheden rondom het stadhuis om hun politieke eisen kracht bij te zetten.

Deze politisering strekte zich niet alleen uit tot de drukpers, de burgerwapening, het sociëteitswezen en het petitioneren. De hele samenleving raakte in zekere zin in de ban van de politiek. Ook bijvoorbeeld het muziek- en toneelleven en, in wel heel bijzondere mate, de materiële cultuur. Allerlei voorwerpen uit het alledaagse leven werden op de een of andere wijze tot politiek symbool gemaakt. Zo ongeveer alles wat zich liet bedrukken, beschilderen of besnijden werd wel voorzien van de beeldmerken van een van beide partijen.[39] Voor de Oranjepartij waren dat de portretten van de stadhouder en zijn vrouw en de Oranjeboom. Bij de patriotten zou de keeshond het bekendste herkenningsteken warden. Daarnaast bedienden ze zich van allegorische symbolen als de vrijheidsmaagd met speer en hoed. En om hun strijd historisch te legitimeren, maakten ze ook gretig gebruik van de grote namen van de staatsgezinde traditie als Oldenbarnevelt, Hugo de Groot en de gebroeders De Witt. Zij werden de heiligen van hun beeldreligie, aangevuld met eigentijdse grootheden als Van der Capellen en de Amsterdamse burgemeester Hooft. Het vereren van de Loevesteinse helden en martelaren,[40] dat in bepaalde regentenkring al veel langer een geliefd gezelschapsspel was, werd in de patriottentijd gepopulariseerd, getuige ook de *Kruyer* die zich nog authentiek kon opwinden over het 'ongewrooken maar eeuwigrookend bloed van de vermoorde vaders, Jan van Oldebarneveld, en Johan en Cornelis de Wit'.[41]

Dichtbij de wereld van pamflet en periodiek lagen de spotprenten. Ze behandelden dezelfde thema's en werden in dezelfde winkels verkocht. De demonisering van figuren als Willem V en de hertog van Brunswijk kon vaak nog scherper met beelden dan met woorden worden uitgedrukt. Maar de meeste prenten hadden juist niet de bedoeling in één oogopslag een bepaald schokeffect teweeg te brengen en verwijderden zich daardoor niet ver van de leescultuur. Het waren vaak visuele cryptogrammen vol allegorische verwijzingen en beeldgrappen. Gelukkig verloochende de Nederlandse

39 Zie voor een uitgebreide en 'representatieve' selectie van dergelijke objecten de catalogus van de tentoonstelling *Voor Vaderland en Vrijheid*, Centraal Museum, Utrecht, september-oktober 1987. Zie voorts de afbeeldingen bij de oorspronkelijke versie van dit artikel in Grijzenhout, Mijnhardt en Van Sas (red.), *Voor vaderlanden vrijheid*, 97-130.

40 Zie hierna 572-573.

41 *De Politieke Kruyer*, II, nr. 83, 1165.

Verlichting haar schoolmeesterachtige aard ook hier niet en werden deze 'konstplaaten' doorgaans voorzien van een gedetailleerde verklaring.

De meeste gepolitiseerde voorwerpen hadden geen uitgesproken didactische of propagandistische functie, maar dienden veeleer als herkenningsteken en symboliseerden de onderlinge solidariteit. Wie in de jaren tachtig aan politiek deed, wilde dat ook weten en versierde zichzelf en zijn omgeving met de symbolen van zijn partij. Door zich te tooien met linten en kokardes bekende hij in de meest letterlijke zin kleur. Zeer populair waren verder allerhande draagtekens. Beide partijen imiteerden de geuzen uit de Nederlandse Opstand die hun scheldnaam tot eretitel en hun bedelnap tot insigne hadden gemaakt. Zo droegen de patriotten onder meer de keeshond en de soms 'schoppen' genoemde prinsgezinden kunstig bewerkte schopjes. De eenvoudige prinsman die daar het geld niet voor had, kon overigens altijd nog de kop van Willem V op een Overijsselse duit uitzagen.

Er waren verder politieke artefacten in alle soorten, maten en prijsklassen, of het nu ging om serviesgoed, snuif- en tabaksdozen, messenheften, waaiers of naaldenkokers, om maar een willekeurige greep te doen. Soms lagen het exquise en het banale dicht tegen elkaar aan, zoals bij de gegraveerde glazen met daarop een Oranjeboom waartegen een keeshond stond te plassen en voorzien van de tekst 'Honi soit qui mal y p...' Ook zoiets onschuldigs als het drinken van een kopje thee kon een politieke manifestatie worden, blijkens de theestellen (en suikerstrooiers) met partijsymbolen die bewaard zijn gebleven. En dan zijn er ook nog de 'prenten in hout': koekplanken met beeltenissen van Willem V, een keeshond of de Vrijheid. Deze stille getuigen die ons leren dat de politiek zelfs eetbaar werd gemaakt, verklappen helaas niet wie er eigenlijk wat consumeerde. Zette een overtuigde orangist nu bij voorkeur zijn tanden in de gehate keeshond of deed hij zich - bijna sacramenteel - te goed aan de tronie van de stadhouder?

Zo kwamen er als het ware twee 'tekensystemen' tegenover elkaar te staan die respectievelijk Oranjesentiment en Vaderlands gevoel moesten opwekken. De productie van al deze artefacten was - evenals het drukken van politieke geschriften - in veel opzichten een commerciële onderneming. Tal van grote en kleine zakenlieden waren in deze jaren tevens politieke smaakmakers. Eén van de eersten die de mogelijkheden van deze politieke markt zag, was de Engelsman Josiah Wedgwood, behalve meesterpottenbakker ook een pionier op het gebied van moderne marketingtechnieken.[42] Al in de jaren zeventig was hij druk in de weer met de vervaardiging van bustes van de Loevesteinse helden in zijn nieuwe materiaal *black basalt*. Dat het Wedgwood natuurlijk niet om de politiek ging maar om de centen, en dat hij letterlijk van alle markten thuis was, bewees hij door ook prachtige portretmedaillons en reukflesjes met de beeltenis van de stadhouderlijke familie te verkopen.[43] Een ander die kunst, commercie en politiek goed wist te combi-

42 McKendrick, 'Josiah Wedgwood and the commercializatian of the potteries'.

43 Tentoonstellingscatalogus *Wedgwood en Nederland in de 18de eeuw*.

neren, was de vermaarde medailleur Holtzhey, die honderden penningen verkocht met de beeltenis van Joan Derk van der Capellen. Maar waarschijnlijk het meest verbreide soort politieke voorwerpen was de zogenaamde Oranjekeramiek, bordjes met de beeltenissen van prins en prinses en vaak voorzien van een stichtend opschrift. Het was goedkoop massagoed, soms Delfts aardewerk, soms Engels *creamware* dat in Nederland werd gedecoreerd. De voorstellingen hadden geen enkele artistieke pretentie, maar wel een duidelijke boodschap: het Oranjepaar als rustpunt in een roerige tijd. In deze versteende vorm moeten Willem V en Willemijn duizendvoudig hebben neergekeken op vooral het armere deel van hun aanhang.

In het najaar van 1787, na het incident bij Goejanverwellesluis en de Pruisische inval, stortte het patriotse bolwerk als een kaartenhuis in elkaar. Alle militante gedragingen van de afgelopen jaren ten spijt maakten de patriotten geen schijn van kans tegen het Pruisische beroepsleger. Velen die zich daar toentertijd, en ook later, vrolijk over hebben gemaakt, vergeten wel eens dat het herstelde Oranjeregiem alleen met de hulp van buitenlandse mogendheden overeind kon blijven. Op eigen kracht kon het zich - dat was de afgelopen jaren genoegzaam bewezen - niet meer staande houden. Zeker achteraf lijkt de restauratieperiode van 1787 tot 1795, het jaar van de Bataafse Revolutie, een wat onwerkelijk intermezzo. Toch is dit niet alleen wijsheid achteraf. Ook oplettende tijdgenoten hadden wel in de gaten dat de stilte van de Restauratie grotendeels schijn was. ‘The suppressed faction, though suppressed exists’, schreef een kenner van revolutionaire processen als de Engelsman Edmund Burke in 1791 over de Republiek. ‘Under the ashes, the embers of the late commotions are still warm.’[44] Weliswaar hadden duizenden van de meest actieve patriotten voor korte of langere tijd de wijk naar het buitenland genomen, maar er was - nadat de eerste angst was geweken en de orangistische contraterreur geluwd - kennelijk nog voldoende patriots elan over om in het verborgene, of soms maar half in het verborgene, met politiek bezig te blijven. Er zijn dan ook allerlei vormen van cryptopolitisering aan te wijzen. Politieke sociëteiten werden - althans als ze patriots waren - natuurlijk verboden, maar hun rol werd soms eenvoudig overgenomen door andere, ogenschijnlijk niet-politieke verenigingen die als mantelorganisatie dienstdeden. Iets dergelijks deed zich voor bij de pers. Uiteraard werd de spreekbuizen van het patriottisme het zwijgen opgelegd, maar in sommige gevallen werd de spectatoriale formule nu weer uitgebuit om op meer verhullende wijze politiek te bedrijven. Bovendien bleek het onmogelijk de kranten die (in het kielzog van de opiniebladen) in de patriottentijd ook kleur hadden gekregen, als het ware per decreet weer kleurloos te maken. Dit kwam vooral tot uiting bij de berichtgeving over de Franse

44 Burke, *Thoughts on French affairs*, 571.

Revolutie. Het nauwkeurig volgen van het revolutionaire proces daar (soms door journalisten die als patriot de wijk uit Nederland hadden moeten nemen) bood een goede gelegenheid om op verkapte wijze binnenlandse politiek te bedrijven.[45] Sommige van de Franse problemen waren heel herkenbaar voor de Nederlanders, die nog met de onverwerkte kater van hun onvoltooide revolutie zaten. De patriotse beeldcultuur bleef ondergronds als subcultuur gedijen. En het Oranjetij van 1787 verliep al vrij snel, zeker toen de grote Franse Revolutie vanaf 1789 haar slagschaduw over de Republiek liet vallen. Dat het hernieuwde Oranje Boven maar van korte duur was, blijkt, grappig genoeg, ook uit de boeken van Josiah Wedgwood. Eetst deed zijn vertegenwoordiger in Amsterdam goede zaken met portretmedaillons van de stadhouderlijke familie (al zegt het wel iets over de publieke gezindheid in Amsterdam dat hij deze waar niet openlijk durfde uitstallen). Maar in 1792 was er voor de Oranjecameeën die hij in voorraad had geen koper meer te vinden.[46]

In de historiografie wordt aan de patriotse nederlaag vaak het commentaar verbonden dat de patriotten hun strijd toch nooit hadden kunnen winnen. Met een half oog naar wel geslaagde buitenlandse revoluties wordt de staatkundige verdeeldheid van de Republiek graag als diepete oorzaak van het echec opgevoerd. Nederland bezat, zo heet het dan, nu eenmaal geen landelijk centrum waar de meeste politieke macht was samengebald, en waarop alle revolutionaire energie zich zou kunnen richten. Maar als de jaren tachtig iets bewezen hebben dan is het wel dat de Nederlanders wel degelijk in staat waren op hun eigen manier, vanuit hun eigen politieke kaders een revolutionaire situatie te creëren. Dat die revolutie misschien even verbrokkeld was als de Republiek zelf maakt haar niet minder authentiek. Bovendien was het juist die fragmentatie van de macht die de verrassende opkomst van een nieuw pressiemiddel als de opiniepers aanzienlijk had vergemakkelijk.

Een ander vaak aangehaald argument waarom de patriottenbeweging wel bijna moest mislukken, is dat ze te veel lonkte naar het verleden en daardoor niet toekwam aan de eigenlijke problemen van de achttiende-eeuwse Republiek. Ook dit verwijt snijdt weinig hout. De patriotten hanteerden inderdaad de Gouden Eeuw als vanzelfsprekend referentiepunt bij hun herstelplannen. En als het de rechtvaardiging van volksinvloed op het bestuur betrof, moesten ze zelfs nog veel verder teruggaan in de tijd. Deze historiserende benadering wisten ze echter moeiteloos te combineten met meer abstracte, eigentijdse redeneringen. Met beide benen in het heden, keken ze als het ware met één oog naar het verleden en met het andere naar de toekomst. Dit door elkaar laten lopen van oude en nieuwe elementen is de patriotten soms overigens ook weer kwalijk genomen en heeft hun wel het verwijt van inconsequentie bezorgd. Maar dergelijke kritiek, hoewel als zodanig niet onjuist, houdt geen rekening met het karakter van het politieke

45 Vgl. Berkelbach van der Sprenkel, ‘De Franse revolutie in de contemporaine Hollandse couranten’.

46 Tentoonstellingscatalogus *Wedgwood en Nederland in de 18de eeuw*.

denken uit die tijd. Vaak was dat - en dat geldt niet alleen voor Nederland -uitgesproken onsystematisch, om niet te zeggen anti-systematisch. Inconsequent of niet, de patriotten wisten heel goed wat ze wilden en hun beoogde grondwettige 'herstelling' zou, bij alle historiserende aankleding, een ingrijpende sanering van het bestel betekend hebben die in veel opzichten ook een vernieuwing was.

In plaats van al te lang stil te staan bij het echec van 1787, lijkt het zinniger nog eens te kijken naar wat er sinds 1781 allemaal was gebeurd en naar de betekenis van de patriottenbeweging op langere termijn. Zoals zo vaak in de geschiedenis van de Republiek waren het internationale verwikkelingen die de bal in het binnenland aan het rollen brachten. Het fiasco van de Vierde Engelse Oorlog had een elektriserend effect op het volk van Nederland en fungeerde als katalysator in een politiseringsproces dat zowel qua duur als intensiteit zijn weerga in de Republiek niet kende. De al jaren (vooral in de spectators) geuite kritiek op het verval van oud-vaderlandse zeden en deugden, die tot dusver hoogstens een verborgen politieke lading had gehad, maakte nu plaats voor een rechtstreeks politiek appel. De 'natie' werd gemobiliseerd om het verval van de Republiek aan te paldcen. Dit door de oorlog losgemaakte elan produceerde het - zowel voor Nederland als de wereld nog ongekende - fenomeen van een modern nationalisme. Waar verlichte burgers tot dusver vaak een berustend vertrouwen hadden gehad in de zelfwerkende kracht van de Rede, die de Republiek ook haar rechtmatige plaats in de wereld wel zou teruggeven, kwam er nu een onvervalst (en vaak ook niet bijster verlicht) belust zijn op macht.

Het (al dan niet vermeende) falen van de autoriteiten in de oorlog deed de gezagsstructuur van de Republiek ineenstorten. Aanvankelijk was het de stadhouder die, als eerstverantwoordelijke voor de gevechtskracht van de Republiek, de storm van kritiek over zich heen kreeg. Maar toen de speerpunt van de patriotse actie zich richtte op het binnenland, kreeg ook de regentenelite de volle laag. Hierbij kwamen heftige anti-aristocratische sentimenten vrij die achteraf vaak onvoldoende op hun waarde zijn geschat. Regenten werden soms geportretteerd als corrupte aristocraten en incompetente profiteurs die hun burgerlijke afkomst hadden verloochend. Bij al hun zwaar aangezette respect voor de 'brave' regent die zich zijn verantwoordelijkheden bewust was, sloegen de burgerpatriotten vaak een onverholen anti-establishment-toon aan. Ze rekenden af met de gedachte dat politiek alleen was voorbehouden aan een zelfbenoemde elite die de macht onderling mocht verdelen en deze ongecontroleerd uitoefenen. De patriotten wilden dit machtskartel doorbreken. Politieke participatie was daarbij zowel doel als middel.

Tussen 1781 en 1787 werd de politiek in de Republiek gepopulariseerd als nooit tevoren. Velen deden op de een of andere manier mee: door te exerceren, te petitioneren, te discussiëren of te lezen, door zich te tooien met bedrukte linten of andere herkenningstekens, of door simpelweg een wandbord met het profiel van Willem V op te hangen. Nadat de burger eerst decennialang was 'beschaafd', werd hij in de jaren 1780 gepolitiseerd. De

gevolgen van deze cursus burgerschapskunde met de daaraan verbonden praktijkstage waren niet meer ongedaan te maken, zelfs niet met de hulp van 25.000 Pruisische troepen. De geloofwaardigheid en de legitimiteit van de oude orde en van haar dragers waren onherstelbaar aangetast. De nieuwe politieke natie die vooral door de patriotse pers tot leven was gewekt, kon in 1787 niet zomaar worden weggetoverd. De vrijheidroepers, misbruikschreeuwers en rekestenmakers van de jaren tachtig (kwalificaties van de orangist Kluit) lieten zich het idee te behoren tot de politieke natie niet meer afnemen.

Het 'fluwelen' karakter van de Bataafse Revolutie in 1795 is voor een deel te verklaren uit de eigen revolutionaire ervaring die de Nederlanders in de patriottentijd hadden opgedaan. In feite hadden ze toen al afscheid genomen van hun *ancien régime*. Politiseren was in die jaren tachtig eerst en vooral het recht om namens de natie te spreken, een recht dat de patriotten met evenveel overtuiging voor zich opeisten als Sieyès en de zijnen dat in de begindagen van de Franse Revolutie zouden doen. Wat Francois Furet heeft gezegd over het fenomeen 'publieke opinie' in de Franse Revolutie[47] is daarmee ook van belang voor de patriottentijd. Zijn opmerkingen onderstrepen nog eens de onderliggende samenhang in de laat-achttriende-eeuwse revoluties. Zoals Furet het omschrijft, was de macht in die revolutionaire situatie vacant. In dit vacuüm kreeg het woord een ongekende betekenis. Waar de slag om de publieke opinie het politieke toneel beheetste, kwam het woord zelf als het ware aan de macht. En in tegenstelling tot de ondoorzichtige machtsstructuren van het *ancien régime* was het woord bij uitstek transparant en controleerbaar, en derhalve publiek bezit.

De Nederlandse patriotten lieten zich, zoals enkele jaren later ook de Franse revolutionairen, kennen als echte kinderen van de Verlichting door het woord aan de macht te laten komen. Met al het - soms naïeve - optimisme dat daaraan was verbonden. Dit betekent niet dat de revolutie een noodzakelijke consequentie van de Verlichting was, maar wel dat de Verlichting de mentale voorwaarden schiep voor zowel het Nederlandse patriottisme als de Franse Revolutie. Wat Nederland betreft kan men zeggen dat de moderne politiek in de patriottentijd werd 'uitgevonden'. De pers speelde daarbij een centrale rol, als spreekbuis van de nieuwe politieke natie en als verbindend element, zo niet als motor, in het vernieuwingsproces.

47 Zie bijvoorbeeld Furet, *Penser la Révolution française*, 71.

Politiek als leerproces. Het patriottisme in Utrecht, 1783-1787

'De zaak van Utregt is als het middenpunt, op het welk het oog van de gantsche Natie is geslagen.'[1] 'Utrechts zaak is de zaak van elk Neerlands burger.'[2] Dergelijke uitlatingen zijn in de jaren 1780 schering en inslag als het erom gaat de centrale rol te beschrijven die de stad Utrecht in de patriottentijd heeft gespeeld. Beter dan in welke andere stad ook - en de patriottenbeweging was toch in de eerste plaats een stedelijk fenomeen - demonstreerden de ontwikkelingen in Utrecht de bedoelingen van de patriotten, het soort praktische problemen waarmee de beweging te kampen had, maar ook wat ze wellicht voor de toekomst had kunnen betekenen als de Pruisische inval van september 1787 geen roet in het eten had gegooid. Wat Utrecht bijvoorbeeld onderscheidde van het als provincie patriotse Holland was dat hier het 'democratische' patriottisme zich ten volle kon ontplooien en dat de bestuurlijke verhoudingen er al in 1786 - ruim een jaar voor de inval van de Pruisen - ingrijpend waren herzien door de invoering van een nieuw regeringsreglement. De strijd tussen 1784 en 1786 om de inhoudelijke vaststelling en vervolgens de feitelijke invoering van dit reglement bepaalde het scenario van de politieke ontwikkeling in de stad. Doordat die strijd voor heel concrete doeleinden werd gestreden, maakte Utrecht een uniek politiek leerproces door. In het bange jaar 1786-1787 trad dit een nieuwe fase in. De gedemocratiseerde bestuursstructuur moest zich toen in de praktijk zien te bewijzen.

Het is mijn bedoeling een aantal centrale aspecten van het proces van politisering dat Utrecht in de jaren 1780 doormaakte hier nader te belichten, ook om duidelijk te maken dat de patriottentijd in de ogen van veel Nederlanders een breuk was die, ondanks de mislukking van de beweging op het niveau van de macht, van blijvende betekenis is geweest. In de patriottentijd verloor de Nederlandse burger zijn onschuld op politiek gebied. Hij werd 'politiek bewust', of hij dat nu wilde of niet, en ongeacht zijn overtuiging. De gebeurtenissen in Utrecht hebben door hun voorbeeldwerking (in positieve of negatieve zin) bij deze politieke bewustwording een cruciale rol gespeeld.

1 *De Post van den Neder-Rhijn*, X, 270.
2 Bruinvis, *Het patriotisme te Alkmaar*, 85.

Geschiedschrijving

Was het 'oog vin de gantsche Natie' al in de jaren 1780 op Utrecht gevestigd, in de geschiedschrijving over de patriottentijd is dat niet minder het geval. Maar het duurde wel een kleine eeuw voordat de geschiedschrijving over deze periode serieus op gang kwam. Voor Utrecht zien we de belangstelling opleven rond 1870 door een aantal publicaties van het plaatselijke Historisch Genootschap (HG). Enigszins opvallend was dat wel, want dat genootschap placht tot dusver bij zijn bezigheden de grens van 1700 maar zelden te overschrijden. De toon voor die hernieuwde belangstelling werd gezet met de uitgave, in 1870, in de teeks *Werken* van het HG van de *Memorials and times of Peter Philip Juriaan Quint Ondaatje*, door de Amerikaanse historica C.M. Davies. Ondaatje was een predikantenzoon uit Ceylon (en werd daarom steevast 'Oosterling' genoemd) die in Utrecht was komen studeren en zich daar had ontpopt als de grote actieleider van de patriotten. Davies' biografische studie werd voorafgegaan door een uitvoerige inleiding van de hand van G.W. Vreede, hoogleraar in Utrecht en - hoewel zelf politiek conservatief - een van de voornaamste pleitbezorgers van een revaluatie van de beweging van patriotten en Bataven, waarin zijn grootvader Pieter Vreede een centrale rol had gespeeld.

Vreede onderstreepte de voorbeeldfunctie die Utrecht in de patriottentijd had gehad. Deze periode mocht dan 'een der minst behagelijke' zijn uit de Nederlandse geschiedenis, zij was 'wel gewis een der meest leerrijke'.[3] Om allerlei redenen was er later 'een digten sluijer' over de jaren 1780-1787 geworpen. Niet in de laatste plaats door de verzoenende politiek van Willem I na 1813.[4] Maar wie de moeite nam de patriottentijd onbevooroordeeld tegemoet te treden zou, aldus Vreede, wel moeten concluderen dit de toenmalige gebeurtenissen 'voor een aanmerkelijk deel, den toestand voorbereid [...] hebben, onder welken wij nu leven'.[5] Ook al hadden ze dan een 'treurtooneel van verwarring' geschapen, Vreede wilde toch de goede trouw van de toenmalige activisten niet in twijfel trekken.[6] Ondaatje had met zijn geestverwanten de weg tot een betere orde van zaken helpen banen. Zijn daden waren 'van onmiskenbaren invloed op den toestand van Nederland, maar vooral van beslissende gevolgen voor *Utrecht*' geweest.[7]

In zijn *Kroniek* van 1870 en 1871 publiceerde het HG vervolgens de uitgebreide aantekeningen van het Utrechtse vroedschapslid D.J. Martens over de gebeurtenissen in de stad in 1786 en 1787.[8] Deze zijn doorspekt met tal van bijzonderheden die sindsdien in de literatuur een vaste plaats hebben verworven. Als egodocument staan Martens' aantekeningen overigens allerminst op zichzelf. Velen - en met name leden van de politieke elite die zich

3 Vreede, 'Inleiding', bij Davies, *Memorials and times of Peter Philip Juriaan Quint Ondaatje*, v.
4 *Ibidem*, vii.
5 *Ibidem*, viii.
6 *Ibidem*, xii.
7 *Ibidem*, xxxv.
8 'Eenige aantekeningen wegens het gebeurde te Utrecht in 1786 en 1787'.

bedreigd voelden - hebben zich in deze spannende jaren geroepen gevoeld hun ervaringen in dagboekvorm op te schrijven, vaak om zichzelf te verantwoorden tegenover het nageslacht, in de letterlijke zin van kinderen en kindskinderen. Naast die van Martens zijn er bijvoorbeeld vergelijkbare aantekeningen bewaard gebleven van zijn collega-vroedschappen Falck, d'Yvoy, Van Haeften en Van der Muelen. Enkele jaren later publiceerde het HG met de uitgave van de politieke brieven van Max d'Yvoy uit de jaren 1784-1786 opnieuw een belangrijke bron.[9] Hij was de druk politiserende en veel publicerende broer van het Utrechtse vroedschapslid Paulus d'Yvoy. Hoewel zijn brieven moeilijk toegankelijk zijn door het totaal ontbreken van annotatie en ook omdat er bewust zo min mogelijk namen in worden genoemd, bieden ze een uniek beeld van de Utrechtse patriottenbeweging op het moment van de scheiding der geesten tussen aristocraten en democraten in 1785, Ze zijn als bron maar zelden op hun juiste waarde geschat en nooit optimaal benut.

Met de publicatie van bronnen begonnen ook de interpretaties los te komen. De liberale politicus en gentleman-historicus W.H. de Beaufort was een van degenen die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de herwaardering van de patriottentijd (onder meer door het uitgeven van de correspondentie van Joan Derk van der Capellen tot den Pol), Aan de gebeurtenissen in Utrecht schonk hij aandacht in diverse Gidsartikelen, het meest systematisch in zijn lange studie ‘Oranje en de democratie’ uit 1875.[10] Daar probeerde hij onder meer de vraag te beantwoorden waarom de patriottenbeweging juist in Utrecht zo was aangeslagen. De oorzaak vond hij in het regeringsreglement dat de provincie in 1674 was opgelegd (als straf voor de bezetting door Lodewijk XIV) en dat haar feitelijk onder curatele stelde. Geen stad in de Republiek was, aldus De Beaufort, meer afhankelijk van de stadhouder dan Utrecht. Het symbolisch aanschuiven van de lege stadhoudersstoel bij elke vroedschapsvergadering sprak wat dat betreft boekdelen. Meer dan elders werd dan ook in Utrecht de figuur van de ‘luitenant-stadhouder’, de officieuze contactpersoon tussen de prins en het gewest, als drukkend ervaren.

Met De Beaufort was de katholieke amateur-historicus W.J.F. Nuyens een der eersten die de Utrechtse patriottenbeweging het volle pond gaf. In zijn *Algemeene geschiedenis des Nederlandschen volks* volgde hij de ‘burgertwisten’ in Utrecht op de voet, zowel vanwege de grote invloed die ze elders gehad hadden, als omdat hier beter dan waar ook duidelijk werd wat de doelstellingen van de diverse partijen eigenlijk waren.[11] Evenals Vreede stak Nuyens de relevantie van de laat-achttiende-eeuwse troebelen voor zijn eigen tijd niet onder stoelen of banken. Maar tegelijk plaatste hij ook relativerende

9 ‘Politieke brieven uit de jaren 1784,1785 en 1786, meerendeels van den heer Maxim. d'Yvoy’.
10 De Beaufort, ‘Oranje en de democratie’.
11 Nuyens, *Algemeene geschiedenis des Nederlandschen volks*, XVIII, 86.

kanttekeningen. Wellicht om het beeld van de zo vaak verguisde patriotten wat acceptabeler te maken wees hij erop dat het begrip 'democratie' in 1780 heel wat minder ver ging dan in 1880: 'Wij kunnen zelfs zonder overdrijving zeggen, dat de behoudslieden van 1880 zich niet meer zouden tevreden stellen met zulke beperkte politieke rechten als de ijverigste Democraten van Utrecht of van Amsterdam in 1785.'[12] Hij liet ook zien dat de Utrechtse patriotten zo lang mogelijk 'den schijn van ordelijkheid en wettelijkheid' hadden bewaard: 'Men moet het te hunner eere zeggen, dat zij de omwenteling zonder schandalen of geweldenarijen trachtten tot scand te brengen.'[13]

De geschiedschrijving over het patriottisme maakte een grote sprong voorwaarts met de publicatie tussen 1897 en 1899 van H.T. Colenbranders driedelige magnum opus *De patriottentijd*. Ook Colenbrander beschouwde de laatste decennia van de achttiende eeuw als zeer relevant voor zijn eigen tijd. Hij mocht daar dan een depreciërend oordeel over hebben - misschien voortkomend, zoals Kossmann heeft gesuggereerd, uit het esthetische onbehagen van een negentiende-eeuwse Tachtiger tegenover het geslacht van 1780[14] - het ging natuurlijk niet aan de minder aantrekkelijke kanten van de geschiedenis maar te vergeten of dood te zwijgen: 'Van geen enkel stuk van het verleden van zijn land mag [de geschiedschrijver] zich afmaken, geen schakel moedwillig verwerpen uit de lange keten, en den hier aangeduiden wel zeer stellig niet.'[15] Over Colenbranders visie op de patriottentijd zijn nogal wat misverstanden in omloop. Om haar samen te vatten beperkt men zich vaak tot één enkele metafoor: die van de laat-achttiende-eeuwse Republiek als een marionettentheater waar Engeland en Frankrijk (verscholen achter het 'paarsbonte achterdoekje') aan de touwtjes trokken. Maar in zijn drie delen deed Colenbrander heel wat meer dan alleen aantonen dat de Republiek een willoos voorwerp was van de machtspolitiek van de grote mogendheden, een tweede Polen, rijp om van de staatkundige kaart van Europa te verdwijnen.

De binnenlandse situatie kreeg zijn volle aandacht, ook wanneer er van buitenlandse beïnvloeding hoegenaamd geen sprake was. Onder de titel 'voortgang der democratie' behandelde hij de gebeurtenissen in Utrecht, en deed dat zeker niet vanuit het denigrerende perspectief van de poppenkast. Hij stelde zich tot taak het 'eigenaardig karakter der utrechtsche omwenteling' te verklaren[16] en probeerde die te analyseren als een *politiek* proces, een proces van revolutie. Het woord 'revolutiemaken' gebruikte hij in dit verband zonder aarzelen (en zonder aanhalingstekens). Soms lijkt het wel alsof hij - met de wijsheid achteraf van 1897 - de Utrechtse omwenteling heeft willen toetsen aan de criteria waaraan een revolutie moet voldoen om succesvol te zijn. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zinnetjes als 'zij kenden de practijk van het revolutiemaken nog niet voldoende'[17] of 'de burgers waren wat half-

12 *Ibidem*, 87.
13 *Ibidem*, 110.
14 Kossmann, 'Nabeschouwing', 138.
15 Colenbrander, *Patriottentijd*, I, vii
16 *Ibidem*, II, 194.
17 *Ibidem*, II, 209.

slachtig in het revolutiemaken'.[18] (Daarentegen verstonden de Wijkenaars in 1784 'het revolutiemaken reeds goed'.[19])

In het voetspoor van De Beaufort noemde ook Colenbrander het gehate regeringsreglement de belangrijkste preconditie van de Utrechtse revolutie. Het oorspronkelijke doel van machtsinstrument om de positie van de jonge stadhouder Willem III te sterken tegen Holland (door het controleren van de stemmen van Utrecht, Gelderland en Overijssel kon hij de besluitvorming op buitenlandspolitiek gebied in de Staten-Generaal naar zijn hand zetten) speelde in de tweede helft van de achttiende eeuw nauwelijks een rol meer. Met het internationale machtsverval van de Republiek was dit aspect geheel naar de achtergrond verdwenen. Wat in feire slechts middel tot dat doel was geweest - de controle van de Utrechtse Staten via een ijzeren greep op het benoemingsbeleid - was nu tot doel in zichzelf geworden. De wijze waarop die rechten nu door, of vaker namens, de stadhouder werden uitgeoefend, achtte Colenbrander in feite bijzaak: het hele systeem deugde niet. In Utrecht was de stadhouder werkelijk 'de erf-usurpator waarvoor hij alom werd uitgegeven, maar in de andere provinciën niet met gelijk recht'.[20] Deze achtergrond deed de - aanvankelijk zeer harmonieuze - samenwerking ontstaan tussen regenten en burgers in de jaren 1780: uit volle overtuiging maakten ze gemeenschappelijk front tegen het regeringsreglement. Van een monsterverbond was geen sprake.

Deze alom gedeelde grieven achtte Colenbrander echter nog niet voldoende om de opvallende kracht van het Utrechtse patriottisme te verklaren. Daarnaast legde hij sterk de nadruk op een andere factor: het opmerkelijke leiderschap in de Utrechtse beweging. Met nauw verholen bewondering schreef Colenbrander over het organisatietalent en de trefzekere stijl van de jonge actieleider Ondaatje. Hij tekende hem als een nieuw fenomeen aan het Nederlandse firmament: de *homo politicus*.

> De woorden zijn bij hem veelvuldig en bombastisch als bij de anderen, maar bij hem vindt men ook een scherp onderscheiden van het ongenblikkelijk bereikbare, een vasten wil om telkens zoo ver te komen als mogelijk is, en groote onverschrokkenheid en volharding in de uitvoering van het eenmaal weloverwogen plan. Een volksleider voor langer dan één dag, zooals ze ten allen tijde schaarsch zijn geweest in Nederland.[21]

Als het later misschien nodig is geweest Colenbranders beeld van de patriottentijd op bepaalde punten te retoucheren, dan geldt dat zeker niet zijn beschrijving van de patriotten in Utrecht. Alle latere auteurs hebben daar dankbaar op voortgebouwd, ook de Utrechtse hoogleraar Pieter Geyl. In en

18 *Ibidem*, II, 220.
19 *Ibidem*, II, 198.
20 *Ibidem*, II, 190.
21 *Ibidem*, II, 195.

na de Tweede Wereldoorlog begon deze zich te verzetten tegen de zijns inziens vernederende en - erger nog - onhistorische interpretatie die Colenbrander van de patriottentijd had gegeven. In Geyls visie, waarin het authentiek Nederlandse karakter van het patriottisme werd onderstreept, kregen de gebeurtenissen in Utrecht een centrale plaats: 'Nergens had de beweging zo'n vat op heel de stadsregering en de bevolking beide; nergens ontwikkelde zij zo'n vaart.'[22] Een vraag die in zijn betoog voortdurend meespeelt, is in hoeverre de patriotten erin zijn geslaagd tot een werkelijk nationale beweging te komen. In het voetspoor van Colenbrander legde hij daarom veel nadruk op het Utrechtse initiatief om een nationale organisatie van vrijkorpsen te vormen. Ten slotte moest hij echter concluderen tot het failliet van de patriottenbeweging omdat ze zich niet had weten te bevrijden uit haar lokale kaders. Over de gebeurtenissen in Utrecht nam Geyl overigens geen blad voor de mond: 'Een ware omwenteling! iets wat de geschiedenis van anderhalve eeuw [...] niet te aanschouwen gaf.'[23]

Waar bij Geyl toch in laatste instantie de nadruk lag op het mislukken van de patriottenbeweging, vanuit een perspectief dat de eenheidsstaat tot maatstaf neemt, kwam de Amerikaan R.R. Palmer in 1959 tot een meer optimistische benadering. In zijn panoramische overzicht van de doorbraak van de democratische gedachte in de westerse wereld aan het eind van de achttiende eeuw, kregen ook de gebeurtenissen in Utrecht een plaats. Palmer achtte de situatie daar 'though complicated [...] worth special attention, as a concrete example of the kind of questions at stake, throughout the United Provinces and indeed throughout Europe, and to illustrate the groping and *ad hoc* way in which a democratic doctrine was formulated'.[24] Waar Geyl zich nog stoorde aan het slepende karakter van de patriottenbeweging,[25] beschouwde Palmer dat zoeken en tasten juist als kenmerkend voor de politieke vernieuwing van de late achttiende eeuw.

In 1950 verscheen van de hand van I. Vijlbrief een boek[26] waarin hij op originele wijze probeerde te verklaren wat ook andere auteurs al had beziggehouden: waarom uitgerekend de stille, betrekkelijk welvarende provinciestad Utrecht in de jaren 1780 een brandpunt van politieke agitatie was geworden. Voor die verklaring greep Vijlbrief terug op een volgens hem eeuwenlange democratische traditie in de bisschopsstad. Deze zou zich zowel in de Middeleeuwen, in de zestiende en zeventiende eeuw, als nu opnieuw in de achttiende eeuw hebben gemanifesteerd. Deze lange strijd tegen de aristocratie zou ten slotte zijn uitgemond in de democratisch-patriotse revolutie van de jaren 1780. Zoals wel vaker het geval is bij dit soort verreikende verklaringsschema's, creëerde deze constructie meer problemen dan ze oploste. Vijlbrief zelf gaf al eerlijk toe dat de aristocratie die in de der-

22 Geyl, *De patriottenbeweging*, 101.
23 *Ibidem*, 139.
24 Palmer, *The age of the democratic revolution*, I, 333.
25 Geyl, *De patriottenbeweging*, 134.
26 Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*.

tiende en veertiende eeuw werd bestreden wel een heel andere was dan de regentenoligarchie uit de patriottentijd. Maar dit alles neemt niet weg dat Vijlbrief in het tweede, op de jaren 1780 gerichte deel van zijn boek een waardevolle analyse geeft van het politiseringsproces in Utrecht. Veel intensiever dan voor hem gedaan was, benutte hij de rijke pamfletliteratuur en de vele gepubliceerde verzamelingen van stukken als bron voor het reconstrueren van het politieke klimaat. Een in het licht van zijn hoofdthese wat paradoxale constatering was dat de Utrechtse patriotten er maar zelden blijk van gaven in een eeuwenoude traditie van anti-aristocratisch sentiment te staan. Hun kennis van historische precedenten was integendeel vaak uiterst gebrekkig.

In 1966 publiceerde A. van Hulzen een nog veel uitvoeriger studie over de Utrechtse patriotten[27] dan die van Vijlbrief. Van Hulzen beschreef eerder dan dat hij verklaarde. Hem ging het vooral om het 'hoe' van de Utrechtse patriottenbeweging, niet om het 'waarom'. Zijn boek is dan ook een onmisbare *Fundgrube* die de Utrechtse beweging tot de best gedocumenteerde van het land heeft gemaakt. Van Hulzen geeft overigens zelf toe dat ook hij het overstelpende bronnenmateriaal niet helemaal heeft kunnen verwerken. Een bezwaar tegen zijn boek is misschien dat het sterk leunt op de officiële stedelijke archivalia, waardoor een gemiddeld vroedschapslid al gauw meer aandacht krijgt dan de vele burgeractivisten wier *faits et gestes* vaak minder makkelijk te traceren zijn. Ook de Engelse historicus Simon Schama heeft in zijn *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* Utrecht bepaald niet tekortgedaan. Hij maakte dankbaar gebruik van het werk van Vijlbrief en van Van Hulzen en voegde daar door zijn wat geëxalteerde toon nog een dimensie aan toe. Niet zozeer het 'waarom' of het 'hoe' stonden bij hem centraal als wel het aangeven van de betekenis van de Utrechtse revolutie, in internationaal perspectief. Een van zijn stellingen was dat een revolutie, om die naam waard te zijn, nog geen bloedig verloop hoeft te hebben: 'The revolution in Utrecht may have been bloodless, but it was nonetheless ruthlessly executed. When their representations were declared illegal, as indeed they were, by the constituted authorities of Stadholder, States assembly and council, the Patriot burghers simply set about creating their own legality, and then ramming it down the throats of those it displaced. In these circumstances, that most overworked category of political description, "revolutionary", seems appropriate.'[28] In zijn evaluatie ging hij zelfs nog een stapje verder. Juist het geleide, procesmatige karakter van de politisering in Utrecht achtte Schama het meest treffend: 'The purposeful organisation in the *wijken*, articulate leadership, the political deliberations of the Free Corps and the marches of the impassive, determined crowds on the town hall all announced a new epoch in Dutch, perhaps in European politics.'[29]

27 Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*.
28 Schama, *Patriots and liberators*, 99.
29 *Ibidem*, 101.

Gezagsondermijning

De opkomst van de Utrechtse patriottenbeweging is direct, te verbinden met het prestigeverlies van stadhouder Willem V in de Vierde Engelse Oorlog. Deze oorlog, met al in de eerste weken een dramatisch verlies aan schepen en koloniën, demonstreerde het verval van de Republiek op ondubbelzinnige wijze. Alle onvrede over dit failliet van Nederland als grote mogendheid werd gericht op stadhouder Willem V. Hij werd verketterd als een 'verrader' van zijn vaderland en zelfs met zoveel woorden dood gewenst. Dit alles had directe consequenties voor de patronagepiramide waarvan hij de top vormde en waarvan de vertakkingen zich uitstrekten door de hele Republiek. Met behulp van deze patronagelijnen probeerde de stadhouder het politieke bestel van hem persoonlijk afhankelijk te maken, en daarin zo tegelijk meer samenhang aan te brengen. Sleutelfiguren in dit systeem waren de zogenaamde luitenant-stadhouders, de contactpersonen van de prins in de diverse provinciën. In Utrecht werd deze 'functie' bekleed door Willem Nicolaas Pesters, samen met zijn aanhang de pesteriaanse Cabale genoemd.

De patriottenbeweging in Utrecht begon eind 1782 met een (waarschijnlijk gecoördineerde) actie op twee niveaus. De prins zelf werd in een schotschrift ongemeen fel aangevallen, terwijl in de Utrechtse vroedschap de praktijken van de pesteriaanse Cabale aan de kaak werden gesteld. Daarbij ging het met name om het vergeven van allerlei stedelijke baantjes aan dienstpersoneel van Pesters zelf en van de met hem samenwerkende regenten. Het aangrijpingspunt van de kritiek was dat dergelijke cliënten van de Pesters-factie vaak niet eens het burgerrecht bezaten, terwijl brave Utrechtse burgers die trouw hun belasting betaalden niet voor deze functies in aanmerking kwamen. Een van de initiatiefnemers van deze actie was Paulus d'Yvoy, raadslid sinds 1781.

De publieke opinie in Utrecht was rijp gemaakt voor een dergelijke actie door de verspreiding van de *Brief over de waere oorzaek van 's lands ongeval, gevonden tusschen Utrecht en Amersfoort*, een grof anti-orangistisch pamflet waartegen Van der Capellens *Aan het volk van Nederland* nog bleek afsteekt. Met talloze voorbeelden werd in deze *Brief* gedemonstreerd hoezeer de kliek van afhangelingen die de prins om zich heen had verzameld het bestuursstelsel in de Republiek corrumpeerde. Willem V zelf werd er en passant van bericht een ondergeschoven kind te zijn. Het geheel eindigde met de op rijm gestelde suggestie dat het wel eens slecht met hem zou kunnen aflopen.

> God hoede, dat geen vuist, te lang door U gesart,
> Op 't onvoorzienst het stael stoote in uw schuldig hart![30]

De auteur van dit - uiteraard verboden - pamflet is nooit bekend geworden. Maar als we de zegslieden van de journalist Antoine Marie Cérisier mogen

30 *Brief over de waere oorzaek van 's lands ongeval, gevonden tusschen Utrecht en Amersfoort* (1782) 63.

geloven, zou de schrijver niemand minder zijn geweest dan Paulus d'Yvoy.[31] Met dit pamflet zou hij dan ongetwijfeld de bedoeling hebben gehad de naam van de prins en diens aanhang in diskrediet te brengen op het moment waarop hij en anderen in de Utrechtse vroedschap hun actie inzetten tegen de pesteriaanse Cabale.

Na Pesters werd een andere Utrechtse afhangeling van de stadhouder het mikpunt: het vroedschapslid Van Goens. Deze had zich als publicist in dienst van de prins onmogelijk gemaakt in de ogen van degenen die zich nu patriotten noemden. En in augustus 1783 was de prins zelf aan de beurt, toen de vroedschap een eind maakte aan de praktijk van recommandatie. Die had het de stadhouder mogelijk gemaakt de benoeming van stedelijke ambten volledig in eigen hand te houden. (Hij kon zelf de personen opgeven voor de stedelijke nominatie waaruit hij dan vervolgens weer de formele keuze deed.) Dit was een ernstige slag voor het patronagestelsel, dat immers op dergelijke officieuze praktijken was gebaseerd. De volgende stap in deze geleidelijke ondermijning van de stadhouderlijke positie kwam met het besluit van de Utrechtse vroedschap, in januari 1784, om tussentijdse vacatures niet langer ter vervulling aan Willem V voor te leggen. De stemming over deze kwestie maakte de machtsverhoudingen binnen de vroedschap duidelijk: de Pesterianen konden slechts twaalf stemmen mobiliseren, terwijl het anti-stadhouderlijke front 26 leden telde.[32] De pesteriaanse Cabale, dat wil zeggen de Oranjefactie in de vroedschap, was nu in feite politiek uitgeschakeld. In iets meer dan een jaar tijd was het prestigeverlies van de stadhouder op het nationale vlak vertaald naar een zeer concrete inperking van zijn macht op lokaal niveau.

De afbraak van de positie van Willem V in de stad Utrecht was steeds begeleid door artikelen in de pers, de publicatie van allerhande stukken, en rekesten uit de burgerij. Max d'Yvoy, de broer van Paulus, hield het patriotse publiek in den lande op de hoogte door uitvoerige brieven in *De Politieke Kruyer*, geschreven onder het pseudoniem Ultrajectinus. In de pamflettenreeks *Iets zakelyks voor Utrechts burgeren*[33] werden alle relevante documenten uit deze eerste fase van het Utrechtse patriottisme gepubliceerd. Dit was een belangrijke ontwikkeling op het terrein van de openbaarheid van bestuur. In plaats van de gebruikelijke, angstvallig volgehouden 'secretesse', werden de handelingen van de lokale overheid (en daarmee bijvoorbeeld ook brieven van en aan de stadhouder) nu voor ieder die lezen kon toegankelijk. Daarmee nam de controle door het volk van zijn representanten plotseling heel tastbare vormen aan.[34] De *Ietsen* zouden landelijke bekendheid krijgen en

31 NA, collectie Dumont-Pigalle, WW: 'Yvoi le vroedschap à Utrecht est généralement tenu pour avoir composé la fameuse *Lettre Trouvée* entre Utrecht et Amersfoort, m'a dit Cérisier.' (Notitie van Dumont-Pigalle).

32 Kernkamp, 'Een politieke luchtreis te Utrecht, januari 1784', 183.

33 De verzameltitel van de reeks luidt *Iets zakelyks voor Utrechts burgeren. In vyf stukken* (1783).

34 Vgl. Van Sas, 'Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriottentijd'.

ook Willem V zelf was erop geabonneerd, zoals hij trouwens alles wat uit Utrecht kwam dagelijks van zijn boekverkoper kreeg toegestuurd, 'in een vergult papiere bandje'.[35]

Massaal ondertekende rekesten - het hoogste aantal handtekeningen onder één rekest was 1414 - liepen samen met de acties in de vroedschap. Dit indienen van collectieve petities werd in 1783 bijna een routinegebaar. Bovendien werd aan de diverse acties zodanige publiciteit gegeven dat het 'volk' regelmatig samenschoolde bij het stadhuis om daar van zijn politieke belangstelling blijk te geven. Het organiseren van dergelijke samenscholingen zou een van de meest effectieve drukmiddelen van de Utrechtse patriotten worden.

Het Concept-reglement

Voor Willem V was intussen de maat vol. Hij sprak bij de Staten van Utrecht zijn 'doleantie' uit over de vacaturezaak en vroeg hen om tussenbeide te komen.[36] De Staten losten het probleem niet zelf op maar speelden het door naar de afzonderlijke steden in het Sticht. Deze werden verzocht de mening van de bevolking te peilen over bezwaren tegen het regeringsreglement. Hierdoor gaf de stadhouder in feite zelf de eerste stoot voor het constitutionele hervormingsproces in Utrecht. Zijn 'doleantie' werd namelijk de directe aanleiding voor een hele reeks doleanties uit de Utrechtse bevolking.

De gebeurtenissen volgden elkaar nu snel op. Op 17 april verklaarde het Utrechtse stadsbestuur dat er vijf weken lang gelegenheid zou bestaan om bezwaarschriften op te stellen die tegen eind mei werden ingewacht. Enkele dagen later al, op 23 april, werd een tot in het kleinste detail compleet Concept voor een nieuw regeringsreglement gepubliceerd.[37] Dit was in elk opzicht een verrassend stuk. De anonieme opstellers hadden de mogelijkheid bezwaren in te dienen aangegrepen om een volledig alternatief te ontwerpen voor het bestaande regeringsreglement voor de provincie. Als onderdeel daarvan kwam de stad Utrecht zelf in de hoofdstukken III en IV aan de orde. Dit alles was een regelrechte overval en zonder twijfel ook als zodanig bedoeld. Door meteen bij het begin van de bezwaartermijn dit ingrijpende stuk te publiceren, dicteerden de opstellers in feite het verdere verloop van de discussie. Dat bleek al meteen bij de overige bezwaarschriften, die soms zelfs het Concept-reglement tot uitgangspunt namen.

Kort samengevat had het Concept-reglement, althans voorzover het de stad Utrecht betreft, drie hoofdpunten. Ten eerste zou de vroedschap voortaan permanent zijn. Dat wil zeggen: de leden kregen - eenmaal gekozen - zitting voor het leven en waren niet meer elk jaar in principe door de stadhouder afzetbaar. Voor de and-stadhouderlijke regenten was dit de centrale

35 *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, V, 154.
36 Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, 181.
37 *Concept-reglement op de regeerings bestelling van de provintie Utrecht* (1784).

eis die hen moest losmaken uit een positie van afhankelijkheid. Het tweede hoofdpunt beoogde het contact tussen regent en burger te herstellen door de burgerij het recht te geven haar regenten zelf te kiezen. Het derde hoofdpunt betrof de instelling van een college van burgergecommitteerden als tegenwicht voor de - nu permanent geworden - vroedschap.

Voor de verkiezing van de regenten hadden de opstellers een kiesstelsel ontworpen dat niet bepaald uitblonk door eenvoud. Deze ingewikkeldheid had evenwel een duidelijke bedoeling: het uitbannen van elke vorm van ongewenste beïnvloeding, omkoping, corruptie of kuiperij. Het kiessysteem was gebaseerd op de indeling van de stad in acht schutterswijken. Telkens als er een vacature was, zouden de acht burgercompagnieën (schutters, wachtvrijen en uitkopers) bijeengeroepen worden. Elke vergadering zou dan uit haar midden een achttal kiezers nomineren die moesten voorkomen op een lijst van personen die tenminste 150 gulden in de reële en consumptieve lasten betaalden. De 64 aldus aangewezen kiezers begaven zich vervolgens naar het stadhuis, waarna twaalf van hen (door loting aangewezen) een eerste nominatie van twaalf namen zouden opmaken, die dan vervolgens tot tweemaal toe door een ander twaalftal (steeds geloot uit de 64) zou worden gehalveerd, zodat er ten slotte een nominatie van drie zou overblijven waaruit de vroedschap dan de electie deed. De regenten moesten onveranderd gekozen worden uit het ‘notabelste, kundigste en gegoedste’ deel van de bevolking. De stadhouder werd hier dus de electie van nieuwe raden ontnomen. Wel behield hij de electie van burgemeesters en schepenen. Omdat dit verkiezingsritueel zich bij elke vacature opnieuw zou moeten voltrekken, konden de 64 kiezers zich nooit tot een vast college ontwikkelen. Deze eenmaligheid van optreden was essentieel voor het hele systeem.

Was het nieuwe kiesstelsel al zeer ingrijpend, de instelling van een college van burgergecommitteerden naast de vroedschap was ronduit ‘revolutionair’. De vrij gekunstelde verwijzing naar de meentemannen uit 1491 kon niet verhelen dat het hier om een wezenlijk nieuwe instelling ging. De burgergecommitteerden kregen de taak ervoor te zorgen dat geen inbreuk zou worden gemaakt op rechten en privileges. Tevens waren ze het doorgeefluik voor klachten vanuit de burgerij. In dringende gevallen mochten ze ook zelf uit naam van de burgerij bij de magistraat protesteren. De burgergecommitteerden moesten zich voorts uitspreken over de noodzaak van nieuwe, of het verhogen van bestaande belastingen. Deze taak raakte het hart van de staatsmachine. Het lidmaatschap van het college zou rouleren en voor de leden gold dezelfde gegoedheidseis als voor kiezers. Het feit dat de gecommitteerden wekelijks zouden vergaderen en de beschikking moesten krijgen over een eigen betaalde secretaris duidt er wel op dat men een reëel en actief controlelichaam op het oog had.

Het bijzondere van het Concept-reglement was dat het patriotse programma -zoals dat inmiddels was ontwikkeld in allerlei pamfletten en periodieken - nu heel concreet op de situatie van één provincie, en dan vooral de stad Utrecht daarbinnen, was toegepast. Het stond door zijn structuur overigens nog volop in het *ancien régime*. Het grondpatroon van de Stichtse

staatsinrichting werd niet aangetast, en dus bijvoorbeeld ook niet de anomalie van het lid der geëligeerden: de vertegenwoordigers van de al lang geseculariseerde kapittels, nu een aantrekkelijke bron van inkomsten voor de aanzienlijke families uit de regio. Maar tegelijk betekenden de verkiezing van regenten en vooral de prominente rol van het college van burgergecommitteerden een ingrijpende verandering. Het Concept-reglement was daardoor in hoge mate typerend voor het karakter van de patriotse politiek, waarin oude en nieuwe elementen voortdurend door elkaar lopen. Ook buiten Utrecht heeft het Concept-reglement grote invloed gehad. Die voorbeeldwerking is heel duidelijk te zien in Holland. Vanaf eind 1786 werden ook daar pogingen ondernomen om de plaatselijke reglementen te herzien.

Ook wanneer de betekenis van het Utrechtse reglement als constitutioneel document wordt onderkend, is er merkwaardig weinig aandacht uitgegaan naar de opstellers en naar de bronnen waaruit zij bij hun constituerende werk hebben geput. Het Concept-reglement werd formeel op vrijdag 21 mei 's middags om drie uur bij het stadsbestuur ingediend, voorzien van bijna 1300 handtekeningen.[38] In de wandeling wordt vaak gesproken over het ‘reglement van Ondaatje’ en wordt het dus direct verbonden met de voornaamste actieleider van de patriotten. Een bescheiden argument voor deze toeschrijving aan Ondaatje persoonlijk is te vinden in een anti-patriots pamflet uit 1786 waarin hij ironisch wordt aangeduid als ‘de Groote Wetgever’.[39] Voor Ondaatje als de Stichtse Solon zou ook kunnen pleiten dat hij het was die bij de aanbieding van het Concept-reglement een adres uitsprak.[40] Van Hulzen merkt op dat het reglement werd opgesteld ‘onder de leden’ van het exercitiegenootschap Pro Patria et Libertate, dat in 1783 was opgericht. En ‘waarschijnlijk zal procureur Hoevenaar, wiens bekwaamheid ook door zijn tegenstanders erkend werd, een belangrijk aandeel in het opstellen gehad hebben’.[41] Dat de initiatiefnemers in de kring van Pro Patria moeten worden gezocht, is een vrij veilige veronderstelling. De leden van de delegatie die het stuk op 21 mei kwamen aanbieden, waren vrijwel allen op de een of andere wijze bij Pro Patria betrokken. Tot die delegatie behoorden behalve Ondaatje onder meer Gordon, de commandant van Pro Patria, en de secretaris van het genootschap, de kleermaker-*philosophe* Jacob van Manen Azn. Voorts de al genoemde Hoevenaar, het juridische brein van de Utrechtse patriotten, wiens kantoor ook vaak de plaats was voor de ondertekening van rekesten, en Ondaatjes schaduw, de uit Indië afkomstige Bogislaus von Liebeherr.

Zeer waarschijnlijk zal de ondertekening van het Concept-reglement door Pro Patria zijn georganiseerd. Maar of Pro Patria ook de hand heeft

38 *Pointen tot redres der bezwaaren op het regerings-reglement van den jare* 1674 (1784) 66, 69.

39 *De missive door den pretensen raad der stad Utrecht aen eenige der bondgenooten ... geschreeven den 4e nov.* 1786, 3.

40 *Pointen tot redres der bezwaaren op het regerings-reglement van den jare* 1674, 69; vgl. Colenbrander, *Patriottentijd*, II, 201 noot 1.

41 Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*, 91.

gehad in de opstelling van het stuk zelf, is daarmee nog niet uitgemaakt. Zeker nu er duidelijke - zij het fragmentarische - aanwijzingen zijn dat een ander, veel minder bekend genootschap daarbij betrokken is geweest. Interessante informatie over de ontstaansgeschiedenis van het Utrechtse reglement is namelijk te vinden in de hierboven al even genoemde correspondentie van Max d'Yvoy. Daaruit valt af te leiden dat de opstelling van het Concept-reglement binnen het genootschap Getrouw voor het Vaderland heeft plaatsgevonden, en dat daar bovendien de strategie om het ingevoerd te krijgen werd ontwikkeld. We kennen dat genootschap eigenlijk alleen uit zijn programma van 1784 en de daarin uitgeschreven prijsvraag. Getrouw voor het Vaderland loofde toen een premie van honderd dukaten uit voor degene die een heldere rechtvaardiging zou schrijven van het optreden van de patriotten - regenten en burgers - in de Republiek. De bedoeling was om hiermee aan heel Europa duidelijk te maken - het geschrift zou zowel in het Nederlands als in het Frans gepubliceerd worden - dat de patriotten streden voor een rechtvaardige zaak. Begin 1785, maar toen was het genootschap zijn hoogtepunt al gepasseerd, zou Getrouw voor het Vaderland zich nog inspannen om tienduizend gulden bijeen te brengen voor ‘eene pragtige goude beeker, allegoriek bewerkt op de ambassade des Hertogs de la Vaugion’, bestemd als geschenk voor deze voormalige Franse ambassadeur in de Republiek.[42]

Jammer genoeg dateert de correspondentie van Max d'Yvoy vooral uit een iets latere periode, maar ze verwijst toch ook meermalen terug. Zo is er sprake van de tijd toen de zaken nog ‘in zeker gezelschap’ geregeld werden.[43] Tevens blijkt duidelijk dat dit genootschap toen goede connecties had in vroedschapskring. Getrouw voor het Vaderland was ook een correspondentiegezelschap: het onderhield onder meer contact met de leiders van het patriottisme in Holland, zoals de Dordtse pensionaris Cornelis de Gijzelaar en Pieter Paulus. In antwoord op een verzoek uit Holland om een nieuwe actie tegen de hertog van Brunswijk te steunen, schreef Getrouw op 17 april 1784 dat Utrecht op dat moment druk bezig was met het opstellen van bezwaren tegen het regeringsreglement, en dat een andere actie tegelijkertijd verwarrend zou werken. Men beloofde evenwel dit punt aan de orde te stellen in het voorbericht van het bezwaarschrift dat men in voorbereiding had. En inderdaad treft men in het voorbericht van het Concept-reglement de vraag aan of het waar was dat Wlllem V volkomen aan de raad van Brunswijk zou zijn overgeleverd.[44] Ook uit latere brieven valt op te maken dat het Concept-reglement in de kring van Getrouw voor het vaderland is opgesteld.[45]

42 ‘Politieke brieven uit de jaren 1784,1785 en 1786’, 278.
43 *Ibidem*, 393.
44 *Ibidem*, 245; *Concept-reglement op de regeerings bestelling van de provintie Utrecht*, voorbericht, v.
45 Zie bijv. ‘Politieke brieven uit de jaren 1784,1785 en 1786’, 336.

Over de leden van Getrouw voor het Vaderland is vrijwel alleen indirecte informatie beschikbaar. Lid waren in elk geval Max d'Yvoy, zijn broer Egbert d'Yvoy en de drukker Altheer.[46] Uit mededelingen uit 1785 - als het na de maartcrisis in de stad ook tot een breuk in het gezelschap komt - valt af te leiden dat wellicht ook Pieter 't Hoen, de redacteur van *De Post van den Neder-Rhijn*, Gordon, Ondaatje, Liebeherr en Hoevenaar lid zijn geweest.[47] Kortom: een keur van bekende activisten. Een hypothese zou kunnen zijn dat Getrouw voor het Vaderland in 1783 (of misschien pas in 1784) is gevormd om de patriottenbeweging in de stad Utrecht te coördineren en tegelijk de correspondentie te onderhouden met soortgelijke gezelschappen elders in de Republiek. In de persoonlijke sfeer waren er in elk geval nauwe contacten met de anti-stadhouderlijke regenten in de vroedschap (twee broers d'Yvoy waren lid van Getrouw, Paulus d'Yvoy was vroedschapslid), terwijl er vele personele unies waren met de kern van Pro Patria. Getrouw voor het Vaderland zou dan de coup met het Concept-reglement beraamd kunnen hebben, waarna Pro Patria zorgde voor de vereiste ondersteuning door het werven van handtekeningen.

Een volgende vraag is uit welke bronnen men geput kan hebben bij de inhoudelijke inkleding van het Concept-reglement, Daarbij gaat het dan vooral om de modaliteiten van het kiesstelsel en het college van burgergecommitteerden. Wat het kiesstelsel betreft zijn er in de weken voorafgaand aan de publicatie van het Concept-reglement enkele vingeroefeningen (of misschien beter: proefballonnen) in de pers verschenen die tot leden van Getrouw voor het Vaderland kunnen worden teruggeleid. Op 25 januari 1784, enkele dagen na de succesvolle actie van de Utrechtse vroedschap om tussentijdse vacatures voortaan zelf te vervullen, zond Ultrajectinus (Max d'Yvoy dus) een brief aan *De Politieke Kruyer*, zijn vaste spreekbuis, over het aloude en wettige recht van de Utrechtse burgerij tot het verkiezen van haar regenten.[48] D'Yvoy deed een concreet voorstel om alsnog op passende wijze van dat recht gebruik te maken. De gilden die hierbij vroeger een rol hadden gespeeld, achtte hij thans zozeer vervallen dat ze het lichaam van de burgerij niet meer konden vertegenwoordigen. Daarom zou de burgerij zelf haar vertegenwoordigers moeten kiezen. D'Yvoy nam de acht schutterswijken waarin de stad verdeeld was tot uitgangspunt voor deze verkiezingsprocedure. Op de verkiezingsdag zou elke wijk door blinde loting vijf kiesheren moeten aanwijzen. Bovendien moesten per wijk twee personen worden genomineerd voor de vacante raadsplaats. Op het stadhuis zouden de veertig kiesheren dan worden geconfronteerd met een lijst van zestien kandidaten die ze - niet via een bewuste selectie maar door middel van loting - moesten terugbrengen tot een achttal. Deze acht namen werden vervolgens ter kennis gebracht van de (nog steeds vergaderde) wijken. In de kerken, die als verga-

46 *Ibidem*, 279.
47 *Ibidem*, 287, 301, 313; vgl. 299.
48 *De Politieke Kruyer*, II, 1472-1479.

derplaats dienstdeden, werden nu acht bakken geplaatst met deze namen erboven, waarna ieder een balletje wierp in de bak van zijn keuze. Hier was dus letterlijk sprake van ballotage. Uit de vier namen die over de hele stad genomen de meeste stemmen hadden behaald, zou de vroedschap haar nieuwe medelid kiezen. Opvallend is de vrij grote plaats die de georganiseerde willekeur in dit stelsel inneemt. Zowel de aanwijzing van de kiesheren als de halvering van de zestien kandidaten werd geheel aan het toeval overgelaten. Bepaalde uitgangspunten van dit ontwerp voor een kiessysteem zijn weliswaar in het latere Concept-reglement te herkennen, maar de technische uitwerking verschilt toch aanmerkelijk.

Veel dichter bij het Concept-reglement staat een projectkiesstelsel dat begin april in *De Post van den Neder-Rhijn* werd gepubliceerd.[49] Een 'Utrechts waar minnaar van vaderland, stad, voorregten en overheid' had (eveneens naar aanleiding van de recente vacaturevervulling in Utrecht) de *Post* de vraag voorgelegd 'of het wel met de burgerlijke vrijheid bestaan kan, dat de raaden van de vroedschap zich zelven verkiezen?'[50] Het lijkt er sterk op dat dit een opzetje is geweest van de redactie van de *Post* om zichzelf - binnen de formule van dat blad als een spectatoriaal vraag- en antwoordspel - de gelegenheid te geven bepaalde inzichten over de inrichting van het kiesstelsel te ventileren. Met enige gretigheid haastte de redactie zich namelijk de suggesties van de vragensteller te beamen. Inderdaad bracht het bij de recente vacature gehanteerde coöptatiestelsel allerlei gevaren met zich mee en kon zo bij de burgerij al heel gauw de verdenking rijzen van vriendjespolitiek. Bovendien leek het strijdig met het beginsel van een 'vrije republicainsche regeering' dat de burgers uitgesloten werden van de verkiezing van hun representanten, 'die agtbaare mannen, welken in naam der burgeren het bewind van de gantsche maatschappij in handen hebben'. Een belangrijk uitgangspunt voor de inrichting van een nieuwe vorm van regeringsbestelling zou moeten zijn dat er geen gelegenheid bestond voor kuiperijen, omkopingen of cabalen. Vervolgens kwam de *Post* met een eigen ontwerp voor een kiesstelsel waarbij ook de acht schutterswijken als grondslag dienden. Bij een vacature in de vroedschap zou elk van deze wijken acht *gekwalificeerde* burgers moeten aanwijzen voor het opmaken van de nominatie. Gekwalificeerd betekende in dit geval dat de betrokkenen te goeder naam en faam bekendstaande burgers moesten zijn met een bezit van minstens drieduizend gulden. De 64 kiesmannen zouden zich vervolgens naar het stadhuis begeven. Door het trekken van bonen werden er vijftien van hen uitgeloot om een eerste nominatie van twaalf kandidaten op te maken. Dit ritueel zou zich nog tweemaal herhalen, zodat er ten slotte een drietal overbleef waaruit de vroedschap dan de electie mocht doen. De *Post* wilde de stadhouder liefst helemaal buiten deze procedure houden. Alleen als het niet anders kon, zou er een beperkte, nauwkeurig omschreven rol voor hem kunnen worden ingebouwd.

49 Zie thans ook Theeuwen, *Pieter 't Hoen en de Post van den Neder-Rhijn.*

50 *De Post van den Neder-Rhijn*, nr. 212.

Vergelijking met het eerdere project van d'Yvoy wijst uit dat hier minder aan het toeval is overgelaten. De 64 kiezers werden niet blind maar bewust aangewezen, en bovendien geselecteerd uit de beperktere groep van burgers die aan een bepaald gegoedheidscriterium voldeden. Het lot was ook hier weliswaar driemaal werkzaam maar alleen om uit die 64 kiezers er telkens vijftien aan te wijzen, die dan vervolgens een bewuste keuze maakten voor de nominatie en de halveringen. Het twee weken later gepubliceerde Concept-reglement sloot nauw aan bij dit project uit de *Post*. Er zijn weliswaar verschillen - de gegoedheidseis is anders gedefinieerd en er treden telkens twaalf in plaats van vijftien uitgelote kiezers op - maar in hoofdlijnen is het toch hetzelfde stelsel. In hoeverre redacteur 't Hoen persoonlijk voor dit project verantwoordelijk moet worden gesteld is de vraag. In het licht van de hierboven geschetste hypothese lijkt het nog het meest aannemelijk dat Getrouw voor het Vaderland, de politieke coterie die de tekst van het Concept-reglement heeft opgesteld, hier een eerste versie van het voorgenomen kiesstelsel heeft gepubliceerd, wellicht bij wijze van proefballon, om de discussie daarover op gang te brengen.

Van der Capellens advies

Voor het opsporen van de wortels van het meest ingrijpende onderdeel van het Utrechtse Concept-reglement, het college van burgergecommitteerden, is het nodig een kleine omweg te maken. De naam van Joan Derk van der Capellen, de auteur van de anonieme strijdkreet *Aan het volk van Nederland* (1781), die men de ideoloog van het patriottisme zou kunnen noemen, is tot dusver nauwelijks met de Utrechtse patriottenbeweging in verband gebracht. De actie rond het nieuwe regeringsreglement speelde zich immers grotendeels af nadat hij al (op 6 juni 1784) was overleden. Maar eerder heeft hij toch wel degelijk een zekere rol gespeeld. Op 19 juli 1783 bezocht hij Utrecht en woonde hij de exercitie van Pro Patria et Libertate bij. Hij werd toen als een held ontvangen en lunchte ten huize van Paulus d'Yvoy.[51] In deze periode moet Van der Capellen - die het middelpunt vormde van een uitgebreid netwerk van correspondenten - ook contact gekregen hebben met enkele vooraanstaande Utrechtse patriotten. In het najaar werd hem door een nieuwe - voor ons onbekende - Utrechtse correspondent een aantal vragen gesteld. Deze briefschrijver deed hem de suggestie van een ‘generaale burgercorrespondentie’. Van der Capellen vond dat een ‘allernuttigste zaak’, vooral in de drie landprovinciën die zuchtten onder een regeringsreglement. Opmerkelijk was zijn advies dat de strijd tegen het regeringsreglement zeer omzichtig gestreden zou moeten worden. Er was namelijk een verschil tussen de situatie tijdens Willem III en de situatie nu: ‘Het gene in 1675 eene usurpatie was, is in 1747 door den wille des volks, die voor elk eene wet moet zijn, eene grondwet geworden, waarnaar het volk verklaard heeft

51 Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd, 67*.

voortaan geregeerd te willen zijn,'[52] Precies hetzelfde argument zou later door W.N. Pesters jr. worden gehanteerd.[53]

Van der Capellen wilde hiermee overigens niet zeggen dat er helemaal niets gedaan kon worden. Nu het volk in de provinciën met regeringsreglementen (naast Utrecht ook Gelderland en Overijssel) 'zijne representanten, zijne wagters, zijne tribuns' had verloren, kon het toch wel iets ondernemen, zoals in Overijssel al was gebeurd, door het aanstellen van burgergecommitteerden. De Gelderse steden Arnhem en Zutphen hadden dat voorbeeld inmiddels al gevolgd. Van der Capellen achtte het vootal in de grotere steden van belang dat de redrespolitiek door een kleine groep werd gecoördineerd. Anders zou een heilloze spraakverwarring kunnen optreden. De burgercommissies uit de diverse provinciën zouden met elkaar kunnen corresponderen en zo zou de Natie 'zonder eclat en zonder eenige verandering in den vorm en gedaante der regeering, eenen invloed op het bestier der zaaken kunnen bekomen'.[54] Deze omzichtige strategie is typerend voor de tacticus die Van der Capellen was. De burgercomités - eigenlijk toevallig ontstaan in Deventer, voortkomend uit de organisatie van rekesten - beschouwde hij als een ideale manier om het volk invloed te geven zonder de bestaande constitutie aan te tasten. Met name was hij bang om de prins bevoegdheden af te pakken of 'stappen van eclat' te doen.[55] Van der Capellen wilde de patriotse hand niet overspelen en onderschatte de tegenkrachten - ook in strikt militaire zin - allerminst. De manier waarop hij de burgergecommitteerden zag functioneren *naast* (en niet tegenover, of in plaats van) bestaande instituties, was de beproefde *ancien régime* methode om, met het ontzien van de als heilig beschouwde verkregen rechten, toch nog iets aan de bestaande situatie te veranderen.

Intussen hield hij de Utrechtse patriotten een helder scenario voor, en het lijkt wel zeker dat zijn adviezen hun weg gevonden hebben naar de opstellers van het Utrechtse Concept-reglement. Dit was immers de wijze waarop Van der Capellens correspondentienetwerk - een soort papieren tegenhanger van het patronagestelsel van de stadhouder - placht te functioneren. Hierbij moet echter meteen worden opgemerkt dat de Utrechtse activisten van Van der Capellens bedachtzame adviezen een wel zeer vrijmoedig gebruik hebben gemaakt. De Utrechtse burgergecommitteerden kregen in het Concept-reglement een veel groter gewicht dan in het Deventer voorbeeld. Bovendien gingen de Utrechtse tovenaarsleerlingen alleen al door het lanceten van hun alternatieve Concept-reglement nog veel verder in tegen de strategie van de Overijsselse baron. Van der Capellen was namelijk bang dat te veel gerucht in het Sticht zijn grootste ambitie op dat moment, het tot stand brengen van een alliantie met Frankrijk, in gevaar zou kunnen brengen. Een tweede brief

52 *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll*, 682.
53 *Gebesoigneerde...van de extraordinaris beschryving... van burgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht* (1785), eerste paginering, 8.
54 *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll*, 684.
55 Van der Meulen (ed.) 'Brieven van J.D. van der Capellen tot den Pol', 173.

aan zijn Utrechtse correspondent was er dan ook geheel op gericht voor deze alliantie een adresbeweging op touw te zetten. Alleen met Franse steun zouden de patriotten volgens Van der Capellen in staat zijn hun doelstellingen te bereiken.[56]

De ontwikkelingen in Utrecht in het voorjaar van 1784 gingen Van der Capellen eigenlijk veel te snel en veel te ver. Aan de ene kant was hij vol bewondering voor de eigenmachtige vervulling van de vacature door de Utrechtse vroedschap: 'Het werk der electien hebben UEE. meesterlijk verrigt', schreef hij Pieter 't Hoen in februari. 'De Teergel[iefde] is daar deerlijk mede gefopt.'[57] Maar toen bleek dat de Utrechtse patriotten het hele reglement wilden aanpakken, schrok hij voor de mogelijke consequenties. Hij had zeker niet het idee dat de Oranjepartij al verslagen was, maar vreesde een burgeroorlog en was bang dat Frankrijk in dat geval eerder de kat uit de boom zou kijken dan een alliantie sluiten. Aantasting van het Utrechtse reglement zou, zo schreef hij zijn Friese vriend Van Beyma op 10 maart 1784, 'een ontzaglijk geschreeuw maaken'.[58] Europa zou volgens de principes van de ouderwetse staatkunde vinden dat Oranje in zijn rechten was aangetast: 'De leer van 's volks alvermogen is nog de staatsleer van Europa niet geworden. De punten der bajonetten zijn alsnog de eenige sluitredenen, waarmede zij kan betoogd worden; en van die soort van argumenten is onze politique logica nog slegt voorzien.'[59] Als de prins zijn toevlucht zou nemen toe het leger dan waren de patriotten kansloos, voorspelde Van der Capellen in maart 1784, 'en wat zou er van ons worden, wanneer de Koning van Pruissen er zig mee meleerde? Een klein uitstapje van eenige weinige dagen [...] is genoeg om een einde van ons patriotisme te maaken.'[60]

Tot Van der Capellens ontzetting werd deze brief, waarin hij de Utrechtse patriotten ondershands ontried het reglement aan te tasten, letterlijk (maar wel anoniem) in *De Post van den Neder-Rhijn* gepubliceerd. Dat was bepaald niet de bedoeling. De brief was in zijn ogen zelfs een 'waaragtig arcanum - een staatsgeheim',[61] zoals hij ieder die het maar horen wilde uitlegde. Keer op keer herhaalde hij dat alles moest wijken voor de alliantie met Frankrijk: 'Ik begrijpe dat alles aan de all[iantie] met Fr[ankrijk] moet ondergeschikt zijn. Zonder dezelve kunnen wij niets, met dezelve alles.'[62]

Een pikant aspect van de publicatie in de *Post* was nog dat Van der Capellen daar op weliswaar vriendelijke maar toch duidelijke wijze werd terechtgewezen als iemand die het goed bedoelde maar het toch bij het verkeerde eind had. De Utrechters hadden zijn adviezen in dank aanvaard, maar hun beweging had inmiddels een eigen dynamiek gekregen. Ze hadden de afge-

56 *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll*, 715717.
57 *Ibidem*, 744. De Teergeliefde is stadhouder Willem V.
58 Van der Meulen (ed.), 'Brieven van J.D. van der Capellen tot den Pol', 281.
59 *Ibidem*.
60 *Ibidem*, 286.
61 *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll*, 798.
62 Van der Meulen (ed.), 'Brieven van J.D. van der Capellen tot den Pol', 312.

lopen maanden succes op succes geboekt. Het lag voor de hand dat ze deze lokale successenreeks wilden voortzetten en zich verder niet te veel laten afleiden door andere acties, of het nu een propagandacampagne tegen Brunswijk betrof of het bevorderen van de alliantie met Frankrijk, hoezeer ze beide initiatieven op zichzelf ook steunden. Niet ten onrechte zagen de Utrechtse patriotten dat het moment daar was om op provinciaal, of in elk geval op stedelijk niveau hun slag te slaan. Dat moment wilden ze niet voorbij laten gaan.

Scheiding der geesten

De indiening van het Concept-reglement vormde het begin van een politieke strijd die tweeënhalf jaar zou duren en pas zijn beslag kreeg met de invoering in fasen van het nieuwe reglement tussen 20 maart en 12 oktober 1786. De oorspronkelijke ambitie het nieuwe reglement op de hele provincie betrekking te laten hebben moest al snel worden losgelaten, wilde het project tenminste geen schipbreuk lijden. In de praktijk gebruikten juist de tegenstanders graag het argument dat bepaalde zaken provinciaal geregeld moesten worden als wapen in hun structurele vertragingstactiek. Een van de voorwaarden voor het welslagen van de Utrechtse revolutie was zo haar 'domesticatie'.

Een belangrijk instrument van de Utrechtse actievoerders in hun strijd over de inhoud van het reglement was de instelling, in september 1784, van een college van 24 geconstitueerden om met de vroedschap te onderhandelen. 1215 Utrechtse burgers tekenden toen een Acte waarbij ze 24 geconstitueerden, drie uit elke schutterscompagnie (één officier, één sergeant en één wachtvrije), machtigden om namens hen op te treden. Door deze samenstelling werd nadrukkelijk de suggestie gewekt dat de geconstitueerden namens de hele Utrechtse burgerij spraken, al zouden politieke tegenstanders dat even nadrukkelijk blijven ontkennen. Tot deze geconstitueerden behoorden bekende namen als Ondaatje, Gordon, Hoevenaar, Liebeherr en Van Manen. Deze groep van 24 zou zich de komende jaren manifesteren als het patriotse actiecomité bij uitstek, met als voornaamste doel het Concept-reglement op hoofdpunten ongeschonden naar het resolutieboek te loodsen.

Het reglement vormde overigens niet de directe aanleiding voor de grootste krachtmeting van het Utrechtse hervormingsproces. Maar indirect had het er alles mee te maken. Toen in maart 1785 een vacature in de vroedschap moest worden vervuld, lieten de burgerpatriotten weten dat het nieuw te benoemen raadslid positief tegenover het Concept-reglement zou moeten staan. De meerderheid van de vroedschap bleek voor deze redenering echter niet ontvankelijk en koos Jonathan Sichterman. Die had in mei 1784 een bezwaarschrift ondertekend dat afstand nam van het Concept-reglement, met name op het punt van de burgergecommitteerden. Dit leidde tot een scherpe polarisering van de verhoudingen. Op 11 maart eisten de geconstitueerden bij monde van Ondaatje dat Sichtermans benoeming ongedaan zou worden gemaakt. Om deze eis kracht bij te zetten omsingelde een grote

volksmassa het stadhuis. Het was niet de eerste keer dat het grote publiek blijk gaf van zijn belangstelling voor politiek, maar wel de eerste keer dat de vroedschap door een dergelijke massale actie tot inbinden werd gedwongen. Sichtermans benoeming werd ongedaan gemaakt. Voor negentien vroedschapsleden was dit drie dagen later aanleiding hun zetels ter beschikking te stellen. Bovendien zetten sommigen hun huizen te koop en zegden ze uitstaande kredieten op. Deze economische intimidatie miste haar uitwerking niet in een stad met veel renteniers, waarvan de middenstand afhankelijk was. Op hun beurt moesten nu de actievoerders retireren. De negentien vroedschappen namen hun kussens weer in en de ingetrokken benoeming werd weer geldig verklaard. Sichterman bedankte echter verder voor de eer.

Het conflict had intussen een diepe kloof geslagen, of misschien een breuk zichtbaar gemaakt die al veel langer dreigde tussen degenen - regenten vooral - die het allereerst gemunt hadden op de afbraak van de positie van de stadhouder, en degenen - burgers met name - die nu dit doel was bereikt in snel tempo een nieuw constitutioneel bouwwerk wilden optrekken. Regenten zouden daarin weliswaar permanent zijn maar burgers kregen een belangrijke controlerende stem. Het ging echter om meer dan alleen een simpele tegenstelling tussen regenten en burgers. De regenten zelf raakten onderling verdeeld. En ook onder de burgerpatriotten was er, na de door velen als schokkend ervaren gebeurtenissen van 11 maart, in alle opzichten een revolutionaire *journée*, allerminst eenstemmigheid of dit nu wel de juiste manier was om politiek te bedrijven. Duidelijk was in elk geval dat de strijd *voor* het nieuwe reglement tot een breuk leidde in de brede coalitie van regenten en burgers die de strijd *tegen* de stadhouder had gestreden.

De politisering van de verhoudingen binnen de vroedschap kwam duidelijk naar voren bij de verkiezing van Sichterman *tegen* de uitdrukkelijke wens van de burgerpatriotten, met name van de schutterscompagnie De Swarte Knechten, waarin de nieuw te benoemen vroedschap een officiersfunctie zou krijgen. Van de vier kandidaten hadden De Swarte Knechten er drie ongeschikt verklaard. Alleen G.A. Visscher kwam in hun ogen voor de vacature in aanmerking. (Niet toevallig zou Visscher in 1786 als allereerste gekozen worden in de gedemocratiseerde, 'pretense' raad.) Op de bewuste verkiezingsdag van 3 maart waren 29 van de 39 vroedschappen aanwezig. Op twee na lieten alle Pesterianen het afweten. Daarmee demonstreerden ze nog eens dat de rol van de stadhouderlijke partij in de Domstad op dat moment volledig was uitgespeeld.

Het typeert de nieuwe politieke mores dat *De Politieke Kruyer* een gedetailleerde reconstructie (van de hand van Ultrajectinus, Max d'Yvoy) publiceerde van de stemverhoudingen, van de nominatie door de vier kluften tot en met de electie.[63] Op deze wijze kon elke regent op zijn stemgedrag worden aangesproken. Sichterman haalde zestien van de 29 stemmen. De democratische kandidaat Visscher zou negen stemmen op zich verenigd hebben:

63 *De Politieke Kruyer*, nr. 217.

Berger, Eyck, Van Senden, De Ridder, Smissaert, d'Yvoy, D.J. Martens, Van Haeften en Burman. Hier is al duidelijk de kern van democraten te herkennen die in 1786 het nieuwe reglement zal accepteren en overgaat naar de ‘pretense’ raad. Uit deze groep ontbreekt alleen Van Dam (de vader van de latere Negenman Van Dam van Isselt), die voor Sichterman gestemd zou hebben. Het meest opvallend is echter de aanwezigheid in dit rijtje van Paulus d'Yvoy en D.J. Martens. Beiden zouden op 14 maart namelijk behoren tot de negentien vroedschappen die als gevolg van de intimidatie van 11 maart hun ontslag indienden. De actie van 11 maart was het grote politieke breekpunt. Met uitzondering van degenen die zich nu definitief als democraten profileerden (en nog twee anderen) namen alle vroedschappen die de anti-stadhouderlijke acties sinds 1783 hadden gesteund ontslag. Ironisch genoeg bleven de Pesterianen zitten, overigens geheel conform hun tactiek van algehele inactiviteit. (De enige Pesteriaan die wel aftrad, Vin Ewyck, was ook de enige die nog aan het vroedschapswerk deelnam.) Het aftreden van deze negentien betekende dus in feite dat de vroedschap alleen nog bestond uit een linkervleugel, naast een rechtervleugel die verder geen enkele rol speelde.

De scheiding der geesten in de vroedschap valt het duidelijkst te illustreren aan de houding van Paulus d'Yvoy. Van meet af aan was hij een van de drijvende krachten geweest in het verzet tegen de stadhouder. Op 3 maart bracht d'Yvoy zijn stem nog uit voor de democratische kandidaat Visscher, zowel - zoals hij in zijn dagboekaantekeningen noteerde - ‘om de burgers genoegen te geeven, als omdat ik tegemoed sag groote ongenoegens over deese electie’.[64] D'Yvoy was zelf hoofdman van De Swarte Knechten en kende de sentimenten in deze schutterscompagnie - waarvan ook Ondaatje deel uitmaakte - maar al te goed. Aan d'Yvoy's ‘democratische’ gezindheid op dit moment hoeft dus niet te worden getwijfeld. Maar in de vroedschapsvergadering van 14 maart verhief hij zeer krachtig zijn stem tegen de actie van 11 maart. Op deze wijze zouden raden geen vrijheid meer hebben naar eer en plicht te stemmen. Gezeten op hun ‘stoelen der eere’ waren de raadsleden door Ondaatje en de zijnen als kleine jongens behandeld.[65] D'Yvoy's ontslagname en vooral de felle wijze waarop hij nu afstand nam van zijn vroegere medestanders maakten veel indruk. De bekende Leidse patriot François Adriaan van der Kemp smeekre hem bijna op zijn besluit terug te komen. Van der Kemp begreep niet hoe d'Yvoy nu de belangen van een ‘vrije, verlichte burgerij’ vaarwel kon zeggen. Maar nog had hij alles in eigen hand, als hij maar op zijn besluit zou willen terugkomen: ‘indien Utrechts burgerij door hare regenten kan zegepraelen, is er hoop voor de Republiek. Moet zij door haare regenten bukken, dan is ze verlooren, dan zullen in Holland de aristocraten 't hoofd opsteken, het beste gedeelte der burgerij van zich verwij deren, of dwingen om op dragelijke voorwaarden hunnen zoen te

64 Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. V1 F 10: Papieren P.H.I. d'Yvoy.
65 *Ibidem*, vgl. Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*, 130.

treffen, en eindelijk voor den stadhouder en 't gepeupel moeten knielen.'[66]

Voor Paulus d'Yvoy was de breuk van 11 maart echter definitief. Zo ook voor zijn broer Max. Binnen het gezelschap Getrouw voor het Vaderland eiste de nadere politisering van de verhoudingen eveneens haar tol. Nu berustte het initiatief eigenlijk al lang niet meer bij dit genootschap, zeker niet sinds de geconstitueerden zich hadden opgeworpen als de stem van Utrechts burgerij en de nationale vergadering van vrijkorpsen de correspondentietaak van Getrouw in zekere zin had overgenomen.[67] Toen Getrouw voor het Vaderland niet bereid bleek het optreden van enkele leden (waarschijnlijk zijn hier bedoeld Ondaatje, Gordon en Liebeherr) in de maartcrisis te wraken, verliet Max d'Yvoy met vier medestanders het genootschap, waarvan daarna verder niets meer is vernomen. Voor Max d'Yvoy was de Sichterman-affaire in zekere zin de bevestiging van bange voorgevoelens omtrent die 'fraije geconstitueerden' die hij al veel langer koesterde.[68] De aanstichters van dit alles wilden hun zin nu blijkbaar met geweld doorzetten. Deze handelwijze droeg alle kenmerken van een 'volslagene oproerigheid'. Als deze 'heethoofdige cabaal' de overhand zou krijgen was het einde zoek en zou elke dag nieuwe blijken te zien geven van uitzinnige voorstellen en onbekookte besluiten.[69] Al gauw heette het dat Utrecht voor de goede zaak verloren was. Zijn vroegere medestanders heetten nu 'roervinken die geswooren hadden hunnen haan, onder de dekmantel der volkstem, koning te laaten kraijen' en de burgers tegen de overheid op te zetten.[70] Enkele weken later schreef d'Yvoy dat hij een redelijke volksstem eerbiedigde en alle aristocratie en dwingelandij haatte, 'maar ik vervloek niet minder eene volstrekte democratie, en de gevolgen van eene toomelooze en onberedeneerde doldriftigheid'.[71]

Achteraf beklemtoonde hij nog eens dat de vroedschap toch de wezenlijke overheid was[72] en dat hij zich bij het opstellen van het Concept-reglement al zou hebben ingespannen - tevergeefs - om de burgergecommitteerden vooral niet te veel invloed te geven.[73] Het volk moest voorzichtig 'opgeleid worden tot de waare kennis van hunne rechten, omdat het, ongewoon haare rechten zelfs uit te oefenen, door deese schielijke overgang, als ik mij eens zoo mag uiten, van slaven tot vrije menschen, geen misbruik van hun recht maakte en als dronken door 't genot eener hun ongewoone vrijheid, door de benijders en belagers van dezelve niet vervoerd wierden tot losbandigheid of met de constitutie strijdende pretensien'.[74]

66 Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. V1 F 10: F.A. van der Kemp aan P.H.I. d'Yvoy, Leiden, 16 maart 1785.
67 'Politieke brieven uit de jaren 1784, 1785 en 1786', 313.
68 *Ibidem*, 282.
69 *Ibidem*, 283.
70 *Ibidem*, 286.
71 *Ibidem*, 330.
72 *Ibidem*, 335.
73 *Ibidem*, 336.
74 *Ibidem*, 391.

Max d'Yvoy stortte zich na de breuk in een scherpe publieke polemiek met Ondaatje over de aanmatiging van de geconstitueerden om zich te gedragen als de volksstem. Ondaatje op zijn beurt wijdde een reeks van elf pamfletten aan de politieke implicaties van de Sichterman-affaire. Deze gedachtewisseling heeft - achteraf gezien - vooral de functie gehad de grens tussen 'aristocratie' en 'democratie' nader te bepalen.

De maartcrisis leidde in Utrecht tot de stichting van enkele nieuwe opiniebladen,[75] tot de scheuring van het ene genootschap, Getrouw, en de oprichting van een ander: de burgersociëteit Concordia. Het effect van de crisis bleef ook niet tot Utrecht zelf beperkt. Met het proces tegen *De Politieke Kruyer* in Amsterdam zorgde de Sichterman-affaire voor nieuwe politieke scheidslijnen. Dat bleek heel duidelijk op de derde nationale vergadering van vrijkorpsen in juni 1785 (in Utrecht), bij het aannemen van de tegelijk anti-orangistische en anti-aristocratische Acte van Verbintenis. Op die vergadering kreeg Paulus d'Yvoy ook nog een veeg uit de pan, door de uitspraak (in een concept van de Acte) dat de 'Stoelen der Eeren' onder die regenten zouden schudden die zouden aarzelen zich bij de Acte aan te sluiten.[76] Een duidelijke verwijzing naar zijn alom gepubliceerde woede-uitbarsting op de vroedschapsvergadering van 14 maart.

De politisering van de verhoudingen binnen de vroedschap zette zich voort tijdens de maandenlange beraadslagingen, tussen 26 mei en 15 september, over de precieze formuleringen van het nieuwe reglement. Deze strijd over de inhoud was in feite in september 1785 gestreden, nadat de geconstitueerden nog hadden moeten ingrijpen om de bevoegdheden van de burgergecommitteerden veilig te stellen. Meteen begon toen echter het getouwtrek over de invoering. In de loop van 1785 ontstonden er vier partijen in de vroedschap, zoals blijkt uit dagboekaantekeningen van het vroedschapslid Jan Carel van der Muelen van begin 1786: prinsgezinden, aristocraten, democraten en moderaten.[77] De eerste groep, beter bekend als de pesteriaanse Cabale, telde begin 1786 twaalf leden. De aristocratische groep telde elf man, onder wie de regentenpatriotten van het eerste uur Daunis en d'Yvoy. De acht democraten werden aangevoerd door de bejaarde brouwer Cypriaan Berger, die in Utrecht eenzelfde statuur had als 'Vader' Hooft in Amsterdam. Berger zou de definitieve triomf der democratie in Utrecht overigens niet meer meemaken. Vlak voor de patriotse machtsovername overleed hij. Tot de acht moderaten behoorden Van der Muelen zelf en zijn collega-dagboekschrijver D.J. Martens, die in maart nog voor Visscher had gestemd maar zich evenals d'Yvoy niet had willen laten intimideren door de volksstem.

75 *De Vrye Nederlander*, geredigeerd door Jacob van Manen, en *De Utrechtsche Burger-Vriend*.
76 *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, 1785, 1072 vlg.
77 Utrechts Archief, Familie Van der Muelen nrs. 223-225: Jan Carel van der Muelen, 'Aantekeningen van verscheiden waken over de jaaren 1786 en 1787', 13 januari 1786. Vgl. *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, VI, 179.

Een van de meest interessante aspecten van Van der Muelens weergave van deze politisering van de vroedschap is dat daaruit blijkt dat drie van de vier partijen - prinsgezinden, moderaten en democraten - 'redelijk onder zig gelieerd' waren en politiek overleg plachten te voeren. Het duidelijkst blijkt dat voor zijn eigen groep, de moderaten. Zij kwamen wekelijks samen bij een van de leden thuis. Anders dan men misschien zou verwachten, waren niet de wikkende en wegende moderaten de restgroep, maar juist de aristocraten. Zij gingen, aldus van der Muelen, 'verre uit den anderen'. Voor zijn eigen groep komt Van der Muelen maar moeizaam tot een omschrijving van doelstellingen. De stemming onder de heren was nogal mistroostig; 'Men wilde gaarne wat ten gemeenen nutte doen, men wilde zoveel mogelijk de burgers genoegen geven: dog men weet niet hoe, men weet niet wat gebeuren zal, en men denkt strict omtrent den eed [op het oude reglement].'[78]

Men kan in Utrecht in 1785-1786 tot op zekere hoogte best spreken van een strijd tussen aristocratie en democratie, om de terminologie van C.H.E. de Wit te hanteren. Dit was echter geen simpel klassenconflict tussen regenten en burgers. Het was een tegenstelling die zich evengoed binnen de vroedschap zelf manifesteerde, en daar bovendien niet tot een scherpe tweedeling leidde maar tot een meer subtiele, genuanceerde en inderdaad 'politieke' vierdeling.

Politieke sociabiliteit

De achttiende eeuw staat wel bekend als de 'eeuw der genootschappen' en daarmee is niets te veel gezegd. De georganiseerde gezelligheid in deze periode nam bijna explosieve vormen aan. Deze sociabiliteit stond in nauw verband met de doorwerking van het verlichtingsdenken. Een van de postulaten van de Verlichting was immers dat deugd, kennis en geluk bij voorkeur collectief verworven moesten warden, in het harmonische contact met anderen. De genootschappen bewogen zich aanvankelijk vooral op de terreinen van wetenschap, cultuur en maatschappijverbetering. Politieke betekenis hadden ze niet. Het was niet zo dat men het verwerven van kennis en beschaving wilde laten volgen door een greep naar de macht. Wel wordt vaak aangenomen dat deze genootschappen een soort leerschool in democratische omgangsvormen zijn geweest. De leden participeerden op voet van gelijkheid, terwijl hun verkeer werd geregeld door een verfijnd samenstel van wetten en boeten. Door zich te organiseren volgens het associatieve beginsel zouden burgers zich een alternatieve wereld hebben geschapen, een 'binnenwereld' los van de bestaande politieke orde. De grote vraag daarbij is of deze omgang op voet van gelijkheid meer is geweest dan alleen een ritueel, een spel met formele structuren, dat voor het echte leven in de boze buitenwereld misschien maar weinig consequenties heeft gehad.

78 Van der Muelen, 'Aantekeningen van verscheiden zaaken over de jaaren 1786 en 1787', 4 maart 1786.

Tot 1780 had deze wijdverbreide genootschapscultus in de Republiek geen expliciete politieke connotatie. Dat veranderde bij het uitbreken van de oorlog met Engeland. Plotseling ontstond toen een grote belangstelling voor burgerwapening. Wapening en burgerzin werden beschouwd als onlosmakelijk met elkaar verbonden. Elke vrije burger die deze naam waard was, moest ook bereid zijn huis, haard, stad en land te verdedigen. Deze impuls tot wapening vond op verschillende manieren een uitweg. Enerzijds door het herstel van de overal in verval geraakte stedelijke schutterijen, oude corporatieve structuren dus; anderzijds door de oprichting van nieuwe wapengenootschappen op associatieve grondslag. In Utrecht zien we dat begin 1783 vrijwel tegelijk het initiatief werd genomen om de schutterij te herstellen en daarnaast een apart wapengenootschap voor de meest actieve (lees: patriotse) schutters op te richten (Pro Patria et Libertate). Beide initiatieven kwamen uit patriotse koker. Van een tegenstelling tussen beide organisaties was in principe geen sprake. De leden van Pro Patria - allen schutters - wilden hun medeschutters in de acht burgercompagnieën door hun betere geoefendheid tot voorbeeld strekken. Een groot verschil tussen beide organisaties was natuurlijk wel dat het commando van de schutterij in handen was van de vroedschap, terwijl Pro Patria als particuliere vereniging gecontroleerd werd door de leden zelf.

Al na enkele maanden bleek dat Pro Patria méér wilde zijn dan alleen een genootschap voor oefening in de wapenhandel. Allerlei lieden die wel bezield waren door de patriotse idealen maar zich om de een of andere reden niet met de eigenlijke exercitie konden occuperen, wilden toch graag deel uitmaken van Pro Patria. Vandaar dat werd besloten naast de exercerende leden ook enkele andere ledencategorieën in te stellen.[79] Daarmee werd Pro Patria behalve een paramilitaire nu onbetwist ook een politieke organisatie. Zeer interessant is dat tot deze niet-exercerende leden ook vrouwen konden behoren, die dan dezelfde rechten kregen als hun mannelijke medeleden. De nieuwe inrichting werd neergelegd in een uitgebreid reglement.[80] Daarin heette het expliciet dat alle leden gelijk waren en in het genootschap een gelijke stem hadden. Het democratische grondprincipe van Pro Patria was hiermee duidelijk vastgelegd.

Pro Patria kende in feite een dubbele organisatie: een politieke en een militaire. In de militaire organisatie lag de verantwoordelijkheid bij gekozen officieren. Eenmaal gekozen behielden deze hun functie permanent. In de politieke organisarie fungeerden twaalf leden als directeuren - een standaardterm uit het genootschapsjargon - waarvan er elk halfjaar vijf aftraden. Deze directeuren regelden de huishoudelijke zaken van het genootschap. Ze vergaderden eens in de maand, waarbij het voorzitterschap rouleerde. Bij de exercitie waren deze directeuren verder niet te onderscheiden van gewone

79 *Programma van het genootschap...Pro Patria et Libertate* (1783).

80 *Reglement voor het genootschap ter beöefening van den burger-wapenhandel, onder de zinspreuk: Pro Patria et Libertate* (vermeerderde uitgave, 1784).

leden. Afgezien van de officieren kende Pro Patria twee permanente functionarissen: de secretaris van de officieren en de secretaris van de vergadering van directeuren. Door hun permanentie kregen deze beide functies een groot gewicht. Ze werden vervuld door twee van de bekendste patriotse activisten: Bogislaus von Liebeherr en Jacob van Manen Azn. Beide secretarissen onderhielden ook de correspondentie met andere exercitiegenootschappen in het land.

Een interessant aspect van de organisatiestructuur van Pro Patria is dat weliswaar - in goed natuurrechtelijke zin - werd uitgegaan van de gelijkheid van alle leden (vrouwen incluis) maar dat men tegelijk toch allerlei waarborgen inbouwde om die gelijkheid niet uit de hand te laten lopen. Van algemene vergaderingen, waar de leden op gezette tijden hun stem konden verheffen, was bijvoorbeeld geen sprake. Het accent lag geheel bij de twaalf directeuren, van wie werd gezegd dat ze optraden als 'representanten' van de leden. De verkiezingen waren niet geheel vrij maar verliepen gestuurd. Officieren werden gekozen uit een drietal, directeuren uit een dubbeltal dat door de vergadering van directeuren zelf was opgesteld. Als leden wat te zeggen hadden, dienden ze hun voorstellen schriftelijk in bij de vergadering van directeuren. De organisatie van Pro Patria was hiermee als het ware een afspiegeling in het klein van de patriotse denkbeelden over de inrichting van de samenleving als een representatieve democratie.

Dat Pro Patria zich ook een politieke organisatie voelde, bleek op allerlei manieren. Zo rekende men bijvoorbeeld het opstellen en indienen van rekesten tot de taak van het genootschap. Verder gedroeg Pro Patria zich als een pressiegroep binnen de schutterij en binnen de stedelijke samenleving als geheel. Dankzij de permanente organisatie, en met behulp van speciaal voor dit doel verzamelde financiële middelen, was Pro Patria in staat in korte tijd massaal ondersteunde politieke eisen bij het stadsbestuur op tafel te leggen.

De ambities gingen echter nog veel verder dan alleen op stedelijk niveau de verbinding tussen politiek en wapening tot stand te brengen. Al in 1783, het jaar van de oprichting, stelde Pro Patria pogingen in het werk om de wapenoefening ook in andere plaatsen - zowel steden als dorpen - in de provincie Utrecht te stimuleren. Het stelde daartoe zelfs aanmoedigingspremies beschikbaar. In 1784 nam het genootschap een nog veel grotere stap door in Utrecht een vergadering te beleggen van wapengenootschappen uit het hele land. Hiermee deed Pro Patria niets minder dan het scheppen van een forum voor politiek overleg tussen burgers uit de hele Republiek, een ongekend verschijnsel in dit land met zijn zeven gescheiden politieke circuits. Haar onbetwiste hoogtepunt bereikte de nationale vrijkorpsbeweging in juni 1785, op de derde nationale vergadering. Deze is te beschouwen als een demonstratie van democratische solidariteit van vrijkorpsen uit het hele land tegen het aristocratische gevaar dat opnieuw de kop leek op te steken, zoals de affaire-Sichterman in Utrecht zelf wel had bewezen.

Deze affaire werkte ook door in de stichting, op 1 mei 1785, van de burgersociëteit Concordia in Utrecht. In het midden van de jaren 1780 werden dergelijke burgersociëteiten in allerlei plaatsen opgericht, vaak op de een of andere wijze verbonden met een exercitiegenootschap. Mensen van verschillende stand konden elkaar hier treffen voor een politiek gesprek, bijvoorbeeld naar aanleiding van de opiniebladen. Blijkens de reglementen bestonden er geen formele banden tussen Pro Patria en Concordia. Personele unies waren er echter volop, zoals naar voren komt uit gegevens die toevallig zijn overgeleverd. De advertentie waarin de oprichting werd meegedeeld was ondertekend door A. Verhoesen, sergeant bij de grenadiers van Pro Patria.[81] Van de zeven commissarissen van Concordia die een jaar later dienstdeden, waren er in elk geval zes actief lid van Pro Patria. En dan laten we Paulus Bosch Bols nog buiten beschouwing, de in ongenade gevallen thesaurier van Concordia, tevens voluntair officier van Pro Patria.

Het is wel zeker dat de Utrechtse burgersociëteit meteen een overweldigend succes is geweest. Jan Carel van der Muelen vermeldt dat Concordia nog geen jaar na haar oprichting bijna negenhonderd leden zou tellen.[82] Dit indrukwekkende aantal komt neer op zo'n vijftien procent van de volwassen mannen in de stad. Eerst had de sociëteit lokalen in de herberg De Blauwe Druyf aan de Mariaplaats. De ledenaanwas was echter in het voorjaar van 1787 van dien aard dat men naar een eigen behuizing moest omzien. Het huis Het IJzeren Hek aan de Breedstraat werd toen voor twintigduizend gulden aangekocht van de juffrouwen d'Ablaing.[83] Wie er precies lid van Concordia geweest zijn, is bij het ontbreken van een ledenlijst niet aan te geven. De combinatie van de weinige namen van (bestuurs)leden die we kennen en het grote aantal leden maakt het wel zeker dat Concordia in sociaal opzicht een vrij gemêleerd gezelschap is geweest, met een top afkomstig uit de maatschappelijke bovenlaag en daarnaast een groot aantal leden uit de middenstand, hoog en laag. Dit sociaal gemengde karakter komt ook tot uitdrukking in de samenstelling van het sociëteitsbestuur. Daarin treffen we naast de kanunnik Abeleven en vertegenwoordigers van de intelligentsia als Van Lith de Jeude en de medicus Bosch Bols, ook de leertouwer Glasmaker, de geelgieter Van den Berg, de broodbakker Gifhuysen en de zilversmid Verhoesen aan.

Zeker weten we in elk geval dat de leden van Concordia burger van Utrecht moesten zijn en geen lid mochten zijn van het stedelijk of provinciaal bestuur. Het waren dus inderdaad burgers, geen regenten.[84] De jaarcontributie bedroeg 24 stuivers. Het dagelijks bestuur berustte bij acht commissarissen, waarvan elk jaar de helft aftrad. De verkiezingsprocedure was wat vrijer dan in Pro Patria. Alle leden konden een (ondertekend) briefje met

81 *Utrechtsche Courant*, 9 mei 1785.
82 Van der Muelen, 'Aantekeningen van verscheiden zaaken over de jaaren 1786 en 1787', 25 februari 1786.
83 Van Klaveren Pz., 'Het IJzeren Hek', 146-147.
84 *Reglement voor de burger-sociëteit Concordia, opgericht binnen Utrecht den* 1 *mai* 1785.

vier namen inleveren. Elk lid kon ook na verkregen toestemming van commissarissen voorstellen doen. Daarover werd dan door alle leden met ronde en vierkante koperen stukjes gestemd. De leden kregen een bijzonder fraai bewijs van lidmaatschap.[85] Dergelijke kaarten hadden mede tot doel de introductie in vergelijkbare sociëteiten in andere plaatsen te vergemakkelijken. Ze waren het visitekaartje van de club van herkomst en dienden als een soort passe-partout dat overal in de Republiek toegang moest verschaffen tot de nieuwe politieke sociabiliteit.

Met dit alles is de belangrijkste functie van Concordia nog niet ter sprake gekomen. De sociëteit werd in feite het centrum waar de patriotse activisten hun plannen beraamden. De in 1786 afgezette vroedschap Martens schreef over 'de volksmajesteyt in de burgersocieteyt de Bl. Druyf vergaderende, die toen de gansche stad regeerde en haar eyge belang zogten'.[86] De leden van Concordia gedroegen zich soms als een politieke partij avant la lettre, bijvoorbeeld als het ging om het vergeven van baantjes. In januari 1787 moesten alle stedelijke ambtenaren op het stadhuis verschijnen om een verklaring af te leggen waaruit hun politieke betrouwbaarheid moest blijken. Ze moesten verklaren dat ze zich onderwierpen aan de nieuwe raad, op straffe van verlies van hun ambt. Slechts vijf ambtenaren weigerden dit. Niet zonder leedvermaak noteerde Martens dat dit een streep door de rekening was van de patriotten, die veel meer weigeringen hadden verwacht en gehoopt hadden 'langs deze weg nog veel dolle patriotten aan goede ampten te konnen helpen'. Er zouden wel driehonderd man in De Blauwe Druyf op een goede uitslag hebben zitten wachten. Die kwamen allemaal bedrogen uit.[87] Later dwongen de habitués van De Blauwe Druyf de pretense burgemeester De Ridder af te zien van het geven van een stadsambt aan zijn knecht - een geboren burger - en dit te geven aan hun eigen kandidaat.[88]

Toen de Utrechtse revolutie in juli 1786 in een beslissend stadium verkeerde, zouden de beide vooraanstaande Dordtse patriotten Gevaerts en De Gijzelaar - hetzelfde duo dat zich onsterfelijk maakte met de rit door de stadhouderspoort op het Binnenhof te 's-Gravenhage - de Utrechtse burgerij in Concordia hebben aangespoord haar zin door te zetten.[89] Toen enkele weken later de nieuwe raad werd gekozen, waren er van de twintig nieuwbenoemde leden dertien lid van Concordia.

De ledenlijst van Concordia mag dan niet bewaard zijn, over de sociale samenstelling van de Utrechtse patriottenbeweging is wel degelijk het nodige bekend. Er zijn tal van naamlijsten die beschouwd kunnen worden als een soort ledenbestand van het Utrechtse patriottisme, zoals de ledenlijst

85 Utrechts Archief, bibliotheek, VII B 3. Afgebeeld bij de oorspronkelijke publicatie van deze bijdrage, *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1987, 38.
86 'Eenige aanteekeningen wegens het gebeurde te Utrecht in 1786 en 1787' (1870) 457.
87 *Ibidem*, 432.
88 *Ibidem*, 457.
89 *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, VI, 332, 334.

van Pro Patria, de vele patriotse petities, de ondertekenaren van het Concept-reglement en de 1215 ondertekenaren van de Acte van Authorisatie van de geconstitueerden. In principe is het hierdoor mogelijk met behulp van andere gegevens - zoals belastingkohieren en informatie uit de doop-, trouw- en begraafboeken - een compleet sociaal profiel van het Utrechtse patriottisme samen te stellen. Daarbij kunnen dan aan de orde komen beroep, sociale status, religie - zeer interessant in een stad als Utrecht met een hoog percentage katholieken - en de spreiding over de diverse stadswijken, waardoor het weer mogelijk is de activiteiten van de afzonderlijke schutterscompagnieën nader te specificeren. De aanwezigheid van dergelijke naamlijsten voor de hele periode maakt het bovendien mogelijk na te gaan of er veranderingen in de sociale samenstelling zijn opgetreden.

Bij wijze van voorschot op de resultaten van een dergelijk arbeidsintensief - maar waarschijnlijk wel zeer lonend - onderzoek kunnen we gebruikmaken van een gepubliceerde lijst uit 1785 van de 1215 namen van de ondertekenaars van de Acte van Authorisatie, met daarbij hun 'qualiteiten', dat wil zeggen het beroep of een andere plaatsbepaling.[90] Na de turbulente gebeurtenissen van maart werd deze lijst in juni 1785 gepubliceerd door tegenstanders van de democratische activisten; tegenstanders die mogelijk nog tot maart hun medestanders waren geweest. De bedoeling van de lijst was te onderzoeken of de 24 geconstitueerden hun volmacht wel waard waren en of ze niet uit eigenbelang of eigendunkelijke begrippen handelden. De conclusie stond eigenlijk al bij voorbaat vast: welmenende maar misleide landgenoten werden 'als schapen ter slagtbank' gesleurd. En vooral moest natuurlijk blijken dat de Utrechtse patriotten het sociale aanzien ontbeerden om zich zo prominent met de stadspolitiek bezig te houden.

Gezien de propagandistische functie van deze lijst van *Namen en qualiteiten* is het uiteraard de vraag of we die inderdaad mogen hanteren als een soort ledenlijst van het Utrechtse patriottisme. Essentieel is dan de betrouwbaarheid van de opgegeven beroepsaanduidingen. Bij een steekproefsgewijze controle door vergelijking met het kohier van de honderdste penning uit 1793 blijkt die betrouwbaarheid heel behoorlijk te zijn. Blijft dan nog het grote probleem van de interpretatie van de beroepen. Soms hebben de opstellers van de lijst daarbij in hun propagandistische ijver al een handje geholpen, door bijvoorbeeld iemand te afficheren als een 'timmermansbaasje' en hem zo te onderscheiden van andere timmermansbazen. Maar al met al geven de opgegeven beroepsaanduidingen toch niet meer dan een indicatie van de achterliggende sociale realiteit. Kooplieden bijvoorbeeld kwamen in alle echelons van de samenleving voor en zijn zonder nadere aanduiding nauwelijks te plaatsen.

Als we dan ook de namen van de 1215 - althans van die zeventig procent van wie de opstellers van de lijst het beroep konden traceren - sociaal proberen te stratificeren, kan dat alleen met een stevige slag om de arm. Als strati-

90 *Namen en qualiteiten van de* 1215 *onderteekenaren der volmagt op de* 24 *geconstitueerdens* (1785).

ficatiemodel wordt hier een variant op de bekende constructies van Renier, Roorda, Van Heek en Slicher van Bath gehanteerd. We zouden dan de ruim achthonderd namen van de 1215 van wie ook het beroep wordt opgegeven aldus kunnen indelen:

> *patriciaat* (regenten, leidende kooplui, grote fabrikanten) en *subelite* (de groep die toegang zoekt tot de regeringsambten en juist in een periode van machtswisseling vaak een belangrijke rol speelt), ca. ¾%
> *brede burgerij*, minder dan 5%
> *hogere middenstand* (grotere ambachtsbazen en winkeliers), ca. 15%
> *lagere middenstand* (kleinere werkbazen en winkeliers, geschoolde ambachtslui en handwerkslieden), bijna 60%
> *smalle gemeente*, ca. 20%

Hoe voorzichtig deze cijfers ook gehanteerd moeten worden, ze illustreren toch één ding duidelijk: dat de Utrechtse patriottenbeweging haar directe sociale draagvlak had onder de burgerij en niet in de laatste plaats onder de kleine burgerij. Treffend is al het verschil in aanhang tussen de onderlaag van de burgerij (zestig procent) en de bovenlaag (dat wil zeggen het werkend gedeelte) van het volk (twintig procent). Hiermee is overigens nog niet meteen gezegd dat we in het patriottisme - althans in Utrecht - ook een bij uitstek burgerlijke beweging moeten zien. De vele massale volksoplopen bij het stadhuis demonstreren immers dat de plaatselijke patriotten ook konden bogen op steun onder de massa. Ook het vrijwel ontbreken van een Oranjebeweging van enige omvang wijst in die richting. (Bovendien zou er nog heel wat 'volk' kunnen schuilgaan onder de dertig procent van wie een beroepsaanduiding ontbreekt.) Men mag dan ook veronderstellen dat de groep van *card-carrying* patriotten nog eens werd ondersteund door de sympathie van lagere sociale groepen. Daarmee zou het Utrechtse patriottisme qua aanhang dan een heel redelijke dwarsdoorsnede van de stedelijke bevolking te zien geven.

Een Utrechtse revolutie

Wanneer we de betekenis van de patriotse 'revolutie' in Utrecht kort proberen samen te vatten, dan valt vooral op dat we hier te maken hebben met een 'voldragen' revolutie in die zin dat Utrecht, na jarenlang touwtrekken, in 1786 ook inderdaad zijn nieuwe regeringsreglement kreeg. De patriotten zagen hiermee hun ideaal van een 'volksregering bij representatie' in praktijk gebracht. In Utrecht werd gedemonstreerd hoe het wegvallen van de samenbindende functie van de stadhouder kon worden gebruikt voor een machtsverschuiving op lokaal niveau. De pesteriaanse Cabale die stad en provincie al zolang in haar greep had, bleek eigenlijk heel gemakkelijk onderuit te halen. Maar toen deze machtsverschuiving in nieuwe constitutionele vormen moest worden vertaald, ontstonden er ook binnen het anti-stadhouderlijke front tegenstellingen. Zelfs als deze gesimplificeerd worden voorgesteld

als een conflict tussen aristocratie en democratie, zijn ze daarmee nog geen directe afspiegeling van het sociale onderscheid tussen regenten en burgers. Zowel onder de regenten als binnen het politiek actieve deel van de burgerij leidde de nadere politisering in 1785 tot nieuwe scheidslijnen.

In Utrecht kreeg de patriotse actie door het programmatische Concept-reglement een uitermate concreet karakter dat tegenstanders - hoezeer ze er ook in slaagden de behandeling te vertragen - er toch uiteindelijk toe noopte kleur te bekennen. Dat de Utrechtse revolutie tot het lokale niveau beperkt bleef, was ook voor de plaatselijke patriotten een pis-aller. Ze hadden echter geen andere keuze dan deze 'domesticatie' van de revolutie, wilden ze hun doelstellingen tenminste niet laten verwateren. De intentie was niettemin om het staatsbestel van de Republiek vanuit de basis, dat wil zeggen de individuele stemhebbende steden, te hervormen. Een aaneenschakeling van lokale revoluties zou immers op termijn wel degelijk tot een hervorming van de hogere bestuurslagen kunnen leiden. Als de patriotten één ding niet verweten kan worden dan is het wel dat ze geen geduld hadden. Ook in het Utrechtse hervormingsproces treft steeds weer hun bereidheid de constitutionele vormen zo veel mogelijk in acht te nemen en daardoor zo min mogelijk mensen van zich te vervreemden. De Utrechtse revolutie was een bij uitstek *politieke* revolutie, geen sociale, al speelden sociale posities natuurlijk mee bij de politieke stellingen die men betrok. Het Utrechtse politiseringsproces was tegelijk voor velen - regenten en burgers - een politiek leerproces. Oude vormen van politiek denken en handelen werden opnieuw gedefinieerd, zodat de verhoudingen in de stad in het jaar van de democratische stadsregering van 1786-1787 ingrijpend waren veranderd ten opzichte van de veelgesmade Sinterklazerij van Willem Nicolaas Pesters. Met inachtneming van veel van het oude was een nieuwe orde geschapen. De betekenis van deze Utrechtse revolutie ontging ook de tijdgenoot - in binnen- en buitenland - niet. Zo schreef John Adams, de Amerikaanse gezant die uit eigen ervaring wist wat revolutiemaken inhield, bewonderend aan Thomas Jefferson, na persoonlijk de eedsaflegging op het nieuwe Utrechtse reglement aanschouwd te hebben: 'In no Instance, of ancient or modern History, have the People ever asserted more unequivocally their own inherent and unalienable sovereignty.'[91]

91 Aangehaald door Schulte Nordholt, *Voorbeeld in de verte*, 245.

De verbeelding en de macht. IJsbrand van Hamelsveld in het studiehuis der Restauratie

De natie is een verbeelde gemeenschap van mensen die elkaar voor het grootste deel niet kennen en ook niet kunnen kennen. In de discussiecultuur van de Nederlandse Verlichting werd voortdurend geprobeerd die nationale gemeenschap onder woorden te brengen. Dat gebeurde soms vanuit een deelperspectief, zoals opvoeding en onderwijs, of de staat van de economie. Maar soms deden auteurs ook een ambitieuze poging de samenleving als geheel te 'verbeelden'. Veelgeciteerd in dit verband is IJsbrand van Hamelsvelds *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* uit 1791.

Van Hamelsveld had in de patriottentijd nationale bekendheid gekregen als 'politieke dominee'. Hij was sinds 1784 hoogleraar in de godgeleerdheid in het patriotse bastion Utrecht en bemoeide zich daar nadrukkelijk met de politiek. Als een ware kanselhuzaar predikte hij het patriottisme. Vanaf de preekstoel had hij het Nederlandse volk in 1785 toegeroepen: 'Te Wapen! Vliegt te Wapen! Nederlanders! Rust u toe om Haardsteden en Altaaren te verdedigen! anders loopt uw goed en bezitting, de eer van uwe Vrouwen en kinderen, uwe Vryheid en leven gevaar.' En voor wie zich mocht verbazen dat een predikant dergelijke taal bezigde, legde Van Hamelsveld uit dat hij als christen de oorlog uiteraard verfoeide. Maar als mens, als burger van een vrije staat, die onrechtvaardig was aangevallen (door Engeland) en zich laf en schandelijk had gedragen, riep hij nogmaals: 'te Wapen!'[1]

Bij de grote *journées* van het Utrechtse patriottisme - toen Utrecht volgens buitenlandse waarnemers zelfs wereldgeschiedenis maakte - was Van Hamelsveld opvallend aanwezig, zoals op 19 december 1785, toen de vroedschap onder druk moest worden gezet om het nieuwe regeringsreglement in te voeren. Of drie maanden later, bij een volgend kritiek moment in het politiseringsproces, toen hij vanaf een reuzensneeuwbal, bijgelicht door twee flambouwen, het verzamelde volk toesprak.[2] De gematigde Utrechtse vroedschap Martens beschouwde hem als een heethoofd die het volk tegen de regering ophitste.[3] De orangistische chroniqueur Van Hardenbroek noemde hem een 'groot en violent patriot'.[4] Van Hamelsvelds ambities bleven niet

1 Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 255.
2 [D.J. Martens], 'Eenige aanteekeningen wegens het gebeurde te Utrecht in 1786 en 1787', 364-365.
3 *Ibidem*.
4 *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, VI (1785-1788) 168.

beperkt tot actievoeren. Hij wilde naar verluidt zijn professoraat neerleggen om lid van de vroedschap te worden. En inderdaad werd hij tot tweemaal toe op de nominatie geplaatst voor de revolutionaire, 'pretense' raad. Tot een benoeming hebben deze nominaties in augustus 1786 echter niet geleid.[5]

Zijn platform bleef dus voorlopig de kansel. Tijdens preekbeurten in de Domkerk liet hij zich bij herhaling zeer negatief uit over de oude regering. De onheilen die stad en land getroffen hadden, waren niet de schuld van het volk maar van 'de groote in den landen', predikte hij op 5 oktober 1786, met als tekst 'en wat hebben dese schapen gedaan?'[6] Tijdens zijn preekbeurten had de gelijkheid in de kerk al toegeslagen want de statenbanken en die van de statenvrouwen werden bezet door 'Genoodschapsgasten [leden van het exercitiegenootschap Pro Patria] en andere gemeene lieden'.[7] Van Hamelsveld trok kennelijk een speciaal publiek, want het vroedschapslid Jan Carel van der Muelen noteerde op 29 januari 1787 in zijn dagboek dat de kerk wanneer hij preekte, anders dan gewoonlijk, zeer leeg was, al kwamen er wel veel nieuwsgierigen in- en uitlopen. Ook van de patriotten zou hij maar een deel bereiken. De 'wilde patriotten' kwamen helemaal niet in de kerk en de 'serieuse' kwamen niet naar Van Hamelsveld.[8] Het baarde veel opzien[9] dat Van Hamelsveld zich had laten balloteren en introduceren in de burgersociëteit Concordia, die bijeenkwam in de herberg De Blauwe Druyf op de Mariaplaats. In de woorden van Van der Muelen: 'Zeker is 't singulier dat een professor Theologiae en den predikdienst waarnemende, lid is van en frequenteerd een gezelschap, daar men, onder anderen, zig ophoud met drinken en met de kaart te spelen en daar ook zekerlijk wel eenige oneffen woorden zullen gesproken worden.'[10]

Na de vermaarde slag bij Vreeswijk op 9 mei 1787, toen de uitgetrokken Utrechtse patriotten de stadhouderlijke troepen wisten te verjagen, was het Van Hamelsveld die het grafschrift dichtte voor de gesneuvelde Mr C.G. Visscher, een van de martelaren van het Utrechtse patriottisme: 'Treur niet, ô Stichtenaar, maar volg dien Heldenmoed. / De Vrijheid is het waard, al kost zij Burgerbloed.'[11] Van Hamelsvelds eigen portret zou worden opgenomen in een eregalerij van Nederlandse patriotten, de *Uitmuntende verzameling van afbeeldingen van Nederlandsche mannen beroemd geworden wegens hunne moed en burgerliefde in de jongstleden beroerten*.

Door zijn positie als hoogleraar en als predikant en door zijn gedragingen

5 *Ibidem*, 167; [Martens], 'Eenige aanteekeningen', 387.
6 [Martens], 'Eenige aanteekeningen', 392.
7 *Ibidem*.
8 Utrechts Archief, Familie Van der Muelen, nrs. 223-225: Jan Carel van der Muelen, 'Aantekeningen van verscheiden zaaken over de jaaren 1786 en 1787'.
9 Het haalde zelfs de krant: *'s-Gravenhaagsche Courant*, 5 februari 1786.
10 Van der Muelen, 'Aantekeningen van verscheiden zaaken over de jaaren 1786 en 1787', 24 januari 1787.
11 Utrechts Archief, Atlas Coenen van 's-Gravensloot 9-104-1. Zie *o Vrijheid! onwaardeerbaar pand! Aspecten van de patriottenbeweging in stad en gewest Utrecht* [*Jaarboek Oud-Utrecht*, 1987] 188.

werd Van Hamelsveld een van de meest in het oog springende patriotten, die landelijke bekendheid verwierf. Voor zijn activisme moest hij boeten bij de Restauratie van 1787. Toen de Pruisen in september naderden, ontvluchtte hij Utrecht. Enkele weken later werd hij als hoogleraar ontslagen en uit zijn burgerrechten ontzet. Na enige omzwervingen kwam hij terecht in Durgerdam, waar hij zijn carrière als gereformeerd predikant was begonnen. In de restauratieperiode zou hij zich vooral manifesteren als publicist of, iets onvriendelijker geformuleerd, als broodschrijver en vertaler. Zijn naam wordt verbonden met *De Godsdienstvriend* (1788-1795), die hij samen met ds. Bernardus Bosch redigeerde, en met *De Welmeenende Raadgeever* (1792-1795).[12] In 1792 raakte Van Hamelsveld verwikkeld in een felle polemiek met de kantiaan Paulus van Hemert, die hem ervan verdacht de auteur te zijn van een kritische bespreking (in de *Vaderlandsche Bibliotheek* van Bernardus Bosch) van zijn lijkrede op de remonstrantse hoogleraar A.A. van der Meersch.[13] Deze affaire heeft Van Hamelsvelds reputatie in remonstrantse kring zeker geen goed gedaan.[14] In een pamflet werd hij bij die gelegenheid op zijn plaats gezet als 'Exprofessor, schrijver generaal in allerlei vakken van wetenschappen en geleerdheid'.[15]

Van Hamelsvelds optreden als publicist bevestigt een patroon dat kenmerkend was voor patriotten die in Nederland waren gebleven, of die na een korte ballingschap waren teruggekeerd. Zij begonnen zich al vrij snel - zij het ook zeer behoedzaam - weer te uiten, toen de orangistische backlash eenmaal was uitgeraasd. Daartoe werd met name de draad van het door de politisering van de jaren tachtig onderbroken politiek neutrale spectatoriale vertoog weer opgenomen. Ze uitten zich waarschijnlijk duidelijker in de beslotenheid van hun genootschappen en gezelschappen, die soms maar licht gecamoufleerde patriotse mantelorganisaties waren.

Naar het bekende woord van Gerrit Paape wordt Frankrijk, waar enkele duizenden patriotten hun ballingschap sleten, ook wel de Hogeschool der Revolutie genoemd. Overigens bleven alleen de meest principiële patriotten of degenen die bij terugkeer inderdaad het nodige te vrezen hadden, langdurig buitenslands. Vanuit de verte bestookten ze het vaderland met hun geschriften, maar ze raakten er ook vervreemd van dat vaderland en verstrikt in onderling gekrakeel.[16] Verreweg de meeste patriotten bleven in eigen land en bezochten dus niet de Hogeschool der Revolutie maar het Studiehuis der Restauratie. Hun *Werdegang* is dan ook van groot belang, te meer als we ons

12 Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 107; Van den Eerenbeemt, 'Bernardus Bosch: Nutsfiguur, schrijver en politicus', 491. Zie ook Bosma, 'Ysbrand van Hamelsveld', met uitvoerige bibliografische aantekeningen.

13 Groenewegen, *Paulus van Hemert, als godgeleerde en als wijsgeer*, 85-86.

14 Vgl. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen*, 392.

15 Kn. 22085.

16 Over deze patriotse vluchtelingen verscheen in 2003 Joost Rosendaals monumentale studie *Bataven*!.

realiseren dat de emigranten, allerlei uitzonderingen daargelaten, als zodanig zeker geen dominante rol hebben gespeeld in de Bataafse Omwenteling.

Meer dan de emigrés die in den vreemde steeds meer met elkaar bezig waren, hebben de patriotten in Nederland zelf de verbinding gevormd tussen de Nederlandse Verlichting, de patriottenbeweging en de Bataafse Omwenteling. Zo'n verbindingsschakel - en daarmee nadrukkelijk tijdsgebonden - is Van Hamelsvelds *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie*, waarvan het voorwoord gedateerd is 21 april 1791. Van Hamelsveld publiceerde dit geschrift onder zijn eigen naam. Daarmee onderscheidde het zich van het spectatoriale vertoog met zijn cultus van anonimiteit en pseudonimiteit, waaraan het inhoudelijk overigens veel te danken had. Van Hamelsveld maakte zelfs bijna een demonstratie van zijn auteurschap door het boek op te sieren met zijn portret, gegraveerd door Vinkeles, en voorzien van een vers van Adam Simons:

> 't Is Hamelsveld om wien het stichtsch Atheen nog treurt:
> De Godsdienst heeft bij hem verdediging gevonden:
> En schoon 't balsturig lot 's mans tabbaard heeft gescheurd,
> Zijn zugt voor God en 't volk blijft eeuwig ongeschonden.

Van Hamelsvelds werk wordt vaak aangehaald als feitelijke bron en gezaghebbende weergave van - inderdaad - de ‘zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw’. Zeer nadrukkelijk was het echter ook zijn bedoeling zich rekenschap te geven van het gebeurde in de patriottentijd tegen de achtergrond van de Nederlandse Verlichting. Het is daarmee ook een poging tot zelfrechtvaardiging en een apologie.

Van Hamelsveld schilderde de toestand van de Republiek in de donkerste kleuren. Hoewel hij beweerde dat collega-predikanten het in hun leerredenen bij dank-, vast- en bededagen nog zwarter maakten, valt er aan zijn zedenschets toch weinig opwekkends te ontdekken. Van enig evenwicht tussen de ‘lof en laster der Nederlanderen’ is geen sprake. Hetis alles ontaarding en verval. Daarbij sprak hij niet alleen voor zichzelf, want volgens Van Hamelsveld gingen alle gesprekken toentertijd over het verval van Nederland.[17] Hij vond het niet nodig - verwijzend naar oudere schrijvers als Tacitus, Hooft, Strada en Temple - om de algemeen bekende vaderlandse deugden nog eens uit te meten, zoals de oprechtheid van de Hollanders, de gulheid van de Geldersen, de rondheid van de Zeeuwen of de vrijheidsliefde van de Friezen.[18] Hem ging het juist om de verandering in zijn eigen tijd en om de situatie in het hier en nu.

Het sleutelwoord in Van Hamelsvelds vertoog is verval. Verval constateerde hij ten opzichte van het clichébeeld van de genoemde oudere auteurs,

17 Van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw*, 401.

18 *Ibidem*, 91. Ik dank drs. Arjan Terpstra voor zijn hulp bij het exploreren van deze catalogus van deugden.

maar ook in vergelijking met het veel recentere zelfbeeld uit de *Tegenwoordige staat* (1739). Daarin was de neergang al duidelijk gemeld, in hetzelfde decennium waarin ook Van Effens *Hollandsche Spectator* zijn zorg daarover uitsprak. Vanouds stonden de bewoners van ons land te boek 'als een nijvrig, werkzaam, gezond, eenvouwig en zedig-leevend volk',[19] maar dat beeld van soberheid, matigheid en eenvoud was in snel tempo aan het veranderen. Het nationaal karakter - altijd een samenstel van deugden en ondeugden - was volledig uit balans geraakt. De opeenvolgende stadia van de Nederlandse beschaving beschreef Van Hamelsveld metaforisch als een maaltijd in diverse gangen, van zeer sober tot uiterst weelderig,[20] met de ondergang als onafwendbaar einde: 'Helaas! de oude roem van *Nederland* is bezwalkt - *Neêrland* is in *Neêrland* niet meer te vinden.'[21]

Conform de diagnose van de vaderlandse Verlichting achtte Van Hamelsveld het morele fundament van de samenleving totaal verrot. Het rot zat overal, helaas ook bij de jeugd, waarvan hij de 'spoorloosheden' hekelde.[22] Bijzondere aandacht besteedde hij aan de religieuze dimensie van het verval.[23] Want juist met de godsdienst was het jammerlijk gesteld. Onkunde, ongeloof, bijgeloof, dweperij en geestdrijverij beheersten het 'groote gros der Natie'.[24]

Op het eerste gezicht is Van Hamelsvelds zwartgallige zedenschets een vlotte samenvatting van het uit de spectatoren bekende vervalsvertoog. Toch zijn er belangrijke verschillen. Het karakteristieke vervalsvertoog uit de hoogtijdagen van de Nederlandse Verlichting (1750-jaren 1770) werd juist gekenmerkt door de hoop op verbetering en was dus ten diepste optimistisch getoonzet. De situatie in de Republiek werd graag wat somber voorgesteld om de mogelijkheden tot herstel des te overtuigender te kunnen laten zien. Het preken van verval was dus een retorische strategie. In belangrijke mate was het ook een pleidooi voor de zelfwerkende kracht van de Nederlandse Verlichting, zoals die zich manifesteerde in genootschappen en tijdschriften. Maar in Van Hamelsvelds deprimerende (om niet te zeggen depressieve) zedenschers uit 1791 is deze ondertoon van optimisme omgeslagen in een diepgaand pessimisme, heel verraderlijk evenwel onder handhaving van dit al lang bekende vervalsperspectief. De oorzaak voor die omslag - zowel in het klimaat in de Republiek als in zijn eigen opvattingen - lag in de recente gebeurtenissen uit de patriottentijd. De bevlogen actievoerder uit de jaren 1785-1787, meegesleept door de hectiek van de Utrechtse revolutie, blijkt geheel tot inkeer gekomen. Niet wat zijn diepste overtuiging betreft - die is nog ongebroken - maar wel wat betreft de middelen om het grote doel van herstel van het vaderland te bereiken. Na eigenhandig te hebben bijge-

19 Van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie*, 162.
20 *Ibidem*, 305.
21 *Ibidem*, 309.
22 *Ibidem*, 529.
23 *Ibidem*, 424-475. Zie ook Van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje*, 245-253.
24 *Ibidem*, 438-439.

dragen aan de uitvinding van de moderne politiek (in een Nederlandse context), is hij vervolgens tegen de grenzen van die politiek - dat wil zeggen wat haalbaar en mogelijk is - opgelopen.

Enerzijds zou Van Hamelsveld nu het liefst de herinnering aan de gruwelen van die dagen willen verdringen of, zoals hijzelf zegt, met een 'ondoordringbaar dekkleed' aan het oog onttrekken.[25] Anderzijds heeft de 'schok' van de recente verwikkelingen zijn inzicht in de deugden en ondeugden van de natie juist gescherpt en de problemen van de Republiek duidelijker dan ooit aan het licht gebracht.[26] Met het echec van de patriottenbeweging lijkt hij zelfs zijn geloof te hebben verloren in de Verlichting, die er de voorwaarden voor schiep. Dit cultuurpessimisme correspondeert met de visie van de orangist Elie Luzac, die na 1787 in één brede zwaai zowel het politieke patriottisme als de daaraan voorafgaande en deels ten grondslag liggende verlichte genootschappelijkheid veroordeelde.[27]

Toch wil dit alles niet zeggen dat Van Hamelsveld de klok volledig terugzet. Bepaalde verworvenheden van de Nederlandse Verlichting sinds 1750 zijn inmiddels vanzelfsprekend geworden, met name het denken in termen van een nationale cultuur, van een 'Nederlandsche natie' dus. Dat is de 'winst' van het verlichte vertoog. Bijna in het voorbijgaan noteert hij welke ingrijpende (en blijvende) consequenties dit heeft voor de duiding van vaderland en vaderlandsliefde. Van Hamelsveld legt uit dat liefde voor het vaderland iets anders is, en met name veel verder zal moeten gaan, dan iemands natuurlijke liefde voor zijn geboortegrond. Daarmee neemt hij afstand van deze traditionele, bijna tijdloze opvatting van vaderland en bekent hij zich tot de juist zeer eigentijdse ideologisering van dat concept. Ware vaderlandsliefde bij iemand vereist de wetenschap 'wat eigenlijk het Vaderland is, en welke pligten hetzelve van hem vordert'.[28] Het vaderland is niet zomaar zijn onwillekeurige voorkeur voor het land van herkomst maar een daad van reflectie, een bewuste keuze voor dat land en daarmee een programma, een ideologie. Het vaderland heeft een ideologische lading gekregen, het is zelf ideologie geworden. Daarmee rechtvaardigt Van Hamelsveld in feite achteraf nog eens zijn eigen bevlogen 'Te Wapen!'

In dat vaderland als programma staat liefde voor de vrijheid als politieke deugd voorop. Vaderland en vrijheid dienen een twee-eenheid te vormen, aangevuld met andere kwaliteiten: 'een volk welke *vrij* zal wezen, en zijne vrijheid zal handhaaven, moet deugdzaam, werkzaam, met weinig te vrede, niet verwijfd of wellustig, zuinig en spaarzaam zijn.'[29] Het hele complex van 'typisch Nederlandse' deugden wordt hier in stelling gebracht om het vaderland inhoud te geven en zijn herstel af te dwingen.

25 *Ibidem*, 54.
26 *Ibidem*, 319.
27 [Elie Luzac], *De voor- en nadeelen van den invloed des volks op de regeering* (1788-1789) II, 18; III, 159. Zie ook hierna 279-280.
28 Van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie*, 399.
29 *Ibidem*, 404.

Van Hamelsvelds *Zedelijke toestand* - hoewel gesteld in de termen van het standaard vervalsvertoog - was dus tegelijk zeer tijdsgebonden en een reflectie op het jongste verleden. Het boek verwijst echter ook vooruit, naar de - op dat moment uiteraard nog onbekende - nabije toekomst van de Bataafse Tijd, de *second coming* van het patriottisme, en ook naar zijn eigen toekomst. Als het Nederlandse patriottisme in 1795 zijn tweede kans krijgt, is Van Hamelsveld als prominent oud-patriot meteen van de partij. Zijn belangrijkste publieke rol zal hij spelen als lid van de Eerste en Tweede Nationale Vergadering van 1796 tot 1798, afgevaardigd achtereenvolgens door de districten Hoorn en Amsterdam X. Aan zijn optreden in die Nationale Vergadering - geboekstaafd in het *Dagverhaal* - kunnen we afmeten hoe hij zijn eerdere politieke ervaring uit de patriottentijd en de daarop gevolgde terugslag in de Restauratie heeft verwerkt tot een eigen politieke filosofie en vooral strategie. Dat eigene stijgt echter uit boven zijn persoon en blijkt in veel opzichten te gelden voor een grotere groep Representanten, met name de dominerende middengroep in de Eerste Nationale Vergadering.[30] Zijn grote doel is consensusvorming en het tegengaan van politisering. Hij is kortom een typische moderaat.

Toen de Nationale Vergadering op 1 maart 1796 eindelijk bijeenkwam, was de euforie van de begindagen van de revolutie al lang voorbij. Op 25 mei 1796 legde Van Hamelsveld een soort politieke geloofsbelijdenis af. Hij achtte het zijn plicht te spreken en sprak maar meteen voor het hele Bataafse volk: 'Ik heb gesprooken, toen yder zweeg, toen niemand dorst te spreeken. Meermaalen heb ik getoond, myn hoofd voor de goede zaak veil te hebben, en ook nog, ben ik in dezelve gevoelens.' Dat men hem een 'Slymgast' zou vinden, deerde hem niet. Hij had de plicht te spreken omdat het vaderland in gevaar was. Niet door vreemde troepen. Ook niet door toedoen van de Oranjepartij, want die was overwonnen en moest juist de hand van broederschap gereikt worden. Het vaderland was in gevaar door de verdeeldheid tussen de Bataven onderling, het voortdurend schenden der wet, het verwekken van moord en oproer en het honen van de geconstitueerde machten.[31] Een halfjaar later, in oktober, riep hij nog eens op tot 'vergetelheid' tegenover de orangisten en daarmee tot nationale verzoening: 'Voor eeuwig zou ik alles wat ooit gedaan of gebeurd ware, in eene diepe vergetelheid werpen, en myn oog zou Broeders beschouwen, myn hart zou Broeders lieven.'[32]

Van Hamelsvelds versie van het moderate vertoog legitimeerde hij met zijn status van bekende vaderlander. Hij beriep zich zelfs zo vaak op dat patriotse verleden dat men zich moet afvragen of zijn gezag niet aan het tanen was. Van Hamelsvelds moderatisme kreeg een persoonlijk accent door zijn voortdurend hameren op het belang van godsdienst voor de staat. In zijn allereerste

30 Zie voor het functioneren van deze controlerende meerderheid, met name bij de tweewekelijkse voorzitterkeuze, L. de Gou (ed.), *Dagboek van een patriot. Journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout*.

31 *Dagverhaal*, I, 590.

32 *Dagverhaal*, III, 340.

optreden in de Nationale Vergadering verklaarde hij al dat er zonder godsdienst - gedefinieerd als 'de volmaaking van gezond verstand' - geen maatschappelijk geluk mogelijk was.[33] Godsdienst kenmerkte de mens: 'ik ben geen Mier, ook geen Leeuw, maar, als redelyk Schepzel ver verheven boven alle redenloze beesten, als zoodanig verheuge ik my in het voorrecht van den Godsdienst.' Godsdienst was de bron van deugd en goede zeden, en de grondslag van alle staten. Geen staat die zonder godsdienst bestaan kon.[34] Om dit belang van godsdienst voor staat en natie te expliciteren, deed hij een voorstel voor een vast Bid-uur voor alle godsdienstige gezindten in het hele land.[35] Dit voorstel riekte echter - hoezeer Van Hamelsveld dat ook bestreed - te veel naar de traditionele dank-, vast- en bededagen van het *ancien régime* om te worden aangenomen en werd daarom, minstens zo traditioneel, 'aan de spijker gehangen'. Zonder ironie was dit alles niet. De bededag is onlangs nog getypeerd als het enige werkelijk nationale ritueel dat de oude Republiek kende. Bovendien maakte het in de tweede helft van de achttiende eeuw nog een interessante vernieuwing door, verwijzend naar de natie als een morele gemeenschap van alle gelovigen.[36] Van Hamelsveld probeerde met zijn Bid-uur als het ware de natievormende potentie van dit ritueel te behouden, samen met de voor hem uiteraard ook zeer wezenlijke religieuze dimensie.

De Representant Van Hamelsveld zou in 1796-1797 de politiek ook nog op een heel andere manier leren kennen, niet als een zaak van beginselen, grote woorden en ronkende redevoeringen, maar als een handwerk dat geleerd moest worden en waarin de één duidelijk meer bedreven was dan de ander. Hoe moeilijk politiek kon zijn, ondervond Van Hamelsveld vooral tijdens de twee weken dat hij het voorzitterschap van de Nationale Vergadering bekleedde, van 28 november tot en met 9 december 1796.[37]

Hij aanvaardde het voorzitterschap met alweer een politieke geloofsbelijdenis: 'Geboren en opgevoed in de beginselen van een vry Mensch, waar Vaderlander en ongeveinsd Christen, zal de laatste tik van dit hart, een lofzegging van God en een zugt voor myn Vaderland en meede menschen weezen.' Na die medemensen jarenlang 'eenen zuiveren liefderyken en redelyken Godsdienst, vry van dweepzucht' te hebben voorgedragen, was hem 'door eene zeldzaame verandering van zaaken de politicque loopbaan geopend'. Nog steeds achtte hij het vaderland in groot gevaar. Het was een stuurloos schip dat elk moment op de klippen kon lopen. Vandaar zijn klemmende oproep: 'Nederlanders! dempt de tweedragt, vereenigt u, om aan het Vaderland eene wyze Constitutie te geven, die op de onvervreemdbare rechten van den Mensch en Burger en op de Oppermacht des Volks gegrond, wier inhoud Eenheid, Ondeelbaarheid en Burger-Vryheid, doch met ryp beraad,

33 *Dagverhaal*, I, 31.
34 *Dagverhaal*, IV, 662-663.
35 *Dagverhaal*, I, 32.
36 Van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw'.
37 *Dagverhaal*, IV, 98-235.

verstandig omschreeven en naar wysheid bereekend en wier doel het geluk van allen is. Weest deugdzaam, en gy zult, met God door u zelven en niet door een ander uw heil bewerken.'[38] Dit was Van Hamelsvelds politieke credo in één zin samengevat.

Twee weken later zou hij de voorzittershamer 'met blydschap' neerleggen, na de roerigste periode uit de geschiedenis van de Nationale Vergadering toe dusver. De grote kwestie was eerst of het Plan van Constitutie in behandeling zou worden genomen en vervolgens of de één- en ondeelbaarheid grondslag van de constitutie zou moeten zijn. Van Hamelsveld had de grootste moeite de beraadslagingen in goede banen te leiden. Hij kon de vergadering nauwelijks in de hand houden en zijn gezag als voorzitter werd door sommige leden openlijk uitgedaagd. De schrijvers van het *Dagverhaal* hebben het allemaal braaf genoteerd: 'Hier op staat de President op, slaat met drift op de borst, zeggende: hier staat *Ysbrand van Hamelsveld*, die nimmer om lief of leed ter regter noch ter slinker zyde is afgeweken, noch zich door eenige bedreigingen deed verschrikken of vervaard maken; maar immer pal stond, zoo als aan een ieder bekend is.'[39] Bij de cruciale stemming over het Plan van Constitutie was de chaos compleet. Ook de tribune roerde zich hevig met handgeklap, luid geschreeuw en bravogeroep. '*De President* stondt over einde, bezweerende de Vergadering en de Tribunes in naam des Vaderlands, tot orde, dan alles vrugteloos.'[40]

Al deze incidenten deden Van Hamelsvelds reputatie geen goed. In de krant werd hij gehekeld en de radicale publicist Gerrit Paape zette hem te kijk als 'dien zotten Professor'.[41] Hoe goed zijn bedoelingen misschien ook waren, aan het doorbreken van de constitutionele impasse kon hij geen echte bijdrage leveren. Bij de radicale staatsgreep van 22 januari 1798 werd Van Hamelsveld samen met 21 andere Representanten gevangengezet. 'Achter de koekoeken' van het Huis ten Bosch mocht hij een halfjaar lang zijn zonden overdenken.

Doordat Van Hamelsveld zijn *Werdegang* onder woorden bracht, zien we hoe een patriots activist het echec van 1787 verwerkte. In zijn geval leidde dit tot een vorm van doemdenken, dat hij vervolgens vertaalde in een weloverwogen moderatisme met een sterk religieus moralistische toonzetting. De eenheid van de Nederlandse natie speelde voor hem steeds een belangrijke rol. Zijn *Zedelijke toestand* uit 1791 is daarmee behalve een samenvatting van het vervalsdiscours in zijn meest zwartgallige vorm (ontdaan van het daaraan eerder inherente optimisme) vooral een verbindingsschakel, in eigen land geproduceerd, tussen het patriottisme van de jaren 1780 en het moderatisme van na 1795. Dat zou nog een grote toekomst tegemoet gaan in de gedepolitiseerde verhoudingen vanaf 1800.

38 *Dagverhaal*, IV, 99.
39 *Dagverhaal*, IV, 151.
40 *Dagverhaal*, IV, 165.
41 Gerrit Paape, *De Bataafsche Republiek, zo als zij behoord te zijn, en zo als zij weezen kan: of revolutionaire droom in 1798*, 39. Zie Haitsma Mulier, 'Toekomstbeeld en geschiedschrijving van een patriot: Gerrit Paape in 1798', 151-152.

De Nederlandse Revolutie in de buitenlandse historiografie

'Lieve Hemel, wat zijn wij langzaam', verzuchtte *Gids*-redacteur Byvanck in zijn bespreking van het boek dat de Fransman Legrand in 1894 publiceerde over de Bataafse Republiek.[1] In het grondig onderzoek van onze geschiedenis waren we nog niet veel verder gevorderd dan tot de eerste jaren van Willem III, de stadhouder wel te verstaan, en in de Batavieren schenen we meer belang te stellen dan in de Bataven, aldus Byvanck. Toch zou hij willen volhouden dat 'de beteekenis dier Bataafsche geschiedenis voor onzen tijd zoo groot is, dat ze nauwlijks overschat kan worden. Ten eerste is ze niet dof en zonder luister. Ze bezit, in haar beginjaren, een krachtig element van blijdschap en opgewondenheid. Ten tweede ontdekt die historie ons het karakter van onze tegenwoordige geschiedenis.'

Het boek dat de aanleiding vormde tot deze ontboezeming kon Byvanck overigens nauwelijks bekoren, maar hij hoopte dat het tenminste zou prikkelen tot een 'hernieuwd onderzoek van een verwaarloosde periode onzer geschiedenis'. Na de soms uitvoerige commentaren van tijdgenoten was Legrands *La Révolution française en Hollande. La République Batave* eigenlijk de eerste echte monografie die over de Bataafse Revolutie verscheen.[2] Kon men het al ietwat beschamend vinden dat de auteur hiervan een Fransman moest zijn, het was zelfs een tikkeltje pikant. Legrand was namelijk niet zomaar een Fransman. Hij was de Franse gezant in Nederland en zijn historiografische interventie riep onwillekeurig herinneringen op aan de rol die zijn ambtsvoorgangers in de laat-achttiende-eeuwse Republiek hadden gespeeld. Wie evenwel een eenzijdige benadering had gevreesd, werd al snel gerustgesteld. De gezant had oprecht zijn best gedaan de Frans-Bataafse alliantie van beide kanten te laten zien. De waarde van het boek lag in het feit dat hij zich had gebaseerd op materiaal uit Franse en Nederlandse archieven. Hiermee is dan meteen vrijwel alles gezegd wat over deze monografie aan positiefs te melden valt. Legrand kwam niet veel verder dan een vrij bloedeloos relaas. De Bataafse Revolutie zag hij als een imitatie van de Franse, waartoe Frankrijk de stoot had gegeven en die door Fransen werd gecontroleerd. Hoezeer de Bataafse vrijheidszin er ook naar streefde zich te doen gelden, zijn invloed ging nooit verder dan Frankrijk goedvond. Volgens Legrand hadden de

1 Byvanck, 'Een Fransch boek over de geschiedenis der Bataafsche Republiek'.
2 Legrand, *La Révolution française en Hollande. La République Batave*. Het boek verscheen in het Nederlands onder de titel *Geschiedenis der Bataafsche Republiek*, met een waarderend voorwoord van W.H. de Beaufort.

Bataven hun revolutie zo snel mogelijk in reguliere banen moeten leiden, met name door het constitutionele compromis van 1797 te aanvaarden, zoals zijn voorganger Noël destijds had geadviseerd. Voor de gebeurtenissen van 1798 kon hij nauwelijks waardering opbrengen. Eigenlijk keurde hij alles af wat riekte naar subversiviteit of onregelmatigheid. Zijn optiek, voorzover hij die al had, was er een van geleidelijkheid en moderatisme.

Legrands boek ging direct vooraf aan een geheel nieuwe fase in de geschiedschrijving over de tijd van patriotten en Bataven, die gedomineerd zou worden door H.T. Colenbrander. Diens driedelige *De Patriottentijd* begon in 1897 te verschijnen, en vanaf 1905 zou hij in de monumentale reeks *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland* een grote hoeveelheid bronnen uit de revolutieperiode publiceren, gevolgd door een serie overzichtsstudies. Sindsdien konden buitenlandse historici materiaal uit hun eigen archieven bij Colenbrander gedrukt vinden. Voor de Fransman Albert Sorel kwamen Colenbranders bronnenpublicaties net te laat. Zijn grote werk *L'Europe et la Révolution française* verscheen tussen 1885 en 1904 in acht delen. Daarvan was het vijfde, dat handelde over de periode 1795-1799, in menig opzicht een scharnierdeel. Het bestreek de onoverzichtelijke jaren van het Directoire, waarin Frankrijk zijn grootste expansie kende. Met die onoverzichtelijkheid had Sorel overigens weinig moeite. Ook dit deel werd geheel beheerst door zijn these van een dwingende continuïteit in de Franse buitenlandse politiek van monarchie, revolutie en keizerrijk. De opkomst van de sterke man Napoleon was in dat verband een historische noodzaak om het werk van de Franse koningen - het bereiken van natuurlijke grenzen - af te maken.

Tegen dit determinisme van de *académicien* Sorel en tegen zijn verguizing van het Directoire rees in universitaire kring verzet. Samen met P. Muret kritiseerde Raymond Guyot deel V vanwege de aanpak, conclusies en verre van toereikende documentatie. Guyot oordeelde veel milder over de Directeuren en zag meer ruimte voor andere, alternatieve ontwikkelingen dan die ene die het van Sorel onvermijdelijk moest winnen. In de buitenlandse politiek bestreed hij de gedachte dat de tegenstelling tussen Frankrijk en Europa onoverbrugbaar was. Volgens hem waren er in 1797 reële mogelijkheden voor een algemene vrede in Europa. Ook zou de binnenlandse situatie niet onafwendbaar hebben getendeerd naar een militaire dictatuur.[3] Dit verschil van inzicht werkte door in de opvattingen over de Bataafse zusterrepubliek. In het licht van zijn noodlotsthese hoefde Sorel aan de Bataafse situatie maar weinig woorden vuil te maken. Voor hem markeerden de verschillende interventies van het Directoire slechts ‘les étapes d'une conquête hypocrite et d'une annexion dissimulée, à force de coups d'Etat.’[4] Nederland zat eenvoudig gevangen in de houdgreep van de Franse geschiedenis.

3 Guyot en Muret, ‘Etude critique sur “Bonaparte et le Directoire” par M. Albert Sorel’; Guyot, *Le Directoire et la paix de l'Europe*; Guyot, ‘Du Directoire au Consulat: les transitions’.

4 Sorel, *L'Europe et la Révolution française*, V, 37.

De possibilistische optiek van Guyot liet de zusterrepublieken meer ruimte voor een eigen ontwikkeling. Deze diversiteit demonstreerde hij via een vergelijking van de verschillende constituties. Daarbij wees hij met nadruk op de autochtone inbreng in de Bataafse grondwet.[5] De nieuwe Franse gezant Delacroix - die een sleutelrol zou spelen in de coup van 22 januari 1798 - kwam eind 1797 terecht in een door Bataafse radicalen gespreid bed: 'le terrain était déjà préparé pour son intervention.'[6] Hier komt het probleem om de hoek kijken van Nederlandse inbreng versus Frans dictaat, dat de discussie over de Bataafse Tijd - en speciaal die over de herkomst van de Staatsregeling van 1798 - nog lang zal beheersen. Dit kernprobleem uit de Bataafse Revolutie blijkt aldus verbonden met een twistpunt in de historiografie van de Franse: de vraag of het Directoire slechts beschouwd moet worden als een onbetekenend intermezzo, of veeleer als een vitaal keuzemoment in de geschiedenis van Frankrijk en Europa.[7] De samenhang tussen deze beide discussies is niet vrij van paradoxen: dezelfde gang van zaken die in de context van de discussie over het Directoire uitgelegd kan worden als een soepele Franse opstelling met een reële Bataafse inbreng, kan in de engere termen van het Nederlandse historiografische debat juist worden opgevat als een vorm van Frans dictaat.

De moderne historiografie van de Franse Revolutie vanaf Aulard gaf nauwelijks ruimte aan de internationale dimensie van de revolutie. Pas in de jaren 1950 ontstond daarvoor opnieuw belangstelling door de bekende these van de Amerikaan Palmer en de Fransman Godechot van een Atlantisch, democratisch of westers revolutiecomplex. De bedoeling van deze these was de Franse Revolutie te plaatsen in een brede samenhang van crisis- en revolutieverschijnselen in de laatste decennia van de achttiende eeuw, zonder haar overigens te willen declasseren.[8] Doorgaans worden Palmer en Godechot in één adem genoemd. Op zichzelf is dat niet ten onrechte, al zijn er tussen beiden wel verschillen. Palmer presenteerde een weids panorama van hervormingsbewegingen in de hele westerse wereld (vanaf 1760), die hij, ondanks alle verschillen, toch meende te kunnen vangen onder één grote 'democratische'

5 Guyot, 'Du Directoire au Consulat', 15-20. Zie voor het fenomeen van Frankrijks zusterrepublieken thans Frijhoff, Santing, Van Sas en De Valk (red.), *Atti del convegno internazionale* '*Repubbliche Sorelle*'.

6 Guyot, *Le Directoire et la paix de l'Europe*, 579.

7 Een proeve van neo-soreliaanse antikritiek op Guyot geeft Bartstra, 'Nieuwe inzichten in de geschiedenis van het Directoire-tijdperk'. Zie voorts Church, 'In search of the Directory' en Suratteau, 'Le Directoire. Points de vue et interprétations d'après des travaux récents'. Vooral in de Angelsaksische historiografie heeft een herwaardering van het Directoire plaatsgevonden.

8 Palmer, *The age of the democratic revolution*; Godechot, *La Grande Nation*. Vgl. voorts Palmer, 'Reflections on the French Revolution' en idem, 'The world revolution of the west: 1763-1801', Geïnspireerd door Braudels *Méditerranée* publiceerden Palmer en Godechot gezamenlijk een synthetiserende studie over 'Le problème de l'Atlantique du XVIIIème au XXème siècle'.

paraplu. Als Amerikaan achtte Palmer zich bij uitstek gekwalificeerd om de rol van *synthesizer* te vervullen. Thomas Paine had immers al gezegd dat Amerika 'the colony of all Europe' was.[9] Godechot pakte de problemen anders aan. Zijn thema was de revolutionaire expansie van Frankrijk tussen 1789 en 1799. Zijn optiek was veel francocentrischer en zijn boek heette niet voor niets *La Grande Nation*. Meer dan Palmer kwam hij tot een systematische vergelijking van het instrumentarium van de revolutie in de diverse landen.

Zowel voor Palmer als voor Godechot speelden de gebeurtenissen in Nederland een niet onbelangrijke rol bij het onderbouwen van hun visie. Hier was immers sprake van een land met een krachtige autochtone hervormingsbeweging die zich al voor het uitbreken van de Franse Revolutie nadrukkelijk had gemanifesteerd. In 1954 wijdde Palmer aan Nederland een voorstudie voor zijn grote werk, het bekende artikel 'Much in little'.[10] In de patriottentijd werd, zo meende hij, de tegenstelling tussen aristocraten en democraten, die in zijn verklaringsschema een centrale plaats inneemt, wellicht voor het eerst onder woorden gebracht. Bij het formuleren van zijn conceptie van een brede democratische revolutiebeweging steunde Palmer op de perceptie van sommige tijdgenoten. Onder hen figureert ook de jonge orangist Gijsbert Karel van Hogendorp, die wordt getypeerd als 'one of the most intelligent conservatives in the Europe of his generation'.[11] Waar een uitspraak van Tocqueville als motto diende voor het werk als geheel, mocht Van Hogendorp meteen daarna het democratische grondmotief van de Palmer-these formuleren. (Het is in dit licht wat merkwaardig dat C.H.E. de Wit steeds Thorbecke naar voren haalt als iemand die deze these al in de negentiende eeuw had voorvoeld. Velen in Europa en Nederland waren hem hierin voorgegaan.) Palmer beschouwde de patriotten als de krachtigste hervormingsbeweging in Europa voor de Franse Revolutie. Na erop gewezen te hebben dat alle revoluties vóór 1789 op niets waren uitgelopen en pas door toedoen van de Franse legers weer op gang konden worden gebracht, merkte hij de Bataafse Republiek aan als de belangrijkste der zusterrepublieken. De relatie tussen Frankrijk en Nederland 'was in no sense a rape, since the Batavians were more than willing to enter upon it. It rested on comparable revolutionary sentiment in both countries, but it was less a love match than a marriage of convenience'.[12]

De Bataafse Revolutie strekte soms de andere zusterrepublieken tot voorbeeld. Hoewel Godechot meer dan Palmer dacht in termen van Franse expansie, onderstreepte ook hij het belang van autochtone hervormingsprocessen. Frankrijk had meer de rol gespeeld van 'accoucheuse de nations' dan die van 'véritable créateur'.[13] In het voetspoor van Guyot wees hij op de ver-

9 Palmer, 'The world revolution of the west', 14.
10 Palmer, 'Much in little. The Dutch Revolution of 1795'.
11 Palmer, *The age of the democratic revolution*, II, 187.
12 *Ibidem*.
13 Godechot, *La Grande Nation*, I, 12.

schillen tussen de diverse constituties. De Bataafse Staatsregeling van 1798 vatte hij op als een product van min of meer vrije Bataafse discussie, zonder overigens de belangrijke rol van Frankrijk bij haar totstandkoming uit het oog te verliezen.[14]

Met de receptie van de Palmer-Godechot-these is het wat merkwaardig gesteld. Auteurs van overzichtswerken hebben er soms een handig hulpmiddel in gevonden om samenhang te brengen in een grote verscheidenheid van crisisverschijnselen. Palmer verkeerde daarbij in de aangename omstandigheid dat hij als handboekschrijver zijn eigen conceptie kon vulgariseren. Tegenover een zekere mate van acceptatie stond echter ook allerlei, vaak zeer scherpe kritiek. Een bezwaar dat inmiddels alweer gedateerd aandoet, was dat Palmer en Godechot niet hun democratisch-Atlantische conceptie de bedoeling zouden hebben gehad de NAVO van een passende historische legitimatie te voorzien. Vooral Palmer werd het standaardverwijt gemaakt dat hij de overeenkomsten tussen vaak zeer ongelijksoortige revoluties had uitvergroot zonder acht te slaan op de verschillen.[15] Franse historici kwamen met de voorspelbare kritiek dat het unieke karakter van hun revolutie verloren ging in de gelijkschakelende Atlantische optiek. Maar ook wie de gebeurtenissen in andere landen onderzocht, probeerde die al gauw af te zetten tegen het parapluconcept van Palmer. Een recent staaltje van dergelijke kritiek geeft T.C.W. Blanning in zijn mooie boek over de invloed van de Franse Revolutie op het Rijnland in de jaren 1792-1802. Dit boek is gesteld in compromisloze termen van onderdrukking en verzet en maakt met alle andere visies, waaronder de Atlantische, korte metten: 'What is portrayed by the Atlantic School as a great democratic revolution was in reality nothing more than the military expansion of the French Republic.'[16]

In Nederland heeft dit soort kritiek niet geklonken, ongetwijfeld ook omdat Palmer en Godechot Nederland zeker niet tekortdeden.[17] Achteraf mag men waarschijnlijk zeggen dat de Palmer-Godechot-these weliswaar het blikveld van de Nederlandse historiografie heeft verruimd, maar zeker geen doorbraak heeft veroorzaakt. Dat hoefde ook niet want hun conceptie sloot heel redelijk aan bij de revaluatie en rehabilitatie van de tijd van patriotten en Bataven die in dezelfde tijd in Nederland haar beslag kreeg. Tegen Colenbranders kleinerende beeld van de patriotten en Bataven als pionnen in het schaakspel van de grote politiek was al van verschillende kanten verzet gerezen. Bijvoorbeeld in Murk de Jongs biografie van Van der Capellen en in de rede waarin J.S. Theissen de prehistorie van het Nederlandse liberalisme blootlegde. Katholieke historici als Verberne en Rogier gingen vanuit hun

14 Godechot, *La Grande Nation*, II, 422-428. Vgl. ook Van Sas, 'Sister republics: The enlightened impulse, the constitutional moment, the national reflex'.

15 Op het colloquium van Bamberg (1979) heeft Palmer zelf de receptie van zijn these geëvalueerd en zich daarbij niet geheel ten onrechte beklaagd dat hem en Godechot allerlei toegespitste opvattingen in de schoenen zijn geschoven die ze in die vorm nimmer hebben gehuldigd: Palmer, 'La "Révolution atlantique" - Vingt ans après'.

16 Blanning, *The French Revolution in Germany. Occupation and resistance in the Rhineland, 1792-1802*, 13.

17 Vgl. Schaper, *De revolutie van het westen* en De Wit, 'Palmers these en de Nederlandse revolutie van de 18e eeuw, 1780-1801'.

emancipatoire optiek de positieve elementen in de laat-achttiende-eeuwse ontwikkeling accentueren. In het naoorlogse werk van Geyl werd die revaluatie tot systeem verheven. Typerend genoeg was het de oorlogservaring die Geyl in staat stelde de al te gemakkelijke analogie tussen patriotten en NSB'-ers te verwerpen en juist het echt-Nederlandse karakter van de achttiende-eeuwse progressieven te onderstrepen. C.H.E. de Wit, wiens dissertatie uit 1965 een nieuwe fase inluidde in het debat over patriotten en Bataven, verbond zijn eveneens authentiek-Nederlandse interpretatie met het lot van de radicale democraten. Hij keerde zich krachtig tegen de concepties van Colenbrander en Geyl, maar accepteerde het internationalistische perspectief van Palmer. Wat de visies van De Wit en Palmer tot op zekere hoogte gemeen hadden was het hanteren van een aristocratisch-democratisch verklaringsschema.

Tegen de achtergrond van de steeds positiever waardering van het patriottisme als een hervormingsbeweging van eigen bodem viel de verschijning van Alfred Cobbans *Ambassadors and secret agents* (1954) nogal uit de toon.[18] Hoofdpersoon van dit boek was de Britse gezant James Harris die na de Vierde Engelse Oorlog de geschonden Brits-Nederlandse relatie weer moest zien te herstellen en zich kweet van deze taak door op te treden als partijleider en financier van de orangisten. Hoewel Cobban niet onbekend was met de veranderingen die het patriottenbeeld sinds Colenbrander had ondergaan, en hoewel ook hij de diepste oorzaak van de conflicten in het binnenland zocht, was zijn boek toch puur diplomatieke geschiedschrijving met soms aanvechtbare conclusies. Vooral de peroratie doet merkwaardig aan: de winst van 1787 was volgens Cobban de redding van het Oranjehuis, dat daardoor (?) in 1813 kon terugkeren en een brug slaan tussen de constitutionele tradities van de Republiek en de nieuwe constitutionele monarchie van de negentiende eeuw. In een zuinige bespreking verweet Geyl Cobban niet ten onrechte dat hij van de binnenlandse verhoudingen maar weinig had begrepen en dat hij, door zich geheel te verlaten op buitenlandse bescheiden, in dezelfde fouten was vervallen als Colenbrander, ‘en dan nog heel wat erger’.[19]

Niettemin is deze Colenbrander redivivus erin geslaagd om andermaal - op grond van allerlei nieuwe bronnen - te laten zien hoe diep sommige vreemde gezanten betrokken waren bij de binnenlandse machtsstrijd in de Republiek en a fortiori hoe onmisbaar de internationaal-politieke dimensie is voor het verklaren van de verwikkelingen in de patriottentijd. Ook uit andere studies die gebruikmaken van diplomatieke bronnen, zoals Schulte Nordholts *Voorbeeld in de verte* (1979), valt deze les - soms tussen de regels door - te trekken.[20] Wat de ruimere diplomatieke context betreft, heeft de

18 Cobban, *Ambassadors and secret agents. The diplomacy of the first Earl of Malmesbury at The Hague*.

19 *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, IX (1955) 278-279.

20 Zie voorts Hutson, ‘John Adams and the birth of Dutch-American friendship, 1780-1782’.

Engelse historica Isabel de Madariaga nieuw licht geworpen op de gecompliceerde ontstaansgeschiedenis van de Vierde Engelse Oorlog (die weer als katalysator zou dienen voor de binnenlandse politisering in de Republiek). Zij demonstreerde dat het Verbond van Gewapende Neutraliteit - een creatieve zet van Catharina de Grote om zich op het internationale toneel te profileren - veel minder een 'nullité armée' is geweest dan wel is aangenomen.[21] De wetenschap dat Nederland zou toetreden tot dit verbond was, zoals bekend, voor Engeland reden ijlings een breuk met de Republiek te forceren en haar de oorlog te verklaren.

Ook in een boek waarin men dat misschien niet meteen zou verwachten, is de afweging van interne en externe determinanten in het proces van de Nederlandse Revolutie wat anders uitgevallen dan in de Nederlandse historiografie van de jaren vijftig en zestig steeds meer gewoonte werd. In zijn speurtocht naar *The ideological origins of the Batavian Revolution* (1973) kwam I. Leonard Leeb en passant tot een zekere herwaardering van het internationaal-politieke moment.[22] Centraal in dit boek stond het politieke vocabulaire in de tweede helft van de achttiende eeuw en dan met name de overheersend historische inhoud daarvan. Leeb constateerde dat politieke tegenstanders vaak werden verbonden door 'a common view of the past with many shared values and much agreement about its influence on the present'.[23] Dit zou een mitigerend effect op de discussie hebben gehad. Men kan zich hierbij afvragen waarom het spreken van dezelfde politieke taal tot deze conclusie zou moeten leiden. De venijnigheid waarmee werd gepolemiseerd, niet in de laatste plaats door geleerde en verlichte orangisten als Kluit en Van Goens, wijst eerder in tegenovergestelde richting.

Leebs onderzoek, dat een goed overzicht biedt van de ideologische context van de patriottentijd, staat nog in de traditie van Geyls studies over de geschiedenis als politiek wapen tijdens de Republiek. (Het werd voltooid onder supervisie van Geyls leerling J.W. Smit.) In het vierde deel van zijn *Settecento riformatore* (1984) heeft de Italiaanse historicus Franco Venturi de politieke ideeën in de Republiek tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw in een veel breder, kosmopolitisch kader geplaatst. *Settecento riformatore* is in zekere zin te beschouwen als een pendant van Palmers *The age of the democratic revolution*, met dit fundamentele verschil dat de laatste decennia van de achttiende eeuw niet worden beschreven als de aankondiging van een nieuwe tijd, maar veeleer in termen van de 'decline and fall' van het *ancien régime*. Al in zijn *Trevelyan-Lectures* van 1969 toonde Venturi zich overtuigd dat het meer de moeite zou lonen 'to follow the involvement, modifications and dispersion of the republican tradition in the last years of the eighteenth century' dan de opkomst van de democratische gedachte te onderzoeken. In zijn nieuwste werk schenkt hij dan ook uitgebreid aandacht aan de crisis in

21 De Madariaga, *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780*.
22 Leeb, *The ideological origins of the Batavian Revolution*.
23 Leeb, *The ideological origins of the Batavian Revolution*, 5.

de Republiek, die geïnspireerd wordt beschreven vanuit de rijke - maar nog altijd onvoldoende geëxploreerde - contemporaine publicistiek.[24] Behalve Venturi heeft ook een andere kenner van het klassieke republicanisme, de Amerikaan John Pocock, zijn oog op Nederland laten vallen. In het licht van zijn bekende these over de doorwerking van het 'Machiavellian paradigm' in de Anglo-Amerikaanse politieke theorie van de zeventiende en achttiende eeuw heeft hij voorgesteld ook het politieke denken in de Republiek te confronteren met een dergelijk model. In een eerste reactie heeft E.H. Kossmann Pococks suggesties weliswaar verwelkomd als een middel om de in Nederland vastgelopen discussie over de late achttiende eeuw weer open te breken, maar meteen plaatste hij toen al een vraagteken bij de concrete toepasbaarheid van het aangeboden interpretatieschema. Deze twijfels heeft hij inmiddels nader uitgewerkt, met als conclusie dat er inderdaad significante verschillen zijn tussen dat model en de Nederlandse situatie. Zo wordt bijvoorbeeld de voor Pococks paradigma cruciale associatie tussen grondbezit en actief burgerschap in de Republiek niet aangetroffen.[25]

Te beginnen met Palmer en Godechot werd vanaf de jaren 1950 internationaal herhaaldelijk de aandacht gevestigd op de Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw. Geyls visie kwam in Engelse en Franse vertaling beschikbaar, De Wit presenteerde de zijne op het *Occupants-Occupés*-colloquium van 1968 in Brussel.[26] Leebs dissertatie verscheen in 1973. Vier jaar later werd de internationale historische wereld definitief wakker geschud door Simon Schama's *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands, 1780-1813*, een monumentaal werk van meer dan zevenhonderd bladzijden dat zowel kwantitatief als kwalitatief alles wat buitenlanders tot dusver over dit thema hadden geschreven in de schaduw stelde.[27] Schama's boek was puur, ja bijna agressief narratief van opzet en verscheen op een moment toen verhalende geschiedschrijving opnieuw in de mode kwam en in de Franse historiografie het evenement werd herontdekt.[28] Ongetwijfeld heeft deze samenloop van omstandigheden ertoe bijgedragen dat *Patriots and liberators* internationaal sterk de aandacht heeft getrokken. Van de lotgevallen van patriotten en Bataven, zo vaak afgeschilderd als een armzalige vertoning,

24 Venturi, *Settecento riformatore, IV, La caduta dell Antico Regime (1776-1789)*, 2, 'Il patriottismo repubblicano e gli imperi dell'Est, 504-614'; Venturi, *Utopia and reform in the Enlightenment*, 90.

25 Pocock, 'The problem of political thought in the eighteenth century. Patriotism and politeness'. Kossmanns eerste commentaar, *Theoretische geschiedenis*, 9 (1982) 29-36. Daarnaast Kossmann, 'Dutch Republicanism'. Inmiddels heeft Klein *Patriots republikanisme* veel nieuw licht geworpen op dit vraagstuk.

26 Geyl, 'The Batavian Revolution, 1795-1798'; Geyl, *La Révolution batave, 1783-1798*; De Wit, 'La République batave, 1795-1805'.

27 Schama, *Patriots and liberators*.

28 Vgl. Stone, 'The revival of narrative. Reflections on a new old history' en Nora, 'Le retour de l'événement'.

maakte Schama een wervelende show. Hij was zijn werk begonnen in de verwachting in de Bataafse cliëntstaat de ontwikkelingen uit de *Grande Nation* weerspiegeld te vinden. Onderzoek in Parijs deed hem echter besluiten deze hypothese om te keren, uit te gaan van het autonome karakter van de gebeurtenissen in Nederland en deze eigenheid te confronteren met de brute machtspolitiek van de Fransen. Dit bracht hem vanzelf in het spoor van de meer recente Nederlandse geschiedschrijving, met name dat van De Wit, wiens interpretatie hij in grote trekken volgde. Evenals De Wit onderstreepte Schama de continuïteit tussen patriotten en Bataven en had hij geen behoefte aan Frankrijk als Hogeschool der Revolutie om de radicalisering van de Nederlandse hervormingsbeweging tussen 1787 en 1795 te verklaren.

Dat bij Schama 'l'histoire-récit' het weer helemaal wint van 'l'histoire-problème' is zowel de sterke als de zwakke kant van zijn boek. Het verhaal is meeslepend maar vaak ook verhullend geschreven. Iets meer analyse was wel wenselijk geweest. Soms lijkt het alsof Schama hete historiografische hangijzers in de eerste plaats beschouwt als uitnodiging voor een sierlijke verbale slalom. Dat blijkt bijvoorbeeld bij zijn behandeling van de radicaal-democratische fase van januari tot juni 1798, het voornaamste interpretatieve schibbolet uit de revolutieperiode. De eerste coup van 1798, de radicale van Vreede en de zijnen, betitelt hij als een 'unnecessary revolution', omdat het werk van de eenheid binnenskamers al zover was gevorderd dat het ook zonder die drastische ingreep zijn beslag zou hebben gekregen. Daardoor wordt de tweede staatsgreep van juni, die het radicale personeel aan de kant zette maar de unitaire staatsregeling handhaafde, onwillekeurig een soort terugkeer op de weg van voor januari en krijgt de radicale fase van de revolutie het karakter van een intermezzo. Wanneer Schama vervolgens de periode beschrijft van juni 1798 tot de 'nationalisering' van de revolutie in 1801, blijkt dat de nog maar net gerealiseerde eenheid van meet af aan blootstond aan uitholling van binnenuit en dat de veerkracht van de oude kleinschalige structuren nog allerminst gebroken was. Hierdoor ontkracht Schama zijn eigen stelling van een immanente unitaire dynamiek weer enigszins en komt hij, hoezeer de accenten en de waardering ook verschillen, soms verdacht dicht in de buurt van een gradualistische interpretatie à la Geyl. Daarin worden alle revolutionaire plooien gladgestreken en opgenomen in de continuïteit van de Nederlandse geschiedenis.

Behalve Geyl maakt ook Colenbrander impliciet een zekere comeback, doordat in Schama's relaas de internationale verhoudingen weer een belangrijke rol spelen. Uitgebreid schenkt hij aandacht aan de vaak dwingende context van de grote politiek en aan de nauwelijks te overschatten betekenis van de factor oorlog. Regelmatig herinnert hij aan de asymmetrie in de Frans-Bataafse machtsrelatie: 'the alliance and war which had made the Batavian Republic possible was, at the same time, the limiting condition of

its viability.'[29] Men kan dus constateren dat in Schama's dikke boek behalve de visie van De Wit ook opvattingen van Geyl en Colenbrander een plaats hebben gevonden. Daarentegen heeft zijn eigen archiefonderzoek, hoe interessant en uitgebreid ook, op hoofdpunten nauwelijks tot nieuwe inzichten geleid: het dient voornamelijk ter verfraaiing en aanvulling van wat uit de Nederlandse literatuur al bekend was. Zo dringt zich de paradoxale conclusie op dat *Patriots and liberators* - het onbetwiste hoogtepunt van de buitenlandse bijdragen aan de geschiedschrijving van de achttiende-eeuwse Nederlandse Revolutie - nog het best gekarakteriseerd kan worden als een werk van synthese, waarin de resultaten van een eeuw autochtoon Nederlandse geschiedschrijving en -vorsing zijn geïntegreerd.[30] Schama kon de parochiale problemen van patriotten en Bataven alleen voor het forum van de internationale historiografie brengen door intensief gebruik te maken van de Nederlandse geschiedschrijving sinds Colenbrander. Wat in de buitenlandse vakpers vrijwel unaniem is toegejuicht als een revolutionair nieuwe visie lijkt dan veeleer een fraaie apotheose.

29 Schama, *Patriots and liberators*, 652. Met zijn hernieuwde belangstelling voor de internationale machtsverhoudingen in deze periode staat Schama niet alleen. Zie tevens Ellliott, *Partners in revolution. The United Irishmen and France*. Vergelijk ook hoe de eigen dynamiek van het internationale systeem gehanteerd wordt als een verklaringsfactor bij het analyseren van revolutionaire processen in Skocpol, *States and social revolutions. A comparative analysis of France, Russia and China*.

30 Speciale vermelding verdient nog het vernieuwende onderzoek van de Amerikaanse historicus Wayne Ph. te Brake naar de aard van het politieke conflict in de jaren 1780, de sociale participatie en de rol van politiek geweld. Hij ziet de patriottenbeweging als 'at bottom, a series of municipal revolutions' en komt in zijn analyse van het patriottisme in Deventer tot interessante conclusies over de rol van de gilden bij het op gang brengen van de politisering. Te Brake, *Regents and rebels. The revolutionary world of an eighteenth-century Dutch city* en idem, 'Popular politics and the Dutch Patriot Revolution'.

Bataven

Scenario's voor een onvoltooide revolutie, 1795-1798

Het maken van een revolutie is vaak niet eens het grootste probleem. De echte moeilijkheden beginnen pas de volgende dag: als de vraag rijst wat er met het behaalde succes gedaan moet worden. De Bataafse Revolutie was wat dat betreft geen uitzondering. De patriotten hadden al hun aandacht gericht op het omverwerpen van het stadhouderlijke regime zonder echter een behoorlijk 'Plan der Omwenteling', een blauwdruk voor de nieuwe orde, op te stellen.[1] Nadat de Fransen de patriotten hun langverbeide revolutie in de schoot hadden geworpen, had men nog ruim drie jaar nodig om uit te maken wat die Omwenteling eigenlijk inhield. Pas daarna kon een proces van consolidatie en normalisering beginnen.

De politieke discussie van die drie jaar is notoir moeilijk in kaart te brengen.[2] De vaak gemaakte indeling in unitarissen en federalisten kijkt alleen naar het probleem van de staatsvorm en dekt dus maar een deel van de politieke realiteit; die in democraten en moderaten is veel bruikbaarder, al is de scheidslijn tussen beide groepen vrij moeilijk te trekken. Termen als 'aristocraten', 'jacobijnen', 'anarchisten' en 'terroristen' kunnen als typische scheldnamen buiten beschouwing blijven. Het best hanteerbaar is misschien nog wel het onderscheid in revolutionairen en moderaten. Dit werd in de tijd zelf, naar mijn indruk, het meest gebruikt.[3] Daarbij lag het accent vaak meer op tactiek en op methode dan op politieke inhoud. Maar ik zal al deze benamingen zo min mogelijk gebruiken en proberen het politieke debat van die jaren in veel globalere zin te benaderen: vanuit de verschillende politieke scenario's die toen werden ontworpen voor het voltooien van de revolutie.

In al die scenario's speelden de ervaringen uit het recente verleden een belangrijke rol. Uiteraard probeerde men in de jaren 1795-1798 lessen te trekken uit de eigen patriottentijd en uit de revolutie die zich inmiddels in Frankrijk had voltrokken. Maar misschien nog wel belangrijker was dat dit Bataafse debat daarmee ook de hervormingstendenties in de Nederlandse samenleving voortzette die al sinds de jaren zestig gaande waren en die allereerst zijn op te vatten als een proces van culturele natievorming. Steeds zien we daarbij dat universele waarden (of het nu het verlichtingsideaal is van deugd, kennis en geluk of het revolutionaire parool van vrijheid, gelijkheid

1 Appelius, *De staatsomwenteling van 1795*, 9, 14.
2 Vgl. Geyl, 'De Bataafse revolutie'; De Lange, 'Revolutie en democratie'.
3 Zie bijvoorbeeld Appelius, *De staatsomwenteling van 1795*, 45; Vreede, *Verandwoording*, 4; *De Democraten*, I, 222, 8 december 1796.

en broederschap) pas goed aanslaan wanneer en doordat ze worden genationaliseerd.

Voorbereidende oorzaken

Toen J.H. Swildens in 1795 de 'voorbereidende oorzaken' van de Bataafse Omwenteling in kaart bracht, onderscheidde hij vier fasen: de vroegste oorzaken sedert dertig jaar (dus sinds de jaren zestig), de latere gelegen in de jaren 1780-1787 (dus de patriottentijd), de nadere van 1787-1793 en ten slotte de allernaaste en de Franse oorzaken.[4] De patriottenbeweging van de jaren tachtig achtte Swildens ondenkbaar zonder ''s Volks toegenomene Verlichting omtrent zyne waare belangen' (een 'algemeene deugdsaame oorzaak') die eraan vooraf was gegaan: 'De akker was toebereid, en door de achtbaarste en heiligste middelen, namelyk door de weetenschappen, van welke byzonder te roemen zyn de oekonomie-kunde, die tot de menschkunde, en de menschkunde die tot alles opleidt.' Zuiverder en deugdzamer oorzaken van ons toenmalig 'Patriotismus ter Grondwettige Herstelling' waren nauwelijks denkbaar.

Swildens' ontrafeling van het oorzakencomplex van de Bataafse Revolutie (die qua opzet doet denken aan Lawrence Stones bekende model van *pre-conditions, precipitants* en *triggers*[5]) is zeer zorgvuldig. Terecht laat hij zijn 'voorbereidende oorzaken' beginnen in de jaren zestig, al werkt hij, jammer genoeg, juist die vroegste fase nauwelijks uit. In de jaren zestig zien we hoe de Verlichting zich ontwikkelt tot een uitgesproken Nederlandse Verlichting en zich in die gedaante ook een groot (burger)publiek verwerft. De burgerij wordt zelfbewuster zonder dat dit zich overigens vertaalt in de ambitie om hoger op de maatschappelijke ladder te klimmen. Ieder lijkt juist op zijn bij voorbaat vastgestelde trede het uiterste te willen doen om de samenleving (en daarmee dus ook zichzelf) tot nut te zijn. Dit verlichte vaderland was op het oog een uiterst harmonieuze samenleving. Toch lag de mogelijkheid van conflict dicht onder de oppervlakte, want het ideaal had onmiskenbaar ook iets dwingends: de nationale Verlichting was ook 'Nederlands *verpligting*', om een titel van Wolff en Deken uit 1779 aan te halen.[6]

Tijdens de patriottentijd maakte dit harmoniemodel plaats voor een cultuur van conflict. De samenleving werd - vooral vanaf 1785 - verscheurd door een steeds fellere politisering. Opvallend hierbij is dat naarmate de binnenlandse tegenstellingen zich toespitsten, veel goede patriotten openlijk terugverlangden naar het ideaal van het harmonieuze, verlichte vaderland. Hun geluid was in de jaren 1785-1787 echter minder sterk dan dat van de militante activisten, die hun patriottisme bijvoorbeeld uitdroegen in de burgerwapening. Maar het bleef klinken, ook na de Restauratie van 1787, toen

4 Swildens, *Politiek belang-boek*, 26-40.
5 Stone, *The causes of the English Revolution*.
6 Betje Wolff en Aagje Deken, *Nederlands verpligting tot het handhaaven der nuttige maatschappyen en genootschappen in ons vaderland* (1779).

als een oproep aan de orangisten tot verzoening. Sommige orangisten, zoals de nieuwe Hollandse Raadpensionaris Van de Spiegel, die zelf ook gedreven werd door het ideaal van het verlichte vaderland, wilden daarop ingaan en, zoals Cicero dat had uitgedrukt, 'het geheugen der tweespalt door een eeuwig vergeeten' uitwissen.[7] Anderen waren minder vergevingsgezind en uit op reactie zo niet contraterreur. Orangistisch-conservatieve theoretici als Kluit en Luzac, die jaren tegen de stroom hadden opgeroeid, lieten nu niet na hun gram en hun gelijk te halen.

Gewapend met een keur van klassieke en meer recente voorbeelden hield Luzac in zijn brievenserie over *De voor- en nadeelen van den invloed des volks op de regeering*, geschreven tussen 20 oktober 1787 en 6 mei 1789,[8] een scherp requisitoir tegen de patriotten. Met de oproep tot 'rust, vreede, harmonie, eenigheid, verzoening' die nu alom klonk, was hij het fundamenteel oneens. Dat zou het conflict van de afgelopen jaren reduceren tot - en sanctioneren als - een aanvaardbaar politiek verschil van mening terwijl de ambities van de patriotten in feite revolutionair waren geweest. 'Men wil', zo schreef Luzac, 'dat men van alle kanten en van alle zyden elkanderen de hand van Broederschap toereike en de Vriendschap aanbiede, en als 't ware omhelze'. Maar hij deed daar niet aan mee: 'zy hebben 't zelfs op myn leeven toegelegd, my aangerand, gesmeeten, getrapt, en nu zal ik die guiten onder myne Vrienden gaan tellen; de hand van Broederschap geeven? waar wil, waar moet het heen met zulke begrippen?'[9] Punt voor punt bestreed hij het ideaal van de nationale Verlichting zoals de patriotten dat hadden geannexeerd en gepolitiseerd. Wat hem vooral tegenstond, was de mateloze pretentie van de patriotten: hun idee dat ze de Republiek er moreel, economisch en politiek wel even bovenop zouden helpen. Het leek hem wat veel gevraagd wanneer lieden als trafikanten, suikerbakkers en kleermakers over staatszaken moesten gaan oordelen. En ze konden daartoe ook niet 'verlicht' worden, want 'om verlicht te kunnen worden, dient men vatbaar voor het licht te zyn'.[10]

Van wat de 'nationale *verlichters*' te berde brachten, was Luzac niet erg onder de indruk: 'Nergens vindt men by hen eenig gering blyk van staat- en historiekunde; van gevatheid op juiste redeneeringen; van doordringendheid in de uitzichten; van klaare en duidelyke begrippen van den aart eener burgermaatschappy. Zy schynen, als 't ware, met geblinde hersenen hunne gedachten uit een modderpoel van denkbeelden geschept te hebben, die allen onder elkanderen verward liggen; die zy 't vermogen niet hebben van te onderscheiden noch onderscheidenlyk voor te draagen; en die, hoe zy die ook met pronk mogen opschikken, en met glans doen voorkomen, echter, van naby ingezien, overal de blyken van vermorsing, van zwadder, van venyn, en andere vuiligheeden doen doorsteeken.'[11] Ook de genootschappen

7 Boogman, *Raadpensionaris L.P. van de Spiegel*, 59.
8 [Elie Luzac], *De voor- en nadeelen van den invloed des volks op de regeering*.
9 *Ibidem*, III, 84.
10 *Ibidem*, II, 18.
11 *Ibidem*, II, 24-25.

- letterkundig en anderszins - die ze ter opbeuring van het vaderland hadden gesticht, konden geen indruk op hem maken. Onze voorouders hadden dit soort genootschappen ook niet gehad: die praatten minder en deden meer.[12] Zo verwierp Luzac met het patriottisme als politieke beweging in feite ook de brede niet-politieke vaderlandcultus van de jaren zeventig waaruit zij voortkwam.

Voortgaande politisering

Door de Franse Revolutie verloor de patriotse hervormingsbeweging onvermijdelijk iets van haar authenticiteit: het Franse voorbeeld (zowel positief als negatief) zou het politieke debat en bedrijf in de Republiek evident beïnvloeden. Toch kan men volhouden dat de eigen tradities en vooral ook de eigen recente ervaringen krachtig genoeg waren om ook deze invloeden te nationaliseren. Juist dankzij de culturele natievorming en de verlichte vaderlandcultus van de jaren zeventig en de politieke leerschool van de patriottentijd wist men de Bataafse Revolutie ook werkelijk tot een volbloed *Bataafse* revolutie te maken.

Na de korte maar heftige Oranjereactie van de jaren 1787-1788 werd er door de patriotten al snel (en maar half in het verborgene) weer druk gepolitiseerd, met name in leesgezelschappen en sociëteiten. Typerend genoeg was de Amsterdamse sociëteit Doctrina (de gedepolitiseerde reïncarnatie van de Vaderlandsche Sociëteit) het toneel waar Wiselius in 1793 afscheid nam van het *ancien régime* van de Republiek en van het patriotse program van Grondwettige Herstelling.[13] Hij lanceerde een frontale aanval op de Unie van Utrecht, dat 'pronkstuk van Nederland'. De Unie werd nu niet langer gepresenteerd als een in beginsel ideale, zij het op onderdelen te verbeteren grondslag van de staat, maar als een voor geheel andere doeleinden opgesteld stuk, intern tegenstrijdig, als staatsinrichting volmaakt ontoereikend en bovendien op wezenlijke punten ook nog niet uitgevoerd. En met een karakteristiek gebrek aan historisch besef en begrip klaagde hij over 'der voorouderen onkunde, aangaande de echte grondslagen der burgermaatschappij, de vrijheid, en de volksregten'.[14] Geheel in lijn met het program van de democratische patriotten herschreef Wiselius de vaderlandse geschiedenis als een voortdurende aristocratische samenzwering maar tegelijk ook - en dat was nieuw - als een soort historische opdracht tot eenwording, zowel van de natie als van de staat.

Niet zonder ironie richtte Wiselius zich tot Pieter Paulus, die in de jaren zeventig een lovend commentaar op de Unie had gepubliceerd: in plaats van zijn gaven te verspillen aan het verklaren van de Unie had hij beter kunnen uitleggen hoe het bondgenootschappelijk stelsel er eigenlijk zou moeten uit-

12 *Ibidem*, III, 159.
13 Wiselius, *De staatkundige verlichting der Nederlanderen*. Vgl. Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek*, 74-78.
14 Wiselius, *De staatkundige verlichting der Nederlanderen*, 193.

zien om het geluk en de welvaart van het volk te verzekeren.[15] Maar ook Paulus zat niet stil. Waar Wiselius nog afrekende met het verleden, richtte hij, in hetzelfde jaar 1793, de blik al op de toekomst. Hij verschafte de leesgezelschappen uitgebreide gespreksstof met zijn *Verhandeling over de vrage: in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zijn?*, een theoretisch vertoog dat al gauw een programmatisch geschrift voor de herrijzende patriottenbeweging werd en in korte tijd een absolute bestseller. De auteur werd zelfs geroemd als 'de tweede Apostel Paulus, de edele menschenvriend'.[16] In het voorwoord bij de vierde druk (uit 1794) durfde deze zich nog wat meer bloot te geven door als zijn medeapostelen bekend te maken: Sieyès, Thomas Paine en James Mackintosh (die Burke had bestreden in zijn *Vindiciae Gallicae*),[17] Hij benoemde zichzelf daarmee tot de Nederlandse exponent in het grote internationale debat voor en tegen de Franse Revolutie. Dat was tevens in meer algemene zin een debat over de maakbaarheid van de samenleving tegenover de waarde van het historisch gegroeide en over de onverbrekelijke band tussen verleden, heden en toekomst, zoals Burke die had beleden. Kort gezegd: het was een debat tussen progressieven en conservatieven.

Waar zijn burkeaanse tegenpool in eigen land, Adriaan Kluit, betoogde dat Nederland de door Frankrijk geproclameerde rechten van de mens al sinds mensenheugenis kende,[18] verbond Paulus het patriotse programma nu met universele, grensoverschrijdende idealen. Toch bleef hij door zijn algemeen-christelijke toonzetting en argumentatie onmiskenbaar binnen de tradities van de Nederlandse Verlichting. Volgens Swildens had hij de gelijkheidsgedachte zelfs bewust in dit 'christenkleedje' gehuld om de beoogde Bataafse Revolutie, ook al zou die tot afbraak van het bestaande en oprichting van iets geheel nieuws leiden, bij het volk aannemelijk te maken.[19] Dit is waarschijnlijk al te samenzweerderig gedacht: Paulus continueerde eenvoudig de beproefde tactiek van het nationaliseren van universele principes.

Federalisme

Dit brengt ons terug bij het begin van de Bataafse Revolutie en bij Joan Henrik Swildens, de brave patriot, die zich in 1795 zulke zorgen maakte over wat er met die revolutie, die hij zeker ook als zijn revolutie beschouwde, zou gaan gebeuren. We zijn nu misschien in staat zijn 'probleem' wat scherper te definiëren. Het onvoltooide karakter van hun revolutie dwong de Bataven tot het ontwerpen van scenario's voor die voltooiing. In elk van die scenario's - ik zal er vier onderscheiden - gaf men zich rekenschap van het recente proces van culturele en vervolgens ook politieke natievorming in Nederland.

15 *Ibidem*, 189, 203.
16 Goslinga, *De rechten van den mensch en burger*, 50.
17 Paulus, *Verhandeling ever de vrage: in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zijn? en welke zyn de regten en pligten, die daaruit voordvloeien?* (4e dr., 1794) vi-vii.
18 [Kluit], *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gemaande rechten in Nederland* (1793).
19 Boeles, *De patriot J.H. Swildens*, 231. Vgl. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger*, 49-52.

De praktische realisering en institutionalisering van het verlichte vaderlandideaal werd een hoofddoel van de Bataafse Omwenteling. Daarmee was echter nog lang niet alles gezegd. Over de manier waarop en de weg waarlangs men dat doel moest bereiken, konden de meningen sterk uiteenlopen. Men greep daarbij vaak terug op ervaringen en herinneringen uit de afgelopen dertig jaar, en op bepaalde fasen uit die ontwikkeling, zowel om daarbij aan te sluiten als om eerdere fouten te vermijden. Daarnaast hield ieder natuurlijk minstens een half oog gericht op de Franse Revolutie.

Swildens - want hijzelf is de auteur van mijn eerste scenario, in zijn *Politiek belang-boek voor dit provisioneel tydperk* - liet er geen twijfel over bestaan dat hij onberispelijke patriotse papieren en daarom recht van spreken had. Hij noemde zichzelf een 'Republikeinsch patriot' maar op zijn 'eigen voetstuk'.[20] Aan dat eigen voetstuk ontleende hij ook een eigen mening die men federalistisch mag noemen mits men aan dat begrip een gevoelswaarde geeft die uitstijgt boven alleen een bepaalde visie op de staatsvorm.

Swildens nam de draad van 1787 weer op en pleitte opnieuw voor Grondwettige Herstelling. Dat pleidooi had uiteraard niet meer de vanzelfsprekendheid van de jaren tachtig, gezien de nu alom klinkende verwerping van de Unie als een gotisch wangedrocht. Swildens vroeg zich evenwel af of er thans niet te veel 'gegotiseerd' werd en meende dat de bijnaam 'Gotisch staatsgebouw' te zeer als een scheldnaam werd gebruikt.[21] Swildens' ideeën over de staatsvorm stonden geheel in dienst van het ideaal van het verlichte vaderland. Daarbij dacht hij met name aan de nog ongebroken harmonie van de jaren zeventig. In zijn eigen woorden: nooit was het land rijker of ruimer van huiselijk geluk geweest dan juist toen, aan de vooravond van de patriottentijd.[22] We kunnen deze uitspraak 'controleren' aan de hand van zijn beroemde *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* uit 1781 (maar al enkele jaren daarvoor geschreven). Daar straalt ons inderdaad een bijna arcadisch vaderlandbeeld tegemoet.[23] Het idee (de mythe, zoals we zagen) van een vaderland in verval staat er geheel in het teken van de mogelijkheden tot herstel: de jeugd wordt in feite een zeer zonnige toekomst voorgespiegeld. Vijftien jaar later is die zonnige toekomst treurig genoeg een zonnig verleden geworden, waarnaar Swildens nostalgisch terugverlangt als naar een voorgoed verloren wereld, een *ancien régime*.

Zonder het patriottisme van de jaren tachtig te willen verloochenen (het steunde immers op de edele en deugdzame oorzaak van 's volks toegenomen verlichting) was Swildens toch in zekere zin tot inkeer gekomen. Want in de jaren tachtig was hij een ijverig patriot geweest, die onder meer had verkondigd dat het patriottisme een drift was waarbij exces tot eer strekte.[24] En vrijwel zeker is ook de sterk nationalistisch getoonzette inleiding van de *Grond-*

20 Swildens, *Politiek belang-boek*, 117; vgl. 65.
21 *Ibidem*, 24, 64.
22 *Ibidem*, 27.
23 Swildens, *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd*.
24 Boeles, *De patriot J.H. Swildens*, 67.

wettige Herstelling (1784) door hem geschreven. Nu, in 1795, merkt hij op dat wij terug moeten van de 'roemryke begrippen en wenschen des patriotschen geestdrifts' naar de 'niet minder roemryke begrippen en wenschen der onveranderlyke patriotsche reden'.[25]

Bij dit alles speelt de ervaring op afstand van de Franse Revolutie een belangrijke rol. Weliswaar had Frankrijk sedert Thermidor ook in het 'terug treden' het goede voorbeeld gegeven, aldus Swildens,[26] maar verder was hij toch weinig gecharmeerd van alles wat Frans was. Hij betreurde de 'herdooping' van goed Hollandse termen als 'vroedschap' en 'besluit' in 'municipaliteit' en 'decreet', en haalde zijn neus op voor neologismen als 'organiseren' en 'acclamatie'. Wat het laatste betreft: 'onze landaart van ryp beraad kende nooit zulk een ding, had er dus ook geen woord voor'.[27]

Het idee van een schone 'theöretieke' staatsregeling en een algehele herstichting had voor hem niets aanlokkelijks. (Hij was nergens zo bang voor als voor 'fraaye theörien', omdat die 'altyd kort en treffend, en daarom algemeen inneemend kunnen zyn'.[28]) Voor een eenheidsstaat naar Frans model achtte hij Nederland per definitie ongeschikt: een dergelijke 'gemonarchiseerde Republiek' paste niet bij ons nationale karakter en de originele Nederlandse vrijheid.[29] 'Wy Nederlanders moeten uit *eigen* oogen zien; en kunnen het ook zeer wel.' Wij hebben 'geene van elders gehaalde gronden tot toetssteen, noch uitheemsche wonderspreuken of gezegdens, hoe schoon ook, tot nadruk van nooden'.[30]

Swildens beschouwde de Nederlandse natie nadrukkelijk als een eenheid. 'Het *Vereenigde Nederlans* is myn Vaderland', had hij de jeugd al in zijn A-B boekje uit 1781 voorgehouden. Hieruit volgde voor hem echter allerminst dat die ene Nederlandse natie dan ook in het keurslijf van een eenheidsstaat gedwongen moest worden. 'Plaatselyke zorg' bood de grootste zekerheid voor het voortbestaan - ook in de meest letterlijke zin - van de Republiek, en die plaatselijke zorg dreigde ernstig te worden aangetast bij de vernietiging van de provinciale soevereiniteit.[31] 'Confoederatieve eenheid' en een 'voortduurende mandataire betrekking' tussen de diverse bestuurslagen (lokaal, provinciaal, nationaal) achtte Swildens essentiële kenmerken van een bij ons land passende gemenebestregering. Liet men het principe van last en ruggespraak los, dan regeert feitelijk 'het begrip der meerderheid uit zich zelfs en op zich zelfs, en verdwynt dus de eigenlykheid der betekenis van gemeenebest-regeering, en word in effect (ik herhaal *in effectu*,) eene begripregeering van een collectief ligchaam, dat eigenlyk op zich zelfs regeert'.[32] Hij

25 Swildens, *Politiek belang-boek*, 135.
26 *Ibidem*, 136.
27 *Ibidem*, 99-103.
28 *Ibidem*, 167.
29 *Ibidem*, 110, 148; Swildens, *Zes-daagsche staats-brief* (1796) 30-31. De *Zes-daagsche staats-brief* sluit zowel chronologisch als qua argumentatie direct aan bij het *Politiek belang-boek*.
30 Swildens, *Politiek belang-boek*, 42.
31 Idem, *Zes-daagsche staatsbrief*, 6-11.
32 *Ibidem*, 28-30.

voegde hier nog een mooi gelegenheidsargument aan toe: zeven staatshuishoudingen konden heel wat meer brave huisgezinnen een bestaan geven dan één.[33]

Eendracht beschouwde Swildens als de eerste vaderlandse deugd, als de ziel van alles.[34] Partijtegenstellingen achtte hij uit den boze: 'men verfoeye, men doeme den party-haat, zo wel rechts als lings, dat is van *alle* partyen; omdat party-haat den éénen mensch tot 's anderen duivel maakt'.[35] Zijn betoog uit 1795 impliceerde een nationale verzoening tussen alle partijen, inclusief de orangisten. Als voorbeeld hoe het niet moest, noemde hij de restauratieperiode van 1787 tot 1793: jaren van gemiste kansen en verkeerde daden.[36] Nu de kans op nationale verzoening zich opnieuw aandiende, mochten de patriotten die niet voorbij laten gaan.

Met dit al kwam Swildens tot een authentiek conservatieve stellingname: pragmatisch, anti-theoretisch, ietwat nostalgisch, steunend op ervaring en ondervinding. Hiermee is het toch een heel ander geluid dan dat van iemand als Luzac. Diens verlichte conservatisme was tijdens de Restauratie juist verhard tot een soort gelijkhebberig revanchisme. Daarentegen sluiten zijn opvattingen wel weer aan bij die van Raadpensionaris Van de Spiegel, die op zijn manier ook dacht in termen van vaderland, Verlichting en verzoening.[37] Swildens' scenario voor het voltooien van de revolutie kwam neer op het afmaken van het verlichte hervormingskarwei uit de jaren zeventig en tachtig, maar dan wel in goede harmonie en zonder de uit de hand gelopen politisering van de patriottentijd.

Moderatisme

Wanneer we naar het midden van het politieke spectrum opschuiven, treffen we daar de onvermijdelijke moderaten, en met hen Rutger Jan Schimmel-penninck, het vleesgeworden moderatisme. Als voorzitter van de provisionele stadsregering van Amsterdam schreef hij de befaamde proclamatie van 11 februari 1795 die men als het beginselprogramma van de moderaten mag beschouwen.[38] Het stuk maakt meteen ook duidelijk waarom de moderaten vaak een schipperende beginselloosheid werd verweten: hun doel bleef nagenoeg verborgen achter de middelen waarmee men dat doel trachtte te bereiken. Nu de Omwenteling een feit was, wilde Schimmelpenninck de situatie zo snel mogelijk normaliseren en de revolutie 'nationaal' maken. Haat en wraakzucht achtte hij geen richtsnoer voor politiek handelen. Edelmoedigheid en rechtvaardigheid dienden voorop te staan. Hiermee stond of viel het

33 *Ibidem*, 22-23.
34 Swildens, *Vaderlandsch A-B boek*, lemma *Eendragt; Politiek belang-boek*, ii.
35 Swildens, *Politiek belang-boek*, 118.
36 *Ibidem*, 28-30.
37 Vgl. Boogman, *Raadpensionaris L.P. van de Spiegel*. Over de verwantschap tussen federalisten en orangisten Kossmann, *Lage landen*, 52.
38 Afgedrukt in Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, I, 42-49.

vaderland: ‘Het systema van schrik, hetwelk thans geheel uit de Fransche Republiek verbannen is, kan op ons plekje gronds geen oogenblik geduld worden, zonder ons voor altoos te bederven. Ons Staatsgestel, onze plaatselijke gelegenheid, onze betrekkingen van koophandel, dat al is veel te teeder om herhaalde tooneelen van geweld en afwisselende staatsschokken te kunnen verduren.’

De leer van vrijheid en gelijkheid moest deze revolutie op een gelukkige wijze kunnen voltooien. Vroegere staatsgeschillen in de Republiek waren slechts geschillen geweest tussen kabaal en kabaal, tussen deugnieten en deugnieten. Het ‘Volk had er geene rol in, of alleen de rol van misleiden; thans is het de groote zaak des volks zelve, waaraan wij, waaraan gij allen moet arbeiden. Het is tegenwoordig geene cabaal die zegepraalt, maar het is de Natie zelve, die overwint. Niet het geluk van weinige overheerschers, maar het geluk van het gansche volk moet thans beoogd worden.’ De misleide medebroeder moest nu de gulle hand van broederschap geboden worden. Dit was het enige middel ‘om deze Revolutie te voltooijen, en eens eindelijk een algemeen Nationaal geluk op den Bataafschen grond te doen huisvesten’. Voor Schimmelpenninck was een verdeelde natie het slechtst denkbare uitgangspunt om de revolutie te gaan voltooien.

Aan dit parool van nationale verzoening bleef Schimmelpenninck steeds trouw. Hij achtte het ook een voorwaarde voor het handhaven van de nationale onafhankelijkheid. Enkele jaren later (in 1799) begon die verzoening zich inderdaad af te tekenen. Hij verklaarde toen nog eens[39] dat hij altijd van mening was geweest dat er maar één manier was om de Republiek met haar democratische regeringsvorm te consolideren, namelijk door ‘de zaak *nationaal* te maken, en het denkbeeld van partijschap, van factie zo spoedig mogelijk geheel te verbannen’. Ook na de radicale coup van 22 januari 1798 had hij dat beginsel naar eigen zeggen gehuldigd, maar ook toen was de grote fout geweest dat ‘men dien dag van 22 januari niet heeft weten nationaal te maken’. Nationale verzoening is met dit al misschien wel het meest vaste punt in Schimmelpennincks moderate scenario.[40]

Revolutionair republicanisme

Deze opvatting werd principieel bestreden in mijn derde scenario: het revolutionaire. Bij veel Bataafse activisten van het eerste uur welde dit als het ware spontaan op (sterker naarmate hun sociale afkomst lager was). Het was te horen in clubs en in volkssociëteiten, in de pers en in pamfletten, en in petities aan de nieuwe gezagsdragers. In dit scenario was de Omwenteling nog maar de eerste fase van de revolutie. Deze zou vervolgens gepaard moeten gaan met harde maatregelen tegen de afgezette machthebbers, niet onge-

39 Schimmelpenninck aan Wiselius, 26-28 juli 1799, in *Gedenkstukken*, III^2, 524-528.

40 Vgl. ook Schimmelpenninck aan Valckenaer, 25 februari 1800, in Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, I, 50-52 en Schimmelpenninck aan Valckenaer, 27 april 1800, in *Gedenkstukken*, III^2, 614-615.

lijk aan de acties die de herstelde orangisten zelf in 1787 hadden genomen. Volgens de hun niet welgezinde Appelius wilden de revolutionairen ‘onregelmatigheid op onregelmatigheid [...] stapelen, en eerst dan [...] rusten, wanneer niets meerder te veranderen zoude zijn’.[41] Dit revolutionaire credo klonk steeds het duidelijkst buiten de officiële politieke lichamen en was de drijfveer achter veel pressie op die lichamen. Maar het werd toch ook gehoord in de Nationale Vergadering (toen die eindelijk bijeen was gekomen), vertolkt door een belangrijke minderheid die evenwel door de meerderheid zo veel mogelijk buiten de reële machtsuitoefening werd gehouden. En ten slotte heeft het revolutionaire scenario, dankzij de hulp van de Fransen, toch nog een korte maar beslissende rol gespeeld: bij de staatsgreep van 22 januari 1798. Voor de revolutionairen was de Amsterdamse proclamatie van 11 februari 1795 een regelrechte provocatie: Schimmelpenninck leek de revolutie te willen beëindigen nog voor die goed en wel begonnen was. Zij lokte dan ook felle protesten uit en werd ook door het eigen Amsterdamse Committé Revolutionair afgewezen ‘als geheel strydende met die grondbeginzelen, dewelke zo lang de Natie noch in staat van Revolutie is, de handelingen van het existeerend Volksbewind moeten regelen’.[42] Een ‘ami du bien public’ onderwierp de achtergronden, wettigheid en doelmatigheid van de proclamatie aan een uitgebreid *Examen patriotique et politique*.[43] Deze vriend van het algemeen welzijn verklaarde zich een vijand van *terrorisme* maar eiste wel optreden - streng doch rechtvaardig - tegen de schuldigen van het vorige bewind. Er kon geen sprake zijn van toegeeflijkheid, gematigdheid en amnestie, ‘J'ose le dire: la patrie est en danger sous un pareil systême.’ Bovendien was Amsterdam zijn boekje ver te buiten gegaan door zich op deze wijze uit te spreken over een onderwerp van nationale betekenis. Wie schuld had, moest ook boeten, met de dood of met ballingschap. En de profiteurs van het restauratieregime dienden herstelbetalingen te doen in de uitgeputte staatskas. Overigens was deze ‘ami du bien public’ niet uit op een bijltjesdag. Hij wilde een selectief vervolgingsbeleid waarbij alleen ‘quelques grands coupables’ gestraft zouden worden.

41 Appelius, *De staatsomwenteling van 1795*, 46.

42 *Handelingen van het Committé Revolutionair in Amsteldam*, 121.

43 *Examen patriotique et politique de la publication faite par les représentans provisoires de la commune d'Amsterdam*. Le 13 Février, l'an Ier de la liberté Batave. Par un ami du bien public. A Utrecht.

L.C. Luzac schijnt dit pamflet toegeschreven te hebben aan zijn oom Johan Valckenaer.[44] Het betoog vertoont inderdaad een nauwe overeenkomst met diens denkbeelden. Valckenaer kan beschouwd worden als de voornaamste exponent van de revolutiestrategie.[45] Als emigré in het hol van de Franse leeuw had hij alle machtswisselingen overleefd en de revolutionaire techniek kunnen afkijken. Behalve in pamfletten droeg hij zijn politieke credo uit vanaf zijn Leidse hoogleraarskatheder (met name in zijn oratie want veel meer heeft hij in Leiden niet gedaan), in de periodiek de *Advocaat der Nationale Vrijheid* en in de Eerste Nationale Vergadering, die hij overigens voortijdig verliet om gezant in Madrid te worden.

Zijn oratie van 10 oktober 1795 handelde 'over de plichten van een Bataavsch burger, vooral bij eene Staats-omwenteling' en was een soort politieke geloofsbelijdenis.[46] Het moderate verzoeningsdenken wees hij principieel af. Anders dan Schimmelpenninck en de zijnen achtte hij partijschap in een vrije staat juist van grote betekenis. Tegenover het alles toedekkende harmoniemodel stelde hij het bevrijdende conflict: zolang de landszaken nog niet op orde waren, kon er van eendracht geen sprake zijn. En in goed klassiek-republikeinse zin kregen burgerschap en burgerdeugd bij Valckenaer weer een onvervalst militaire connotatie: die van de burger als soldaat en van de Republiek als legerplaats, met de standaardvoorbeelden van Sparta en Rome, en uit de eigen tijd Zwitserland en Amerika. Kortom: de geest van burgerwapening uit de patriottentijd die de meer gematigde Bataafse voormannen maar liever in de fles wilden houden.

Hoewel Valckenaer zijn politieke achterban voor een belangrijk deel in de volkssociëteiten wist, toonde hij zich geen voorstander van ongebreidelde volksinvloed. Het gehele volk hoorde zich alleen te bemoeien met 'die dingen, die vooral tot het vestigen van een regeeringsform en de vrije benoeming zijner vertegenwoordigers betrekking hebben'. Ook de bezetting van Valckenaers persoonlijke Pantheon - Lycurgus, Junius Brutus, Fabius, Wilhelm Tell, Washington, Van der Capellen, Mirabeau - oogt weinig extremistisch, zeker voor iemand die ook wel bekendstond als de 'Robespierre batave'.[47] Maar Valckenaers oratie vatte aan het slot toch nog vlam toen hij de volksvertegenwoordigers de les meegaf dat alle volksvijanden verdelgd en verjaagd moesten worden, en dat het hun eerste en schoonste plicht was 'de kwaadaartige poogingen en gevloekte kunstenarijen van geweetenlooze en tot alle boosheid verkogte aterlingen, tot ommekeer van de

44 Aldus Sillem, *Het leven van mr. Johan Valckenaer*, I, 238 noot 1. Sillem heeft de brochure zelf niet gezien, maar baseert zich op een aantekening van Luzac, die Valckenaers papieren erfde en ordende. Valckenaer verbleef tot september 1795 in Parijs, alleen in april was hij even in Nederland. Hij heeft toen anoniem hij H.L. van Buma & Co. te Gouda een brochure gepubliceerd met als titel *Het belang van allen. No. 1. Iets voor het volk van Nederland. Over het verleenen van gratie aan de leden van het Oranje- staats- en stadsbewind; ingericht tot onderzoek der Amsterdamsche proclamatie van den II februarij 1795.* De auteur achtte zich bij uitstek bevoegd tot dit onderzoek omdat hij ooggetuige was geweest van de 'ontzettende revolutien in Frankrijk'. Typerend voor Valckenaer is ook dat hij de proclamatie hekelde met behulp van een reeks klassieke voorbeelden en citaten.

45 Zie over Valckenaer de bovengenoemde biografie van Sillem, en Schöffer, 'Een kortstondig hoogleraarschap'.

46 Valckenaer, *Redevoering over de plichten van een Bataavsch burger, vooral bij eene staatsomwenteling* (1796).

47 *Gedenkstukken*, II, 505.

tegenwoordige orde van zaaken, te beteugelen, en den staat van deeze vuilnis te reinigen'.

In de Nationale Vergadering betoogde Valckenaer dat een revolutie alleen kon slagen door de daadkracht en 'energie' (het toverwoord van de revolutionairen) van een revolutionaire voorhoede.[48] Ook hij wilde consolidatie van

48 Vgl. Sillem, *Valckenaer*, I, 338.

de Omwenteling, maar dan wel op basis van een overwinningsstrategie. Hoe hij die zag, had hij in 1795-1796 genoegzaam duidelijk gemaakt en vatte hij in 1800 nog eens samen in een brief aan Schimmelpenninck waarin hij 'ons oud disput' ophaalde. In 1800 veronderstelde Schimmelpenninck dat het Valckenaer meer te doen was om '*de uiterlijk glinsterende gedaante* van den Staat', terwijl hijzelf juist zei te hechten aan het '*inwendige*, stille, zachte genot van een geruste maatschappij, misschien minder rijk in uiterlijken roem dan wel in de uitwerksels der individuele vrijheid en huisselijke zekerheid'.[49] Valckenaer bestreed toen echter met klem dat hierin het verschil tussen beiden was gelegen. Ook hij beoogde 'de grootste mate van sociaal geluk en welvaart' en een optimale burgerlijke en persoonlijke vrijheid. Het verschil met Schimmelpenninck zag hij uitsluitend in de middelen om dat doel te bereiken. Voordat de nieuwe orde gevestigd kon worden, moest eerst de atmosfeer worden gezuiverd. De Rechten van de Mens mochten vooral niet misbruikt worden om de contrarevolutie vrij baan te geven. Het oude moest eerst met geweld worden afgebroken en daarna diende het volk stapsgewijs tot de nieuwe constitutionele orde te worden opgevoed. Aanvankelijk moesten er 'gestrenge terrorificerende of ten minste intimiderende maatregelen en wetten' zijn. Hierbij dacht Valckenaer met name aan enkele exemplarische executies, gevangenzettingen, deportaties en het omslaan van de Franse oorlogsschatting van honderd miljoen over de orangisten.[50] Waar Schimmelpenninck 'de driften door zagtheid [dacht te kunnen] paralyseeren', wilde Valckenaer 'door schrik en angst alle oppositie comprimeeren'.[51]

Een van degenen die Valckenaers programma toch nog in praktijk bracht, was Pieter Vreede, een voorman van de burgerwapening uit de jaren tachtig. Samen met Wybo Fijnje (zijn medecomplottist uit 1798) was hij toen betrokken bij de opstelling van het bekende *Leids Ontwerp* (1785), waarin de koppeling van politieke rechten aan burgerwapening het verst was doorgevoerd. Overigens ging ook Vreede uit van een grote mate van overeenstemming over grondbeginselen tussen moderaten en revolutionairen. Het uitgangspunt van de coup van 22 januari was geweest 'dat tot het welzyn des Vaderlands, ééne party, en wel de *energique* Republiceinsche party over alle andre moest zegevieren. Dat alles ten dien einde moest worden ingericht en

49 Schimmelpenninck aan Valckenaer, 15 februari 1800, in: Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, I, 50-52.

50 Valckenaer aan Schimmelpenninck, 15 maart 1800, in: Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, I, 52-62. De publicatie van deze brief in 1845 veroorzaakte het nodige gerucht. Groen van Prinsterer onder anderen vond er het bewijs in van de boze bedoelingen van Valckenaer en consorten. G.W. Vreede voelde zich toen geroepen Valckenaer (en daarmee ook zijn geestverwante grootvader) te verdedigen door te suggereren dat deze uitlatingen van 1800 ingegeven waren door teleurstelling over het verloop van de Bataafse Omwenteling maar niet representatief waren voor Valckenaers (veel gematigder) visie in 1795 (*Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling*, I, 14-18). Hoewel nergens zo pregnant samengevat als in 1800, is Valckenaers revolutiescenario echter wel degelijk hetzelfde als uit 1795-1796. Hij spreekt tegenover Schimmelpenninck dan ook terecht over 'ons oud disput'.

51 Schimmelpenninck aan Valckenaer, 27 april 1800, *Gedenkstukken*, III^2, 614-615.

geschoeid, om aen die party met uitsluiting van alle andere, het Staatsbestuur in handen te stellen [...] dat de Republicainen de eenige *active*, en dus de eenige stemgeregte burgers behoorden te zyn.' Alle andere partijen konden dan lijdelijk genieten van het geluk door die ene geproduceerd.[52] Tegenover het model van Schimmelpenninck, waarin de misleide medeburger veel vertrouwen kreeg, lieten Vreede en Valckenaer niets aan het toeval over: met behulp van de machtsmiddelen van de staat moest de natie hardhandig en zonder al te veel consideratie worden heropgevoed.

Wanneer we na drie scenario's een korte tussenbalans opmaken, is het opvallend dat elk van deze drie denkrichtingen, bij alle ontwikkeling die men sinds 1787 heeft ondergaan (met name ten aanzien van de staatsvorm) toch ook aansloot bij de ervaringen uit het nationale hervormingsproces sinds de jaren zestig. Swildens keek vol heimwee terug naar het verloren geluk van voor de patriottentijd. De moderaten en revolutionairen kozen verschillende uitwegen uit een dilemma dat zich vooral sinds de jaren tachtig had gemanifesteerd: de vraag van één- of tweedracht. Moest men koste wat kost vasthouden aan het ideaal van één alomvattende natie, ook al bracht dat onvermijdelijk compromissen met zich mee? Of was het maar beter dat ideaal voorlopig te laten voor wat het was en in een praktijk van (tijdelijke) tweedracht exclusief de nadruk te leggen op de eigen partij als de eigenlijke natie en de draagster van de staat? De moderaten kozen voor de eerste optie, de revolutionairen voor de tweede.

Een zedelijke revolutie

Het vierde en laatste scenario dat ik wil bespreken, is naar mijn oordeel de meest consequente poging geweest het nationale elan uit de jaren zeventig en tachtig weer op te wekken en nieuwe inhoud te geven. Het is bovendien op termijn - wel een wat lange termijn overigens - ook het meest succesvol geweest. Ik doel dan op het programma dat werd ontvouwd in het beste politieke weekblad van de periode, *De Democraten*, geredigeerd door Gogel en Ockerse. Beiden waren overtuigde democraten en overtuigde unitarissen. In *De Democraten* werd expliciet geprobeerd de problemen van staats- en natievorming in onderlinge samenhang aan te pakken. Doel en middelen werden daartoe harmonisch verbonden. *De Democraten* probeerde het Bataafse volk weer te elektriseren en de bestaande toestand van laffe werkloosheid, onverschilligheid en gevoelloosheid te doorbreken.[53]

In de programmatische inleiding van *De Democraten* (van 30 juni 1796) werd de heersende partijstrijd krachtig afgewezen. Het gevolg daarvan kon alleen zijn dat de heerlijkste schat (te weten vrijheid en vaderland) verloren zou gaan. Deze sterk verzoenende toonzetting sloot aan bij het gevoelen van

52 Vreede, *Verandwoording*, 19-20.

53 *De Democraten*, I, 66, 11 augustus 1796. Over *De Democraten* De Lange, 'De politieke actie van een bewuste publieke opinie'.

de meerderheid van de Bataven en keerde zich tegen de risico's die het drijven van de revolutionairen met zich meebracht. Met zoveel woorden verklaarde *De Democraten* zich voor een 'veilig *middendoor*' tussen revolutie en moderatisme. In dit verzoeningsstreven werden ook de orangisten betrokken.

Alleen op deze basis achtte men het mogelijk de hervorming van staat en samenleving fundamenteel aan te pakken. De leuze vrijheid, gelijkheid en broederschap (die de Bataven meteen als motto boven hun revolutie hadden geplaatst) had misschien meer kwaad dan goed gedaan, aldus *De Democraten*. Het was eigenlijk niet méér geweest dan een voorbeeld van noten zonder tekst, of de titel van een boek dat nog geschreven moest worden.[54] Dat boek probeerde *De Democraten* nu alsnog te schrijven. Staatsvormende programmapunten als de één- en ondeelbaarheid en de reorganisatie van de overheidsfinanciën werden gecombineerd met natievormende ambities onder het motto 'volksverlichting door nationale instellingen'. Daarbij werd natuurlijk gedacht aan een nationale opvoeding, maar tevens aan een premiestelsel voor kunst en nijverheid, aan het toekennen van burgerkronen aan de braafste vader, de beste zoon, de huishoudelijkste moeder en de kundigste arbeidsman. Verder moesten nationale feesten en gedenkdagen de historische herinnering van het volk levend houden. Kort samengevat kwam dit program erop neer dat staatsvorming zonder gelijktijdige natievorming eigenlijk zinloos was en dat de beoogde constitutionele revolutie alleen zou kunnen slagen als zij gepaard ging met een 'zedelyke revolutie'.[55] Wezenlijke onderdelen van dit program zijn vervolgens inderdaad terechtgekomen in Nederlands eerste grondwet, de Staatsregeling van 1798.

Ik heb geprobeerd de politieke verhoudingen in de drie Bataafse revolutiejaren wat anders te groeperen dan gebruikelijk is, niet vanuit het perspectief van meer of minder eenheid, of van dat van meer of minder democratie. Ik heb de verschillende scenario's voor het voltooien van de revolutie in het verlengde gelegd van het nationale hervormingsproces sinds de jaren zestig en laten zien hoe diverse elementen daaruit - het ideaal van het verlichte vaderland, de spanning tussen partijschap en de idee van één natie - telkens weer terugkeren. Heel opvallend is dat het streven naar verzoening - hoe fel de partijstrijd ook was - diverse politieke scenario's uit de jaren 1795-1798 verbond: het federalistische, het moderate en het modern-democratische van het gelijknamige blad.

Qua methode wilden zowel Swildens als Schimmelpenninck veel overlaten aan de zelfwerkende kracht van de Rede. Daarentegen streefden de revolutionairen en de moderne democraten naar een sterk, en de democraten ook naar een creatief staatsgezag. Wanneer overigens (in het verlengde van de concepties van *De Democraten*) onderdelen van die natievormende poli-

54 *De Democraten*, I, 229, 15 december 1796.

55 *Ibidem*, II, 33-40, 16 maart 1797. Zie over dit belangrijke vertoog hiervoor 83.

tiek in praktijk worden gebracht, zien we soms een nauwe samenwerking ontstaan tussen de staat en de wereld van de verlicht-burgerlijke genootschappelijkheid. De befaamde onderwijshervorming - voor sommigen de eigenlijke Bataafse Revolutie - kwam tot stand in samenspraak met de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de nieuwe spelling van Siegenbeek (1804) en de spraakkunst van Weiland (1805) met medewerking van de Bataafsche Maatschappij voor Taal- en Dichtkunde.

De langverbeide nationale verzoening begon zich rond 1800 eindelijk af te tekenen. En ieder van mijn politieke scenarioschrijvers had inmiddels wel een beetje zijn zin gekregen. Daarbij is de fraaiste paradox misschien wel dat het grote verzoenen pas echt kon beginnen na het kortstondige maar onontbeerlijke succes van de juist niet verzoeningsgezinde revolutionairen in de eerste helft van 1798. De enige die achteraf met lege handen lijkt te staan, is de nostalgische federalist Swildens: zijn wereld van rond 1780 was in 1800 inderdaad voltooid verleden tijd, niet in de laatste plaats omdat het verval nu echt had toegeslagen. Toch komt zelfs hij nog wel aan zijn trekken. De harmonie had het inmiddels weer gewonnen van het conflict en de samenleving werd haast tot op het bot gedepolitiseerd. De vaderlandse geestdrift van de jaren tachtig (waarvoor hij een beetje bang was geworden) was niet teruggekomen, de vaderlandse Rede trouwens evenmin. In plaats daarvan ontwikkelde zich na 1800 in dezelfde verlicht-burgerlijke milieus waar eerder de vaderlandcultus, het patriottisme en het Batavisme hadden gebloeid, een nieuw vaderlands gevoel. Maar dat is een ander verhaal.

Rutger Jan Schimmelpenninck. Van parlementariër tot president

Op 29 april 1805 aanvaardde Rutger Jan Schimmelpenninck het ambt van Raadpensionaris van het Bataafsch Gemeenebest. Deze oude titel maskeerde een geheel nieuwe functie met een ongekende concentratie van macht. In Utrecht klonk dan ook protest. Men zag niet graag dat 'een alleronbepaaldst, ja despotiek gezag, aan een persoon quasi onder de oude titulature van Raadpensionaris' werd opgedragen. Zijn macht zou veel groter zijn dan die van de graven van Holland en van de stadhouders, ja zelfs dan die van een constitutioneel monarch.[1] Een juiste constatering, maar het Bataafse volk lag er niet wakker van. Het nam nauwelijks de moeite voor de nieuwe grondwet - de derde in zeven jaar - naar de stembus te gaan. De opkomst bedroeg vier procent. Er waren welgeteld 136 tegenstemmers. Weggezakt in politieke apathie, wisten de Bataven heel goed dat niet hún stem maar het machtswoord van Napoleon bepalend was voor deze nieuwe constitutie en voor de verheffing van Schimmelpenninck. Een jaar later zou hij alweer worden afgedankt. Toen werd niet eens de moeite genomen het Bataafse volk te raadplegen over het nieuw bedachte Koninkrijk Holland met Napoleons broer als zetbaas.

Schimmelpenninck had de Staatsregeling van 1805 zelf geschreven. Het eerste artikel luidde dat het geluk van een volk voornamelijk wordt bevorderd door de wijsheid van de wetten die het zich geeft. Het tweede dat die wetten altijd gegrond moeten zijn 'op de ondervinding, en zoo veel mogelijk, zijn ingerigt naar den Geest en de Zeden der Natie, en de bijzondere omstandigheden des Lands'. Hoezeer ook een verlichte gemeenplaats, dit artikel legitimeerde als het ware de hele onderneming. Het project van Schimmelpenninck was namelijk vooral ook een poging te voorkomen dat de Bataafse Republiek nóg meer afhankelijk van Frankrijk zou worden. Want de bevrijders van 1795 waren in 1805 al lang bezetters geworden.

Wie was deze man die door Napoleon goed genoeg werd bevonden om een jaar lang 'president' van Nederland te zijn en die zichzelf ook zeker goed genoeg achtte voor deze functie? Hij was een patriot en Bataaf met een uitstekende staat van dienst, en werd algemeen erkend als uiterst bekwaam. De radicaalste Bataven verafschuwden hem vaak vanwege zijn pragmatische stijl van politiek bedrijven, afkerig als hij was van extremisme en scherpslijperij. Sinds de patriottentijd stond hij ondubbelzinnig aan de kant der hervormingsgezinden. Maar altijd probeerde hij de hervormingen in geregelde

1 *Gedenkstukken*, IV2, 594

banen te leiden. De revolutie van 1795 (en de Franse steun daarbij) aanvaardde hij weliswaar als onvermijdelijk, maar vervolgens wilde hij de toestand zo snel mogelijk normaliseren en de revolutie 'nationaal maken'.

Schimmelpenninck werd in 1761 in Deventer geboren in een gezeten burgerfamilie, een verre zijtak van het adellijke geslacht Schimmelpenninck van der Oye. Zijn vader was wijnkoper en doopsgezind, zijn moeder hervormd. Rutger Jan werd hervormd gedoopt. Zijn eigen religieuze overtuiging tendeerde naar een verlicht deïsme, waarbij de maatschappelijke functie van godsdienst veel belangrijker was dan zijn dogmatische grondslag. In Deventer leerde hij hoepelen op de Brink en kreeg hij een uitstekende, zowel klassieke als verlicht-moderne opvoeding. Het 'orakel van Deventer', Simon de Vries, opende voor hem de wereld van de Verlichting, en niet in de laatste plaats de Engelse variant daarvan. De jonge Schimmelpenninck onderscheidde zich door eruditie en een voortreffelijke talenkennis. Ook in zijn latere leven werd hij hierom vaak geroemd.

De patriottentijd maakte hij mee in Leiden, waar hij in 1781 rechten ging studeren. In 1784 promoveerde hij op de politiek-theoretische dissertatie *De imperio populari caute temperato*, die een jaar later in het Nederlands verscheen als *Verhandeling over eene wel ingerigte volks-regeering*. In dit proefschrift - opgedragen 'aan het vaderland' - toonde Schimmelpenninck zich een overtuigd republikein. Hij was aanhanger van een republicanisme dat wortelde in de klassieke Oudheid, een fusie was aangegaan met eigentijdse denkbeelden van auteurs als Montesquieu, Rousseau, Price en Priestley en dat inmiddels in de jonge Verenigde Staten in praktijk werd gebracht.[2] Republicanisme betekende voor Schimmelpenninck vooral actief, participerend burgerschap en een getemperde volksregering, uitgaande van de soevereiniteit van het volk. Een 'volstrekte' democratie zag hij als onwerkbaar en onwenselijk. Wel was hij een verklaard tegenstander van alles wat zweemde naar aristocratie en monarchie. Schimmelpennincks proefschrift werd in de patriotse pers toegejuicht als 'het handboek van ieder Burger', Dat was misschien wat veel gezegd gezien het theoretische karakter van de beschouwingen, maar van zijn kant waarschuwde de Leidse hoogleraar Adriaan Kluit, zelf een conservatief denker van formaat, voor de gevaarlijke consequenties waartoe dit getheoretiseer kon leiden.

Politiek bleef voor Schimmelpenninck niet alleen theorie. Al in Leiden kreeg hij te maken met de praktische problemen van oplopende politieke spanningen. Als student hielp hij mee een Oranjefurie, een volksoproer van orangisten, te onderdrukken. Hij kreeg een steen naar zijn hoofd en van het stadsbestuur een gouden penning voor zijn inspanningen. Het was de enige keer dat Schimmelpenninck op de barricaden stond voor zijn idealen.

Na zijn studie vestigde hij zich als advocaat in Amsterdam. Hij werd er de raadgever en pleitbezorger van de *haute finance*, de grote kooplieden en

2 Vgl. Klein, 'Republikanisme en patriottisme. Rutger Jan Schimmelpenninck en de klassieke wortels van het republikeinse denken', en idem, *Patriots republikanisme*.

kapitaalverstrekkers. Deze Amsterdamse connectie - hij trouwde ook een meisje uit die kring - bepaalde het verloop van zijn verdere carrière en beïnvloedde ook zijn denkbeelden. Als politicus en diplomaat in de Bataafse Tijd hamerde hij voortdurend op het allesoverheersende belang van de Hollandse handel - en het herstel daarvan - voor de Nederlandse economie. Ook in Amsterdam was hij politiek actief. Hij werd lid van de Vaderlandsche Sociëteit, de club van de patriotten, en officier van het exercitiegenootschap Tot Nut der Schutterij, waar het republikeinse ideaal van burgerwapening werd uitgedragen. Hij was ook betrokken bij de eindredactie van het zogenaamde *Leids Ontwerp*. Dat bevatte het programma van de Hollandse gewapende patriotten, puntig samengevat in een aantal stellingen.

Als advocaat trad Schimmelpenninck meermalen op in politieke processen. Zo verdedigde hij de schrijver en de uitgever van de patriotse periodiek *De Politieke Kruyer*, Hespe en Verlem, die zich oneerbiedig hadden uitgelaten over het Amsterdamse stadsbestuur. Na de Oranjerestauratie van 1787 verleende hij juridische bijstand aan vervolgde patriotten.[3] Zelf vluchtte Schimmelpenninck niet. Daar was kennelijk geen reden toe en hij had blijkbaar ook voldoende vertrouwen in de rechtsstaat. Toen de rollen in 1795 omgedraaid waren, deed hij op zijn beurt zijn best politieke vervolgingen te voorkomen. Tijdens de Restauratie zette hij zijn patriotse activiteiten half in het verborgene voort, bijvoorbeeld als lid van de sociëteit Doctrina, de patriotse mantelorganisatie die de plaats innam van de verboden Vaderlandsche Sociëteit.

Bij het binnentrekken van de Fransen in januari 1795 kwam Schimmelpenninck aan het hoofd te staan van de voorlopige regering van Amsterdam. Hij behoort tot degenen die ervoor hebben gezorgd dat de Bataafse Revolutie de geschiedenis is ingegaan als een fluwelen revolutie, zonder grote ongeregeldheden en vooral zonder bloedvergieten. Hij wilde zich juist niet spiegelen aan de gewelddadige Oranjereactie van 1787. Van radicale kant is hem dat vaak kwalijk genomen. Daar had men graag wat exemplarische executies, deportaties en confiscaties gezien. Schimmelpennick zette de toon voor dit moderatisme - zoals het zou gaan heten - toen de Amsterdamse actieleider Elias Hambeek op het stadhuis kwam eisen dat de Oranjeregering gevangengezet zou worden, na eerst het volk zijn eigen hoofd te hebben beloofd als hij zijn zin niet zou krijgen. Schimmelpenninck kon Hambeek en zijn deputatie slechts adviseren om ‘met echt Republikeinsche trouw, het hoofd dáár ten offer te brengen waar gij het verpand hebt’.[4]

Dit standpunt werd nader beredeneerd in de proclamatie van 11 februari, die mag gelden als beginselverklaring van het moderatisme. Schimmelpenninck zag de revolutie als onomkeerbaar en wilde de eendracht zo snel mogelijk herstellen. Vooral het Franse ‘systema van schrik’ moest niet nagevolgd worden. Dat zou funest uitpakken in de ‘tedere’ Bataafse verhoudin-

3 Vgl. wat hij daarover zelf verklaart. *Dagverhaal*, VI, 238.
4 Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, I, 41.

gen, zowel politiek als commercieel. De ware republikein moest niet omzien in wrok maar juist vooruitkijken in vergevingsgezindheid en broederschap. Alleen zo zou het mogelijk zijn 'om deze Revolutie te voltooijen, en eens eindelijk een algemeen Nationaal geluk op den Bataafschen grond te doen huisvesten'.[5]

Toen de Nationale Vergadering, Nederlands eerste democratisch gekozen volksvertegenwoordiging, op 1 maart 1796 bijeenkwam, behoorde ook Schimmelpenninck tot de Representanten, afgevaardigd door het district Amsterdam XIV. Hoewel tegen zijn zin 'in deeze loopbaan gesleept',[6] kweet hij zich met verve van zijn taak. Hij was diep doordrongen van de revolutionaire betekenis van deze vergadering die de Republiek-in-verval een nieuw elan zou moeten geven. Schimmelpenninck ontpopte zich als een van haar meest spraakmakende en gezaghebbende leden, en als een waar politicus. Gezien zijn optreden in de vergaderzaal mag hij misschien wel Nederlands eerste echte parlementariër genoemd worden. Conform het uitgangspunt van de representatieve democratie meende hij het belang van het volk het best te dienen door 'zo te spreken als myn hart en hoofd my opgaven', zonder beroep op de tribune of op het volk van Nederland zelf.[7] Hij probeerde in het debat zijn gelijk te krijgen en vaak lukte hem dat ook, anders dan sommige radicale medeleden die meer spraken voor hun achterban in de volkssociëteiten.

Afgezien van de perioden van zijn voorzitterschap is Schimmelpenninck in de achttien maanden van de Eerste Nationale Vergadering zo'n vierhonderd keer aan het woord geweest. Soms beklom hij het spreekgestoelte voor een 'ampel advys', van punten uitgesproken en pas later uitgeschreven ter publicatie in het *Dagverhaal*.[8] Veel vaker intervenieerde hij kort - en soms ook geestig - vanuit de zaal. Op cruciale momenten diende hij belangrijke voorstellen in. Kortom: hij was nadrukkelijk aanwezig. Daarnaast deed hij achter de schermen veel werk als lid van de Commissie van Finantie en van allerlei bijzondere commissies. Tweemaal bekleedde hij het voorzitterschap van de Nationale Vergadering. Dat zegt iets over zijn leidinggevende kwaliteiten, maar ook iets over de goed georganiseerde middengroep die de vergadering probeerde te controleren en daartoe in de tweewekelijkse voorzitterkeuze een belangrijk instrument had.[9] Hij probeerde enige orde te brengen in de vaak nogal chaotische beraadslagingen. Hij weigerde bijvoorbeeld terug te komen op eerder genomen besluiten. Of hij spoorde zijn medeleden aan eindelijk eens tot een conclusie te komen, na een discussie waarin alles reeds gezegd en vaak nog eens herhaald was.

5 *Ibidem*, 46. Over dit belangrijke manifest uitgebreider hiervoor 284.
6 *Dagverhaal*, II, 644.
7 *Ibidem*.
8 Vgl. *Dagverhaal*, III, 747.
9 Zoals blijkt uit De Gou (ed.), *Dagboek van een patriot. Journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout*, dat een uniek kijkje biedt in de wandelgangen van de Nationale Vergadering.

Van tweedracht en partijzucht bleef hij een verklaard tegenstander. Net als in zijn Amsterdamse proclamatie verwees hij naar de 'verbaasende revolutie' in Frankrijk, die alle andere voorbeelden overbodig maakte: 'Eene revolutie aan den eene kant zo ryk in gebeurtenissen, zo mild in voorbeelden, welke de deugd in al haar luister, de Vaderlandsliefde in al haar kracht en beminlykheid en, in een woord, de menschelyke Natuur in al haar grootheid en verhevenheid vertoonen; maar ook aan den anderen kant doormengd van een zo uitgerekten drom van ongerechtigheeden, politique dweepzucht, verbystering, vervolging en moord...' Het Franse voorbeeld liet ook zien 'hoe onder de heiligste benaamingen helsche gruwelen gepleegd worden [...]; Vryheid in Losbandigheid; gelykheid tot de Leer voor plundering en roof gebesigd, en Broederschap tot een spotschrift gemaakt wordt'.[10]

Hij hield zijn medeleden voor in welke zin de vergadering revolutionair moest zijn en in welke zin juist niet. Zij was revolutionair als het erom ging 'deeze Revolutie op een cordaate en energique wyze te voltooyen', maar geenszins revolutionair als dat zou betekenen 'op alle maatschappelyke order den bodem in te slaan, de wetten te vilipendeeren, de justitie dienstbaar aan politicque inzigten te maken, alles te desorganiseeren, eeuwig en eeuwig te blyven voort revolutioneeren, dat is de anarchie continueeren'.[11]

Hoewel hij als Representant enkele malen verwees naar zijn dissertatie als getuigschrift van zijn republicanisme, hadden zijn opvattingen inmiddels een ontwikkeling doorgemaakt. Toen het patriotse stokpaardje van de burgerwapening ter sprake kwam, verklaarde hij te zoeken naar het 'teder middenpunct', waardoor de oude leer zou worden gelogenstraft 'dat de mercantile geest, en oorlogshaftige geest, moeilyk te paaren zyn, en dat eene handeldryvende Natie beswaarlyk voor den Wapenhandel geschikt is'.[12] De martiale inspiratie van de patriottenbeweging raakte steeds meer op de achtergrond. Zo betoogde hij in november 1796: 'Het is toch niet genoeg dat de Republiek een blinkend schildery van politique macht vertoone, indien zy niet tevens het meer aangenaam, het meer aandoenlyk tafereel van individueel huislyk geluk oplevere.'[13] Uiteindelijk ging het hem vooral om 'het *inwendige*, stille zachte genot van een geruste maatschappij, misschien minder rijk in uiterlijken roem dan wel in de uitwerksels der individuele vrijheid en huisselijke zekerheid'.[14] In Schimmelpennincks politieke metaforiek na 1795 moest de gewapende burger het weldra afleggen tegen de echtgenoot en vader, neergezet in een decor van huiselijkheid en burgerlijkheid.

De hoofdtaak van de Nationale Vergadering was die van Constituante, grondwetgevende vergadering. Het heetste hangijzer was de één- en ondeel-

10 *Dagverhaal*, II, 195.
11 *Dagverhaal*, II, 196.
12 *Dagverhaal*, I, 436.
13 *Dagverhaal*, IV, 46.
14 Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, I, 50-52. Vgl. voor de context van dit sleutelcitaat hiervoor 288.

baarheid, de vraag of de Bataafse Republiek een eenheidsstaat moest worden en zo ja, hoever die eenheid zou gaan. Nauw daarmee verbonden was het zogenaamde amalgama, de samenvoeging der schulden van de afzonderlijke provinciën. In beide kwesties nam Schimmelpenninck - hoe moderaat, pragmatisch en beginselloos hij volgens sommigen ook was - een zeer duidelijk standpunt in. Hij was zowel voor de eenheid als voor het amalgama. Daarmee liet hij op dit beslissende punt zien dat hij tot degenen behoorde die definitief afscheid wilden nemen van het *ancien régime* van de Republiek. Op 23 mei 1796 deed Schimmelpenninck als voorzitter een 'alleropmerkelykst voorstel', aldus het *Dagverhaal*.[15] Het belangrijkste voordeel dat het Nederlandse volk volgens hem van de Nationale Vergadering verwachtte, was de 'eenheid en ondeelbaarheid van bestier'. Hoe groot de rol ook was geweest die de Republiek, 'dit stipje op de aardbol', in het verleden had gespeeld, dat was in elk geval niet te danken geweest aan de deugdzaamheid en wijsheid van haar constitutie. In later dagen had de Republiek haar aanwezigheid zelfs alleen te danken gehad aan de onderlinge wedijver van de grote mogendheden. Thans mocht echter gehoopt worden op een constitutie 'waar in de Nationaale magt, als in een middel punct vereenigt, door haare veerkragt vergoeden zal, het geen aan haare uitgebreidheid te kort schiet'. Ons welzijn moest niet afhangen van toevalligheden of van de grillen van kabinetten, maar van 'onze eigene krachten'. Hieruit blijkt het grote belang dat aan de constitutie werd gehecht als middel om het verval te keren waaraan de Republiek al decennialang onderhevig was.

Toen het Plan van Constitutie klaar was, bleek het eerder een samenstel van compromissen dan de bondige en heldere staatsregeling waarop hij had gehoopt. Hoewel het voldeed aan een belangrijk vereiste dat hij in 1784 'met een jeugdigen veder' had verdedigd - een volksregering bij representatie zonder aristocratische en monarchale trekken[16] - vond hij er de dringend gewenste eenheid en het amalgama niet in terug. De opstellers hadden de bestaande verscheidenheid in het land zelfs eerder in hun Plan opgenomen dan pogingen gedaan die te overwinnen.

Tegenstanders van het amalgama betoogden dat Holland op deze wijze probeerde zijn immense staatsschuld op de andere gewesten af te wentelen en zagen in Schimmelpenninck de slippendrager van het Amsterdamse grootkapitaal. Het argument van de Hollanders was dat zij die schulden waren aangegaan ten behoeve van de verdediging van de hele Republiek. Schimmelpenninck hield de vergadering voor dat het nodig was deze zaken groot te zien. Het ging bij een revolutie nu eenmaal om ingrijpende veranderingen die voor eeuwen beslissend konden zijn. Het amalgama was het prijskaartje dat aan de uniteit hing, een eenheid die trouwens al lang bestond gezien de 'tedere banden' die de gewesten sinds eeuwen onderhielden. De Nationale Vergadering moest zich nu gedragen als een 'politique vergadering' en een beslissende keuze durven maken.[17]

15 *Dagverhaal*, I, 557.
16 *Dagverhaal*, IV, 42.
17 *Dagverhaal*, IV, 553-555.

Het werk van de Nationale Vergadering mondde uit in de ontwerpgrondwet van 1797, bijgenaamd het 'Dikke Boek'. Daarin viel zo weinig lijn te ontdekken dat het Bataafse volk zelf zijn verantwoordelijkheid nam en het in augustus 1797 verwierp. De eindeloze beraadslagingen van de Constituante waren, althans naar dit resultaat gemeten, vruchteloos geweest. Maar op een ander niveau waren ze dat veel minder. Het was de eerste, zeer intensieve oefening in parlementaire democratie in de Nederlandse geschiedenis, waaraan vele prominente vaderlanders hadden deelgenomen. Ondanks de negatieve uitkomst hebben de discussies belangrijk bijgedragen tot de politieke meningsvorming en tot het in kaart brengen van de politieke verhoudingen.

Dat neemt niet weg dat de politiek, waarop zovelen in 1795 hun hoop gevestigd hadden, had gefaald in haar eerste belangrijke taak. Schimmelpenninck voelde zich als prominent Representant voor dit falen medeverantwoordelijk. Hoewel herkozen, wilde hij in de Tweede Nationale Vergadering geen zitting nemen, naar eigen zeggen omdat het volk zijn opvattingen zo duidelijk had afgewezen.[18] Deels was dit zeker een gelegenheidsargument. Ongetwijfeld had hij op dat moment al meer dan genoeg van het parlementaire werk. En dat illustreert weer de impasse waarin de Bataafse politiek verkeerde.

Aan zet waren nu de radicale unitarissen. Aanvankelijk werd de eenheid binnenskamers voorbereid door een nieuwe constitutiecommissie. Deze werd echter ingehaald door de staatsgreep van 22 januari 1798 die de eenheid forceerde: binnen enkele weken lag er een staatsregeling op tafel op democratisch-centralistische grondslag. Schimmelpenninck zei achteraf bereid te zijn geweest het resultaat van deze staatsgreep te accepteren, mits die maar zou hebben geleid tot het door hem boven alles gestelde doel: het voltooien van de revolutie door het maken van een grondwet om haar vervolgens nationaal te maken. Door de wijze waarop Vreede en zijn radicale camarilla te werk gingen en hun macht misbruikten - ook Schimmelpenninck raakte bij de zuiveringen zijn stemrecht kwijt - was dit laatste doel echter verder weg dan ooit. De tweede staatsgreep, van 12 juni 1798, die de steun van Schimmelpenninck had, zette het 'terroristische' personeel aan de kant onder handhaving van de nieuwe grondwet.

In het najaar van 1798 werd Schimmelpenninck benoemd tot ambassadeur van de Bataafse Republiek in Frankrijk, nadat hij daar eerst al een bijzondere missie had vervuld om de staatsgreep van juni toe te lichten. Zijn benoeming op deze sleutelpost laat zien dat zijn bekwaamheden nog altijd hoog werden aangeslagen, niet in de laatste plaats in Amsterdamse en Rotterdamse handelskringen. Die stelden hem zelfs financieel schadeloos voor het aanvaarden van deze post. Als lobbyist voor Nederland in een steeds bozere

18 *Dagverhaal*, VI, 863.

buitenwereld probeerde hij de moeizame verhouding tot de Franse zusterrepubliek in goede banen te leiden.[19] Na een periode waarin de Fransen nog bereid waren geweest de Bataven de nodige speelruimte te laren, werd de relatie thans vooral bepaald door afhankelijkheid en ondergeschiktheid. Schimmelpennincks doel in Parijs was even simpel als duidelijk. De afhankelijkheid van Frankrijk als een gegeven accepterend, streefde hij ernaar althans de schijn van onafhankelijkheid - 'ons simulacre van eene Nationale existentie' - nog zo goed mogelijk op te houden.[20] Daartoe achtte hij het voor alles nodig binnenshuis orde op zaken te stellen. Alleen dan zou Nederland zich internationaal nog enig aanzien kunnen verwerven. Tussen harmonie van binnen en achting in het buitenland zag Schimmelpenninck een onlosmakelijke samenhang.[21] Uitentreuren herhaalde hij dan ook zijn parool van nationale verzoening. Er moest gestreefd worden naar de 'onmiddellijke vereeniging van alle partijen'. Al wat eerlijk was, moest men zien te amalgameren en 'alle vorige quaestieën' als vervallen rekenen.[22]

Veel illusies had Schimmelpennick inmiddels niet over. Zijn theoretische vertrekpunt uit de patriottentijd van een eigentijds republicanisme had hij weliswaar niet verlaten, maar het had wel sterk aan betekenis ingeboet. Door de gebeurtenissen in tal van landen en het 'schandelijke misbruik en de schending der Republikeinsche beginselen', had het 'Republikeinsch systema' - deze 'op zich zelve zoo schoone theörie' - in het oog der mensheid zeer veel van zijn waarde, aantrekkelijkheid en morele kracht verloren, schreef hij in 1799.[23] Voor zijn persoonlijk gedrag gold het richtsnoer van een eerlijk, rechtvaardig en vooral waardig republicanisme nog altijd. Een waar republikein moest desnoods ook liever voor geweld bukken dan zich verachtelijk maken.[24]

Zonder dat Schimmelpenninck van zijn republikeinse geloof was afgevallen, was hij na een aantal jaren revolutionaire ervaring tot de conclusie gekomen dat hij de praktijk verre prefereerde boven zelfs de meest verheven theorie. Metafysische hersenschimmen hadden voor hem afgedaan. Mensen en menselijke zaken moest je nemen zoals ze waren. Het Bataafse volk, al zo lang geplaagd door intriges, zotheid en drift, moest onder een nieuwe grondwet eindelijk eens de kans krijgen rustig voort te leven.[25] Waar hij in 1796 nog al zijn hoop had gevestigd op een constitutie om Nederland uit het dal te trekken, stond hij later veel sceptischer tegenover het fenomeen grondwet. In 1801 vond hij een herziening van de Staatsregeling van 1798 dringend noodzakelijk.[26] Daarbij dacht hij aan een sterke uitvoerende macht naar het voorbeeld van de Amerikaanse president, 'zeer energiek en tevens zeer popu-

19 Vgl. voor zijn commentaar op de positie van het Oranjehuis hierna 340-342.
20 Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, II, 99; vgl. I, 163.
21 *Gedenkstukken*, III^2, 652.
22 *Ibidem*, 810-811.
23 Schimmelpeninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, I, 184.
24 *Ibidem*, 172; *Gedenkstukken*, III^2, 545.
25 Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, I, 232; *Gedenkstukken*, III^2, 663.
26 *Ibidem*; vgl. ook IV^2, 546.301

lair, zonder eenige ostentatie, deftig, Bataafsch, eenvoudig'. Het nieuwe systeem moest vooral eenheid, kracht en klem hebben. Tot zijn ontzetting kwam de grondwet van 1801 echter op de proppen met een twaalfkoppig Staatsbewind: 'Dat twaalftal hoofden! dat twaalftal! dat twaalftal! Lieve God hoe zal dit kunnen gaan? Hoe zal men de werking van kleine passiën, kleine jalousiën, kleine vues, kleine personaliteiten, en zelfs somtijds diversie van opiniën, te goeder trouw opgevat, beletten? Mijn drie-, vier- of vijfjarige president [...] zou dat beter geklaard hebben. Ik wasch er mijn handen in....'[27]

In 1805 kreeg hij van Napoleon, die zijn kwaliteiten in Parijs had leren waarderen, de kans om zelf die rol van president - zij het getooid met de titel Raadpensionaris - te spelen en het lot van Nederland in eigen hand te nemen. Ongetwijfeld zal hier best sprake zijn geweest van een zekere ijdelheid en eerzucht bij Schimmelpenninck persoonlijk, maar die speelden toch een ondergeschikte rol vergeleken bij zijn al jaren uitgesproken doelstelling 'de groote zaak van het Vaderland, dat is, deszelfs politieke existentie, tot het laatste toe met fermiteit te blijven bepleiten'.[28] Na de verloren jaren van het Staatsbewind - zijn vrees was meer dan uitgekomen - ging het al lang niet meer om het redden van de revolutie maar alleen nog om het vege lijf: het zelfstandig voortbestaan van Nederland. De door Schimmelpenninck ontworpen staatsregeling spotte met de machtenscheiding die hij in 1796-1797 nog zo krachtig had verdedigd. Van een volksregering bij representatie was geen sprake meer. Het nieuwe Wetgevend Ligchaam werd vrijwel weggedrukt door het uitvoerend gezag geconcentreerd in de Raadpensionaris.

Het jaar van Schimmelpenninck - nooit eerder en nooit later verenigde één persoon in Nederland zoveel macht in zich[29] - werd een jaar van paradoxen. De praktijk had het inderdaad gewonnen van de theorie. Daden waren nu belangrijker dan woorden. Het voornaamste is evenwel dat Schimmelpenninck ondanks zeer moeilijke omstandigheden resultaten boekte waar vorige regimes hadden gefaald. In één jaar tijd wist hij meer te bereiken dan in de tien jaar daarvoor, zo is wel opgemerkt. Het belangrijkst was de invoering van een stelsel van algemene belastingen, ontworpen door Gogel, en de centralisering van de overheidsfinanciën. Met de Schoolwet van Van den Ende zou Nederland nog decennialang in heel Europa eer inleggen. Ook de spelling van Siegenbeek en de spraakkunst van Weiland werden thans ingevoerd.

Het einde van Schimmelpennincks 'oogstjaar' kwam toch nog snel. Terwijl de Bataven de staatsmachine net op gang leken te krijgen, was de rusteloze Napoleon alweer een stap verder. En *hij* bepaalde uiteindelijk de ruimte die de Bataven kregen. In 1806 verving hij het Bataafsch Gemeenebest door een - op papier nog steeds zelfstandig - Koninkrijk Holland, met zijn broer Louis als koning.

27 *Gedenkstukken*, III^2, 811.
28 Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck*, II, 110.
29 Vgl. Rogier, 'Rutger Jan Schimmelpenninck'.

Schimmelpennincks regeringsjaar eindigde voor hemzelf in mineur. Een oogkwaal die zich in 1804 voor het eerst had geopenbaard en die zijn functioneren als Raadpensionaris ernstig bemoeilijkte, maakte hem ten slotte vrijwel volledig blind. Hij wiens leven 'alléén politiek' was geweest, zoals Thorbecke zou zeggen, keerde nu terug in de huiselijke kring, die hem overigens zeer lief was. In 1811 werd hij door Napoleon nog benoemd in de senaat, in 1815 door Willem I in de Eerste Kamer. In 1825 overleed Rutger Jan Schimmelpenninck in Amsterdam. Ondanks verschuivende prioriteiten, waarbij de nood de wet steeds meer brak, had hij er altijd naar gestreefd Nederland tenminste nog de schijn van onafhankelijkheid te doen behouden, in weerwil van alle druk van buiten.

De ideoloog.
Willem Anthonie Ockerse als exempel

In het laatste kwart van de achttiende eeuw rommelde het alom in de westerse wereld. Amerikanen kwamen met succes in opstand tegen hun Engelse koning en lieten zien hoe verlichte idealen in praktische politiek vertaald konden worden.
Noord-Nederlanders gingen in de jaren 1780, door het echec van de Vierde Engelse Oorlog, met elkaar op de vuist en produceerden een nieuwe politieke tegenstelling van patriotten versus orangisten. In de Zuidelijke Nederlanden riep de radicale moderniseringspolitiek van keizer Jozef II heftige weerstanden op en een profilering van politieke posities. Maar al deze revoluties werden vanaf 1789 in de schaduw gesteld door de gebeurtenissen in Frankrijk. Daar ontwikkelde zich een revolutionaire dynamiek die begon met liberaal-constitutionele hervormingen, radicaliseerde tot het Schrikbewind van Robespierre, om te eindigen in de dictatuur van één man, Napoleon. Frankrijk werd nu het paradigma - zowel positief als negatief - van de mogelijkheden en de gevaren van politieke dynamiek. 1789 was de geboorte van de moderne tijd en van de moderniteit.

In deze revolutionaire en contrarevolutionaire context kwamen politieke programma's en stelsels tot ontwikkeling met een zekere samenhang, waarop voor het eerst het begrip ‘ideologie’ van toepassing is. Een actuele politieke stellingname werd daarbij vaak voorzien van een polemisch gekleurde lezing van het verleden en in dienst gesteld van een op de toekomst gericht programma. Het waren overigens dikwijls de tegenstanders van de actiepartijen, van de orangist Adriaan Kluit in Nederland tot Edmund Burke in Engeland, die door het consequent bestrijden van revolutionaire projecten als eersten hun opvattingen transformeerden in een doordacht, reflexief systeem, een ideologie, een *isme*: het conservatisme.

De term ‘ideologie’ was zelf een neologisme, gemunt in het Franse laboratorium van de moderne politiek. Op 21 april 1796 introduceerde de *philosophe* Destutt de Tracy in een lezing het begrip ‘idéologie’ ter aanduiding van een ‘science des idées’[1] Dat begrip had twee kanten. Aan de ene kant bedoelde men ermee dat ideeën de politieke praktijk zouden moeten bepalen. Aan de andere kant sloeg het op de specifieke opvattingen van een aantal *Idéologues*: Destutt de Tracy zelf, Condorcet, Say, Volney. Ook Sieyès, vroeger verguisd als de ultieme overlever van de revolutie, maar inmiddels beschouwd als een van de meest oorspronkelijke politieke denkers van zijn

1 Zie het lemma ‘Ideologie’ door Ulrich Dierse in *Geschichtliche Grundbegriffe*, III, 131-169.

tijd en grondlegger van een modern systeem van politieke representatie, was een *Idéologue*. Hun reputatie ontleenden ze deels aan het feit dat Napoleon, de man van de daad en van de politieke praktijk, hen op de korrel nam en zo de naam *Idéologues* tot een geuzennaam maakte. De term 'ideologie', hoewel nog vaak pejoratief gebruikt als loze luchtfietserij, kreeg later een meer neutrale betekenis als aanduiding voor een samenhangend stelsel van politieke ideeën, van welke kleur dan ook.

Maar niet alleen Frankrijk kende zijn ideologen. Overal in de Atlantische wereld doken die op in de context van de laat-achttiende-eeuwse politieke turbulentie. Een echte ideoloog, zij het dan ook één van de minst bekende, is de Nederlander Willem Anthonie Ockerse (1760-1826).[2] Ockerse had vaak de neiging zich wat te verschuilen, waardoor zijn rol niet de aandacht heeft gekregen die ze verdient. Doorgaans verkoos hij anonimiteit boven publiciteit. In het tijdvak van patriotten en Bataven speelde de 'zelfdenker' Ockerse een soort rollenspel, waarbij hij verschillende rollen uitprobeerde. Opgeleid als theoloog en aanvankelijk praktiserend predikant, speelde hij de rol van intellectueel, literator, wetenschapper, redenaar, journalist en politicus; soms beurtelings, soms tegelijkertijd. Maar de rol die hem toch het beste paste - en die hij naar het lijkt zelf ook ambieerde - was die van ideoloog van de Bataafse Omwenteling in haar radicale fase. Ockerse is de man van 1798, die de in 1787 vastgelopen en in 1795 opnieuw begonnen Nederlandse Revolutie wilde voltooien door het scheppen van een volscrekt nieuw politiek stelsel: republikeins natuurlijk, democratisch en nationaal. En dan nationaal in dubbele zin: zich onderscheidend van de stelsels van Frankrijk en Amerika, maar ook algemeen-Nederlands, definitief afrekenend met het in zijn ogen verlammende en fnuikende provincialisme van de oude Republiek. Als constitutiemaker van 1798 was Ockerse een van de grondleggers van het moderne Nederland. Zijn rol als denker in de politiek en zijn revolutionaire carrière tussen 1795 en 1798 maken hem tot een exempel van de revolutionaire ideoloog.

Een Nationale Conventie

Geboren in 1760 was Ockerse oud genoeg om het eerste bedrijf van de Nederlandse Revolutie, de patriottentijd van 1780 tot 1787, bewust mee te maken. Als student theologie in Utrecht en als predikant in het ultrapatriotse Wijk bij Duurstede zat hij dichtbij het vuur. De stad Utrecht zou zich in die jaren ontpoppen als brandpunt van het patriottisme en ook internationaal sterk de aandacht trekken. Maar Ockerse hield zich in deze periode meer bezig met literatuur, wijsbegeerte en wetenschap dan met politiek. Zoals hij veel later in zijn autobiografie[3] zou schrijven, was hij vanaf de peri-

2 Zie voor zijn biografie Stouten, *Willem Anthonie Ockerse*.

3 Ockerses autobiografische beschouwingen verschenen anoniem in drie delen als *Vruchten ert resultaten van een sestig jarig leven* (1823-1826). Het derde, postuum verschenen deel wordt voorafgegaan door een levensbericht van de hand van H.W. Tydeman en J. Clarisse.

ode van de Amerikaanse Revolutie een ‘ijverig Vaderlander [patriot] in *theorie*’, zonder praktisch deel te nemen aan ‘de bemoeijingen onzer jeugdige patriotten van dien tijd’.[4] Zijn studiën en ‘teedere gesteldheid’ weerhielden hem daarvan. Kort na de patriottentijd, in 1788 en 1790, publiceerde hij de eerste twee delen van zijn *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde*. Daarmee maakte hij naam als de Nederlandse kenner van deze toen zeer trendy tak van wetenschap.

Politiek actief werd Ockerse pas na de Bataafse Revolutie van 1795. In de zevende maand van de Bataafse Vrijheid (juli 1795) publiceerde hij een pamflet dat opzien baarde door zijn scherpe toon. *Bataven! eischt eene Nationale Conventie! of beroep aan het Bataafsche volk* luidde de titel, die grafisch werd onderstreept door drie doodshoofden. Al na een halfjaar vreesde Ockerse dat het met de ‘fluwelen’ Bataafse Omwenteling de verkeerde kant opging. Hij richtte zich rechtstreeks tot het volk van Nederland, net als Joan Derk van der Capellen in 1781 had gedaan toen hij de lont in het kruitvat van de patriottentijd gooide. ‘Nimmer bekladde ik papier met politieke prullerij’, verklaarde de anonieme auteur, ‘maar ditmaal gloeit mij de pen tusschen de vingeren, en het gistend Bataafsche Vrijheidsbloed wil, moet zich door dezen stift een weinig ontlasten’.[3] Zijn boodschap was duidelijk. Het Bataafse volk rekende op een zelfgekozen Nationale Vergadering. Die zou een het een constitutie geven en de Republiek, tot dan toe een zevenkoppig monster, één en ondeelbaar maken. Het leek er echter op dat de nieuwe machthebbers alleen maar een vergadering wilden die een plan zou mogen maken voor een nieuwe grondwet. Ockerse voorzag een gezelschap van rechtsgeleerde filosofen dat maandenlang heen en weer zou praten om ten slotte met niets voor de dag te komen. Krachtig waarschuwde hij tegen het ‘Aristocratisch systhema van 1787’, dat wil zeggen tegen de oud-patriotten uit het eerste bedrijf van de revolutie. Die hadden inmiddels overal de macht overgenomen en hadden helemaal geen belang bij een nationale conventie. Zij probeerden, aldus Ockerse, het volk zand in de ogen te strooien en alles zijn oude, aristocratische gangetje te laten gaan.

Een nationale conventie betekende vereenvoudiging - een verlicht toverwoord waarvan Ockerse zich graag bediende - en bezuiniging. Dat ging ten koste van de vermenigvuldiging van baantjes, zo eigen aan het provinciale stelsel van de oude Republiek. Ockerse zag geen doorgaande lijn tussen de patriottenrevolutie van 1787 en de Bataafse Omwenteling. Hij wilde juist een duidelijke breuk en een nieuw begin. Hij beschouwde de patriot van '87 zelfs als een gevaar voor de Bataafse Revolutie en het gewenste vertegenwoordigende stelsel. En die nieuwe orde stond of viel voor hem met een Nationale Vergadering: ‘Eene Conventie is thands het *schibboleth* van 't *Patriotismus*.’[5]

Ockerse benaderde dit revolutionaire *sine qua non* niet louter principieel en ideologisch. Hij was ook niet wars van enig machtsvertoon, zoals hij als

4 *Vruchten en resultaten*, I, 176.

praktiserend politicus in 1797-1798 duidelijk zou laten zien. Machtspolitiek betekende voor hem vooral het inzetten van de politieke en financiële macht van Holland om de revolutie in democratische en unitarische zin door te drukken en zo een eind te maken aan aristocratie en provincialisme. Ockerse had een broertje dood aan gewesten als Gelderland, Friesland en Groningen, die uit provinciaal belang de revolutie als ongedeeld fenomeen poogden te frustreren. Hij zag dit als de voortzetting van een lange, kwalijke traditie van mooi weer spelen op kosten van Holland.

Zonder de creatie van de éne en ondeelbare Republiek was de revolutie zijns inziens gedoemd te mislukken. Een 'Representative Conventie' was dringend nodig om een eind te maken aan dat 'eeuwig overnemen, delibereeren, cabaleeren, en de partij van zijne eigene Provintie trekken'. Al meer dan twee eeuwen werd de Republiek lamgelegd door dat 'heilloos treuselen in de geld-opbrenging, dat worstelen tegen elkander, dat Zevenhoofdig tiranniseeren'.[7] Oplappen van het versleten staatsgebouw van de Republiek zou alleen maar leiden tot de terugkeer van het aristocratische juk uit de stadhouderloze tijdvakken. 'Zullen wij dan eeuwig in dat oude warnest van de zeven Pijlen blijven hangen? eeuwig *Staatjes* spelen?'[8]

Tegenstanders van een 'echte' Nationale Vergadering beweerden dat die de oorzaak was geweest van de rampen die Frankrijk hadden getroffen, Maar volgens Ockerse had de Franse Conventie als zodanig niets te maken met 'dien keten van godloosheden, die helsche tijrannij van Robespierre, welke Frankrijk op den rand des verderfs hebben gevoerd'.[9] Ook de vrees voor Hollandse overheersing in een eenheidsstaat achtte hij onterecht en nogal hypocriet: 'Ei, ei! wel had Holland, had Amsteldam, onder het oud bestuur, zonder Nat. Conventie, ook niet meer dan andere gewesten te zeggen! en was dat zoo onbillijk? geeft meerder volk en macht niet van zelf meerder recht? is Holland niet de mond, daar alle de Provintien door eeten, en de kist daar zij hun geld uithaalen?' Het was hoog tijd om de ongelijke machtsverdeling in de Republiek recht te trekken en de Hollanders de macht te geven waarop zij getalsmatig aanspraak konden maken. Bovendien zou Holland juist in die éne en ondeelbare Republiek minder kans tot *despotismus* krijgen, omdat immers elke afgevaardigde 'niet een stad, een gewest, maar *de geheele Natie* representeert'.[11] Ook de drogredenen aangevoerd tegen het verenigen van de wetgevende en uitvoerende macht in één Nationale Vergadering konden Ockerse hevig opwinden. 'Hoe? Volk van Nederland! wie is de souverain, dan gij? wie heeft de macht van wetten te maaken en uittevoeren, dan gij? wie kan zeggen, zoo wil ik, zoo moet er gedaan worden, dan gij?'[13]

De soevereiniteit van het volk was Ockerse heilig en desnoods moest het volk zich dan ook zelf laten gelden: 'Treedt toe, en laat uwe stem hooren! eischt, gebiedt, eene Echte, Repraesenteerende, Nat. Vergadering!' En mocht er toch niet geluisterd worden, laat dan merken 'dat het Bataafsche Volk gereed is om in massa optestaan, en zijne vrije Constitutie op de lijken zijner bedriegeren, en verraders zelf te vestigen'.[15] Deze retorische uitsmijter kwam Ockerse te staan op een waarschuwing van het Hollandse Comité van Waakzaamheid, dat zich echter liet overtuigen van de zuiverheid van zijn

bedoelingen.[5] Aan het eind van zijn leven terugblikkend op deze episode noemde Ockerse het schrijven van dit pamflet ‘een stouten stap ter ontmaskering der kwaadwilligen’. Die was hem echter bijna noodlottig geworden.[6]

Een goede constitutie

Bataven! eischt eene Nationale Conventie! was Ockerses politieke visitekaartje. Zijn toon was gezet. De Bataafse Revolutie moest - anders dan de patriotse van een decennium eerder - vooruitkijken en niet streven naar ‘herstelling’ van een archaïsche politieke structuur. In negatieve zin moest zij anti-aristocratisch en anti-federalistisch zijn, in positieve termen democratisch en nationaal. Het toverwoord ‘één en ondeelbaar’ (met zijn geladen betekenis) mocht dan ontleend zijn aan het *une et indivisible* van de Franse Revolutie, voor het staatkundig gefragmenteerde Nederland, dat qua politiek systeem feitelijk nog in de Middeleeuwen leefde, leek het soms haast een grotere revolutie te impliceren dan voor Frankrijk zelf.

Op 1 maart 1796 was de Nationale Vergadering eindelijk bijeengekomen met als belangrijkste taak het ontwerpen van een constitutie. Het Reglement van de Nationale Vergadering deed dienst als een soort voorlopige grondwet. Progressieve Bataven als Ockerse haatten dit Reglement omdat het de gewesten nog zoveel macht liet. Toch wist de Nationale Vergadering zich meteen te vestigen als het toonaangevende politieke forum. De handelingen - gepubliceerd in het *Dagverhaal* - werden aandachtig gevolgd en kritisch begeleid in de periodieke pers. Als redacteur van het meest interessante politieke weekblad van die tijd, *De Democraten*, had Ockerse een platform voor zijn politieke opvattingen en kon hij die ook tot een samenhangend geheel ontwikkelen. Maar ook anderszins liet hij van zich horen, bijvoorbeeld in de redevoeringen die hij op 21 november 1796 en 27 februari 1797 hield in de patriotse sociëteit Doctrina et Amicitia in Amsterdam. Hij sprak daar ‘Over de gebreken der aeloude Nederlandsche Staatregeling’.[7] Deze redevoeringen lagen qua thematiek in het verlengde van enkele lezingen die zijn vriend Samuel Iperuszoon Wiselius in 1793, dus tijdens de Oranjerestauratie, in hetzelfde Doctrina had gehouden over *De staatkundige Verlichting der Nederlanderen*. Wiselius' lezingen markercn in staackundige zin de breuk tussen het oude patriottisme, gericht op herstelling, en het Batavisme, gericht op een geheel nieuw staatsbestel. Wiselius trok uit de geschiedenis een heel andere les dan de patriotten van de jaren 1780. De Unie van Utrecht was niet langer een eerbiedwaardig staatsgebouw dat zorgvuldige restauratie verdiende, maar een bouwval rijp voor de sloop; Hij herschreef de Nederlandse geschiedenis als een historische opdracht tot eenwording. Daarmee doorbrak hij de ban van het patriotse program van Grondwettige Herstelling.

5 Vreede, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling*, I, 33-34.
6 *Vruchten en resultaten*, III, 108.
7 Ockerses Doctrina-lezingen uit 1796 en 1797 werden uitgegeven door H.W. Tydeman in *Mnemosyne*, 1831, tweede deel, 157-190 en 177*-190**.

In de gewijzigde politieke omstandigheden van na 1795 actualiseerde Ockerse de historische boodschap van Wiselius. Zijn interpretatie van de Nederlandse geschiedenis was gekleurd, programmatisch en ideologisch. In het licht van eigentijdse politieke idealen moesten heel wat heilige huisjes eraan geloven. Van objectiverende reflectie was nu bij Ockerse, die toch zo hield van rustig zelfdenken, geen sprake meer. Hij deed niet mee met al die Nederlanders die zichzelf met hun vrijheidstraditie plachten te feliciteren. Zijn uitgangsstelling luidde: 'Nimmer zijn de Nederlanden waarlijk vrij, noch in het bezit van eene duurzame burgerlijke rust geweest.' Bij de Nederlandse Opstand vroeg hij kritisch: 'waarom gaf Nederland zich eene halve revolutie, en waarom schraagde het slechts een ouden staatsbouwval, door er den gebreklijken steun eener Utrechtsche Unie onder te schuiven?' De oorzaak was dat 'onze goedhartige voorvaders toen nog niet verlicht noch rijp genoeg waren, om de ware vrijheid te genieten, om een duurzaam volksgeluk daar te stellen'. Terwijl het Nederlandse volk zich ontworstelde aan vreemde meesters, stortte het zich 'in den arm van Aristocratische vaderlandsche edelen'.

> Ik zie het eene omwending daarstellen, maar geen vaste constitutie vormen, Ik zie het een groot drijfrad der aêloude overheersching uitbreken, maar alle de kleine raderen, welke daarin vatteden, in werking behouden. Ik zie het eenen republiek oprigten, maar niet gebouwd op de oppermagt en onafhanglijkheid des volks; eenen staatscheppen, maar zonder vastigheid of berekening zijner werkingen. [...] Ik zie een staatsbestuur, zonder invloed des volks werkende, en vol van leemten en verwarringen. Ik zie edelen, waar ik burgers; *Mogende Heeren*, waar ik representanten; souvereine vergaderingen, waar ik bijeenkomsten des volks zien moest. Overal zoek ik het beeld der vrijheid, en overal stoot zich mijn voet aan brokstukken van den colossus der heerschzucht. Een staatkundig wangedrocht, eene confoederatie van zeven kleine mogendheden zonder éénheid, zonder bedwang, zonder gelijkheid van zamenwerking, moet hier eene republiek verbeelden.[174]

Van de glorie van de Nederlandse Opstand liet Ockerses retorisch geweld niet veel over. Een vreemde despoot werd afgezworen maar zijn dienaar, de stadhouder, mocht blijven. De grafelijke dwingelandij werd verpletterd, maar de 'schreeuwende gedenkteekenen harer onrechtvaardigheid, privilegiën, keuren, handvesten, tollen, thienden, leenhoven, gilden, en welke knevelarijen al meer' bleven bestaan. Ockerse droomde hier blijkbaar van een Bataafse reprise van de afschaffing van de feodale rechten in Frankrijk, op 4 augustus 1789. Zijn tijd zou nog komen want de Staatsregeling van 1798 zou met dergelijke feodale relicten inderdaad korte metten malten. Het volk had intussen bij de Opstand slechts van heer gewisseld en zich in plaats van één soeverein 'duizenden van souvereintjes' gegeven, een 'veelhoofdige nooit uitstervende Hijdra van adelijke en Patrice Familien'. [175] In plaats van op haar lauweren te rusten, had de Republiek aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog haar burgerlijke en staatkundige vrijheid 'door eene zuiver Republikeinsche Constitutie' moeten verzekeren. Aldus had zij zich een 'aardsch Paradijs' kunnen scheppen.[178] Met andere woorden: een constitu-

tie was voor hem de blauwdruk voor een ideale samenleving, een utopie.

Toen Ockerse in februari 1797 zijn tweede redevoering hield, was de ‘heilige revolutie van 1795’ alweer twee jaar oud en begon de constitutionele kwestie al tekenen van een impasse te vertonen. Ockerse herhaalde nog eens zijn vertrouwde thema's. Hij hekelde de aristocratie, die alleen de representant was van zichzelf, en betoogde hoe de Staten bij de Opstand de soevereiniteit geüsurpeerd hadden. Voor de zoveelste keer waarschuwde hij dat de ‘grootsche revolutie van 1795’ niet gevestigd mocht worden ‘op de ruïnes eener Staatsinrigting, die volmaakt strijdig is tegen den aart, den wil, en de belangen onzer vrije en oppermagtige natie’.[181**]

In zijn peroratie omschreef hij dit programma in klemmende bewoordingen:

> Wij moeten geene of wij moeten eene goede Constitutie hebben; zulk eene, die volledig is, die op alle gevallen en omstandigheden spreekt, die alle magten omschrijft, alle werkingen bepaalt, alle misbruiken afweert, alle overschrijdingen verhindert; zulk eene die berekend is voor onzen aart, onze zeden, onze belangen, onze behoeften, en niet een grillige namaak van Fransche of Amerikaansche Constitutiën; zulk eene, die echt Republikeinsch is, dat is, waarbij het volk bezitteren bewaarder der oppermagt, de besturer niets meer dan kortstondig repraesentant, het bestuuraan de natie verantwoordlijk, en de kiezer niet een eigendunklijk tusschenregent, maar door ruggespraak met de burgerijen een volksorgane is: nog eens, zulk eene Constitute, die evenzeer tegen Anarchistische wanorden, en Aristocratische ondermijningen, als tegen de geweldenarijen van den despoot en zijnen aanhang der vrijheid waarborgt; eene Constitutie, met één woord, die, niets overlatende van het oud Foederalistisch en leenstellig wangedrocht, een geheel nieuw en wijsgerig gestigt optrekt, dat eener vrije, ééne, ondeelbare, verlichte, deugdzame, en gelukkige Republiek. Het is alleen zoodanig eene Constitutie, die de brave natie wil, en eene andere te willen, is het vaderland openlijk verraden! [185-186**]

In die ene lange zin had de geoefende redenaar Ockerse een heel ideologisch manifest weten samen te ballen.

Karakterkunde

In het voorjaar van 1797 legde hij ook de laatste hand aan het derde deel van zijn *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde*, gewijd aan het ‘nationaal character der Nederlanderen’, Dit boek is nog niet zo lang geleden gekenschetst als ‘de eerste met een wetenschappelijke verklaring onderbouwde collectieve psychologie van het Nederlandse volk in zijn geheel’.[8] In zijn woord vooraf meldde Ockerse opgewekt dat hij dit boek als een ‘zelfdenker’ had geconcipieerd, strevend naar originaliteit. Het resultaat van die proeve van zelfdenken mag er zijn, zoals door latere generaties, tot de dag van vandaag, ook gaarne is erkend. Het boek is een intellectuele tour de force. Ockerse

8 Frijhoff, ‘Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw’, 23-28.

werkte er al veel langer aan, maar actualiseerde het ongetwijfeld in het licht van de nieuwe politieke situatie na 1795. Hij voorzag het ook van een politieke pointe. Want behalve een wetenschappelijke studie is het boek een hartenkreet, een poging de Bataafse Revolutie te tedden. Daarmee is deze eerste volwaardige studie van het Nederlandse nationale karakter - een begrip dat een vergelijkbare gevoelswaarde heeft als thans 'nationale identiteit' - de culturele pendant (of zelfs de grondslag) van Ockerses staatkundige ideaal van één- en ondeelbaarheid. Aldus vormt zij een wezenlijk onderdeel van zijn ideologie, opgevat in Destutt de Tracy's zin van een *science des idées*.

Ockerse paste zijn karakterkundige inzichten nu toe op de toestand van Nederland, dat hij nadrukkelijk als eenheid opvatte. Voor hem was de 'winst' van de Nederlandse Verlichting sinds 1750 dat het proces van verlichte natievorming in kringen van de ontwikkelde burgerij - los van politieke overtuiging - al zover was gevorderd dat het idee van een nationale cultuur inmiddels een breed draagvlak had. Hoewel Ockerse dus zeker niet de eerste was die op deze wijze redeneerde, bracht hij dit nationaal-culturele discours wel op een hoger kwalitatief plan. Daarmee was hij inderdaad uiterst origineel. Waren zijn pogingen de Nederlandse geschiedenis in termen van zijn unitarisch-democratische ideologie te herschrijven misschien wat al te doorzichtig en partijdig, bij de karakterkunde lukte hem dat veel beter. Maar hoe wetenschappelijk objectiverend zijn toon ook was, Ockerses agenda was toch door en door politiek.

De één- en ondeelbaarheid van Nederland was zijn eigenlijke thema. Met de overtuigingskracht van de geboren redenaar probeerde hij het Bataafse volk ervan te doordringen dat het geen eenheid hoefde worden, maar dat in wezen al lang was. Hij probeerde te beredeneren dat Nederland met zijn grote cultureel-antropologische verscheidenheid, die juist breed werd uitgemeten, toch een geheel vormde, Wat de Nederlanders bond - en daarmee onderscheidde van de omringende buitenlanden - was sterker dan wat hen intern verdeelde. En deze al bestaande eenheid van de Nederlandse natie vormde de legitimate voor de door hem zo vurig gewenste eenwording van de Nederlandse staat.

Die spanning tussen natie- en staatsvorming is een van de leidende gedachten achter dit gedreven (en daarmee diepideologische) boek. Maar ondanks een ondertoon van politieke wanhoop biedt het toch een positief perspectief. Ockerse onderkent alle bekende symptomen van het verval van Ncderland (het dominante discours van de Nederlandse Verlichting, waarmee deze zichzelf als het ware had gedefinieerd). Maar in de nieuwe revolutionaire situatie sinds 1795 zag hij ook nieuwe mogelijkheden om dit verval te keren. Hij betrok elke uithoek van het land bij zijn grote project van de nieuwbouw van Nederland. Zijn argument was dat juist in die uithoeken - de kleine steden, het platteland - de oud-vaderlandse deugden die de Republiek groot gemaakt hidden nog volop in ere werden gehouden.

Ockerse deed met dit boek een ultieme poging het Nederlandse vervalsdiscours te politiseren, of beter: te mobiliseren voor zijn eigen politieke doeleinden. Hij deed ook zijn best het beschavingsproces positief te duiden. In het typische vervalsdiscours van de Nederlandse Verlichting kon dit gemak-

kelijk in termen van weeldezucht en verwekelijking worden uitgelegd. Vroeger waren grote deugden met even grote ondeugden samengegaan. De toegenomen beschaving in de afgelopen eeuw had evenwel de scherpe kanten van dat contrast afgeslepen en deugden en ondeugden dichter bij elkaar gebracht. De samenleving was daarmee per saldo meer geciviliseerd geworden. Of dit nu winst was of verlies deed eigenlijk niet zoveel ter zake. Je kon de klok van de geschiedenis immets moeilijk terugzetten. Anders dan in het vervalsdiscours van vóór de patriottentijd gebruikelijk was, ging Ockerse niet langer uit van de zelfwerkende kracht van de Verlichting, waarbij verval slechts met Verlichting bestreden hoefde te worden om de Republiek er weer bovenop te helpen. Ockerses geactualiseerde versie van het vervalsdiscours voorzag in een essentiële, interveniërende rol van de politiek. Afwachten en vertrouwen op de Verlichting was niet voldoende. Actief ingrijpen was geboden. Ervan uitgaande dat de samenleving maakbaar was, diende het volk zelf, via zijn vertegenwoordigers, de hand aan de ploeg te slaan.

In deze redenering hing alles af van de kwaliteit van de constitutie. In de zomer van 1797 was de Eerste Nationale Vergadering eindelijk zover dat het constitutieontwerp aan het Bataafse volk kon worden voorgelegd. Dit 'Dikke Boek', zoals zijn bijnaam luidde, was een samenstel van compromissen en werd dan ook prompt door een spontaan monsterverbond van deelbelangen verworpen, Eindelijk aan zet, deed het Bataafse volk wat Ockerse ervan had mogen verwachten. Het constitutiemaken kon opnieuw beginnen.

Een aards paradijs

In augustus 1797 werd Ockerse door een Amsterdams district gekozen in de Tweede Nationale Vergadering. In het verlangen 'nuttig voor mijn Vaderland' te zijn, koos hij nu, na enkele jaren als opinievormer aan de zijlijn, bewust voor de actieve politiek. Daarvoor had hij overigens in de clubs en sociëteiten van Amsterdam al de nodige ervaring opgedaan. Hij koketteerde zelfs enigszins met zijn nieuwe rol. In een brief aan een van zijn vrienden[9] schreef hij dat het zijn ambitie prikkelde om al zijn vermogens in de volle openbaarheid te ontplooien, in de gaten gehouden door honderdduizend argusogen. Hij was niet bang dat dit 'politieke warnest' zijn dood zou worden. De politiek was voor hem geen doel op zichzelf maar een 'vagevuur' op weg naar 'den stillen wijsgeerigen en mensch-vormenden kring'. De ideoloog in hem verloochende zich niet.

Ockerse wilde allereerst constitutiemaker zijn en opteerde voor een rol in de nieuwe grondwetscommissie. Dit tot teleurstelling van zijn vriend Wiselius, die zich al had verheugd op verbale duels in de plenaire vergadering tussen Ockerse en zijn Overijsselse collega Kantelaar, en van deze twee kemphanen 'dezelfde grappen, als in Frankrijk tusschen Mirabeau en den abbé Maury' had vcrwacht.[10]

9 Opgenomen in het levensbericht door Tydeman en Clarisse, *Vruchten en resultaten*, III, 201.
10 *De Staatsregeling van 1798*, I, 539.

In de tweede constitutiecommissie speelde Ockerse een centrale rol. Maar toen het erop annkwam, bleek hij ook voor hardere actie niet terug te schrikken. Hij hoorde namelijk bij de kleine kring van samenzweerders die de radicale staatsgreep van 22 januari 1798 voorbereidde, de eenheidsstaat uitriep en daarmee de beslissende doorbraak forceerde in de al zo lang slepende constitutiekwestie, Aanvankelijk kreeg deze coup ook bij meer gematigde Bataven soms het voordeel van de twijfel, als uitweg uit de politieke impasse. Ockerse bleef na de staarsgreep zichzelf. Dit demonstreerde hij door een positie als Directeur in de revolutionaire junta af te slaan en in plaats daarvan te kiezen voor het voorzitterschap van de derde constitutiecommissie. Naar eigen zeggen wilde hij geen Caesar zijn, maar een Cincinnatus. Uit een brief aan Gogel kort na de staatsgreep blijkt dat hij heel goed besefte aan welke risico's hij zich blootstelde.[11] Maar hij had een zuiver geweten, beschouwde zichzelf als een eerlijk man en wilde niet over één kam geschoren worden mer ‘doldriftige en zedelooze fortuinzoekers’. Aristocratie en federalisme, zijn oude *bêtes noires*, achtte Ockerse een veel grotere bedreiging voor de revolutie dan dergelijke baantjesjagers en ultrarevolutionaiten, die ook hij verfoeide.

De nieuwe canstitutiecommissie was een van dissidente elementen gezuiverde versie van de vorige. Zij ging met grote voortvarendheid te werk en produceerde al na enkele weken het ontwerp voor de nieuwe staatsregeling. In de Constituerende Vergadering werd dit op 6 maart door Ockerse gepresenteerd met een toespraak die in de vergaderzaal en op de tribunes werd beantwoord met ‘onophoudelyk handgeklap en het levendigste gejuich’.[12] Het was het moment suprême van zijn politieke loopbaan.

Was het mislukte grondwetsontwerp van 1797 een samenstel van compromissen geweest, voor de Staatsregeling van 1798 gold het regenovergestelde. Deze ‘wyze, democratisch-republikeinsche Constitutie’ die enkele weken later door de van politieke tegenstanders gezuiverde grondvergaderingen werd aangenomen, was een grondwet uit één stuk. Het Bataafse volk vormde zich tot een ondeelbare staat. Het oude provincialisme werd letterlijk van de kaart geveegd door het land opnieuw in te delen in acht departementen. Het politieke stelsel was een volksregering bij vertegenwoordiging, een representatieve democratic. Anders dan de geijkte politieke praktijk van de Republiek, die geheel bottom-up gedacht was, redeneerde de Staatsregeling van 1798 rigoureus top-down. Dat betekende een radicale breuk met het verleden en ook met de eerste jaren van de revolutie. Het democratisch-centralisme van 1798 stelde duidelijke grenzen aan politisering op basisniveau.

Tegelijk werd de inrichting van de samenleving en de taak van de overheid daarbij op een bijna utopische wijze gedefinieerd. Het meest bijzondere van de Staatsregeling van 1798 is namelijk de lange catalogus van burgerlijke en staatkundige grondregels waarmee zij begint. Naast de staatsvorming trok

11 *Gedenkstukken*, II, 715.
12 *Dagverhaal*, VIII, 736.

de overheid nu ook de natievorming nadrukkelijk naar zich roe. En waar de één slechts een waslijst van verlichte gemeenplaatsen zal willen zien, wordt de ander getroffen door een mengeling van ideologie en idealisme, gedragen door de gedachte van de maakbaarheid van de samenleving.

De grondrechten van gelijkheid en vrijheid werden gewaarborgd door consequente toepassing van de eenheidsgedachte, bijvoorbeeld in het recht. Verlichting en beschaving dienden bevorderd te worden, het nationaal karakter ten goede gewijzigd, een stokpaardje van Ockerse. 'Broederschap onder de burgers', sociale cohesie met andere woorden, zou worden aangekweekt door nationale feesten, zoals een jaar tevoren al was bepleit in *De Democraten*. Op allerlei terreinen kreeg de overheid, als exponent van de wil van het Bataafse volk, een sturende rol. Zij moest de welvaart bevorderen door een economisch stimuleringsbeleid en de werkgelegenheid verbeteren door het verschaffen van 'arbeid aan den Nijveren' en 'onderstand aan den Onvermogenden'. De armenzorg moest op korte termijn wettelijk geregeld worden, de gezondheidszorg door heilzame wetten bevorderd en van belemmeringen ontdaan. De grote maatschappelijke problemen die verlichte Nederlanders al decennia uit de slaap hielden, werden in deze revolutionaire droom nog niet opgelost. De nieuwe grondwet probeerde echter wel een toekomstperspectief te bieden.

De Staatsregeling van 1798 is Nederlands meest leerstellige grondwet en, vanuit ideologisch perspectief, ook de meest interessante. Dat betekent nog niet dat zij ook uitblonk door realiteitszin. In menig opzicht stond deze revolutionaire staatsregeling juist buiten de werkelijkheid en zou zij een onwerkbaar document blijken, Daarbij ging het overigens minder om haar verlicht-utopische trekken dan om het democratisch-centralistische bestuurspatroon. Al in 1801 werd deze staatsregeling vervangen door een andere grondwet, de eerste van een kleine reeks. Het zou nog tot 1848 duren voordat de verhouding tussen het geheel en de delen van de staat duurzaam geregeld werd. Thorbecke werd de man van 1848, zoals Ockerse in menig apzicht de man van 1798 was geweest.

Deze gemankeerde Thorbecke is overigens vrijwel anoniem gebleven. Deels was dat zijn eigen schuld omdat hij liever in de luwte opereerde dan in de openbaarheid. Maar vooral was dat natuurlijk het gevolg van het terugdraaien van het Bataafse experiment van 1798, dat in zoveel opzichten inderdaad een luchtspiegeling was gebleken. Ockerse wilde in 1798 kennelijk niet het verwijt krijgen dat hij zelf de revolutiemakers van de zestiende eeuw voor de voeten had geworpen: dat ze het bij een halve revolutie hadden gelaten. In zijn ogen diende een constitutie de voorwaarden te scheppen voor een ideale samenleving, een 'aardsch paradijs'. Maar al werd deze utopie dan geen werkelijkheid, de Staatsregeling van 1798 (en de staatsgreep van 22 januari die haar mogelijk maakte) was wel de beslissende doorbraak in het proces dat van het zevenkoppige monster van de oude Republiek een staat maakte die één en ondeelbaar was. Op deze uitkomst kon Ockerse nog jaren later met tevredenheid terugkijken.

Caesar, Brutus, Cincinnatus. Daendels als redder van Nederland, 1797-1799

Staatsgrepen zijn in de Nederlandse politieke cultuur een zeer ongewoon verschijnsel. Maar het jaar 1798 telde er liefst twee: een op 21 januari en een op 12 juni.[1] Bij beide coups was Herman Willem Daendels nauw betrokken. Op 12 juni was hij zelfs de centrale figuur. Deze twee staatsgrepen markeren de meest radicale periode van de Bataafse Revolutie. Het 'jacobijnse' bewind van Vreede, Fijnje en Van Langen gaf de Bataafse Republiek nu eindelijk de constitutie die haar tot een eenheidsstaat maakte. Toch bestaan er zeer verschillende opvattingen over de aard en betekenis van deze sleutelperiode in de Bataafse geschiedenis. Juist in deze maanden werd de vraag acuut hoe de verhouding lag tussen Nederlandse inbreng en Frans dictaat in het geheel van de Bataafse Revolutie. Tot de dag van vandaag is het een punt van debat of die eerste Nederlandse grondwet, de Staatstegeling van 1798, nu wel of niet een - aan de Bataafse smaak aangepast - product is geweest uit de Franse constitutiekeuken.

Toen de Fransen eind 1794 de Republiek naderden, dicteerde Daendels een revolutiescenario. Dit hield in dat de Nederlandse steden en gewesten bij voorkeur zichzelf moesten bevrijden om de schijn van verovering door de Fransen te vermijden. De Fransen speelden dit spelletje mee om verschillende redenen. In hun politiek van export van de revolutie paste een oprecht streven onderdrukte volken te helpen en de hand van broederschap te bieden. Internationalisme was vooralsnog het parool. Maar tegelijk lieten ze zich voor die broederdienst goed betalen en dat was meteen de tweede reden om de Bataven met zachtheid te behandelen. Ze vreesden namelijk dat dezen anders hun nog steeds aanzienlijke rijkdommen met de noorderzon zouden laten verdwijnen. De glorie van de Gouden Eeuw mocht dan wat verbleekt zijn, voor de Fransen gold de Bataafse Republiek toch als de belangrijkste van de zusterrepublieken en als een onmisbare bondgenoot in de strijd tegen Engeland.

Tussen 1797 en 1799 kwam er een kentering in de verhouding tussen de Bataafse Republiek en Frankrijk. De altijd al aanwezige asymmetrie in de relatie tussen de *Grande Nation* en haar Bataafse zuster werd toen sterk geaccentueerd. Dit had verschillende oorzaken. Onder meer het kennelijke onvermogen van de Bataven om, ondanks eindeloos delibereren in hun Narionale Vergadering, zelf een constitutie te produceren en orde op zaken

1 Zie voor de betekenis van de staatsgreep van 22 januari hiervoor 41-42.

te stellen. Daarnaast waren er politieke klimaarsveranderingen in Frankrijk die doorwerkten in de verhouding tot Nederland. Met name gold dit voor de Franse coup van 18 fructidor van het jaar V (4 september 1797).

Het constitutionele onvermogen van de Bataafse Republiek raakte niet alleen het binnenland maar had, zo meende men, ook gevolgen voor haar internationale aanzien en slagvaardigheid. De vraag was of Nederland nog - of zo men wil opnieuw - een rol van belang zou kunnen spelen op het Europese toneel. Tijdens de jaren 1780-1787 - het eerste bedrijf van de Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw - was dat een brandende kwestie geweest voor hen die zich toen patriotten noemden. Een fel nationalisme (waarbij Engeland als vijandbeeld dienstdeed) was de motor van hun beweging.

Tijdens het tweede bedrijf van de Nederlandse Revolutie (vanaf 1795) was dat nationalisme veel minder uitgesproken. Opvallend genoeg werd de hoofdrol in die tweede fase niet gespeeld door de meer extreme patriotten die in 1787 de wijk hadden genomen naar het buitenland en daar ook waren gebleven (anders dan de meerderheid, die al na korte tijd naar huis was teruggekeerd). Daendels behoorde echter tot die emigrés die na 1795 wel een prominente rol zouden spelen. Hij zou ook nadrukkelijk de erfenis van de jaren 1780 met zich mee blijven dragen. Als we Daendels' optreden in de jaren 1795-1799 willen verklaren dan kan dat het best vanuit de authentiek patriotse ambitie de Republiek terug te tillen naar het niveau van de Gouden Eeuw en de funeste spiraal van verval te doorbreken. Gesteund door de alliantie met Frankrijk wilde hij dit grondmotief van de patriotten weer centraal stellen. Hij deed dat op zijn eigen, vooral militair geïnspireerde wijze. Ook daarin was hij een kind van de patriottentijd: burgerwapening was toen immers de opvallendste vorm van politiek activisme geweest.

Na 1795 probeerde Daendels deze martiale kant van het patriottisme nieuw leven in te blazen, zij het nu meer in de vorm van een geregeld leger dan bij wijze van paramilitair vertoon. Zijn vijandbeeld was onveranderd gebleven. Door Nederland naast Frankrijk een prominente rol te laten spelen in de strijd tegen Engeland - aartsvijand van beide landen en van de wereldrevolutie - zou de Bataafse Republiek haar vroegere status van grote mogendheid moeten terugwinnen. In 1797 leek een keer ten goede inderdaad nog mogelijk en was het verval in de ogen van de Bataven zelf niet onherroepelijk. Bovendien gingen ze er toen - kijkend naar Frankrijk - nog van uit dat ze hun lot in eigen hand hadden. Daendels is de belichaming van wat er in die tijd nog aan machtspolitieke ambitie over was, zoals hij ten slotte ook de uitdrukking vormt van de mislukking van dit streven. Ietwat dramatisch geformuleerd: de scharnierjaren 1797-1799 waren de jaren van Daendels' hoogstpersoonlijke missie om zijn vaderland te redden conform de oorspronkelijke doelstelling van de patriottenbeweging. Het falen van deze missie viel samen met de neergang van de Bataafse Republiek. Die werd nu inderdaad een bijwagen van de Franse oorlogsmachine.

Ierse dromen

Als initiatiefnemer van het Bataafse Legioen, brigadegeneraal in Franse dienst bij de bevrijding van Nederland en vervolgens organisator van het Bataafse leger, was Daendels onbetwist Nederlands eerste militair. Bovendien bezat hij charisma en wist hij soldaten door zijn persoonlijke moed te inspireren. Belangrijke kwaliteiten voor een succesvol revolutiegeneraal van de Franse slag leken daarmee aanwezig. Het militaire succes dat hijzelf en de Bataafse Republiek nodig hadden, dacht Daendels te vinden in een expeditie naar lerland, om daar de autochtone revolutionairen te steunen en Engeland in de tang te nemen. Dit plan sloot nauw aan bij Franse invasieprojecten. Gezien de toestand van Engeland in het voorjaar van 1797 mogen deze plannen zeker niet kansloos worden geacht. Toen Oostenrijk in april 1797 de Voorvrede van Leoben met Frankrijk had gesloten, stond Engeland alleen tegenover Frankrijk en zijn Bataafse en Spaanse bondgenoten. De Britse regering had tegelijkertijd te kampen met een ernstige financiële crisis en met een muiterij op de Noordzeevloot. In het algemeen gesproken was het Britse rijk *overstretched*: het had wereldwijd te veel verplichtingen in verhouding tot zijn maritieme middelen. En voor een oude zeemogendheid als zijn Nederlandse overbuurman koesterde het nog steeds een gezond respect.

Eind 1796 al, nog voor de mislukking van de Franse invasie in Ierland bij Bantry Bay, moet Daendels bij zijn Franse collega Carnot, de organisator van het revolutieleger, hebben gepleit voor Bataafse deelname aan een Ierse expeditie.[2] Vanaf het voorjaar van 1797 ging de Bataafse Republiek een steeds prominentere rol spelen in de Ierse plannen.[3] Maar terwijl het aan Franse kant vooral bij plannen maken bleef, werden in Nederland concrete voorbereidingen getroffen. In juli werden vijftienduizend Bataafse soldaten ingescheept voor de oversteek naar Ierland op een vloot van bijna tachtig schepen. Bij al deze toebereidselen speelde Daendels een centrale rol. Deze rol ging zover dat de Franse generaal Hoche, de pacificateur van de Vendée en de grote promotor van het Ierse project in Frankrijk, bereid bleek het commando aan Daendels te laten en eventueel zelfs onder hem te dienen. Toen de Ierse revolutieleider Wolfe Tone en Hoche naar Nederland kwamen om het project te bespreken, werd het Hoche duidelijk hoe belangrijk deze expeditie voor de Bataven was. Zoals hij aan Tone uitlegde (die het weer in zijn dagboek opschreef) werden Daendels en admiraal De Winter gedreven door het verlangen ‘to effectuate something striking to rescue their country from the state of oblivion and decadence into which it had fallen’. De Bata-

2 Carnot aan Daendels, 20 nivôse jaar V (4 januari 1797). Mendels, *Herman Willem Daendels*, bijlage XIa.

3 Zie voor deze invasieprojecten en de Nederlandse rol daarbij met name Elliott, *Wolfe Tone. Prophet of Irish Independence*. Voorts Elliott, *Partners in revolution: The United Irishmen and France*; Elliott, ‘The role of Ireland in French war strategy, 1796-1798’; Wolfe Tone, *Autobiography*, II; Byvanck, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der Bataafsche Republiek’; Desbrière, *Projets et tentatives de débarquement aux Iles Britanniques*, I; Fehrmann, ‘Ierse dromen en de nederlaag bij Kamperduin’; Fehrmann, *Onze vloot in de Franse tijd*.

ven wilden dan ook - aldus nog steeds Hoche - de hele glorie van de expeditie, als die zou slagen, voor zichzelf houden: 'they feel that their country has been forgotten in Europe, and that they are risking everything, even to their last stake - for, if it fails, they are ruined - in order to restore the national character,' In een alles-of-niets poging zetten de Bataven hun hele leger en vloot op het spel: 'they are like a man stripped to his breeches, who has one shilling left, which he throws in the lottery, in the hope of being enabled to buy a coat.'[4] De Ierse expeditie was met andere woorden een grandioze poging - of een wanhoopsdaad - om de Bataafse Republiek in één klap uit het slop te halen. Een dergelijk prestigeherstel leek juist nu extra nodig omdat Engeland en Frankrijk in Lille aan het onderhandelen waren over vrede. Daarbij zou de Bataafse Republiek wel eens door Frankrijk onder druk gezet kunnen worden om koloniale concessies aan Engeland te doen.

Wolfe Tone zou zelf op de Bataafse vloot meezeilen. Zijn dagboek vormt een belangrijke bron voor de verwachtingen van de Bataven en voor het beeld van Daendels, met wie hij maandenlang nauw samenwerkte. Tone sloeg Daendels hoog aan, vond dat zijn plannen goed in elkaar zaten en waardeerde zijn bravoure en revolutionaire elan.[5] Hoche, zelf geen kleine jongen en als revolutiegeneraal de grote rivaal van Bonaparte, noemde Daendels 'an excellent officer, and as brave as Caesar'.[6] Typerend misschien voor zijn zelfkennis liet Daendels zich tegenover Tone echter meer voorstaan op zijn 'character for administration' dan op zijn 'military talents'.[7]

In juli 1797 leek het moment voor een invasie nog steeds gunstig, al was de situatie in Engeland minder penibel dan in het voorjaar. (Door de muiterij van de Noordzeevloot waren op een gegeven ogenblik niet meer dan twee schepen beschikbaar geweest voor het afschermen van de Bataafse kust.) De Bataafse vloot lag in Texel klaar voor vertrek, maar zover is het nooit gekomen. Wekenlang bleef de wind uit de verkeerde hoek waaien, zodat de grote linieschepen niet konden uitvaren, terwijl het invasieleger zich gestaag door de voorraden heen at. Intussen kon Engeland wel zijn eskader versterken. De wind had Engeland weer eens gered, vloekte Tone.[8] Toen het niet meer mogelijk was het hele plan uit te voeren, begon Daendels minder verstrekkende - maar in feite juist fantastischer - varianten te bedenken: met name een invasieplan voor Schotland. Echt wild werd het pas toen hij en Tone tegen elkaar gingen opbieden met plannen voor een verrassingsaanval op Engeland zelf, een soort verbeterde versie van de tocht naar Chatham. Daarbij zou de vloot een leger overzetten dat vervolgens naar Londen moest doorstoten.[9]

4 Tone, *Autobiography*, II, 230, 231, 235. Vgl. ook Hoche aan minister van Marine Truguet, 19 messidor jaar V (7 juli 1797); 'Il m'a semblé que les Hollandais étaient fort désireux de faire seuls l'expédition dont je suis de nouveau chargé leurs motifs sont sans doute de rirer leur nation de l'état d'abjection dans lequel l'Europe les croit, et sous ce rapport je les loue...' Desbrière, *Projets et tentatives*, 261.
5 Elliott, *Wolfe Tone*, 361.
6 Tone, *Autobiography*, II, 235.
7 *Ibidem*, 239.
8 *Ibidem*, 256.
9 *Ibidem*, 251-158.

In de Nederlandse maritieme geschiedenis heeft het najaar van 1797 een bijzondere klank. Dat komt niet door een tweede tocht naar Chatham maar door de zware nederlaag van de Bataafse vloot bij Kamperduin, op II oktober. Gedwongen door de Haagse politici - anders kan men het niet formuleren - was admiraal De Winter tegen beter weten in uitgevaren en vervolgens verpletterend verslagen. Zelf was hij gevangengenomen en weggevoerd naar Londen: de eerste keer dat een Nederlandse vlootvoogd zoiets overkwam.[10] De Bataven waren in de klassieke fout vervallen dat ze de vorige oorlog nog eens wilden overdoen: tijdens de Vierde Engelse Oorlog was Willem V immers voortdurend bestookt met het verwijt van 'inactiviteit'. De Bataafse politici waren kennelijk vastbesloten dat hun dit niet zou overkomen. Vandaar dat ze De Winter uitstuurden op een *mission impossible* die in één klap een eind maakte aan de historische reputatie van de Nederlandse vloot. Hoe groot het ontzag voor de Nederlandse vloot nog was geweest, blijkt wel uit het uitbundige vreugdebetoon in Engeland bij het bekend worden van de overwinning. Na een moeilijk halfjaar, waarin Engeland een ernstige oorlogscrisis had doorgemaakt, was het zelfvertrouwen dankzij Kamperduin weer helemaal terug.[11]

22 januari

In Nederland werd de verantwoordelijkheid voor dit echec terecht op het conto geschreven van de Haagse politiek. Die onvrede werd gevoegd bij de toenemende irritatie over het uitblijven van een grondwet (de bevolking had het eerste ontwerp in augustus 1797 verworpen). Een krachtig en meer geconcentreerd gezag werd door velen beschouwd als de enige uitweg uit deze impasse. Dergelijke gedachten werden nog gestimuleerd door de Franse coup van 18 fructidor (4 september). Deze links-radicale staatsgreep bracht de republikeinen weer stevig in het zadel. Internationaal-politiek gezien had de coup tot gevolg dat het nieuwe Franse regime de vredesonderhandelingen met Engeland abrupt afbrak. Voor de Bataven betekende dit dat er althans geen koloniën over hun hoofd konden worden verkwanseld aan Engeland. Tegelijk verwachtte het bewind van Fructidor wel van de Bataven dat ze eindelijk orde op zaken zouden stellen in eigen huis om daardoor des te energieker aan de oorlogsinspanning te kunnen bijdragen. Dat strookte natuurlijk geheel met de wensen van iemand als Daendels.

Dit alles behoort bij de achtergronden van de Nederlandse radicale coup van 22 januari 1798. Vaak wordt die beschouwd als een onvermijdelijke stap om de slepende discussies over de grondwet tot een eind te brengen. Daartegenover heeft Simon Schama de visie verdedigd dat de staatsgreep onnodig was, omdat de unitarissen in de grondwetscommissie toch al aan de winnende hand waren.[12] Ook dat standpunt is inmiddels weer bestreden, op grand van de machtsverhoudingen in de Nationale Vergadering.[13] Hoe dat ook zij, het

10 Fehrmann, *Onze vloot in de Franse tijd*, 50.
11 Mackesy, *Statesmen at war*, 2-3.
12 Schama, *Patriots and liberators*, 288-310.
13 *De Staatsregeling van 1798*, I, xlii.

debat over 22 januari dreigt zo te worden gereduceerd tot een puur constitutionele kwestie: de vraag of de nieuwe grondwet die de eenheidsstaat bracht er nu wel of niet zonder coup had kunnen komen. Een dergelijke blikvernauwing is echter onterecht, net zo goed als het onjuist is het hele politieke discours van de jaren 1795-1798 te willen vatten in de termen van het grondwetsdebat en dus te beschouwen als een strijd tussen unitarissen en federalisten, met de pragmatische moderaten op de wip. Juist Daendels laat zien dat er veel meer aan de hand was. Voor hem (en voor het Fructidorbewind, dat zich nu actief met de Bataafse zaken ging bemoeien) was de constitutionele misère symptomatisch voor een land dat de kluts kwijt was. Het ging Daendels niet zozeer om de grondwet als zodanig maar om het voltooien van de revolutie. Daardoor zou de Bataafse Republiek weer in zichzelf kunnen gaan geloven en dat ook naar buiten duidelijk maken. Binnenlandse orde en buitenlandse macht waren voor hem ten nauwste met elkaar verbonden. Ondanks - of juist geprikkeld door - het echec van Kamperduin bleef Daendels zich dan ook vastklampen aan de Ierse expeditie als reddingsplan voor de Bataafse Republiek.

Het najaar van 1797 stond bol van de Bataafs-Franse intriges. Na Fructidor hoopten verschillende personen en groepen uit de Bataafse Republiek met steun van het Directoire de politieke impasse te doorbreken. Ook Daendels stond in geregeld contact met het Directoire, met name met La Revellière-Lépaux. Hij probeerde bij het Directoire zijn invasieplannen te slijten en beklaagde zich en passant over de binnenlandse toestand in de Bataafse Republiek. Daarbij sprak hij de hoop uit op een Nederlandse versie van Fructidor.[14] Daendels' Franse contacten in deze maanden zijn omgeven met een waas van geheimzinnigheid. Ze zijn zelfs gedeeltelijk onopgemerkt gebleven doordat hij zich vaak bediende van Wolfe Tone als persoonlijk vertrouwensman.[15] Op 12 december 1797, terwijl de plannen voor een staatsgreep vorm kregen in kringen van radicale unitarissen, pleitte Daendels in een brief aan generaal Desaix (de plaatsvervanger van de tot commandant van de *Armée d'Angleterre* benoemde Bonaparte) voor een gezamenlijke anti-Engelse strategie. In één adem wees hij daarbij op de binnenlandse situatie van de Bataafse Republiek, ‘qui n'a pas encore eu le bonheur de se donner une constitution, de sorte que nous n'avons qu'un gouvernement provisoire qui a nécessairement toute la lenteur de l'indécision attachée è sa nature’. En hij nodigde het Directoire met zoveel woorden uit de Bataafse Republiek tot actie op te wekken. Op 11 januari 1798 zond hij Desaix de laatste versie van zijn Schotse invasieplan. Ook toen herhaalde hij nog eens zijn frustraties over een bestuur dat elke eenheid en daadkracht ontbeerde.[16]

14 Vgl. La Revellière-Lépeaux aan Daendels, 13 vendémiaite jaar VI (4 oktober 1797), *Gedenkstukken*, II, 538-539: *De Staatsregeling van 1798*, I, xxviii; Elliott, *Wolfe Tone*, 361.

15 Elliott, *Wolfe Tone*, 361.

16 Daendels aan Desaix, 12 december 1797 en Daendels aan Desaix, 11 januari 1798 (Desbrière, *Projets et tentatives*, 292-294). De Franse gezant Delacroix zond het plan aan Bonaparte op 26 nivôse van het jaar VI (15 januari 1798), Archives Armée de la Terre, Vincennes, MR 1420 f.26 (met dank aan dr. Joost Rosendaal voot dit stuk).

Pas in een laat stadium is Daendels bij de voorbereiding van de eigenlijke coup van 22 januari (door radicale unitarissen in samenspel met de nieuwe Franse gezant Delacroix) betrokken. Terecht vertrouwden de samenzweerders hem niet helemaal. Politiek gesproken stond hij immers veel dichter bij het moderatisme van zijn oude schoolvriend Schimmelpenninck dan bij het radicalisme van iemand als Vreede. Maar dat Daendels meedeed, was toch eigenlijk niet meer dan logisch. Met vele anderen vond hij dat er iets moest gebeuren. Op hun beurt konden de complotterende radicalen voor de uitvoering van hun plan nauwelijks om hem heen. Daendels' rol in de coup bleef beperkt tot het in het zadel helpen van het nieuwe regime. Net als in Frankrijk enkele maanden tevoren werd met militaire middelen de wet verzet, waarna het leger weer terugkeerde naar de kazerne. En passant was hiermee wel een belangrijk precedent geschapen: als de politici hun zaken zelf niet konden regelen, bleek het leger bereid daarbij een handje te helpen.

Daendels was zeker niet de centrale figuur achter de coup van januari. Toch is zijn rol wellicht groter geweest dan doorgaans wordt aangenomen. Kijken we niet alleen naar de binnenlandse verhoudingen in de Bataafse Republiek maar ook naar de internationale politiek, dan blijkt juist Daendels de Franse machthebbers in het najaar van 1797 voortdurend te hebben geattendeerd op de onverbrekelijke samenhang tussen die beide sferen. Daardoor heeft hij er - zeker gezien zijn hoge militaire positie - ongetwijfeld toe bijgedragen in Parijs het juiste klimaat voor de coup en de Franse betrokkenheid daarbij te scheppen. Paradoxaal genoeg dreef zijn hoofddoel van regeneratie van Nederland hem daardoor wel meer dan tevoren in de armen van Frankrijk.

12 juni

Het is hier niet de plaats om uiteen te zetten waarom het regime van 22 januari van Vreede, Fijnje en Van Langen er niet in slaagde populaire steun te verwerven. Op één belangrijk punt kreeg het die trouwens wel: voor de geforceerde doorbraak in het eindeloze constitutiedrama. Deze was voor velen, met name voor moderaten van het type Schimmelpenninck, een hele opluchting. Zij zouden het nieuwe bewind - zeiden ze achteraf - graag gesteund hebben als het de revolutie ook ‘nationaal’ had weten te maken. Maar juist daaraan schortte het in hoge mate. In plaats van te streven naar eenheid onder alle Bataven en een breed draagvlak voor de nieuwe grondwet, koos het nieuwe bewind voor een politiek van exclusivisme en de smalle basis. Zuiveringen van ambtenaren en stemgerechtigden wekten veel weerstand. Bovendien maakten sommige machthebbers de indruk meer hun eigen belang dan dat van het land op het oog te hebben. Die indruk werd alleen maar bevestigd toen de Constituerende Vergadering op 4 mei 1798 besloot zichzelf - in strijd met de kersverse grondwet - te continueren in plaats van verkiezingen uit te schrijven.

Het verzet kreeg vorm in de boezem van het regime zelf: bij de agenten (ministers) die direct onder het Uitvoerend Bewind ressorteerden. Gangma-

kers waren de agenten van financiën en van marine Gogel en Spoors. Maar de tweede staatsgreep van 1798 is toch vooral de coup van Daendels geworden. Later is wel gesuggereerd - vooral in kringen van de afgezette machthebbers - dat hij persoonlijke motieven had voor het omverwerpen van hun regime. Zijn rol op 22 januari zou onvoldoende beloond zijn, met geld en baantjes voor hemzelf of voor zijn vrienden. Hoe dat ook zij, ook las van mogelijk persoonlijk dépit is de rol die Daendels in juni gespeeld heeft zeer wel te verklaren. Hij deelde de in brede kring levende onvrede en verkeerde als militair ook in de positie daar wat aan te doen. Met vele anderen had hij de coup van 22 januari geaccepteerd (in zijn geval zelfs door die mede mogelijk te maken) en had hij de nieuwe machthebbers krediet gegeven. Maar die machthebbers zelf hadden blijkbaar niet begrepen dat ze hun macht vooralsnog slechts op krediet hadden en dat hun opdracht was de revolutie te voltooien om deze vervolgens nationaal te maken.

In de loop van mei ontspon zich een soms operetteachtige machtsstrijd tussen Daendels en het Uitvoerend Bewind. Het Bewind genoot daarbij de steun van de Franse gezant Delacroix en diens invloedrijke (en door veel Bataven gehate) secretaris Ducange. Daendels kon rekenen op generaal Joubert, de bevelhebber van de Franse troepen in Nederland. Na een diner bij Delacroix op 16 mei liet Daendels zijn onvrede met de nieuwe orde zo duidelijk blijken dat er een arrestatiebevel tegen hem werd uitgevaardigd. Maar voordat er iets ondernomen kon worden, bleek hij al op weg naar Parijs om daar zijn beklag te doen en de stemming te peilen. Van minister van Buitenlandse Zaken Talleyrand kreeg hij voldoende steun om een tweede coup, nu van eigen makelij, aan te durven. ‘Faites, mais si vous succombez, nous vous désavouerons’, zou hem te verstaan zijn gegeven.[17]

Daendels keerde nu naar Nederland terug. Het Bewind en de radicale pers beschuldigden hem weliswaar van desertie, maar het publiek koos massaal partij voor hem. In een terugblik op de gebeurtenissen van 12 juni heeft de diplomaat Strick van Linschoten de ‘chaos van verwarring’ en ‘politieke hutspot’ na de terugkeer van Daendels beeldend beschreven. Er werd druk gespeculeerd over wat hij in Parijs te horen had gekregen en wat hij van plan was. De een ontzegde hem ‘de courage te hebben tot het beginnen van een dollemanswerk, 't welk de vrijheid den hartader af moest steken’. Een ander meende ‘dat hij daartoe wel te patriottisch dacht, maar dat hij juist daarom eene ommekeer van zaken beginnen zoude, en dat hij spoediger handen aan 't werk zou slaan als men wel verwachtte’.[18] Zoals Strick al had horen verluiden werd de coup ingeleid met een feestelijke maaltijd in de Doelen op 11 juni om Daendels' terugkeer te vieren. De volgende dag werd het bewind van 22 januari met het nodige theater aan de kant gezet. Deze tweede coup binnen vijf maanden verwijderde het radicale personeel maar handhaafde de unitarische constitutie. Conform de bedoelingen van het merendeel van de

17 Tydeman, *Drie voorlezingen over de voormalige staatspartijen, 66* (noot Fennekol).
18 *Gedenkstukken*, II, 700-701.

Bataafse revolutionairen stelde het nieuwe bewind (gevormd door de agenten van het vorige) zich nu expliciet tot taak 'de Revolutie in de daad, Nationaal [te] maken'.[19]

Evenals op 22 januari trad Daendels op 12 juni meteen terug nadat hij zijn daad gesteld had. Bij de eerste coup was de vraag waarom hij eventueel niet zelf de macht in handen had genomen volstrekt niet aan de orde geweest. Maar op 12 juni was Daendels veel meer op de voorgrond getreden en was zijn persoon bovendien inzet geweest van een conflict dat op het scherp van de snede was uitgevochten. Dat hij nu opnieuw meteen zou retireren was daarom minder vanzelfsprekend. Dat blijkt ook uit de argwaan waarmee sommigen zijn gedrag na de staatsgreep volgden. De voorwaarden leken niet ongunstig voor een militair die zich wilde opwerpen als sterke man. Maar zo'n rol ambieerde Daendels kennelijk niet. 'Ce général n'a point d'ambition', berichtte de Franse dipiomaat Champigny-Aubin een week na de coup aan Talleyrand.[20] Anderhalf jaar later zou die andere revolutiegeneraal, Bonaparte, op 18 brumaire van het jaar VIII precies datgene doen wat Daendels nu naliet: de macht aan zichzelf trekken.

Nog afgezien van de verschillende persoonlijkheden lijkt het hier vooral te gaan om een verschil in politieke cultuur en revolutionaire dynamiek. In Frankrijk liep de revolutie na de radicalisering tussen 1789 en 1793-1794 en de daaropvolgende *dérévolution* ten slotte uit op de dictatuur van één man: Napoleon, De Bataafse Revolutie volgde een eigen spoor, dat al was ingezet in de jaten tachtig. Na 1795 werd dat weliswaar beïnvloed door de gebeurtenissen in Frankrijk en door het Franse voorbeeld, maar die eerste jaren behield het toch een eigen logica, bepaald door de mogelijkheden van de Nederlandse politieke cultuur. Schama wil 12 juni vooral vergelijken met Thermidor, het moment van de val van Robespierre en het begin van het moeizame proces van *dérévolution*.[21] Nu is het niet per se noodzakelijk, en soms zelfs misleidend, de typering van de Bataafse revolutionaire *journées* te zoeken in een vergelijking met de Franse, zeker zolang de Bataafse Republiek nog haar eigen weg kon volgen. Wat de vergelijking met Thermidor betreft: het thermidoriaanse moment is bijna een soortnaam geworden voor het uur van de waarheid waarop een revolutie zichzelf tegenkomt, het moment waarop de revolutie wordt stopgezet om haar te consolideren en de toestand te normaliseren.[22] Tegen de Franse achtergrond van Terreur, extremisme en Robespierres 'despotisme van de vrijheid' was dit een heel dramatisch keerpunt. De Bataafse Terreur tussen januari en juni 1798 was echter met de Franse nauwelijks te vergelijken. 12 juni betekende vooral dat de Bataafse

19 *Memorie door de leden van 't Intermediair Uitvoerend Bewind der Bataafiche Republiek, aan de Eerste Kamer van 't Vertegenwoordigend Lichaam; houdende hunne verantwoording van het door hun verrigten op en na den12 Juny 1798 met een schets van hetgeen verder dient te warden verrigt* (1798) 59.

20 Champigny-Aubin aan Talleyrand, I jaar VI (19 juni 1798), *Gedenkstukken*, II, 245.

21 Schama, *Patriots and liberators*, 351-353.

22 Vgl. Batzko, *Comment sortir de la Terreur. Thermidor et la Révolution*.

Revolutie op dezelfde ‘fluwelen’ manier kon worden voltooid als ze in 1795 -niet in de laatste plaats dankzij Daendels' scenario van zelfbevrijding - was begonnen. De staatsschok van 22 januari was in dat proces volgens velen weliswaar onvermijdelijk geweest, maar daarom niet minder spijtig. 12 juni bracht de Bataafse Revolutie weer binnen het vertrouwde kader waarin harmonie prevaleerde boven conflict.

Juist met het oog op de rol van Daendels is de vergelijking van 12 juni met 18 brumaire natuurlijk heel verleidelijk. In zijn bekende voorlezing ter verdediging van de ‘staatsgebeurtenis’ van 22 januari 1798 (gehouden op 22 januari 1830) suggereert H.W. Tydeman dat Nederland in die zin het voorbeeld van de Franse Revolutie ter harte heeft genomen dat het een Danton, Robespierre of Marat heeft weten te vermijden. Maar ‘helaas! men kon zich nog niet spiegelen aan [dat wil zeggen lering trekken uit] den 18 Brumaire van Buonaparte; en dus kon Daendels de treurige eer hebben, van op den 12 Junij 1798 daarvan het voorspel te geven en aan Napoleon den weg te wijzen’.[23] Iets te veel eer voor Daendels, is men geneigd te zeggen, Want het vervolg van deze vermeende 18 brumaire-Nederlandse stijl duidt toch vooral op een groot verschil met de Franse situatie. Hier ging men immers juist niet het pad op van caesarisme, maar werd nadrukkelijk gekozen voor de constitutionele weg.

Typerend genoeg werd Daendels na zijn geslaagde coup dan ook niet gefeteerd als een Caesar, maar als *Brutus*, het symbool van republikeinse vrijheid en als zodanig een contaminatie van twee klassieke helden: de grondlegger van de Romeinse Republiek en zijn verre nazaat, de moordenaar van Caesar. Een dergelijke klassieke benaming werd niet toevallig in de mond genomen. Voor de interpretatie van de eigentijdse revoluties werd bij voorkeur teruggegrepen op voorbeelden uit de Oudheid. De Romeinse geschiedenis, met name die van de overgang van Republiek naar Keizerrijk, was het voornaamste model om de ontzagwekkende gebeurtenissen van de laatste decennia van de achttiende eeuw te benoemen, te begrijpen en zelfs ten dele te voorspellen. Politiek bedrijven in de revolutietijd - of het nu ging om Nederland of Frankrijk - was bovendien ten dele een spel dat gespeeld werd in antieke stijl. Sterker nog: velen *speelden* niet de Romein maar *voelden* zich ware Romeinen.[24]

Aanvankelijk - in de eigenlijke revolutiefase - waren het typische vrijheidshelden als Brutus en de Gracchen die furore maakten. In Frankrijk begon daarna de caesarfiguur een opmerkelijke carrière, verbonden aan de persoon van Bonaparte. In de theorievorming over dit fenomeen van een militair die zich opwerpt als redder van het vaderland, het caesarisme, kon

23 Tydeman, *Drie voorlezingen*, 15.

24 Zie voor de oudheidcultus in het revolutietijdperk Parker, *The cult of antiquity and the French revolutionaries* en Mossé, *L'Antiquité dans la Révolution française*. Wat Nederland betreft ‘Voor vaderland en Oudheid’, hiervoor 129-143, en Cohen, *Mr. M.C. van Hall als letterkundige*, 103-123.

de Caesar heel verschillend worden opgevat: als redder van de revolutie, als degene die haar beëindigde en de reactie inluidde, of - heel paradoxaal - als degene die de revolutie redde door haar te beëindigen,[25] De nieuwe politieke leiders in Nederland lieten er na 12 juni geen twijfel over bestaan welke rol Daendels gespeeld had. Daags na de coup werd hij in de vergadering van het Intermediair Wetgevend Lichaam gehuldigd als een tweede Brutus, die de dwingelandij in het hart had aangetast en de Bataven aan zichzelf had teruggegeven.[26] Ook de jonge Anton Reinhard Falck zag hem zo. Onder de titel *Réveil du Peuple Batave* publiceerde hij een jubelzang in vijf coupletten op de Omwenteling, mer Daendels als grote held.[27]

> Toi, dont la vertueuse audace
> Les a frappés et confondus,
> La voix du Batave te place
> Entre les Tell et les Brutus.
> Poursuis, Daendels! que la patrie
> Connoisse enfin la liberté,
> Et que la concorde chérie
> Nous rende à la félicité.

Dertig jaar later vond Falck overigens zelf juist die frase over Tell en Brutus ietwat lachwekkend. In Daendels' eigen spreekbuis *De Constitutioneele Vlieg* werd zijn rol vooral in oud-vaderlandse termen bezongen. De *Vlieg* was in mei 1798 voor het eerst verschenen en werd waarschijnlijk geredigeerd door Daendels' vriend en adjudant Hespe. Deze had in de patriottentijd naam gemaakt als redacteur van de spraakmakende *Politieke Kruyer* en was Daendels ook al van dienst geweest in het Parijse blad *Le Batave*. In de machtsstrijd voorafgaand aan de coup maakte de *Vlieg* stemming tegen de Franse gezant Delacroix en diens infame secretaris Ducange.[28] Na afloop bracht het blad een ode aan Daendels. Daarin werd deze als vrijheidsheld op één lijn geplaatst met de oud-vaderlandse (en vooral in de patriottentijd intens bejubelde) grootheden Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt.[29] De *Vlieg* legde ook de strekking van de tweede staatsgreep uit. Het tijdstip was nu aangebroken, zo heerte het, waarop ‘alle partyschap en factiezucht van den Nederlandschen bodem [moest] verdwijnen’;en iedereen ‘actief Burger’ kon worden. Voor politieke ultra's - van links of rechts - was geen plaats meer:

25 Zie voor de theotievorming van het caesarisme onder meer Momigliano, ‘Per un riesame della storia dell'idea di cesarismo’; Stüurmer, ‘Krise, Konflikt, Entscheidung: Die Suche nach dem neuen Cäsar als europaisches Verfassungsproblem’; Groh, ‘Cäsarismus’, *Geschichtliche Grundbegriffe*, I, 726-771. Vgl. tevens Martin, *Tuer César*!

26 Mendels, *Herman Willem Daendels*, 189.

27 Falck, *Gedenkschriften*, 19, 320; Van der Horst, *Van Republiek tot Koninkrijk*, 34.

28 *De Staatsregeling van 1798*, I, 461.

29 ‘Aan den vrijheids-held Herman Willem Daendels’, *De Constitutioneele Vlieg*, 20 juni 1798, 49-52.

‘Er zal regt doorgegaan worden, zonder ter rechter of ter linker zyde af re wyken - en alzo zal de 22 January met de daad door den 12 Juny bevestigd worden.’[30]

De radicalen gaven zich overigens niet zomaar gewonnen. Ze begonnen een felle perscampagne en een adresbeweging tegen Daendels en de nieuwe Directeuren.[31] Er was zelfs sprake van een justitieel onderzoek naar hun gedrag. In de Eerste Kamer werden de bewerkers van de coup van 12 juni daarop nadrukkelijk in bescherming genomen door de voorzitter M.C. van Hall, alweer iemand voor wie politiseren in antieke trant een tweede natuur was.[32] Hun gedrag moest, aldus Van Hall, niet juridisch maar *politiek* beoordeeld worden. Wat ‘die moedige burgers’ op 12 juni hadden gedaan was niets anders dan het terugpakken van geüsurpeerd gezag. ‘Zoo deden Brutus, Timoleon en Ararus en zo veele helden der oudheid...’ Bovendien evenaarde hun daad ‘zo niet in Republikeinsche stoutheid, ten minste in bewezen belangeloosheid, de beroemdste daaden van vele groote mannen zo van vroegeren als lateren tijd’. Als men hun optreden zou willen afkeuren omdat het mede had gesteund op hulp van de gewapende arm, dan zou men ook Hercules moeten veroordelen omdat hij gewapend met een knots de mensheid van monsters had verlost. En wat het gemopper over onregelmatigheden betreft: die waren nu eenmaal niet los te zien van geslaagde omwentelingen, of het nu de Nederlandse Revolutie van de zestiende eeuw betrof of de Bataafse van 1795.[33]

Caesarisme

Met Daendels veilig in de rol van Brutus is het goed nog even vooruit te kijken naar de Napoleon van 18 brumaire en naar de vroege theorievorming van het caesarisme. In 1800 publiceerde Lucien Bonaparte een brochure getiteld *Parallèle entre César, Cromwell, Monck et Bonaparte*, waarin Napoleon niet zonder meer gelijkgesteld werd met Caesar, maar eerder werd gepresenteerd als een man die de deugden van Caesar en Brutus combineerde.[34] Dit weerspiegelt als het ware de ontwikkeling die Napoleon zelf had doorgemaakt van Republiek naar Keizerrijk. Aanvankelijk dweepte ook hij met typisch republikeinse helden als Brutus, Scaevola en de Gracchen.[35] En aanvankelijk prijkte in zijn huis het beeld van Brutus nog naast dat van Caesar, zoals dat van Demosthenes naast Alexander de Grote.[36] Pas later ging hij zich steeds meer met Caesar vereenzelvigen. Deze dialectiek tussen Cae-

30 *De Constitutioneele Vlieg*, 23 juni 1738, 54, 57.
31 Van 't Veer, *Daendels*, 78-79; Schama, *Patriots and liberators*, 359-360.
32 Cohen, *Mr. M.C. van Hall als letterkundige*, 116: ‘Van Hall heeft eigenlik twee vaderlanden, Nederland en Rome.’
33 M.C. van Hall, *Herinneringen*, 57-62.
34 Momigliano, ‘Per un riesame della storia dell'idea di cesarismo’, 221.
35 Geyl, *Napoleon*, 441.
36 *Ibidem*, 400.

sar en Brutus[37] is typerend voor de ambivalenties van het vroege caesarisme: Brutus en Caesar staan dan nog niet onverzoenlijk tegenover elkaar.

Voor Daendels en de zijnen was 12 juni het moment om de Bataafse Revolutie te redden, teneinde haar te kunnen voltooien en nationaal te maken. Een caesarrol in de zin van een persoonlijke dictatuur heeft hij daarbij niet willen spelen, en in de context van de Bataafse politieke cultuur ook niet kunnen spelen. Zuiver militair gezien hadden zijn ambities echter wel iets caesaristisch. Daendels bleef een man die hunkerde naar actie en die zijn land wilde redden door grote daden. Wat hem nog steeds dreef waren - in de woorden van Schimmelpenninck in het voorjaar van 1799 - de 'ijver en zucht om door eene actieve deelneeming's Lands glorie te herstellen en den nationaalen geest aan te vuuren'.[38] Zijn kans om te schitteren kwam ten slotte in de herfst van dat jaar met de Engels-Russische inval in Noord-Holland. Ironisch genoeg ging het daarbij om een spiegelbeeld van het grandioze invasieproject waarvoor hij jarenlang had geijverd.

Daendels' persoonlijke kwaliteiten kwamen in de hitte van het gevecht duidelijk naar voren, als we tenminste mogen afgaan op het ooggetuigenverslag van een Franse officier. 'Op den dag van een gevecht is hy als dol, en maakt een geweld als een bezetene. Hy danst in een hagelbui van kogels, en roept al dansende uit: "Zy kunnen my niet raaken! Zy kunnen my niet raaken!"'[39] Dat mocht waar zijn voor zijn persoon, het gold niet voor zijn reputatie. Die was, zoals bij elke revolutiegeneraal, heel kwetsbaar en steeds afhankelijk van bevestiging door nieuwe sudcessen. En daaraan ontbrak het hem in deze campagne pijnlijk. Dat hij Den Helder aan de vijand prijsgaf, was militair gezien misschien nog te verdedigen, in de ogen van het publiek was het onvergeeflijk. Hij werd zelfs beticht van 'verraad', de zwaarste zonde uit de revolutionaire catechism us.

Dit echec heeft een betekenis die uitstijgt boven de persoon van Daendels. Zijn lot en dat van Nederland vloeiden als het ware in elkaar over. Dat hij zich in 1801 teleurgesteld uit zijn functies terugtrok, gaf niet alleen aan dat zijn persoonlijke (door het patriottisme uit de jaren 1780 geïnspireerde) missie om het vaderland te redden definitief mislukt was. Het betekende ook dat het vaderland in die zin niet meer te redden viel en dat de breuk met het glorieuze verleden onherstelbaar was. Daendels koos nu, na Brutus en toch ook een beetje Caesar te hebben gespeeld, voor een van de meest honorabele rollen uit het klassieke repertoire: die van Cincinnatus, de man die zich, na zijn land gered te hebben, terugtrekt op zijn landerijen. In de versie Daendels: hij liet zich voor zijn diensten aan het vaderland belonen met een landgoed op de Veluwe waar hij zijn geluk ging beproeven als agrarisch pioner.[40] De vergelijking van deze rustieke Daendels met Cincinnatus in een

37 Vgl. Martin, *Tuer César*!, 156.
38 Mendels, *Daendels*, bijlage XXXIXa.
39 *Geschiedenis van de landing der Engelschen en Russen in 't najaar van 1799. Benevens anecdotes omtrent de bevelhebbers. Opgesteld door een' officier van den generaal Burne* (1801) 35-36.
40 Stegeman, 'Daendels als hereboer'.

contemporain gedicht was puur bedoeld als spotternij.[41] Toch kan men er ook een verkapt respect in lezen. Nog niet zo lang geleden was een andere revolutiegeneraal, die net als Daendels van terugtreden wist, gerooid met dezelfde eretitel: George Washington.[42]

Tijdens zijn retraite viel Daendels' naam nog eens in verband met een mogelijke staatsgreep. Paradoxaal genoeg nu een tweede 22 januari, om de revolutie te redden uit handen van het regime van 1801. Dat regime bracht weliswaar de langverbeide narionalisering in praktijk, maar ging daarin zover dat de oude regententijden terug leken te komen. Het gerucht ging dat Daendels, Nederlands enige expert in het plegen van staatsgrepen, een coup voorbereidde om samen met Schimmelpenninck en Dumonceau een triumviraat - alweer die klassieke en tegelijk Franse connotatie - te vormen.[43] Als het plan al serieus is geweesr, dan heeft Schimmelpenninck het in elk geval snel de kop ingedrukt. Alleen door nieuwe schokken te vermijden, de zaken gaande te houden en een 'Nationaal gevoelen' te laten groeien, zag hij nog hoop voor het land, 'doch in voortdurende woelingen, in overhaaste stappen, in nieuwe schokken, zie ik den wissen en kort op handen zijnden val van hetzelve te gemoet'.[44]

Terwijl de Bataafse bevolking zich al lang had afgewend van de politiek, ging het experimenteren met politieke vormen door. Daarbij kwam het uiteindelijk onder Franse druk in 1805 toch nog tot machtsconcentratie in één persoon: die van Daendels' oude vriend Schimmelpenninck. Diens naam was in dat verband al vaker gevallen. Hij werd nu een soort 'Bataafse Washington',[45] een president met de titel Raadpensionaris. Qua politieke overtuiging stonden Schimmelpenninck en Daendels vrij dichtbij elkaar: beiden waren mannen van het midden. Hun vaderlandbeeld was echter zeer verschillend. De temperamentvolle Daendels bleef zich zo lang mogelijk vastklampen aan de oude glorie van de Republiek en aan het martiale nationalisme uit de patriottentijd. Door het vergaren van nieuwe roem hoopte hij op herstel van het internationale prestige van Nederland. Toen rond 1800 de breuk met dat verleden onherstelbaar bleek en de tijd voor 'getromp en geruiter'[46] voorgoed voorbij, trok hij zich teleurgesteld terug. Schimmelpenninck was naar eigen zeggen veel meer gericht op het '*inwendige*, stille, zachte genot van een geruste maatschappij'. Dat leidde misschien minder gauw tot 'uiterlijken roem',[47] maar het sloot wel beter aan bij de zeer beperkte mogelijkheden van Nederland na 1800 en bij het vaderlandse gevoel dat toen tot ontwikkeling kwam.

41 Van 't Veer, *Daendels*, 95-96.
42 Wills, *Cincinnatus. George Washington and the Enlightenment*.
43 Van 't Veer, *Daendels*, 89-94; Schama, *Patriots and liberators*, 432-433.
44 Schimmelpenninck aan Daendels, 15 november 1802, Schimmelpenninck. *Rutger Jan Schimmelpenninck*, I, 323-327.
45 Rogier, 'Rutger Jan Schimmelpenninck', 79-80.
46 Vgl. 'Zij-stap over het getromp en geruiter', *De Lantaarn voor 1800*, 79-83.
47 Vgl. hiervoor 288.

De betekenis van 1799

Op 27 augustus 1799 zette een Britse vloot die al enige dagen voor de kust kruiste een invasieleger van meer dan tienduizend man op het strand van Callantsoog. De weken daarna kreeg deze legermacht verder versterking, vooral van een groot contingent Russische troepen. Aanvankelijk leek de invasie succes te hebben: de Bataafse vloot gaf zich zonder slag of stoot aan de Engelsen over en ook het Bataafse leger kon eerst niet standhouden. Daarbij gedroeg Daendels, het militaire boegbeeld van de Bataven, zich zo grillig dat hij van verraad verdacht werd. Het succes van de aanvallers was vooral te danken aan het verrassingseffect van de landing: die had immers evengoed in Groningen of in Zeeland kunnen plaatsvinden. De Engelsen bepaalden pas op het laatste moment de definitieve locatie. Achteraf werd het Engels-Russische leger toch nog vrij gemakkelijk verslagen door de Frans-Bataafse troepen. In twee slagen, bij Bergen op 19 september en bij Castricum op 6 oktober, werd het pleit beslecht. De fase waarin het er om spande duurde niet langer dan enkele weken. Nog voor het jaar voorbij was, kon de Bataafse Republiek weer overgaan tot de orde, en vooral tot de zorgen, van de dag.

Het lijkt al met al een rimpeling in de geschiedenis, die Engels-Russische D-day op de stranden van Noord-Holland, die bedoeld was om de Franse revolutionaire expansie terug te rollen, maar die al snel vastliep in het water en de modder van het Noorderkwartier. Toch is het zeker niet onzinnig om deze affaire vanuit een wat breder perspectief te bezien. Wat in 1799 in Noord-Holland plaatsvond, had namelijk alles te maken met de geschiedenis in het groot, met de politiek van de Europese kabinetten en met het expansionisme van de Franse *Grande Nation*, dat onder het Directoire met zoveel ambitie was ingezet.[1]

De invasie is daarnaast uiteraard verbonden met de binnenlandse verhoudingen in de Bataafse Republiek zelf, en met de pogingen van het in 1795 inderhaast geëmigreerde Huis van Oranje een comeback te maken, hopend op de steun van de thuisgebleven aanhang.[2] In het kielzog van de invasiemacht verscheen de erfprins van Oranje, de latere koning Willem I, dan ook in Noord-Holland met de bedoeling kracht en luister bij te zetten aan de ver-

1 Vgl. Blanning, *The origins of the French revolutionary wars*; Mackesy, *Statesmen at war. The strategy of overthrow, 1798-1799*; Schroeder, *The transformation of European politics, 1763-1848*.

2 Vgl. Bruijn, ‘Oranje in Engeland en de invasie van 1799’.

wachte volksopstand tegen het Bataafse bewind en zijn Franse beschermers.

Maar behalve deze politieke dimensie was er de impact van de oorlog ter plekke, op de stranden, de duinen, de dijken, en tussen de ontelbare sloten en vaarten van het Noorderkwartier. Voor het eerst sinds de Opstand werd dat nu geconfronteerd met grootschalig militair geweld.[3] Want laten we de omvang van de militaire operatie vooral niet bagatelliseren: al met al zijn et aan weerskanten misschien wel tachtigduizend man actief geweest. Het meest indringend werd de campagne ongetwijfeld beleefd vanuit het kikvorsperspectief van de militairen, die het vuile werk moesten opknappen en na afloop hun wonden konden likken en hun doden begraven. De boeren en burgers kregen alles over zich heen en mochten na afloop puinruimen.

Om 'de betekenis van 1799' te duiden, wil ik aan al die contexten enige aandacht geven; met name aan de grote politiek en de binnenlandse verhoudingen, maar ook, zij het kort, aan het krijgsgeweld ter plekke.

Internationaal-politiek bevond de wereld zich in de jaren 1798-1799 in een adempauze tussen twee coalitieoorlogen. De eerste coalitieoorlog liep in 1797 af met de moeizame vrede van Campo Formio tussen Frankrijk en Oostenrijk, die eigenlijk niet meer was dan een wapenstilstand. Engeland bleef met Frankrijk in oorlog en intussen begon ook de andere Europese vleugelmacht, Rusland, zich steeds meer voor het West-Europese oorlogstheater te interesseren. Dat bleek uit de alliantie die tsaar Paul I eind 1798 met Engeland sloot. De krijgskans tussen revolutie en coalitie wisselde nogal in de periode 1798-1799. Begin 1798 had Frankrijk een sterke positie maar die zakte het jaar daarop weer verrassend ineen.

De geallieerden - eigenlijk in deze fase van het conflict een veel te weidse naam voor een anti-Franse kongsi van landen die primair met hun eigen belangen bezig waren - wisten na jaren van Franse successen in 1799 eindelijk weer wat terrein terug te winnen. In Italië bijvoorbeeld, waar de flitsende revolutiegeneraal Bonaparte - inmiddels doorgereisd naar Egypre - kortgeleden nog furore had gemaakt, en in Zwitserland waar (net als in Nederland maar met een veel duidelijker Franse inbreng) de revolutie in 1798 een hoogtepunt had bereikt. Daar boekte de Russische houwdegen Suvorov nu succes aan het hoofd van een Oostenrijks-Russische legermacht.

Het leek de Engelsen daarom het juiste moment om - zij het wat overhaast - ook in hun eigen omgeving te beginnen met de *roll-back* van de Franse macht: in de Lage Landen, het gebied waar Engeland zich het meest direct door Frankrijk bedreigd voelde. De Zuidelijke Nederlanden waren in 1797 door Oostenrijk aan Frankrijk afgestaan, al demonstreerden de Belgen met hun Boerenkrijg van 1798 dat ook hier de strijd nog niet gestreden was. De oude Republiek was sinds de Bataafse Omwenteling van begin 1795 nauw met Frankrijk verbonden. Zij gold in Franse ogen als de voornaamste van de

3 Zie hiervoor thans met name Zuurbier, Brandsma en Wagenaar (red.), *De lange herfst van 1799*.

zogenaamde zusterrepublieken en kon in de binnenlandse politiek nog steeds grotendeels haar eigen gang gaan. Bovendien was zij een belangrijk instrument in de strijd tegen Engeland. ‘C'est en Hollande que nous détruirons Carthage’, verkondigde Anacharsis Cloots in de Conventie,[4] Omgekeerd redeneerde Engeland ongeveer hetzelfde: de sleutel voor de overwinning op Frankrijk lag in de Lage Landen. Voor de Engelsen was het vrijmaken van de Noordzeekust het belangrijkste oorlogsdoel. Dat zou zo blijven tot de definitieve nederlaag van Napoleon bij Waterloo in 1815. Door alle tijden heen was zorg voor de kusten van de Lage Landen het meest vaste punt in de meer pragmatische dan principiële Britse buitenlandse politiek. Voorkomen moest worden dat die in handen zouden vallen van een sterke continentale mogendheid, die ze als springplank zou kunnen gebruiken voor een invasie.

Binnen het Engelse kabinet werd in 1798-1799 druk gedelibereerd over de meest wenselijke oorlogsstrategie. Bij de keuze voor een invasie in de Bataafse Republiek hadden de Londense politici (die het onderling overigens niet bij voorbaat eens waren) het primaat boven de generaals. Foreign secretary Lord Grenville wise de besluitvorming naar zijn hand te zetten. Redenerend vanuit het Engelse eigenbelang ontwierp hij een meesterplan waarin ook de toekomstige status van de Lage Landen - Noord en Zuid - meespeelde.[5] Steeds hielden de Engelsen rekening met de mogelijkheid dat die toekomst van Noord en Zuid wel eens gemeenschappelijk zou kunnen zijn, vanuit de wetenschap dat Oostenrijk, dat het al zo moeilijk had met het bij elkaar houden van zijn Midden-Europese boedel, allerminst stond te trappelen om deze ver weg gelegen gebieden terug te krijgen, Het waardeerde die hoogstens als ruilobject en gebruikte zijn *nuisance value* als oud-soeverein om inspraak in de toekomst van het gebied te houden, of een onwelgevallige nieuwe eigenaar (met name aartsrivaal Pruisen) buiten de deur te houden. Toch was de uiteindelijke bestemming van de Lage Landen nooit Engelands eetste zorg. Het directe veiligheidsbelang stond voorop. Daarvoor waren de Britten bereid behalve hun vloot ook hun leger in te zetten, ondanks slechte ervaringen met eerdere acties op het vasteland, bij Toulon en op Quiberon.

In het schaakspel van de grote politiek was de Brits-Russische invasie van 1799 deels een tegenzet tegen het project dat al jaren meespeelde op de achtergrond - en soms op de voorgrond - van de expansiepolitiek van het Franse Directoire. Het plan namelijk om Engeland in de tang te nemen door aanvallen vanuit verschillende hoeken; vanuit Frankrijk zelf, vanuit de Bataafse Republiek, en in de rug vanuit Ierland door de anti-Engelse United Irishmen te hulp te komen. Achteraf gezien lijkt dit een fantastische onderneming, maar in de toenmalige verhoudingen was het heel wat minder bizar.[6]

4 Mackesy, *The strategy of overthrow*, 36.
5 Sherwig, ‘Lord Grenville's plan for a Concert of Europe, 1797-99’. Vgl. ook Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*, 35-36.
6 Vgl. Hiervoor 317-318.

Maandenlang lag tot dat doel in 1797 in Den Helder een grote Bataafse vloot van tachtig schepen, met een leger van vijftienduizend man aan boord, klaar om uit te varen. Maar de weergoden beslisten anders. Terwijl de wind uit de verkeerde hoek bleef waaien, aten de manschappen zich door de voorraden heen. De Engelsen kregen daardoor de gelegenheid zich te hergroeperen, zodat het hele plan ten slotte op een fiasco uitliep. Maar zij hadden de dreiging wel degelijk serieus genomen, chronisch bang als ze waten voor een invasie van hun eilanden, of het nu ging om Julius Caesar, Willem de Veroveraar of Philips II met zijn Armada uit 1588. In die zin was de expeditie van 1799 een *preventive strike* voor een als zeer reëel gevoelde bedreiging, en het spiegelbeeld van de niet-uitgevoerde Bataafs-Franse actie van twee jaar tevoren.

In het proces van coalitievorming rees de interessante vraag wat Pruisen zou gaan doen. Het had zichzelf al sinds de Vrede van Basel, in 1795, buiten gevecht gesteld. Natuurlijk was het ook voor Pruisen van belang wat er met de Nederlanden zou gebeuren. Maar het speelde - zich bewust van zijn eigen onmacht en kwetsbare positie - een onduidelijk spel en nam een afwachtende houding aan. Juist deze terughoudendheid maakte dat Engeland extra zijn best deed Pruisen bij de oorlogsinspanning te betrekken. Daarentegen nam het jegens Oostenrijk - op het continent Frankrijks voornaamste tegenstander - juist een vrij onverschillige houding aan. Door de Bataafse Republiek, tegelijk met de Brits-Russische inval uit zee, aan de landzijde aan te vallen, zou Pruisen uiteraard het gevaar van deze actie voor de Fransen aan-zienlijk kunnen vergroten en het dwingen tot een strijd op diverse fronten. Pruisen liet zich echter door Engeland niet uit zijn tent lokken. Het geloofde niet in een herhaling van 1787, toen een door Engeland gefinancierde Pruisische interventie stadhouder Willem V in zijn waardigheden had hersteld en een (voorlopig) eind had gemaakt aan de patriotteenbeweging. Dat dit geen onjuiste taxatie was van de eigen beperkte mogelijkheden, bleek enkele jaren later toen Pruisen een *Alleingang* tegen Frankrijk moest bekopen met de dramatische nederlagen bij Jena en Auerstädt. Die zouden het voor jaren buiten gevecht stellen.

Het mislukken van de Brits-Russische invasie in Noord-Holland in het najaar van 1799 bewees dat de Franse expansiepolitiek alleen maar een tijdelijke inzinking had doorgemaakt, vooral veroorzaakt door eigen militaire fouten en door de revolutionaire *journée* die in Parijs steeds weer voor verwarring zorgden. Het was echter de laatste *journée* die telde: Napoleons coup van 18 brumaire (9 november 1799) die een beslissende wending betekende in de Franse en de Europese geschiedenis. Ook voor de relatie met de Bataafse zusterrepubliek zou 18 brumaire verstrekkende gevolgen hebben: het markeerde de omslag in de Franse houding van bevrijder naar bezetter. 1799 is dus een waterscheiding. Daarbij speelde in de niet al te welwillende opstelling van Napoleon zeker mee dat de Fransen het gevoel hadden de Brits-Russische aanval eigenhandig te hebben afgeslagen, terwijl de Bataven

zich juist te schande hadden gemaakt door hun vloot in de handen van de Engelsen te spelen[7] en militair te blunderen.

In Bataafse kringen was het gedrag van Daendels het gesprek van de dag. Zijn drieste en excentrieke optreden als bevelhebber was bepaald niet gespeend van persoonlijke moed (en bewees daarmee in feite dat zijn politieke betrouwbaarheid niet in het geding was), maar riep toch zoveel vragen op dat al snel gesproken werd van 'verraad'. Dit zei eigenlijk meer over het instabiele politieke klimaat in de Bataafse Republiek dan over Daendels zelf. 1799 was het jaar na de twee staatsgrepen van 22 januari en 12 juni 1798. Het vuur daarvan smeulde nog na en de politieke verhoudingen waren nog allerminst tot rust gekomen. De op 12 juni aan de kant gezette 'jacobijnen', of 'terroristen', bleven hopen op een terugkeer, wellicht mogelijk gemaakt door nieuwe politieke verschuivingen in Frankrijk zelf. Bij de beide staatsgrepen van 1798 had Daendels een centrale rol gespeeld. Het was dus niet zo vreemd dat alles wat hij deed met argusogen werd bekeken. Kenmerkend voor zijn optreden in 1798 was echter geweest dat hij zich juist niet blijvend met de politiek was gaan bemoeien, anders dan wat Napoleon enkele maanden later zou doen.

Het onmiddellijke effect van de Brits-Russische inval was dat Bataven van alle richtingen de gelederen sloten om deze bedreiging van hun revolutie af te wenden. Aan zelfvertrouwen ontbrak het hun in die eerste dagen - voordat de vloot zich had overgegeven en Daendels Den Helder had prijsgegeven - bepaald niet. Schimmelpenninck, de ambassadeur in Frankrijk die juist met vakantie in Nederland was, bespeurde in Den Haag zelfs een euforische stemming.[8] Daags na de inval sprak voorzitter A.J. Verbeek in de Eerste Kamer zijn vertrouwen uit dat alles goed zou aflopen, dat 'de goede zaak, de zaak des Vaderlands, de zaak der menschelykheid' zou zegepralen en dat de vrijheid 'al was het dan ook na eenige worstelingen' op de Bataafse grond gevestigd zou blijven.[9] Achteraf bleek dit een zeer juiste taxatie.

De grote vraag was uiteraard hoe het orangistische deel der natie zich zou gaan gedragen. Over de omvang en de draagwijdte van dat Oranjegevoel liepen de schattingen weliswaar uiteen - er waren lieden die beweerden dat liefst negentig procent van de bevolking Oranjegezind was, anderen hielden het op de helft. Maar dat het om een groot gedeelte van de bevolking ging, daarover was iedereen het wel eens. In hoeverre dit sluimerende orangisme echter ook een tijdbom onder de Bataafse Revolutie was, was nog een open vraag. En juist op die vraag zou de invasie van 1799 een duidelijk antwoord geven.

7 Vgl. over de Bataafse vloot Roodhuyzen, *In woelig vaarwater. Marineofficieren in de jaren 1779-1802*.

8 Schimmelpennincks evaluatie van de toestand in de Bataafse Republiek (en de repercussies daarvan op de verhouding met Frankrijk) is stap voor stap te votgen in zijn correspondentie, afgedrukt in *Gedenkstukken*, III[2].

9 *Dagverhaal der handelingen van het Vertegenwoordigend Lichaam*, V, 827 (Eerste Kamer, woensdag 28 augustus 1799).

Al in de eerste dagen van de Bataafse Omwenteling hadden gematigde revolutionairen, zoals Schimmelpenninck in Amsterdam en Van der Palm in Middelburg, hun mede-Bataven gewaarschuwd om niet in de fout van de orangisten uit 1787 te vervallen en zich te verliezen in revanchistische acties. Ze moesten de orangisten juist tegemoet treden met de grootmoedigheid van de overwinnaar. Deze welwillende houding zorgde ervoor dat de Omwenteling geen grote wonden sloeg en dat die inderdaad een fluwelen revolutie kon worden. Ook toen de tegenstellingen tussen revolutionaire en moderate Bataven zich later toespitsten, werden de orangisten verder met rust gelaten, zolang ze zich maar koest hielden.

De invasie van 1799 creëerde echter een nieuwe situatie. De orangisten stonden nu voor de vraag of ze zich - daartoe opgeroepen door de erfprins - achter Oranje wilden scharen. En het is een onomstotelijk feit dat al die orangisten niet vooruit te branden waren, toen er met de voeten gestemd kon worden. Schimmelpenninck stelde het tevreden vast en verbond er de conclusie aan dat er een duidelijk onderscheid gemaakt moest worden tussen enerzijds het Oranjehuis met zijn dynastieke belangen, en anderzijds de orangisten in Nederland zelf. De laatsten zag hij vooral als mede-Nederlanders. 1799 werd daardoor een belangrijk moment in het proces van nationalisering van de revolutie. Van Schimmelpenninck zelf had dat overigens al in 1795 mogen beginnen.

Het was nu zonneklaar dat er meer voor nodig was dan een Brits-Russische invasie - zelfs met een prins van Oranje op het achterdek - om de Bataafse bevolking in beweging te krijgen. Met name de Engelse politici hadden zich ernstig misrekend door te denken dat alleen al de aanblik van hun troepen, voorzien van de Oranjevlag, voldoende zou zijn om de Nederlanders massaal in opstand te doen komen. De Engelsen zelf waren allesbehalve populair, wat er met de inval niet beter op werd. De erfprins speelde, afgezien van het uitvaardigen van enkele proclamaties, geen rol van betekenis in de gebeurtenissen van 1799. Toen de aanhangers van Oranje dan ook massaal het Nederlandse hemd bleken te prefereren boven de Oranje rok, maakte dit, zoals gezegd, de weg vrij voor de nationalisering van de revolutie. Er vond een vereniging plaats van alle partijen op nationale grondslag, met uitsluiting van het Oranjehuis - dat nu voor jaren de wildernis ingingmaar met inbegrip van de orangisten.

In de marge van de gebeurtenissen in het westen vond er in het oosten des lands nog een merkwaardig incident plaats. Pogingen een Oranjebeweging te ontketenen, zorgden in de Achterhoek voor een ‘gele’ donderdag (geel was de kleur van de Oranjepartij). De excentrieke freule Judith van Dorth tot Holthuijzen provoceerde de patriotten toen zozeer dat ze haar gedrag moest bekopen met een politiek proces en executie door het vuurpeloton. Dir pakte de zaak zo knullig aan dat zij uiteindelijk in haar kist met een genadeschot uit haar lijden moest worden verlost. Haar dood was echter weinig meer dan een macaber incident, opvallend omdat het zo uitzonderlijk was.

Bij het opmaken van de balans van 1799 mag het eigenlijke militaire geweld natuurlijk niet vergeten worden. Er waren in die paar weken zo'n zestig- tot tachtigduizend soldaten actief in het Noorderkwartier. Daarvan lieten er enkele duizenden, aan beide zijden, het leven. Zij waren de echte slachtoffers van 1799. De burgerbevolking leed weliswaar heel wat materiële schade, en ook de infrastructuur van het Noorderkwartier had heel wat te verduren door vergravingen, inundaties en vernielingen (nog afgezien van de omgehakte en ritueel verbrande vrijheidsbomen), maar burgerslachtoffers waren er toch niet meer dan een handjevol. In die zin was het nog een traditioneel militair conflict en geen 'totale' oorlog.

De genoemde getallen laten al zien dat de invasie allesbehalve een bagatel was, zij het dat de slag misschien al verloren was nog voor hij werd geleverd. De hele actie was immers gebaseerd op de onjuiste premisse dat de Britten en Russen als bevrijders zouden worden ingehaald. Al snel bleek dat ze een veroveringsoorlog moesten voeren en dat op zeer ongunstig terrein. Militaire tactiek leek daarbij soms eerder een kwestie van watermanagement. Toen hij de Slag bij Bergen had verloren, schreef de van nature toch al weinig opgewekte Schotse commandant Abercromby naar huis dat slag leveren natuurlijk altijd een risico inhield, maar zeker als dat in Holland plaatsvond.

Politiek gezien trokken de Engelsen de les dat Oranje en Nederland niet over één kam geschoren mochten worden. De Russen op hun beurt hadden na het echec in de modder van Noord-Holland alweer genoeg van de samenwerking met de Britten en veranderden radicaal van koers. Paul I, die aanvankelijk alles anders wilde doen dan zijn moeder Catharina de Grote, keerde nu terug naar haar sluwe tactiek van twintig jaar eerder: het oprichten van een Verbond van Gewapende Neutraliteit dat - net als het eersre - juist gericht was tegen Engeland. Overigens zou hijzelf de oprichting niet langoverleven: hij werd in maart 1801 het slachtoffer van een moordcomplot aan het hof.

Napoleon trok weer een andere Ies uit de gebeurtenissen. Zijn machtsgreep in november 1799 schiep duidelijkheid op het Franse politieke toneel en ook in de Bataafs-Franse relatie. Hoewel de Bataafse militairen zich goed hadden geweerd in de Hollandse modder, trokken de Fransen de eer van de overwinning naar zichzelf en werd de Bataafse Republiek van gelijkwaardige - althans op papier - zusterrepubliek steeds meer een satelliet van Frankrijk. Ook dat droeg belangrijk bij aan de nationalisering van de Bataafse Revolutie.

Toen alles voorbij was, was het feest in de Bataafse Republiek. Een van die georkestreerde uitbarstingen van officieel vreugdebetoon die achteraf nogal de lachlust hebben opgewekt. 19 december werd uitgeroepen tot nationale feestdag. De voorzitter van de Eerste Kamer sprak van een 'Feest der Verlossing', zijn collega van de Tweede Kamer van 'een Feest aan de Vryheid des Vaderlands, aan Republikeinsche dapperheid en trouw - aan de overwinning en de erkentenis toegewyd'.[10] Er klonken ook de nodige feestzangen

10 *Ibidem*, VI, 892-893 (Eetste Kamer resp. Tweede Kamer, waensdag 18 december 1799).

waarin het Vaderland werd bezongen, zoals bij de officiële viering in de Haagse Kloosterkerk.

> Hef aan, Bataaf! gij zijt gewroken,
> Gij hebt der Britten trots verbroken,
> Triumf! Triumf! zij zijn geveld!
> Een woeste drom van 't barre Noorden,
> Gehuurd door 't goud van Albion,
> Rukte aan op onze vruchtbaarste oorden:
> Gods Almagt sprak, - de Belg verwon.[11]

Het laatste woord had, uiteraard zouden we bijna zeggen, Van der Palm, de agent van Nationale Opvoeding die optrad als officiële feestredenaar. Met veel vertoon van retoriek betoogde hij hoe de revolutie op de rand van de afgrond had verkeerd en hoe het even had geleken - denk aan het verraad van de misleide en trouweloze vlotelingen - alsof alle inspanningen van de afgelopen jaren vergeefs waren geweest. Hij wees op de akelige verwoestingen en de nog rokende puinhopen, maar de moraal van zijn verhaal was toch een klemmende oproep tot eendracht. Eendracht allereerst onder de Bataven onderling, die zich de afgelopen jaren te veel aan onderlinge verdeeldheid hadden overgegeven: ‘Broeders! Patriotten! Republikeinen! Wat schuwt en verdenkt gij elkander...’ Maar hij breidde dit pleidooi uit tot een oproep tot *ware* vaderlandsliefde die alle Nederlanders omsloot en vrij moest zijn van vervolging en vergelding. Deugd, rechtvaardigheid en mensenliefde dienden voorop te staan en de beste burger zou ook de beste patriot zijn. Van der Palm dankte de God der Vrijheid dat hij het vaderland gered had en hoopte vurig dat hij nu ook een God des Vredes zou worden.[12] Aldus zette 's lands eerste redenaar hoogstpersoonlijk een punt achter de revolutie. Wat Van der Palm betreft kon de negentiende eeuw nu echt beginnen.

11 Van Roijen, *Feestzang voor den 19 december 1799*.
12 Van der Palm, *Redevoering bij gelegenheid der viering van het Nationaal Feest op den 19 december 1799*.

Vaderlandsche Oranjezucht

De titel van deze beschouwing, *Vaderlandsche Oranjezucht*, heb ik geleend van Willem Bilderdijk. Hij gaf deze naam aan een bundel politieke gedichten die hij in 1805 in Leipzig publiceerde. Het verbindend element in *Vaderlandsche Oranjezucht* bestaat uit Bilderdijks aanhankelijkheid aan Oranje, zijn politieke kleur. De 'toewijding', geschreven in 1802,[1] is gericht aan de Hollandse uitgewekenen in Brunswijk, waar Bilderdijk zich dan bevindt. In de eerste afdeling van de bundel - de tweede bevat een greep uit zijn oudere Oranjepoëzie[2] - volgt Bilderdijk de verhouding tussen vaderland en Oranje tussen 1795 en 1801. Zijn perspectief is dat van de emigratie, met al de daaraan inherente eenzijdigheid en blikvernauwing. In 1795 beschrijft hij nog verbaasd en ontzet hoe het Franse oorlogsgeweld heel Europa in zijn greep krijgt, hoe de golven - vanouds Nederlands bescherming - om de vijand in te halen verharden tot marmersteen, hoe Rijn en Maas voor de Franse legerbenden een 'onvernielbre Waterbrug' vormen.[3] De overal geplante vrijheidsbomen met hun grote ijzeren hoeden, ontlokken hem slechts sarcastisch commentaar: dit volk is '*d'ijzren* Vrijheidshoed en oolc geen' andren, waard'.[4]

De verjaardagen van de stadhouderlijke familie, waaraan de meeste gedichten zijn gewijd, zijn voor hem in wezen peildata om de stand van zaken tussen Nederland en Oranje op te nemen. Voor Bilderdijk is vaderland eigenlijk hetzelfde als Oranje. Het eigenlijke vaderland waarvan hij zich de tolk maakt, bevindt zich sinds 1795 in vreemde ballingschap en schaart zich daar om Oranje. 'O Vorst!', roept hij Willem V toe op 8 maart 1796 (zijn verjaardag), 'o Neêrlands Vorst en Vader, In wien het Vaderland het Vaderland verliet!'[5] In 1796 kan hij nog dromen dat Hollands vrije tuin van 't onkruid zal worden schoongewied.[6] Maar in toenemende mate wordt hij bekropen door twijfels. De verjaarswens van 1798 richt zich over het hoofd van Willem V heen rechtstreeks tot God, die zijn volk nu wel heel erg op de proef stelt: 'Nog is uw arm niet opgeheven, / Nog zwijgt, nog dult gy, groote

1 Schutte, 'Bilderdijk en de Revolutie', noot 41.
2 Voor de achtergronden daarvan Van Eijnatten, 'Het stamhuis van Oranje en de kamst van het vrederijk'.
3 Bilderdijk, *Vaderlandsche Oranjezucht*, II.
4 *Ibidem*, 16.
5 *Ibidem*, 30.
6 *Ibidem*, 49.

God!'[7] 'Kan de straf 't vergrijp te boven gaan?'[8] Zal dit geslacht nog meemaken dat de 'valsche Vrijheidsboom die wortel heeft noch bladeren' in het zand stort, en dat 'de oude Heldenspeer der Vaderen' de *oude* hoed (dus niet die ijzeren) weer opheft met de oude eendrachtsband?[9] In november 1801 is zelfs de schijn van hoop vervlogen: ''t Is eindlijk dan gedaan, het onrecht zegepraalt.' Ver van het vaderland is Oranje verlaten en verraden daor vriend en bondgenoot.[10] Hier eindigt de bundel, althans in chronologische zin, en hier ligt ook werkelijk een breuk.

Als het gaat am Oranje en Nederland in de Bataafs-Franse Tijd warden we doorgaans vergast op gedetailleerde beschouwingen van diplomatieke en dynastieke aard over de pogingen - en onveranderlijk de mislukking daarvan - om die twee weer met elkaar in verbinding te brengen. We kennen dat verhaal tot in alle bijzonderheden. De pogingen via Engeland en vooral Pruisen, de fameuze knieval van de erfprins voor Napoleon, de uitzichtloze jaren daarna en ten slotte de weg die, toch weer via Engeland, leidt naar het mirakel van 1813: het verrassende hersrel van Oranje in een geheel nieuwe waardigheid.

Dit alles is mijn onderwerp niet. Mijn onderwerp is welke plaats Oranje inneemt in de binnenlandse verhoudingen tijdens de Bataafs-Franse jaren. Dat de Bataafse Omwenteling van 1795 zich zonder slag of stoot kon voltrekken, hing nauw samen met het feit dat het Oranjeregime er sinds de Restauratie van 1787 niet in was geslaagd zich nieuw krediet te verwerven bij de verlichte, spraakmakende burgerij. Want juist deze kringen bepaalden de stand van de politieke barometer. Het Oranjeregime was in 1795 zozeer uitgeregeerd dat politieke wraakoefeningen - uitzonderingen daargelaten - nauwelijks nodig werden geacht. De orangisten werden politiek monddood gemaakt (tenzij ze zich wilden bekeren tot de nieuwe orde), hielden zich muisstil en werden verder met rust gelaten. Plannen van iemand als Valckenaer voor enkele exemplarische executies en voor het confisqueren van de vermogens van notoire orangisten kregen vrijwel geen bijval. Dat neemt niet weg dat men er ook aan patriotse zijde van uitging dat er onder de bevolking als geheel een zwijgende meerderheid van Oranjeaanhangers was.

Van meet af aan is het noodzakelijk een scherp onderscheid te maken tussen de Oranjefamilie en haar dynastieke belangen - rusteloos nagejaagd vooral door de erfprins - en de belangen van de Oranjepartij in Nederland zelf. Want afgezien van een handjevol getrouwen was die partij in eigen land gebleven, anders dan de patriotten, die in 1787 het land met duizenden hadden verlaren.

7 *Ibidem*, 55.
8 *Ibidem*, 57.
9 *Ibidem*, 61.
10 *Ibidem*, 95-96.

Een perspectief van verzoening

En zo slecht was het perspectief voor de orangisten ook niet, als ze maar bereid waren enig geduld te oefenen. Want er gingen in Bataafse kring vrijwel meteen stemmen op die verzoening preekten: het verval waaraan de Republiek ten gronde dreigde te gaan kon alleen gekeerd worden door er - in een nieuwe politieke orde - gezamenlijk de schouders onder te zetten. In zijn bekende proclamatie van 11 februari 1795, als voorzitter van de provisionele stadsregering van Amsterdam, streefde Rutger Jan Schimmelpenninck er al naar de situatie te normaliseren en de revolutie 'nationaal' te maken. Hij ging er daarbij van uit dat de Omwenteling als zodanig onomkeerbaar was.[11]

De politieke verdeeldheid in de Nationale Vergadering in 1796 en 1797 was volgens sommigen onvermijdelijk voor het scheppen van politieke duidelijkheid, volgens anderen juist zeer nadelig voor het land. Die laatsten bleken dan ook bereid oud-orangisten - mits van goede wil en bereid het oude systeem los te laten - weer bij het politieke leven te betrekken. Zo bevat het bekende politieke tijdschrift *De Republikein*, geredigeerd door Jan Konijnenburg, in het voorjaar van 1797 (het derde jaar van de Bataafse Vrijheid) een beschouwing waarin met het oog op de aanstaande verkiezingen en de politieke voorlichting die daarbij nodig is, openlijk wordt gefilosofeerd over de mogelijke rentree van aanhangers van het voormalige bewind. Het is nu nog 'politieke ketterij', zegt de schrijver, maar we zullen in de toekomst bij de vervulling van posten moeten *kiezen*. En dan zullen we leren 'dat een eerlijk en kundig aanhanger van de voorige Constitutie, in de waarneming van zommige posten, verre weg verkieslik is boven een schurk, boven een weetniet, boven een draaijer, wiens gemeenebestgezinheid eene tweeling is van de Bataafsche Vrijheid'. Hij voegt daaraan toe dat de beginselen Vrijheid, Gelijkheid, Veiligheid en Eigendom in nauw onderling verband bezien moeten worden.[12]

Een andere stem was die van de bekende, in het politieke bedrijf gepokte en gemazelde schrijver Gerrit Paape. In 1798 publiceerde hij twee elkaar aanvullende geschriften: een onverbloemde geschiedenis van het Bataafs patriottisme van het begin tot de 12de juni 1798 (de tweede staatsgreep van dat jaar), en een politieke utopie, een revolutionaire droom zoals de Bataafse Republiek eruit zou moeten, en ook kunnen, zien in het jaar 1998.[13]

De radicale staatsgreep van 22 januari 1798 juichte Paape toe, met vele anderen die hier een uitweg zagen uit de constitutionele impasse van de Nationale Vergadering. Deze was immers drie jaar na de eigenlijke Omwenteling nog steeds niet in staat gebleken een goede grondwet te produceren. Het plan dat enkele eerlijke en verstandige staatslieden toen ontwierpen om

11 Zie hiervoor 284-285; 296-297.
12 *De Republikein*, III, 391-392.
13 Paape, *De onverbloemde geschiedenis van het Bataafsch Patriottismus, van deszelfs begin tot op den 12 Junij 1798 toe* en idem, *De Bataafsche Republiek, zo als zij behoord te zijn, en zo als zij weezen kan*.

de Bataven van alle talmerijen te verlossen was, aldus Paape, groots, edel en vaderlandslievend. En 'hoe men ook over de zaaken moge denken, aan de uiterste noodzaaklijkheid om, volgens dergelijk een Plan, het Vaderland te redden, zal niemand twijffelen'.[14] De grote fout zat dan ook niet in het plegen van de staatsgreep en het doordrukken van de eenheidsstaat in de Staatsregeling van 1798, maar in het machtsmisbruik dat daarop volgde met het invoeren van een soort schrikbewind. Paape ging na de staatsgreep van 12 juni, die het revolutionaire personeel aan de kant zette maar de Staatsregeling handhaafde, zelfs zover te zeggen dat het verschil tussen de Oranjepartij en de patriotten wezenlijk niet gelegen was in de zaak, maar in haar uitvoering. In beginsel was er dan ook een basis voor broederlijke samenwerking tussen de twee partijen.[15]

In zijn politieke utopie werkt hij dit perspectief van verzoening nog wat verder uit. Hij ziet de rol van het Oranjehuis dan - tengevolge van internationaal-politieke verwikkelingen - al snel uitgespeeld. De dynastie raakt bij het overlijden van Willem V in vergetelheid. Maar dat opent tegelijk de weg voor 'eene volkoomen vereeniging en verbroedering' van patriotten en orangisten 'tot het waare heil van [het] Vaderland'. Nationaal belang en door allen gedeelde vaderlandsliefde staan voorop. De belangen van het Oranjehuis zijn politiek niet interessant. Oranjeliefde lijkt een sentiment van het verleden en niet van de toekomst.[16]

Met dit al sluiten de opvattingen van Paape nauw aan bij de mening van iemand als Schimmelpenninck, die in de jaren rond 1800 een sleutelpositie inneemt als ambassadeur van het Bataafse bewind in Parijs. Er is onder de Bataven eigenlijk niemand met zijn combinatie van kwaliteiten als politiek theoreticus en als praktiserend politicus. Als ambassadeur in Parijs blijft Schimmelpenninck de gebeurtenissen *in patria* nauwlettend volgen. Zijn lange reeks particuliere brieven vormt een doorlopend politiek commentaar op de toestand in Nederland. Zijn positie als ambassadeur in Frankrijk geeft Schimmelpennincks consequente pleidooi voor verzoening extra klem. Alleen door één front te maken zullen de Bataven (inclusief de orangisten) kunnen overleven. En daarom gaat het op dat moment, in de barre wereld van 1800 waarin Frankrijk, zeker na de machtsovername door Napoleon op 18 brumaire 1799, steeds minder consideratie met Nederland toont. Een scherpe scheiding tussen het belang van Oranje en dat van de orangisten is van deze benadering het uitgangspunt.

Hij spreekt de orangisten feitelijk niet als orangisten aan maar als mede-Nederlanders. '[D]e zaak *nationaal* [...] maken, en het denkbeeld van partijschap, van factie zoo spoedig mogelijk geheel [...] verbannen', heet het in 1799.[17] De publieke reactie op de Brits-Russische landing in Noord-Holland

14 Paape, *Onverbloemde geschiedenis*, 286.
15 *Ibidem*, 248-249.
16 Zie ook hiervoor 85-86.
17 *Gedenkstukken*, III^2, 525.

(of liever het ontbreken daarvan) sterkt hem nog in deze mening: ‘Inwendig is het geheele land zeer stil, de Oranje-partij (eenige emigranten... uitgezonderd) beweegt zich niet. Zij begrijpt zoo 't schijnt de gevolgen welke zulks zoude hebben.’[18] En enige tijd later: ‘De Oranjelui beantwoorden aan mijne venwagting: *c'est à dire qu'ils ne bougent pas*. Ze wagten geduldig het lot hetwelk de Heere hun beschoren heeft.’[19] Voortdurend hamert hij op de deugden die een ‘eerlijk republikeinsch bewind’ als Nederland, dat alle geweldenarijen en onrechtvaardigheid verfoeit, nodig heeft om in de loeiende staatsorkanen te overleven: onwrikbare trouw, onbeweegbare eerlijkheid en rechtvaardigheid,[20] veel geduld, oneindig veel geduld, tijdige fermeteit en bijkans bovenmenselijke voorzichtigheid.[21] De typische koopmans- en burgerdeugden die de Republiek in de Gouden Eeuw groot hebben gemaakt, worden hier de grondslag van een internationale overlevingsstrategie die bovendien klinkt als een prelude op het zelfbeeld van Nederland als kleine staat uit de late negentiende eeuw. Op basis van deze bewezen kwaliteiten moeten de Nederlanders de handen ineenslaan. Schimmelpenninck sluit niemand van deze vereniging uit, behalve revolutionaire heethoofden: het gezond verstand moet uiteindelijk de overhand krijgen ‘boven den schreeuw van onkunde en schurkerije’.[22]

Eenheid van staat en eenheid van natie hangen in dit verzoeningsperspectief ten nauwste samen. In zijn brieven spreekt Schimmelpenninck over ‘een nationale eenheid van bestaan van de Republiek als Bataafsche natie, en van het bestuur derzelve’. Dit betekent het verenigen van ‘de verstandigen en braven van alle denkwijze’[23] of de vereniging ‘van alle verenigbare elementen’, de hele ‘weldenkende natie’ kortom.[24] En hij voorspelt dat als de zaken zich consolideren de Oranjevrienden binnen twintig jaar de heftigste voorstanders van de nieuwe orde zullen zijn.[25]

Pieter Vreede, één van de aanstichters van de staatsgreep van 22 januari 1798, beschouwt het ‘ultra-moderantisme’ van 1801 in feite als een ‘tegenom-wenteling’. Als iedereen stemrecht krijgt, wordt ook de barrière gesloopt die de Oranjevrienden tot dusver buiten het bewind gehouden heeft. En daarmee heet ‘de geheele omwenteling [...] voor ons vaderland verloren’.[26]

Zoals gezegd maakte Schimmelpenninck een scherp onderscheid tussen de positie van de orangisten en die van Oranje zelf. In zijn diplomatieke hoedanigheid is het een van zijn hoofddoelen te voorkomen dat Oranje enig uit-

18 *Ibidem*, 540.
19 *Ibidem*, 558.
20 *Ibidem*, 545.
21 *Ibidem*, 564.
22 *Ibidem*, 571.
23 *Ibidem*, 663-664.
24 *Ibidem*, 810.
25 *Ibidem*, 811.
26 *Ibidem*, 716.

zicht op een positie in Nederland krijgt. Dat zou het land aan de grootste rampen blootstellen en ook voor het huis zelf alleen maar nadelig zijn, gezien de zo langzamerhand totale afhankelijkheid van Frankrijk. Na de landing van 1799 spreekt hij over het 'accres van haat tegen die winkel' [sc. van Oranje] en oordeelt hij: 'Oranje moet elders eene kostwinning zoeken.'[27] Begin 1801 meent hij dat alle hoop op herstel van het huis van Oranje is verdwenen.[28]

Nu is Schimmelpenninck te veel politicus om nooit nooit te zeggen en hij kent bovendien de geschiedenis. In elk geval voor het moment acht hij elke gedachte aan herstel van het Oranjehuis uitgesloten. Er is in 1801 maar één belang en dat is 'onze winkel in haar geheel te houden'. Daartoe zou de Oranjepartij juist krachtig moeten meewerken. Verder was het afwachten hoe de grote politiek zich zou ontwikkelen, aldus gaf hij d'Yvoy, de 'zendeling van baas Willem' te verstaan.[29] In d'Yvoys weergave van hetzelfde gesprek klinkt het nog iets inschikkelijker. Het zou, aldus Schimmelpenninck, voor Oranje het slechtst denkbare beleid zijn te willen terugkeren naar een situatie waarin de Bataven niet eens baas in eigen huis waren. Maar daarom hoefden de Oranjes nog niet te wanhopen: de herinnering aan twee eeuwen Oranje zou immers niet in zeven en zelfs niet in twintig jaar teloorgaan.[30] Tegen de achtergrond van deze realistische taxatie van politieke mogelijkheden en vooral onmogelijkheden is de bekende *Verklaaring aan het Staatsbewind* uit 1801 van Gijsbert Karel van Hogendorp, die alle constituties afkeurt 'welke niet het Huis van Oranje met de erflyke waardigheid van Hoofd van den Staat bekleeden', weinig meet dan een politiek curiosum dat zijn betekenis vooral ontleent aan de rol die Hogendorp later, in 1813, zal spelen.[31]

Zo vormen de jaren omstreeks 1800 een belangrijke cesuut in de Nederlandse geschiedenis. De revolutie was nu echt voorbij - al sinds 1799 in feite - en het werd tijd de regenstellingen toe te dekken en de zaak inderdaad 'nationaal te maken'. Er komt nu ruimte voor de ontwikkeling van een nieuw vaderlands *gevoel*.[32]

Wat betekende dit alles voor Oranje? Allereerst dat Oranjes tol in Nederland voor de voorzienbare toekomst was uitgespeeld. Oranje had in Nederland niets meet te zoeken en moest liefst 'verre van honk' een nieuw bestaan opbouwen.[33] Achteraf gezien is het feit dat Oranje de wildernis werd ingestuurd van groot belang geweest voor het latere herstel. Nu het Oranjehuis

27 *Ibidem*, 581.
28 *Ibidem*, 645.
29 *Ibidem*, 701.
30 *Ibidem*, 1155-1157.
31 Vgl. Verberne, 'Gijsbert Karel van Hogendorp en zijn Verklaaring aan het Staatsbewind 1801'.
32 Vgl. hiervoor 86-96. Zie ook Grijzenhout en Van Sas, *Denkbeeldig Vaderland. Kunst en politiek in de Bataafs-Franse tijd, 1795-1813*.
33 *Gedenkstukken*, III^2, 818.

politiek onschadelijk was gemaakt, kon het in een onschuldige gedaante vrijwel mereen een comeback maken: als historisch fenomeen. Het toedekken van de partijtegenstellingen strekte zich ook uit tot de geschiedenis, waar het grote vergeten en vergeven meteen begon. De Oranjestadhouders van de zeventiende eeuw hernamen hun rechtmatige plaats in de vaderlandse historie. En wat Willem V betreft: het grote publiekssucces van zijn biografie in 1806 gaf aan dat ook hij geschiedenis was geworden. Het feit dat de Oranjes weer meetelden in de nationale herinnering hoorde bij het ontluikende vaderlandse gevoel en maakte het herstel van 1813 mede mogelijk.

Bilderdijk

Ik keer nog even terug naar Bilderdijk, die ik in 1801 ontroostbaar bij de pakken heb laten neerzitten. Bilderdijk behoort tot die figuren die moeilijk als representatief voor een bepaalde ontwikkeling beschouwd kunnen worden. *Larger than life*, is de grote ongenietbare in deze jaren vooral ook de grote ongrijpbare. Vaak heeft men zijn wisselende loyaliteiten in deze tijd niet begrepen en hem voor een politieke weerhaan uitgemaakt. Toch blijkt hij juist in die wisseling van loyaliteiten consequenter en zelfs representatiever dan men op het eerste gezicht zou vermoeden.

Ook voor Bilderdijk was 1801 een echte breuk. Er was iets geknapt in de verhouding tussen Nederland en Oranje. Daardoor was zijn primaire loyaliteit verder van het huis en dichter bij het vaderland komen te liggen. Eerder was hij nog uitgegaan van een identiteit tussen die twee: met Willem V was het vaderland zelf in 1795 immers in ballingschap gegaan. In 1806 keerde ook de balling Bilderdijk eindelijk huiswaarts. Het is aandoenlijk te lezen hoe dat eerste contact met het vaderland verliep, nadat hij op de rede van Terschelling was overgestapt op de loodsschuit *De Vrouw Anna*, waar hem een ‘vaderlandsch ontbijt’ werd voorgezet:

> Dank Hemel! 'k heb dan voor mijn dood
> Toch nog een Vaderlandsch stuk brood
> Op Hollands zeeplas mogen smaken! [...]
> ô God hoe smaakt, na zoo veel leed,
> Hoe smaakt die Vaderlandsche beet![34]

De aanhankelijkheidsbetuigingen aan Lodewijk Napoleon en de beruchte Ode aan Napoleon lijken moeilijk te verenigen met zijn eerder zo absoluut beleden Oranjeliefde. Toch past dit alles wel in de lijst van die tijd, zeker als we bedenken dat liefde voor het vaderland steeds vooropgaat, Bilderdijk bevestigt in feite het patroon dat iemands eerste loyaliteit bij het vaderland dient te liggen, een eis die juist in de revolutietijd - in Nederland en elders -

34 *Dichterlijke zelfbeschrijving van Willem Bilderdijk*, 105.

een dwingend karakter heeft gekregen.[35] Uit 1809 dateert het gedicht *Aan Holland* waaruit ik een paar regels citreer:

> ... de algemeene wieling
> Had Holland en zijn' naam van 't aardrijk weggespoeld;
> Maar Lodewijk verschijnt, behoedt het voor vernieling [...]
> Zie rugwaart, woelziek Volk! leer voor u-zelf te beven.
> Wroet niet langer verdwaasd in eigen ingewand!
> *Getrouwheid aan zijn' troon is zucbt voor 't Vaderland*![36]

Zonder daarin kennelijk een probleem te zien, komt Bilderdijk in dezelfde tijd met een heruitgave van *Vaderlandsche Oranjezucht*.[37] Om het vaderland gaat het ook in het beroemde *Afscheid*, voorgedragen in januari 1811 wanneer Nederland bij Frankrijk is ingelijfd:

> Ach de dagen
> Onzer plagen,
> Lieve broeders, gaan voorbij.
>
> Uit dit duister
> Rijst de luister
> Van een nieuwe heetschappij.[...]
>
> In 't voorleden
> Ligt het *heden*;
> In het *nu*, wat worden zal.[...]
>
> Dees ellenden
> Gaan volenden;
> En, verpletterd wordt het juk.[...]
>
> Holland groeit weér!
> Holland bloeit weér!
> Hollands naam is weer hersreld!
> Holland uit zijn stof verrezen,
> Zal op nieuw ons Holland wezen;
> Stervend heb ik 't u gemeld![38]

35 Vgl. *Talen van het vaderland*, hiervoor 145-163.
36 *Dichterlijke zelfbeschrijving van Willem Bilderdijk*, 137.
37 Vgl. Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior*, 82, 195-197.
38 *Dichterlijke zelfbeschrijving van Willem Biderdijk*, 153-163.

Oranje in 1813

Het herstel van Oranje in 1813 kwam verrassend en vrij onverwachts. Net zo onverwachts als de plotselinge val van Napoleon, waarvan het de pendant was. Achteraf lijkt niets logischer dan dat langverbeide herstel en krijgt een lange periode van revolutie en onderdrukking toch nog een *happy end*. Maar zo simpel is het niet. De terugkeer van Oranje werd allereerst mogelijk gemaakt door de lotswisselingen van de internationale politiek. Daarnaast is van groot belang geweest dat zich na de nationalisering van de revolutie omstreeks 1800 een nieuw vaderlands gevoel had ontwikkeld dat door de misère van de Inlijving verder was verdiept en geaccentueerd. Oranje profiteerde in 1813 volop van dit vaderlands gevoel, dat juist in zijn afwezigheid gestalte had gekregen.

In zijn *Geschied- en redekunstig gedenkschrift van Nederlands herstelling in den jare 1813* (1816) maakt Van der Palm - zelf een oud-patriot die ner als Schimmelpenninck al mereen in 1795 verzoening had gepreekt - tijdens het verhaal van dat spannende najaar van 1813 even pas op de plaats: 'Hier weigert mijne pen in het verhalen der gebeurtenissen, en van derzelver oorzaken, voort te gaan.' Want wie had ooit kunnen denken

> dat de verheffing van het Oranjehuis, weleer de twistappel der verwijdering, de leus zou worden der vereeniging? En niet de leus alleen, maar het krachtig werkend middel ter uitroeiing van verdeeldheden, die nimmer opgehouden hadden het braafste en vreedzaamste volk te verscheuren! het brandpunt, waarin alle hunne partijschappen zouden verteren en wegsmelten! Dit wonder nogtans bestond; het bestond reeds lang, voor het zich openbaarde...[39]

Een andere patriotse dominee, Konijnenburg, dezelfde die in *De Republikein* van 1797 het standpunt had laten klinken dat ook oud-orangisten die de Omwenteling aanvaardden voor publieke functies in aanmerking moesten komen, sprak in zijn *Nationaal gedenkboek der hernieuwde Nederlandsche Unie van den jare 1813* (1816) over Oranje als 'het juist gekozen rustpunt' en in de toenmalige toestand 'die de hoogstmogelijke eensgezindheid vorderde, als het gezegend middel ter vernietiging van alle partijschap'.[40]

De algemene leuze bij het herstel van de onafhankelijkheid en van Oranje in 1813 was 'vergeten en vergeven'. In Hogendorps vermaarde proclamatie uit november met de aanhef 'Oranje boven! Holland is vrij', heette het: 'Alle partijschap heeft opgehouden. Al het geledene is vergeeten en vergeeven.' Een punt van discussie is dit nauwelijks geweest. Er gingen weliswaar enkele stemmen op om de meest notoire Fransgezinden uit de inlijvingstijd - op wie ons geladen begrip 'collaborateur' wellicht van toepassing is - van openbare functies uit te sluiten (van bestraffing was geen sprake), maar het tegenargument dat het hier toch om echte Nederlanders ging, woog kennelijk

39 Van der Palm, *Geschied- en redekunstig gedenkschrift van Nederlands herstelling in den jare 1813*, 30.

40 Konijnenburg, *Natianaal gedenkboek der hernieuwde Nederlandsche Unie*, 62.

zwaarder. Steeds blijkt dat 'nationaliteit' het centrale criterium is waaraan yiemands mogelijke plaats in de nieuwe orde werd getoetst.

Ook voor de prins sprak dit vergeten en vergeven vanzelf. Bij zijn terugkeer ging hij uiterst behoedzaam te werk en wilde hij vooral geen aanstoot geven. Trouwens: zijn belangrijkste schutspatroon Engeland had er al eerder geen twijfel over laten bestaan dat een dergelijke houding het uitgangspunt moest zijn voor een eventueel herstel van Oranje in Nederland. En in april 1813 had de prins de Britse minister Castlereagh met zoveel woorden een 'oubli total du passé' beloofd.[41]

In onze vaderlandse geschiedenis is '1813' nog altijd omgeven door een mythisch aura, als een soort nieuw begin. De toon hiervoor werd gezet in de talloze gedenkzangen, dithyramben en andere uitboezemingen waarin de wonderbaarlijke bevrijding van Nederland werd bezongen. Deze mythe van 1813 - het accentueren van het bevrijdingsjaar ten koste van de voorafgaande Bataafs-Franse Tijd van 1795 tot 1813 - werd gecanoniseerd door de herdenkingen van 1863 en 1913 die, zoals meestal bij herdenkingen, minstens zoveel zeggen over de generatie die herdenkt en de tijdsomstandigheden waaronder dat gebeurt - in 1913 de uitloop van een periode van intens nationalisme en herwonnen zelfvertrouwen - als over de herdachte gebeurtenissen zelf.

Dat die mythe van 1813 kon ontstaan, was overigens in belangrijke mate toe te schrijven aan de generatie van 1813 zelf. Hoewel velen uit de politiek-culturele elite onder Willem I in de voorafgaande decennia wat 'gekeesd' hadden, werd daar weinig over gesproken, zelfs niet in de intimiteit van de familiekring. De leuze van het vergeten werd na 1813 zeer letterlijk genomen. Over politiek activisme in de jaren 1780 en 1790 bestond vaak een zekere gêne. Grote woorden als 'schuldgevoelens' en het 'verdringen' daarvan zijn daarbij overigens zeker niet van toepassing. Veeleer ging het om het mechanisme dat Ernest Renan later heeft bestempeld als het tegelijkertijd kunnen 'herinneren en vergeten' en dat zo wezenlijk is geweest in het proces van natievorming.[42] Men was zich zeer wel bewust van de politieke meningsverschillen bij de recente reconstructie van de Nederlandse staat, maar achtte het uit een oogpunt van de vorming van de Nederlandse natie niet opportuun die conflicten op te rakelen.

Het patriots-Bataafse verleden werd dus niet zozeer verdrongen als wel met stilte omgeven. Dit was een gedeelde stilte waarin alle voormalige partijen participeerden, ook de orangisten, die zichzelf in 1813 zeker niet als overwinnaar zagen. Juist in hun kring klonk soms het verwijt: de prins is patriots geworden. Een gevolg van dit collectieve en jarenlang volgehouden stilzwijgen was intussen wel dat met de generatie die de Bataafs-Franse Tijd persoonlijk had meegemaakt geleidelijk ook de herinnering aan deze fase in het vaderlandse verleden is uitgestorven. Daardoor kreeg de mythe van 1813 in zekere zin vrij spel.

41 Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*, 41.

42 Zie hierna 526-527.

Zeeland in de Bataafs-Franse Tijd. Van soevereiniteit naar vergetelheid

Op 19 mei 1798 was het feest in Goes, net als in de rest van de Bataafse Republiek. Men vierde de afkondiging van de Constitutie voor het Bataafsche Volk en daarmee - in formele zin - de afsluiting van het proces van revolutie dat met de Omwenteling van begin 1795 was begonnen. Met veel vertoon van revolutionaire symboliek werd de oude constitutie letterlijk ten grave gedragen en de nieuwe feestelijk ingehaald. De oude constitutie werd voorgesteld als een ‘oud Vrouwbeeld’ op een gebroken zuil, met op het hoofd een kroon met zeven sterren (de zeven provinciën), in de rechterhand een gebroken scepter en in de linker enkele privileges, costumen en grafelijke leenrechten. De vrouw werd omgeven door de monsters Nijd, Arglistigheid en Tweedragt als zinnebeelden van aristocratie, federalisme en regeringloosheid.

Het geheel bevond zich op een wagen getrokken door een oud, kreupel paard. Op de bok zat een jongen, gewapend met een knots en omhangen met een berenhuid, die Hercules de allesdoder moest voorstellen. De wagen werd gevolgd door een zevental figuren in zware rouw met de wapens van de gewesten, en door een figuur die een zwarte standaard droeg met het opschrift ‘onze hoop is verdweenen’.

Dit gezelschap toog in optocht, begeleid door de gewapende burgerwacht, van de Beestenmarkt naar de Grote Markt. Daar werd de nieuwe constitutie plechtig afgekondigd. Vervolgens sleurde Hercules de vrouw en de monsters ‘met een geweldige furie’ van de wagen en wierp hen in een graf. De provinciewapens werden hen achterna geslingerd. Daarna ging het graf dicht. De personen die de gewesten hadden voorgesteld werden ‘ingerekend en behoorlijk opgesloten’.

's Middags werden de feestelijkheden voortgezet op de Vlasmarkt, waar een groep meisjes en jongens de *spes patriae* symboliseerde. Van de jongens was er één afkomstig uit het gereformeerde weeshuis en één uit het katholieke, om de gelijkstelling der gezindten te onderstrepen. Opnieuw was er een wagen. Ditmaal was daarop de Vrijheid gezeren: een jonge vrouw met speer en vrijheidshoed. De Vrijheid - vanouds de beschermgodin van de Republiek - begon nu als het ware een nieuw leven. De wagen werd omgeven door zinnebeelden van de nieuwe orde. Op de bok zat de Deugd, achter de wagen liepen andermaal figuren met schilden waarop de symbolen *Gelijkheid* (een waterpas), *Vrijheid* (vliegende vogels), *Broederschap* (spelende jongetjes) en *Eén- en ondeelbaarheid* (een opgaande zon).

Dit tableau vivant met zijn geijkte symboliek zal de enigszins onderlegde burger van toen niet al te veel problemen hebben opgeleverd en was ook aan

minder onderlegden waarschijnlijk snel uit te leggen. Diverse elementen treffen we ook aan op de prachtige gravure *Tempel voor Nederland* van J.G. Visser uit 1794, net voor de Omwenteling.[1] Maar het vogeltje dat de Vrijheid weergeeft zit daar nog in een kooitje.

Enkele figuren uit de Goese optocht lijken zelfs zo te zijn weggelopen van de gravure van Visser: drie Batavieren gehuld in berenvellen die een zeskantig schild dragen met daarop een kat, symbool van de Catten, het oervolk van de Bataven. Zij verwijzen naar het mythische 'begin' van de Nederlandse geschiedenis, toen de Batavieren of Batavische Catten in hun holle boomstammen de Rijn waren komen afzakken en zich op het zogenaamde Eiland der Bataven hadden gevestigd. En naar die Bataven hadden de revolutionairen van 1795 hun Republiek vernoemd, die een nieuw begin voor de Nederlandse geschiedenis zou moeren worden. Het is vast geen toeval dat juist de Goese Bataven de kat op het schild voerden, want de naam van het onder de rook van Goes gelegen Kattendijke werd traditioneel met deze Catten in verband gebracht, met zoveel woorden in Eyndius' *Chronicon Zeelandiae* en in zijn voetspoor in Smalleganges *Nieuwe Chronyk van Zeeland*. De Goese Bataven konden zo hun naam dus verbinden met de oergeschiedenis van het Bataafse volk.

Ik heb wat uitvoerig stilgestaan bij deze festiviteiten in Goes omdat ze een fraai voorbeeld vormen van de symboliek waarmee de Bataafse Omwenteling gepaard ging. Er zijn niet zoveel voorbeelden bewaard die het programma, inclusief de daaraan verbonden iconografie, zo gedetailleerd weergeven als dat van Goes.[2]

De vraag is natuurlijk of er in mei 1798 zoveel reden was om feest te vieren, drie jaar na het begin van de Bataafse Omwenteling. De totstandkoming van de constitutie was met veel problemen gepaard gegaan en er was in januari 1798 zelfs een staatsgreep nodig geweest om de impasse te doorbreken. Daar stond tegenover dat met deze staatsregeling een einde was gekomen aan de toestand van voorlopigheid die nu al drie jaar had geduurd. Voor Zeeland betekende dit evenwel dat het de soevereiniteit kwijtraakte die het altijd zo trots gekoesterd had. Het ging nu op in de éne en ondeelbare Bataafse Republiek. 'Opging' is het goede woord, want de nieuwe indeling in acht departementen brak welbewust met de traditionele provinciale structuur om elke herinnering aan oude loyaliteiten uit te wissen.

Revolutie in Zeeland

De Bataafse Omwenteling in Zeeland voltrok zich volgens het bekende, stapsgewijze patroon waarbij steden één voor één 'overgingen' en de Staten werden getransformeerd in Provisionele Representanten.[3] Net als elders werd

1 Vgl. Grijzenhout, 'Tempel voor Nederland', 32-36.
2 In navolging van Van Dijk, aan wie ik deze beschtijving ontleen, ga ik er van uit dat deze ceremonie ook werkelijk heeft plaatsgevonden, en dat het niet bij een programma is gebleven. Van Dijk, 'De revolutie van 1795 in Zeeland', 88-90.
3 Vgl. Hollestelle, Welings en Zoodsma, 'De eerste volksvertegenwoordigers van Zeeland in 1975'.

dit proces in Zeeland begeleid door de comités en sociëteiten waarin de burgerij zich had georganiseerd. Later zorgden ook volkssociéteiten zo nodig voor druk op de ketel. Middelburg gaf het voorbeeld, de andere steden volgden. Het instituut van Eerste Edele werd afgeschaft en het stadhouderschap vernietigd. Bovendien werd nog in maart 1795 een vorm van vertegenwoordiging voor het platteland en de smalsteden ingevoerd. Net als elders werden in Zeeland de Rechten van de Mens en Burger erkend en tot grondslag van de revolutie gemaakt. Zeeland kwam echter niet met een eigen verklaring. Hoewel het radicale en lastige Goes pleitte voor een expliciete opsomming van die rechten, bijvoorbeeld door het overnemen van de Hollandse Verklaring of de aangescherpte Franse *Déclaration* van 1793, vonden de Provisionele Representanten het voldoende dat Zeeland de Rechten van de Mens erkende, zonder te verklaren wat die nu precies inhielden.[4]

De beperkte historiografie over patriottentijd en Bataafs-Franse Tijd in Zeeland[5] wekt vaak de indruk dat het hier allemaal zo'n vaart niet liep. Het venwijt van politieke achterlijkheid dat de patriotse *Hollandsche Historische Courant* de Zeeuwen in 1787 maakte, wordt in de oudere literatuur soms als een soort compliment opgevat: Zeeland als een braaf orangistisch gewest. Ik denk dat het met die vermeende achterlijkheid, en ook met dat allesbeheersende orangisme, in de praktijk wel meeviel. De gebeurtenissen in Zeeland in de jaren 1780 én na 1795 zijn zeer wel te vergelijken - mutatis mutandis uiteraard - met wat er elders in de Republiek gebeurde.

In de burgeroorlogsituatie van 1787 waren alle belangrijke Zeeuwse steden het toneel geweest van rellen en plunderingen, gericht tegen de plaatselijke patriotten en - naar men hardnekkig bleef vermoeden - geregisseerd door de Zeeuwse Oranjepartij. Diverse slachtoffers van deze plunderingen, die vaak voor jaren het land verlieten, zien we in en na 1795 terugkeren in prominente politieke functies.

Zonder de doorwerking van de Verlichting was de patriottenbeweging van de jaren 1780 niet mogelijk geweest. Hetzelfde geldt voor de Bataafse Omwenteling. De Verlichting had de revolutionairen opgevoed, zonder overigens expliciet revolutie te prediken. En aan Zeeland was de Verlichting bepaald niet voorbijgegaan. We kunnen hier in de tweede helft van de achttiende eeuw zelfs spreken van een bloeiend en rijk geschakeerd cultureel en genootschappelijk leven, passend bij de status die het als een van de kerngewesten van de oude Republiek nog altijd genoot. Dit ondanks het economische verval dat juist in deze decennia zichtbaar werd. In de letterkunde kon Zeeland zelfs bogen op enkele grootheden die, ook al verbleven ze buiten de provincie of misschien juist daardoor- nergens gedijt het Zeeland-gevoel zo goed als in de emigratie - de lof van Zeeland, van Walcheren en vooral van Vlissingen bleven zingen: Berje Wolff en Jacobus Bellamy. ‘Uit een koel, vochtig, onder waterdampen bedolven gewest, kwam een brandend genie te

4 Vgl. Van der Burg en Boels, *Tweehonderd jaar Rechten van de Mens in Nederland*.

5 Zie bijv. Van Empel en Pieters, *Zeeland door de eeuwen heen*, I.

voorschijn', schrijft Thomas Speeleveldt over Bellamy in zijn *Brieven over het eiland Walcheren* uit 1808.[6]

Net als elders werd de Omwenteling in Zeeland begroet als een mogelijkheid om de grote problemen van de Republiek aan te pakken, en die van het gewest zelf in het bijzonder: het economische verval, de opeenstapeling van schulden, de vastgelopen regeringsmachine. En in de aanvankelijke euforie dacht men ook in Zeeland dat soelaas geboden werd door het opgaan in de 'éne en ondeelbare' Bataafse Republiek.

Een belangrijk activist van het eerste uur- zijn Zeeuwse activiteiten zijn tot dat eerste uur beperkt gebleven - was de bekende dominee J.H. van der Palm, vanaf 1788 huisprediker van de schatrijke regent Van de Perre van Nieuwerve (en later van diens weduwe), een steunpilaar van het Zeeuwse establishment.[7] Als Middelburgs actieleider legde Van der Palm op 13 februari 1795 een beginselverklaring af die qua toonzetting vergelijkbaar is met de moderate proclamatie van Schimmelpenninck in Amsterdam twee dagen eerder: 'Neen! het was de Burgerij niet te doen om een laf tooneelspel van Remotie te spelen, om eene ijdele vertooning van Volks-Souvereiniteit te maken, of bijzondere haat en wraakzucht te vieren.'[8] Door in dit vroege stadium van de Omwenteling voor verzoening te pleiten, wilden Van der Palm en gelijkgestemden elders in de Republiek hun politieke volwassenheid tonen en laten zien dat zij geen herhaling wensten van de ongeregeldheden van 1787 of- erger nog- een heropvoering van de Franse Terreur.

Maar - en dat mag niet worden vergeten - Van der Palms doelstellingen waren daarom niet minder revolutionair, zoals duidelijk blijkt uit *De Vriend des Volks*, de spreekbuis van de Middelburgse Bataven. Daarvan verschenen tussen 5 maart 1795 en 11 juni 1796 vijftig nummers. In zijn korte bestaan maakte dit blad een interessante ontwikkeling door. Het begon als een programmatisch blad met een nationale strekking maar na enige tijd verschoof de aandacht naar Zeeuwse zaken, of beter: naar de Zeeuwse zaak als zodanig. De toonzetting was onberispelijk patriots. Het bederf van de Republiek werd geweten aan de heerszucht van het voormalige bewind, dat meende aan niemand verantwoording schuldig te zijn en dat het volk in onkunde hield, misleidde en verblindde. Het doel waarnaar *De Vriend des Volks* aanvankelijk streefde, was de éne en ondeelbare Republiek der Bataven.

Geklaag over het verlies van Zeeuwsch-Vlaanderen, en de inkomsten die daar vandaan kwamen, werd bestreden met het argument: wat doet het ertoe? 'maar ware Vryheids-vrienden! verlangt gy niet naar den tyd, dat er geene afzonderlyke provincie Zeeland meer bestaan zal, even zoo min als Holland, of Gelderland of één der andere souvereine gewesten? naar den tyd dat wy ééne Republyk en ééne Natie zullen uitmaken?' Patriottisme dat zich

6 Speeleveldt, *Brieven over het eiland Walcheren*, 51.
7 Vgl. De Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, hoofdstuk V en Nijk, 'Iets over Johannes Henricus van der Palm gedurende zijn verblijf te Middelburg'.
8 Aangehaald bij De Groot, *Levent en arbeid van J.H. van der Palm*, 42.

bepaalde tot de eigen provincie of de eigen stad werd expliciet gekritiseerd: dit streed immers met het ‘ware Bataafsche patriotismus’.[124-125]

Maar een dergelijk Bataafs-nationaal geluid zou *De Vriend des Volks* niet langer dan enkele maanden volhouden. Het uitblijven van snelle resultaten van de revolutie bleef ook bij de Middelburgse activisten niet zonder gevolg. De kwestie van het bijeenroepen van een Nationale Conventie, ter vervanging van de Staten-Generaal, zorgde zelfs voor een drastische koerswijziging. Als het volk van Zeeland gevraagd wordt zich uit te spreken over zo'n conventie waarschuwt *De Vriend des Volks* voor overijling. Het betreft hier een ‘zeer teder politiek problema’ met veel voors en tegens dat het begrip van de meeste medeburgers ver te boven gaat. Voorzichtigheid is dan ook troef. Het gaat er nu niet om deze knoop door te hakken, maar om die behoedzaam te ontwarren. [247]

Een briefschrijver, Cornelis Opmerkzaam - ook in *De Vriend des Volks* werd het bekende spelletje met anonieme bijdragen en stukken onder pseudoniem gespeeld - attendeerde het blad op de tegenspraak met het eerder ingenomen standpunt. De schrijvers gaven dit grif toe maar waren inmiddels tot het inzicht gekomen dat Zeeland grote risico's liep door de eigen bezittingen en belangen over te laten aan een vergadering waar het maar een 25ste deel van de stemmen zou controleren. Aanvankelijk had men oprecht geloofd in het ideaal van de ene natie, waarin men elkanders lasten zou dragen en waarin vergeten zou worden uit welke hoek van de Republiek ieder afkomstig was. Inmiddels was echter wel duidelijk geworden dat lang niet iedereen dat wilde vergeten en dat verscheidene provincies met name niet bereid waren de oude gewestelijke schulden voor gemeenschappelijke rekening te nemen. En juist dit amalgama der schulden was (en bleef) voor het vrijwel bankroete Zeeland een cruciale reden (en voorwaarde) om mee te werken aan de eenheidsstaat. Bovendien dreigde Zeeland zijn Kamer van de VOC te verliezen, waardoor Middelburg een belangrijke bron van welvaart en werkgelegenheid ontnomen zou worden. [nr. 34]

Tot driemaal toe raadpleegden de Representanten het volk van Zeeland in 1795 over de Nationale Conventie en tot driemaal toe verklaarde het volk zich daartegen. Dit deed de vraag rijzen: zijn er in Zeeland soms minder patriotten dan elders? *De Vriend des Volks* meende van niet, maar zag wel een verschil tussen het Zeeuwse patriottisme en dat in andere gewesten: ‘het Patriotismus valt hier grootendeels in eene classe van burgers, wier achting, zoo wel als hun levensstand, in de maatschappy gevestigd is.’ Met andere woorden: de Zeeuwse patriotten zijn meer gezeren dan hun soortgenoten elders, ze hebben dus ook meer te verliezen en er zijn in Zeeland misschien minder patriotse ‘fortuinzoekers’. [330]

En dan komt het hoge woord er toch uit: ‘In Zeeland is het *Provinciaal Patriotismus* sterker dan in vele andere Provinciën; men is er meer gehecht aan zyn byzonderen grond en landaart, en dit vloeyt uit den aart en de afgescheiden ligging des lands natuurlyk voorr. De Zeeuw heeft een nationaal karakter...’ Ofwel: de Zeeuwen vormen een natie op zichzelf. Uiteindelijk wist men dit standpunt toch weer te verzoenen met de eerder aangehangen

nationale gedachte door instemming te betuigen met de redenering van de bekende patriotse publicist J.H. Swildens in zijn *Politiek belang-boek voor dit provisioneel tydperk* (1795). Swildens beschouwde de Nederlandse *natie* uitdrukkelijk als een eenheid. Maar daaruit volgde voor hem geenszins dat die ene Natie, dat ene Vaderland, dan ook in het keurslijf van een eenheidsstaat gedwongen moest worden. 'Plaatselyke zorg' bood in Swildens' ogen de beste waarborg voor het voortbestaan van de Republiek, en die plaatselijke zorg dreigde ernstig te worden aangerast bij vernietiging van de provinciale soevereiniteit.[9]

In de Staten-Generaal hebben de Zeeuwse afgevaardigden het langst van allen dwarsgelegen waar het ging om het bijeenroepen van een Nationale Vergadering en het inleveren van soevereine macht. Steeds meer werd dat een achterhoedegevecht waarbij de druk op Zeeland ook alsmaar verder werd opgevoerd. De Zeeuwen wilden hun huid zo duur mogelijk verkopen. Door zich te verschuilen achter het soevereine volk van Zeeland - zoals gezegd tot driemaal toe geraadpleegd - maakten ze handig gebruik van de politieke mogelijkheden die de nieuw geproclameerde Rechten van de Mens ieder (ook tegenstanders van de revolutie) boden. Men kwam zelfs met een alternatief om het 'provisionele tijdperk' voor Zeeland af te sluiten: een eigen Zeeuwse grondwet, waarvoor het ontwerp eind 1795 gereed was.[10]

Begin 1796, toen de druk om mee te doen zeer groot was geworden, verklaarde Zeeland nog eens dat de wijze van bijeenroeping van de Nationale Vergadering de gewesten 'geen schaduw van Souverainiteit' liet: 'Wat er ook gebeurde, zij [Zeeland] zou alles gerust afwachten en als een rots pal staan, zich verder zodanige maatregelen voorbehoudende als zij tot behoud van de Souverainiteit en onafhanglijkheid des *Zeeuwschen* Volks zouden noodig oordelen.'[11] Ondanks deze krijgshaftige taal gaf Zeeland zijn verzet enkele weken later op, nadat op de valreep nog een financiële tegemoetkoming was binnengehaald. Behalve de druk uit Den Haag speelde hierbij ook een rol dat zich inmiddels in Zeeland zelf volkssociëteiten waren gaan roeren, die hun krachten hadden gebundeld in een Centrale Vergadering van Gewapende Magten en Sociëceiten. Het gecombineerde effect van deze druk van buiten en van binnen zorgde ervoor dat de gematigde patriotten, die in Zeeland de touwtjes in handen hadden, uiteindelijk gedwongen werden zich over te geven aan het vrije, niet langer door een provinciaal veto controleerbare spel der politieke krachten in Den Haag.

En er stond voor Zeeland nogal wat op het spel. In zijn commentaar op de revolutie uit 1801 getiteld *De staatsomwenteling* van *1795, in haren aart, loop, en gevolgen beschouwd*, kan de Middelburger Jean Henry Appelius (in het voorjaar van 1795 tweede pensionaris van de stad) voor de tegendraadse opstelling van de Zeeuwen best begrip opbrengen. Hij plaatst die in het per-

9 Vgl. 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie', hiervoor 283.
10 Vgl. Hollestelle, Welings en Zoodsma, 'De eerste volksvertegenwoordigers van Zeeland in 1795'.
11 Rogge, *Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling*, 608.

spectief van de traditionele rivaliteit tussen de handelsgewesten Holland en Zeeland maar legt de verantwoordelijkheid voor de spanningen in de late achttiende eeuw eerder bij Holland, bijvoorbeeld door de pogingen de koloniale handel en de organisatie daarvan steeds meer naar zich toe te trekken. Ook wat er in het begin van de revolutie gebeurd was, zoals de opheffing van de admiraliteitencolleges en van de Raad van State, kon de Zeeuwen weinig vertrouwen inboezemen.

Het belangrijkste materiële voordeel dat de Zeeuwen nog steeds van de revolutie verwachtten was de vermenging der schulden: het fameuze amalgama dat één van de heetste politieke hangijzers van de Eerste Nationale Vergadering zou worden. Hier liepen de belangen van Holland en Zeeland overigens goeddeels parallel. We zien de Zeeuwse Representanten in de Nationale Vergadering en in de constitutiecommissie dan ook vrij consequent meewerken aan de één- en ondeelbaarheid, juist om de zware provinciale schuldenlast - die immers ten dienste van het hele land was aangegaan, zoals het argument steevast luidde - ook eerlijk met die anderen te kunnen delen. De Zierikzeese advocaat Breekpot zag het amalgama als een conditio sine qua non voor het instemmen met de eenheid. De Zeeuwse schulden waren nationale schulden en het Zeeuwse belang was een nationaal belang: Zeeland was immers 'korenschuur' en 'voormuur' van Holland en Brabant.[12] De Middelburgse Representant Willem Aernout de Beveren deed zijn best ook de kostbare Zeeuwse dijklasten en waterwerken voor rekening van de nationale kas te doen komen. Vertegenwoordigers uit andere gewesten vonden evenwel dat de Zeeuwen met het inmiddels overeengekomen amalgama al genoeg hadden binnengehaald en spraken over plukken aan de nationale schatkist waarvoor men zich zou moeten schamen.[13] De Brabander Krieger, afkomstig uit Grave en een politieke weerhaan die in 1788 aldaar nog een Oranjesociëteit had opgericht, keerde zich in niet mis te verstane bewoordingen tegen het voorstel van De Beveren:

> De Zeewsche boer leeft zoo rijk, dat hij om zo te spreeken niet behoeft te werken, maar de boer uit Bataafsch Braband jaarlijks voor rijkelijk geld naar zig lokt, om onder den naam van Hannekemayer der Zeeuw zijn werk te verrigten, met een Zeeuwsche koorts na huis terug te keeren en aldaar met veele zijner Dorpsgenooten aardappelen met raapoly te eeten. En deze arms landbouwer zal ook nog den rijken Zeeuw van zijn beete broods in zweet en bloed gewonnen de dijken moeten onderhouden of, - heeft men gezegt - Zeeland zal de Constitutie nimmer aanneemen.[14]

Het stemgedrag van de Zeeuwse leden in de Eerste Nationale Vergadering in de cruciale kwesties van eenheid en amalgama kwam erop neer dat niemand

12 *Ontwerp van Constitutie*, II, 158, 167.
13 De Gou (ed.), *Dagboek van een patriot. Journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout*, 178.
14 *Ontwerp van Constitutie*, II, 168.

daar *tegen* heeft gestemd. Maar alleen De Beveren en de Goes-Zwitserse radicaal Rabinel stemden in beide kwesties *voor*. De Crane stemde voor het amalgama maar was bij de stemming over de één- en ondeelbaarheid afwezig. De twee overige Zeeuwen, Austin en Breekpot, namen aan geen van beide stemmingen deel. Bij de stemming over het amalgama werd zelfs door een Hollandse collega genoteerd dat zij 'quasi ziek' zouden zijn.[15] Dit mag misschien symbolisch heten voot de ambivalentie die vele Zeeuwen voelden wanneer het ging om het opgaan in een eenheidsstaat die onvermijdelijk door Holland gedomineerd zou worden.

De uitputtende beraadslagingen van de Eerste Nationale Vergadering resulteerden ten slotte in het zogenaamde 'Dikke Boek', het ontwerp van constitutie dat in augustus 1797 in alle gewesten werd verworpen. De meerderheid waarmee dat gebeurde verschilde echter sterk van gewest tot gewest. In de Republiek als geheel waren er slechts 20,4 procent voorstemmers. In Zeeland was dat percentage echter meer dan het dubbele: 44 procent. Alleen in Groningen waren er met 46,4 procent nog iets meer voorstemmers. Ter vergelijking: in Holland was 25,6 procent voor, in Bataafs Brabant niet meer dan 2 procent. Men kan in elk geval concluderen dat de Zeeuwen - of misschien moet ik zeggen degenen die hun politiek voorlichtten - naar verhouding veel minder ontevreden waren met deze notoire compromis-grondwet dan anderen.

De nieuwe grondwetscommissie die door de Tweede Nationale Vergadering aan het werk werd gezet, telde twee Zeeuwse leden: Beljaart en Fokker. Beiden betoonden zich overtuigde unitarissen. De Middelburgse notaris Beljaart, slachtoffer van de plunderingen van 1787, sprak zich uit voor volstrekte eenheid, zowel op politiek als op financieel vlak. Hij voelde zich, naar eigen zeggen. Representant van de Bataafse natie en zag het federalistische of bijzondere provinciale belang als een 'struikelblok van het Nationaal geluk'.[16] Zowel Beljaart als Fokker overleefde (politiek gezien) de radicale staatsgreep van 22 januari 1798. Fokker maakte zelfs deel uit van de vijfkoppige revolutionaire junta die het land tussen januari en juni 1798 bestuurde. De staatsregeling die van de staatsgreep van 22 januari het rechtstreekse gevolg was, werd enkele weken later ook in Zeeland met grote meerderheid (4972 voor, 263 tegen) aangenomen. Formeel was daarmee een eind gekomen aan de soevereiniteit van Zeeland.

Ik wil hiermee niet de suggestie wekken dat iedereen zich inmiddels verzoend had met de Bataafse Revolutie. Dat was zeker niet het geval. En daarbij hoeven we dan niet eens in de eerste plaats te denken aan vertegenwoordigers van de oude orde. Ook oprechte Zeeuwse patriotten hebben soms vrij uitvoerig blijk gegeven van hun teleurstelling over het verloop daarvan. Ik noemde al Jean Henry Appelius, die in 1801 een van de beste contemporaine analyses van de Bataafse Omwenteling als revolutionair proces publiceerde.

15 De Gou (ed.), *Dagboek van een patriot. Journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout*, 233.

16 *De Staatsregeling 1798*, I, 118.

Hij betreurde het onder meer dat de Bataven, die in 1795 met de komst van de Fransen hun revolutie in de schoot geworpen kregen, toen niet hadden beschikt over een behoorlijk 'Plan der Omwenteling'. Daardoor was veel kostbare tijd verloren gegaan en het revolutionaire elan van de beginfase verlopen. In 1801 kijkt hij vooral terug op een periode van 'uitputting, verarming en verdeeldheid'.[17]

Nog veel teleurgestelder was het commentaar van de Vlissingse regent Nicolaas Lambrechtsen, een patriot wiens huis in 1787 was geplunderd. Zijn misantropische autobiografische schets[18] is een opsomming van persoonlijke en politieke narigheid. Hoewel men hem als prominent patriot en bekwaam regent voortdurend bij de nieuwe orde poogde te betrekken, had Lambrechtsen daar niet veel oren naar. Zijn vluchtgedrag begint zelfs komische vormen aan te nemen als hij zich begin 1796 laat aanstellen als vice-consul van de koning van Denemarken in Zeeland, uitsluitend met de bedoeling zich te beveiligen tegen 'politique eerposten', zoals hij schrijft. Wie in vreemde staatsdienst was, kon daarin namelijk niet benoemd worden. Na de staatsgreep van januari 1798 werden hem overigens twee sigaren uit eigen doos gepresenteerd. Eerst werd hij tot zijn ontsteltenis 'bedankt' als ontvanger van het Collateraal te Vlissingen, een post die hij ruim zeventien jaar 'met lust en trouw' had waargenomen. En bij de politieke zuiveringen van datzelfde voorjaar werd zijn naam ook van de stemlijst in Vlissingen geschrapt. In beide gevallen met het argument dat hij in dienst van een vreemde mogendheid zou zijn.[19]

Canter de Munck als commentator

Ik wil nog een andere commentator op de revolutie voor het voetlicht halen, vooral omdat hij tot dusver nauwelijks de aandacht heeft gekregen die hij zeker verdient. Ik bedoel mr Johan Canter de Munck, geboren in 1753, in 1778 schepen van Veere geworden, later pensionaris, schepen en raad van Middelburg, een orangistisch regent maar - en daarom gaat het mij nu - een boeiend en vrijwel onbekend politiek theoreticus. In 1787 publiceerde hij bij Henrik en Marinus van Osch in Middelburg een weerlegging-op-niveau van het patriotse programma *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen*, getiteld *De tegenswoordige regeeringsvorm der Zeven Vereenigde Provintien, gehandhaafd en verdedigd*.[20] Het is een van die geschriften die laat zien dat er in de patriottentijd (anders dan in de Bataafse) een strijd tussen twee ideologische systemen heeft gewoed.

In 1795 komt Canter de Munck met zijn meest Zeeuwse publicatie: een *Deductie en adstructive memorie: van wege een aantal ambachtsheeren in Zee-*

17 Appelius, *De staatsomwenteling van 1795*, 8.
18 Lambrechtsen, *Levensberigten*.
19 *Ibidem*, 58.
20 Vgl. voor dit geschrift Velema, 'Contemporaine reacties op het patriotse politieke vocabulaire'.

land aan de Provisionele Repraesentanten van hetzelve Volk [...] overgebracht, 123 folio bladzijden druks en uitgegeven bij de orangist Henrik van Osch. Het is een reactie op de uitnodiging van Provisionele Representanten om een opgave van heerlijke rechten in te dienen, van 4 augustus 1795. Een omineuze datum: het was de verjaardag van 4 augustus 1789, één van de grote momenten van de Franse Revolutie, toen het 'feodalisme' werd afgeschaft.

Canter de Munck, zelf heer van Serooskerke op Walcheren, verdedigt hier namens een groot aantal ambachtsheren die heerlijke rechten in het licht van een dreigende afschaffing, mede met het oog op een behoorlijke schadevergoeding. Zijn betoog komt erop neer dat de in Zeeland geldende heerlijke rechten - waarvan hij een gedetailleerde historische uiteenzetting geeft - zeer wel te rijmen zijn met de Rechten van de Mens. Als het om de herendiensten gaat, waar veel verzet tegen was, beroept hij zich zelfs op de redeneringen van de patriotse voorman Van der Capellen tot den Pol, in diens strijd tegen de drostendiensten in Overijssel. De juridische merites van het betoog laat ik hier rusten. Het is een taai gevecht geworden. De al meer genoemde Appelius vond daarvan overigens dat men na de staatsgreep van 1798 in Zeeland de kans had moeten aangrijpen om deze provinciale knoop door te hakken.

Ook na 1795 laat Canter de Munck nog enkele malen van zich horen, in feite telkens wanneer het politieke systeem in Nederland verandert. Het aardige daarbij is dat de tijden veranderen en de politieke systemen ook, maar dat Canter de Munck steeds zichzelf blijft. Gaandeweg raakt hij zelfs, zeker naar zijn eigen gevoel, weer meer bij de tijd wat zijn politiek-theoretische opvattingen betreft. We kunnen de verandering van politiek klimaat in zijn geschriften precies volgen. In 1802, tijdens de fase van 'nationalisering' van de revolutie, publiceert Canter de Munck (anoniem, bij Leeuwestyn in Den Haag ditmaal) *Vrije gevoelens over de beste staatsgronden, tot regeling van het bestuur in de Nederlandsche Vereenigde Gewesten*, in twee stukken. Hij durft die gevoelens te openbaren omdat de tijden weer rustiger en bedaarder zijn geworden. Systematisch toetst hij de huidige orde in Nederland aan de fundamenten van de oude constitutie, die de Republiek destijds immers de opperste welvaart heeft bezorgd. Ik zal zijn betoog niet stap voor stap volgen. Interessant is wel dat hij een uitgebreid pleidooi houdt voor de wenselijkheid van een Eminent Hoofd in de Nederlandse constitutie, een rol die bovendien alleen goed vervuld kan worden door een vorst - iemand van vorstelijken bloede - en niet door een burger. Juist zijn vermogen in abstracto te redeneren stelt Canter de Munck in staat tot deze beschouwing over het herstel van het stadhouderschap, in de oorspronkelijke zin van samenbindend element van de constitutie.

Het raadpensionarisschap van Schimmelpenninck (1805) zal Canter de Munck in de overtuiging gesterkt hebben dat een burger inderdaad niet geschikt is voor een dergelijke rol. Bij de stichting van het Koninkrijk Holland publiceert hij onder zijn eigen naam weer een politiek traktaat, ditmaal bij Johannes Ooms in Middelburg, getiteld *De oorzaken van den oorlog, en middelen tot herstel der vrede*. De politieke ontwikkeling lijkt hem gelijk te

geven. In het koningschap van Lodewijk Napoleon ziet hij een soort terugkeer naar de oude constitutie die gekenmerkt werd door een ‘gemengde aristocratie en democratie, door een Constitutioneel eminent Hoofd getemperd’. Zijn aandacht gaat nu overigens meer uit naar de grote internationale politiek. Daar probeert hij ook een traditioneel politiek motief nieuw leven in te blazen. Net als vroeger - het argument wordt al gehoord sinds de late zestiende eeuw - zouden Engeland en Frankrijk Nederland met rust moeten laten en zowel in hun eigen belang als in dat van Nederland geen overheersende invloed in dit gebied moeten willen. Maar hij ontwikkelt die motief nu verder door Nederland te beschouwen als spil in een evenwichtssysteem en als scheidsman bij eventuele geschillen tussen Engeland en Frankrijk.

Tot zover Canter de Munck, een ten onrechte vergeten Zeeuwse denker uit de revolutietijd. Nagtglas noemt hem een ‘kundig maar wat zonderling man’ en geeft alleen zijn publicatie uit 1787 op, Hij vermeldt nog wel dat Canter de Munck in 1810 op last van Napoleon naar Parijs ontboden werd, waar hij kort daarna overleed.

Vrije val

Ik sluit af met enkele algemene opmerkingen over wat de Bataafs-Franse Tijd voor Zeeland heeft betekend. Je zou kunnen zeggen dat Zeeland deel heeft gehad aan alles wat die tijd kenmerkt, maar dat bepaalde effecten, die ook elders zichebaar zijn, zich hier in verhevigde mate hebben voorgedaan. Het veelbesproken verval van de Republiek in de achttiende eeuw, en vooral aan het einde daarvan, manifesteerde zich juist in Zeeland zeer nadrukkelijk. Het instorten van handel en scheepvaart (inclusief de koloniale handel) in de Bataafs-Franse Tijd gaf de Zeeuwse koopsteden, die het toch al moeilijk hadden, een klap die ze nooit meer te boven zijn gekomen. Ongetwijfeld betekende dit ook een economische verschuiving (ik baseer mij hier overigens niet op harde cijfers); het ooit zo trotse handelsgewest Zeeland werd steeds meer een landbouwprovincie.[21]

De achteruitgang van de handel en het verlies van de soevereiniteit hadden gevolgen die elkaar versterkten. Ik denk zelfs dat het verlies van de soevereiniteit nergens in de Republiek zo hard is aangekomen als juist in het kleine (in de zin van dunbevolkte) en boven zijn stand levende Zeeland. Wat dit aangaat zijn de achterhoedegevechten van de Provisionele Representanten best begrijpelijk. Men zag al snel dat Zeeland weinig te winnen en veel te verliezen had bij een op modern-centralistische leest geschoeid staatsbestuur. De gedragingen van de eeuwige rivaal Holland werden met grote argwaan gadegeslagen. Die rivaliteit was er nooit één geweest tussen gelijken, maar Zeeland had toch lang de schijn van de facto tweede gewest van de Republiek kunnen ophouden. De ingrijpende staatkundige veranderingen namen

21 Vgl. Van Holthe tot Echten, ‘Zeeland en Lodewijk Napoleon’ en Wintle, ‘De economie van Zeeland in 1808’.

vrij plotseling ook die schijn weg - inclusief de reële werkgelegenheid die daarmee gepaard ging - waardoor het effect van de Bataafs-Franse Tijd als cesuur vaor Zeeland nog sterker is geweest dan elders. Het proces van machtsverval dat al ruim tevoren was ingezet, werd nu nog versneld. Het verval ontaardde in Zeeland in een vrije val. Zonder tussenkomst van de revolutie zou dit proces zich waarschijnlijk geleidelijker, minder dramatisch en ook minder drastisch hebben voltrokken.

Het verval nam hier en daar heel letterlijke vormen aan. Huizen en buitenplaatsen waren soms niet meer in stand te houden en moesten worden afgebroken. Het afbreken van huizen werd zelfs een belangrijke bron van bedrijvigheid. Vissershuisjes gingen in een stad als Zierikzee van de hand voor bedragen van vijf, drie, anderhalve gulden, of werden zelfs voor niets weggegeven om maar van de lasten af te zijn.

Veel meer dan elders is de Bataafs-Franse Tijd voor Zeeland, althans voor delen daarvan, een periode geweest van oorlog en bezetting. Antwerpen en de Scheldemonding waren voor de Fransen van grote strategische betekenis - Antwerpen was het pistool op de borsr van Engeland - en Walcheren, en in het bijzonder Vlissingen, ondervond daarvan de bittere consequenties.[22] De keerzijde van de Franse belangstelling was de Engelse invasie van Walcheren in 1809, die weliswaar op een totale mislukking uitliep maar niet dan na een maandenlange bezetting en een voor Vlissingen desastreus verlopen bombardement.

Eén ding kunnen we uit die invasie intussen wel leren. Er was geen sprake van dat de Engelsen als een soort bevrijders werden binnengehaald, net zomin als dat in 1799 bij de Engels-Russische invasie in Noord-Holland het geval was geweest. Het was de zoveelste plaag voor een toch al zeer geteisterd gewest. Een gewest dat de klappen die het in deze periode te verduren kreeg ook niet meer te boven zou komen. Waar de Zeeuwse elite zich tot dusver - tot in de Bataafse jaren - heel behendig had getoond in het ‘managen’ van het proces van achteruitgang, was tegen de reeks van aanslagen die Zeeland thans over zich heen kreeg uiteindelijk geen kruid gewassen. Zeeland werd in en door de Bataafs-Franse Tijd hardhandig teruggezet naar een rang die steeds minder bepaald werd door zijn historische status en steeds meer door zijn geringe bevolkingsaantal. Ooit kerngewest van de Republiek, was Zeeland nu niet meer dan een uithoek.

22 Zie bijv. De Bree, *Walchheren onder vreemde heersers*.

Barbarisme of beschaving. Rondom de stichting van een Nationale Bibliotheek in 1798

In *De Kroniek* van P.L. Tak van 13 november 1898 schreef W.G.C. Byvanck een korte beschouwing 'Bij het honderdjarig bestaan der Koninklijke Bibliotheek'.[1] Van die instelling was hijzelf sinds 1895 directeur. Het was een stuk in typische Byvanck-stijl, speels, soms bijna terloops formulerend, maar en passant een intieme kennis verradend van zijn onderwerp, en vooral een grote vertrouwdheid met zijn eerste voorganger, de *ci-devant* abbé Charles Flament. Hij laat Flament letterlijk uit de lijst stappen van het bekende portret door J.J. Eeckhout, dat hem tekent als 'de genius van de plaats', 'een gedienstig priester in den tempel der geleerdheid'. Flament was eerst custos van de Nationale Bibliotheek die op 8 november 1798 werd gesticht, later koninklijk bibliothecaris (en secretaris) van Lodewijk Napoleon. In het begin treft Byvanck vooral de beweeglijkheid: 'Hoe mobiel zijn ze, de menschen, in de eerste jaren van onze 19e eeuw, en alle dingen met hen, tronen en grenzen incluis! De boeken ook.' Flament heeft ze moeten verslepen van Buitenhof naar Binnenhof, naar het Mauritshuis en ten slotte naar het Voorhout. En Byvanck, liefhebber van de Franse letteren, noemt het 'merkwaardig dat de Nederlandsche nationale boekerij in de jaren van haar eersten groei haar vruchtbare ontwikkeling te danken had aan een Franschen vorst en aan een Franschen bibliothecaris'.

Flament gaf de bibliotheek een onuitwisbaar Frans cachet. Maar de 'vreemdheid' die nog in zijn 'mooi geordende boekenhuis', haast een museum, heerste, werd overwonnen door zijn opvolgers Holtrop (1835-1868) en Campbell (1869-1890) die de eerste eeuw vrijwel volmaken. Zij hebben de verzameling tot een 'Haagsche en nationale bibliotheek gemaakt'. Holtrop - de leeuw van zijn eigen Haagse salon - is voor Byvanck de verzamelaar van oude Nederlandse drukken, Campbell de ware bibliotheekgeleerde. En de eerste honderd jaar zijn al bijna om als een nieuwe tijd haar intrede doet met het kortstondige bibliothecariaat van Wijnmalen (1890-1895). Wijnmalen had een open oog voor de eisen van zijn tijd. Hij wilde, aldus nog steeds Byvanck, een ruimere kring van lezers trekken dan alleen geleerden en liefhebbers. Zo moesten onderwijzers 'uit alle deelen van het land [...] opgewekt worden om van den voorraad, in de nationale boekerij aanwezig, nut te trekken'. Wijnmalen zag de maatschappij veranderen en wilde de bibliotheek niet laten achterblijven.

1 *De Kroniek*, 4 (1898) 367-368.

De Koninklijke Bibliotheek, concludeerde Byvanck, was met haar honderd jaar even oud als de staatseenheid: ‘Zij kon er niet vroeger zijn geweest, en zij is juist op haar tijd gekomen.’ En steeds heeft zij ook, zij het wat apart van de grote stroom, ‘het nationale leven [...] meegeleefd’, ‘stemmigjes, naar den aard eener verzameling van zwijgende boeken, maar toch meegeleefd. Zij is gegroeid met den staat.’

Nationaal erfgoed

Ik heb Byvanck in grote trekken het panorama van de hele negentiende eeuw laten schetsen zodat ik mijzelf kan concentreten op het begin daarvan, de Bataafs-Franse Tijd van 1795 tot 1813. In die periode werd de bibliotheek in het kielzog van de eenheidsstaat gesticht en verkreeg zij onder Lodewijk Napoleon behalve het predikaat koninklijk ook een aanmerkelijke uitbreiding. Mijn vraag is of het bewaren van het gedrukte en geschreven nationale erfgoed, thans een prominente taak van de Koninklijke Bibliotheek (KB), ook toen al een rol speelde. Dit betekent het situeren van de bibliotheek te midden van de destijds gestichte nationale instellingen, en tegen de achtergrond van de nationale ideologie die de jonge eenheidsstaat werd meegegeven. Het betekent ook, meer algemeen, het peilen van de notie van (nationaal) erfgoed in het toenmalige Nederland.

Nu breken begrip en besef van nationaal erfgoed in Nederland pas in de laatste decennia van de negentiende eeuw goed door, vooral dankzij de activiteiten op het gebied van monumentenzorg en museumwezen van Victor de Stuers, die als referendaris voor kunsten en wetenschappen overigens ook de KB onder zijn hoede had.[2] In Frankrijk was dat besef al veel eerder aanwezig. Daar kreeg de notie van *patrimoine* in en door de revolutie een bijzondere binding met de natie en met het nationale verleden, en daarmee een ideologische lading.[3] Het verhaal is bekend: de vernielingen van de Franse Revolutie aan koninklijke en kerkelijke goederen brachten oprechte revolutionairen als abbé Grégoire tot de wens dit voorvaderlijk bezit als nationaal erfgoed te bewaren en te beschermen. Midden in de Terreur muntte Grégoire voor die vernielzucht de term *vandalisme*. ‘Je créai le mot pour tuer la chose’, heeft hijzelf gezegd, met een voor die revolutietijd kenmerkend

2 Vgl. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*; Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*. Over De Stuers Tillema, *Victor de Stuers, ideeën van een individualist; Het levenswerk van Jhr. Mr. Victor de Stuers*. De tentoonstellingscatalogus *Victor de Stuers. Referendaris zonder vrees of blaam* schenkt ook enige aandacht aan De Stuers' bemoeienissen met de Koninklijke Bibliotheek.

3 Zie hiervoor de uitstekende studie van Françoise Chouay, *L'allégorie du patrimoine*. Voorts Leniaud, *L'utopie française. Essai sur le patrimoine* en Poulot, ‘Le sens du patrimoine: hier et aujourd'hui’. Nora (red.), *Les lieux de mémoire*, II, *La nation*, tweede stuk, bevat een afdeling gewijd aan ‘Le patrimoine’ met een pregnante inzet van Pierre Nora zelf (403), een bijdrage van André Chastel over ‘La notion du patrimoine’ (405-450) en een zestal deelstudies.

geloof in de macht van het woord.[4] Het verleden - althans fragmenten daarvan, want het ging vaak letterlijk om stukken en brokken - van het 'eeuwige' Frankrijk sinds Clovis werd ontdaan van zijn religieuze en sacrale functie, maar het kreeg tegelijk als *patrimoine*, erfgoed van de natie, een nieuwe wijding en werd nu 'gemusealiseerd'. Het mooiste voorbeeld van die musealisering was wel het Musée des Monuments français van Alexandre Lenoir.[5]

In Nederland kende de revolutie veel minder drama en was er ook veel minder sprake van vandalisme. Toch is het zeker de moeite waard de notie van nationaal erfgoed in die revolutionaire context ook voor Nederland te exploreren. Want hoeveel minder bloed er ook gevloeid mag zijn bij de fluwelen Bataafse 'Omwenteling' - keurig vernederlandst voelt deze al meteen minder gewelddadig aan[6] - toch was die Bataafse Revolutie in institutioneel opzicht zeker zo ingrijpend als de Franse. Waar Frankrijk onder leiding van de monarchie al eeuwen een centraliserende politiek voerde, werden in de Bataafse Tijd in luttele jaren de bakens verzet en werd de vastgelopen staatsmachine, die feitelijk nog stamde uit de Middeleeuwen, gemoderniseerd en gecentraliseerd. Natuurlijk verliep die verandering niet zonder problemen. Het ging immers om een ingrijpende omslag in de politieke cultuur waarvan de horizon lange tijd niet verder had gereikt dan de eigen plaats of provincie. Cruciaal is evenwel dat de eenheidsstaat, toen die eenmaal was gevestigd door de staatsgreep van 22 januari 1798, er ook altijd is gebleven.

Ook in Nederland is de vroegste geschiedenis van het patrimoniumbegrip nauw verbonden met de radicale fase van de revolutie. In het verwarrende politieke debat van de eerste revolutiejaren (1795-1798) werd het onderschrijven van de leuze 'één en ondeelbaar' steeds duidelijker het criterium van de bereidheid tot echte hervormingen te komen. Die eenheidsstaat bracht ook mee dat er nationale instellingen gesticht moesten worden, niet alleen op het gebied van bestuur en financiën, maar ook waar het ging om de vorming van staatsburgers. Deze natievormende taak - met het onderwijs als spil - werd beschouwd als een van de voornaamste opdrachten van de overheid. Geheel nieuw was dit alles niet. Het was de erfenis van de Nederlandse Verlichting die nu door de Bataafse politiek was geannexeerd en tot overheidstaak gemaakt.

Bij de vorming van de Bataafse burger moest, in de heersende ideologie, het vaderlandse verleden een prominente rol spelen. Het verleden, en dan vooral dat van Opstand en Gouden Eeuw, diende de Bataafse jeugd tot lichtend voorbeeld te zijn. Nederland moest een nieuwe start maken. Dat betekende ook dat het vaderlandse verleden nu nadrukkelijk als 'geschiedenis' werd gemarkeerd. Het toonaangevende politieke weekblad *De Democraten*

4 Vgl. de bundel *Révolution française et 'vandalisme révolutionaire'*. Deloche en Leniaud, *La culture des sans-culottes, Le premier dossier du patrimoine, 1789-1798* bevat een groot aantal contemporaine teksten.

5 Poulot, 'Alexandre Lenoir et les Musées des Monuments français'; Haskell, *History and its images*, 236-252.

6 Vgl. Frijhoff, 'Hoe revolutionair kan revolutie zijn?', 43.

stipuleerde in 1797 met vooruitziende blik dat men er met het proclameren van de eenheidsstaat alleen niet was. Behalve die constitutionele omslag moest er ook een ‘zedelyke revolutie’ plaatsvinden. Staatsvorming zonder gelijktijdige natievorming was, met andere woorden, zinloos.[7] Net als in Frankrijk werd ‘musealisering’ van het verleden tot de nationale opvoedingstaak van de overheid gerekend. En ook in Nederland droeg de revolutie bij tot een groeiend begrip van narionaal erfgoed.

De eerste tekenen die daarop wijzen, stammen uit het begin van de revolutie en vloeien voort uit de proclamatie van de Rechten van de Mens en Burger, als programma van de revolutie. In Holland gebeurde dat op 31 januari 1795. De meeste andere gewesten volgden kort daarop, soms met een afwijkende tekst.[8] Het uitgangspunt van de Hollandse Verklaring was ‘dat alle Menschen met gelyke rechten geboren worden, en dat deze natuurlyke rechten hun niet kunnen ontnomen worden’. Deze afkondiging van het gelijkheidsbeginsel leidde hier en daar tot ongeregeldheden.[9] Sommige revolutiemakers waren niet tevreden met gelijkheid in het heden en wilden ook het verleden nivelleren. Zij trachtten de geschiedenis te corrigeren door het verwijderen van rouwborden uit kerken en het weghakken van wapens op grafzerken. Stadsbesturen lieten dergelijke ‘tekens van onderscheiding’ daarom soms uit voorzorg verwijderen.[10] Op 8 juni 1795 kregen deze lokale maatregelen een gewestelijk vervolg in een publicatie van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland. Daarin werd bepaald dat wapens op grafzerken zo spoedig mogelijk moesten worden uitgehakt; namen en sterfdata mochten blijven staan. Ook moesten wapens en rouwborden uit de kerken worden verwijderd en eergestoelten ‘egaal gemaakt’. Van huizen, koetsen en jachten dienden onderscheidingstekenen en andere heraldische versieringen te verdwijnen. Uitgezonderd van deze nivellerende actie werden evenwel ‘Tombes, Gedenkstukken van Kunst, of diergelijke Monumenten, waardoor men de Nagedagtenis van Vaderlandsche Staatsmannen, Helden, Geleerden of Kunstenaars 't eeniger plaatse heeft willen vereeren of vereeuwigen’.[11] Hieruit spreekt al een ontluikend besef van nationaal erfgoed, Een

7 Zie hiervoor 82-84.

8 Van Sas, ‘Mensenrechten in 1795’ en Goslinga, *De Rechten van den Mensch en Burger. Een overzicht der Nederlandsche geschrifien en verklaringen*. De tekst van de diverse Nederlandse verklaringen in Van der Burg en Boels (red.), *Tweehonderd jaar Rechten van de Mens in Nederland*.

9 Over ongeregeldheden in Utrecht en de daar gettoffen maatregelen *Vaderlandsche historie, ..Ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie*, XXX, 75.

10 Haarlem en Dordrecht bijvoorbeeld. *Ibidem*. In Amsterdam werd afgekondigd dat wapenborden en schilden moesten worden verzameld en in het openbaar verbrand. Praalgraven van gesneuvelde vaderlandse helden zouden evenwel een speciale behandeling krijgen. Daarvan zouden de onterende wapenschilden worden vervangen door burgerkronen. *Plakkaaten van de provisionele repraesentamen van het volk van Amsterdam*, I (1795) 188-192.

11 De tekst van de publicatie van 8 juni 1795 in Gijsberti Hodenpijl, ‘Het amoveeten der wapenborden in de Groote, Nieuwe en kloosterkerk te 's-Gravenhage in 1795’. Zie tevens idem, ‘Het bedekken van wapenborden te Amsterdam tijdens de Bataafsche Republiek’ en ‘Het amoveeren der geslachtwapens in de Oude en Nieuwe Kerk te Delft in 1795’.

contemporaine geschiedschrijver meldt dat deze bepaling de weinige gedenktekenen die Nederland bezat, behoedde voor vernieling en voor een tweede beeldenstorm.[12]

Enkele weken later brak in Friesland toch zo'n beeldenstorm uit, waarbij de grafkelder van de Friese Nassaus het moest ontgelden.[13] Daarover zijn later allerlei mythen in omloop gekomen. Zo zou er gekaatst zijn met de schedel van Marijke Meu, de weduwe van Johan Willem Friso. Maar ook wanneer die verhalen tot hun ware proporties zijn teruggebracht, blijft er nog voldoende reden om te kunnen spreken van vandalisme in de trant - en ongetwijfeld naar het voorbeeld - van de schending van de Franse koningsgraven in Saint-Denis. Dit Friese vandalisme heeft ook over de grenzen aandacht gekregen doordat David Hess er een van de prenten aan wijdde uit zijn serie *Hollandia Regenerata*, getiteld 'Het Committé van Remotie'.[14]

In Friesland zelf riep de kunstschilder Willem Bartel van der Kooi, overtuigd Bataaf en lid van de Vergadering van Representanten, op tot actie door de overheid nu 'eenige stukken van konst [...] jammerlijk geruineerd, en deels geheel vernield zijn geworden'. Er waren immers in Friesland maar 'zoo weinig stukken van konst en gedenkwaardige gedenkteekenen' te vinden. Hij stelde voor dat men dergelijke kunstvoorwerpen 'op onschaadelijke plaatzen in bewaaringe stelle [...] op dat men onze tijd niet brandmerke gelijk met de Eeuwen der Barbaarscheid'. Hij verwees daarbij naar wat de 'woeste Gotthen' hadden uitgehaald met de goddelijke kunststukken van de oude Grieken.[15]

De termen waarin Van der Kooi zijn voorstel vervatte - goede smaak, kunstzin en beschaving tegenover barbarisme - passen bij een in de tweede helft van de achttiende eeuw heel gebruikelijk discours. Beschaving werd daarin tegenover barbarisme gesteld om de dynamiek van de vooruitgang des te scherper te doen uitkomen.[16]

Deze notie van een voortschrijdende beschaving stimuleerde de ontwikkeling van een zeker historisch besef in Europa.[17] In Nederland werd dit beginnende historische besef[18] vanaf circa 1760 gekleurd door de bijzondere

12 *Vaderlandsche historie, ..Ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie*, XXX, 76.

13 Kalma, ''t Gaat al, helaas! den kreeftengang... Over de achtergronden van het "vandalisme" in de Leeuwarder Grote Kerk (aug. 1795)'.

14 David Hess, *Hollandia Regenerata*, plaat 16.

15 Boschma, *Willem: Bartel van der Kooi*, 131. Van der Kooi voegde de daad bij het woord door zelf de statieportretten van het stadhouderlijk hof in bewaring te nemen. *Ibidem*, 15.

16 Over de begripsgeschiedenis van barbarisme, beschaving en vandalisme Michel, 'Barbarie, civilisation, vandalisme'; Volpilhac, Hadjadj en Jam, 'Des Vandales au vandalisme'. Voor de tegenstelling barbarie-civiltà in het Italiaanse revolutionaire vocabulaire Leso, *Lingua e rivoluzione. Ricerche sul vocabolario politico Italiano del triennio rivoluzionario 1796-1799*, 114-116. Over de barbarenmythe in ruimere zin Michel, *Un mythe romantique. Les Barbares 1789-1848* en Blaas, 'De verjongende Barbaren'. Vgl. ook Knolle, 'Het begrip "gotisch" in de 18de-eeuwse Nederlandse kunsttheorie'.

17 Vgl. Blaas, *Anachronisme en historisch besef*.

18 Vgl. Haitsma Mulier, 'De achttiende eeuw als eeuw van het historisch besef' en 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken'.

omstandigheden van het eigen land: het veelbesproken 'verval' van de Republiek - althans de perceptie daarvan - en de 'vernederlandsing' van de Verlichting. Eenduidig was dit bewustzijn van historische tijd en van verandering overigens niet. Men predikte vaak juist Verlichting om het verval te keren en de historische klok als het ware terug te zetten, zodat de bloei van de Gouden Eeuw zou kunnen terugkeren. Pas in en door de revolutie werd er een beslissende breuk met het verleden ervaren. De Gouden Eeuw was nu werkelijk geschiedenis geworden: voltooid verleden tijd. Tegen deze achtergrond past ook een groeiende aandacht voor de tastbare herinneringen aan dat verleden: het nationaal erfgoed.

Konst-Gallerij en Bibliotheek

De Bataafse Omwenteling kende in 1795 met de Verklaring van de Rechten van de Mens een vliegende start. Het bleek echter moeilijk een adequaat vervolg te geven aan die hooggestemde beginselverklaring. Veel bleef liggen in afwachting van het voltooien van de revolutie door de vaststelling van een constitutie. Allerlei ontwikkelingen die al in 1795 waren begonnen, kregen pas door de staatsgreep van 22 januari 1798 een nieuwe impuls. Dat gold bijvoorbeeld voor de nivellering van het verleden door het weghakken van wapens.[19] Maar het gold ook voor de vraag wat er moest gebeuren met de door Frankrijk als oorlogsbuit geconfisqueerde stadhouderlijke verzamelingen die vervolgens - nadat de Fransen daaruit een keuze hadden gemaakt - aan de Bataafse Republiek waren geabandonneerd.[20] Wat de bibliotheek betreft deed de agent voor Nationale Opvoeding, Theodorus van Kooten, op 24 mei 1798 het voorstel die tot Nationale Bibliotheek te bestemmen.[21] Dit initiatief kreeg een vervolg na de tweede staatsgreep van dat jaar, op 12 juni 1798, toen de revolutie in rustiger vaarwater was gekomen. De eigenlijke oprichting van de Nationale Bibliotheek kan gesteld worden op 8 november 1798, de dag waarop de Tweede Kamer een daartoe strekkend besluit van de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam bekrachtigde, Anderhalve week later volgde de stichting van de Nationale Konst-Gallerij (voorloper van het huidige Rijksmuseum), eveneens voortgekomen uit de 'nationaal gemaakte' stadhouderlijke verzamelingen. De motivering bij het oprichten van beide nationale instellingen bevat interessante parallellen die inzicht verschaffen in het ontluikende erfgoed-denken in de context van het barbarismediscours.

Over de oprichting van de Nationale Konst-Gallerij zijn we nauwkeurig ingelicht door een archiefvondst van dr. Frans Grijzenhout, in 1986 gepubli-

19 Zie Gijsberti Hodenpijl, 'Het amoveeren der geslachtwapens in de Oude en Nieuwe Kerk te Delft'; Nanninga Uitterdijk, 'Vernieling van wapens enz. Te Kampen bevolen, 1798'; 'Vernietiging der wapens op grafsteenen' [Zeeland]; Van Rhede van der Kloot, 'Vandalisme hier te lande in 1798'.

20 Vgl. Brenninkmeyer-De Rooij en Hartkamp, 'Oranje's erfgoed in het Mauritshuis'.

21 Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 4.

ceerd.[22] Het is een brief van het Uitvoerend Bewind, geconcipieerd door de agent van Financiën Gogel (en mogelijk deels ingegeven door zijn ambtenaar Temminck). In deze conceptbrief aan het Vertegenwoordigend Lichaam[23] deed Gogel het voorstel de Oranjezaal van het Huis ten Bosch en belendende vertrekken te bestemmen tot een Nationale Konst-Gallerij. Als superintendent van de genationaliseerde bezittingen van de Nassaus maakte Gogel een onderscheid tussen goederen die verkocht konden worden en andere, waarvan verkoop juist 'schadelijk voor den lande' zou zijn. Daarbij doelde hij vooral op de 'geweesen lust, en jagthuisen der vorsten'. Die konden worden afgebroken maar er kon beter een passende bestemming voor gezocht worden. Allerlei nationale inrichtingen, werkhuizen, militaire scholen en fabrieken vereisten immers nieuwe gebouwen. Net als in Frankrijk werd hier - in eerste instantie uit praktische, utilitaire en ook financiële overwegingen - een hergebruik van dergelijke *ci-devant* bouwwerken voorgesteld dat uiteraard uit een oogpunt van behoud en monumentenzorg vaak zeer gelukkig is geweest.

Het Huis ten Bosch verdiende aldus Gogel een 'byzondere beoordeeling' gezien de 'overschoone Meesterstukken van kunst' in de Oranjezaal, die terecht de 'verwondering van vreemden en kenners' trokken. Hij wees erop 'hoe veel het na Barbarisme zweemen zoude om aan deeze en andere voortbrengselen van schoone Konsten de goede zorge van het gouvernement onverschillig te onttrekken'. Vandaar zijn voorstel om een deel van Huis ten Bosch 'tot een Nationaal Musaeum aftezonderen'. Diverse, uit een oogpunt van erfgoed relevante overwegingen staan hier bij elkaar: het nationaliseren van stadhouderlijk bezit, de wens tot conservering (tegenover het barbarisme waarvan de overheid anders beticht zou kunnen worden) en - zij het nog vooral impliciet - de nationaal-opvoedende taak die een dergelijk museum zou moeten krijgen.[24] Dit laatste sloot nauw aan bij de ideologie van het Bataafse bewind zoals die eerder door Gogel en Ockerse was ontwikkeld in hun politieke weekblad *De Democraten*. Nu de staatsvorming eindelijk in een stroomversnelling was gekomen, mocht de natievorming niet achterblijven. Het geplande 'heiligdom der Kunsten', zoals Gogel het noemde, zou in dat verband een belangrijke rol kunnen spelen. Net als Van det Kooi bij de Friese beeldenstorm hanteerde Gogel als vanzelfsprekend de terminologie van het internationale barbarismediscours. Qua strekking is zijn gebruik van 'barbarisme' vergelijkbaar met het door abbé Grégoire gemunte 'vandalisme'.

22 Grijzenhout, '19 november 1798; de stichtingsdatum van het Rijksmuseum'. Voor de ideologische achtergrond idem, 'Tempel voor Nederland'. Over de vroegste geschiedenis van de Konst-Gallerij verder Moes en Van Biema, *De Nationale Konst-Gallerij en het Koninklijk Museum* en Van Thiel, 'De inrichting van de Nationale Konst-Gallerij in het openingsjaar 1800'.

23 Hoewel Gogel eerst een voorstel aan de Eerste Kamer overwoog, nam het Uitvoerend Bewind uiteindelijk het oprichtingsbesluit zelf, buiten de volksvertegenwoordiging om.

24 Grijzenhout, 'Tempel voor Nederland' en Grijzenhout en Van Sas, *Denkbeeldig Vaderland*, 16.

Ook bij de bestemming van de stadhouderlijke boekerij tot Nationale Bibliotheek speelde het argument dat het hier ging om nationaal erfgoed dat niet zomaar verkwanseld mocht worden. Na het plan van Theodorus van Kooten van 24 mei, dat was blijven liggen, deed de Dordtse Representant A.J. Verbeek, een van de opzichters van de aan de staat vervallen bezittingen van de stadhouderlijke familie, op 17 augustus 1798 in de Eerste Kamer een nieuw voorstel voor de stadhouderlijke bibliotheek. Deze bevond zich nog steeds achter slot en grendel op haar oorspronkelijke plaats aan het Buitenhof.[25] Hij wilde die niet verkopen maar bestemmen tot - in mijn woorden - handboekerij van volksvertegenwoordiging en regering. Zijn doelstelling (en doelgroep) was daarmee heel wat minder ruim dan die van Van Kooten. Deze had gesproken over 'bevordering der wetenschappen' en de bibliotheek bovendien als *dépot légal* willen inrichten.[26]

Verbeeks argumenten voor het instellen van een staatsboekerij klinken heel pragmatisch. Voor een goede vervulling van hun taak hadden de volksvertegenwoordigers letterlijk nogal wat op te zoeken. Aangezien ze in Den Haag vaak ver van hun eigen boeken verwijderd waren, was het raadzaam voor hen 'eene Nationale Bibliotheek' aan te leggen. De Eerste Kamer volgde dit voorstel en bestemde de bibliotheek met zoveel woorden voor volksvertegenwoordigers, regeringsleden en hun ambtelijk personeel. De Tweede Kamer, die dit besluit moest bekrachtigen, bekeek de kwestie nog eens van alle kanten. Een commissie van drie kwam met een uitgebreid rapport dat werd gepresenteerd en waarschijnlijk ook is opgesteld door de bekende oud-patriot G.J.G. Bacot.[27] De commissie had de bibliotheek zelf geïnspecteerd en deze bleek nog heel wat fraais te bevatten, ondanks de keuze die de geoloog Faujas de Saint-Fond daaruit in opdracht van de Conventie voor de Franse nationale verzamelingen had gemaakt.[28]

De bibliotheek bevatte weliswaar het nodige aan 'niet zo sterk thans gesmaakte Godgeleerde en andere Schryvers', maar daarnaast toch een 'zeer aanzienlyke schat [...] van meer gezochte en alleszins keurlyke Werken, en vooral van die, welke tot de Vaderlandsche Geschiedenis, Rechten en Oudheden behooren'.

De commissie-Bacot boog zich ook over de alternatieven van het behouden dan wel het veilen en dus laten uiteenvallen van de stadhouderlijke collectie. Naast het argument dat een dergelijke bibliotheek niet zo gemakkelijk meer bijeen te brengen was, werd veelbetekenend verwezen naar het histori-

25 *Besluiten der Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks*, I, tweede stuk, augustus 1798. Den Haag 1798, 489-490. Zie ook Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 1.

26 *Ibidem*, 4.

27 De andere leden van de commissie waren D.C. de Leeuw en Dirk Wormer. *Besluiten van de Tweede Kamer, en Decreeten van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks*, IV, november 1798. Den Haag 1798, 154-165. Zie ook Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 6-7.

28 Over Faujas P. Hamon in *Dictionnaire de biographie française*, XIII, Parijs 1975, kol. 705-706.

sche precedent van de vernietiging van de Alexandrijnse bibliotheek, ‘eene woestheid van Barbaaren’. Bacot gaf het behoud van de bibliotheek hiermee een andere draai dan de meer pragmatische - misschien overigens uit politieke opportuniteit gekozen - overwegingen van Verbeek. Vernietiging van deze verzameling zou een daad van barbarisme zijn, een beschaafd volk onwaardig. Verkoop zou niet alleen getuigen van misplaatste zuinigheid, maar ook onterend en vernederend zijn. Net als Van der Kooi en Gogel redeneerde dus ook Bacot in termen van het barbarismediscours. Hij verwees zelfs uitdrukkelijk naar het voorbeeld van Frankrijk. Daar waren de boeken en handschriften van geseculariseerde kloosters ‘sous la main de la Nation’ geplaatst.[29]

Anders dan Verbeek plaatste Bacot het behoud van de bibliotheek ook in het bredere nationaal-opvoedende kader dat de Bataafse Omwenteling had ontleend aan de Nederlandse Verlichting. Hij verwees naar artikel 60 van de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels van de Staatsregeling van 1798, dat de bevordering van verlichting en beschaving tot taak van de overheid maakte. Onder de middelen om die taak uit te voeren, rekende hij ook openbare boekverzamelingen in grote plaatsen. Daarbij vroeg hij zich af of een dergelijke verzameling altijd verbonden moest zijn aan een universiteit: ‘Moet een ten gemeenen gebruike, maar inzonderheid tot een Staatsboekery ingerichte verzameling, niet vooral mede te vinden zyn in een plaats, die ten middenpunt van vereeniging is?’ Moet de ‘Hoofdplaats der Bataafsche Oppermacht en der eerste Staatswerkzaamheden’ niet zo'n bibliotheek bezitten? Retorische vragen die hem de suggestie ingeven de bibliotheek breder toegankelijk te willen maken dan Verbeek en de Eerste Kamer voor ogen stond.

De commissie-Bacot stelde voor ook toegang te verlenen aan andere ambtenaren en hoge militairen in Den Haag, ‘hooge Standspersoonen’, ‘ja alle verdere, zo Uitheemsche, als Bataafsche in Geleerdheid en Lettermin uitmuntende, en zich hier bevindende vernuften’. Onmiskenbaar zou dit de bibliotheek veel meer tot een echt nationale instelling gemaakt hebben, maar vooralsnog werd aan deze suggestie geen gevolg gegeven.

Als de bibliotheek vervolgens van Buitenhof naar Binnenhof is overgebracht en daar een halfjaar later wordt geïnspecteerd, blijkt er wel al iets van een nationaal-historische verzameling te ontstaan.[30] Er wordt dan speciaal melding gemaakt van het kistje dat zich oorspronkelijk bevond op de charterkamer van het gewest Holland, met daarin ‘veertig origineele oude Vaderlandsche Stukken’. Significant is ook de lacune die op dat moment wordt geconstateerd. Het blijkt namelijk dat de bibliotheek - in tegenstelling tot wat eerder werd aangenomen - ‘zoo weinig schriften van Vaderlandsche Geleerden’ herbergt, inderdaad een pijnlijk gemis voor een nationale collectie.

29 Voor de lotgevallen van boeken en bibliotheken tijdens de Franse Revolutie Bléchet, ‘Le vandalisme à la Bibliothèque du Roi/Nationale sous la Révolution’ en Varry, ‘Vicissitudes et aléas des livres placées “sous la main de la Nation”’.

30 *Besluiten der Eerste Kamer*, IX, tweede stuk, april 1799. Den Haag 1799, 796-801. Zie ook Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 9.

Een conservatieve tegenstem

Een meer ontwikkeld besef van nationaal erfgoed staat of valt met de bedreiging daarvan: als alles goed gaat is er weinig reden de noodklok te luiden. Enkele excessen daargelaten, zoals de Friese beeldenstorm, viel het vandalisme in Nederland nogal mee. Het bleef vooral beperkt tot het sterk symbolisch geladen weghakken van wapens en het verwijderen van rouwborden.[31] Tegenstanders van de revolutie hielden in Nederland meestal hun mond en werden verder ongemoeid gelaten. Toen de politiek-actieve fase van de Bataafse Omwenteling omstreeks 1800 voorbij was en er zelfs een nationalisering van de revolutie plaatsvond die ook de voormalige Oranjeaanhang omvatte, konden ook principiële tegenstanders van de revolutie hun stem weer laten horen. Zo'n tegenstander was de Leidse lector Johannes le Francq van Berkheij, een zeer verlichte geest, overtuigd orangist en een van Nederlands eerste reflexieve conservatieven (naast figuren als Adriaan Kluit en Rijklof Michaël van Goens).[32] In 1801 publiceerde Berkheij *De Bataafsche menschlijkheid, of de gevolgen der tweedracht. Betoogt uit de rampen van het vaderland in vijfhonderd twee-en-zestig scherp-dichterlijke sluitvaerzen en rondborstige vraegen, naer de rechten van den mensch, voor de tribune der eendracht*. Voor wie de verzen niet meteen duidelijk waren, voegde hij in 1804 een uitgebreide annotatie toe in de vorm van 'verdedigende opheldering'.[33] *De Bataafsche menschlijkheid* was een omstandige reflectie op rijm op de revolutietijd en wat die de Bataafse burger gebracht had. Gedekt door de Rechten van de Mens verdedigde Berkheij ook de rechten van de Oranjes, in plaats van die tot anti-nationaal vijandbeeld van een juist nationale Bataafse Omwenteling te bestempelen.

Scherp kantte Berkheij zich tegen de onteigeningen van de revolutie, zo strijdig met elk begrip van eigendom en vaderlijk erfgoed:

> Zijn geen Eigendommen veilig,
> Wettig Erf en Vaders goed
> Tegen dollen overmoed?
> Wáár is dan het Volksrecht heilig?
> Wáár, bij die Baldadigheid
> Pligten van de Menschlijkheid?[34]

31 Dat neemt niet weg dat er in de revolutietijd toch zeer veel 'erfgoed' verloren is gegaan. Doordat het economisch verval nu echt toesloeg, moesten vele monumentale huizen en buitenplaatsen, die niet langer in stand te houden waren, worden afgebroken. Tijdens de Inlijving was sloopwerk zelfs een belangrijke vorm van economische bedrijvigheid. In 1792 had de radicale patriot Lieve van Ollefen al gepleit voor overheidsmaatregelen om te verbieden dat buitenplaatsen voor de sloop verkocht werden: een vroeg voorstel voor monumentenzorg. Van Swigchem, *Afbraak of restauratie. Monumentenzorg in Nederland*, 15.

32 Over Berkheij Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)*.

33 Eerste druk, Leiden: J. van Thoir, 1801. De titel van de tweede druk luidde *De Bataafsche menschlijkheid. Nieuwe uitgave. Met verdeedigende en geschiedkundige aanteekeningen opgehelderd door J. le Francq van Berkheij* (J. van Thoir, 1804). Ik citeer naar deze tweede uitgave.

34 *De Bataafsche menschlijkheid*, couplet 42.

Met een keur van oud-vaderlandse en Romeinsrechtelijke argumenten betoogde hij de onrechtmatigheid van de verbeurdverklaring van het Oranjebezit. Door op te merken dat de Bataven het zelfs bonter gemaakt hadden dan de woeste Gothen en Visigothen, bediende ook de orangist Berkheij zich als vanzelfsprekend van het barbarismediscours. Net als bij zijn beroep op de rechten van de mens hanteerde hij dit als tweesnijdend zwaard juist tégen de Bataven. Iets dergelijks was trouwens ook in Frankrijk gebeurd, waar het Schrikbewind na 1794 in deze termen werd veroordeeld.[35]

Berkheij kwam tot heel andere conclusies dan de revolutiemakers. Het voorvaderlijk erfgoed diende niet 'sous la main de la Nation' te worden geplaatst, maar juist in privé-handen te blijven. Op gezag van Eutropius meldde hij dat keizer Constantius (de vader van Constantijn de Grote) gezegd zou hebben: 'het was beter dat de publike schatten van particulieren persoonen wierden behouden, dan dat dezelve onder één slot bewaerd wierden.'[36]

Dat het grafmonument van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk in Delft met schotplanken was omheind - in andermans ogen waarschijnlijk een verstandige voorzorgsmaatregel - beschouwde hij als een schande, evenals de aantasting van allerhande 'gedenkstukken, monumenten, wapenen en blazoenen van de doorlugtige oranje stam'. Zelfs Alva zou zich in zijn tijd niet zo hebben misdragen, want die spaarde in Breda het graf van Engelbrecht van Nassau dat nu geschonden was.[37]

Oranje was overkomen wat zelfs een bankroetier nog bespaard bleef. Die mocht immers voorwerpen met affectieve waarde als familieportretten behouden. Daarentegen waren bij Willem V, geen bankroetier en iemand die keurig zijn verplichtingen nakwam, overal de 'Familie stukken, de geschiedkundige geheugnissen van den wand gerukt, vervreemd en opentlijk verkogt'. Heel wat familiestukken van de Oranjes waren zo op lorrenmarkt terechtgekomen. Berkheij kon ervan meepraten want op een verkoping in Leiden had hij voor vier stuivers het originele portret van René van Châlons verworven, waarnaar enkele bekende gravures gemaakt waren, en dat nu 'zonder lijst en met vuil besmeert, als een vod verkogt wierd'. Ook had hij daar een fraai schilderij aangeschaft van Willem I, Maurits, Frederik Hendrik en de hele Nassause familie op valkenjacht, 'jammerlijk en smadelijk met sneden en scheuren mishandeld'.[38]

Hij sprak schande van wat de Bataven hadden aangericht in de lustplan-

35 Michel, 'Barbarie, civilisation, vandalisme', 33-34.

36 *De Bataafsche menschlijkheid*, 135-136. De plaats waarop Berkheij doelt, is Eutropius, *Breviarium*, 10.1.2 waar over Constantius (Chlorus) wordt gezegd: 'een uitnemend man van uitzonderlijke burgerzin, die waakte over de welstand van provinciebewoners en particulieren en niet zozeer op de belangen van de staatskas uit was en die zei dat de rijkdommen van de staat beter beheerd konden worden door particulieren dan dat ze op één en dezelfde plaats achter slot en grendel werden gehouden.' Vriendelijke mededeling prof. dr. D. den Hengst.

37 *De Bataafsche menschlijkheid*, 140-141.

38 *De Bataafsche menschlijkheid*, 142-143.

tage van Het Loo en het Afrikaanse arboretum in het Haagse Bos. Voorts kwamen de onvermijdelijke stadhouderlijke olifanten Hans en Parkie ter sprake, die als bandieten het land waren uitgeleid.[39] (Hier lijkt de natuurlijke historiekenner Berkheij zijn tijd ver vooruit en al te anticiperen op natuurlijke rechten van het dier in het verlengde van de rechten van de mens.)

Met dit al lijkt Berkheij zijn privaatrechtelijke uitgangspunt geheel uit het oog te verliezen en juist te betogen dat de Oranjes geen gewone mensen waren wier elementaire rechten geschonden waren. Het gaat om heel wat meer dan alleen familiebezit als hij de genaaste verzamelingen typeert als ‘'t Puik van Neêrlands Konstjuweelen, Beeldhouwkunst en Schilderij, Natuurschoonheên, Boekerij’.[40] Dit klinkt inderdaad als een opsomming van Nederlands erfgoed, zij het niet ‘nationaal’ in de geladen revolutionaire betekenis van dat woord, maar eerder monarchaal gedefinieerd. Vertwijfeld vraagt hij zich af wat er precies met die prachtige collecties is gebeurd: vervoerd naar Frankrijk, verkocht, verborgen? En wat is er geworden van ‘de kostbaare Boekerij aan 't oog der konstlieve Menschlijkheid ontrukt?’[41]

Koninklijke Bibliotheek

De bibliotheek die in 1798 werd gesticht kende - zo blijkt uit het reglement - de beperkte taak- en openstelling van Verbeek en niet de ruimere opzet van Van Kooten en Bacot. Zij was vooralsnog niet meer dan handboekerij van het parlement en van de centrale overheid. In november 1800 pleitte H. van Wijn, die in 1802 zou worden benoemd tot Archivarius van de Bataafse Republiek, voor de stichting van een Nationale Bibliotheek

> in welke, nevens de beste gedrukte en bekende auteuren, ook veelen der, te lange, in duister gelegen hebbende en daaglijksch meer en meer, schipbreuk lijdende, zeldsaame en essentieele byzonderlijk Nederlandsche en andere drukken en handschriften, mogten worden wedergevonden en voor gedreigd bederf bewaard.[42]

De agent voor Nationale Opvoeding Van der Palm wees hem toen evenwel op de reeds bestaande Nationale Bibliotheek als ‘een grondslag, waarop kan worden voortgebouwd’.[43]

Het is, zoals Byvanck opmerkt, ietwat paradoxaal dat die uitbouw van de Nationale Bibliotheek juist plaatsvond tijdens de regering van de Fransman Lodewijk Napoleon. Maar die Fransman moest zich Hollandser voordoen dan de Hollanders zelf. Bovendien was de bibliotheek een van de middelen om zich een monarchale allure aan te meten. Zijn koninklijke cultuurpoli-

39 Vgl. Sliggers (red.), *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V*.
40 *De Bataafsche menschlijkheid*, couplet 46.
41 *De Bataafsche menschlijkheid*, 141.
42 Geciteerd bij Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, 23.
43 *Ibidem*.

tiek voorzag in de stichting van enkele grote nationale instellingen, alle te vestigen in de nieuwe hoofdstad annex residentie Amsterdam: het Koninklijk Instituut, het Koninklijk Musaeum en de Koninklijke Bibliotheek.[44]

Brummel heeft laten zien hoe de bibliotheek juist tijdens het Koninkrijk Holland een sterk 'vaderlands' accent kreeg door het aankopen van enkele grote verzamelingen, zoals de collectie-Romswinckel in 1807.[45] De Leidse kruitramp, een nationale tragedie die Romswinckels verzameling dakloos had gemaakt, had zodoende voor het cultuurbezit nog een positief effect.

Ook de periode van de Inlijving droeg bij aan de versterking van de KB als nationale verzameling. Napoleons conceptie van universeel erfgoed,[46] waarvan het puikje in de Europese hoofdstad Parijs moest worden bijeengebracht, betekende een regelrechte bedreiging voor verzamelingen als de KB. Ook de geboren Fransman Flament deed nu zijn best de schade voor de Nederlandse bibliotheek zo veel mogelijk te beperken.[47]

Dat de KB een op zichzelf staande nationale instelling was geworden, bleek uit het optreden van Willem I in 1814. Hoewel hem eerst de mogelijkheid werd voorgelegd de KB weer als zijn privé-verzameling terug te nemen, 'als zijnde geweest en gebleeven' het eigendom van zijn vader, bij nadere beschouwing bleek veeleer dat die door de uitbreiding en openstelling 'nu meer in deszelfs aard en inrichting een Bibliotheek van het Rijk dan een bijzondere van den Vorst' was geworden.[48] Willem I aanvaardde deze situatie con amore en heeft geen enkele poging gedaan de confiscatie van 1795 terug te draaien. Hij deed precies het omgekeerde. Hij trok ook in dit opzicht, zoals in vele andere, de lijnen door die al in de Bataafse Tijd en onder Lodewijk Napoleon waren uitgezet.

Terugkijkend kan de stichting van de Nationale Bibliotheek als een direct gevolg worden gezien van de Bataafse Revolutie en van haar voornaamste verworvenheid: de eenheidsstaat. Bij die stichting speelde een zeker besef van nationaal erfgoed onmiskenbaar mee. Evenals bij de vrijwel gelijktijdige oprichting van de Nationale Konst-Gallerij ging het om een nieuwe bestemming voor de genaaste verzamelingen van de stadhouder, die niet werden verspreid en verkocht maar juist voor het vaderland behouden. Het is geen toeval dat de term 'nationaal', één van de politieke toverwoorden van die tijd, in de naam van beide instellingen vooropstaat.

Pierre Nora heeft voor Frankrijk betoogd dat het besef van nationaal erfgoed alleen denkbaar is bij een erkenning van het verleden als verleden en

44 Vgl. Brummel, 'De zorg voor kunsten en wetenschappen onder Lodewijk Napoleon' en Pots, 'Staatsvorming en cultuurbeleid in de Bataafs-Franse tijd'. Over Lodewijk Napoleons cultuurambtenaar Johan Meerman Klein, 'Johan Meerman (1753-1815). Conservatief aan de kantlijn'.

45 Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, hoofdstuk II.

46 Chastel, 'La notion du patrimoine', 421. Vgl. Wescher, *Kunstraub unter Napoleon*.

47 Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, hoofdstuk III.

48 Brenninkmeyer-De Rooij en Hartkamp, 'Oranje's erfgoed in het Mauritshuis', 195-196.

van de natie als natie.[49] In Nederland is het niet anders. Hoeveel rustiger de Bataafse Omwenteling ook verliep vergeleken met de Franse zusterrevolutie, zij was er niet minder een revolutie om, zowel om wat teloorging als om wat er aan nieuwe instituties werd geschapen, op staatkundig gebied, maar ook in de wereld van kunst en cultuur.

Er is wel cynisch opgemerkt dat Frankrijk dankzij de revolutie een voorsprong kon nemen op het gebied van nationaal erfgoed en monumentenzorg. Het besef dat het eeuwige Frankrijk onder de mokerslagen van de revolutie dreigde te verdwijnen, leidde een tegenbeweging in voor het behoud van cultuurgoed aangevoerd door abbé Grégoire, met als strijdkreet *vandalisme*. Waarom Grégoire uitgerekend de Vandalen als mikpunt koos, is tot op heden - ondanks uitgebreid lexicografisch en begripshistorisch onderzoek - niet helemaal duidelijk geworden. Had hij een bijzondere historische reden om juist hen als absolute tegenpool van beschaving op te voeren, golden ze wellicht als de meest barbaarse van alle barbaren of was *vandalisme* misschien de meest welluidende van alle varianten van barbarisme?[50]

Ik ben geneigd het Franse begrip *vandalisme* in zijn authentiek revolutionaire connotatie in de eerste plaats te beschouwen als een van de mogelijke varianten van barbarisme. Het is niet onwaarschijnlijk dat Grégoire bewust gezocht heeft naar een nieuw woord om de specifiek revolutionaire variant van barbarisme te benoemen. Dat past bij de behoefte van de Franse revolutiemakers het nieuwe, ongekende en ongehoorde van allerlei revolutionaire fenomenen onder woorden te brengen door het scheppen van een nieuw vocabulaire.[51] In de vijfde editie van de *Dictionnaire* van de Académie française uit 1798 werd dit vocabulaire al gecanoniseerd in een speciaal supplement gewijd aan ‘les mots nouveaux en usage depuis la Révolution’.[52]

In Nederland veranderde er in de revolutietijd ook het nodige in het politieke taalgebruik. Maar voor het verschijnsel vandalisme hield men zich aan het bestaande barbarismediscours. Telkens als daartoe aanleiding was - bij de Friese beeldenstorm en het al dan niet behouden van de stadhouderlijke verzamelingen - werd geredeneerd in termen van barbarisme versus beschaving. De stichting van Bibliotheek en Konst-Gallerij onderstreept bovendien de nationaal-opvoedende betekenis die aan het erfgoed werd toegekend.

49 *Les lieux de mémaire*, II, tweede stuk, 403.
50 Volpilhac, Hadjadj en Jam, ‘Des Vandales au vandalisme’.
51 Michel, ‘Barbarie, civilisation, vandalisme’, 35.
52 *Dictionnaire de l'Académie françoise*. 5e éd. II. Parijs, 1798 (L'an VI de la République) 756-776.

Het beroerd Nederland. Revolutionair geweld en bezinning omstreeks 1800

De moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002 leidde bij velen spontaan tot dezelfde gedachte: Nederland was zijn onschuld verloren. De Nederlandse politieke cultuur leek zich te voegen naar een maar al te bekend maar gelukkig tot dusver buitenlands patroon waartoe moorden, aanslagen en andere terroristische acties behoorden. En inderdaad, een traditie van politieke moorden kent Nederland niet. De snel getrokken conclusie dat de dood van Fortuyn de eerste politieke moord was sinds het lynchen van de gebroeders De Witt op 20 augustus 1672 was niet eens zo onjuist, al waren er in de tussentijd toch heel wat politieke doden gevallen. Maar die hadden inmiddels al lang geen naam meer.

Ook bij nadere reflectie bleef dus overeind dat de moord op een politicus een hoogst uitzonderlijke gebeurtenis was in een land dat, in vergelijking met andere Europese landen, terecht prat kon gaan op relatieve geweldloosheid in de binnenlandse politiek.[1] Uit de reacties op de moord op Fortuyn kwam duidelijk naar voren dat die geweldloosheid zich inmiddels in het nationale zelfbeeld had vastgezet als kenmerk en als norm van onze politieke cultuur. Nu dient de historicus altijd argwanend te staan tegenover dergelijke, vaak als tijdloos gepresenteerde karaktertrekken. In het onderstaande zal ik daarom proberen die norm van relatieve geweldloosheid nader te historiseren. Ik doe dat door te kijken naar de periode van omslag tussen het *ancien régime* van de Republiek en de moderniteit: de roerige decennia van patriotten en Bataven tussen 1780 en 1800. Niet toevallig waren dat ook jaren waarin het discours van Nederlanders over zichzelf met een zekere intensiteit werd gevoerd. Mijn suggestie is dat die revolutionaire ervaring - waarbij collectief geweld of de dreiging daarvan regelmatig voorkwam - er per saldo juist toe heeft geleid dat het niveau van collectief geweld in Nederland structureel werd verlaagd.

Beroerten

Dat de politieke ontwikkeling in Nederland niet altijd zonder geweld is verlopen, blijkt al uit de meest vluchtige blik op boeken en pamfletten waarin het titelwoord ‘beroerten’ voorkomt. De geschiedschrijver van de Neder-

1 Vgl. Zwaan, ‘Staatsvorming, politiek geweld en burgerlijke civilisering in Nederland, 16e-20e eeuw’, 113-162.

landse Opstand, Pieter Bor, laat er met zijn *Oorspronck, begin ende aenvang der Nederlantscher oorlogen, beroerten ende borgerlijcke oneenicheyden* al geen twijfel over bestaan dat Nederland uit geweld geboren is. Ook Valerius' *Neder-landtsche gedenck-klanck* uit 1626 draagt die 'inlandsche beroerten ende troublen' in zijn titel. En toen de oorlog tijdens het Bestand stillag ging men in het binnenland door met twisten. Daarna volgen de bekende steekjaren van politieke onrust: 1650 met zijn *Bickerse beroerten*, het rampjaar 1672, de vroeg-achttiende-eeuwse Plooijerijen, de onlusten van 1747-1748. Op het hoogtepunt van de politieke onrust in de patriottentijd, in 1787, kon er dan ook een uitgebreid compendium verschijnen, in uiteindelijk twaalf delen, over *De beroerten in de Vereenigde Nederlanden, van den jaare 1300 tot op den tegenwoordigen tyd*, met als kopregel boven elke bladzijde 'Het beroerd Nederland'.[2] Ook na de patriottentijd en de Bataafs-Franse Tijd ging het gebruik van het titelwoord 'beroerten' nog door en opnieuw zijn het bekende jaartallen die daartoe aanleiding gaven: 1830, daarna de 'beroerten' van de Afscheiding van 1834 (met een oproep tot 'bloedverkoeling') en 1848, wanneer de bekende publicist Izaak Lion de vraag stelt: *Wat moet het volk van Nederland doen in deze tijden van beroerten*?

Daarna wordt het rustig, althans wat het gebruik van het titelwoord beroerten voor actuele gebeurtenissen betreft. Dat wordt dan kennelijk gehistoriseerd en gereserveerd voor de Nederlandse Opstand. Als Nuyens in 1865 zijn *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw* publiceert en daarmee voor de katholieken een eigen perspectief op de vaderlandse geschiedenis opeist, heeft het wiel van de historiografie een volle omwenteling gemaakt en worden de grondslagen van Nederland opnieuw ter discussie gesteld. Met de beroerten zelf is het dan natuurlijk nog niet gedaan, om alleen maar het Palingoproer uit 1886 te noemen, een van de bloedigste onlusten uit de Nederlandse geschiedenis.

Beroerten genoeg kortom. Zeker tijdens het *ancien régime* van de Republiek, waarvan ze de vaste historische interpunctie vormen. Daarnaast is er een lange traditie van kleinere protesten tegen de overheid, zoals inmiddels door onderzoek van bijvoorbeeld Rudolf Dekker voor de Republiek, Johan Joor voor de Franse Tijd en Anne Doedens voor de negentiende eeuw is gedemonstreerd.[3] De geschiedenis van Nederland is dus minder geweldloos en onschuldig geweest dan vaak wordt aangenomen. Toch hoeft het algemene patroon van relatieve geweldloosheid daarmee nog niet te worden losgelaten. Tegenover dat collectief geweld stond immers een collectieve zelfbeheersing die het product was van de 'typisch Nederlandse' omgangsoecumene, om een gelukkige term van Willem Frijhoff aan te halen: het op elkaars lip zitten, het sterk op elkaar betrokken en van elkaar afhankelijk zijn

2 *De beroerten in de Vereenigde Nederlanden, van den jaare 1300 tot op den tegenwoordigen tyd; geschetst ter waarschuwing van derzelver tegenwoordige burgers en leden van regeering* (12 dln.; Amsterdam: Petrus Conradi / Harlingen: V. van der Plaats, 1787-1789).

3 Dekker, *Holland in beroering*; Joor, *De adelaar en het lam*; Doedens (red.), *Autoriteit en strijd*.

in de verstedelijkte Hollandse samenleving. Dit stimuleerde een praktijk van religieuze en politieke tolerantie, de gedoogcultuur die buitenlandse waarnemers als William Temple zo trof in de Republiek.

De roerige overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw lijkt aan die collectieve zelfbeheersing een belangrijke bijdrage te hebben geleverd. Binnenlands politiek geweld lijkt vóór 1800 veel 'normaler' te zijn geweest dan daarna. Juist onder de indruk van de hectische revolutiedecennia van 1780-1800 kan de collectieve zelfbeheersing dus zijn toegenomen. De felle politisering van de patriottentijd en de Bataafse Tijd, met het daarbij regelmatig voorkomende geweld, zou zo een cruciale rol hebben gespeeld in het vestigen van zowel een praktijk als een norm van relatieve geweldloosheid. Mijn vraag is nu hoe oplettende tijdgenoten dat hebben ervaren. Welke interpretatie geven zij aan dat eerst juist groeiende, maar later sterk - en kennelijk structureel - afnemende gebruik van politiek geweld? Dit alles voltrok zich tegen de achtergrond van een proces van verlichte natievorming (sinds 1750). Daarin trokken Nederlanders - althans de burgerlijke bovenlaag - uit alle gewesten en van alle gezindten steeds meer naar elkaar toe en werden zij vervolgens in een geforceerd proces van staatsvorming, met de vestiging van de eenheidstaat in 1798, ook inderdaad tot elkaar veroordeeld. Het voltrok zich ook in een ruimere context van grote internationale spanningen en oorlogen, waarbij Nederland rechtstreeks betrokken was vanaf het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog in 1780 tot Napoleons nederlaag bij Waterloo in 1815.

De stadhouderlijke aanval op Hattem en Elburg in september 1786 - het moment waarop de toch al heftig contestatoire politiek van patriotten en orangisten onmiskenbaar in een burgeroorlog overging - was de directe aanleiding voor het samenstellen van het compendium over *De beroerten in de Vereenigde Nederlanden*. Het is niet onaannemelijk dat het initiatief voor deze uitgave is uitgegaan van de boekhandelaren Conradi en Van der Plaats. Zij hadden al meer seriewerken uitgebracht en zagen hier wellicht een gat in de markt vanwege de grote publieke bezorgdheid van dat moment. De opzet van het geheel lijkt te zijn geweest de actuele en inmiddels snel escalerende patriots-orangistische woelingen in een historisch perspectief te plaatsen en mogelijk van een historische legitimatie of zelfs een historisch alibi te voorzien. Dit blijft speculeren, want ook de schrijvers zelf - het is er waarschijnlijk meer dan één geweest[4] - laten dat in het midden. Met de tijd moesten ze ook voorzichtiger worden over hun bedoelingen want de reeks begon weliswaar in de patriottentijd maar werd voortgezet na de Oranjerestauratie van 1787. Obligate betuigingen van onpartijdigheid daargelaten, heeft het werk overigens een onmiskenbaar - zij het gematigd - patriotse signatuur.

Het werk ontleent een zekere samenhang aan richtinggevende voorwoorden bij de afzonderlijke delen en aan evaluaties van afzonderlijke beroerten.

4 Blijkens de inleiding van deel X. Van dit deel wordt A. Ypey als auteur genoemd.

In de titel heette het dat de beroerten geschetst werden ‘ter waarschuwing’ van de ‘burgers en leden van regeering’ van de Republiek. Maar je zou dit boek met evenveel recht kunnen opvatten als een revolutiecursus voor ontevreden burgers, die aanschouwelijk voorgeschoteld kregen om welke redenen er in het verleden oproeren op gang waren gekomen en hoe die vervolgens verliepen; of, meer neutraal, als een kleine sociologie van het oproer (de auteurs signaleerden graag algemene kenmerken en wetmatigheden); of inderdaad als een waarschuwende pathologie van het oproer (voortkomend uit de angst dat de spanningen in de Republiek uit de hand zouden lopen); of, ten slotte, als een handleiding in conflicthantering voor overheden.

De historisch-didactische doelstelling is in elk geval duidelijk. De eerste zin luidt: ‘Met regt draagt de Geschiedenis den naam van Leerschool.’ Zij onderwijst door ‘daadelyke gebeurtenissen en spreekende voorbeelden’ en maakt daardoor op het grote publiek meer indruk dan ‘fyn gesponnene redeneeringen’ die soms te veel geestelijke inspanning vergen en ‘eene snedigheid van vernuft’ waarover de gemiddelde lezer niet beschikt. En waar politieke theorie voor de meeste lezers te moeilijk is, heet geschiedenis behalve nuttig ook aangenaam: ‘Zy vervult dus den geest met eenen schat van kundigheden, al ware het om geene andere reden, immers hierom weetenswaardig, omdat onze korte leeftyd hierdoor wordt gerekt, en wy ons verplaatzen en als een aanweezen verkrygen in die eeuwen, in welke wy nog niet aanweezig waren.’[I, 1-2]

De geschiedenis leert de leden van de burgerlijke maatschappij wat voor het algemeen belang nuttig of nadelig is: ‘Elk Burger behoort te weeten, niet alleen wat eene bekwaame strekking hebbe tot den bloei en voorspoed des vereenigden Lichaams; maar ook, door welke schokken en beroerten het gepaste evenwigt en de rust kan vernietigd of gestoord worden.’ De geschiedenis leert de burgers ‘hoe zeer opschuddingen en beroerten het Lichaam schokken en schudden, deszelfs deelen uit elkander werken, en het in gevaar brengen, ja dikmaals ten gevolge hebben een volkomenen ondergang. Zy gebiedt dus, als een onvermydelyken pligt, aan elke Lid der Zamenleevinge, eene heilzaame eensgezindheid te kweeken en te handhaaven, en alle aanleidingen tot opschudding en geweld zorgvuldig te vermyden.’[I, 3]

De algemene norm die met deze proeve van politieke lichaamsmetaforiek wordt gesteld, is niet mis te verstaan: politiek geweld is uit den boze en eensgezindheid het parool. Tegelijk weet de schrijver dat onlusten en beroerten de gewoonste zaak van de wereld zijn. Ook de Nederlanden hebben herhaaldelijk te maken gehad met ‘zeer gevoelige aanvallen deezer ziekte des Staatkundigen Lichaams’.[I, 3] Zijn gedetailleerde behandeling daarvan rechtvaardigt hij met een aanhaling van P.C. Hooft, uit diens beschrijving van de ‘poorterlyke ontsteltenissen’ in Enkhuizen in 1572. Daarin legt Hooft uit waarom hij zich niet heeft beperkt tot grote lijnen maar juist in de kleinste bijzonderheden is getreden. Omdat de ‘maghtighste veranderingen’ hier te lande door toedoen van de gemene man waren bewerkstelligd, en ‘niet de minste konst der regeeringhe in 't handelen en gerusthouden der menigte bestaat’ schonk hij ruimschoots aandacht aan ‘den opgangk, loop en afloop

van diergelyke beroerten, en teffens de middelen, misslaagen, verzuymenissen, waardoor zy gestuyt of gestilt, gewakkert of onverhindert gebleeven zyn'.[I, 4-5]

Geweldloosheid en consensus mag dan de algemene norm zijn, deze wordt voortdurend doorkruist door de casuïstiek van de afzonderlijke oproeren. Daaruit blijkt maar al te vaak hoe gerechtvaardigd of tenminste begrijpelijk die waren. Of omgekeerd: dat de eigenlijke aanstichters van een oproer vaak de gezagsdragers waren die daartoe aanleiding hadden gegeven. Zo betrof het eerstgenoemde voorbeeld, uit het jaar 1300, een actie van Schoonhovense burgers tegen de heer van die stad, Nikolaas van Kats, die had geprobeerd zijn macht te versterken 'ten koste van den Butgerstaat'.[I, 6] Haast structureel was het probleem van te zware, of althans als te zwaar ervaren belastingen: 'Hoe noode het gemeen het juk der belastingen draage, wanneer het zich verbeeldt, bovenmaate daarmee bezwaard te worden, en welke heillooze gevolgen het onverzettelyk doordryven voor eenen Burgerstaat kan hebben.'[I, 16] Of een volgende algemene les: 'Dikwyls wordt, onder schyn van handhaavinge van 's volks regten, in troebel water gevischt, en eigen grootheid beoogd.'[I, 17] Een incident in Dordrecht tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten werd aangegrepen om te laten zien hoe nadelig het voor een stad kon zijn 'wanneer de Regenten niet eene lyn trekken, en zommigen zich meer gezags aanmatigen, dan uit den aart der burgerlyke zamenleevinge, of van 's Lands wetten, hun toebehoort'.[I, 9-10] En hoe 'een klein vonkje tot een groot vuur kan ontbranden'[I, 6] bleek eigenlijk voortdurend.

Historische voorbeelden werden soms naar het heden doorgetrokken om een traditie van opstandigheid aan te geven. Utrecht - het machtscentrum van de patriotten en één van de weinige steden waar de patriotse revolutie voltooid was - heette vanouds verdeeld in twee partijen[I, 10], terwijl ook oude 'opschuddingen' in Friesland hun licht vooruitwierpen naar de eigen tijd en een samenhang van vrijheidszin en opstandigheid suggereerden. Algemene les: 'Het worstelen en tegenworstelen van Overheid en Ingezeetenen was tog altoos een bestendige stryd, en zal het blyven, zo lang de regten der Landzaaten niet behoorlyk geëerbiedigd worden, en de Vertegenwoordigers des Volks, die hoedaanigheid vergeetende, na onwettig gezag dingen.'[I, 78-79]

De patriotse toonzetting is onmiskenbaar wanneer wordt vermeld hoe vaak het grauw tijdens de Republiek is gemanipuleerd ten behoeve van het huis van Oranje, zoals in het 'kwaadspellend en rampzalig jaar 1672'.[I, 101]. Het grote middelpunt van alle 'onlusten, oproerigheden en slinksche handelingen' was toen Willem III: 'Om deezen te verheffen tot de Inconstitutioneele magt zyner Vaderen, geschiedden alle deze onregtvaardigeden, Ja Leezer, *onregtvaardigheden*.'[I, 189] In het voorbijgaan werd hier al een kleine theorie van partij en factie ontwikkeld, waarbij het grote en ogenschijnlijke doel, de verheffing van de prins, niet meer dan een middel was om het eigenbelang en de machtsaspiraties van een bepaalde factie te dienen. Eerst werd het grauw gemanipuleerd om de prins te verheffen en vervolgens was de prins op zijn beurt het werktuig om die factie aan de macht te helpen of te houden.[I, 189-190]

Deel II voerde de lezer al tot het begin van de achttiende eeuw, ‘overvrugtbaar in byzonderheden van den gevaarlyken tuimelgeest, welke onze Natie, ongelukkiglyk, ten allen tyde, schynt beheerscht te hebben’[II, 1]. Bepaald geen patroon van geweldloosheid dus, eerder het tegendeel. De tuimelgeest die zich in het begin en het midden van de eeuw nog zo nadrukkelijk had gemanifesteerd, kwam echter tot bedaren tijdens de ‘gulden Eeuw van rust en kalmte’ tussen 1750 en 1780.[IV, 2] Dat is ook precies de periode waarin de hedendaagse historicus het al genoemde proces van verlichte natievorming op gang ziet komen. Zorg over politiek, economisch en niet in de laatste plaats moreel verval was toen de drijfveer om in even verlichte als vaderlandslievende termen naar herstel van het vaderland te streven. Deze verlichte vaderlandcultus manifesteerde zich zowel in het sociabiliteitsdiscours van de moraliserende spectatoriale tijdschriften als in een veelvormige praktijk van genootschappelijkheid.

Maar die geest van ‘algemeene eensgezindheid’ van de jaren 1750-1780[IV, 1] werd ruw verbroken toen Engeland de Republiek eind 1780 de oorlog verklaarde en vervolgens in Nederland zelf ‘een zaad van tweedragt’ deed uitbotten. De verantwoordelijkheid daarvoor werd opnieuw nadrukkelijk bij Oranje en de Oranjeaanhang gelegd.[IV, 3-5] Wat aanvankelijk nog beperkt bleef tot een strijd van ‘verschillende inzigten en begrippen’ zonder ‘openbaare feitelykheden’, liep uit de hand omdat de Oranjeaanhang zijn zin probeerde door te zetten door het gemene volk voor zijn karretje te spannen. De gevolgen waren ernaar: ‘Geen gewest of koninkryk, misschien, wordt er van de Zon bescheenen, 't welk, in eene geheele Eeuwe, zo vrugtbaar was in beroerten, opschuddingen en plonderingen, als de Zeven Vereenigde Gewesten, binnen het korte tydperk der vyf jongstverloopene jaaren.’[IV, 6]

Bij het openslaan van het volgende deel, verschenen in 1788 na de Oranjerestauratie, wordt de lezer verrast met een roerende beschrijving van de ‘medegevoelende deelneeming, in de rampen en wederwaardigheden van noodlydenden en verdrukten’ als hoofdtrek van het ‘Nationaal karakter’ van de Nederlanders.[V, 1] Hoe algemeen ook gesteld, is deze passage kennelijk bedoeld als verwijzing naar de recente ondergang van het patriottisme. Velen waren daardoor van huis en haard verdreven en zouden ‘zonder de handreiking van goedwillige Landgenooten’ in nog veel grotere moeilijkheden zijn geraakt.[V, 2] Van deze ene vaderlandse hoofddeugd gaat de schrijver meteen over op de andere: de ‘blaakende zucht voor de Burgerlyke Vryheid’. De boodschap is duidelijk: die vrijheidszucht inspireerde niet alleen de Batavieren en de bewerkers van de Nederlandse Opstand, maar was ook de drijfveer voor het patriottisme van de afgelopen jaren. Het mocht dan zo zijn dat ‘partyzucht en strydige inzigten’ thans nog verhinderden die gebeurtenissen in ‘hunne waare gestalte’ te beschouwen. Maar ‘niettegenstaande den ongelukkigen uitslag’ zou het nageslacht in het patriottisme juist ‘de roemwaardige poogingen van waare Vaderlanders’ herkennen ‘ter afwendinge van schadelyke misbruiken, en ter herstellinge van burgerlyke vryheid’.[V, 3] Met andere woorden: die nobele twee-eenheid van vaderlandsliefde en vrijheidszin zou ook door de Oranjebacklash van dat moment niet verduisterd kunnen worden.

De behandeling van het revolutiejaar 1787 bracht de auteur tot ‘aandoeningen eener zidderrende ontroeringe’.[V, 84] Dat jaar kende sinds de vestiging van de Republiek zijn weerga niet in ‘de bemoeijingen der Landzaaten met zaaken van Regeeringe, in het aanwenden van poogingen, ter herstellinge van regten en vryheden’. Maar tegelijk was het ook een jaar geweest van ‘opschuddingen, beweegingen, beroerten en plonderingen, welke, zelf by de herdenking, van angst en schrik de hairen doen te bergen ryzen, en door welke menig welgezeeten burger, of in zyne neering, bedryf en kostwinning een aanmerkelyken schok heeft geleeden, of, van een onbekrompen bestaan, in schamele behoefte is gedompeld’. Het was alles nog te vers en te weinig onderzocht voor de auteur om duidelijke conclusies te durven trekken. Hij wilde zich niet begeven in ‘het ruime veld van veelgewaagde Staatkundige bespiegelingen’ en trok zich terug op een algemeen politiek credo: ‘Ik ben een yverig minnaar van myn Vaderland; dat wil zeggen van de handhaavinge van deszelfs Grondwetten, zo in 't Godsdienstige als in 't Burgerlyke, van den bloei des Koophandels, en van den welvaart en overvloed der Landzaaten.’[V, 85-89]

De lezer stonden toen nog zeven delen van *Het beroerd Nederland* te wachten, waarin het verhaal van de patriottentijd tot het bittere eind - de val van Amsterdam - zou worden vervolgd. Vooral die latere delen hebben echter vaak het karakter van een verzameling van stukken, waarbij de verzamelaar zich beperkt tot knip- en plakwerk en zich niet al te zeer blootgeeft. Deels kwam dat ongetwijfeld omdat hij in zijn evaluatie geremd werd door het geweld - zowel verbaal als anderszins - van de orangistische tegenomwenteling. Maar ook los daarvan was het niet eenvoudig in de toenmalige verwarring helderheid te scheppen. Neem alleen al de situatie in het patriotse bolwerk Utrecht. Daar opende zich een ‘tooneel van onlusten, bemoeijingen en strydige belangen’ dat, opnieuw, zijn weerga in Nederland niet kende: een aanmerkelijke verandering van regeringsvorm, geweld van wapenen, een pennenstrijd en ten slotte een afloop door militaire interventie die de meesten op schrik en velen - het wordt weer met nadruk vermeld - op een ‘treffend verlies’ kwam te staan.[VIII, 1-2]

De spanning tussen het goede doel, de vaak niet zo heilige middelen en de vaak onbedoelde gevolgen bleek heel moeilijk op te lossen. Ook al rechtvaardigde gefnuikte vrijheidszin de patriotse politiek van Grondwettige Herstelling, de contestatie die daarmee gepaard ging kon gemakkelijk escaleren en zelfs tot burgeroorlog leiden. Dat was inmiddels wel gebleken. De politisering van de patriottentijd betekende het doorbreken van de verlichte vaderlandcultus die zo kenmerkend was geweest voor de ‘gulden Eeuw van rust en kalmte’ sinds 1750.[5] Naarmate de spanning steeg, gingen velen zich bezighouden met de vraag hoe dat ideaal van een op het algemeen belang - het vaderland - gerichte consensus te rijmen viel met een praktijk van conflict.

5 Onder die oppervlakte van politieke rust waren er overigens wel degelijk spanningen, bijvoorbeeld op religieus terrein.

Aanvankelijk werd die tweedracht overigens nadrukkelijk verdedigd als een legitieme politieke strategie zolang de juiste constitutionele verhoudingen nog niet 'hersteld' waren.[6] Het zo conservatief klinkende parool van Grondwettige Herstelling ontwikkelde zich intussen tot een dynamisch om niet te zeggen revolutionair program met volkssoevereiniteit en actief burgerschap als speerpunten.[7] Maar die radicalisering en de politieke escalatie deed velen - van beide partijen - weer terugverlangen naar de rust van vóór 1780. Toen had niet een strijd om macht en vrijheid centraal gestaan, maar een streven naar deugd, kennis en geluk.

De politisering had inmiddels een eigen dynamiek gekregen die door de time-out van de Restauratie tussen 1787 en 1795 (gevolg van buitenlandse militaire interventie op uitnodiging van Oranje) - alleen tijdelijk werd onderbroken. Tijdens de Restauratie waren er ook patriotten, zoals IJsbrand van Hamelsveld, die - geschrokken van hun eigen activisme - vonden dat de patriotse doelstellingen niet langer langs de weg van contestatie maar door consensusvorming moesten worden nagestreefd.[8] In het moderate program dat Rutger Jan Schimmelpenninck bij het begin van de Bataafse Omwenteling van 1795 in Amsterdam ontvouwde, heette het met zoveel woorden dat Nederlands tedere gestel niet bestand was tegen 'herhaalde tooneelen van geweld en afwisselende staatsschokken'.[9] Maar dat kon niet verhinderen dat ook de Bataafse Republiek nog enkele jaren van scherpe politisering tegemoet ging, inclusief geweld en staatsschokken. In 1798 bereikte de revolutie een 'hoogtepunt' met twee staatsgrepen, politieke zuiveringen, de geforceerde invoering van de eenheidsstaat en de totstandkoming van een democratisch-centralistische constitutie. Daarna trad een fase in van depolitisering en verzoening, waarbij na enige tijd ook de orangisten betrokken werden. Toen kon ook de bezinning op gang komen op de politieke hectiek van de afgelopen jaren en op het daarbij gebruikte geweld.

Bezinning

Dat proces van bezinning moet zich bij velen voltrokken hebben, maar lang niet iedereen heeft daarvan ook in geschrifte rekenschap afgelegd. Wie dat wel deed, was Willem Anthonie Ockerse. En Ockerse was niet zomaar een Bataaf.[10] Hij was de voornaamste ontwerper van de radicaal-unitarische Staatsregeling van 1798 en werd daarmee in zekere zin de gemankeerde Thorbecke van 1798. Gemankeerd, want die veelbelovende staatstegeling zou immers in 1801 alweer worden vervangen. Na de Bataafse Terreur, de

6 Vgl. hiervoor 79-80.
7 Vgl. Velema, 'Revolutie, republiek en constitutie'.
8 Zie 'De verbeelding en de macht', hiervoor 255-263. Voor andere voorbeelden van de verwerking van de hectiek van de patriottentijd tijdens de Oranjerestauratie zie hiervoor 108-109 en 278-281.
9 Hiervoor 285.
10 Zie 'De ideoloog. Willem Anthonie Ockerse als exempel', hiervoor 303-313.

radicale revolutiefase tussen 22 januari en 12 juni 1798, was het ook met Ockerses politieke loopbaan gedaan.

In zijn bekende studie over het Nederlandse nationaal karakter uit 1797[11] had Ockerse opgemerkt dat de Nederlander werd gekenmerkt door een 'zucht tot orde, rust en vrede, en betaamlijke ondergeschiktheid, die de landzaat zeer ongaarne gestoord ziet'.[219] De aard der natie was zacht, billijk, republikeins en handeldrijvend.[82] Tussen vrijheidszucht, republicanisme, volksverlichting en beschaving zag Ockerse een nauwe samenhang.[93-94] De politiek was vanouds bij de Nederlander een 'vrij algemeene en geliefkoosde bezigheid'[145]: 'Alles van den eersten regent af, tot den kruïer toe, *politizeert* min of meer in dit land.'[146] Het ging hun daarbij niet om hoge diplomatie maar om 'die algemeene en *populaire* kennis van staatszaken, en staatsbelangen'.[144] Deze politieke interesse werd geprikkeld door nieuwsgierigheid[12] en vanouds gevoed door een uitgebreide nieuwsvoorziening.

Toen Ockerse zich in 1797 als lid van de Tweede Nationale Vergadering in een politiek avontuur stortte, gaf hij al aan dat politiek voor hem geen doel op zichzelf was maar een 'vagevuur', 'op weg naar den stillen wijsgeerigen en mensch-vormenden kring'.[13] Die weg zou echter heel wat langer blijken dan hij zich aanvankelijk had voorgesteld. In 1803 en 1804, toen het politieke klimaat in Nederland geheel was omgeslagen, zijn eigen grondwet alweer was afgeschaft en de revolutie 'genationaliseerd', hield Ockerse in de Amsterdamse sociëteit Doctrina et Amicitia twee verhandelingen 'over der menschen neiging tot gezelligheid [sociaal leven]; en over de beste middelen om dezelve aan het algemeen geluk dienstbaar te maken'.[14] Hij vroeg zich toen af of de gevolgen van Verlichting en beschaving wel onverdeeld positief waren.

> De verlichting heeft vele drieste dwalingen verbannen; maar heeft zij er geene nieuwe doen ontstaan? [...] De ruwe zeden, de grove ondeugden van den ouden tijd zijn verdwenen; maar heeft verfijnde weelde, vermomde ondeugd, en verteederde kieschheid het beschaafde menschdom zedelijk beter gemaakt? [...] Wij hebben de eeuw der omwentelingen beleefd, de wereld zien republikaniseren; maar zagen wij niet te gelijk zoo veel verschrikkelijks, en viel het republikaniseren ons niet zoo duur, zoo zuur op het hart, dat wij er, met onze broederen over den geheelen aardbodem, voor een eeuwtje genoeg aan hebben?

11 Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde. Derde stukjen, behelzende het nationaal chracter der Nederlanderen*.

12 Ockerse ontwikkelde een kleine theorie van de menselijke nieuwsgierigheid in 'Wat nieuws is er?' Verhandeling gehouden in Doctrina et Amicitia, 8 october 1804. *Redevoeringen, nagelaten door W.A. Ockerse*, 243-266. Vgl. Van Sas, 'The Netherlands, 1750-1813', 48-49.

13 Levensbericht van W.A. Ockerse door H.W. Tydeman en J. Clarisse, geplaatst voor [Ockerse], *Vruchten en resultaten van een zestig jarig leven*, III, 201.

14 Deel I, voorgelezen op 14 maart 1803; deel II, voorgelezen op 3 januari 1804. *Redevoeringen, nagelaten door W.A. Ockerse*, 171-194 en 195-215.

De Verlichting en de Revolutie - waartussen hij een nauwe samenhang zag [II, 202-203] - hadden zoveel verkeerde gevolgen gehad dat hij inmiddels geneigd was de politieke turbulentie van de afgelopen jaren als een mode, of als een opeenvolging van modeverschijnselen op te vatten, waarbij alle verandering bepaald geen verbetering was. [I, 187-189]

Ockerse constateerde dat de natuurlijke neiging van de mens tot gezelligheid hem tegelijk - en in strijd daarmee - vaak tot verdeeldheid bracht, tot 'tweedragt, twist, huiskrakeel, broederhaat, wangunst, overheersching, burgertwist, oorlog, verwoesting'. Kortom: 'al dat ijsselijke, wat wij nog kort geleden zoo nabij ons zagen, en waarvan het opwellend denkbeeld ons een' killen schrik aanjaagt.' [I, 178] Hij constateerde ook dat het 'plan van eene wijsgeerige herstelling der maatschappijen [...] volmaakt mislukt' was. Inmiddels hadden we de les geleerd 'dat de natuur geene reuzenstappen in de hervorming der wereld wil'.[II, 203] Natuurlijk moesten we blijven streven naar algemene Verlichting van het hele mensdom, maar van dat doel waren we waarschijnlijk nog eeuwen verwijderd.[II, 207]

In de autobiografische bespiegelingen die hij schreef tijdens de jaren 1820,[15] aan het eind van zijn leven, besprak Ockerse vele thema's die hem al jaren bezighielden, waaronder de verlichte vaderlandsliefde. Hij wist dat iedere burger een patriot in de goede zin wilde zijn: 'een liefhebber des vaderlands en zijner dierbare belangen.' [III, 90] Maar hij wist inmiddels ook dat verschil van inzicht 'onderscheidene soorten van vaderlanders' produceerde wier meningen zelfs lijnrecht tegenover elkaar konden staan. Daar lag de oorsprong van alle politieke tegenstellingen, die - dat was intussen wel gebleken - van kwaad tot erger konden leiden, tot vreemde overheersing toe.

Ockerse had in de jaren 1820 - jaren van Restauratie en *juste milieu* - zijn lesje geleerd. Zijn algemene reflecties zijn onmiskenbaar gekleurd door de persoonlijke ervaringen en teleurstellingen van zijn zestigjarig leven: 'Ons tegenwoordig geslacht, wij allen hebben het monsterdier van burgerverdeeldheid, met al zijn afgrijselijk gevolg, in een groot gedeelte van *Europa*, ja in ons eigen vaderland aanschouwd, twintig jaren lang aanschouwd; de Voorzienigheid heeft ons en geheel *Europa* eene geduchte les gegeven, die wij nimmer vergeten mogen.' [III, 93] Hij hoopte dan ook dat de jongere generatie wijzer zou zijn dan de zijne en - geïnspireerd door een verlichte en belangeloze vaderlandsliefde - zou oppassen voor nieuwe volkstwisten en verdeeldheden. Wie eventuele gebreken in de staatsregeling wilde verbeteren, moest niet de hele staat beroeren en de gevestigde orde omverwerpen. Bij de meeste omwentelingen werd meer verloren dan gewonnen.

De maatschappelijke staat was een 'staat van opoffering'. Alle tweedracht was derhalve 'volstrekt *antisociaal*, en een dodelijk vergif in het Staatsligchaam'.[III, 96] Hoe je overigens de inwendige vrede, rust en orde in de staat moest herstellen als er onverhoopt toch 'openbare volksverdeeldheden' waren uitgebarsten, bleef een 'moeijelijke vraag', zeker als het eenmaal tot

15 [Ockerse], *Vruchten en resultaten van een zestig jarig leven* (3 dln. Amsterdam, 1823-1826).

‘dadelijkheden’ was gekomen. Het inroepen van vreemde hulp was in elk geval uit den boze. Daarmee haalde je het paard van Troje binnen.[III, 100-102]

Hoe geresigneerd zijn toon inmiddels ook was, Ockerse wilde toch geen zwartkijker zijn. In het Noorden van Willem I's Verenigd Koninkrijk zag hij het eigenlijk vrij goed gaan: ‘De eeuwen-oude vete tusschen de ingezetenen der noordelijke gewesten is zo goed als vergeten en uitgesleten, en het geringe overschot, dat nog hier en daar in de harten schuilen mogt, zal met de *veteranen* der achttiende eeuw wel geheel wegsterven.’ [III, 97] Ook in de jaren 1820 achtte hij het overigens nog te vroeg - en te pijnlijk voor sommige betrokkenen die nog in leven waren - om het hele verhaal te vertellen van onze laatste bijna dertigjarige volksberoerten, van de patriottentijd tot en met de Franse overheersing.[III, 102]

In een terugblik op zijn politieke leven hield Ockerse vast aan de afkeer van federalisme en aristocratie die hem tijdens de Bataafse Revolutie tot een ‘warm ijveraar voor het stelsel van éénheid en van eene wettige volksvertegenwoordiging’ had gemaakt. Wel betreurde hij inmiddels zijn ‘onvoorzigtige stappen en voorbarigheden’ en had hij ‘van alle Staatkundige woelingen een' diepen afkeer gekregen’.[III, 107-110] Daarmee voegt Ockerse zich, als hij voor zichzelf de balans opmaakt, naar het patroon van verzoening en consensus dat sinds circa 1800 de Nederlandse verhoudingen beheerst en dat bij de vrijwording in 1813 wordt bevestigd.

Vergeven en vergeten is dan het parool. Maar dat vergeten moeten we vooral niet te letterlijk opvatten. Vergeten en herinneren zijn twee kanten van dezelfde medaille. Vergeten kan zelfs een heel actieve vorm van herinneren zijn.[16] Dat bewuste, herinnerende vergeten speelde bij de beeldvorming en waardering van de patriottentijd en de Bataafse jaren in de decennia daarna een cruciale rol. Zeker zolang de ‘veteranen der achttiende eeuw’ nog niet waren uitgestorven. De reactie op de felle politisering van de jaren 1780-1800 heeft daarmee een lange schaduw vooruitgeworpen over de politieke cultuur van de negentiende eeuw. En toen de herinnering aan de revolutietijd inderdaad was weggezakt, waren de lessen die men daaruit getrokken had inmiddels een eigen leven gaan leiden, zonder dat men zich de oorsprong daarvan overigens meteen bewust zal zijn geweest. Enerzijds had men de les geleerd hoe gemakkelijk politieke tegenstellingen konden ontaarden. Anderzijds trok men de conclusie, zoals Ockerse laat zien, dat het blijkbaar mogelijk was om op verschillende manieren toch een goed vaderlander te zijn. Afkeer van politiek geweld en acceptatie van politieke meningsverschillen stimuleerden zo een cultuur waarin geweldloosheid zowel feit als norm kon worden.

16 Vgl. Augé, *Les formes de l'oubli*.

De burger als eunuch

Wie de sfeer van de Nederlandse Verlichting wil proeven, hoeft maar te kijken naar de namen van de talloze genootschappen uit die tijd. ‘Kunst wordt door Arbeid Verkreegen’, bijvoorbeeld, of ‘Vlijt is de Voedster der Wetenschappen’. Of de ‘Maatschappij tot Nut van 't Algemeen’, kortweg het Nut. Dat woordje ‘Nut’ is de kortste samenvatting van het Enlightenment Project Nederlandse stijl.

Met *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* presenteren de literatuurhistoricus Joost Kloek en de historicus Wijnand Mijnhardt het voorlaatste deel van de NWO-reeks ‘Nederlandse cultuur in Europese context’, de zogenaamde IJkpuntenreeks. Daarin verschenen eerder delen over de jaren 1650, 1900 en 1950. In het slotdeel *Rekenschap 1650-2000* worden de punten verbonden door lijnen. Op het eerste gezicht hadden de auteurs van 1800 niet de gemakkelijkste opgave. Waar 1650 het hoogtepunt markeerde van de Gouden Eeuw, 1900 een Tweede Gouden Eeuw genoemd kon worden, en 1950 werd geanalyseerd met de oorlog achter de rug en de blik naar een betere toekomst, leek 1800 eerder een absoluut dieptepunt: midden in de Bataafs-Franse troebelen, die in 1810 zelfs op het verlies van de Nederlandse onafhankelijkheid zouden uitdraaien. Ook in cultureel opzicht was dit niet bepaald een hoogtij. Zelfs het weer werkte niet mee, want 1800 is het hartje van de zogenaamde Kleine IJstijd, die duurde van 1750 tot 1850 en die ook in Nederland zijn sporen naliet. Het ijs op de grote rivieren in de winter van 1794-1795 zorgde ervoor dat het Franse revolutieleger onder Pichegru de Republiek zonder probleem kon binnenvallen, terwijl de metershoog gestapelde schotsen op het Scheveningse strand de vlucht naar Engeland van stadhouder Willem V juist tot een hachelijke onderneming maakten.

Bovendien zag de Europese context van de Nederlandse cultuur er omstreeks 1800 heel imposant uit. In Duitsland, bijvoorbeeld, begon de Romantiek heftig om zich heen te slaan. Steeds zelfbewuster keken de Duitsers neer op de Nederlanders met hun platte land, hun platte Duits en hun platte cultuur. Kloek en Mijnhardt hebben dus heel wat uit te leggen maar ze doen dat met verve. Een cultuur hoeft immers niet uit louter toppen te bestaan. Juist in het typisch Nederlandse verheerlijken van de middelmaat schuilt een eigen heroïek. Dat mag dan de heroïek van de polder zijn en van het maaiveld, ook aan het begin van de eenentwintigste eeuw kun je met idealen als cultuurspreiding en het nastreven van een hoog gemiddelde nog goed voor de dag komen. En al was Nederland dan het minst romantische land van Europa, Tieck en Novalis zochten op hun beurt juist het isolement

en waren er helemaal niet op uit een hele cultuur te inspireren of te representeren.

Eind 1992 kreeg ik het verzoek commentaar te leveren bij de opzet van het IJkpuntdeel 1800. NWO had daarvoor een passende locatie uitgezocht: het conferentiecentrum *De Queeste* te Leusden. Reagerend op het plan constateerde ik toen dat de auteurs kennelijk met het ijkjaar 1800 in hun maag zaten, omdat er rond die tijd te veel gebeurde en omdat het hun allemaal te politiek was. Daardoor kwam hun onderzoeksstrategie naar mijn smaak neer op het maken van omtrekkende bewegingen om dat onwerkbare ijkjaar 1800 heen. Ik stelde daartegenover dat politiek en cultuur omstreeks 1800 zo nauw met elkaar verweven waren dat je de cultuur van die periode - hoe je die ook omschrijft - niet kunt begrijpen zonder diepgaande aandacht te besteden aan de politieke dimensie.

We zijn inmiddels tien jaar verder, de queeste is ten einde en de vraag is: waar staan we nu? Frank Ankersmit heeft de verschijning van *Blauwdrukken* verwelkomd als de doorbraak van een nieuw paradigma voor de achttiende eeuw, dat stiefkind uit onze vaderlandse geschiedenis.[1] Ik weet niet precies wat hij met dat nieuwe paradigma bedoelt. Voorzover het de revaluatie van de Nederlandse Verlichting betreft heeft die paradigmawisseling immers al zo'n kwarteeuw geleden plaatsgevonden en kan dit boek beschouwd worden - en zo wordt het ook gepresenteerd - als de synthese van de inspanningen van een hele generatie *dix-huitiémisten*. Het werk van de beide auteurs neemt daaronder uiteraard een prominente plaats in. Aan dat nieuwe paradigma hebben Kloek en Mijnhardt nu evenwel een polemische, provocerende draai gegeven, en als het die draai is die Ankersmit toejuicht, moet ik krachtig met hem - maar in feite dus met de IJkpuntauteurs - van mening verschillen. De auteurs lijken hun boek te presenteren als zijnde zowel een synthese als een these.[2] Dat is niet zonder problemen, gelet op de kritiek die zij inmiddels van verschillende kanten hebben gekregen.[3] Uit hun reactie daarop (onder andere op het KNHG IJkpuntencongres van mei 2002) lijkt de opvatting te spreken dat het enkele poneren van een these hen, omdat het immers een these is, al bij voorbaat zou moeten vrijwaren van kritiek daarop. Die opvatting kan ik niet delen. Ik zal proberen de auteurs van dit mooie en ook zeer ambitieuze boek te beoordelen op hun eigen - soms zeer verstrekkende - interpretatieve claims. Daarbij kijk ik speciaal naar de verhouding tussen cultuur en politiek en naar hun gedurfde poging het primaat van de cultuur te proclameren in een tijd, de late achttiende eeuw, die tot dusver juist te boek stond als een van de meest gepolitiseerde perioden uit de Nederlandse geschiedenis.

1 Ankersmit, 'Een blauwdruk van *Blauwdrukken*'.
2 *Blauwdrukken*, 21.
3 Zie bijvoorbeeld de besprekingen door Wyger Velema, *Historisch Nieuwsblad*, juli 2001, 54-55; Rudolf Dekker, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 27 (2001) 376-378; Th. Clemens, *Trajecta*, 10 (2001) 284-291; Marita Mathijsen, *Folia*, 19 januari 2002, 16-17; W.R.D. van Oostrum, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, 25 (2002) 32-38.

De morele burger

Waar gaat het allemaal om? Mijnhardt en Kloek zien in de achttiende-eeuwse Republiek een nieuw en 'radicaal modern'[4] burgerschapsideaal geboren worden, dat van de morele burger. Deze ontdekt buiten de sfeer van de politiek in eigenlijke zin, die voor hem niet toegankelijk is, een 'acceptabel alternatief voor politieke participatie'.[5] Dit nieuwe beschavingsideaal van verlichte sociabiliteit en deugdzaamheid kwam vooral tot ontwikkeling in de spectatoriale tijdschriften. Het was moreel gefundeerd, werd cultureel ingekleurd en ademde met de tijd ook een toenemende maatschappelijke betrokkenheid.

Dit ideaal van verlichte sociabiliteit en die praktijk van genootschappelijkheid - beide niveaus worden in *Blauwdrukken* niet altijd even goed uit elkaar gehouden - heeft in de Nederlandse achttiende eeuw zonder twijfel een cruciale rol gespeeld. In culturele zin, maar op een onpolitieke manier ook in politiek opzicht. We spreken dan over de *politics of culture*. Maar het identificeren van een dergelijke alternatieve vorm van participatie in de publieke sfeer[6] wil nog niet zeggen dat daarmee ook de politiek in striktere

4 *Blauwdrukken*, 313.

5 *Blauwdrukken*, 176 en Mijnhardt, *Over de moderniteit van de Nederlandse Republiek*, 30.

6 Hoe de visie van Kloek en Mijnhardt zich verhoudt tot de publieke sfeer uit Jürgen Habermas' invloedrijke *Strukturwandel der Öffentlichkeit* blijft onduidelijk. In *Blauwdrukken* wordt Habermas nier genoemd al heeft de communicatiegemeenschap die in die boek een centrale plaats inneemt veel trekken gemeen met diens publieke sfeer. In verwante recente publicaties neemt Mijnhardt echter afstand van degenen die zich volgens hem door Habermas hebben laten (mis)leiden. In de nooit gepubliceerde lezing 'De Bataafse burger' gehouden op het KNHG-congres van najaar 1996 over 'het ontstaan van het moderne Nederland', waarin de these van de morele burger bij mijn weten voor het eerst aan een breder publiek werd gepresenteerd, spreekt Mijnhardt even kritisch als cryptisch over een 'veronderstelde parallellie tussen de Franse en de Nederlandse revoluties', een 'import-interpretatie' die gebaseerd zou zijn op Kosellecks *Kritik und Krise* en Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. In zijn *Over de moderniteit* herhaalt hij deze redenering (35-36), maar helaas opnieuw zonder aan te geven waar, wanneer en door wie deze 'import-interpretatie' zou zijn verdedigd. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat Mijnhardt hier vooral opvattingen bestrijdt die eerder door hemzelf naar voren zijn gebracht. Dit alles laat wat mij betreft overigens onverlet dat Habermas' conceptie van een publieke sfeer, mits nier dogmatisch opgevat en met inachtneming van de uitgebreide kritische reflectie daarop, nog steeds een belangrijke bron van inspiratie kan zijn voor het onderzoek naar uiteenlopende landen en samenlevingen in de achttiende eeuw. Zowel in Duitsland, waar het rondom de *Öffentlichkeit* lange tijd vrij stil was geweest, als in de anglofone wereld (die in vertaling pas in 1989 met Habermas' werk konkennismaken) lijkt zijn publieke sfeer thans een opmerkelijke revival door te maken. Zie bijvoorbeeld de recente studie van Blanning, *The culture of power and the power of culture*, die na Habermas' these, de toepassing daarvan en de kritiek daarop zorgvuldig te hebben overwogen, concludeert: 'when every qualification has been duly registered, the main pillars of his edifice remain', en 'what remains provides an illuminating perspective from which to view the political culture of the old regime' (14). Zie ook de evaluaties van Habermas' invloed en inbreng in Van Horn Melton, *The rise of the public in Enlightenment Europe*, 3-15 en Barker en Burrows (red.), *Press, politics and the public sphere in Europe and North America*, 10-13. Voor een kritische lezing van het gebruik van Habermas door historici, uitmondend in een analyse van de opvattingen van Keith Baker, François Furet en Mona Ozouf, zie Harold Mah, 'Phantasies of the public sphere: rethinking the Habermas of historians'.

zin buiten de orde of obsoleet kan worden verklaard. Het lijkt er sterk op dat de auteurs een historiografisch model dat is ontwikkeld voor Schotland na de Unie met Engeland in 1707, en ook voor het absolutistische Frankrijk, zonder meer naar de Republiek transplanteren. Zoals Nicholas Phillipson voor Schotland[7] en Daniel Gordon voor Frankrijk[8] hebben laten zien, kon het concept van *politesse* of *politeness* vruchtbaar worden aangewend om buiten de politiek toch een publieke sfeer te creëren. Hoewel de politieke situatie in Frankrijk en Schotland onderling natuurlijk sterk verschilde - in het laatste geval was er, aldus Gordon, sprake van te weinig staat, in Frankrijk was er juist te veel staat - ging het toch om hetzelfde probleem: 'how to construe a domain of ethically significant exchange outside of the political sphere, and how to depoliticize virtue so that life without sovereignty could have meaning'.[9]

In de Nederlandse Republiek was de politieke situatie wezenlijk anders. De receptie van dat concept van *politesse* verliep dan ook op eigen wijze. Zoals Wyger Velema overtuigend heeft aangetoond, werd hier juist een soort fusie bewerkstelligd tussen het klassieke republicanisme en dat nieuwmodische ideaal van *politesse*, met als uitkomst een 'beschaafd republicanisme' dat zowel een politieke als een culturele kant had.[10] Zonder twijfel was dit ideaal (dat met name door Justus van Effen in zijn *Hollandsche Spectator* werd uit-

7 Hier is kennelijk sprake van voortschrijdend inzicht bij Mijnhardt, die vrijwel dezelfde bewoordingen ('een acceptabel alternatief voor politieke participatie', een kernzin uit zijn betoog die hij ontleent aan Phillipson, 'The Scottish Enlightenment', 32) eerst alleen voor Schotland laat gelden, om die ten slotte zonder meer op de Republiek te projecteren. Na (in 1983) te hebben aangegeven hoe volgens Phillipson deelname aan de activiteiten van de Schotse genootschappen 'een substituut vormde voor politieke activiteit', vervolgt Mijnhardt dat 'de zaken voor de Republiek waarschijnlijk precies andersom lagen': 'Hier schiepen de genootschappen van de tweede en derde generatie een kader waarin een pre-politiek burgerlijk zelfbewustzijn tot ontwikkeling kon komen bij groepen die in geen eeuwen meer deel aan de regeringspraktijk hadden gehad' (*De negentiende eeuw*, 7 (1983) 100 noot 69). Ook in zijn dissertatie uit 1987 ligt de situatie ten aanzien van dit voor Schotland 'acceptabel[e] alternatief voor politieke participatie' in de Republiek waarschijnlijk nog andersom (*Tot heil van 't menschdom*, 115). Maar in *Blauwdrukken* (176) wordt het Schotse model ook op de Republiek van toepassing verklaard, waarna Phillipsons frase ook in *Over de moderniteit* (30) ondubbelzinnig (en ditmaal zonder verwijzing naar Schotland) op de Republiek wordt geprojecteerd. Deze interpretatieve omslag wordt nergens toegelicht. Daardoor blijft volstrekt onduidelijk waarom de aanwezigheid van dit kennelijk zo 'acceptabele alternatief voor politieke participatie' er de patriotten in de jaren 1780 toch allerminst van heeft weerhouden - om het zacht uit te drukken - met kracht en animo te streven naar politieke inspraak en medezeggenschap. Bij het traceren van dergelijke interpretatieverschuivingen wreekt zich de zeer gebrekkige verantwoording van *Blauwdrukken*, die de wetenschappelijk geïnteresseerde lezer tot een spoorzoeker maakt en die, zoals Rudolf Dekker heeft opgemerkt (zie noot 3) dit boek in feite 'buiten de wetenschappelijke discussie' plaatst.

8 Gordon, *Citizens without sovereignty. Equality and sociability in French thought, 1670-1789*.

9 Gordon, *Citizens without sovereignty*, 137.

10 Velema, 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw'. Zie voor deze politisering van *politesse* en voor de politieke dimensie van de Nederlandse spectatoren ook Alwin Hietbrink, 'De deugden van een vrije republiek. Opvattingen over beschaafdheid in de achttiende-eeuwse republiek', 205-210.

gedragen) een belangrijke steun in de rug voor de *civil society* die vooral vanaf 1750 tot ontwikkeling kwam: het conglomeraat van genootschappen, gezelschappen en opinievormende publicaties dat de openbare ruimte opnieuw vormgaf. Wat die nationale communicatiegemeenschap betreft denk ik dat ik aardig op één lijn sta met de IJkpuntauteurs. Misschien doelt Ankersmit hierop als hij ons meningsverschil wat relativeert, al zouden zij die *civil society* dan explicieter in termen van de *politics of culture* moeten opvatten en in hun verklaringsmodel meer recht moeten doen aan nationaal sentiment als drijvende kracht en verbindend element van het verlichte hervormingsstreven.[11]

De hoofdthese van hun boek komt erop neer dat die morele burgers een verlichte hervormingsagenda hebben opgesteld - de blauwdrukken - om de vervalsspiraal te keren waarin de Republiek verzeild was geraakt. Dit geleidelijke hervormingsscenario of proces van een zelfwerkende Verlichting - mijn woorden - werd echter in hun voorstelling op rauwe wijze verstoord door de politisering van de patriotten in de jaren 1780-1787[12] en door de revolutie van de Bataven in 1795. Ze typeren de invoering van de eenheidsstaat in 1798 zelfs als een 'funeste beoordelingsfout die het toch al moeizame hervormingsproces de nekslag heeft toegebracht'.[13]

De oude wijsheid dat je geen omelet kunt maken zonder eieren te breken, blijkt aan Kloek en Mijnhardt niet besteed. Ze hebben nauwelijks oog voor de hectiek van de Bataafse Revolutie, voor het in 1798 al twee jaar durende onvermogen van de Bataven zichzelf een constitutie te bezorgen, voor de Franse druk eindelijk eens orde op zaken te stellen, of voor het effect van de dramatische nederlaag van de vloot bij Kamperduin in oktober 1797. Je hoeft echt geen fan te zijn van de radicale unitarissen die in januari 1798 door een staatsgreep aan de macht kwamen - op z'n Nederlands overigens: zonder bloedvergieten - om toch enig begrip te kunnen opbrengen voor hun actie. Meer gematigde Bataven konden dat - gezien de constitutionele impasse waarin het land verkeerde - vaak wel degelijk. In een langer tijdsperspectief markeert hun actie de belangrijkste doorbraak in het Nederlandse staatsvormingsproces sinds de Opstand, een historisch moment. Een echt ijkpunt zou je haast zeggen.

11 Dat toen ook de literaire genootschappelijkheid op allerlei manieren van politiek doortrokken raakte, laat Marleen de Vries zien in haar dissertatie *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland, 1750-1800*. Hier treden we een heel andere wereld binnen dan het harmonische burgerlijke universum van Kloek en Mijnhardt. Terwijl zij het fenomeen van de georganiseerde sociabiliteit vrijwel kritiekloos tegemoet treden, dachten - ook zeer verlichte - tijdgenoten hier soms heel wat genuanceerder over.

12 De orangistishe *philosophe* Elie Luzac haalde na de patriottentijd fel uit naar de hele genootschappelijke praatcultuur. Zie hiervoor 279-280.

13 *Blauwdrukken*, 570. De auteurs betogen voorts dat de tegenstelling aristocratie-volk uit Frankrijk geïmporteerd zou zijn, in de Bataafse Tijd met een even verrassende als plotselinge frequentie werd gebruikt en zelfs de 'kern van de Bataafse revolutionaire erfenis'(?) ging uitmaken (558). Zie evenwel voor het grote belang van de begrippen 'aristocraat' en 'aristocratie' juist in de zo autochtone patriottentijd, Klein, *Patriots republikanisme*, hoofdstuk VII.

Maar Mijnhardt en Kloek beperken zich tot het uitdelen van slechte rapportcijfers. Dat doen ze ook bij de tweede staatsgreep, die van 12 juni 1798. Zij verwijten de 'moderate' plegers van die coup dat ze niet de 'politieke moed' hadden om de constitutie in decentrale zin te wijzigen. Maar dat het hun niet aan politieke moed ontbrak, bewezen ze juist door het plegen van die staatsgreep zelf. En dat ze de staatsregeling niet terugdraaiden, laat vooral zien dat ze het eens waren met de essentie daarvan - de eenheidsstaat - al was de vormgeving dan wat radicaal en wel erg centralistisch uitgevallen. Hun bezwaar tegen de coupplegers van januari gold de manier waarop die zich als ordinaire baantjesjagers en zakkenvullers hadden ontpopt en vooral dat ze er niet in waren geslaagd hun staatsgreep 'nationaal' te maken.

De onwil van de auteurs om de politiek serieus in hun verhaal te betrekken, wreekt zich misschien nog het meest bij de Nationale Vergadering, Nederlands eerste, volgens algemeen (mannen)kiesrecht gekozen parlement, dat in dit boek - enkele korte passages daargelaten - schittert door afwezigheid. Deze omissie is te meer onbegrijpelijk omdat de Nationale Vergadering in veel opzichten het politieke vervolg was van de genootschappelijke debatcultuur en juist daarom in dit boek bijzondere aandacht zou hebben verdiend. Hier was de verbeelding inderdaad aan de macht. Er is over die Nationale Vergadering vroeger veel lelijks gezegd. Die kritiek kwam er vooral op neer dat de nieuwbakken Bataafse politici er te veel een praathuis van hadden gemaakt, een soort professorenparlement, en te weinig daadkracht hadden getoond. Misschien zit daar juist het probleem voor de IJkpuntauteurs. Het zou wel eens kunnen dat de geen-daden-maar-woorden genootschapstraditie van de Nederlandse Verlichting de Nationale Vergadering fataal is geworden. En wellicht dat Mijnhardt en Kloek er maar liever het zwijgen toe doen dan deze, in het licht van hun geïdealiseerde genootschapsperspectief onaangename, conclusie te trekken. Ze hoeven dan evenmin te signaleren dat heel wat volksvertegenwoordigers van 1796 juist voortkwamen uit het genootschaps- en tijdschriftencircuit van de Nederlandse Verlichting.

Zoals de auteurs zelf zeggen werd de verlichte hervormingsagenda op het gebied van onderwijs, armenzorg en gezondheidszorg - de blauwdrukken - bij de Bataafse Omwenteling getransformeerd in een beleidsagenda.[14] Maar het bleek nog niet zo eenvoudig die beleidsagenda ook werkelijk uit te voeren. In de debatten in de Nationale Vergadering manifesteerde zich een spanning tussen droom en daad. Beleid maken bleek heel wat praktische, waaronder financiële, bezwaren met zich mee te brengen. Daar werd de verlichte burger plotseling geconfronteerd met wat later de smalle marges van de politiek zou gaan heten. Je lost die spanning tussen droom en daad echter niet op door je dan maar te beperken tot de droom, de blauwdrukken. Het is dit fundamentele onbegrip voor politiek dat de these van *Blauwdrukken* naar mijn smaak zo eenzijdig en zo onwezenlijk maakt.

14 *Blauwdrukken*, 552.

De politiek voorbij

De politiek in strikte zin waarin, hoe je die ook definieert, toch de machtsfactor (en de strijd om de macht) op de een of andere wijze zal moeten worden verdisconteerd, wordt buiten de orde verklaard uit naam van een in essentie superieur ideaal van moreel burgerschap. Als dat 'radicaal modern' wordt genoemd (en voorzien van een toekomstperspectief dat reikt tot 1970)[15] betekent dat blijkbaar: de politiek voorbij.[16] Hiermee wordt de these van Kloek en Mijnhardt uiterst problematisch. Door alles wat naar politiek zweemt stelselmatig te discrediteren, komt zij neer op een fundamentele ontkenning van het politieke moment vanaf het eind van de jaren 1770 en vervolgens van de revolutionaire ervaring vanaf 1795. We spreken dan dus over de twintig jaar die onmiddellijk aan het IJkpunt 1800 voorafgaan en die tot de door de auteurs zelf vastgestelde bandbreedte daarvan behoren: naar eigen zeggen bestrijkt die immers de vijftien jaar voor en na 1800.[17]

Met deze gekunstelde scheiding van cultuur en politiek - waarbij hun verlichte hervormingsagenda wordt losgemaakt van de niet minder verlichte politieke discoursen van patriotten en Bataven, die nauwelijks ter sprake komen - kiezen de auteurs zonder dat met zoveel woorden te zeggen positie in een klassiek historiografisch leerstuk: dat van de relatie tussen Verlichting en Revolutie. Niet alleen ontkennen zij deze relatie volkomen, ze proberen bovendien een soort *counterfactual* alternatief te formuleren door te suggereren dat het zonder de tussenkomst van patriotten, Bataven en politiek gedruis überhaupt allemaal heel anders en vooral veel beter zou zijn gegaan met hun verlichte blauwdrukken. Of dat nu waar is of niet doet niet eens zoveel ter zake: het is allemaal erg *iffy*, onbewezen en natuurlijk ook niet bewijsbaar. Wel te bewijzen daarentegen is hun weigering de empirische werkelijkheid van patriotten en Bataven, inclusief hun intense politieke debatten, in hun interpretatie te integreren. Daarmee is die interpretatie op z'n best zeer eenzijdig, maar in feite onhoudbaar en in wezen zelfs onhistorisch.

Hun verlichte harmoniemodel werkt zolang het werkt, dat wil zeggen vooral tijdens de 'gulden Eeuw van rust en kalmte'[18] tussen 1750 en 1780. Het

15 *Blauwdrukhen*, 313, 586.

16 Mijnhardt en Kloek blijken hiermee nog geheel in de ban van dit verlichte sociabiliteitsdiscours, waarin 'the political was theoretically subsumed by the sociable' (Gordon, *Citizens without sovereignty*, 243). Elders, bijvoorbeeld voor Frankrijk, is al genoegzaam aangetoond hoe dit consensusideaal in de laatste decennia van de achttiende eeuw werd ingehaald, of althans sterk geproblematiseerd, door een praktijk van contestatie. Vooral de scherpzinnige analyses van Keith Michael Baker van het fenomeen 'opinion publique' hebben bijgedragen tot het accentueren van 'the paradox of an idea that imputed unity to a people but in reality unleashed protest and contestation' (Gordon, *Citizens without sovereignty*, 200 en noot 86). Dezelfde paradox laat zich aanwijzen voor de Republiek. Zie hiervoor 79, 108, 278-280.

17 *Blauwdrukken*, 23.

18 Aldus de auteur van *De beroerten in de Vereenigde Nederlanden, van den jaare 1300 tot op den tegenwoordigen tyd; geschetst ter waarschuwing van derzelver tegenwoordige burgers en leden van regeering*, IV (1787) 2.

komt in de problemen als de politieke context met het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog dramatisch verandert. Tegen de spanningen van de jaren 1780 blijkt het niet opgewassen. Consensus maakt dan een tijdlang plaats voor conflict. En dat conflictmodel domineert de Nederlandse verhoudingen tot circa 1800. Daarna is er weer sprake van depolitisering en gaat - maar dan zijn we een volle twintig jaar verder - een nieuw, nationaal harmoniemodel de verhoudingen beheersen. De auteurs leggen aldus een deken van consensus en conciliantie over een van de meest hectische, gepolitiseerde maar tegelijk politiekvernieuwende perioden uit de Nederlandse geschiedenis.

Als het gaat over de patriottentijd leggen Kloek en Mijnhardt er voortdurend de nadruk op dat de toen gehanteerde vormen van politiek (met name de zeer belangrijke rol van de politieke pers, hier gekwalificeerd als 'krantjes' en 'blaadjes') niet 'blijvend' zijn geweest. Daarmee waren zij naar hun oordeel kennelijk ook niet historisch relevant.[19] Dat is een merkwaardige opvatting van politiek die blijkbaar uitgaat van de premisse van een monolineaire evolutie, een gestaag opgaande gang naar de moderniteit. Ik ben bang dat politieke processen zich in de historische werkelijkheid wat minder rechtlijnig voltrekken. Het gaat bij politiek om moment en om momentum, om een conjunctuur van politisering en depolitisering en om een opeenvolging van politieke systemen waarbij inderdaad bepaalde vormen van politiek kunnen opbloeien die ook weer, en soms zelfs voorgoed, kunnen verdwijnen. Bepaalde vormen van politiek hoeven niet blijvend te zijn om toch zeer blijvende gevolgen te kunnen hebben. Door de revolutie van patriotten en Bataven is het *ancien régime* van de Republiek eerst ondermijnd en vervolgens afgebroken, en zijn daarna de fundamenten van een nieuwe politieke orde gevestigd, met als kenmerken de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger (1795), een door algemeen mannenkiesrecht gekozen volks-

19 *Blauwdrukken*, 86-87. Kloek en Mijnhardt introduceren hier het criterium dat een publieke opinie 'permanent gepolitiseerd' moet zijn om die naam te verdienen (zie ook blz. 20). Zij sluiten hiermee nauw aan bij het onderzoek (verricht in het kader van het IJkpunt 1800) van de neerlandicus G.J. Johannes naar het tijdschrift als medium en naar de markt voor tijdschriften in Nederland, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland, 1770-1830*. In deze studie probeert Johannes stelselmatig het belang van politieke tijdschriften, met name in de jaren 1780, te bagatelliseren (zie met name blz. 14-15 en hoofdstuk X). 'Blijvend', 'permanent', 'definitief', 'continu' zijn sleutelwoorden in zijn opvatting over de manier waarop een politieke pers, om die naam waard te zijn, zou moeten functioneren. Wie zoekt naar een '*permanent* gepolitiseerde publieke opinie' (*Blauwdrukken*, 87, mijn cursivering) vindt het feit dat de patriotse bladen bij de Oranjerestauratie van 1787 (uiteraard) weer verdwenen, blijkbaar voldoende om de hele patriotse (en anti-patriotse) perscultuur te discrediteren. Het probleem is dat Johannes, in deze gevolgd door Kloek en Mijnhardt, vrijwel uitsluitend oog heeft voor tijdschrifttechnische ontwikkelingen en met name zijn stelling wil onderbouwen dat de 'schaal van Nederland' geen gespecialiseerde tijdschriften (waaronder politieke) toelaat. Deze blikvernauwing leidt tot ingenieus argumenteren, suggestief citeren en het volledig voorbijgaan aan de jarenlange politieke cultuur van contestatie. Daarin vervulden bladen als *De Post van den Neder-Rhijn* en *De Politieke Kruyer* een zeer belangrijke (ook door tijdgenoten nadrukkelijk erkende) functie.

vertegenwoordiging (1796), de scheiding van Kerk en Staat (1796) en *last but not least* een grondwet die de eenheidsstaat vestigde (1798), zoals gezegd de belangrijkste doorbraak in het Nederlandse staatsvormingsproces sinds de Opstand. In mijn bijdrage aan het afsluitende IJkpuntdeel *Rekenschap* heb ik willen laten zien hoe deze majeure politieke ontwikkelingen juist nauw samenhangen met, en in het verlengde liggen van, de creatie van een verlichte *civil society* in de jaren 1750-1780.[20]

Wanneer de politieke ontwikkeling wordt opgevat als een opeenvolging van politieke systemen - die ten opzichte van elkaar scherp discontinu kunnen zijn en stuk voor stuk specifieke kenmerken hebben - is het ook niet nodig om, zoals Mijnhardt en Kloek doen, de activiteiten van patriotten en Bataven als 'generale repetities' voor een moderne politieke cultuur te kwalificeren.[21] Deze weinig verhelderende metafoor impliceert dat er zoiets zou zijn als een ideaaltypische moderne politieke cultuur die nu blijkbaar een try-out krijgt, maar waarvan de echte première nog moet komen. Deze visie doet om te beginnen al geen recht aan het eigen karakter van de laat-achttiende-eeuwse ontwikkelingen. Daarbij verdient ook de onderlinge relatie tussen patriottentijd en Bataafse Tijd bijzondere aandacht.[22] Daarnaast is er de doorwerking en het blijvend effect (tot de dag van vandaag) van de belangrijke hervormingen uit de Bataafs-Franse Tijd, hierboven opgesomd. Maar bovendien vormden de politieke ervaringen en experimenten uit de patriottentijd en de Bataafse Tijd in de daaropvolgende decennia een sterk negatief referentiepunt: een les hoe het juist niet zou moeten. Hoe paradoxaal dat misschien ook klinkt, verbindt deze les de latere tijd toch sterk met de patriots-Bataafse jaren. Vrijwel meteen na het staatsvormende hoogtepunt van 1798 gingen zeer velen zich afzetten tegen de nu als maatschappelijk ontwrichtend ervaren effecten van de politisering van de afgelopen jaren, en die van de patriottentijd daarvoor. Dit klimaat van depolitisering duurde ook na de vrijwording van 1813 voort, al ging men toen wel - in vrijheid - op zoek naar een nieuw, postrevolutionair en postverlicht compromis op allerlei terreinen, waaronder cultuur en politiek: een *juste milieu*.

Juist die dubbele verwerking van de patriots-Bataafse erfenis - tegelijk

20 'Nederland: een historisch fenomeen', hiervoor, m.n. 53-56. Zie voor deze samenhang van culturele en politieke ontwikkelingen in meer detail de hiervoor opgenomen artikelen 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel' en 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie'.

21 *Blauwdrukken*, 579.

22 Hierbij valt niet alleen te denken aan de invloed, zowel positief als negatief, van het Franse voorbeeld na 1789, van de Franse aanwezigheid na 1795 en aan de - door Kloek en Mijnhardt sterk overschatte - rol van de in 1795 uit Frankrijk teruggekeerde patriotse emigranten. Minstens zo belangrijk waren de lessen die met name de in Nederland gebleven patriotten trokken uit het patriottisme (inclusief hun eigen activisme) van de jaren 1780. Zie 'De verbeelding en de macht', hiervoor 255-263. Ik interpreteer hier Van Hamelsvelds voor de latere beeldvorming zeer invloedrijke *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* (1791) als een nadrukkelijk tijdgebonden verbindingsschakel tussen het patriotse en Bataafse politiek-culturele vertoog.

aanvaarden en verwerpen - maakt de periode 1780-1800 mijns inziens onmiskenbaar tot de beginfase, zowel constitutief moment als integrerend deel, van de politieke moderniteit in Nederland. Als Kloek en Mijnhardt zoeken naar alternatieve beginpunten komen zij uit bij Da Costa en Le Sage ten Broek. Kenmerkend voor hun optreden is echter veeleer dat zij een volgende fase aankondigen die zich juist afzet tegen het compromisdenken en het *juste milieu* van de Restauratie, waarin de verlichte blauwdrukken overigens integraal waren opgenomen.[23] Opvallend is voorts hoe weinig waardering Kloek en Mijnhardt kunnen opbrengen voor koning Willem I, de prins die patriots geworden was en wiens werktafel haast doorboog onder de verlichte blauwdrukken. In hun ogen kan Willem I geen goed doen. Van zijn 'vooropleiding' tot verlicht absoluut vorst in het ministaatje Fulda zouden hem 'vooral de charmes van het dynastiek koningschap' zijn bijgebleven. In één adem wordt hem daarop verweten dat hij geen oog had voor de 'reformistische traditie van onder af' uit de laat-achttiende-eeuwse Republiek en dat hij de Bataafse hervormingsagenda niet en bloc van bovenaf, als verlicht despoot, heeft afgekondigd.[24] Vervolgens zien zij in de jaren twintig het 'grote debat' beginnen over 'moderne parlementair-constitutionele verhoudingen dat uiteindelijk zou leiden tot de liberale grondwet van 1848'.[25] Hier wrijft de politiek geïnteresseerde lezer zich de ogen uit: zo groot was dat debat om te beginnen niet, maar het contrast in waardering met de vrijwel genegeerde constitutionele debatten van patriotten en Bataven wordt nu wel erg pijnlijk.

Historiografische implicaties

Wat heeft dit alles voor historiografische implicaties? Wat de Nederlandse geschiedschrijving van de achttiende eeuw betreft is mijn antwoord tweeledig en ambivalent. Het is natuurlijk prachtig dat we nu een mooie (en bovendien zeer leesbare) synthese van de Nederlandse Verlichting hebben, die in veel opzichten de neerslag is van 25 jaar creatief Nederlands verlichtingsonderzoek, niet in de laatste plaats afkomstig van de beide auteurs zelf. Maar als we kijken naar hun these, en vooral naar hun anti-politieke interpretatie van de decennia 1780-1800, kan ik die alleen maar zien als een stap terug. Sterker nog: ik geloof dat de patriotten en Bataven - soms dezelfde personen die in dit boek gelauwerd worden als exponenten van een verlichte genootschappelijkheid - zelden zo uit de hoogte zijn behandeld als juist hier. Wat begint als een meeslepend panorama van de Nederlandse Verlichting ontaardt daarmee in een bizarre exercitie in historisch negationisme: een poging de patriotten en Bataven - die het historisch toch al niet makkelijk hebben gehad - weg te schrijven uit de Nederlandse geschiedenis.

23 *Blauwdrukken*, 579.
24 *Blauwdrukken*, 578-579.
25 *Blauwdrukken*, 579-580.

Ook in internationaal perspectief is er naar mijn smaak sprake van een stap terug. De auteurs hebben weliswaar voortdurend geprobeerd hun interpretatie van de Nederlandse Verlichting te situeren in een Europese context, zoals de opdracht luidde. Die internationale vergelijking wordt goed volgehouden en steeds in het betoog geïntegreerd. Des te merkwaardiger is het dan dat dit niet heeft geleid tot een adequate verwerking van de dominante historiografische tendens van de afgelopen decennia om de tweede helft van de achttiende eeuw te interpreteren in termen van een nauwe samenhang tussen politiek en cultuur, waarbij de *politics of culture* en de *culture of politics* soms haast naadloos in elkaar overgaan. In de ons omringende landen, of het nu Engeland, Frankrijk of Duitsland is, heeft die benadering fraaie resultaten opgeleverd. Deze ineenvlechting van politiek en cultuur heeft ook belangrijk bijgedragen aan de 'oplossing', of althans scherpere formulering, van het klassieke probleem van de relatie tussen Verlichting en Revolutie. Maar in plaats van de Nederlandse cultuur in die internationale historiografische context te situeren, wordt ze daaruit in dit boek, paradoxaal genoeg, juist losgemaakt.

De aanvankelijk zo aantrekkelijk ogende titel *Blauwdrukken* krijgt bij nadere reflectie soms een omineuze en zelfs ietwat sinistere bijklank. Kloek en Mijnhardt noemen de empirische werkelijkheid graag een 'weerbarstige werkelijkheid' die zich maar lastig laat 'boetseren'.[26] Een hinderlijke sta-in-de-weg lijkt het wel voor hun *Blauwdrukken*, die soms zelf - als historische studie - een wat utopisch karakter hebben. Het 'volstrekt monolithische' 'moreel-burgerlijk universum' dat zij proclameren[27] laat geen ruimte voor alternatieve opvattingen. Het voegt zich daarmee naar de anti-politieke en zelfs totalitaire trekken van de utopie sinds Plato. De auteurs hinken dan ook op twee gedachten als zijzelf de nationaal-opvoedende toneelpolitiek uit de Bataafse Tijd - die logisch voortvloeit uit die utopische dimensie - kwalificeren als 'megalomaan' en 'totalitair'.[28] Dezelfde typering zou dan op veel grotere schaal op hun 'inspirerende beschavingsboodschap'[29] als zodanig van toepassing moeten zijn.

Hun model van de Nederlandse Verlichting is met andere woorden sterk gehomogeniseerd, geharmoniseerd en soms ook gesteriliseerd. In dit verband moest ik terugdenken aan de boutade van André Hanou uit 1989 over het nieuwe beeld van de Nederlandse Verlichting dat toen sinds een jaar of tien in zwang was gekomen. Hanou begon met het schetsen van de Verlichting zoals hij die bij voorkeur waarnam, in termen van een architectonische metafoor: een gebouw zonder al te veel eenheid met een klassiek front, maniëristische en barokke torentjes, slaapvertrekken in sentimentele stijl, een *gothic* keuken, een piëtistisch studeervertrek, een atheïstische biljartka-

26 Bijvoorbeeld *Blauwdrukken*, 583.
27 *Blauwdrukken*, 579.
28 *Blauwdrukken*, 504.
29 *Blauwdrukken*, 232.

mer, een deïstische bibliotheek, alles omzoomd door een tuin in Engelse landschapsstijl. Daartegenover plaatste hij de 'blauwdruk van dit verlichte gebouw' die sommige historici en neerlandici (onder wie Mijnhardt) ons voorhielden: een 'ons heden ten dage nog steeds zeer bekend voorkomende, protestants-christelijke doorzonwoning, met misschien daarachter nog een kleine deïstische garage'. Hanou concludeerde dat het hier in feite ging om het terugprojecteren van wat de negentiende eeuw in de achttiende aanstond, om letterlijk: 'victoriaanse blauwdrukken'. Ik laat in het midden of Mijnhardt en Kloek die kritische kwalificatie uit 1989 eerst freudiaans verdrongen hebben om deze thans triomfantelijk gesublimeerd in hun titel te laten terugkeren. Ik herhaal alleen de verzuchting die Hanou hier nog aan toevoegt: 'laten we van onze Verlichting niet op voorhand een christelijk rusthuis maken, in die anti-revolutionaire geest'.[30]

De morele burger van Kloek en Mijnhardt blijkt met dit al een *one-dimensional man* die alleen kan bestaan bij de gratie van een Grote Verdwijntruc, bedoeld om het waardepatroon en de *grands projets* van de Nederlandse Verlichting ongeschonden over de hectiek van de revolutietijd heen te tillen naar de negentiende eeuw en om dat burgerideaal vervolgens als verlichte, zelfwerkende kracht te laten doorgaan tot 1970 toe. Hanous suggestie volgend betekent dat in zekere zin misschien ook het terugprojecteren van negentiende-eeuwse waarden in een achttiende-eeuwse wereld. Het is goed om nog even stil te staan bij de implicaties van deze historische verdwijntruc voor ons beeld van de negentiende en twintigste eeuw. Het burgerschap wordt hiermee ontdaan van zijn politieke dimensie, juist in een periode - de tweede helft van de achttiende eeuw - waarin die burger zichzelf zowel moreel als politiek, in nauwe onderlinge samenhang, opnieuw definieert. De negentiende eeuw is vervolgens door Thorbecke - in zijn tijd de grootste kenner van de Bataafs-Franse periode - benoemd tot de 'staatsburgerlijke eeuw'.[31] Die staatsburgerlijke dimensie hebben de auteurs in hun afsluitende toekomstperspectief geheel over het hoofd gezien.

Kloek en Mijnhardt zetten zich krachtig af tegen wat zij de 'mythe van

30 Hanou, 'Enkele kanttekeningen bij de studie van de Verlichting'. Inmiddels heeft Hanou een aantal van zijn publicaties gebundeld onder de titel *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)*, waarmee hij - onderhuids polemiserend tegen dit overgehomogeniseerde verlichtingsbeeld - juist geen synthese pretendeert te geven maar aandacht vraagt voor een alternatieve, subversieve en vaak zeer vrolijke Nederlandse Verlichting, waarin een streven naar vrijheid het belangrijkste verbindende element is. Jacob Campo Weyermans kritiek op het belerende simpelmansproza van Van Effen en de zijnen (38-39) laat zich daarmee tevens lezen als Hanous kritiek op de thans dominante, en in *Blauwdrukken* gecanoniseerde, interpretatie van de Nederlandse Verlichting. Intussen zou het uitgebreide corpus teksten van Hanous vrolijke Verlichting ook van belang kunnen blijken voor het traceren van de (eventuele) verdere doorwerking van de vroege, radicale Verlichting uit de laat-zeventiende-eeuwse Republiek, die thans sterk in de belangstelling staat.

31 Zoals Wyger Velema in zijn kritische commentaar op de lezing van Mijnhardt op het KNHG-congres van 1996 terecht in herinnering riep. Thorbecke, 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap', *Historische schetsen, 84*.

een onveranderlijk burgerlijk Nederland' noemen, die tot vandaag de Nederlandse geschiedenis zou kleuren.[32] Als zij daarmee bedoelen dat de Nederlandse burger in de achttiende eeuw een ingrijpende gedaanteverwisseling doormaakte ten opzichte van zijn stoere voorvader uit de Gouden Eeuw, heb ik daar geen moeite mee. Maar als zij die transformatie vervolgens reduceren tot deze morele dimensie, kan ik alleen maar concluderen dat zij een oude mythe inruilen voor een nieuwe - die van de morele burger - van eigen makelij en met een aangepaste looptijd, van 1770 tot 1970.[33]

In plaats van continuïteit en harmonie te proclameren in een jarenlang juist diepverdeelde wereld - een echt breukvlak kortom - zou een adequate historische interpretatie van de periode 1780-1800 zich moeten afvragen hoe de verlichte blauwdrukken - maar dan inclusief het politieke discours over de inrichting van (en de verhouding tussen) staat en samenleving dat toen centraal stond - de confrontatie met de inderdaad weerbarstige werkelijkheid aangingen en wat die interactie betekende in termen van *contestatory politics*. Daarbij ging het niet alleen om het utopische gehalte van die blauwdrukken, maar meteen ook om hun maakbaarheid, om maakbaarheid überhaupt en daarmee om typisch politieke vragen, waaronder de vraag wat politiek eigenlijk is. Juist die botsing van verlichte idealen met een revolutionaire realiteit markeert overal in de westerse wereld - maar tegelijk ook overal op een nationaal verschillende want historisch bepaalde manier - de omslag naar de moderniteit. Die botsing leidde ook tot wat Michael Stürmer de 'scherven van het geluk' heeft genoemd,[34] de teloorgang van de onschuld van de Verlichting. Hoezeer de negentiende-eeuwer ook geprobeerd heeft dat geluk weer te lijmen, de breuklijnen bleven altijd zichtbaar en waren vaak nog scherp voelbaar.

Het is nogal naïef te denken dat Nederland, bij wijze van uitzondering, het goede verlichte doel alleen met heilige middelen zou hebben kunnen bereiken, zoals Kloek en Mijnhardt schijnen te impliceren. In de patriottentijd kwam het rondom die verlichte hervormingsagenda, waarin toen zoals gezegd het politieke discours zelf centraal stond, tot felle politisering en heftige contestatie. En ook toen in 1795 de verbeelding aan de macht was gekomen - en de orangistische maar daarom niet per definitie anti-verlichte tegenpartij een tijdlang monddood werd gemaakt - ging de contestatoire politiek op die nieuwe voet en na enige tijd zelfs parlementair geïnstitutionaliseerd verder, ditmaal als strijd tussen Bataven onderling. Inzet van dat conflict was deels de vertaling van het verlichte program van de Rechten van de Mens en Burger naar een maatschappelijke en politieke realiteit. Daarbij roerden groepen en gezindten die tot dusver hooguit tweederangsburgers waren geweest zich een tijdlang heftig. Dat dit debat zich voltrok in een context van permanente oorlog en sterk verslechterende economische omstandigheden maakte het er allemaal niet eenvoudiger op.

32 *Blauwdrukken*, 555.
33 Vgl. *Blauwdrukken*, 586.
34 Stürmer, *Scherben des Glücks. Klassizismus und Revolution*.

Eenvoud is wel een kenmerk van de door Kloek en Mijnhardt uitgevonden morele burger. Zij versimpelen de complexiteit en de verwarring van de laatste decennia van de achttiende eeuw tot een aantrekkelijk en overzichtelijk patroon, waarin een verlicht harmoniemodel overheerst en de jarenlange worsteling van de Nederlandse burger met fundamentele politieke vragen wordt afgedaan als een historische vergissing: 'Van de Bataafse Tijd blijft in het hier geschetste perspectief alleen de succesvolle ontplooiing van het morele burgerschapsideaal over.'[35] Voor mij is die morele burger een product van genetische manipulatie uit hun cultuurhistorische laboratorium. De morele burger is - laten we het beest maar bij de naam noemen - een eunuch: ontmand als politiek dier en onvruchtbaar als historiografisch concept.

35 *Blauwdrukken*, 580.

Groot-Nederland

Het Grote Nederland van Willem I. Een schone slaapster die niet wakker wilde worden

In 1833 publiceerde Leopold von Ranke in het *Historisch-Politische Zeitschrift* zijn beroemde essay *Die grossen Mächte*. We halen dat stuk bijna routineus aan als we Ranke ten tonele willen voeren als de profeet van het *Primat der Aussenpolitik*. Die term is trouwens niet van hemzelf afkomstig maar, naar het schijnt, van Dilthey. Met dat *Primat der Aussenpolitik* bedoelen we dan te zeggen dat de ontwikkeling van het moderne Europa in hoge mate is bepaald door - en kan worden geïllustreerd aan - de interactie vin de grote mogendheden. Deze waren voortdurend in conflict maar hielden elkaar toch ook weer in evenwicht. Zodoende waren zij onderling verbonden in een hoger soort 'Europese' belangengemeenschap. Aldus redenerend wordt Ranke nog wel eens geassocieerd met een vrij steriel soort diplomatieke geschiedenis. Daarmee doen we hem echter onrecht. Zijn bedoelingen waren anders en zijn ideeën gingen ook dieper, zoals juist de essays die hij schreef onder de indruk van het revolutiejaar 1830 bewijzen.[1] De dramatiek van deze Europese revolutiecrisis wond hem heftig op. Hij ervoer haar als een confrontatie van actualiteit en geschiedenis: één van die momenten waarop de loop der geschiedenis een tot dan toe onvoorspelbare wending neemt. In zekere zin zit het venijn van *Die grossen Mächte* in de staart. Daar verklaart Ranke namelijk dat het 'geheim van de wereldgeschiedenis' schuilt in de ontwikkeling van de afzonderlijke staten en hun nationaliteit.

De door hem geschetste evolutie van het statensysteem vormde het kader, en de grote breukfasen daarin waren de beslissende momenten voor die zich ontwikkelende nationaliteit, of beter: nationaliteiten in het meervoud. Essentieel in Rankes paradigma is de dialectiek tussen staten*systeem* en afzonderlijke naties.[2] Vanuit dit klassiek-rankeaanse perspectief zou ik de positie van het Verenigd Koninkrijk van Willem I nader willen bekijken.

In *Die grossen Mächte* speelt Nederland - de Nederlandse Republiek - niet meer dan een bijrol. Dat is begrijpelijk want Rankes verhaal gaat inderdaad over grote mogendheden, niet over drop-outs. En als hij schrijft over het Europese antwoord op Lodewijk XIV's uitdaging van het Europese evenwicht dan speelde de Republiek daarin weliswaar een eervolle rol, maar tegelijk werd haar neergang juist versneld doordat zij zich in die strijd uit-

1 Vgl. Krieger, *Ranke: the meaning of history* (Chicago, 1977), hoofdstuk VII.
2 Vgl. Schulin, 'Universalgeschichte und Nationalgeschichte bei Leopold von Ranke' en Mommsen, 'Ranke and the neo-rankean school in imperial Germany'.

putte. Met de bekende typering van de Republiek door Frederik de Grote als ‘une barque attachée au vaisseau de l'Angleterre’ weet Ranke die niet-meergrote positie afdoende duidelijk te maken. Wel was het natuurlijk zo dat Nederland in de achttiende eeuw nog lang profiteerde van het evenwicht dat mede dankzij zijn eigen financiële inspanningen was gecreëerd. En hoezeer het land in de achttiende eeuw ook gebukt ging onder rentelasten, in feite waren die misschien wel het gevolg van een heel zinnige investering in de Europese machtsbalans.

Dit betekende overigens niet dat iedereen in Nederland ook vrede had met een bijrol op het Europese toneel. Na het midden van de achttiende eeuw ontspon zich een debat over dat verval. Daarbij werden de morele, economische en constitutionele degeneratie als het ware zichtbaar gemaakt met behulp van de dalende rang van Nederland. Het debat over de middelen en mogelijkheden om dit verval te keren strekte zich uit tussen de jaren 1760 en Thorbeckes constitutionele revolutie van 1848. In dit vervalsdiscours speelden ‘nationaliteit’ en de mogelijkheden (vaak onmogelijkheden) geboden door het internationale systeem voortdurend door elkaar heen. Allerlei bekende problemen en discussies over Nederland in de achttiende en negentiende eeuw passen binnen dit discours. Het debat over de economische achteruitgang in de achttiende eeuw en dat over de staat van de economie in de negentiende, opvattingen (verkeerde doorgaans) over de pruikentijd, de verfransing en het volgens sommigen ontbreken van een Nederlandse Verlichting, de betekenis van de Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw van patriotten en Bataven, en dan natuurlijk de implicaties van dat *Fremdkörper* in de vaderlandse geschiedenis, het Verenigd Koninkrijk van Willem I, zowel in zijn feitelijk functioneren als in zijn spectaculair uiteenspatten tijdens de septemberdagen van 1830 in Brussel. Het debat wordt dan vervolgd met de cultuurkritiek annex politieke opwekkingsbeweging van *De Gids* van Potgieter en Bakhuizen om ten slotte triomfantelijk te worden afgesloten door Thorbecke. Diens constitutionele revolutie van 1848 is inderdaad het kunststuk waarvoor ze doorgaans wordt gehouden. Dit vervalsdiscours was overigens bepaald geen simpel twistgesprek tussen optimisten en pessimisten, doemdenkers en utopisten. Degenen die we op het eerste gezicht voor declinisten houden, blijken soms overtuigde revivalisten te zijn. Zo zijn zowel het idee van de pruikentijd als later de slappe antiheld Jan Salie met de beste bedoelingen gecreëerd: niet om de hopeloosheid van het vaderland te laten zien, maar juist om het tot nieuwe grootheid te prikkelen.

Dit vervalsdiscours speelt zich af in Kosellecks *Sattelzeit:* het tijdvak van immense veranderingen van het midden van de achttiende tot het midden van de negentiende eeuw. Willem I - geboren in 1772 en overleden in 1843 - is bij uitstek een kind van die *Sattelzeit* geweest. Juist in deze periode komt de typisch rankeaanse wisselwerking tussen Europees statensysteem en Nederlandse nationaliteit sterk naar voren. Het vervalsdiscours kan men zelfs zien als de rode draad die door de Nederlandse *Sattelzeit* heen loopt, en die zowel betrekking heeft op de internationale positie van Nederland als op zijn nationaliteit.

De prins die patriots werd

De puberteit van Willem I viel samen met Nederlands politieke puberteit van Nederland gedurende de patriottentijd. Als er toen iets duidelijk werd, was het wel dat de Republiek nog heel wat dieper was gezonken dan velen al gevreesd hadden. Toch heeft die patriotse ambitie van nationaal herstel een onuitwisbaar stempel gedrukt op de toen levende generatie en zeker op het jongere geslacht, waartoe ook Willem I behoorde. Die 'vaderlandse' inspiratie was trouwens niet exclusief patriots, althans niet van origine. Het was veeleer zo dat de patriotten dergelijke sentimenten, die in feite bovenpolitiek waren, behendig hadden geannexeerd.

Degenen die een machtspolitieke revival van Nederland voorstonden, kwamen soms met de suggestie dat het dan verstandig zou zijn te denken aan een vergroting van het grondgebied, met name in de richting van de Zuidelijke Nederlanden.[3] Dit gebied vervulde in strategisch opzicht al heel lang een dienende functie voor de Republiek en werd door haar bovendien consequent economisch klein gehouden. Typerend genoeg stimuleerde het machtsverval van de Republiek het denken over een andersoortige relatie met het Zuiden. Daarbij hadden de agressieve neigingen van keizer Jozef II, de Habsburgse soeverein van de Zuidelijke Nederlanden, in de jaren 1780 een katalyserende functie. Diens dreiging aan de landzijde gaf bovendien een krachtige impuls aan de burgerwapening in de Republiek: de verrassende explosie van 'militarisme' vanuit de klassiek-republikeinse gedachte dat een burger die zijn naam waard is ook bereid moet zijn huis en haard, stad en land met de wapenen te verdedigen. Het effect van deze burgerwapening, hoewel gestimuleerd door internationale spanningen, was vooral voelbaar in het binnenland, in het aankweken van burgerzin en nationaliteitsgevoel. De 'soldaatje spelende' patriotten waren verstandig genoeg om zich niet te weer te stellen tegen het beroepsleger waarmee de Pruisische koning in 1787 de gekrenkte eer van zijn zuster - de moeder van Willem I - kwam wreken. Het jaar 1787 bewees intussen wel hoe afhankelijk de Republiek was geworden van de machtsconstellatie van de grote mogendheden: het stadhouderlijk regime kon alleen overeind blijven omdat het gestut werd door Engeland en Pruisen. In 1795 gebeurde het omgekeerde: toen kwamen de patriotten voor de tweede maal aan de macht, in het kielzog van de Franse militaire invasie.

Rond 1800 werd de breuk met het grootse verleden van de Gouden Eeuw als onherroepelijk ervaren. Men bleef echter wel nadenken over de toekomst van Nederland in een sterk veranderend Europa. Een gedachte die steeds weer terugkeert is de territoriale versterking van de oude Republiek. Daarbij gaan de wensen zowel in oostelijke richting als in de richting van de Zuidelijke Nederlanden. Wat het breukjaar 1800 bovendien bracht - en ook dat is met het oog op de toekomst relevant - was een vergaande depolitisering en een verzoening tussen Bataven en orangisten. De enige die, afgezien van een

3 Zie bijvoorbeeld het patriotse hervormingshandboek *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen*, I, 247.

handjevol diehards, buiten deze nationale verzoening bleef, was eigenlijk Oranje zelf. Die verkeerde nog altijd in buitenlandse ballingschap en vervreemdde daar steeds meer van Nederland.

Deze 'nationalisering' van de revolutie na 1800 laat al zien dat 1813 als cesuur niet verabsoluteerd mag worden. Maar het blijft natuurlijk een belangrijk jaartal. Nederland kreeg immers na drie jaren van inlijving zijn zelfstandigheid weer terug en - letterlijk als kroon op het nationaliseringsproces - ook de Oranjedynastie. Naar het heette, vlijde Willem I zich in 1813 in het bed van Napoleon en was hij bovendien 'patriots geworden'. Het eerste wil zoveel zeggen dat Willem I een kant-en-klare bestuursorganisatie, inclusief ambtenaren en bureauladen vol beleidsplannen, uit de Franse boedel overnam. Het tweede mag men zo uitleggen dat Willem I op zijn geheel eigen wijze allerlei lijnen doortrok die al sinds de patriottentijd zichtbaar waren, maar die sinds 1800 onmiskenbaar waren genationaliseerd. Het 'nationale' gedachtegoed zelf was trouwens nooit een patriots monopolie geweest. Onder meer blies hij het patriotse streven naar machtsherstel nieuw leven in.

De wijze waarop Willem I aan dat machtsdenken uitdrukking gaf, was het streven naar een zo groot mogelijk grondgebied, in de eerste plaats door vereniging met de verweesde Zuidelijke Nederlanden. Deze gedachte was, zoals gezegd, al veel vaker naar voren gebracht in de afgelopen decennia. Hij maakte handig gebruik van de onkunde die er soms bij de grote mogendheden bestond over de herkomst en de mogelijke toekomst van allerlei gebiedend.[4] Met wat meer geluk zou hij misschien ook het Rijnland er nog wel bij gekregen hebben. En juist degenen die nu in het Noorden gezag hadden dankzij hun verzet tegen de Fransen - figuren als de orangist Van Hogendorp en de patriot Falck - ondersteunden zijn neo-Bourgondische ambities krachtig. Zo werden potentiële tegenstanders monddood gemaakt. Voor Willem I persoonlijk had de constructie van een in menig opzicht 'nieuw' koninkrijk veel aantrekkelijks: het gaf hem de kans een nieuw begin te maken, los van allerlei historische tradities waarmee hijzelf onvermijdelijk ook besmet was.

Uiteraard was de constructie van het Verenigd Koninkrijk alleen mogelijk bij de gratie van de vier overwinnaars van Napoleon, en in het bijzonder bij die van Engeland, dat een speciale verantwoordelijkheid droeg in de Lage Landen, zijn invloedssfeer. Maar met inachtneming van dit gegeven heeft Willem I persoonlijk bij de vereniging een uiterst actieve rol gespeeld. Ook de vermeende 'opdracht' van Europa aan het verenigde Nederland - de *union intime et complète* - formuleerde hij in belangrijke mate zelf. De publieke acceptatie van het nieuwe koninkrijk, zowel in het Noorden als het Zuiden, werd ongetwijfeld bevorderd door deze opdrachtmythe. Vervolgens zorgden de gezamenlijke Noord- en Zuid-Nederlandse inspanningen bij het

4 Zie voor het internationaal functioneren van het Verenigd Koninkrijk Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*.

verslaan van Napoleon bij Waterloo in 1815 voor een gelukkig natievormend moment: het begin van een nieuwe Groot-Nederlandse collectieve herinnering.

Willem I's rol in Europa kwam er nu allereerst op neer zich te onttrekken aan de voogdij die de grote vier - althans enkele van hen - over hem meenden te mogen uitoefenen. Vooral toen Brussel een vrijplaats werd voor revolutionaire stokebranden die in Parijs niet terechtkonden, oefenden de mogendheden soms zware druk op hem uit om maatregelen te nemen. Zijn hardnekkige pogingen hieraan weerstand te bieden - met name door zich op Engeland te richten en aldus het continent op afstand te houden - droeg in de jaren 1816-1818 belangrijk bij tot het bepalen van de grenzen van de Europese samenwerking. De koppige zelfstandigheid van die jaren - die internationaal weliswaar wrevel wekte, maar toch niet zondet effect was - zou steeds het kenmerk van zijn politiek blijven, in voor- en tegenspoed.

In de jaren twintig, toen de samenwerking tussen de grote mogendheden losser en incidenteler werd, groeiden de mogelijkheden voor een eigen rol van Nederland in Europa. Maar die rol kon pas goed gestalte krijgen toen de grote binnenlandse problemen van de beginjaren enigermate onder controle waren. Vooral tegen het midden van de jaren twintig begon duidelijk te worden hoe Willem I zijn Verenigd Koninkrijk dacht te integreren en tegelijk op te stoten in de vaart der volken. Eerder met horten en stoten dan vanuit een vooropgezet plan kwam hij toen tot een samenhangende conceptie die tegelijk de welvaart van het Koninkrijk moest bevorderen en zijn macht vergroten. Deze politiek was gebaseerd op het koppelen van de sterke punten van de noordelijke en de zuidelijke economie, met de koloniën als verbindend element. Welvaartspolitiek en machtsstrategie waren twee kanten van dezelfde medaille. Macht moest uit welvaart voortvloeien. Daarbij was het zeker niet zo dat Willem I de positie ambieerde van een economische reus die tegelijk een militaire dwerg was. Hij hoopte wel degelijk op een plaatsje onder de grote mogendheden, zoals de investeringen in zijn militaire apparaat laten zien.[5] Hij streefde er heel concreet naar de positie van de parvenu Pruisen in de Europese pikorde over te nemen.

Die rivaliteit met Pruisen heeft achteraf iets onwerkelijks gekregen, zeker vanuit het perspectief van de late negentiende eeuw, toen Pruisen de kern vormde van het Duitse keizerrijk en Nederland genoegen moest nemen met een bescheiden positie in Europa. Maar in de context van de verhoudingen tijdens de Restauratie is dit spanningsveld heel begrijpelijk. Pruisen was een nog jonge grote mogendheid die na de bloei onder Frederik de Grote inmiddels ook de nodige vernederingen had ondergaan. Bovendien had het door de opgedrongen uitbreiding met het Rijnland in 1815 net als het Verenigd Koninkrijk te kampen met grote integratieproblemen. Van zijn kant meende Nederland dat de oude status van grote mogendheid weer binnen bereik was door de vereniging met België. En de geopolitieke logica leek hier

5 Vgl. Amersfoort, ‘De strijd om het leger, 1813-1840’.

eerder in het voordeel van het nieuwe Nederland te werken dan in dat van het vergrote Pruisen, zoals ook buitenlandse waarnemers toentertijd vaak opmerkten.

Dit alles betekende wel dat de integratie van beide rijksdelen een *sine qua non* was voor het welslagen van het Verenigd Koninkrijk; dat de in 1814-1815 geschapen constructie op termijn ook gedragen zou moeten worden door een nationale gevoelsgemeenschap. Door het aanvaarden van de 'opdracht' van de grote mogendheden in 1814 - ook al was die dan door hemzelf geformuleerd - had Willem I een zware verantwoordelijkheid op zich geladen voor het voeren van een integratiebeleid dat tegelijk staats- en natievormend moest werken. In deze 'landsvaderlijke' taakopvatting kwamen verschillende elementen samen: zijn eigen aard en overtuiging, de genoemde opdracht van Europa, en niet in de laatste plaats de tendenties van eenwording en nationalisering van de Noord-Nederlandse samenleving die al sinds de tweede helft van de achttiende voelbaar waren, en waarvan Willem I zich nu tot erfgenaam had gemaakt. Zijn persoonlijke bijdrage aan dit proces van schaalvergroting en integratie was dat hij daarin nu ook de Zuidelijke Nederlanden wilde betrekken.

Tijdens de eerste jaren van zijn rijk was Willem I geleidelijk gegroeid in zijn rol van landsvader. In 1813 was hij nog bijna als een - overigens zeer welkome - smekeling op de Nederlandse kust verschenen, die nauwelijks wist wat hem te wachten stond. Maar na enkele jaren stond hij al veel steviger in zijn schoenen en begon hij interessant genoeg ook de theoretische basis van zijn positie bij die praktijk aan te passen. In plaats van de evidente verdrags-conscructie die in 1813 ten grondslag had gelegen aan de opdracht van de soevereiniteit en zijn aanvaarding daarvan 'alleen onder waarborging eener wijze constitutie', deed hij het na enkele jaren voorkomen alsof zijn soevereiniteit aan de constitutie voorafging, met alle consequenties die dit had voor zijn legitimiteit, voor zijn prestige en ook voor de feitelijke macht als landsvader die hij zo dringend nodig had voor zijn beleid van staats- en natievorming.[6]

In deze natievorming-van-bovenaf gingen oud en nieuw samen, zoals eigenlijk in alles wat Willem I deed; ook in dat opzicht was hij een typisch kind van de *Sattelzeit*. Hij presenteerde zijn Verenigd Koninkrijk graag als een eigentijdse constructie met grote economische en machtspolitieke mogelijkheden, maar tegelijk maakten hij en zijn entourage ook ijverig gebruik van het prestige van de Republiek dat op de Nederlanden-nieuwe stijl afstraalde - zeker in de ogen van het buitenland. Dit hoeft nog niet meteen te duiden op een gespleten identiteit.[7] In principe lag het accent tijdens de goede jaren van het Verenigd Koninkrijk duidelijk op het heden en op de toekomst, waarin men grote dingen hoopte te gaan doen. Het is vootal typerend voor naties die 'een grote toekomst achter zich hebben' dat ze hun nationaliteit gaan definiëren in termen van dat roemrijke verleden.

6 Zie 'Het politiek bestel onder koning Willem I', noot 24.

7 Zoals Boogman suggereert, *Die Suche nach der nationalen Identität*.

Voor Nederland zou dit opgaan na 1830, toen de actualiteit inderdaad veel minder te bieden had dan de geschiedenis.

Veel van Willem I's natievormende projecten, dat wil zeggen zijn pogingen tot unificatie in de cultureel-mentale sfeer, met name via de taal-, onderwijs- en godsdienstpolitiek, zijn blijven steken in het stadium van de goede - of niet zo goede - bedoelingen. Op één punt heeft hij uitdrukkelijk niet geprobeerd tot natievorming te komen. Dat gold juist een terrein waarop veel minder dan in de bovengenoemde gevallen sprake was van tegenovergestelde Zuid- en Noord-Nederlandse gevoeligheden: de liberalisering van het politieke systeem, het bevorderen van politieke participatie, en daarmee mogelijk ook van publieke betrokkenheid bij het Groot-Nederlandse avontuur. Achteraf bekeken had hij wellicht moeten proberen de twee krachten van ‘vrijheid’ en ‘nationaliteit’ te bundelen ter ondersteuning van zijn koninkrijk. Vóór 1848 was die combinatie in Europa allerminst ongebruikelijk, maar doorgaans betrof het dan bewegingen van onderop en niet een samengaan van liberalisme en nationalisme dat van bovenaf werd gepropageerd. Door een dergelijke handelwijze zou Willem I metterdaad de progressieve vorst zijn geworden waarvoor Europa hem wel aanzag. Want alle latere mythevorming, zowel van Belgisch-nationalistische zijde als van de kant van Noord-Nederlandse liberalen, mag niet doen vergeten dat Willem I in de Restauratie vaak de reputatie genoot van een modelvorst of zelfs van een gevaarlijke liberaal. Maar waarschijnlijk is het weinig realistisch van hem te verwachten dat hij de macht, die hij zo naarstig had verzameld en die hij voor zijn landsvaderlijke politiek ook nodig dacht te hebben, spontaan weer uit handen zou geven.

1830 als caesuur

Ik laat in het midden wat er had kunnen gebeuren met het Verenigd Koninkrijk als Willem I's politiek van gestage staats- en natievorming echt een kans, maar vooral ook de tijd had gekregen. Zeker als hij bovendien zijn beleid onder invloed van de Zuidelijke én Noordelijke kritiek uit de late jaren twintig zou hebben bijgesteld en daardoor van een steviger draagvlak voorzien. Het revolutiejaar 1830 doorbrak die ontwikkeling zoals alleen een onvoorspelbaar politiek moment dat kan doen en schudde de kaarten op een heel andere manier. Daarmee velde het en passant ook een oordeel over de levensvatbaarheid van het Verenigd Koninkrijk. Dit vonnis is vervolgens in de geschiedschrijving van Nederland en België gretig overgenomen. Het paste prima in de nationale mythen die beide landen eropna gingen houden. Dat Willem I's trotse koninkrijk in de revolutiecrisis uiteenviel in zijn samenstellende delen, was echter niet in de eerste plaats het gevolg van een toegespitste ‘nationale’ tegenstelling tussen Zuid en Noord. Het was daarvan veeleer de bron.

Het rankeaanse perspectief van de interactie tussen nationaliteit en internationale dynamiek - tegen de achtergrond van een Europese oorlog die elk moment kon uitbarsten - dringt zich nu nadrukkelijk op. In het Zuiden

manifesteerde zich in en door de Belgische Revolutie inderdaad een explosieve combinatie van vrijheid en nationaliteit. Deze maakte een terugkeer naar de situatie van het Verenigd Koninkrijk al snel heel moeilijk, zeker toen er eenmaal bloed gevloeid was. Noord-Nederland beleefde in 1830 en 1831 een uitbarsting van nationalisme zoals het sinds de patriottentijd niet meer gekend had en die ook daar een terugkeer tot de situatie van het Verenigd Koninkrijk heel onwaarschijnlijk maakte. Voor Noord-Nederland was 1830 bovendien het onverbiddelijke einde van zijn aspiraties ooit nog een rol als grote mogendheid te spelen. Het hoogst bereikbare van nu af aan was de ambivalente en ondefinieerbare, maar juist daarom niet geheel onaantrekkelijke positie van 'middelgrote' - volgens cynici 'middelkleine' - mogendheid. Daarbij kan nog worden aangetekend dat Willem I in de jaren 1820 al had geëxcelleerd in het uitbuiten van een dergelijke tussenpositie.

Anders dan in het Zuiden maakte de uitbarsting van nationalisme in het Noorden een effectief eind aan een tendens tot liberalisering die ook daar voelbaar was geweest. Het bleek niet mogelijk de beide goden van vrijheid en vaderland tegelijk te dienen. Het jaar 1848 zou in het Noorden dan ook in veel opzichten een inhaalslag zijn.

1830 drukte een onuitwisbaar stempel op het geestelijk klimaat van Nederland in de negentiende eeuw. Veel van wat we als typerend beschouwen voor het negentiende-eeuwse Nederland - het in zichzelf gekeerde, de fixatie op het verleden - was een direct gevolg van de gebeurtenissen in dat jaar. Tegelijk knoopten dergelijke neigingen overigens - en dat wordt vaak over het hoofd gezien - weer aan bij het 'vaderlandse gevoel' dat in de Bataafs-Franse Tijd, en dan met name in de jaren 1800-1813, tot ontwikkeling was gekomen.

De explosie van Klein-Nederlands nationalisme in 1830-1831 had zeker niet de bedoeling de Belgische Revolutie ongedaan te maken. Daarvoor was men veel te blij de Belgen kwijt te zijn. Maar wel moest de eer van Nederland gered worden tegenover diezelfde Belgen, maar vooral ook voor het oog van Europa. Nationalistische retoriek en machtsvertoon gingen hand in hand bij de Tiendaagse Veldtocht van augustus 1831. Daarmee verraste Nederland de Belgen, troefde het de mogendheden af, en bewees het achteraf nog even militair best wat in zijn mars te hebben. Ranke stelde met kennelijke waardering vast dat de hernieuwde revolutionaire dreiging uit Frankrijk een 'Hollandse' nationaliteit had wakker geschud, in het bestaan waarvan men nauwelijks meer geloofde:

> Dies Holland, das dem vorigen Anfelle der französischen Revolution so völlig unterlag, das darauf eine wenig bedeutende Provinz des Kaiserreichs bildere, wie hat es sich jetzt in dem Gefühle seines alten Ruhmes, seiner unvertilgbaren Bestimmung so mutig erhoben, so wacker gehalten![8]

8 Ranke, *Die grossen Mächte; Politisches Gespräch*, 41.

Qua intensiteit kan het nationalisme van de jaren 1830-1831 alleen vergeleken worden met dat uit de patriottentijd. Daar was het echter één politieke stroming die de stem van de natie monopoliseerde, nu ging het inderdaad om bijna natiebrede sentimenten. Ook door zijn martiale karakter doet het nationalisme van het begin van de jaren 1830 sterk denken aan het 'soldaatje spelende' patriottisme, met de uittrekkende student-vrijwilligers als opvolgers van de exercerende vrijkorpsisten. Hier was echter eveneens sprake van een niet onbeduidend verschil: in 1831 werd metterdaad gevochten. De Tiendaagse Veldtocht doorbrak in zekere zin zelfs het vaderlandse vervalssyndroom waar het ging om machtspolitiek. Eindelijk had Nederland weer eens bewezen dat het militair best zijn mannetje kon staan. Er konden weer nieuwe vaderlandse helden worden aangemunt, met Van Speijk als de onbetwiste nummer één. De definitieve doorbraak naar een activistisch nationalisme in het Noorden werd sterk gestimuleerd door diens daverende actie van 5 februari 1831. De instant mythevorming rond Van Speijk verwees voortdurend naar de zeventiende eeuw. De schilder Hendrik Breukelaar portretteerde hem als Amsterdams weesjongetje naast het praalgraf van Michiel de Ruyter in de Nieuwe Kerk[9] De familie De Ruyter bood het lijk een plaatsje in dat familiegraf. En er werd zelfs gefluisterd over nog hogere belangstelling voor de stoffelijke resten van de nieuwe held en bijzetting in de Oranjegrafkelder in Delft.[10]

De Van Speijk-hysterie schiep het klimaat voor de Tiendaagse Veldtocht. Maar toen de eer eenmaal gered was, verliep geleidelijk ook de 'volksgeest'. Progressieve lieden hadden aanvankelijk nog de hoop gekoesterd dat het nationale elan gebruikt zou worden om de constitutionele verhoudingen te moderniseren. Ook iemand als de conservatieve Leidse hoogleraar Van Assen had 'het enthousiasme van het oogenblik' willen uitbuiten 'om de huisselijke zaken te regelen'.[11]

Willem I deed zoals bekend niets van dit alles. Hij negeerde de politieke wensen in het binnenland en trok wat het buitenland betreft de lijn van eigenzinnigheid door die zijn beleid al had gekenmerkt sinds 1814, toen de vereniging met België en de teruggave van de koloniën eenmaal een feit waren, en hij geen smekeling meer hoefde te zijn van de mogendheden. Uiteraard verzette hij zich tegen de protocollen van de Conferentie van Londen. Dat had hij immers ook gedaan, en niet zonder succes, bij de protocollen van de Parijse ambassadeursconferentie in de jaren 1816-1818, toen het ging om het optreden tegen Franse uitgewekenen. En later bij de buiten hem om genomen besluiten over de Rijnvaart op het Congres van Verona.[12] Wat dit betreft was er niet veel nieuws onder de zon. Zijn verzet tegen het machtswoord van de mogendheden werd aanvankelijk ook zeker gesteund door de natie. Er school onmiskenbaar iets heroïsch in zijn worsteling met

9 De Vries, *De lucht in gevlogen, de hemel in geprezen*, 73.
10 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I, 424.
11 *Gesprekken met den Koning*, 1826-1839, 98.
12 Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*, 125-136, 205-212, 251-253.

deze vijf Herculessen,[13] een prefiguratie van het klein-maar-dapper-syn-droom dat later wel typerend is geacht voor de Nederlandse buitenlandse politiek.[14]

Wachten tot het los gaat

Pas omstreeks 1833 begon de twijfel in het Noorden toe te slaan, onder meer aan Willems bedoelingen met wat nu steeds meer zijn volhardingspolitiek ging heten. Dat doel was - zoals degenen in zijn nabijheid heel goed zagen - uiterst simpel: hij wilde België terug, niets meer en niets minder, terwijl zijn Noordelijke onderdanen slechts de eer gered wilden zien en dus met de Tiendaagse Veldtocht al goed aan hun trekken waren gekomen. Willems filosofie in de jaren dertig was die van Mr. Micawber, de hopeloze optimist uit *David Copperfield*. 'Wij, Willem, Wij Willen Wachten. Wenschen. Wenschen. Wie Weet Wat Wordt', zo vatte Van Assen deze houding samen.[15] Iedere dag speurde de koning in de krant onder het gemengde nieuws naar de vonk die de grote Europese oorlog zou kunnen doen uitbarsten, in de hoop 'dat het zoude los gaan'.[16]

Alle verwijten die Willem I in dat opzicht zijn gemaakt, zijn terecht en werden door hem ook onderkend: hij was inderdaad een aarzelaar die zichzelf met zoveel woorden met Fabius Cunctator vergeleek.[17] In die zin was zijn verlangen niet erg realistisch dat de mogendheden gauw bereid zouden zijn hun breekbare Belgische compromis, want dat was het natuurlijk, weer te laten vallen. Maar juist diezelfde breekbaarheid van de Belgische oplossing - zeker in het licht van een immer dreigende grote oorlog - maakt het toch begrijpelijk dat Willem I zijn instemming daarmee zo lang mogelijk uitstelde.

Met zijn strategie van afwachten aanvaardde Willem I het *Primat der Aussenpolitik*. Waar hij echter maar geen oog voor wilde hebben was die andere pijler van het rankeaanse paradigma, de 'nationaliteit', die - zowel in Noord-Nederland als in België - na 1830 elk hetstel van het Verenigd Koninkrijk illusoir maakte. Het rankeaanse paradigma van de wisselwerking van grotemogendhedendynamiek en evoluerende nationaliteit laat enerzijds zien onder welke druk Willem I sinds 1814 heeft gestaan om van zijn Verenigd Koninkrijk als geïntegreerde natiestaat een succes te maken. Anderzijds heeft het grote waarde voor het duiden van de 'gevolgen' van de revolutie van 1830. Pas in en door 1830 werden ontwikkelingen afgebroken die behalve tot een Groot-Nederlandse staat op termijn wellicht ook tot een Groot-Nederlandse natie hadden kunnen leiden. Groot-Nederland scheen achteraf een illusie, een hersenschim, één van die onbegrijpelijke projecten waarmee het Con-

13 Zo werden de mogendheden genoemd door Van Assen, *Gedenkstukken*, X^5, 393.
14 Vgl. Heldring, 'Nederland in de wereld 1945-1985'.
15 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, II, 278.
16 *Gedenkstukken*, X^4, 22.
17 *Gesprekken met den Koning*, 98.

gres van Wenen de negentiende eeuw had hopen tegen te houden. Maar we moeten hier toch oppassen dat we oorzaak en gevolg niet door elkaar halen. De geschiedenis van het moderne nationalisme laat overduidelijk zien dat van zeer veel potentiële naties er maar enkele het stadium van een voldragen natiestaat hebben bereikt. En dat er omgekeerd soms onwaarschijnlijke constructies zijn geweest die het - tegen elke verwachting in - ook zover hebben gebracht. En dat dan niet in de laatste plaats dankzij een beleid van sociaal-economische en politieke staatsvorming annex cultureel-mentale natievorming. De geschiedenis laat ook zien waar al die Doornroosjes - de sluimerende naties uit de diverse nationale mythen - thuishoren: in het sprookjesboek.

Het politiek bestel onder koning Willem I

Voor menigeen is de typering van Willen I als een 'verlicht despoot' niet zozeer een vraag als wel een vanzelfsprekendheid, een kwalificatie die nauwelijks toelichting behoeft. Wanneer men kijkt naar de habitus van de koning, dan is die, volgens ieders getuigenis, autoritait en autocratisch. Vraagt men zich af naar welk voorbeeld Willem I de stijl van zijn koningschap heeft gemodelleerd, dan ligt dat van zijn oudoom Frederik de Grote, beschouwd als het archetype van de verlichte despoot, voor de hand. Net als trouwens dat van Napoleon, wiens naam al evenzeer geassocieerd wordt met verlicht absolutistische tendenties. Richt men de blik op de inhoud van zijn beleid, dan blijkt het niet al te moeilijk op verschillende terreinen verlichte concepties te zien doorwerken.

Er zijn evenwel tegen die typering van Willem I als een 'verlicht despoot' ook grote bezwaren aan te voeren. Eén daarvan is dat de hiermee onwillekeurig gewekte indruk van reactie, een terugkeer naar achttiende-eeuwse verhoudingen, niet goed lijkt te passen bij de figuur van Willem I. Daarnaast is er het meer algemeen-historiografische probleem van de begrenzing van het verlicht absolutisme in de tijd. Een doorslaggevend argument om vast te houden aan de Europese Revolutie als eindgrens - en dus ook het begrip bij Willem I niet te gebruiken - is het wezenlijke verschil, zowel formeel als feitelijk, tussen de staat van vóór en die van na de revolutie.[1] Ontdaan van de remmingen van het *ancien régime* werd de negentiende-eeuwse staat (dat geldt ook voor de nachtwakerstaat van de liberalen), met zijn steeds ruimere werkkring en machtsbereik onvergelijkelijk anders en sterker dan zijn prerevolutionaire voorganger.[2]

1 Overigens is ten aanzien van de bruikbaarheid van verlicht absolutisme als historische categorie ook binnen de begrenzing van de achttiende eeuw de nodige twijfel gerechtvaardigd. In menig opzicht, concludeerde Betty Behrens ooit, 'the concept of enlightened despotism is more of a hindrance than a help' (*The Historical Journal*, 18 (1975) 407). Ook terminologisch is er nog onvoldoende duidelijkheid. Op het moment dat ook inde Angelsaksische literatuur het meer neutrale, niet-pejoratieve 'verlicht *absolutisme*' de overhand leek te gaan krijgen boven 'verlicht *despotisme*', kwam Leonard Krieger met *An essay on the theory of enlightened despotism*. Daarin wordt op ingenieuze wijze betoogd dat de innerlijk tegenstrijdige combinatie van 'verlicht' en 'despotisch' juist typerend is voor het anti-systematische politieke denken van de achttiende eeuw.

2 Ook al vormde de revolutie een diepe breuk, er waren toch tal van raakvlakken en verbindingen tussen de late achttiende eeuw en de Restauratie. De eindontwikkeling van het verlicht absolutisme als theoretisch concept leidde naar een monarchiebegrip met redelijk moderne constitutionele connotaties.
De verlicht-absolutistische tegeerpraktijk heeft evenwel de consequenties uit deze ontwikkeling niet kunnen en, een enkele uitzondering daargelaten, ook niet willen trekken. Pas de Franse Revolutie bracht de doorbraak. In de Restauratie werd de constitutionele monarchie een vanzelfsprekende staatsvotm. Daarmee was de potentiële eindvariant van het verlicht absolutisme - de fase waarin dat absolutisme zichzelf in feite zou hebben moeten overwinnen - de grondslag geworden waarop de negentiende-eeuwse liberale staat zich zou gaan ontwikkelen.

Nederland onderging de gedaanteverandering van een Republiek, die als ‘onthoofde standenstaat’ in Europa een atypische staatkundige constructie was geweest, in een constitutionele monarchie. Deze sloot goed aan bij het patroon van de Restauratie.[3] In het grondwettig bestel van 1814-1815 kreeg de positie van de koning een krachtig accent. Hij belichaamde de versterking van het centraal gezag, die door nagenoeg iedereen, in binnen- en buitenland, noodzakelijk werd geacht. In de latere beeldvorming van dat bestel is de nadruk nog veel meer op de koning komen te liggen en lijkt zijn rol vaak allesbeheersend. Ministers heten dan haast steevast ‘bloote commiezen’, de Kamers volgzaam en machteloos. En politiek leven was er blijkbaar niet in Noord-Nederland, waar de vermoeide natie zich in 1813, het woord is van Huizinga, ‘rustig te slapen [legde] onder de schaduw van den Oranjeboom’.[4] In een dergelijke samenhang vindt de typering van Willem I als een ‘verlicht

3 Het monarchaal bestel van Willem I bevatte nog tal van oud-republikeinse vormaspecren. Vooral Van Hogendorp heeft geprobeerd een ook door hem beoogde ingrijpende modernisering van de staat te legitimeren en te presenteren als een aanpassing van het bestel van voor de revolutie. Misschien wel het meest curieuze compromis tussen oud en nieuw was het kiesstelsel, gebaseerd op een combinatie van standen en trappen (vgl. Blok, *Stemmen en kiezen*). In feite was het een soort censuskiesrecht gegoten in prerevolutionaire vormentaal. Het principiële verschil met de oud-republikeinse toestand was dat ieder die voldeed aan bepaalde *objectieve* criteria (met name wat betreft welstand) een rol in het politieke leven kon spelen, hoe minimaal die rol doorgaans ook was. Een perspectief van politieke emancipatie bood dit kiesstelsel niet. Tot politieke belangstelling stimuleerde het pas toen het zelf voorwerp van kritiek werd.
Traditiegetrouw wordt Willem I aangewreven dat hij door middel van de provinciale gouverneurs de verkiezingen voor de Tweede Kamer poogde te manipuleren. Hierbij valt op te merken dat hij zo een gewoonte wilde vestigen die materieel aansloot bij het recommandatierecht dat zijn vader en grootvader hadden uitgeoefend. Over de mate waarin hij in zijn opzet slaagde, is het bij gebrek aan systematische studies onmogelijk een uitspraak te doen. Slechts is er plaats voor enkele relativerende kanttekeningen. Van de Tweede Kamer kan in het algemeen niet worden gezegd dat die zich gedroeg met de meegaandheid die men van een gezelschap koninklijke creaturen zou mogen verwachten. In het Zuiden werden nagenoeg alle door de koning in eerste aanleg benoemde leden vervangen (Demoulin, ‘België van 1815 tot 1830’, 215). En in het Noorden ging Van der Duyn, de gouverneur van Zuid-Holland en als zodanig om het jaar voorzitter van de Staten van Holland die 22 van de in totaal no Kamerleden afvaardigden, er prat op dat hij zich in de 26 jaar van zijn gouverneurschap nooit had laten beïnvloeden (*Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn van Maasdam en van den baron Van der Capellen*, 27). In 1814-1815 werden de standen weliswaar ‘hersteld’, maar ze kregen nadrukkelijk geen politieke inhoud. Het bleven levenloze constructies. Alleen al gezien het volmaakt kunstmatige karakter van de standenstructuur kan ik het niet eens zijn met C.H.E. de Wit als die in Willem I's functioneren in een standenstaat aanleiding ziet om hem te kwalificeren als een verlicht absoluut vorst (De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland*, 342).

4 Huizinga, ‘De betekenis van 1813 voor Nederland's geestelijke beschaving’, 537.

despoot' - nu even los van kwesties van begripsbepaling en periodisering - een heel vanzelfsprekende plaats.[5] Maar het is de vraag of die voorstelling, en daarmee ook deze typering, wel te rijmen valt met de realiteit van het politiek bestel in de jaren van het Verenigd Koninkrijk. Was de gezagsstructuur toen werkelijk zo monolithisch? Waren er in het bestel geen tegenkrachten werkzaaam die de koninklijke macht duidelijk beperkten? Deze vragen kunnen niet worden beantwoord door, zoals zo vaak is gebeurd, het koningschap min of meer met het bestel te identificeren. Het koningschap van Willem I is alleen op zijn waarde te schatten binnen de context van de constitutie en geplaatst in het ruimere politieke krachtenveld.

Aangezien de wijze waarop de koning zelf aan zijn positie inhoud gaf altijd veel nadruk heeft gekregen, zal ik daaraan naar verhouding minder aandacht besteden dan aan de doorgaans onderbelichte tegenkrachten. Mede omdat het Noorden de naam heeft het de koning wel erg gemakkelijk gemaakt te hebben, zal mijn belangstelling in het bijzonder uitgaan naar dat deel van het rijk.

Op zichzelf is die vaak vertekende weergave van Willem I en zijn bestel in de Noord-Nederlandse historiografie overigens best verklaarbaar. De liberalen van de volgende generatie hadden er politiek belang bij de toestand onder Willem I zo zwart mogelijk af te schilderen. Iemand als Gerrit de Clercq sprak daarom over de grondwet als 'een rad, dat het volk voor de oogen gedraaid werd; een kleed, dat men naar elke behoefte wist te plooijen; een vorm, waarvan men zich tot ieder doeleinde wist te bedienen'.[6] Historici van later tijd en van een andere (veelal confessionele) signatuur die Willem I wel positief tegemoet traden, waren niet zozeer geïnteresseerd in het constitutionele gehalte van het regime, maar waardeerden juist zijn daadkracht en autocratische allure. Wanneer een man als Gerretson Willem I een 'streng

5 Neemt men de opvattingen van de koning zelf tot uitgangspunt dan zijn er zeker relaties te leggen met het verlicht-absolutistische gedachtegoed. Tot dat laatste hoorde bijvoorbeeld een toegespitste versie van de bekende voorstelling van de staat als een machine (op zichzelf een neutrale aanduiding die op allerlei manieren kon worden 'ingevuld'). Bij de theoretici van het verlicht absolutisme werd de vorst de motor die de staatsmachine in beweging bracht en draaiende hield (vgl. Parry, 'Enlightened government and its critics in eighteenth-century Germany'). Het is ook deze pregnante variant van de machineanalogie die Willem I hanteert op een voor de constitutionele vormgeving van het Verenigd Koninkrijk belangrijk ogenblike als de kwestie van ministeriële verantwoordelijkheid in de grondwetscommissie van 1815 ter sprake is gekomen. '...ik ben in het geval aan de geheele machine klem en veerkragt te geeven', schrijft hij dan aan Hogendorp, na eerst die ministeriële verantwoordelijkheid te hebben gebrandmerkt als 'een der gevaarlijkste instellingen voor den geregelde gang der bezigheden' (*Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, VI, 124). Wil men overigens recht doen aan de theoretische component van Willem I's opvattingen over het koningschap (die ook een ontwikkeling doormaakten), dan dienen deze niet slechts verbonden te worden met verlicht-absolutistische concepties, maar vooral ook te worden geplaatst in een meer negentiende-eeuws interpretatiekader. Zijn visie sloot met name aan bij de Duitse leer van het 'monarchische Prïnzip', waarin het eigen recht van de vorsr centraal stond.

6 *Mr. G. de Clercq herdacht*, 232-233.

constitutioneel vorst' noemde,[7] plaatste hij zich in wezen op het standpunt dat de koning eertijds zelf had ingenomen. Het komt er op neer, dunkt mij, dat geen van de stromingen in de Nederlandse geschiedschrijving, elk met haar eigen mythische trekken, het politiek bestel van het Verenigd Koninkrijk, en de plaats van de monarch daarbinnen, op zijn eigen merites heeft kunnen beoordelen; laat staan er de natuurlijke verdedigster van heeft willen zijn.[8]

Presidentieel koningschap

Hoewel het koningschap al in de grondwet sterk was geaccentueerd, kreeg het zijn geprofileerde karakter toch vooral door de bestuurspraktijk van Willem I en diens zeer persoonlijke interpretatie van zijn bevoegdheden. Men heeft zijn optreden ook wel 'presidentieel' genoemd.[9] Een gelukkige typering, vooral omdat de essentiële paradox van Willems koningschap daarin zo duidelijk tot uitdrukking komt. Enerzijds was hij immers als koning onschendbaar. (Wel te verstaan onschendbaarheid van het soort dat vanzelfsprekend is en niet afhangt van een formeel ingevoerde ministeriële verantwoordelijkheid.) Maar anderzijds stond hij juist midden in het politieke leven en gedroeg hij zich als een president (van het Amerikaanse, actieve type). Het juiste evenwicht tussen koninklijke verhevenheid en presidentiële activiteit heeft hij eigenlijk nooit kunnen vinden. Want hoewel voor iedereen zichtbaar aanwezig in het brandpunt van de politiek, wilde hij tegelijkertijd graag de indruk wekken daarboven te staan. Zijn politieke kwetsbaarheid trachtte hij af te schermen met de symboliek en de allure van de koninklijke waardigheid.

Bovenal was Willem I geïnteresseerd in het verzekeren van zijn feitelijke machtspositie. Op welke wijze dat gebeurde, deed uiteindelijk minder ter zake. Van nature was de koning weliswaar behept met wat men noemt de *esprit géometrique*, met zin voor orde en overzichtelijkheid, maar in de dagelijkse politieke praktijk vond hij vaak meer baat bij niet zo doorzichtige, enigszins diffuse structuren. Dit leidde ertoe dat het politieke systeem van het Verenigd Koninkrijk een nogal veranderlijke en dikwijls verwarrende aanblik bood. Aan de centrale plaats die de koning innam in de formele machtsstructuur wil ik slechts in het voorbijgaan herinneren. Zo waren de verschillende raden waarmee hij was omringd, de kabinetsraad, de ministerraad en de Raad van State, bij uitstek dienstbaar aan zijn gezagsuitoefening. Hun collegiale betekenis bleef zeer beperkt. De instelling van de Raad van Ministers, in 1823, werd omgeven met formele waarborgen die moesten voorkomen dat dit college zich zou verzelfstandigen en eventueel een poli-

7 Gerretson, *Verzamelde werken*, II, 339.
8 Vgl. Bornewasser, 'Koning Willem I en koning Willem II in de Nederlandse historiografie'.
9 De Jong, *De krimpende horizon van de Hollandse kooplieden*, 222. Vgl Gerretson, *Verzamelde werken*, VI, 330.

tieke rol zou gaan spelen.[10] Voor de koning waren rechtstreekse contacten met individuele ministers en staatsraden steeds het belangrijkst.

In het bestel van Willem I liet de taakafbakening tussen diverse organen en functionarissen vaak te wensen over. Zo overlapten de werkzaamheden van de Raad van State en die van de ministerraad elkaar. De Raad van State speelde niet alleen als adviescollege een belangrijke rol maar ook in de beleidsvorming. Bovendien konden de staatsraden belast worden met de indiening en verdediging van wetsontwerpen in de Kamer. Van hun kant hielden ministers zich niet alleen bezig met de zaken van hun eigen departement, maar soms ook mer daaraan wezensvreemde beleidstaken, waarvoor ze ook wel in de Kamer optraden. Kortom: de beleidsvoorbereiding verliep niet volgens vaste, voorspelbare patronen en was zeker niet het exclusieve monopolie van de ambtelijke bureaucratie. Willem I was de spelverdeler die naar eigen inzicht taken en verantwoordelijkheden spreidde; hij initieerde, intervenieerde en arbitreerde. Graag hanteerde hij het beleidsinstrument van de staatscommissie voor speciale vragen en opdrachten. Ook placht hij te putten uit een heel reservoir van deskundigen, speciale adviseurs en bijzondere vertrouwenslieden.[11] Via tussenpersonen probeerde hij voeling te houden met belangengroepen van allerlei signatuur, en met concentraties van macht en invloed in het land.[12] Zo had hij naast zijn centrale positie in de formele staatsstructuur de beschikking over een heel netwerk van informele bindingen en contacten. In het systeem-Willem I zijn formele en informele machtsstructuren moeilijk van elkaar te scheiden. Ze lopen door elkaar heen en overlappen elkaar. Enerzijds kon de koning op zeer ondogmatische wijze van het officiële apparaat gebruikmaken. Anderzijds was het vaak zo dat

10 Intussen betekende de instelling van de ministerraad wel dat de koning de noodzaak erkende van een zekere administratieve homogenisering van het regeringsbeleid. Volgens zijn instructie had de raad tot taak ‘de meest mogelijke éénheid, en zamenstemming in alle takken van bestuur te doen plaats hebben’ (Dooyeweerd, *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht*, bijlage I). In een eigenhandige aantekening (waarschijnlijk uit begin 1823) noemde Willem I als ‘hoofdoogmerk’ van een in te stellen ministerraad: ‘door voorbereidend overleg meerder vereenvoudiging te verkrijgen en de zaken meer in staat van beslissing te brengen voordat dezelve de Koning onderworpen worden’ (Nationaal Archief (NA), Archief Kabinet des Konings 1813-1840 (bruikleen 1963) inv. nr. 6872). Overigens lijkt het erop dat de koning jarenlang nauwelijks consequenties heeft willen verbinden aan de aanwezigheid van de raad. Daardoor zijn de werkzaamheden daarvan vrij onbeduidend gebleven (vgl. *Gedenkstukken*, IX^2, 532 en *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck*, 284), Pas medio 1829, toen het bestel onder grote druk stond, kwam het tot een zekere doorbraak. Opnieuw klonken nu de wachtwoorden ‘eenheid en zamenstemming’ (notulen ministerraad 17 juni 1829, *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap. Bescheiden*, I, 472). En in elk geval speelde de ministerraad in dat najaar een belangrijke rol in het besluitvormingsproces dat voorafging aan de Koninklijke Boodschap van II december (NA, Archief Raad van Ministers, 7; ministerraadnotulen, 19 november, 30 november, 7 december. Vgl. ook de aantekening van Gerretson, *Groen van Prinsterer. Bescheiden*, I, 484-485). Zie voorts noot 52.

11 Vgl. ook De Jong, *Krimpende horizon*, 263.

12 Zie voor het fungeren van W.F. Röell als trait d'union tussen de koning en Amsterdam: Van Sas, ‘Een Amsterdamse realist: W.F. Röell, 1767-1835’, 67, 71, 76; vgl. ook 88.

degenen die zijn officieuze netwerk bemanden toch ook een officiële positie bekleedden. Dat in het bestel van Willem I personen dikwijls belangrijker waren dan functies, blijkt wel uit de typische cumulatie van hoedanigheden die men soms in één persoon kan aantreffen. Om personen, en via hen belangengroepen, aan zijn bewind te binden, maakte de koning actief gebruik van zijn patronagemogelijkheden.

Het spreekt vanzelf dat deze constructie hoge eisen stelde aan de persoonlijke capaciteiten van de koning. Als enige had hij immers het overzicht over het beleid als geheel, en op hem rustte dan ook de verplichting voor de noodzakelijke samenhang en continuïteit te zorgen. Dat Willem van zijn bestuursconceptie een succes heeft weten te maken, kan moeilijk worden betoogd. De potentiële flexibiliteit van het systeem kwam in de praktijk vaak neer op wisselvalligheid en onzekerheid, ook bij degenen die geacht werden dat systeem te dragen. De koning miste de persoonlijke kwaliteiten om een zo sterk op zijn persoon geconcentreerd bestuursstelsel ook werkelijk te bezielen.

Koning en ministers

Het was overigens niet zo dat de koning binnen de eigen sfeer van de kroon alle macht kon monopoliseren. Dat laat zich illustreren aan de hand van het leerstuk van de ministeriële verantwoordelijkheid. Meestal wordt dat niet met de regering van Willem I geassocieerd. Toch heeft de politieke ontwikkeling tijdens het Verenigd Koninkrijk tal van bouwstenen voor de conceptualisering en praktisering van die verantwoordelijkheid kunnen aandragen. De voor het functioneren daarvan wenselijke en volgens velen noodzakelijke formele regels ontbraken weliswaar in het bestel van 1814-1815, maar in de eerste plaats is ministeriële verantwoordelijkheid toch een *politiek* concept met een inhoud die zeer beweeglijk kan zijn en die nauw samenhangt met de politieke praktijk. Tijdens het Verenigd Koninkrijk werd er vaak over gesproken, en hoewel soms uiterst gekunstelde varianten werden geproduceerd, was toch wel duidelijk dat ministeriële verantwoordelijkheid samenhing met het inperken van de macht van de koning, het versterken van de positie van de Kamer, en een verzelfstandiging en politisering van het ministerschap. Zo werd het ook begrepen door Willem I zelf, die er zich, met een beroep op de grondwet, heftig tegen kantte. Anderen, waaronder een aantal Tweede-Kamerleden, zagen in die grondwet geen al te grote belemmering om ministers toch op enigerlei wijze verantwoordelijk te achten voor de beleidsdaden van de regering. Bovendien creëerde de regeringspraktijk van Willem I een klimaat waarin de idee van ministeriële verantwoordelijkheid haast vanzelf in steeds bredere kring aandacht ging krijgen. Overigens kwam die sterk persoonlijke gezagsuitoefening door de koning geenszins overeen met de bedoelingen die sommige modernisten in de grondwetscommissie van 1814 hadden gehad toen ze zich beijverden voor machtsconcentratie bij de soeverein. Een gezaghebbend lid van die commissie als de Amsterdammer Röell was er veeleer van uitgegaan dat de ministers

in belangrijke mate mede inhoud zouden geven aan het constitutioneel koningschap.[13]

Veel gemakkelijker dan in de vrij besloten kring van de politieke elite kon de conceptie van ministeriële verantwoordelijkheid gedijen in de pers (in de eerste plaats de Zuidelijke) en in de publieke opinie. '... une très grande partie du public exige', stelde de kritische waarnemer Van der Duyn begin 1824 vast, 'que quoique nos ministres ne soient pas responsables d'après la constitution et officiellement, on exige dis-je une espèce d'indépendance personnelle et de position, et l'on ne veut pas qu'il pèse une crainte de perdre sa place pour une opinion franchement énoncée ou un conseil donné'.[14] Dit geeft al aan dat het publiek zich niet beperkte tot vrijblijvend theoretiseren, maar een duidelijke wisselwerking zag tussen idee en praktijk.

Individuele ministers waren blootgesteld aan een veelheid van tegenstrijdige krachten.[15] Aan de ene kant was er de ondubbelzinnige officiële ontkenning van welke vorm van verantwoordelijkheid dan ook, anders dan een morele en die van een ondergeschikte tegenover zijn superieur. Bovendien maakte de sterke versnippering van de beleidsvoorbereiding het een minister niet al te moeilijk argumenten te vinden voor zijn niet-verantwoordelijkheid. Maar aan de andere kant kon de druk vanuit de Kamer of vanuit de publieke opinie op een minister zo sterk zijn dat een beroep op niet-verantwoordelijkheid alleen maar averechts werkte. Zo kwam het dat verschillende ministers hun verhouding tot respectievelijk koning en Kamer heel uiteenlopend interpreteerden. Sommigen zagen zichzelf inderdaad in de eerste plaats als ambtenaar en lieten de grenzen van hun taak geheel door de koning bepalen. Als aanhanger van deze visie was Van Maanen de meest typerende vertegenwoordiger van het systeem-Willem I. Hij slaagde er overigens wel in aan die taakopvatting ook een positieve inhoud te geven. Een man als zijn collega Van Tets daarentegen maakte in de Kamer juist op vrij cynische - en als zeer irritant ervaren - wijze gebruik van de ontsnappingsmogelijkheden die het niet-verantwoordelijk zijn een minister bood.

Maar andere ministers - ik denk dan bijvoorbeeld aan Röell[16] of aan Van Nagell[17] - voelden zich niet zozeer ambtenaar als wel ambtsdrager. Zij kwamen tot een veel zelfstandiger opvatting van hun positie. Daarbij kregen eigen oordeelsvorming en persoonlijke verantwoordelijkheid een duidelijk

13 *Ibidem*, 69. 73.

14 *Gedenkstukken*, VIII^3, 362.

15 Zie in dit verband ook Van Sas, 'Röell', 93.

16 *Ibidem*, 73, 94.

17 Toen Van Nagell in zijn rede als voorzitter van de notabelenvergadering van 1814 onverbloemd te kennen gaf dat ministers voor hun daden verantwoordelijk waren, kon dit nog geweten worden aan slecht lezen van de grondwet. Maar als minister van Buitenlandse Zaken handelde hij vervolgens ook naar dele opvatting. Tien jaar wist hij dit ambt te vervullen zonder zijn individuele verantwoordelijkheidsconceptie (en zijn goed ontwikkelde gevoel van eigenwaarde) merkbaar te hoeven compromitteren.

accent. Binnen de kroon zagen zij zich als deelgenoot, daarbuiten als tussenpersoon tussen de doelstellingen van de koning (en het centraal bestuur in het algemeen) en de verlangens van de natie zoals die tot uitdrukking kwamen in de publieke opinie. Het behoorde tot de erfenis van de Verlichting dat aan die publieke opinie een belangrijke politieke betekenis werd toegekend. Uiteraard dacht men hierbij niet aan de sentimenten van de massa maar aan de geïnformeerde opinie van de ontwikkelde burgerij. Door te bemiddelen tussen de verlangens van de politieke natie en de eisen van goed landsbestuur, creëerden dergelijke ministers voor zichzelf een sfeer van eigen verantwoordelijkheid. De mate waarin zij aan die persoonlijke verantwoordelijkheidsconceptie in de praktijk vorm konden geven, hing samen met een reeks van factoren, zoals de politieke toestand, hun relatie met respectievelijk koning en Kamer, het kunnen steunen op een eigen machtsbasis, persoonlijk en sociaal prestige, en - niet het minst belangrijk - het al dan niet financieel onafhankelijk zijn.

Dit alles levert niet méér op dan een vrij ongestructureerd patroon van aanwijzingen, al tenderen die aan het eind van de jaren twintig wel steeds meer naar een enigszins ‘moderne’ conceptie. Toch is onloochenbaar dat het ‘ideale’ stelsel dat Willem I voor ogen stond en dat gestalte kreeg bij die ministers die het meest in zijn geest handelden, lang niet door alle bewindslieden werd onderschreven of in praktijk gebracht.

Volgens de grondwet benoemt en ontslaat de koning zijn ministers ‘naar welgevallen’. Waar Willem I nu eenmaal niet in een politiek vacuüm opereerde, mag ook dit welgevallen niet al te letterlijk worden opgevat. Thorbeckes opmerking dat Willem I zich bij het benoemen van ministers niet afvroeg ‘of zij den zedelijken invloed van het Gouvernement konden vermeerderen, maar of zij hem pasten’,[18] is dan ook misleidend. Ook al klinkt hier misschien de intentie van de koning door, de grenzen aan diens handelingsvrijheid worden genegeerd. Een vaste lijn in Willems benoemingsbeleid is niet aan te geven, juist omdat dit steeds samenhing met de politieke verhoudingen van het moment. Soms lieten deze inderdaad toe dat de koning bij het aantrekken van ministers alleen hoefde te kijken of ze hem wel ‘pasten’. Maar er deden zich ook situaties voor waarin heel andere factoren een rol speelden, zoals aan het begin van zijn regering, toen een aantal benoemingen het streven reflecteerde het regime een zo breed mogelijk draagvlak te verschaffen. En in de crisis aan het eind van de jaren twintig, een fase van sterke politisering, was die benoemingspolitiek een van de middelen waarmee geprobeerd werd het krediet van het bewind weer te vergroten. Toen de koning zijn persoonlijke geloofwaardigheid zag tanen, was hij wel gedwongen die van zijn regering te versterken. Persoonlijke voorkeur en inpasbaarheid in het systeem stonden daarbij niet op de eerste plaats. Dit nam overigens niet weg dat hij in diezelfde crisis niet bereid was de fel bekritiseerde

18 Thorbecke, *Historiche schenen*, 175.

Van Maanen te laten vallen, zoals de Belgische oppositie eiste. Diens persoonlijke onmisbaarheid voor het regime woog zwaarder dan de politieke moeilijkheden die zijn aanblijven veroorzaakte. Bovendien maakte de wijze waarop Van Maanen door de oppositie tot zondebok was verheven hem tegelijk tot symbool van het regime. Daardoor was het de koning bijna onmogelijk hem te laten gaan zonder ernstig prestigeverlies voor zichzelf.[19] Met dit al blijkt het 'welgevallen' van de koning niet zozeer een uiting van soevereine almacht of van willekeur als wel de resultante van een politiek afwegingsproces.

Staten-Generaal

Volgens de grondwet wordt de wetgevende macht 'gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend'. De vergadering van die Staten-Generaal noemde Van Hogendorp 'het oogenblik waarop de Koning en de Natie elkander ontmoeten en verstaan',[20] een existentieel politiek moment. Deze ontmoeting stelde men zich aanvankelijk geenszins voor als een confrontatie. Dat zou ook niet passen bij de geest van eensgezindheid die de gemoederen in Noord-Nederland in 1814 beheerste. Denkend in termen van een harmoniemodel zag men de Staten-Generaal eerder naast dan tegenover de koning staan.[21] Consensusgevoelens hebben evenwel de Tweede Kamer niet belet van meet af aan een eigen rol te spelen, waarbij confrontaties met de regering niet werden gemeden. (Zonder twijfel is de vereniging, die zowel het Zuiden als het Noorden tor politieke waakzaamheid verplichtte, in dit verband van grote betekenis geweest.[22]) Van zijn kant moest de koning - zij het vaak à contrecoeur - de macht van de Tweede Kamer als een politieke realiteit erkennen. Zijn toenemende irritatie over het gedrag van de Kamer is misschien wel het beste bewijs van het succes waarmee deze zich tegenover hem wist te manifesteren. Na enkele jaren iging Willem I zich heel anders uitspreken over de theoretische grondslagen van zijn gezag dan hij gedaan had in de nog zo onzekere tijden van 1813 en 1814. Verwees hij toen steeds naar het verdrag waardoor de nieuwe orde werd gedragen en waarin grondwet en soevereiniteit onlosmakelijk met elkaar verbonden waren, nu ging hij betogen dat zijn soevereiniteit ouder was dan de constitutie.[23] Deze volte face was een duidelijke politieke stellingname, een krampachtige poging zijn

19 Scherpe kritiek uit de publieke opinie en de Kamer kon overigens wel degelijk leiden tot het vertrek van een minister, zoals blijkt uit het ontslag van Piepers als secretaris van Staat van Oorlog in 1819.

20 Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat*, III, 289.

21 Vgl. Lammers, *De kroon en de kabinetsformatie*, 13.

22 Paradoxaal genoeg was het overigens ook de door de vereniging gecreëerde nieuwe situatie die het de koning vergemakkelijkte zijn machtspositie uit te houwen.

23 Zie bijvoorbeeld *Gedenkstukken*, VIII^2, 235.

eigen positie te verheffen boven die van een lastig gebleken Staten-Generaal.[24]

De invloed van de Staten-Generaal manifesteerde zich op verschillende manieren. De dreiging met, of het daadwerkelijk gebruikmaken van machtsmiddelen als het verwerpen van wetsvoorstellen, was bepaald niet de enige methode om invloed uit te oefenen. En in veel gevallen was zij ook niet de belangrijkste. Na enkele botsingen ging alleen al van de pure aanwezigheid van de Tweede Kamer een belangrijke preventief-sturende werking uit op de handelingen van de regering. Daarvan een enkel voorbeeld. Na de bepaald niet gladjes verlopen Kamerzitting van 1816-1817 schreef secretaris van Staat Falck aan de vooravond van de volgende vergadering een gedetailleerd exposé waarin hij de te verwachten gezindheid van de beide Kamers analyseerde; béide Kamers, dus ook de Eerste, want deze had zich in de vorige zitting bezondigd aan het 'schandaal' voorstellen van de koning te verwerpen die de Tweede Kamer had goedgekeurd. Falcks bedoeling was beide Kamers zo tactisch mogelijk tegemoet te treden en bij de inkleding van het wetgevingsprogramma hun inzichten bij voorbaat al zo goed mogelijk te verdis-

24 Het sprak in 1813-1814 volkomen vanzelf dat de opdracht van de soevereiniteit aan de prins gebonden zou worden aan een grondwet. Zoals Hugo van Zuylen het zich later herinnerde ging de 'behoefte aan magtsconcentratie' gepaard met de 'onbezorgde bewustheid, dat eene Grondwet zijne [Willems] magt zoude tegelen en omschrijven' (*Herinneringen van een' staatsman betrekkelijk de verheffing van Willem I*, 11). Als onderdeel van een (impliciet) verdrag tussen vorst en volk had de Nederlandse grondwet een principieel andere status dan geoctrooieerde constituties als de Franse Charte en die van sommige Duitse staten. Daarbij dreigde immers steeds de mogelijkheid dat de koning wat hij eens gegeven had ook weer zou kunnen intrekken (vgl. Harris, 'European liberalism in the nineteenth century', 503). Zonder twijfel heeft Willem I zich bij zijn nadere conceptualisering van soevereiniteit en koningschap laten leiden door wat hij elders in Europa zag gebeuten: vorsten die uit de volheid van hun macht een grondwet gaven. Door zich aldus te spiegelen aan buitenlandse voorbeelden kwam hij evenwel in direct conflict met de eigenheid van de Nederlandse ontwikkeling. Waar hij van zijn standpunt dat de soevereiniteit ouder was dan de grondwet geen geheim maakte en het ook in de Kamer liet uitdragen (zie bijvoorbeeld Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat*, V, 122), bleven tegengeluiden daar en elders nier uit. Hogendorp wees op het fundamentele verschil met de Franse Chatte (*ibidem*, 149) en het Hollandse opinieblad *De Weegschaal* meldde in 1822: 'Wij hebben onlangs eenen nieuwbakken hoveling hooren zeggen, *dat men zich aan de publieke opinie niet stooren moest, dat een Koning wel regeren kon zonder Staten Generaal*. Die laatste moge in Frankrijk *kunnen* gezegd worden, alwaar de Grondwet een *octrooy* is, maar bij ons, alwaar de Grondwet de *conditio sine qua non* van het geheele *maatschappelijk verdrag* uitmaakt, is zulk een gezegde ONZIN!' (*De Weegschaal*, 5 (1822) 241). Hier blijkt ook hoe belangrijk de grondwet was als houvast voor kritiek op het regime. Was een beroep op schending van de constitutie al een eeuwenoud politiek motief, in deze tijd, waarin geschreven grondwetten de plaats innamen van een samenstel van multi-interpretabele vaagheden, kreeg het nieuwe kracht. Zeker in het eerste decennium van het Verenigd Koninkrijk werd de parlementaire oppositie in Noord en Zuid veelal gevoerd in naam der grondwet.

conteren.[25] Onomstotelijk blijkt uit dit stuk dat de Staten-Generaal serieus werden genomen als medespeler, in zekere zin tegenspeler, in het besluitvormingsproces.

De spelregels voor het contact tussen regering en Staten-Generaal waren uiterst onvolkomen. Van een behoorlijk functionerende, enigszins doorzichtige overlegstructuur was geen sprake. We moeten evenwel niet de vergissing maken deze onbetwist gebrekkige communicatie gelijk te stellen met een gebrek aan invloed van de zijde van de Kamer. Hetzelfde Koninklijk Besluit van 8 juni 1820[26] dat de officiële, zichtbare contacten tussen ministers en Staten-Generaal tot het grondwettig minimum beperkte, bevatte namelijk tevens de klemmende aanbeveling voort te gaan met de bestaande praktijk van officieuze communicatie: nadat nieuw ingediende wetsontwerpen eerst - achter gesloten deuren - waren onderzocht in de afdelingen van de Tweede Kamer, werden de resultaten hiervan onderhands ter kennis van de regering gebracht. Deze kon vervolgens komen met nadere toelichting, wijzigingsvoorstellen of soms ook volledig nieuwe wetsontwerpen.[27] In zijn *Aanteekening* heeft Thorbecke deze praktijk scherp gehekeld.[28] Terecht stelt hij daar vast dat de afdelingen hun bevoegdheid verte te buiten gingen, dat hun verslagen ‘de hoafdschakel van het gemeen overleg tusschen de Kroon en de Statengeneraal’ geworden waren, dat ze zich gedroegen ‘als of zij zoovele zelfstandige Kamers in 't klein waren’. Niet zonder politieke bijbedoelingen verbindt hij hieraan de conclusie dat de regering door deze gang van zaken gemakkelijk spel had en potentiële oppositie binnenskamers wist te versnipperen. Dat zal soms stellig het geval zijn geweest, maar het was evenzeer waar dat de regering eraan hechtte politieke meningsverschillen zo veel mogelijk buiten de openbaarheid te houden. Om die reden kon zij in de onderhandse overlegfase tot forse concessies bereid zijn.

Al deze onderhandse machinaties mogen natuurlijk niet doen vergeten dat de Staten-Generaal ook nog het ultieme machtsmiddel van verwerping van wetsvoorstellen tot hun beschikking hadden en in voorkomende gevallen niet hebben geaarzeld daarvan gebruik te maken. In dit verband wil ik even stilstaan bij de wijze waarop de Kamers het budgetrecht hanteerden.

25 *Pro Memorie* van A.R. Falck, 29 september 1817 Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage. In dit stuk geeft Falck ook een belangrijk advies aan de hoofden der departementen van algemeen bestuur: ‘... dezen [...] ware het goed tot een pligt te maken om van het vootregt hun bij Art. 91 der Grondwet toegekend [het met een raadgevende stem zitting hebben in beide Kamers], zich meer en tegelmatiger te bedienen. Zij zouden in een vergadering een steunend middenpunt zijn voor de vrienden van het Gouvernement; uit den geest van het geheel beter de leiding leeren kennen die het raadzaam is aan deze of gene zaak te geven, en, in allen geval, de verkeerde daadzaken en andere dwaasheden kunnen opvatten en wederleggen die de meeste sprekers zich veroorlooven, wanneer zij niemand in het oog hebben, die hun kan tegenspreeken.’

26 De Geer, *Antecedenten. Staten-Generaal*, bijlage VI.

27 De Geer, griffier van de Tweede Kamer van 1817 tot 1842, geeft een droge, ongekleurde uiteenzetting van deze praktij. *Ibidem*, 133-143.

28 Thorbecke, Aanteekening op de grondwet, 2de dr., l, 290-291.

Het is een onbetwistbaar feit dat de koning met zeker ‘succes’ de finesses van zijn financieel beleid aan de openbaarheid heeft weten te onttrekken. Op grond hiervan zou men kunnen spreken van een falende parlementaire controle. Zo'n constatering is echter veel te absoluut. Want het budgetrecht mag dan niet naar behoren hebben gefunctioneerd wat zijn directe doel betreft, in ruimere zin, als politiek instrument, heeft het wel degelijk een belangrijke rol gespeeld.[29] Begrotingsdiscussies werden het voor de hand liggende aangrijpingspunt voor het beoordelen van het regeringsbeleid als zodanig.[30] Vooral de behandeling van de beide Tienjarige Begrotingen in 1819 en in 1829 heeft belangrijke momenten van politieke bewustwording opgeleverd. In beide gevallen forceerde de Tweede Kamer een crisis door nadrukkelijk en in de volle openbaarheid regeringsvoorstellen te verwerpen. In beide gevallen kwam de kritiek zowel van Zuidelijke als van Nootdelijke Kamerleden. In de diepe crisis van 1828-1829 probeerden de Noordelijken hun fundamentele ongenoegen nog vooral in verband te brengen met de begrotingsopstelling. Aan Zuidelijke zijde liet men zich hierdoor nauwelijks meer remmen en werd het begrotingswapen al gehanteerd als een machtsmiddel tout court, onder de welbekende leuze *point de redressement de grieft, point de subsides*. Noordelijken noch Zuidelijken zijn erin geslaagd de financiële politiek naar behoren te controleren, of deze zelfs maar te doorgronden. Maar ze hebben zich daardoor niet laten weerhouden van de veel wezenlijker taak het regeringsbeleid als zodanig op zijn doelmatigheid te beoordelen.

Over de macht van de Kamer wil ik nog een prominente eigentijdse getuige aan het woord laten, Groen van Prinsterer, die in de dubbele Kamer van 1840 een analyse gaf van het politiek bestel sinds de vrijwording. Niettegenstaande ‘onze menigvuldige constitutionele inrigtingen’ zag hij in dat bestel in feite slechts twee machten een rol spelen, de koning en de Tweede Kamer, en wel zodanig dat steeds één van beide de boventoon voerde, dat ‘beurtelings de eene door de andere, als 't ware, [werd] geabsorbeerd’. Ter illustratie van de machtspositie van de Tweede Kamer herinnerde hij aan haar ‘onderhandelingen [...] met het Gouvernement in haar Processen-Verbaal’ en wees hij op ‘de bedreigingen van het budget te zullen verwerpen; eene verwerping waardoor [...] de Regering zeer ligt in de meest volkomene ondergeschiktheid [...] zou worden gebracht’. Om het even overigens wie de toon aangaf, de koning of de Kamer, beide situaties achtte Groen verwerpe-

29 Bij Stevers, ‘Begrotingsnormering 1814-1939’, met name 102-103, wordt de belangrijke plaats die de begrotingsdiscussies in het politieke leven van het Verenigd Koninkrijk innamen volledig genegeerd.

30 Zie voor een omschrijving van deze functie Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat*, III, 144 vlg. Zijn ideaal was dat de staat in het jaarlijkse begrotingsoverleg ‘gedurig gezuiverd, hervormd en als het ware herboren’ zou worden (*ibidem*, V, 41). De *Bijdragen tot regtsgeleerdheid en wetgeving* achtten het in een constitutioneel bestel ‘zeer gewoon, dat de afgevaardigden, bij gelegenheid van de beraadslaging over het Budget, zich aanmerkingen verootloven omtrent allerhande maatregelen van het Gouvernement, welke hun voorkomen geene goedkeuring te verdienen’ (2 (1817) 167).

lijk en revolutionair (in de specifieke betekenis die dat woord bij hem had).[31]

Een en ander wettigt de conclusie dat het dualistische stelsel, waarin koning en Staten-Generaal de wetgevende macht deelden, weliswaar gebrekkig heeft gefunctioneerd, maar desondanks een duidelijk stempel heeft gedrukt op het politieke leven van het Verenigd Koninkrijk. Vooral de Tweede Kamer wist een belangrijke rol te spelen. Het ontbreken van bepaalde parlementaire drukmiddelen, zoals het recht van amendement, was in de praktijk minder ernstig dan wel is gesuggereerd. Kritiek moet vooral gaan in de richting van het gebrek aan openheid en, nogmaals, de uitermate slecht georganiseerde overlegstructuren. Een reële verbetering in dit opzicht had alleen kunnen worden bereikt door de ministers in de Kamer een veel actiever en daarmee onwillekeurig zelfstandiger rol te laten spelen. Tot die concessie bleek de koning niet bereid.

Bureaucratisch centralisme

Heel goed kunnen de tegenkrachten waar de koning mee te rekenen had, worden gedemonstreerd aan de kritiek die er was op de bestuurlijke organisatie. Het gaat daarbij om de administratieve erfenis van de revolutie en van Napoleon: de praktijk van bureaucratisch centralisme. Bij de Restauratie gehandhaafd werd deze in het Verenigd Koninkrijk een kernpunt van politieke controverse. In het Noorden kon vanuit een traditie van eeuwen worden betoogd dat het centralisme en zijn werktuig bureaucratie wezenlijk anti-nationaal waren.[32] In brede kring- bepaald niet tot oppositionele elementen beperkt - was een sterk anti-bureaucratische mentaliteit aan te treffen en werd het verschijnsel bureaucratie inderdaad beschouwd als een ‘eigenaardige ontaarding’, zoals De Bosch Kemper het later zou omschrijven.[33] Waar centralisme - ik vereenvoudig natuurlijk - in Frankrijk in veel opzichten de sterkere tendentie was, in zekere zin de natuurlijk gevoelde norm,[34] was in Nederland veeleer het omgekeerde het geval. Ondanks de nog sterk levende herinnering aan de desintegratieverschijnselen in de laatste decennia van de Republiek en het oprechte verlangen een herhaling van die toestand te voorkomen, konden decentralisatie en deconcentratie van macht en van verantwoordelijkheid daar toch veelal op een soort vanzelfsprekende sympathie rekenen.

31 *Handelingen van de regering en de Staten-Generaal over de herziening der grondwet*, III, 324-325. Wanneer Van Hogendorp tegen het midden van de jaren twintig een toenemend defaitisme ten toon spreidt, klaagt over het ‘geringe vermogen der Kamer’ (*Bijdragen tot de huishounding van staat*, IX, 201) en mede onder invloed daarvan in 1825 de actieve politiek vaarwel zegt, bevestigt hij in wezen dit door Groen geschetste patroon van schommeling in de relatieve macht van koning en Kamer. In deze tijd bereikte de macht van de koning haar hoogtepunt.

32 Vgl. De Brauw, *De departementen van algemeen bestuur*, 207-208 en De Bosch Kemper, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt en staatsbestuur*, 12.

33 De Bosch Kemper, *ibidem*, 203.

34 Vgl. Ozouf, ‘La Révolution française et la perception de l'espace national: fédérations, fédéralisme et stéréotypes régionaux’, 589.

Centralisatie-bureaucratie-vereenvoudiging-bezuiniging werden (onderling nauw samenhangende) sleutelbegrippen in het debat tussen de koning en een Kamer die zich spreekbuis wist van de publieke opinie. De kritiek vond moeiteloos aangrijpingspunten. Zij kon variëren van het aanwijzen van simpele bestuurlijke onvolkomenheden tot het stellen van zeer principiële vragen over aard en werking van het grondwettig bestel. De goed-Hollandse zuinigheid die Noordelijke Kamerleden veelal tot richtsnoer namen bij het beoordelen van een begroting bleek een uitstekend uitgangspunt om het bestel in al zijn finesses ter discussie te stellen. 'Men heeft namelijk', zei het Kamerlid Collot d'Escury van Heinenoord eind 1819,

> naar het oordeel van velen, bevoegd om over zaken van regering hunne gedachten te uiten, den misslag begaan, om aan de Fransche omslagtige manier van beheer de voorkeur te geven boven die oude Hollandsche eenvoudige wijze van doen en handelen, welke den gang der dingen zoo geleidelijk en onkostbaar maakte; de mode denkbeelden van *centralisatie* en *éénheid*, de honderdvoudige *contrôles*, zonder wezenlijk doel of nut, het verlaten van alle denkbeelden van eenvoudigheid, en wat al meer het Fransche stelsel zoo ongunstig kenmerkt, hebben de werkzaamheden in alle takken van bestuur noodeloos verdriedubbeld; en verdriedubbeld moeten dan ook wel de noodelooze kosten zijn, welke in alle taken van dat bestuur vereischt worden.[35]

Het meest overtuigend bracht Gijsbert Karel van Hogendorp de anti-bureaucratische mentaliteit in het Noorden onder woorden. Niet alleen sprak hij schamper over 'Fransche hebbelijkheden' en 'binnenlandsche legers van Ambtenaren en Schrijvers';[36] hij probeerde van zijn kritiek ook een samenhangend geheel te maken en door te stoten naar de kern van het probleem. Leidraad daarbij was voor hem de grondwet, zijn grondwet. Zijn kritiek kwam er in hoofdzaak op neer dat de juiste (want door de grondwet voorgeschreven) verhouding tussen centraal gezag en lagere overheden niet in acht werd genomen. Al in het eerste deel van zijn periodiek verschijnende *Bijdragen tot de huishouding van staat* (waarin hij zich tegenover het Nederlandse volk verantwoordde voor zijn gedragingen als Kamerlid), stelde hij vast dat het grote aantal en het vele werk der 'buralisten', de ambtenaren van de centrale overheid, niet overeenkwamen 'met de aard van onze regering, zoo als wij dezelve in de grondwet vastgesteld vinden'. Het beginsel daarvan was immers 'dat al wat best door de plaatselijke besturen verrigt worden kan, ook op de plaats zelve dient te geschieden'.[37] Door de jaren heen bleef hij dit

35 *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende de zitting van 1819-1820*, I, 59. Zijn collega-Kamerlid Daniël van Alphen, die het regeringsbeleid steeds kritisch volgde, stelde op dezelfde dag even bondig als ondubbelzinnig vast: '... dans ma conviction, l'économie véritable n'aura lieu que par simplification du mécanisme trop compliqué et parfaitement illusoire de l'administration actuelle'. *Ibidem*, 57.

36 Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat*, V, 288; VII, 301.

37 *Ibidem*, I, 216-217.

motief met stugge consequentie bespelen. Telkens weer bracht hij de geest van de grondwet in stelling tegen het spook van centralisatie. Zo bijvoorbeeld in 1821, toen hij sprak over vormen die 'meer kostten dan de zaak zelve' en herinnerde aan de algemene klacht over de 'slaafsche afhankelijkheid, waarin men zich bevond van een al te centraal Bestuur, zonder welks toestemming men niet de minste schade aan eenen dijk herstellen, noch een venster van eene geregtszaal in orde mogt brengen; ja welke men raadplegen moest, om een' gevangenen een' geneesdrank in te geven'. Bovendien kwamen die bevelen doorgaans te laat, zodat de regering werd geminacht en de bestuurden tot wanhoop werden gebracht. 'Het overlaten aan de Provincien, hetwelk de gebreken der centralisatie verhelpt', vervolgde hij dan ook, 'is geheel in den geest der Grondwet. Door haar hebben wij een zeer sterk Centraal Bestuur voor alle voorwerpen van *algemeen* belang, en tevens zeer veelvuldige plaatselijke Besturen voor alle *locale* belangen. Dit is een uitstekend en bijzonder voordeel onzer Grondwet, hetwelk alle voordeelen eener wijze Centralisatie verzekert, en alle misbruiken daarvan wegneemt.'[38] Van Hogendorp was heel precies in het kenbaar maken van zijn positie. Hij wilde duidelijk laten blijken dat men in hem niet te doen had met een achteloze traditionalist, maar met iemand die pragmatisch stelling wist te nemen en zorgvuldig de waarden van het verleden afwoog tegen de noodzaak tot modernisering. 'Onze Grondwet vermijdt', zo schreef hij, 'even zorgvuldig de provinciale Souvereiniteit, onze oude kwaal, en de centralisatie, eene Fransche ziekte.'[39]

De regering kon zich niet veroorloven dergelijke sterk anti-bureaucratische sentimenten te negeren. Bovendien voelde zij ook zelf wel de noodzaak tot bezuiniging. Intussen bleef de bereidheid om aan de eisen van de Kamer en de publieke opinie tegemoet te komen aan duidelijke grenzen gebonden. Men probeerde als het ware de angel uit de kritiek te halen door naar partiele verbeteringen en bezuinigingen te zoeken, zonder het centralistisch beginsel als zodanig aan te tasten. In 1818 werd een staatscommissie ingesteld die tot taak kreeg 'zoodanig algemeen ontwerp van vereenvoudiging en besparing in alle takken van Bestuur, in verband tot elkander beschouwd, voor te dragen, als aan haar zelve de volledigste overtuiging kon opleveren, dat, behoudens de goede waarneming van 's Lands belangen, voor geene meerdere vereenvoudiging en besparing vatbaar te achten is'.[40] Zowel de

38 *Ibidem*, VI, 186-187.

39 *Ibidem*, V, 288.

40 KB 1 augustus 1818, LrsTT. De Brauw, *Departementen van algemeen bestuur*, bijlage B. Tot voorzitter van deze staatscommissie werd benoemd de minister van Staat Ocker Repelaer van Driel. Bij het maken van plannen voor 'vereenvoudiging en bezuiniging' vervulde deze - een man van het compromis - een coördinerende functie. Eerder, op 8 april, was hij al benoemd tot voorzitter van een tweetal commissies met een meer specifieke taakstelling: bezuiniging op het gebied van 'publieke werken en leverancien' (KB 8 april 1818 nr. 58) en de eventuele overdracht van taken aan de gouverneurs (hetzij afzonderlijk, hetzij samen met Gedeputeerde of Provinciale Staten), en in het bijzonder het vaststellen van een nieuwe instructie voor de gouverneur (KB 8 april 1818 nr. 59).
Wat zich in 1818 rond Repelaer afspeelde is typerend voor het bestel van Willem I. Eerst was hij zelf slachtoffer van de bezuinigingspolitiek, toen het departement waarvan hij commissaris-generaal was met andere werd samengevoegd. Omdat de koning hem aan zijn bewind gebonden wilde houden, werd hij evenwel benoemd tot minister van Staat (*Gedenkstukken*, VIII^2, 180), een titel die Willem I naar aanleiding van de bestuurlijke reconstructie van 1818 nader bepaalde 'voor Ministers, welke geene Departementen hebben,

opdracht aan deze commissie als de wijze waarop daaraan uitvoering werd gegeven, laat zien dat men geenszins structurele veranderingen beoogde, maar er veeleer naar streefde het bestaande systeem te perfectioneren. Typerend voor de geest waarin deze commissie-Repelaer werkzaam was, is het enthousiasme waarmee ze pleitte voor de paradoxale gedachte de bureaucratie met eigen wapenen te bestrijden door de instelling van een controlerende 'Hooge Raad van Administratie'.[41] Hetzelfde tussenrapport uit 1819 waaraan ik deze aanbeveling ontleen, sprak in warme bewoordingen over de Staatssecretarie, het zenuwcentrum van Willem I's stelsel van administratief centralisme.[42]

Intussen ging de commissie bij al haar meer praktisch gerichte beschouwingen en aanbevelingen vrijwel voorbij aan het centrale dilemma van de discussie: de vraag hoe het mogelijk zou zijn te decentraliseren zonder tegelijk het centrale gezag te ondermijnen; hoe de werkingssfeer van provincie en gemeente te verruimen zonder daarmee staatsgevaarlijke krachten op te roepen. Men beperkte zich ertoe te verwijzen naar een niet tot navolging inspirerend voorbeeld, de decentralisatiepolitiek onder het Staatsbewind. Toen was wel gebleken 'door hoe weinig echt vaderlandsche gezindheid de meer gesmaldeelde bezorging van de belangen der ingezetenen werd behartigd' en hoe de gewesten 'door gebrek aan eenstemmige toepassing der voorname voorschriften van de Staatsregeling, door achterhoudendheid, ja, dat meer is, door voorbedachtelijk genomen maatregelen getracht [hadden] het Algemeen Bestuur op nieuw aan het uiteenloopend Provinciaal gezag cijnsbaar te maken'.[43]

Hoewel werkzaam in bureaucratisch-centralistische geest bleef de commissie toch niet volledig blind voor bureaucratische verwordingsverschijnselen. In elk geval signaleerde zij het gevaar dat de feitelijke macht binnen het centraal bestuur wel eens in handen zou kunnen komen van ondergeschikte

dog als in activen dienst beschouwd worden' (*Gedenkschriften van A.R. Falck*, 410). (Zie voor de inhoud die het ministerschap van Staat in het bestel van Willem I kreeg: Van Sas, 'Röell', 75-76 en de noten 93 en 94.) Als minister van Staat werd Repelaer voorzitter van bovengenoemde staatscommissies. En de staatscommissie was weer, zoals gezegd, een favoriet beleidsinstrument van de koning.
In het algemeen kan worden opgemerkt dat het regeringsstelsel in 1818 een belangrijke ontwikkelingsfase doormaakte. De noodzaak tot bezuiniging inspireerde tot vereenvoudiging, bestuurlijke reorganisatie en het nader vormgeven aan bepaalde beleidsinstrumenten. Daarmee samenhangend vonden belangrijke veranderingen plaats in de personele sfeer.

41 'Rapport der geheime staatscommissie, nopens de toekomstige inrigting en huishouding van den staat' [22 maart 1819], 39.

42 *Ibidem*, 90.

43 *Ibidem*, 58.

ambtenaren, ‘zoodanig dat de van tijd tot tijd afwisselende Hoofden der Departementen van Algemeene Administratie, hunnes ondanks, langzamerhand de werktuigen kunnen worden, waarvan de zedeloosheid en de kwade trouw hunner onderhoorigen, ter bereiking van bijzondere oogmerken, zich kunnen bedienen’.[44] In de anti-bureaucratische kritiek speelde dit thema een belangrijke rol. Het Kamerlid Van Alphen vond zelfs dat de Staten-Generaal het staatshoofd moesten beschermen ‘contre la propension naturelle de la bureaucratie dont la force s'accroît par l'extension’.[45]

Vroeg-liberalisme

In de succesperiode van het Verenigd Koninkrijk tegen en rond het midden van de jaren twintig verstomde de kritiek op het bestel een tijdlang. Toen bereikte de macht van de koning ook haar hoogtepunt. Maar na deze fase van economische voorspoed en politieke rust kwam de kritiek opnieuw en in verhevigde mate opzetten. Een jongere generatie ging zich tegen de gevestigde machten teweerstellen en zorgde voor nieuwe impulsen. Voor die generatie was het moderne, romantisch-liberale denken een voorname bron van inspiratie. Deze ontwikkeling deed zich niet alleen voor in het Zuiden,[46] maar ook, zij het minder opvallend, in het Noorden. De kritiek op het bestel zoals die daar - en dan vooral in Holland - al jaren te horen was, gevoed door de oud-vaderlandse vrijheidstraditie en de herinnering aan de kleinschalige bestuursvormen van de Republiek, werd door aanraking met het eigentijdse romantisch-liberale vocabulaire verjongd, verruimd en naar een hoger plan getild. Oude bezwaren werden met nieuw elan naar voren gebracht en wonnen daardoor aan kracht en scherpte. Hadden die bezwaren bij de oudere generatie dikwijls nog een retrospectieve kleuring, nu kwamen ze in een veel meer op de toekomst gericht perspectief te staan.

Op verschillende niveaus is die verjonging en vernieuwing van het politieke leven aanwijsbaar, aan het eind van de jaren twintig ook in de Kamer. Maar voordien was dit geluid al daarbuiten te horen, in de pers en in de publieke opinie. Het verdient hierbij wel opmerking dat deze romantisch-liberale denkbeelden in het algemeen niet met de jongere Noordelijke opposanten op de loop gingen. Men behield zijn kalmte en ging eclectisch te werk. De ideeën werden aangepast aan het Noord-Nederlandse niveau en dus wat afgevlakt.

44 *Ibidem*, 36.

45 *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende de zitting van 1817-1818*, I, 191. Ook Van Hogendorp wees op de eigen dynamiek en natuurlijke neiging tot machtsuitbreiding van het bureaucratisch apparaat: ‘Deze werking van duizenden is aanhoudend en staat nimmer stil; zij neemt elke gelegenheid, hoe klein ook, waar. Hoe meerder magt er verkregen is, des te gemakkelijker valt het om nog meer te verkrijgen’ (*Bijdragen tot de huishouding van staat*, VIII, 244). Vgl. ook *ibidem*. I, 218: ‘Komt alles bij den minister, dan is hij genooddrongen om het op kommiesen te laten aankomen, en dan regeren deze.’

46 Zie bijvoorbeeld Kossmann, *De lage landen*, 97 vlg.

Om de toon van dit vroeg-liberale geluid te doen klinken, laat ik één vertolker ervan, de jonge, in 1795 geboren Amsterdamse hoogleraar C.A. den Tex, vrij uitvoerig aan het woord. Begin 1828 droeg deze in Utrecht en Amsterdam een verhandeling voor 'Over de dwalingen en verderfelijke stellingen, tot welke de voorstelling van den Burgerstaat als werktuig, en deszelfs beschouwing uit enkel materiëele oogpunten leiden'.[47] Het was een vertoog van het soort encyclopedische wetenschappelijkheid waaraan de negentiende-eeuwse geleerde zich, net als zijn achttiende-eeuwse voorganger, nog gaarne te buiten ging. Maar behalve als een geleerde beschouwing laat Den Tex' betoog zich ook op een heel andere wijze lezen: het was tevens een politiek beginselprogramma en als zodanig, niettegenstaande een obligate buiging in de richting van 'onze geëerbiedigde Vorst', een fundamentele aanklacht tegen de geest van diens regeringsstelsel. Den Tex keerde zich scherp tegen diegenen die de staat als een 'werktuig' zagen. 'In deze wijze van beschouwen', merkte hij op,

> komt alles aan op hen, die het roer van den Staat in handen hebben. De bijzondere ingezetenen zijn slechts als enkele tanden aan het groote rad, hetwelk de regering als bewegende kracht doet rondsnellen. Zij doen, zij handelen niet, maar worden voortgestuwd door eene kracht, die buiten hen is, hun voortgang of stilstand hangt niet van hunnen wil af, maar van dien dergenen, die de *Staatsmachine* (dit was het woord, hetwelk men zoo gaarne gebruikte) in beweging brengen.[48]

Een dergelijke voorstelling achtte Den Tex een ontkenning van de krachten die in de maatschappij zelf leefden, van de vrijheid die de individuele mens tot handelen inspireerde. Deze kritiek trof ook vorsten die door de beste bedoelingen waren bezield en in alle ernst hervormingen nastreefden.

Het zal duidelijk zijn dat Den Tex bij het zoeken naar de meest doelmatige staatsinrichting, bij de keuze tussen *Centralisatie* en *Gemeindsverfassung* (een term die hij liever gebruikte dan het negatief klinkende provincialisme), zonder aarzelen het anti-centralistische en anti-bureaucratische kamp koos.[49] 'Regeringloosheid' was zijn bedoeling niet. Maar met Fichte meende hij dat het doel van de staat behoorde te zijn zichzelf 'ontbeerlijk' te maken, hetgeen hij aldus uidegde 'dat de Regering in dat alles, wat de ingezetenen door hunne eigene krachten vermogen daar te stellen, zich niet moet mengen, en dat zij zich alleen de opwekking van deze zelfwerkzaamheid en zelfstandigheid bij hare burgers ten doel behoort te stellen'. 'Dit is het ten minste wat ik bedoele', zo vervolgde hij. 'Daar, waar hare tusschenkomst of hare leiding noodzakelijk is, moet de Regering, met de noodige kracht en hulpmiddelen toegerust, niet achterlijk zijn in het geven van bevelen en het nemen van stellige maatregelen, toe beveiliging van den Staat, of tot bevordering van

47 Gepubliceerd in de door hemzelf samen met J. van Hall geredigeerde *Bijdragen tot regtsgeleerdheid en wetgeving*, 4 (1829) 9-58.
48 *Ibidem*, 12.
49 *Ibidem*, 17 vlg.

deszelfs welzijn. Doch daar, waar hare tusschenkomst niet noodzakelijk is, moet zij er zich van onthouden, om zich in de zaken harer burgers te willen mengen.'[50] Kortom: een krachtig pleidooivoor staatsonthouding tegenover het onvermoeibare interventjonisme van Willem I.

Den Tex plaatste zijn afwijzing van de mechanistische staatsidee in een sterk door de Romantiek geïnspireerd perspectief. Zedelijke kracht stelde hij boven het bloot stoffelijke; het organisch gegroeide boven het mechanisch gevormde. Hij waarschuwde voor overschatting van de macht van het getal en wees bekrompen nuttigheidsdenken af. Zijn boodschap was er een van vrijheid in economie en politiek. Zijn ideale maatschappij werd bevolkt door zich vrij ontwikkelende en zelfhandelende burgers. Hij beperkte zich geenszins tot kritiseren, maar kwam juist naar voren met een opbouwend alternatief, het beeld van een politieke gemeenschap die qua structuur en functioneren duidelijk afweek van de bestaande Nederlandse. In Den Tex' visie moet men zeker geen diepgravende originaliteit willen zoeken. Wel relevant is de constatering hoe goed hij op de hoogte was van wat er omging in Europa (in het bijzonder in Duitsland); hij was bij-de-tijd zowel in de sfeer van de politieke ideeën als in die van de praktische politiek. Enerzijds laat zijn rede zich begrijpen in deze Europese context, anderzijds vooral ook in samenhang met de situatie in Nederland.

Geeft dit geluid van Den Tex de stemming weer van de jongere Noord-Nederlandse opposanten in het algemeen, meer in het bijzonder staat het voor de inzichten van die kring van politiserende Amsterdammers waaruit ook het opinieblad *De Noordstar* zal voortkomen. Bij die groep zien we het Nederlandse liberalisme vorm krijgen in misschien wel zijn meest autochtone variant: het pragmatische en zelfbewuste middle of the road liberalisme Amsterdamse stijl, wortelend in oud-Hollandse politieke ervaring, vormen en waarden, en theoretisch ondersteund door een keur van vroeg-liberale ideeën. Als zodanig had het te midden van de van land tot land verschillende vormen van pre-industrieel liberalisme een eigen plaats en toon. Een toon die natuurlijk duidelijk afweek van die van Thorbecke ruim een decennium later. Diens eigensoortige, au fond zeer persoonlijke interpretatie van het liberalisme is door zijn succes in de praktijk de gevestigde Nederlandse variant geworden en heeft daardoor andere mogelijkheden en ontwikkelingslijnen doen vergeten.

De crisis van het koninkrijk

Het cumulatief effect van de kritiek op het regime van Willem I leidde aan het eind van de jaren twintig tot een ernstige gezagscrisis. Oppositie en politieke belangstelling bereikten in Zuid en Noord een hoogtepunt ten tijde van de behandeling van de Tweede Tienjarige Begroting. Naast hoofdlijnen van het beleid, zoals de taal-, kerk- en onderwijspolitiek, werd toen ook het

50 *Ibidem*, 41-42.

politiek bestel zelf hevig onder vuur genomen. Er moest een eind komen, vonden velen, aan de tot systeem verheven ondoorzichtigheid, vooral op financieel terrein. Men eiste onder meer verantwoordelijke ministers en doorbreking van het standenkiesrecht.

Teneinde de crisis te bezweren, deed de koning op verschillende beleidsterreinen belangrijke concessies. Maar juist waar het ging om het politiek bestel zelf nam hij een vrijwel onwrikbaar standpunt in. Daar was zijn houding uitgesproken systeembevestigend, soms zelfs op een uitdagende manier. In mei 1829, toen de crisis een voorlopig hoogtepunt bereikte, benoemde hij de prins van Oranje, die jarenlang politiek buitenspel had gestaan, tot vice-president van de Raad van State en tot voorzitter van de ministerraad. Daarmee werd deze - in elk geval voor het oog der wereld - een sleutelfiguur in het bestel. Voor deze benoeming waren diverse goede redenen te geven, zoals de noodzaak voor de koning zijn positie te versterken en te voorkomen dat oppositionele elementen zich rond de prins zouden verenigen. De Engelse ambassadeur Charles Bagot zag nog een andere belangrijke overweging meespelen. Voor hem was deze benoeming het antwoord van de koning op de alom gestelde eis van ministeriële verantwoordelijkheid. Ook toen niet veel later het gerucht ging dat de taken van prins Frederik zouden worden uitgebreid, zag hij dat 'like the nomination of the Prince of Orange to the Presidency of the Council' als 'a fresh measure of the King's to defeat the question of ministerial responsibility'.[51] Anders geformuleerd hield deze zienswijze in dat Willem I de eis van ministeriële verantwoordelijkheid probeerde te ontkrachten door de koninklijke familie in het brandpunt van de politiek te plaatsen en het koninklijk karakter van zijn kabinet extra te accentueren. Een impliciete bevestiging van deze visie is te vinden in de Belgische grondwet van 1831, die prinsen van den bloede expliciet van het ministerschap uitsluit.

De gedragslijn van de regering in de crisis is vaak omschreven als wankelmoedig en laverend. Dat is niet onterecht, al wist men de lijnen van toegevendheid en vasthoudendheid met enige overtuiging te combineren in de bekende Koninklijke Boodschap van 11 december 1829.[52] Daarin werd het

51 Bagot aan Aberdeen, [7 juli] 1829 (*private*, uit Brussel). Bagot MSS, Levens Hall, Cumbria. In een eerste reactie (22 mei) op de benoemingen van de prins had Bagot zich over dit aspect nog niet zo stellig uitgelaten (*Gedenstukken*, IX[1], 42). Overigens vroeg Bagot zich af of de prins wel zo geschikt was voor zijn nieuwe functies. Hij achtte hem 'au fond much less constitutional in his principles - or, I might say, much more despotic in his nature than his father' en was daarom bang dat hij in de huidige crisissituatie niet 'the soundest of all advisers' zou blijken te zijn. Bagot aan Aberdeen, 26 mei 1829 (*private*; uit Brussel). Bagot MSS.

52 Deze regeringsverklaring is niet alleen inhoudelijk van grote betekenis, maar ook gezien de wijze waarop zij totstandkwam. Verliepen besluitvormingsprocessen in het bestel van Willem I doorgaans uitermate moeizaam, bij de voorbereiding van de Koninklijke Boodschap van 11 december was het tegendeel het geval. Omdat alles zich bleef afspelen binnen de mogelijkheden toegelaten door de bestuursconceptie van de koning, mag men wellicht spreken van een voor diens stelsel 'ideaal' besluitvormingsproces. Mede onder invloed van suggesties van enkele figuren uit de omgeving van de regering rijpte het idee van een bijzondere Koninklijke Boodschap. Verschil van opvatting onder de ministers resulteerde in twee alternatieve ontwerpen waaruit de koning de keuze werd gelaten. Individuele ministers produceerden redactievoorstellen en commentaren, terwijl de ministerraad de besluitvorming coördineerde. De koning zelf zette zijn overwegingen op papier. De Raad van State adviseerde over het uiteindelijke ontwerp. En ten slotte nam de secretaris van Staat de eindredactie voor zijn rekening. Dit alles voltrok zich binnen het bestek van enkele weken. (De feitelijke

regeringsstandpunt uiteengezet inzake de grote kwesties van taal, onderwijs en godsdienst, en kwam ook het politiek bestel aan de orde. Onverkort werd in dit cruciale beleidsdocument vastgehouden aan de grondbeginselen daarvan. Ministeriële verantwoordelijkheid werd daaraan wezensvreemd geacht. Interessant is dat dit 'onaanvaardbaar' werd gemotiveerd met een beroep op het 'grondwettig aanwezen van den Raad van State'. Aldus begaf de regering zich in een onvervalste cirkelredenering. Werd de eis van ministeriële verantwoordelijkheid gesteld om meer greep te krijgen op het ondoorzichtige regeringsbeleid, om deze eis af te wijzen beriep de koning zich nu op een van de meest markante onderdelen van zijn stelsel van versluiering: de positie en het functioneren van de Raad van State. Het hoeft niet te verbazen dat een dergelijke argumentatie het vertrouwen van het publiek in die Raad van State niet vergrootte.[53]

Het is verre van eenvoudig de gecompliceerde, vaak tegenstrijdige crisis-verschijnselen uit 1828-1829 bevredigend te interpreteren. Maar zoveel is wel zeker dat het een te simpele voorstelling van zaken is wanneer men de deconfiture van het koninkrijk zich dan al ziet aankondigen. Zonder het belang van de in deze tijd in het Zuiden vorm krijgende nationale gevoelens te willen bagatelliseren, mag toch worden gezegd dat de crisis op zichzelf niet in het teken stond van de Noord-Zuid-tegenstelling. Het was, zoals opgemerkt, in de eerste plaats een gezagscrisis waarin de strijd tegen het gouvernement centraal stond, gevoerd met politieke motieven en gedragen door krachten uit beide delen van het rijk. Niet alleen in het Zuiden, ook in het Noorden was er een zeer aanwijsbaar verlangen naar politieke vernieuwing, al verschilde natuurlijk de intensiteit waarmee de eisen in beide rijksdelen naar voren werden gebracht.

reconstructie van dit besluitvormingsproces - hier zeer in het kort weergegeven - is behalve op de bekende bronnenpublicaties gebaseerd op onderzoek in het - toen nog - Algemeen Rijksarchief, verricht samen met drs. G.J. Hooykaas). Het is natuurlijk wat paradoxaal dat het bestel er juist in zijn diepste crisis in slaagde een dergelijk exempel voort te brengen. Pas in die extreme situatie bleek de koning bereid zijn regeringsstelsel optimaal te laten functioneren.

53 In regeringskring werd algemeen de noodzaak erkend dat het functioneren van de verschillende raden moest worden verbeterd en dat met name de activiteiten van Raad van State en ministerraad beter op elkaar dienden te worden afgestemd. Vandaar het KB van 7 juni 1829 nr. 4 (*Groen van Prinsterer. Bescheiden*, I, 416). Vgl. ook het in de ministerraad van 10 juni besproken advies van Van Gobbelschroy (*ibidem*, 436 vlg.). Daarin werd gepleit voor 'eene meerdere zamenstemming en vereenigde werking van alle Raden des Konings, met opzicht tot de beginselen en maatregelen van het Algemeen Bestuur'. Toen de scheiding tussen Noord en Zuid eenmaal een feit was, werd in het kader van de plannen voor constitutionele en bestuurlijke reconstructie (1830-1831) met name ook het radenstelsel zeer kritisch bekeken. Enerzijds werd toen een algehele samensmelting van Raad van State, kabinetsraad en ministerraad overwogen, anderzijds juist een duidelijker onderscheid en functieverdeling tussen Raad van State en ministerraad.

De vraag is gerechtvaardigd wat er zou zijn gebeurd als er geen Belgische Revolutie was uitgebroken en het mogelijk en nodig was geweest op parlementair niveau een oplossing te zoeken voor de gezagscrisis die ook in 1830 - zij het nu enigszins onder de oppervlakte - bleef voortduren. Zou dan wellicht een bundeling van anti-gouvernementele krachten uit Noord en Zuid een beslissend politiek hervormingsproces op gang hebben kunnen brengen in het verlengde van de al eerder kenbaar gemaakte eisen? (Daarbij had dan waarschijnlijk ook het beginsel van de gecentraliseerde eenheidsstaat niet buiten beschouwing kunnen blijven.) Geplaatst in een dergelijk perspectief hoeft de crisis van 1828-1829 niet als een desintegratieverschijnsel te worden geïnterpreteerd, maar wordt die veeleer een moment van loutering, van politieke vernieuwing, in potentie vooruitwijzend naar de liberale staat. Om in die verband een opmerking aan te halen van de administrateur van onderwijs Van Ewijck, uit het voorjaar van 1829: 'Wij hebben thans een belangrijken maar moeilijken tijd. Wanneer ik wel zie is het eene ontwikkelingsépoque die een goeden en niet een kwaden grond heeft, en die wijselijk behoort geleid te worden, maar waartegen men vooral niet onverstandig behoort in te druischen.'[54]

Het uitbreken van de Belgische Revolutie heeft de eventuele voortgang van een dergelijk evolutionair veranderingsproces onmogelijk gemaakt. Noord en Zuid gingen nu gescheiden wegen. In het Noorden liet de politieke vernieuwingsdrang zich nog een tijdlang krachtig gelden.[55] De koning reageerde daarop met enkele concessies: hij was nu bereid ministeriële verantwoordelijkheid in overweging te nemen, en beval ook een ruime interpretatie van de bevoegdheid van Provinciale Staten. Maar het was vooral de voortdurende oorlogssituatie die ervoor zorgde dat het streven naar vernieuwing allengs stilviel en verstarde.

Het Zuiden maakte een grote sprong voorwaarts met zijn ultraliberale grondwet van 1831. Niet in de laatste plaats mag deze worden beschouwd als een programmatische aanklacht tegen het bestel van Willem I. In zekere zin was die grondwet daarmee ook de - wel wat extreem uitgevallen - bekroning van de vernieuwingsdrang die zich in Noord en Zuid in de crisis van 1828-1829 zo duidelijk had gemanifesteerd.

Het is niet mijn bedoeling geweest met deze schets van het politiek bestel onder Willem I het beeld van een autoritair koningschap naar het rijk der fabelen te verwijzen. Wel hoop ik te hebben laten zien dat het bestel meer was dan alleen de koning, hoe dominerend diens positie ook was; dat het bestel op zijn eigen merites verdient te worden beoordeeld, waarbij het koningschap wordt ingebed in een context van grondwettelijke voorschrif-

54 *Gedenkstukken*, IX^2, 945.

55 Verschillende krachten werkten in 1830-1831 in dezelfde richting: het streven naar politieke vernieuwing (en decentralisatie) en de noodzaak tot bezuiniging en aanpassing van het bestel aan de schaal van Noord-Nederland.

ten en feitelijke machtsverhoudingen. En dat de koning zich van die begrenzing van zijn positie ook steeds rekenschap diende te geven.

Redenerend vanuit de structuur en het functioneren van het politiek bestel lijkt het weinig zinvol Willem I aan te duiden als een 'verlicht despoot' of als een verlicht absoluut vorst, geheel afgezien nog van de gerechtvaardigde bezwaren van historiografische aard die een dergelijke typering oproept, met name op het punt van de periodisering.

Door de gezagsstructuur in de jaren van het Verenigd Koninkrijk een minder monolithisch-monarchale aanblik te geven, gaat tegelijk het vaak sterk aangezette contrast met de Noord-Nederlandse politieke situatie in later tijd wat vervagen. Haast vanzelf valt de aandacht dan ook op de onmiskenbare continuïteiten die de politieke ontwikkeling sinds de vrijwording te zien geeft.

Het politiek klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk, 1828-1830

Niet zonder reden staan de jaren 1828-1830 te boek als de crisis van het Verenigd Koninkrijk. Bij de interpretatie van deze crisis is de aandacht tot dusver vooral uitgegaan naar wat er omging in de Zuidelijke provinciën. Het politiek klimaat in het Noorden heeft nauwelijks belangstelling genoten. Met mijn poging hier de toestand in het Noorden te beschrijven en te analyseren streef ik vooral twee doelstellingen na. Om te beginnen lijkt het mogelijk langs deze weg nieuw inzicht te verschaffen in het verwarrende complex van verschijnselen waaruit de Belgische Revolutie zal voortkomen. Aan een dergelijke verduidelijking van deelaspecten bestaat zeker behoefte. Het is immers zeer moeilijk gebleken het achtergrondencomplex van die revolutie zodanig te ordenen dat een enigszins bevredigend totaalbeeld ontstaat. Nog onlangs is erop gewezen dat we dikwijls wel kunnen aangeven wat de Belgische Revolutie níet was, maar nauwelijks in staat zijn tot een positieve definiëring te komen.[1] Ik koester overigens bepaald niet de ambitie een 'grand theory' te ontwerpen die alle problemen achter zich laat. Het zal eerder zo zijn dat mijn 'verduidelijking' de problemen nog wat vergroot door het relativeren van de Noord-Zuid-tegenstelling als vanzelfsprekende verklaringsfactor.

Daarnaast, en in het geheel van mijn betoog zal dat zeker zoveel aandacht krijgen, wil ik laten zien dat de periode 1828-1831 een belangrijke, zij het als zodanig sterk onderschatte, fase is geweest in het proces van politieke modernisering dat (Noord-)Nederland sinds de late achttiende eeuw aan het doormaken was. In dat verband zal ik met name ingaan op enkele varianten van het politieke denken in het Noorden en op het daar gehanteerde politieke vocabulaire. Aan beide doelstellingen wil ik recht doen door de houding van het Noorden - de politieke elite, de publieke opinie - tegenover het Zuiden te behandelen naast en in samenhang met de wijze waarop datzelfde Noorden zich opstelde tegenover de regering.

De crisis waarin het Verenigd Koninkrijk in die jaren 1828-1830 kwam te verkeren, was in aanleg een puur politieke crisis, een machtsconflict. De aanzet hiertoe kwam uit het Zuiden, waar gevoelens van onvrede op allerlei terrein en onder allerlei sociale groepen positief werden omgevormd tot een verlangen naar 'vrijheid'. Dit verlangen werd doorgaans overigens in strikt constitutionele termen vervat. In de politiek konden liberalen en katholieken zich

1 Kossmann, *De lage landen*, 596.

op deze grondslag verenigen. Een actieve pers wist de situatie vaardig te versimpelen en creëerde in de vereenzelviging van het Noorden met het regime een vijandbeeld waarvan een onmiskenbare aantrekkingskracht bleek uit te gaan. Romantische en, inderdaad, nationale inspiratie - beide bij uitstek functionele krachten wanneer ze ergens tégen gericht kunnen worden - versterkten zo het constitutionele streven naar (meer) vrijheid. Dit alles vormt, heel kort samengevat, de achtergrond van het ontstaan van het uiterst onbestendige politieke klimaat van de jaren 1828-1830.

De vraag is nu hoe het Noorden zich in deze situatie gedroeg. Hoe reageerde het op de in de Tweede Kamer naar voren gebrachte verlangens en op de uitdagende houding van een aantal Zuidelijke bladen? Het antwoord moet wel genuanceerd zijn, omdat die reactie dat in wezen ook was. Weliswaar ontstond in het Noorden een vrijwel algemeen gevoel van verontwaardiging, maar deze emotie kon toch geen richting geven aan de politieke oplossingen die men nodig had. Het zoeken naar deze oplossingen leidde in het Noorden vanaf 1828 tot een duidelijk groeiende politieke belangstelling. Alvorens een remedie kon worden gesuggereerd, moest uiteraard eerst de kwaal worden gediagnosticeerd. In verband met die diagnose wil ik hier een drietal Noordelijke - Hollandse - opiniebladen bespreken, alledrie ontstaan in de periode 1828-1829. Deze bladen hebben zich in het bijzonder beziggehouden met het definiëren van de heersende politieke problemen en dilemma's. Elk droeg op eigen wijze ook oplossingen aan en kwam tot een min of meer samenhangend politiek programma. Ik doel dan op het Haagse blad *De Bijenkorf*, op *De Noordstar* uit Amsterdam, en op de ook weer in Den Haag verschijnende *Nederlandsche Gedachten*, Alledrie waren ze in de eerste plaats gericht op de landelijke politiek. Inhoud en vaak ook verschijningsfrequentie hingen nauw samen met wat er in de Tweede Kamer omging. Die Tweede Kamer was immers bij uitstek het toneel waarop de crisis aanschouwelijk en tastbaar werd gemaakt. Door hun eigen stellingname en door de inlichtingen die ze verschaffen, geven deze bladen een goed beeld van het politiek klimaat in het Noorden. Met name wanneer ze in hun onderlinge samenhang bekeken worden. Van elk zal ik een korte typering geven. Deze profielschetsen hebben uitsluitend betrekking op de periode tot het uitbreken van de Belgische Opstand.

Opiniebladen als wegwijzer

In oktober 1828 begint in Den Haag *De Bijenkorf* te verschijnen. Dit blad zal bestaan tot eind januari 1831 en is sindsdien totaal in vergetelheid geraakt. Verdiend is dat lot zeker niet, want *De Bijenkorf* mag zonder meer worden gekwalificeerd als een belangrijke kenbron voor het liberale denken in Nederland. Het ontstaan ervan demonstreert het aantrekken van de politieke belangstelling in het Noorden, reeds voordat de gebeurtenissen in het Zuiden om een reactie vragen. Maar het is toch vooral dankzij de daar gecreëerde conflictsituatie dat *De Bijenkorf* zijn denkbeelden tot ontwikkeling zal kunnen brengen.

Consequent vermijdt het blad de grote problemen van het Verenigd Koninkrijk te analyseren in termen van een Noord-Zuid-tegenstelling. Als oorzaak van alle spanningen wijst het op het dirigistische en in menig opzicht ongrondwettige optreden van de regering. Dit heeft een alleszins rechtmatig verlangen naar meer vrijheid bij de politieke natie opgeroepen. De teneur van *De Bijenkorf* is nu dat een dergelijk verlangen geenszins specifiek Zuidelijk is, maar in het Noorden evenzeer leeft. Men - ik bedoel de schrijvers, die anoniem bleven - doet zijn best dit ook aan het Zuiden duidelijk te maken:[2]

> Het is eene waarheid welke niet genoeg aan onze Zuidelijke landgenooten kan worden herhaald, dat zij namelijk den geest van onafhankelijkheid, welke in het Noorden heerschende is, ganschelijk miskennen. Ja, wij durven de handelingen onzer magthebbers beoordeelen en afkeuren, even als zulks in het Zuiden plaats heeft...[3]

Met overtuiging schrijft *De Bijenkorf* vanuit een Groot-Nederlands perspectief. Oud-vaderlands sentimentalisme speelt geen enkele rol; alles van voor 1815 heet het gesloten tijdvak der geschiedenis.[4] Bij herhaling afficheert het blad zich als eigentijds, modern, negentiende-eeuws.[5] Het laat inderdaad een onvervalst liberaal geluid klinken. Het schrijft de leer te belijden van Canning en Huskisson, Royer-Collard en Guizot.[6] Een moderne vrijheidsconceptie bepaalt ook het oordeel van *De Bijenkorf* over de unie van liberalen en katholieken in het Zuiden. Die wordt volledig aanvaard. Vanuit de eigen politieke stellingname is dit geheel consequent, maar voor een blad van boven de rivieren mag dit toch zeer opvallend heten. ‘Tegen deze vereeniging’, zo wordt gezegd, ‘trekken onze fijne Protestanten gezamenlijk te velde, zij noemen dezelve *monsterachtig* en intusschen is niets natuurlijker. [...] intusschen is het waarheid, dat de rede der vereeniging van Katholijken en liberalen alleen daarin ligt, dat de Katholijken vragen, om iets hetgene den liberalen bijna altijd is ontzegd, *vrijheid*.’[7] Het zal geen verbazing wekken dat een blad van deze signatuur ook een anti-oligarchische, positief gezegd emancipatoire klank heeft, verdienste boven geboorte stelt en een gezond wantrouwen tentoonspreidt tegen ‘al wat eet aan den ruif van het budjet’.[8]

Programmatisch uitgangspunt voor *De Bijenkorf is* steeds de grondwet. Gesproken wordt van ‘onze constitutionele oppositie’.[9] Een voornaam

2 Om in elk opzicht voor het Zuiden verstaanbaar te zijn, plaatst *De Bijenkorf* soms ook wel artikelen in het Frans. Cf. *De Bijenkorf*, 1 oktober 1829, 8 november 1829.
3 *De Bijenkorf*, 29 maart 1829.
4 *De Bijenkorf*, 15 november 1829.
5 Zie bijv. *De Bijenkorf*, 27 december 1829.
6 *De Bijenkorf*, 18 februari 1830.
7 *De Bijenkorf*, 15 oktober 1829.
8 Zie bijv. *De Bijenkorf*, 12 maart 1829; 30 augustus 1829; 21 maart 1830; 22 april 1830.
9 *De Bijenkorf*, 23 november 1828.

thema daarbij is openbaarheid van bestuur: 'De *publiciteit* is de ziel eener grondwettige regering, al wat daaraan te kort doet, strijdt met den aard der zaak,'[10] Fel wordt vooral de ondoorzichtigheid van het financiële stelsel bekritiseerd: de Tienjarige Begroting, die een 'tienjarig geheim' is, en de duistere praktijken van het Amortisatiesyndicaat.[11] Voorts klinkt de eis dat de rechterlijke macht ook werkelijk onafhankelijk moet worden en de rechterlijke organisatie voltooid.[12] Het meest wezenlijke programmapunt van *De Bijenkorf* is zonder twijfel de erkenning van ministeriële verantwoordelijkheid. Inderdaad, er is uitdrukkelijk sprake van *erkenning*, niet van invoering. Want ministeriële verantwoordelijkheid wordt als vanzelfsprekend in het systeem van de grondwet besloten geacht: 'Eene grondwettige regering zonder verantwoordelijkheid der Ministers, zoude waarlijk een belagchelijk iets zijn...'[13] De in de contemporaine politieke discussie befaamde uitspraak van Van Maanen dat hij uitsluitend aan de koning verantwoording verschuldigd is, wordt uiteraard heftig bestreden.[14] Evenals voor de Belgische oppositiepers is de minister van Justitie voor *De Bijenkorf* de onbetwiste antiheld van heel het crisisdrama. Hij wordt gezien als de kwade genius van de koning en als het brein achter een waar conglomeraat van ongrondwettigheden. De leden van de Tweede Kamer krijgen te horen dat het ten val brengen van deze minister de grootste dienst is die ze de natie bewijzen kunnen.[15] En zelfs ontziet *De Bijenkorf* zich niet rechtstreeks de koning aan te spreken als deze Van Mannen hardnekkig handhaaft en daarmee allerlei onheil over het land afroept.[16]

Het is een belangrijk facet van de politieke bewustwording in deze jaren dat er steeds meer aandacht komt voor verkiezingen op de verschillende niveaus. *De Bijenkorf* kan maar weinig waardering opbrengen voor het kiesstelsel op zichzelf, die merkwaardig ingewikkelde combinatie van standen en trappen. Het heet een 'domperstelsel' dat moedeloosheid in de hand werkt.[17] De toon waarop in oktober 1828 een Haagse raadsverkiezing wordt becommentarieerd is veelzeggend: 'De constitutionele geest is bij ons zoo levendig, dat velen niet eens weten, dat er eene verkiezing is geweest...'[18] Bij herhaling wordt vastgesteld dat heel wat Tweede-Kamerleden 'bij eene onmiddellijke verkiezing nooit tot lasthebbers der natie zouden zijn aangesteld'. En omgekeerd wordt Van Nes van Meerkerk, die eerder wegens zijn krachtige oppo-

10 *De Bijenkorf*, 2 november 1828.
11 *De Bijenkorf*, 20 november 1828.
12 Bijv. *De Bijenkorf*, 20 november 1828.
13 *De Bijenkorf*, 6 november 1828:7 december 1828: '...de Ministers zijn niet alleen dienaars des Konings, maar ook der Grondwet'.
14 *De Bijenkorf*, 7 december 1828: 'De Groot-Vizier en Staatsdienaren van den Grooten Heer zouden hunne verpligtingen met dezelfde woorden kunnen omschrijven, zonder dat men in Turkije zoude meenen, dat die Staatsdienaren zich te veel zelfstandigheid toeschreven.'
15 *De Bijenkorf*, 1 oktober 1829.
16 *De Bijenkorf*, 25 februari 1830.
17 *De Bijenkorf*, 28 juni 1829; 3 juli 1830.
18 *De Bijenkorf*, 16 oktober 1828.

sitie buiten de Kamer was gemanoeuvreerd, aangeduid als de man 'die honderd duizend stemmen in zich zonde vereenigen, zoo niet elf honderd uitverkorenen het voorregt hadden, in naam en heil der natie, der zelver afgevaardigden te kiezen'.[19] Provinciale Staten wordt voorgehouden dat ze hun bestaansrecht als kiescollege in gevaar brengen wanneer ze de geest van de natie niet volgen. Alleen door een hiermee overeenstemmende keuze te doen kunnen ze, althans voorlopig, in het bezit blijven van een voorrecht 'hetwelk bij den voortgang der constitutioneele beginselen, ofschoon bij de grondwet aan de Staten Provinciaal toegekend, moeilijk op den duur op den voet der bestaande reglementen aan hen kan verblijven'.[20]

Tot de begeleiding van het verkiezingsproces behoort het aanbevelen van bepaalde kandidaten. Een duidelijk teken van moderniteit. Ook wordt bijvoorbeeld een tabel afgedrukt waarin het stemgedrag is weergegeven van Kamerleden die aan herverkiezing toe zijn.[21] Wie voor een publieke functie in aanmerking wil komen, zal dat ook publiekelijk kenbaar moeten maken. Krachtig wordt het zogenaamde sollicitatiestelsel veroordeeld, waarbij kandidaten persoonlijk komen dingen naar de gunst van de kiezer.[22] Dat werkt immers allerlei machinaties, vriendjespolitiek en dus middelmatigheid in de hand. En bovenal brengt het die zelfstandigheid en onafhankelijkheid in gevaar die algemeen als hoogste politieke deugden gelden.

Dit onafhankelijkheidscriterium wordt door *De Bijenkorf* actief gehanteerd en polemisch uitgebuit. Het onderscheidt de Noordelijke Tweede-Kamerleden in aanhangers van het gouvernement (ook wel 'ja-zeggende automaten' genoemd[23]) en onafhankelijken, met de implicatie dat wie zich in deze tijd onafhankelijk opstelt al haast vanzelf oppositioneel moet zijn. Maar vervolgens doet zich het probleem voor dat het effect van een dergelijke prijzenswaardige opstelling gering blijft, omdat die Noordelijke onafhankelijken handelen, spreken en stemmen 'zonder vast stelsel, zonder eenheid en alzoo zonder kragt'.[24] De oplossing die *De Bijenkorf* voor dit probleem aanbeveelt, draagt een duidelijk innoverend karakter ten opzichte van de heersende politieke conventies, bepaald als die nog zijn door het consensusdenken van 1813. Dit postuleerde het einde van alle partijschap en verbond daaraan de verplichting tot onafhankelijkheid. In de optiek van *De Bijenkorf* zal die onafhankelijkheid nu juist alleen effect kunnen sorteren bij een zekere mate van organisatie, partijschap dus. Er dient een bundeling te komen van onafhankelijke elementen, op de grondslag van 'eene krachtige politique geloofsbelijdenis'.[25] Het fenomeen oppositie, als idee en als min of

19 *De Bijenkorf*, 1 oktober 1829.
20 *De Bijenkorf*, 18 juni 1829.
21 *De Bijenkorf*, 14 juni 1829.
22 *De Bijenkorf*, 16 oktober 1828.
23 *De Bijenkorf*, 26 *maart* 1829. In het nummer van 4 juni 1829 worden de aanhangers van het gouvernement onderscheiden in 'de onveranderlijke en onverwrikbare *ja*zeggers' en 'eene partij der Burgemeesters en Wethouders', ook wel aangeduid als 'stedelijke *Pacha's'*.
24 *De Bijenkorf*, 5 november 1829.
25 *Ibidem*.

meer georganiseerde tegenkracht, wordt door *De Bijenkorf* - en ook dit illustreert het streven de politieke verhoudingen te moderniseren - uitdrukkelijk positief gewaardeerd: 'De *Oppositie* is het levensbeginsel van den constitutioneelen regeringsvorm...'[26]

De Bijenkorf wil de grenzen van de Noord-Nederlandse politieke conventies wel verleggen, maar laat deze nochtans niet volledig los. Dit blijkt uit de reactie op het Zuidelijke project uit begin 1830 van een 'Nationale Inschrijving'. De bedoeling hiervan was Kamerleden die als gevolg van een onafhankelijke opstelling in politics uit hun ambtelijke functies waren ontzet, financieel schadeloos te stellen. *De Bijenkorf* wijst deze financiële ondersteuning op zichzelf niet af maar vindt dat dit nooit van een comité zal mogen uitgaan. Dan bestaat immers het grote gevaar dat die comité ook de weg zal aanwijzen die deze vertegenwoordigers moeten bewandelen. Giften dienen van de natie uit te gaan en een speciaal karakter te dragen, 'het moeten geene jaarwedden zijn en zij moeten onherroepelijk en onvoorwaardelijk zijn'.[27]

Heel dit politieke programma leidt ertoe dat *De Bijenkorf* een bundeling van liberale, constitutionele krachten uit Noord en Zuid als enige uitweg uit de crisissituatie ziet. Tegelijk wordt die ook gezien als de enige mogelijkheid om tor een werkelijke samensmelting van beide rijksdelen te komen: 'Sluiten wij ons dan nader en nader aan elkander, mannen van het Zuiden en mannen van het Noorden! die de Grondwet wilt en niets dan de Grondwet, naar de letter en nog meer naar den geest - Vereenigen wij ons tegen alle pogingen om de milde beginselen dier Grondwet te ondermijnen en de wezenlijke vereeniging van *Belgen* en *Bataven* te verhinderen.'[28]

Rest nog de vraag wie er schreven in dit hoogst opmerkelijke blad. Daar was ook Van Maanen zeer benieuwd naar, en deze kwestie heeft de ijverige directeur van politie in Den Haag Ampt voortdurend beziggehouden. Uitgever Lyon slaagde erin het geheim goed te bewaren. In zijn vertrouwelijke rapportage kon Ampt wel allerlei aanwijzingen geven, maar nooit sluitende bewijzen. Toch komt uit zijn gegevens, aangevuld met andere informatie, wel een bepaald beeld naar voren. Zo lijkt het wel vast te staan dat Lyon behalve uitgever ook 'compilateur' van het blad is geweest, de man die artikelen uit de Zuidelijke pers voor overname selecteerde en deze plaatste naast de originele bijdragen waarop het bovenstaande profiel is gebaseerd. De schrijvers daarvan moeten vooral onder de progressieve Haagse advocaten worden gezocht. Van hen werd in het bijzonder Dirk Donker Curtius met

26 *De Bijenkorf*, 11 februari 1830. Op 12 maart 1829 heer het: '... de *neen*zeggers hebben tot dusverre, onzen jongen staat meer dienst bewezen, dan die onveranderlijke *ja*zeggers, wier staatkundige loopbaan soms even vlekkeloos, als hun oordeel beperkt is'.

27 *De Bijenkorf*, 4 februari 1830. Uitdrukkelijk wordt overigens vermeld dat het comité niet als een criminele organisatie wordt beschouwd.

28 *De Bijenkorf*, 26 maart 1829.

De Bijenkorf in verband gebracht, naast onder meer P.C. Schooneveld.[29] Van 'Mr. Dirk' is bekend dat hij vriendschappelijke betrekkingen onderhield met oppositionele Zuidelijke Kamerleden en sterk sympathiseerde met hun eisen.[30] In februari 1830 weet Ampt van Donker Curtius - in zijn geheimtaal de 'Donkere Romein' - te melden dat hij in de Oude Doelen, waar hij evenals zo'n 25 leden van de Staten-Generaal pleegt te eten, zich 'zeer in den Potteriaanschen geest uitlaat, en er zig als het ware tot zijnen Spadacijn verhefd'.[31] Ook Lyon had in Belgische oppositionele kringen allerlei contacten, vooral met De Brouckère.[32] Het was bovendien opgevallen dat de uitgever van *De Bijenkorf* zich 's morgens voor kantoortijd vaak begaf in de richting van het huis van François Tielemans, de bekende referendaris bij buitenlandse zaken en vriend van De Potter.[33] Al dergelijke betrekkingen registre-

29 Uittreksels uit de rapportage van Ampt aan de procureur-generaal, ten behoeve van minister van Justitie Van Maanen. Nationaal Archief (NA) 's-Gravenhage, Archief ministerie van Justitie 7 januari 1829 inv. nr. 4586 geheim [met 'Beauchamp' wordt Schooneveld bedoeld]; inv. nr. 4587 exh. 5 maart 1829 La Z6 geheim, inv. nr. 4601 ad exh. 31 december 1830 nr. 6 geheim. Ampt aan Van Maanen, 18 oktober 1829. NA (Justitie) inv. nr. 4589 exh. 7 november 1829 La B24 geheim [de 'virulente noten' in *De Bijenkorf* worden grotendeels aan Donker Curtius toegeschreven]. Voorts de burgemeester van Den Haag Copes van Cattenburch aan Van Maanen, 15 januari 1829. NA (Justitie) inv. nr. 4586 geheim. Andere advocaten die in verband met *De Bijenkorf* werden genoemd, waren P. van Lelyveld (Ampt, dd. 7 januari 1829) en 1. Vosmaer (Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I, 175). Dat G.W. Verwey Mejan in *De Bijenkorf* zou schrijven (cf. *ibidem*, 256) wist *De Noordstar* op 16 juli 1830 met klem te ontkennen. Uit de Brusselse politierapporten van De Knyff valt mogelijk af te leiden dat ook de neven van Dirk Donker - de zoons van het Kamerlid W.B. Donker Curtius van Tienhoven - met *De Bijenkorf* te maken hadden (*Gedenkstukken*, IX^2 827, 839). Zoals bekend voerden Boudewijn en Frans Donker Curtius onder leiding van hun oom Dirk de redactie over *De Standaard* die vanaf 18 september 1830 bij Van Langenhuysen in Den Haag verscheen (Vreede, *Levensschets*, 176-180). De teneur daarvan kwam - de veranderde omstandigheden in aanmerking genomen - overeen met die van *De Bijenkorf*. Het laat zich zeer wel denken dat Dirk Donker *De Bijenkorf* en zijn uitgever annex 'compilateur' zozeer geïdentificeerd achtte met en gecompromitteerd door de Belgische Opstand (Lyon had al moeilijkheden gekregen met het Haagse publiek: Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I, 766) dat hij het wenselijk vond de liberale zaak (én die van Groot-Nederland) verder langs een andere weg en bij een andere uitgever te dienen. In elk geval is het zo dat *De Bijenkorf* na de Opstand sterk aan betekenis inboette en op 27 januari 1831 voor het laatst verscheen. In dat nummer werd de lezers aangeraden over te gaan op *De Standaard*.

30 Vgl. [P.L.F. Blussé], 'Mr. Dirk Donker Curtius', *De Nederlandsche Spectator*, 23 juli 1864. Zie ook Donkers adres aan de koning van 29 september 1830. Gerretson (ed.), *Muiterij en scheuring*. II, 339-341.

31 Ampt aan Van Maanen, 17 februari 1830. NA (Justitie) inv. nr. 4601 ad exh. 3 december 183O nr. 6 geheim. 'Spadacijn', i.e. spadassin.

32 Ampt aan Van Maanen, 31 oktober 1829. NA (Justitie) inv. nr. 4589 exh. 5 november 1829 La Z23 geheim. Ampt aan Van Maanen, 29 november 1829. NA (Justitie) inv. nr. 4601 ad exh. 31 december 1830 nr. 6 geheim. Ampt aan Van Maanen. 28 maart 1830. NA (Justitie) inv. nr. 4601 ad exh. 31 december 1830 nr. 6 geheim. Bij de buitengewone zitting van de Staten-Generaal van september 1830 verbleef De Brouckère (evenals De Gerlache) ten huize van Lyon. Buffin (ed.), *Mémoires et documents inédits sur la Révolution Belge*, I, 314^2.

33 Ampt aan Van Waanen, 21 februari 1830. NA (Justitie) inv. nr. 4601 ad exh. 3 december 1830 nr. 6 geheim.

rend, kwam Ampt tot de veronderstelling dat ook uit deze hoek wel bijdragen voor *De Bijenkorf* afkomstig zouden zijn.

Ook Gijsbert Karel van Hogendorp is wel met *De Bijenkorf* geassocieerd. Misschien wordt hij bedoeld wanneer Lyon - naar Ampt vernomen heeft - spreekt over een schrijver die, als hij openlijk bekend zou zijn, 'alleen om zijns verheven naams wille en talent een onbegrijpelijk debiet aan zijnen *Bijenkorf* zoude doen aanwinnen'.[34] In mei 1830 noemt Van Assen hem als de waarschijnlijke auteur van enkele artikelen.[35] Met zekerheid is hier niets te zeggen. Wel weten we dat Hogendorp in dat najaar een reeks hervormingsvoorstellen zal doen. Ook is het zo dat *De Bijenkorf* zich zeer lovend over hem heeft uitgelaten.[36]

Zoveel is bij dit alles wel zeker dat Van Maanen *De Bijenkorf* als het gevaarlijkste blad van boven de rivieren beschouwde en het op één lijn plaatste met de *Courrier des Pays-Bas*. Geruggensteund door de toen wat versterkte positie van het gouvernement gelastte hij in januari 1830 de procureur-generaal bij het Hooggerechtshof te onderzoeken of er ook termen aanwezig waren om 'ter zake van die artikelen, welke soms met de hoonendste uitvallen tegen den persoon des Konings vergezeld gaan en de onmiskenbare bedoeling verraden Hoogstdeszelfs regten tot de souvereiniteit als niet bestaande en de uit de kracht dier souvereiniteit uitgeoefende daden van regering als *onwettig* te doen beschouwen, eenige regterlijke vervolgingen te bevelen'.[37] Procureur-generaal Philipse moest hierop echter rapporteren dat een dergelijke vervolging onder de huidige Drukperswet niet veel kans zou maken.[38] Daarop bleef Van Maanen niets anders over dan te wijzen op de noodzaak 'bij voortduring een naauwkeurig toezigt' op het blad te blijven uitoefenen.[39]

Vanaf september 1829 verschijnt in Amsterdam - één - soms tweemaal per week - het opinieblad *De Noordstar*. Het ontstaan ervan hangt direct samen met de roerige politieke situatie. Met instemming wordt geconstateerd dat het Noorden uit zijn toestand van onverschilligheid is wakker geschud en politiek geïnteresseerd raakt.[40] Aan die belangstelling wil *De Noordstar* nader

34 Ampt aan procureur-generaal Philipse, 26 juni 1829. NA (Justitie) inv. nr. 4601 ad exh. 31 december 1830 nr. 6 geheim. Tegen betrokkenheid van Hogendorp bij *De Bijenkorf*, in elk geval in 1829, zou een uitlating aan zijn zoon Willem van 22 juni 1829 pleiten: 'Ik ben een bloot aanschouwer, en word door niemand ergens ingetrokken.' Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, VII, 70.

35 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I, 291; vgl. 288.

36 *De Bijenkorf*, 23 januari 1830; 11 april 1830.

37 Van Maanen aan de procureurs-generaal in Den Haag en Brussel, 30 januari 1830. NA (Justitie) inv. nr. 4590 exh. 30 januari 1830 La T3 zeer geheim.

38 Philipse aan Van Maanen, 18 maart 1830. NA (Justitie) inv. nr. 4594 exh. 3 juli 1830 La E19 geheim.

39 Van Maanen ann Philipse, minuut-antwoord. NA (Justitie) inv. nr. 4594 exh. 3 juli 1830 La E19 geheim.

40 *De Noordstar*, 4 september 1829.

richting geven. Uitgangspunt daarbij is een evident Noord-Nederlands, in de praktijk Hollands, zonodig ook onvervalst Amsterdams apriori.

In de crisis neemt *De Noordstar* meteen duidelijk stelling. Het blad beschouwt de unie van liberalen en katholieken als staatsondermijnend, als 'eene oproerige factie, die niets anders dan omwenteling, verheffing van den Franschen geest of Priester-overheersching zoekt'.[41] Waar *De Bijenkorf* de unie kon begrijpen en waarderen, is deze voor *De Noordstar* juist onnatuurlijk. Onaanvaardbaar is met name dat katholieken zich in de politiek als katholieken manifesteren: de politiek kent immers alleen burgers.[42] In tegenstelling tot *De Bijenkorf*, met zijn Groot-Nederlandse onbevangenheid en principieel liberale positie, ziet *De Noordstar* de activiteiten van 'de factie' in zekere zin ook als een Zuidelijke poging het machtsevenwicht in het Verenigd Koninkrijk te doen verschuiven.

Maar tegelijk met dergelijke kritiek klinkt de waarschuwing - en hier raken we een heel wezenlijk aspect van de filosofie van *De Noordstar* - dat met het bestrijden van het kwade het goede niet in gevaar mag worden gebracht. Met andere woorden: de oplossing van de problemen zal nooit zal mogen bestaan uit het verscheuren van de grondwet, het breidelen van de drukpers en het versterken van het monarchaal gezag.[43] 'De grondwettige magt van onzen geëerbiedigden Koning is groot genoeg', heet het.[44] Hier blijkt waar het *De Noordstar* eigenlijk om te doen is, en hoe de crisis uiteindelijk wordt geïnterpreteerd. Niet alleen worden de aanmatigingen van de Zuidelijke oppositie bestreden; tegelijk wordt ook fundamentele kritiek geleverd op de regering. Het gaat daarbij in essentie om de verdediging van de verdragsmatige, dualistische grondslag van de Nederlandse staat tegenover het in de administratie voortlevende bonapartistische beginsel en de daaraan gekoppelde neiging liet monarchale element in de staatsregeling te accentueren. In het motto dat *De Noordstar* voert, *pro lege, rege et grege*, is de woordvolgorde niet zonder betekenis.

Het systeem van de grondwet impliceert ook volgens *De Noordstar* ministeriële verantwoordelijkheid. Onschendbaarheid van de koning betekent niet dat hij oppermachtig is, 'en het verantwoordelijk stellen Zijner dienaren is het volkomen regtmatig middel, om den Vorst binnen de palen van Zijn gezag te houden. Toegevendheid hier ware ongeoorloofd, 's Lands voorregten zijn even heilig als die van den Vorst'.[45] Een 'eigenlijk ministerie' dat het beleid als geheel draagt, kent Nederland niet. Maar wel wordt iedere minister geacht voor zijn deeltaak individueel verantwoordelijk te zijn. Om die verantwoordelijkheid ook werkelijk gestalte te geven, zal het constitutioneel mechanisme op enkele punten verfijnd moeten worden, met name door

41 *De Noordstar*, 23 oktober 1829.
42 *De Noordstar*, 9 april 1830.
43 *De Noordstar*, 6 november 1829.
44 *De Noordstar*, 26 februari 1830.
45 'Verantwoordelijkheid der staatsdienaren onder de Nederlandsche grondwet'. *De Noordstar*, 23 oktober 1829. Dit artikel is geschreven door F.A. van Hall. Suttorp, *F.A. van Hall en zijne constitutioneele beginselen*, 424.

invoering van het contraseign.[46] Ministeriële verantwoordelijkheid mag er volgens *De Noordstar* niet toe leiden dat de uitvoerende macht wordt overgebracht naar de Staten-Generaal. Het is daarom zaak een en ander zorgvuldig te definiëren. Zo komt het strafrechtelijke aspect van (grond)wetsschending centraal te staan. Niettemin is ook hiervan de politieke strekking onmiskenbaar. *De Noordstar* vindt overigens dat een minister die het vertrouwen van de Staten-Generaal heeft verloren, dient te vertrekken. In de praktijk geldt dat zeker voor minister van Justitie Van Maanen.[47]

Alle vaste loopjes uit de constitutionele kritiek van deze dagen zijn in *De Noordstar* terug te vinden. Zo neemt het blad krachtig stelling tegen het centralistische bestuurssysteem, het 'administratie-despotisme' dat alleen tot lusteloosheid leidt.[48] Ook wordt gedemonstreerd hoe de rechterlijke macht bij voortduring wordt vernederd en in haar bevoegdheden beknot.[49] Steeds weer klinken klachten over de sfeer van geheimzinnigheid waarin de overheid opereert. Waar 'openlijkheid [...] de ziel en het kenmerk van echt constitutionneele instellingen' is, dienen besluiten behoorlijk te worden gepubliceerd, kandidaten voor politieke functies in het openbaar te worden beoordeeld en zullen de overheidsfinanciën controleerbaar moeten zijn.[50] Wat dat laatste betreft wil men de bruikbaarheid van het budgetrecht vergroten door over de begroting niet meer in haar geheel, maar per hoofdstuk te stemmen.[51]

Wanneer het op concrete constitutionele verlangens aankomt, is *De Noordstar* het vaak eens met *De Bijenkorf*. Maar de toonzetting is nogal verschillend, vooral ook omdat *De Noordstar* graag realistisch en pragmatisch wil zijn. 'Noemt men dit geene *kleur hebben*, neen! dan hebben wij ze niet, en willen wij die ook nimmer aannemen', zo wordt gezegd.[52] Deze betuiging van kleurloosheid, die een gebrek aan ideële inspiratie lijkt te demonstreren, is integendeel juist symptomatisch voor de eigen ideologie. De redactie streeft namelijk bewust naar een synthese tussen oud-vaderlandse vormen en waarden (waaronder dat pragmatisme) en het eigentijdse romantisch-liberale vocabulaire. Niet door het omarmen van een universeel constitutioneel normenstelsel tracht *De Noordstar* de politieke verhoudingen te moderniseren, maar door de kwintessens daarvan te verbinden met vertrouwde tradities als die van kleinschaligheid, burgerlijke vrijheid en verdraagzaamheid.[53]

46 *De Noordstar*, 23 oktober 1829; 4 december 1829; 8 december 1829.
47 Bijv, *De Noordstar*, 15 september 1829; 19 februari 1830.
48 *De Noordstar*, 30 oktober 1829; 6 november 1829.
49 Bijv. *De Noordstar*, 6 november 1829.
50 *De Noordstar*, 4 september 1829; 27 november 1829; 29 januari 1830.
51 *De Noordstar*, 4 december 1829.
52 *De Noordstar*, 29 december 1829.
53 Voor de theoretische onderbouwing van deze opvatting mag zeker in belangrijke mate de Amsterdamse hoogleraar C.A. den Tex, een der inspiratoren van *De Noordstar*, verantwoordelijk worden geacht. Ook in de literatuurberichten die hij schreef in de *Bijdragen tot regtsgeleerdheid en wetgeving* bestreed hij de gedachte dat er zoiets zou bestaan als een algemeen constitutioneel staatsrecht (zie bijv. VI. 1831-1832, 537). Zie voor Den Tex' denkbeelden ooit 'Het politiek bestel onder koning Willem I', hiervoor 430-431.

In dit samengaan van oud-Hollandse en modern-liberale concepties krijgt het Nederlandse liberalisme vorm in misschien wel zijn meest autochtone variant. Deze verdient ook zeker een plaats in de staalkaart van het vroegere Europese liberalisme. Daarvan is een wezenskenmerk immers de nationaal bepaalde gevarieerdheid. Door met zoveel woorden te kiezen voor de 'middenbaan' in de politiek[54] plaatst *De Noordstar* zich in een authentiek Noord-Nederlandse traditie van pragmatisch politiseren. In die traditie vormt *De Noordstar* een verbinding tussen het moderatisme van het nabije verleden en de middenpartij en de conservatief-liberalen van de nabije toekomst.

Politiek realisme bepaalt ook de wijze waarop de twee vaste punten in het programma van *De Noordstar*-het verdedigen van de Noordelijke eigenheid en het bepleiten van constitutionele hervormingen - naar voren worden gebracht. Hoe moeilijk het ook is die beide elementen evenwichtig te blijven combineren in een zeer gespannen politieke situatie, ook dan wordt volgehouden dat een koers van liberalisering de (enige) uitweg uit de crisis is. Wanneer de spanning wat terugloopt - met name in het voorjaar van 1830 - en het dus minder nodig is de Noordelijke eigenheid te verdedigen, reikt De *Noordstar* ook expliciet de hand aan de Belgische oppositie, althans aan de authentiek liberale pijler daarvan. Het blad doet dan de oproep het wederzijdse antagonisme te laten varen en de gemeenschappelijke constitutionele verlangens te ontwikkelen om zo te komen tot een vereniging van Noord en Zuid op de grondslag van 'gematigd liberale beginselen'.[55]

Nog een enkel woord over de redactie van *De Noordstar*. Deze bleef zoals gebruikelijk bij dit soort publicaties anoniem. Toch is met vrij grote zekerheid te zeggen wie bij het blad betrokken waren, al is er geen uitspraak te doen over de mate van participatie van elk der betrokkenen afzonderlijk. Als schrijvers zijn met name te noemen de hoogleraren C.A. den Tex en J. van Hall, de advocaten J. op den Hooff, F.A. van Hall en A.W. Huidekoper, en de rechter J.J. Uytwerf Sterling.[56] Bij elkaar een groep Amsterdamse juristen, tussen de dertig en veertig jaar oud, maatschappelijk al redelijk gearriveerd en nauw gelieerd met de wereld van handel en financiën. Behalve door politieke gelijkgestemdheid hangt de groep onderling samen door nauwe banden van vriendschap en verwantschap. In een tijd waarin formele politieke organisatievormen in Noord-Nederland nog volledig ontbreken - en door het heersende politieke paradigma trouwens ook niet worden toegelaten - verdient een configuratie als deze *Noordstar*-groep bijzondere aandacht. Er is hier sprake van een coterie met een geprononceerd politiek gezicht die via

54 *De Noordstar*, 4 september 1829.

55 *De Noordstar*, 5 maart 1830; 12 maart 1830.

56 De Bosch Kemper, *Letterkundige aanteekeningen betreffende de geschiedenis van het Nederlandsche staatsleven en staatsregt*, 609-610. Cf. *Gedenkstukken*, IX^2, 824; Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I, 121, 241, 281. Zie ook Suttorp, *F.A. van Hall*, 42-43.

het beïnvloeden van de publieke opinie machtsvorming nastreeft.[57] In deze coterie gaat politieke interesse op een meer beschouwelijk niveau samen met aanwijsbare praktisch-politieke ambitie. Leden van de eigen groep behoren tot degenen die bij verkiezingen worden gepousseerd. Het is trouwens ook een club met toekomst: nagenoeg alle leden zullen vroeger of later wel een of andere politieke rol gaan spelen.

Het derde opinieblad op niveau waarvoor ik hier aandacht vraag, is de *Nederlandsche Gedachten*, waarvan het eerste nummer verschijnt in oktober 1829. Van de drie genoemde bladen is het veruit het bekendst gebleven; niet zozeer als bron voor de gebeurtenissen rond 1830, als wel omdat het nagenoeg geheel is volgeschreven door Groen van Prinsterer. De ontwikkeling van diens denkbeelden, omstreeks 1830 in een kritische fase, kan in de *Nederlandsche Gedachten* stap voor stap worden gevolgd.

Groens briefwisseling, opstellen en aantekeningen[58] maken het mogelijk nauwkeurig na te gaan hoe hij tot de oprichting van dit blad is gekomen. Onder de indruk van de heersende onrust gaat hij in het voorjaar van 1829 nadenken over de rol van pers en publieke opinie. ‘Door de drukpers werkt men op de bevolking, om deze door de vertegenwoordiging op het bestuur

57 *De Noordstar* was niet de enige spreekbuis die deze coterie ter beschikking stond. Sedert 1826 verschenen de *Bijdragen tot regtsgeleerdheid en wetgeving*, geredigeerd door Den Tex en J. van Hall. De uitgebreide literatuuroverzichten daarin verschaften veel informatie over (onder meer) de stand van het staatsrechtelijk denken in Europa en gaven daarop ook commentaar. Sterling, Den Tex en de beide Van Halls publiceerden in 1829 uitvoerige *Aanmerkingen op het ontwerp van het wetboek van strafvordering*. Al deze publicaties verschenen bij de Amsterdamse uitgever De Erven H. Gartman. In samenhang met de toenemende politieke bewustwording ging deze firma ook *Handelingen der Staten-Generaal* uitgeven. Voorts kwam in 1829 bij Gartman uit *Iets over den tegenwoordigen oppositiegeest en over onze regering*. Dit vlot en met kennis van zaken geschreven pamflet ademt dezelfde geest als *De Noordstar*. Mogelijk moet de auteur ook in de *Noordstar*-kring worden gezocht. Hij combineert een anti-factieus en anti-clericaal uitgangspunt met de erkenning dat veel Zuidelijke klachten billijk zijn en geeft een opsomming van allerlei constitutionele, juridische en financiële grieven. In de taalen godsdienstpolitiek raadt hij terughoudendheid aan, en hij acht het in het algemeen voor de regering ‘volstrekt noodzakelijk eenen anderen weg in te slaan’. Onder de ‘gepaste en cordate middelen’ om ‘de wond van ons Staatsligchaam’ te genezen, is voor hem ‘eene verandering van Ministerie een eerste en onvermijdelijke stap’. Ik merk nog op dat als politieke configuratie met de *Noordstar*-groep te vergelijken is de Noord-Brabantse kring rond Hein de Wijs en de *Noord-Brabander*. Cf. Hoffmann, *Noord-Brabant en de opstand van 1830*, met name 49-50.

58 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I en Groen van Prinsterer, *Bescheiden*, eerste stuk. Behalve een herdruk van *Volksgeest en burgerzin* bevat deze band onder meer de volgende opstellen van Groen: ‘Over vorstendwingelandij en volksovermoed in eene constitutionele monarchie’, ‘Over Nederlandsche dagbladen in betrekking tot den tegenwoordigen toestand van den Nederlandschen staat’ en ‘Hoedanig was in de laatste zitting van de Tweede Kamer van de Staten-Generaal van 1828-1829 de houding der leden uit het Noorden?’, alle uit 1829. Een andere versie van dit laatste opstel is uitgegeven door J. Zwaan in *De negentiende eeuw*, 4 (1980) 93-107.

te doen werken', constateert hij in *Volksgeest en burgerzin*,[59] de brochure waarin hij een soort beginselprogram neerlegt. En nu het eenmaal zover gekomen is 'dat het duizendhoofdige dier, zoo niet jure, tenminste facto souverein schijnt te worden', is het ook zaak 'dat her, zooveel mogelijk, door verstandige lieden worde geleid, opdat niet alles aan stukken worde getrapt en gebeten',[60] Zo zouden plaatselijk 'vereenigingen' kunnen worden gevormd met als doel het uitgeven van een periodiek; 'Het is een geheel nieuw vak van letterkunde, en hetwelk door deszelfs invloed op het dagelijksch leven voorzeker niet te versmaden is.'[61] Aldus wil hij zoals we nu zouden zeggen het Noorden 'politiek bewust' maken.

In Groens interpretatie van de crisis staat het opdringende Franse beginsel centraal. In de praktische politiek is dit belichaamd in de als misdadig beschouwde activiteiten van 'de factie' die tegelijk 'de Constitutionele Troon, het Protestantismus en de Nederlandsche eigenaardigheid' bedreigt.[62] Daartegenover wil Groen een 'echt Nederlandschen geest' opwekken. Nu kan de Nederlandse 'nationaliteit' - dat blijkt met name uit *Volksgeest en burgerzin* - in beginsel zonder meer een Groot-Nederlandse draagwijdte hebben. Maar in de escalerende spanningen van het najaar van 1829 gaat Groen zijn 'echt Nederlandschen geest' toch steeds nadrukkelijker definiëren in termen van de heilzame historische verbondenheid van 'Holland, de Hervorming en het huis van Oranje'.[63] Daarmee komt hij onverbiddelijk in het Klein-Nederlandse kamp terecht. Zijn Groot-Nederlanderschap blijkt afhankelijk van de vervulling van enkele exclusief Klein-Nederlandse voorwaarden vooraf.[64]

De aanbevelingen die Groen geeft om uit de impasse te komen, staan diametraal tegenover die van *De Noordstar* en *De Bijenkorf*. Deze bladen wilden een 'liberale' uitleg van de grondwet en achtten het mogelijk langs die weg de crisis op te lossen. Groen redencert precies andersom. Voor hem zijn de soevereiniteit van Oranje en het monarchale karakter van de staatsstructuur van existentiële betekenis.[65] De uitweg uit de crisis ziet hij dan ook in de verdediging en versterking van het monarchale beginsel. Een land op de rand van anarchie moet in zijn visie niet bang zijn het koninklijk gezag de ruimte

59 Groen van Prinsterer, *Bescheiden*, eerste stuk, 209.
60 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I, 145-146.
61 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I, 156.
62 *Nederlandsche Gedachten*, 2 oktober 1829.
63 *Nederlandsche Gedachten*, 23 december 1829.
64 Geyl doet geen recht aan de ontwikkeling die Groens denkbeelden doormaakten tussen het schrijven van *Volksgeest en burgerzin* en het uitbreken van de Belgische Opstand. Geyl, 'Groen van Prinsterer en de scheuring van 1830', met name 249-252.
65 In het debat over soevereiniteit en grondwet nam Groen een extreem monarchale positie in: 'De Vorst die het Rijk der Nederlanden regeert, in de Noordelijke Gewesten niet opgedrongen, maar als 't ware van den Hemel afgesmeekt tot Souverein, heeft eene Grondwet, waarbij van het beginsel zijner ongedeelde soevereiniteit uitgegaan werd, uit eigene beweging verlangd en haar ontworpen en ingevoerd krachtens zijn eigen gezag.' *Nederlandsche Gedachten*, 9 juni 1830.

te geven.[66] Om misverstanden te voorkomen: ook Groen betuigt zich natuurlijk 'constitutioneel'. Hem gaat het er evenwel om dat er geregeerd wordt 'overeenkomstig den waren geest der Constitutie'. Dat wil zeggen: 'overeenkomstig Monarchale beginsels'.[67]

Dat Groen het regeringsbeleid in de rug wil steunen, betekent niet dat hij het daarom ook kritiekloos accepteert. Met name wanneer het gouvernement door de Koninklijke Boodschap van 11 december 1829 zijn positie wat heeft kunnen verbeteren, geeft hijzelf enkele niet onbelangrijke veranderingen in overweging. Daaruit blijkt dat ook Groen zich rekenschap geeft van de wijdverbreide kritiek in het Noorden op het regeringsstelsel en de bestuurspraktijk van Willem I. Zo maakt hij aanmerkingen op de regelzucht van de regering, die eerder negatief dan positief werkt en bovendien tot rampzalige eenvormigheid leidt. Ook bepleit hij meer coherentie in het regeringsbeleid en homogeniteit in het ministerie. De eigen verantwoordelijkheid van de ministers zal meer nadruk moeten krijgen.[68] Voorts wil Groen wel een verbetering van de communicatie tussen de ministers en de Staten-Generaal, zonder daarmee overigens die ministers tegenover de Kamer verantwoordelijk te houden.[69]

Wanneer ik de programma's van de drie besproken bladen, wegwijzers in de politieke discussie, nog eens samenvat en vergelijk, dan komt *De Bijenkorf* met een modern constitutioneel standpunt dat niet wordt gecompliceerd door oud-vaderlandse herinneringen; dan volgt *De Noordstar* een lijn die eveneens constitutioneel is, maar tegelijk een Hollands a-priori uitdrukt; en dan is de *Nederlandsche Gedachten* ten slotte onvervalst monarchaal en daarnaast sterk Noord-Nederlands geïnspireerd. Bij alle verschil in de fundering van het constitutionalisme van *Noordstar* en *Bijenkorf* - vooral te zoeken in het prediken van discontinuïteit door *De Bijenkorf* tegenover de juist historiserende inslag en daardoor minder radicale aanblik van *De Noordstar* - komen beide bladen tot de slotsom dat de oplossing van de problemen gezocht moet worden langs de weg van liberalisering. Wat betreft de nationaal-Noordelijke inspiratie die *Noordstar* en *Nederlandsche Gedachten* gemeen hebben, verdient het nog opmerking dat de inhoud daarvan duidelijk verschilt. Terwijl *De Noordstar* aansluiting zoekt bij de Loevesteinse traditie, vindt de *Nederlandsche Gedachten* juist steun in het prinsgezinde standpunt.[70]

66 Bijv. *Nederlandsche Gedachten*, 26 oktober 1829; 2 december 1829.
67 *Nederlandsche Gedachten*, 2 december 1829.
68 *Nederlandsche Gedachten*, 31 december 1829.
69 *Nederlandsche Gedachten*, 10 februari 1830.
70 De meer markante trekken van de genoemde bladen komen ook duidelijk tot uiting in de reacties die ze op elkaar geven en in ander contemporain commentaar. Zo kreeg de *Nederlandsche Gedachten* van *De Noordstar* te horen 'nog een toontje hooger dan de hooge Orkestmeester zelf' te willen gaan (24 december 1829) en 'eene leer omtrent de Oppermagt voor te staan, die noch in onzen tijd, noch bij onze Natie te huis behoort' (20 augustus 1830). En volgens *De Bijenkorf* wilde de *Nederlandsche Gedachten* het land aan een protestantse theocratie onderwerpen (17 december 1829). Het verlichte engagement van *De Noordstar* werd onderstreept door de zelante Dirk van Hogendorp die er 'het orgaan der godtergende Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' in zag (Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I, 268). terwijl de pogingen van dit blad een middenkoers te varen erkenning vonden in de uitspraak van Groen dat *De Noordstar* vuur en water tegelijk droeg (Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I, 209).

Noordelijke nationaliteit en betamelijke vrijheid

De drie besproken bladen staan model voor duidelijk te onderscheiden richtingen in het politieke denken van Noord-Nederland boven de Moerdijk. Bij elkaar bieden ze een goed inzicht in de verschillende manieren waarop de crisis werd geïnterpreteerd. Ze wilden de publieke opinie vormen en leiden, maar speelden tegelijk ook in op wat er in de natie leefde. De informatie die ze daarover verschaffen, gevoegd bij allerlei andere gegevens (zoals verkiezingsuitkomsten, de opstelling van Noordelijke Kamerleden en de teneur van andere kranten, boeken en brochures), maakt het mogelijk enkele meer algemene uitspraken te doen over het politiek klimaat in Noord-Nederland in die jaren 1828-1830. Er zijn dan, dunkt mij, twee tendenties duidelijk aan te wijzen: de ene een versterking van het Klein-Nederlandse saamhorigheidsgevoel of, zoals dat wel heette, de 'Noordelijke nationaliteit'; de andere een steeds sterker verlangen naar liberalisering van de politieke verhoudingen.

De 'nationalistische' tendens laat zich gemakkelijk verklaren als een reactie op de aanvallen in de Zuidelijke pers en het als bedreigend ervaren optreden van 'de factie' in de Tweede Kamer. Dit Noordelijk nationalisme draagt dan ook een onmiskenbaar defensief karakter. Hierbij dient overigens nog wel de kanttekening te worden gemaakt dat het niet alleen de Belgen zijn waartegen men zich wapent. Ook onvrede met een regeringsbeleid dat zo weinig als Noordelijk wordt ervaren speelt hier een rol.

Maar onvrede met het regime komt veel duidelijker tot uitdrukking in de tweede tendentie, de liberale. Het is opmerkelijk te zien hoe weinig overtuigde steun het regime in het Noorden eigenlijk genoot. Er waren er niet zoveel die het systeem-Willem I onverkort tot het hunne maakten. Onvrede en wantrouwen voedden de grondwettige kritiek die in het Noorden eigenlijk vanaf het begin van het Verenigd Koninkrijk te horen was geweest. Gijsbert Karel van Hogendorp, die in de jaren vóór 1825 de toon van die kritiek zette, stond daarin veel minder alleen dan men doorgaans geneigd is te denken.[71] De vernieuwing en verscherping van dit constitutionele geluid na de fase van politieke rust rond het midden van de jaren twintig, vond plaats in een context van toenemende politisering, waarbij de impuls uitging van het Zuiden.[72] Niettemin had dat Noordelijke constitutionalisme toch een eigen, vrij auto-

71 Vgl. Van Sas, 'Een Amsterdamse realist: Willem Fredrik Röell, 1767-1835', 95.

72 Een en ander past natuurlijk ook in een breder Europees kader van toenemende liberale kritiek op autoritaire regimes.

nome ontwikkeling doorgemaakt en was de vernieuwing ervan al merkbaar voordat de politieke spanning vanuit het Zuiden zo sterk werd opgevoerd.[73]

Die steeds krachtiger klinkende Noordelijke kritiek betrof zowel de inhoud van het beleid als de wijze waarop dat beleid totstandkwam. Een algemene klacht was ook dat er veel te veel beleid was. Vaak wordt onvoldoende beseft hoezeer juist de grieven (op constitutioneel, juridisch en financieel terrein) die ook in het Noorden leefden, en daarmee steun vonden in het koninkrijk als geheel, het systeem-Willem I tot in de kern raakten. Het viel de koning dan ook gemakkelijker tegemoet te komen aan de specifiek Zuidelijke grieven op het gebied van taal, onderwijs en godsdienst dan hier concessies te doen. Dat zou immers een verloochening van zijn hele politieke credo hebben betekend.[74]

De tendens van liberalisering uitte zich op allerlei manieren. Bijvoorbeeld ook bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. (Doordat elk jaar een derde van de leden aftrad, konden 'politieke trends' in principe vrij snel in de samenstelling van de Kamer tot uitdrukking komen.) Zo bracht Holland in 1828 de latere Negenman L.C. Luzac in de Kamer, waarbij men een zittend Kamerlid liet vallen. Ook werd toen de hierboven in verband met *De Bijenkorf* al genoemde advocaat Schooneveld verkozen, die als zeer liberaal gold.[75] Een jaar later kwam *Noordstar*-redacteur Op den Hooff in de Kamer. Met voorbijgaan van een zittend Kamerlid vaardigde Gelderland in 1829 E.W. van Dam van Isselt af, ook een toekomstige Negenman. Door de verkiezing in 1830 van Van Nes van Meerkerk rehabiliteerde Utrecht het onverbloemd oppositionele geluid dat deze meer dan tien jaar tevoren in de Kamer al had laten horen.[76] Hun geluid voegde zich bij al lang in de Kamer hoorbare constitutionele stemmen als die van Daniël van Alphen.

73 Zie hiervoor 434. Op een continuïteit van 'gematigd liberalisme' in het Noorden werd ook gewezen door *De Noordstar* toen de *Courrier des Pays-Bas* ('onze ambtsbroeder') had gemeend 'in ons blad de sporen van eene pas ontstaande oppositie *(opposition naissante)* te vinden'. *De Noordstar*, 12 maart 1830.

74 Dat credo stond ook ter discussie in het al enkele malen ter sprake gekomen debat over aard en oorsprong van soevereiniteit en constitutie. Daarbij ging het in wezen om de respectieve status van koning en Kamer. Voor de in het systeem-Willem I besloten soevereiniteitsconceptie - nog eens neergelegd in de Koninklijke Boodschap van 11 december 1829 - en de daarmee samenhangende accentuering van het eigen recht van de vorst, valt maar weinig waardering te tegistreren. Daartegenover konden de verschillende verdragsmatige varianten op veel meer weerklank bogen. Het is overigens volstrekt onjuist de bestrijding van Willem I's soevereiniteitsconceptie eerst te laten beginnen in 1828, zoals Gerretson wil (Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, I, 259[1]). De discussie hierover was al veel langer gaande, namelijk vanaf het moment dat duidelijk werd (vooral door uitlatingen van Van Maanen) dat de koning een theoretische volte face had gemaakt ten opzichte van zijn gedragingen en uitspraken van 1813-1814. Zie 'Het politiek bestel onder koning Willem I', hiervoor 422 en noot 24 aldaar.

75 Deze moest overigens een jaar later weer het veld ruimen. In zijn plaats kwam de als onafhankelijk geldende De Jonge van Campensnieuwland.

76 Begin 1829 had een anonieme 'vriend van Uwe Excellentie' al gemeend Van Maanen te moeten inlichten over toenemende politieke bedrijvigheid in de Domstad, zoals het tekenen van petities. 'Het bepaald zig nog alleen bij deftige burgerlieden, maar het zou niet te verwonderen zijn dat het zig tot een groter stand uitbreide, daar er ook al veel heeren leden van het *Museum* zig aldaar vrij sterk uitlaten als ultra liberalen en Uw Excellenties gehoude discours [waarschijnlijk dat van 2 december 1828 waarin Van Maanen had verklaard alleen aan de koning verantwoording schuldig te zijn] hevig heekelen en daarover veel te zeggen en te bedillen hebben, als *Van Nes* gewezen lid van het Wetg. Lichaam, *Ram* regter, *Thierry de Bie* inspecteur, *Suermondt* muntmeester; deze laatste verteld veel van zijne visite bij Potter

De invloed in de Kamer van het nog steeds betrekkelijk kleine contingent uitgesproken constitutionelen of liberalen uit het Noorden was veel groter dan hun aantal alleen zou doen vermoeden. Enkelen van hen behoorden tot de meest gezaghebbende Kamerleden en konden ook fungeren als opinieleider voor de veel grotere groep die door een onafhankelijk-constitutionele opstelling de regering eventueel in grote moeilijkheden kon brengen. Dat laatste bleek heel duidelijk in mei 1829, bij de demonstratieve verwerping met ruime Noordelijke steun van de Tienjarige Begroting.

In de pers was het liberale geluid niet alleen te lezen in typische opinie-bladen als *De Noordstar* en *De Bijenkorf*, maar ook bijvoorbeeld in kranten met een meer algemeen karakter als de *Arnhemsche Courant* en het *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad*, dat kritisch-constitutioneel was vanuit een burgerlijk perspectief. Onder de brochures noem ik met name *Het vertegenwoordigend stelsel*, een geïnspireerd constitutioneel vademecum dat de Arnhemse advocaat en latere Negenman J.M. de Kempenaer in het voorjaar van 1830 anoniem liet verschijnen.[77] Symptomatisch is ook het brede constitutionele panorama dat de katholieke Zwolse advocaat H. van Sonsbeeck - schoolgenoot van Thorbecke en minister in diens eerste kabinet - ontvouwde in zijn tweedelige *Proeve over de zelfstandigheid en onafhankelijkheid der regterlijke magt*.[78]

Wat was nu de betekenis van die Noordelijke liberaliseringstendens voor de verhouding tussen de beide rijksdelen tijdens de crisis? Duidelijk is dat liberaal stelling nemen in het Noorden de facto ook een handreiking betekende aan de Belgen en een serieus te nemen poging inhield de nationale tegenstel-

in zijn gevangenis, toen hij in december in Brussel was.' 'Een vriend van Uwe Excellentie' aan Van Maanen, 19 februari 1829 (uit Utrecht). NA (Justitie) inv. nr. 4587 exh. 27 februari 1829 La H5 geheim.

77 In deze lijvige brochure (viii + 120 blz.) zette De Kempenaer uiteen hoe het grondwettig bestel zou behoren te functioneren. Hij ontleedde daarbij onder meer de functie van het budgetrecht en gaf een interessante analyse van de ministeriële verantwoordelijkheid. Daarin kwam hij tot de slotsom dat deze weliswaar strafrechtelijk gedefinieerd moest worden, maar dat het uiteraard ging om de politieke implicaties. Ook zag hij een noodzakelijke samenhang tussen ministeriële verantwoordelijkheid en een homogeen ministerie. Voorts bepleitte De Kempenaer dat de vergaderingen van Provinciale Staten een meer politiek karakter zouden gaan dragen. [J.M. de Kempenaer], *Het vertegenwoordigend stelsel, door den schrijver van de Wederlegging der verhandeling over de verantwoordelijkheid der ministers, volgens het Nederlandsch staatsregt*. De Kempenaers auteurschap is af te leiden uit een mededeling van W.A. Schimmelpenninck van der Oye, die hem opgeeft als schrijver van de in de titel genoemde *Wederlegging. Het Thorbecke-Archief*, III, 348. De aldaar in noot 9 getrokken conclusie moet als onjuist worden aangemerkt.

78 Van Sonsbeeck, *Proeve over de zelfstandigheid en onafhankelijkheid der regterlijke magt*.

ling tussen Noord en Zuid te overbruggen. Daarbij werd de grondwet gepresenteerd als gemeenschappelijk basisprogram en als verbindingselement tussen beide rijksdelen. Deze poging is vooral ook serieus te nemen omdat men, zolang het Verenigd Koninkrijk feitelijk intact was, wel verplicht was binnen dat kader te denken.[79] (Het Verenigd Koninkrijk als zodanig stond nauwelijks ter discussie. Deels was dat de winst van vijftien jaar samenleven. Bovendien bestond in brede kring de overtuiging dat de mogendheden niet zouden toestaan dat hun eigen staatkundige schepping van 1814-1815 weer teniet zou gaan.) Dit maakt dat een koers van liberalisering misschien wel de enige reële mogelijkheid was om uit de moeilijkheden te komen. Noordelijk nationalisme kon hier geen oplossing bieden. Daar kwam nog bij dat velen in het Noorden weliswaar gekwetst waren in hun nationale gevoelens, maar zich toch nauwelijks herkenden in het in België gecreëerde vijandbeeld en zich met name niet vereenzelvigd wensten te zien met het regime. Wel herkenden ze daarentegen de constitutionele kritiek die in het Zuiden klonk. Veelzeggend in dit verband is een commentaar van het *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad* van 16 juni 1830 waarin ook de specifiek Zuidelijke grieven betrokken waren: 'Het Gouvernement had een aantal enkel Zuidelijke belangen, begrippen of vooroordeelen gekwetst; dit is niet te ontkennen; maar moest dit op het Noorden gewroken worden? Is dan het Gouvernement het Noorden? Het verschilt er te veel van. Het Gouvernement is Noord, Zuid, Oost en West; het is alles wat men wil, als het maar den baas over alles mag spelen. Dit schijnt men in het Zuiden niet begrepen te hebben...'

Bij wijze van afsluiting wil ik twee opmerkingen maken. De eerste is dat het nationalistisch reductionisme van zowel de Nederlandse als de Belgische geschiedschrijving ertoe geleid heeft dat potentiële, zij het niet gerealiseerde, verbindingsmogelijkheden tussen beide rijksdelen vrij stelselmatig zijn genegeerd. Met name als zij voortvloeiden uit de tendens tot liberalisering die Noord en Zuid aan het eind van de jaren twintig gemeenschappelijk hadden. Zo beschouwt Demoulin een plan uit juli 1830 om in Amsterdam een Franstalig blad op te richten met een liberale signatuur en bedoeld om de Belgen te informeren over de Noordelijke grieven, als niet meer dan een 'geïsoleerde poging der Amsterdamse liberalen om de Belgen het bewijs te leveren, dat het liberalisme boven de Moerdijk niet dood is'.[80] In werkelijkheid gaat het hier niet om een enkel incident, maar om een symptoom van de Noordelijke liberaliseringstendens. Daarin lag - dat blijkt ook uit dit project

79 De opstelling van *De Noordstar* is misschien wel de meest sprekende illustratie van dit mechanisme. Goed Amsterdams als ze was, hoeft de *Noordstar*-redactie niet van al te veel emotionele verbondenheid met de conceptie van het Verenigd Koninkrijk te worden verdacht. Dat laatste blijkt ook wel uit het separatistische standpunt dat bij de opstand al snel wordt ingenomen.

80 Demoulin, 'Noord en Zuid onder Willem I', 285; vgl. 261.

- een open houding tegenover de Belgische oppositie besloten en de wil de Noord-Zuid-tegenstelling op te lossen door het moderniseren van de politieke verhoudingen.

Mijn tweede en laatste opmerking raakt speciaal het Noorden. Het is een gemeenplaats in de Nederlandse historiografie dat de politieke ontwikkeling in het Noorden door de vereniging met België vertraagd is. Men was, zo heet het dan, genoodzaakt de rijen gesloten te houden en zich als één man achter de koning op te stellen tegenover het opdringende Belgendom. Mijn betoog leidt tot de conclusie dat de crisis van 1828-1830, hoewel de antithese tussen Noord en Zuid in die jaren weer aanmerkelijk opleefde, juist sterk heeft bijgedragen tot de politieke bewustwording in het Noorden; dat hier sprake is van een belangrijke ontwikkelingsfase in het proces van politieke modernisering dat Nederland doormaakte, met vooral waardevolle resultaten in de sfeer van de liberale theorievorming. Zo waardevol naar mijn indruk dat gezegd mag worden dat al in deze jaren het conceptueel fundament is gelegd voor de verdere ontwikkeling van het liberalisme. Daar komt nog bij dat de constitutionele verwachtingen die in deze periode uitkristalliseerden, in hun contemporaine context van - nationaal en internationaal - verhoogde politieke spanning zeker niet kansloos leken.

En - om de redenering voort te zetten - het is dunkt mij juist een gevolg van de scheiding geweest dat die kansen keerden, dat het vernieuwingsproces ten slotte werd afgebroken en zelfs in zekere zin in diskrediet raakte door de associatie met de drijfveren van de Belgische muiters.[81] Na de feitelijke scheiding kon het liberale geluid overigens in eerste instantie helderder klinken dan tevoren. Dat kwam vooral omdat er nu sprake was van een *herziening* van de grondwet. Daardoor was het mogelijk constitutionele verlangens, die voorheen moesten worden gepresenteerd als de interpretatie van bestaande bepalingen, meer direct naar voren te brengen. Maar in wezen was het tij al aan het keren. En hoe hardnekkig het liberale geluid in het najaar van 1830 en in 1831 ook nog bleef klinken, uiteindelijk kon het toch niet meer samengaan met de fel nationalistische schokgolven die bij elke vaderlandse heldendaad weer door het land gingen. Ik geloof dan ook dat diegenen in het Noorden die meenden dat een scheuring van het koninkrijk de modernisering van de politieke verhoudingen ernstig zou belemmeren gelijk hebben gehad. Niet de vereniging heeft hier vertragend gewerkt, maar juist de scheiding.

81 Vgl. bijv. een uitspraak van Bakhuizen van den Brink uit 1838: ‘Over mijne landgenooten heb ik zelden zoo vele slechte ondervindingen gemaakt als tegenwoordig. Ik had ze altoos sedert mijn schooltijd voor vrijheidlievend gehouden, maar sedert 1830 zijn zij uit pure haat tegen de Belgen zoo serviel geworden, als de onderdanigste lijfeigene in Rusland. Ik had ze altoos voor verdraagzaam gehouden, maar uit pure haat tegen de pastoors houden zij tegenwoordig alle Roomschen voor Jezuiten en kwalijkgezinden: en het is een blijk van goeden burgerzin om onze oudere broeders naar alle duivels te wenschen.’ L. Brummel (ed.), *De studietijd van R.C. Bakhuizen van den Brink door brieven toegelicht*, 176.

Het huis van Thorbecke

Onder waarborging eener wijze constitutie. Grondwet en politiek, 1813-1848

Het was morsig in Den Haag en de straten waren nat toen Thorbecke op woensdag 12 april 1848 naar de koning ging met het ontwerp van de herziene grondwet.[1] Misschien was zijn humeur ook wel wat morsig. De verhoudingen binnen de grondwetscommissie, die de avond tevoren haar werkzaamheden had voltooid, waren minder goed geweest dan men op grond van haar samenstelling had mogen verwachten. Op Donker Curtius na waren alle leden immers Negenmannen uit 1844, die zich ook na het echec van hun initiatief-voorstel als 'bondgenoten' waren blijven beschouwen. Maar volgens Thorbecke hadden zij zich in de commissie ontpopt als 'zwakke, waauwelende collega's' die tegen de bijzondere omstandigheden van het moment niet waren opgewassen.[2]

Aan het door Thorbecke geschreven verslag van de commissie is van deze onvrede weinig te merken. Het is een fraai voorbeeld van Thorbeckes stijl, vol treffende oneliners die elke gedachte aan tegenspraak bij voorbaat onderdrukken. Waar zijn gebeitelde formuleringen soms nog wel eens vraagtekens oproepen, laat dit stuk aan duidelijkheid in elk geval niets te wensen over.[3] Het typeert misschien ook zijn opluchting dat de klus na bijna vier weken dan toch geklaard was. In onze ogen is dat verbluffend snel, maar aanvankelijk vond Thorbecke zelf dat acht dagen voor een algehele grondwetsherziening genoeg moesten zijn.[4]

1 *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, V, 111; *Ontwerp van gewijzigde grondwet van het koningrijk der Nederlanden, benevens het verslag der commissie aan den koning*.

2 *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, V. 108.

3 Vgl. ook de kritiek op het verslag van Thorbeckes tegenspeler Floris Adriaan van Hall: 'Wat is dat verslag ook anders van het begin tot het einde dan de uitstorting van de denkbeelden des Hoogleeraars, van zijne politieke inzigten, zoo als hij gewoon is die te noemen, en welke hij bij elke gelegenheid tot vervelens toe te berde brengt? Waarom mogt niet eene enkele zinsnede van een ander lid de eentoonige en beslissende magtspreuken des geleerden afwisselen?' Van Hall suggereerde dat de publicatie van het verslag een goedkope propagandastunt was van Thorbecke, ingegeven door zucht naar persoonlijke populariteit. [F.A. van Hall], *Staatkundige opmerkingen van Olivarius*, VII, 18-19.

4 Thorbecke aan Storm, 17 maart 1848, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, V, 102. Al na enkele dagen bleek de commissie echter veel langzamer te vorderen, onder meer 'dewijl Donker de belgische Grondwet telkens op het tapijt brengt', *ibidem*, 103. (Vgl. Thorbeckes aantekening over de Belgische constitutie als ezelsbruggetje bij het grondwetmaken, *ibidem*, 531.) Begin april bekende hij aan De Kempenaer te optimistisch te zijn geweest: 'Ik doe mijn best, maar zulk werk vordert nier altijd zoo wel, als men het zich bij den aanvang voorstelt. Wanneer men een stoel maakt, en drie pooten een zeekeren tijd hebben gekost, kan men berekenen hoeveel men voor den vierden zal behoeven. Maar de G.W. wil zich aan dergelijke arithmetische operatie niet onderwerpen.' De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, V, Letterkundige aanteekeningen. 251.

Thorbecke concludeerde in dit verslag dat de grondwet in twee opzichten herziening behoefde: ten eerste wat betreft 'de betrekking des volks tot de Staatsinrigtingen' en ten tweede inzake 'de regeling der wetgevende en besturende Magten'. Bij het eerste ging het om de voorwaarden voor een *nationale* staat, bij het tweede om die voor een goede *regering*. Om de constitutionele monarchie te behouden, achtte hij een 'oneindig grootere medewerking der burgerij' vereist. Op zichzelf kon een staatsregeling de hiervoor noodzakelijke 'politischen zin en wil' niet scheppen, maar zij kon die wel onderdrukken of stimuleren. Had de grondwet tot dusver volkskracht buitengesloten, nu moest zij die juist 'in alle aderen des Staats' zien op te nemen.

De grondwet had staatsburgerschap, 'de eerste drijfveer onzer eeuw', zo veel mogelijk laten slapen: 'Om hartstogt te mijden, brak zij de ziel.' De burgerij had daardoor niet het besef dat zij meeregeerde. Zonder dit besef rustte de staat niet op nationale kracht, 'en zonder hoog ontwikkelde nationale kracht wordt heden ten dage geen Staat bewaard'. Het uiterst gekunstelde kiesstelsel ondermijnde de vertegenwoordiging, 'het hoofdwerktuig aller hedendaagsche regering'. In de huidige kritieke omstandigheden was er maar één manier om dit euvel te verhelpen: de invoering van rechtstreekse verkiezingen. Het experiment uit de Bataafse Tijd met stemrecht voor iedereen, maar ingeperkt door een getrapt stelsel, achtte Thorbecke niet voor herhaling vatbaar.[5] Want daardoor was stemmen nog bepaald geen kiezen. Hij vond het eigenlijk volksverlakkerij: het spelen van een 'niet edelmoedig spel met hen, aan wie de wet toch stemregt toekent'. Immers: een politieke mening konden al die stemgerechtigden niet kenbaar maken. Het bleef daarom steeds de vraag of de vertegenwoordiging ook werkelijk de stern van het volk vertolkte.

Thorbecke koos voor een andere weg, zoals hij dat al had gedaan in zijn programmatische rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap* uit 1844.[6] Stemmen werd voor hem hetzelfde als kiezen. Maar het kiesrecht bleef door toepassing van een census voorbehouden aan degenen die 'vastigheid in de maatschappij' hadden. Wel opende hij het perspectief dat in de toekomst, bij een voortschrijdende maatschappelijke ontwikkeling, dit kiesrecht ooit algemeen zou kunnen worden. In de presentatie van de nieuwe grondwet kreeg deze fundamentele verandering van het kiesstelsel veel meer nadruk dan het andere hoofdpunt van de herziening, de nu ondubbelzinnig gestipuleerde ministeriële verantwoordelijkheid.

Thorbecke wond er in zijn verslag geen doekjes om dat dit grondwetsontwerp rechtstreeks was afgeleid van het Negenmannenvoorstel uit 1844.[7] Vandaar ook dat hij gedacht had in acht dagen klaar te kunnen zijn. Diverse

5 Van Hall, die rechtstreekse verkiezingen afwees, reageerde pikant door een verbeterde versie van het Bataafse kiesstelsel van 1798 als tegenvoorstel te presenteren. [Van Hall], *Staatkundige opmerkingen van Olivarius*, IV, 8-10.

6 Thorbecke, *Historische schetsen*, 84-96.

7 In zijn *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, 1 noernde Thorbecke het commissieontwerp 'eene nieuwe uitgaaf van het voorstel v. 1844'.

malen verwees hij naar het eerdere voorstel. De toelichting van 1844 verklaarde hij ook op het ontwerp van 1848 van toepassing. Was het voorstel van de Negenmannen in 1844-1845 echter nog een kansloze politieke provocatie geweest, nu haalden zij alsnog hun gram en hun gelijk.

Een verdrag tussen vorst en volk

Het grote gewicht dat 1848 in onze geschiedenis heeft gekregen, zou bijna doen vergeten dat de constitutie van dat jaar geenszins een *creatio ex nihilo* was maar een herziening van de Grondwet van 1815. De door de liberale activisten van de jaren 1840 zo gesmade koning Willem 1 was zijn regering zelfs begonnen met het vragen om een grondwet. En die grondwet zou op verschillende manieren - waaronder als oppositieprogram - ook steeds een brandpunt blijven van het politieke leven.

Toen de zoon van de laatste stadhouder in november 1813 na bijna negentien jaar ballingschap in Nederland terugkeerde, wist hij volstrekt niet wat hem te wachten stond. Zijn grootste zorg was de positie van de zo verrassend herstelde dynastie: deze mocht in geen geval in gevaar komen. Op 2 december 1813 verklaarde hij daarom in Amsterdam, gesouffleerd door Kemper, de hem aangeboden soevereiniteit alleen te willen aanvaarden ‘onder waarborging eener wijze constitutie’. Over deze frase is later veel verwarring ontstaan, vooral door toedoen van commentatoren uit de anti-revolutionaire school die betoogden dat Willem I's soevereiniteit voorafging aan de grondwet, die hij vanuit de volheid van zijn macht zou hebben gegeven.

Wie erbij was geweest redeneerde meestal anders. Zonder in theoretische diepzinnigheden te vervallen, zag die een impliciet verdrag waarbij soevereiniteit en grondwet onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld waren. Deze gedachtegang lag voor de hand gezien de proclamatie van 2 december en latere publieke verklaringen. Elout sprak in de eerste grondwetscommissie over het denkbeeld van Willem I ‘dat hij de Souvereiniteit wel wilde hebben, maar alleen zoo er eene goede Constitutie was’.[8] En Willem I zelf herhaalde tegenover de notabelenvergadering van 1814 nog eens dat hij de soevereiniteit alleen had aanvaard op voorwaarde dat daar een ‘naar Hollands behoefte en den tegenwoordigen toestand van Europa berekende, Grondwet’ tegenover zou staan.[9] Het voorleggen van de grondwet aan een notabelenvergadering kon als een formalisering van deze verdragsconstructie worden opgevat.

G.J. Jacobson, schrijver van *De Nederlander*, het eerste politieke tijdschrift na de vrijwording, vermoedde aanvankelijk dat de vorst de beloofde grondwet inderdaad zou octrooieren.[10] Aan de status van de constitutie deed dat voor hem niets af. De ‘heiligheid der Constitutie’ ging boven alles. Net als voor ieder ander zou die ook voor de vorst ‘onschendbaar’ moeten zijn.

8 *Ontstaan der grondwet*, I, 416.
9 *Ontstaan der grondwet*, I, 496.
10 *De Nederlander*, 17.

De droevige ondervinding van de afgelopen twintig jaar ‘geduurende welke de eene Constitutie de andere verdrong’ en de ene regeling nog onzekerder was dan de vorige, hadden wel geleerd dat ‘alleen vastheid van wetten en heiligheid der Staatsgesteldheid de vrijheid der Natie en 's Vorsten zetel bevestigen kunnen’.[11]

Over de totstandkoming van de Grondwet van 1814, Nederlands vijfde grondwet na de staatsregelingen van 1798, 1801, 1805 en 1806, is alles al gezegd. Van Hogendorp leverde het concept met de *Schets* waaraan hij jarenlang in stilte had gewerkt. Vervolgens werd dit door een commissie punt voor punt besproken en bewerkt. Zijn oogmerk was naar eigen zeggen ‘de gebreken der oude Constitutie te verbeteren, zonder onnoodige veranderingen, en met meest mogelijk behoud van oude gewoonten, regten, ampten, en zelfs namen, als waaraan de natie zoo zeer gehegt is’.[12] In typische *ancienrêgime*stijl sprak hij aanvankelijk over de grondwet nog vaak in de meervoudige zin van fundamentele wetten. Deze zouden letterlijk vereenvoudigd moeten worden tot één geschreven document, maar dan wel zonder gebruikmaking van ‘afgetrokken denkbeelden, en de metaphysiek van nieuwerwetsche staatkundigen’. De ‘geest der nieuwigheden’ die het land de afgelopen decennia had bedorven, moest zo veel mogelijk worden uitgeroeid.[13]

Hogendorps suggestie dat de oude tijden weerom zouden komen, was meer retoriek dan realiteit. Het originele van zijn aanpak was vaak juist de wijze waarop hij eigentijdse constitutionele verhoudingen en verlangens probeerde te vervatten in termen van de ‘oude constitutie’. Daarbij pakte ook hij die oude constitutie stevig aan, nog voordat de commissie eraan te pas kwam. Hij ontpopte zich als een meester in de techniek van *invention of tradition* door oude namen, vormen en instellingen creatief te gebruiken voor de aankleding van de nieuwe orde en voor het legitimeren van veranderingen uit de revolutietijd. Zo projecteerde hij de belangrijkste verworvenheid van de Bataafs-Franse Tijd, de eenheidsstaat die stamde uit 1798 en al sinds Schimmelpenninck één hoofd kende, terug op de landsheerlijke tijd van voor 1572, alsof er niets nieuws onder de zon was.

De modernisten in de grondwetscommissie van 1814, zoals Elout, Van Maanen en Röell, vonden Hogendorps historiserende omwegen vaak te omslachtig voor wat de commissie in feite aan het doen was: het maken van een *nieuwe* grondwet.[14] De praktijk was dat men de ‘juiste middenmaat’ probeerde te vinden tussen oud en nieuw. Daarbij betekende het compromis op belangrijke punten vaak dat archaïserende vormen en namen een eigentijdse inhoud moesten verhullen. Bijvoorbeeld ten aanzien van de (de facto gebroken) macht van de Provinciale Staten, de trotse soevereinen en ‘grond-

11 *De Nederlander* 18.
12 *Ontstaan der Grondwet*, I, 57.
13 *Ontstaan der Grondwet*, I, 75.
14 Bijvoorbeeld *Ontstaan der Grondwet*, I, 534.

zuilen' van de oude Republiek. Deze mochten na ampele discussie hun naam behouden, maar in zijn publieke uitleg van de grondwet pontificeerde de oud-bonapartist en nieuwbakken monarchist Van Maanen dat er 'geen schijn of schaduw' van hun vroegere macht was overgebleven.[15]

Een mooi voorbeeld van het samengaan van oud en nieuw was art. 52 Gw 1814, dat al in Hogendorps *Schets* stond en het tot vandaag in de grondwet heeft uitgehouden: 'De Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche Volk.'[16] Oud was natuurlijk de naam Staten-Generaal, maar deze was niet langer de gezantenvergadering uit de Republiek waarin de Zeven Provinciën samenkwamen. Het ging nu om het land als geheel en om het hele volk, zoals al in de Staatsregeling van 1798 (art. 30). Dit was mede de constitutionele vertaling van het in de tweede helft van de achttiende eeuw sterk toegenomen algemeen-Nederlandse besef, dat provinciegrenzen oversteeg en bovendien in beginsel elke Nederlander omvatte. Interessant genoeg gaf de patriotse publicist J.H. Swildens in zijn populaire *Vaderlandsh A-B boek* uit 1781 al een formulering over de Staten-Generaal die dicht in de buurt kom van die van Hogendorp: 'het geheele Vaderland [dat is alle de Vereenigde Nederlanders] wordt in die hoogaanzienighe Vergadering altyd als tegenwoordig gerekend.'[17]

Het was maar goed dat de Staten-Generaal geacht werden het hele Nederlandse volk te vertegenwoordigen. Dat volk zelf toonde in 1813 namelijk nauwelijks belangstelling voor politiek. Na de felle politisering uit de patriottentijd en de eindeloze debatten van de Nationale Vergadering in 1796 en 1797 verlangde men vooral naar politieke rust. Maar dat wil nog niet zeggen dat iedereen zich ook te slapen legde onder de Oranjeboom, zoals Huizinga het mooi maar misleidend omschreef.[18] De politieke elite lette er in 1814 terdege op hoe de nieuwe staat werd ingericht. Niet de minste van Hogendorps verdiensten is geweest dat hij, radicaal afrekenend met de tot stof vervlogen constitutionele stelligheden uit de revolutieperiode,[19] het fenomeen grondwet in Nederland intussen wel een nieuwe kans gaf. Dit alles in een vocabulaire dat prachtig recht deed aan de nationalisering van de revolutie, die al sinds 1800 zichtbaar was en in de terugkeer van Oranje haar bekroning had gevonden. Op zijn eigen wijze definieerde hij daarmee wat Restauratie in het geval van Nederland moest inhouden.

15 *Verbaal der vergadering van aanzienlijken in Amsterdam, den 29sten maart MDCCXIV*, 54.

16 Voor de interpretatie van dit artikel, te beginnen met Thorbecke, zie Veen, *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk*.

17 Swildens, *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd*, 57. Over Swildens, een van de belangrijkste theoretici van de patriottenbeweging, zie hiervoor 106 en 282. Zowel in de jaren 1780 als later, tijdens de Bataafse Revolutie, paarde hij ecu sterk algemeen-Nederlands besef aan een beredeneerde voorkeur voor een federatieve staatsvorm. Van Hogendorp kende Swildens persoonlijk. Zie Verberne, *Gijsbert Karel's leerjaren*, 100-101, 182 en Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, I, 244.

18 Huizinga, 'De betekenis van 1813 voor Nederlands geestelijke beschaving', 537.

19 *Ontstaan der grondwet*, I, 538.

De vereniging met België, waarmee tijdens de beraadslagingen van de eerste grondwetscommissie al rekening werd gehouden en waarbij Hogendorp zelf nauw betrokken was, betekende dat de grondwet al na een jaar moest worden herzien. Deze herziening bleef beperkt tot een aanscherping van het budgetrecht, de toevoeging van enkele grondrechten (vrijheid van drukpers en recht van petitie) en de creatie van een Eerste Kamer om de Zuid-Nederlandse adel een gereserveerde zitplaats in het bestel te geven. Het instellen van een nieuwe, paritair Noord-Zuid-Nederlandse grondwetscommissie en het, naar analogie van het Noorden in 1814, ook in het Zuiden bijeenroepen van een notabelenvergadering, was bedoeld om een schijn van gelijkheid tussen de beide rijksdelen te suggereren en het in het Zuiden bestaande wantrouwen tegen de vereniging de wind uit de zeilen te nemen. Maar deze goede bedoelingen keerden zich tegen de regering toen een grote meerderheid van de Zuidelijke notabelen het ontwerp afwees, deels geïnspireerd door een refractaire clerus. De regering zag zich toen gedwongen tot gekunsteld cijferwerk om de grondwet alsnog aangenomen te krijgen. Door deze beruchte *arithmétique hollandaise* begon het grondwettig bestel in het Zuiden onder een weinig gelukkig gesternte.

Landsvader en huisgezin

In 1816 verscheen bij de Haagse uitgever Allart het eerste deel van wat een reeks *Grondwettige staatsinrigtingen van het Koningrijk der Nederlanden* zou moeten worden. Het staatsrecht van Nededand, ‘als wetenschap beschouwd’, heette ‘nog geheel onbearbeid’. Het staatsgebouw moest immers nog worden opgetrokken. Als eerste staatsstuk, waaruit al het overige moest voortvloeien, werd de grondwet opgenomen. Het is misschien tekenend voor het gebrek aan staatsrechtelijke belangstelling en voor de traagheid waarmee werd doorgewerkt aan het staatsgebouw dat Allarts reeks tot dit ene deel beperkt is gebleven.

Waar zoveel nog onduidelijk was of niet geregeld, werd het belang van de grondwet als fundament van het politieke bestel alleen maar groter. Dat ondervond ook de koning, die zich na enkele jaren heel wat zelfbewuster gedroeg dan in de onzekere begindagen van zijn regering. Hij voelde zich door die grondwet soms zo dwarsgezeten en geremd (toen de Tweede Kamer bijvoorbeeld de euvele moed had gehad de begroting te verwerpen) dat hij achteraf de geschiedenis probeerde te herschrijven. De verdragsconstructie die hij in 1813 nog zo nadrukkelijk had uitgedragen, kwam niet meer in zijn kraam te pas. Nu heette zijn koningschap ouder dan de grondwet[20] en zou hij die grondwet uit eigen beweging hebben gegeven. Dit impliceerde dat hij haar eventueel ook weer zou kunnen intrekken of naar zijn goeddunken veranderen.

20 Zie bijvoorbeeld het gesprek tussen de koning en de prins van Oranje, 20 februari 1820, *Gedenkstukken*, VIII^2, 235.

Twee op zichzelf zeer verschillende groepen konden zich goed in deze redeneertrant vinden. Medewerkers van Willem I uit de napoleontische school, die een krachtig koninklijk gezag wilden, praatten met hem mee of spraken hem althans niet tegen. Maar de koning kreeg ook steun uit een heel andere hoek: van de jonge intellectuelen die aan de voeten van Bilderdijk diens conservatieve retoriek opzogen en de toon zetten voor een lange traditie van anti-revolutionaire staatkunde. In zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, nota bene gepubliceerd bij dezelfde Leidse uitgever die een halve eeuw tevoren het programma van de gewapende patriotten had uitgegeven,[21] ging Isaac da Costa fel tekeer tegen de eigentijdse mode van grondwetten en maatschappelijke verdragen.[22] Nostalgisch verwees hij naar vroeger, toen geleerden en ongeleerden het er nog met elkaar over eens waren geweest dat de mens zijn plaats in de samenleving niet dankte aan verdrag of vrije keuze maar alleen aan Goddelijke beschikking. Helaas wilde zijn eigen tijd daar niets van horen. Die kende maat één toverwoord: Constitutie. Een wereldwijde rondgang langs constitutionele uitwassen bracht Da Costa ten slotte weer terug in Nederland:

> Eerbiedigen en beminnen wy onzen Vorst, niet als of zijn macht van ons, maar omdat zy van den hemel is! Aan de Constitutie die hy ons heeft gegeven, zijn wy, als aan een van den Souverein uitgegaan Reglement van regering, gehoorzaamheid verschuldigd. Doch wachten wy ons haar te beschouwen als een verdrag, dan beide partijen verbindt en wederzijds aan elkander verantwoordlijk maakt...

Da Costa ging zelfs nog een stapje verder door de koning evenmin gebonden te achten aan zijn eed op de grondwet. Hij mocht deze intrekken indien zijn gezag als vader, zijn waardigheid als vorst of zijn verplichting als stedehouder Gods in het geding waren.

In de Nederlandse bovenlaag werd dit fundamentalistische geluid zeker niet breed gedragen. Maar het betekende wel de aankondiging van een religieuze *revival* - ook in politicis - waarvan Groen van Prinsterer enkele jaren later de spreekbuis zou worden. Da Costa raakte ongetwijfeld een veel gevoeliger snaar toen hij Willem I 'vader' noemde. Het was in het toenmalige Nederland een gebruikelijke metafoor om de vorst aan te duiden als landsvader.[23] In dezelfde proclamatie van 2 december 1813, waarin Willem I had gevraagd om een wijze constitutie, zag deze zich na negentien jaren 'teruggegeven aan het volk, dat ik nimmer opgehouden heb te beminnen [...] als een vader in het midden van zijn Huisgezin'. Deze op zichzelf niet politiek getinte typering heeft misschien toch wel enig politiek effect gesorteerd. De koning kon er een gezag aan ontlenen dat losstond van de con-

21 Da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Uitgever Herdingh publiceerde in 1785 het zogenaamde *Leids Ontwerp*.

22 Da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, 42-59.

23 Zie de fraaie beschouwing van De Valk, 'Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem 1 (1815-1830)', m.n. 92-95.

structies van de grondwet, maar wel aansloot bij zijn eigen beleving - bij nader inzien dan - van het koninklijk gezag en de herkomst daarvan.[24]

Deze landsvaderlijke metaforiek loste ook een 'probleem' op dat het nationale zelfbeeld al geruime tijd kende, in feite al sinds de versterking van het nationaal besef in de laatste decennia van de achttiende eeuw. De verbeelding van de natie als huisgezin was heel gebruikelijk in de verlichte vaderlandcultus van de jaren 1760 en 1770, en opnieuw bij het herstelde vaderlands gevoel uit de jaren na 1800. Het is echter opmerkelijk dat dit nationale huisgezin het het grootste deel van de tijd - met uitzondering van de jaren van Lodewijk Napoleon - zonder vader moest stellen, of hooguit een vader kende met een ambivalente positie. Ten tijde van de Republiek was het voor de stadhouder zuiver constitutioneel gezien lastig om tegelijk dienaar van de Staten en vader van het land te zijn. Dit is misschien wel mede de verklaring voor de - ook in de patriottentijd vrijwel onaangevochten - positie van Willem de Zwijger als Vader des Vaderlands. Toen de landskinderen in 1795 zelf het heft in handen namen, verdween Oranje vervolgens voor langere tijd uit zicht.

In 1813, met het herstel van de onafhankelijkheid en de opdracht van de soevereiniteit aan Oranje, ontstond een nieuwe situatie. De oud-patriot Adriaan Loosjes wist daar niet meteen raad mee, blijkens zijn 'Dichterlijke Uitboezeming van Vaderlandsch Gevoel' ter gelegenheid van de notabelenvergadering van 1814.[25] Hij gaf Willem de Zwijger zijn vertrouwde vaderrol terug en liet hem het 'jaren lang gederfde kroost' minzaam groeten. Toen dit de positie van de nieuwe Willem I wat onduidelijk maakte, werd die door Loosjes maar 'broeder' gedoopt: Nederlander met de Nederlanders. Anderen hadden minder moeite met dit surplus aan vaders na die lange periode van vaderloosheid; zij zagen in de Zwijger de historische Vader des Vaderlands en in koning Willem I zijn negentiende-eeuwse incarnatie.[26] Zo kwam Willem I in 1813 in dubbel opzicht in een gespreid bedje: qua machtspositie legde hij zich - naar het bekende woord - te slapen in het bed van Napoleon, gevoelsmatig in het bed van de vader die na lange afwezigheid naar het nationale huisgezin was teruggekeerd.

24 Overigens achtte de meer juridisch denkende Groen 'hier te lande de uitdrukking van *landsvaderlijke* zorg welligt minder gepast en gelukkig. Dierbaar is en blijft ons die uitdrukking, wanneer zij in de taal van het Volk het bewijs oplevert van hoogachting en liefde voor den persoon zijner Vorsten; maar, aan de vorstelijke waardigheid gehecht, gelijkt zij te veel naar den Landsheerlijken titel en zou ligt aanleiding geven tot verwarring van regten en begrippen.' Groen van Prinsterer, *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin, 75-76*.

25 Loosjes, *Nederlands volksverwachting. Dichtstuk ter gelgenheid van de bijeenkomst der groote vergadering representerende de Verenigde Nederlanden, ter overweging van het antwerp der grondwet*.

26 Toen koning Willem I in 1822 een bezoek bracht aan Antwerpen, vergeleek Jan Frans Willems dat met een bezoek aan de stad door de Zwijger. Koning Willem I loofde hij verder om diens toegankelijkheid: 'Gy smeek om hulp - Hy schaft u recht; / Gy klaegt - Hy troost u, is uw rader, / En waer Hy weigert, 't is als vader.' Willems, *By 's Konings komst te Antwerpen, den zeventienden october MDCCCXXII*.

De liberale propaganda van de jaren 1840 (en de barse, dogmatische toon van Thorbecke) wekt soms de indruk dat er onder koning Willem I geen grondwettig bestel zou hebben bestaan. Dat is op zijn minst een ernstige vertekening van het perspectief.[27] Bij alle interpretatieverschillen en kinderziekten - plus een politieke conjunctuur die aanvankelijk de koning veel ruimte bood - was het uiteraard de grondwet die de randvoorwaarden aangaf van het politieke bestel en het politieke bedrijf. In het Noorden had de politieke pers vooralsnog niet veel om het lijf, maar voorzover ze bestond, hanteerde ze de grondwet als vanzelfsprekend referentiekader. In een wisselwerking tussen theorie en praktijk werd zoekend en tastend - zoals dat tijdens de Restauratie overal gebeurde - een constitutioneel begrippenapparaat ontwikkeld.[28] Zo liet het opinieblad *De Weegschaal* onder het kopje 'populariteit' de grondslagen van het constitutionele stelsel spelenderwijs de revue passeren. In een constitutionele monarchie zoals de Nederlandse was de grondwet 'geen *actrooy* [...] welke naar willekeur kan ingetrokken worden'. Vorst en volk hadden in Nederland geen strijdige belangen 'zoo lang de Grondwet geëerbiedigd blijft, want *in* deze zijn beide vereenigd'. Men kon ook niet genoeg herhalen dat Nederland een '*nieuw* Koningrijk' was: 'Wij zullen aan onze nakomelingen geene herinneringen aan Koningen, die uit een potje olie, dat door een duifje uit den hemel gebragt was, gezalfd zijn, overbrengen; de *legitimiteit* van den Koning der Nederlanden zal [...] *geheel constitutioneel* zijn.' Het gemeen overleg tussen koning en Staten-Generaal was voor 'de constitutionele voorrduring van ons staatsburgerlijk aanwezen' dan ook een conditio sine qua non.[29]

In zijn *Bijdragen tot de huishouding van staat* legde Van Hogendorp, algemeen erkend als geestelijk vader van de grondwet, rekenschap af van zijn functioneren als Kamerlid en van de wijze waarop het politiek bestel zich ontwikkelde. Zijn maatstaf was steeds de grondwet. Want, zoals hij verklaarde: 'Wij kunnen ons niet stipt genoeg aan de Grondwet houden, willen wij eene vrije natte blijven.'[30] Maar al te vaak vond hij dat het gedrag van de regering niet aan die norm voldeed: 'Dit is de wil der Grondwet toch niet: ik vind daarin noch hare letter, noch haren geest', heette het dan.[31] In het achtste deel van zijn *Bijdragen* (1824) maakte hij een voorlopige balans op van de praktijk van de grondwet (het meest uitvoerige commentaar op de grondwet tot de verschijning van Thorbeckes *Aanteekening* in 1839). Weliswaar signaleerde hij allerlei gebreken en onvolkomenheden, maar in grote lijnen achtte hij het stelsel toch goed en - juist in verband met de zo dringend gewenste duurzaamheid - nog niet rijp voor herziening. Hij vond eerbied voor de

27 Zie 'Het politiek bestel onder koning Willem I', hiervoor 413-435.
28 Een zorgvuldige analyse daarvan geeft Bieringa, *Traditie en vernieuwing in het Nederlands politiek vocabulair, 1814-1833*. Zie voorts Worst, 'Koning Willem I. Het begin van ons grondwettig volksbestaan'.
29 'Populariteit', *De Weegschaal*, 1822, 243-248.
30 Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat*, III, 207.
31 Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat*, VI, 182.

grondwet zoals die er lag belangrijker, en vooral 'volmaakte kennis' daarvan bij wie ermee moest werken.[32] 'Maar de Grondwet van het papier in de hoofden en harten over te brengen, dit is de groote zaak, welke tijd schijnt te vereischen, en waarmede moeijelijkheden gepaard gaan.'[33] Intussen was het ook hem wel duidelijk dat, bijvoorbeeld, het ingewikkelde kiesstelsel[34] in de praktijk slecht voldeed en in elk geval geen politieke belangstelling wist te wekken.

Op 14 augustus 1827 opende M.C. van Hall de jaarvergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen - het schaduwparlement van de verlichte burgerij - met een rede over de grondwet. Verpakt in veel zalvende en vorstvriendelijke retoriek herinnerde hij er bij deze gelegenheid nog eens aan dat het bij de grondwet *in Nederland* ging om een 'wettig verdrag tusschen Vorst en Volk', zoals de 'Vorstelijke Regelaar van onze Nationale bestemming' dat zelf gewild had.[35]

Constitutionalisme omstreeks 1830

Het jaar 1827 was de waterscheiding tussen de goede jaren van Willem I en de kwade jaren van toenemende politieke verdeeldheid, uitmondend in de scheuring van het koninkrijk. Vanaf de Kamerzitting van 1828 - want zoals dat in constitutionele staten hoorde, bepaalde de Kamer het politieke seizoen in belangrijke mate - ging er een andere wind waaien. Ner als trouwens elders in Europa, waar de liberale take off begon die de revolutiegolf van 1830 zou dragen. Voor het Verenigd Koninkrijk gaat de aandacht meestal uit naar de vereniging van liberalen en katholieken in het Zuiden, die meer vrijheid en een werkelijk constitutioneel bestel eisten. Maar ook in het Noorden leefde de politieke belangstelling op en ook daar leidde zij tot het verder ontwikkelen van constitutionele denkbeelden.[36] Het was niet op voorhand duidelijk waar die ontwikkeling op moest uitdraaien. De Nederlandse situatie kon niet getoetst worden aan zoiets als een algemeen geaccepteerde constitutionele maatstaf. Zeker in het Noorden bleef men vaak proberen - net zoals in 1814-1815 - constitutionele vernieuwing te vertalen in autochrone vormen en termen.

Een van de meest gehoorde verlangens was dat van ministeriële verantwoordelijkheid. Wat daarmee precies bedoeld werd, kon van auteur tot auteur verschillen, maar de politieke portee was doorgaans duidelijk genoeg: paal en perk stellen aan de macht van de koning en het beter laten functio-

32 Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat*, VIII, 404.
33 Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat*, VIII, 147.
34 Zie daarvoor Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850*.
35 Van Hall, *Redevoering, over de grondwet voor het Koningrijk der Nederlanden, als overeenkomstig met den staat onzer maatschappelijke verlichting en beschaving, en geschikt om die te bevorderen*, 16.
36 Zie 'Het politiek klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk', hiervoor 437-455.

neren van de parlementaire controle. Constitutionele begripszuiverheid - wie zou daarvan trouwens de normen mogen vaststellen? - was hier minder belangrijk dan politieke effectiviteit. Steeds ging het om het verbeteren van het constitutionele gehalte van het bestel. Tot dat doel dienden de volgende instrumenten: meer openbaarheid, met name in financieel opzicht, een vertegenwoordigend stelsel dat, anders dan het bestaande, de burger bij de politiek wist te betrekken, en een werkelijk onafhankelijke rechterlijke macht. Kortom: het hele palet aan 'free institutions' dat typerend is voor een volwaardig en doeltreffend constitutioneel bestel.[37]

Dergelijke eisen werden in het Noorden tussen 1828 en 1832 uitgebreid naar voren gebracht maar kenden ook hun bestrijders, bijvoorbeeld in de persoon van Groen van Prinsterer. Deze speelde nu voor het eerst de rol van conservatief-constitutioneel geweten, die hij decennialang met zoveel distinctie zou vervullen. Dit debat over de grondwet werd aanvankelijk vooral gevoed door de wens naar politieke verandering. Na 1830 kwam daar nog het praktische argument bij dat de grondwet door de feitelijke scheuring van het koninkrijk hoe dan ook herzien zou moeten worden. Alleen al om die reden kon nu ook de koning zich hier niet aan onttrekken. De grondwet was hiermee zelf een centraal thema geworden in het politieke debat.

Omstreeks 1830 trad de politieke generatie aan die de constitutionele agenda tot 1848 zou bepalen. Aan de linkerzijde van het politieke spectrum maakten verschillende van de latere Negenmannen hun opwachting, zoals De Kempenaer, schrijver van brochures over de ministeriële verantwoordelijkheid en het vertegenwoordigend stelsel,[38] en Luzac, door de provincie Holland speciaal in de Kamer gebracht om de vinger aan de constitutionele pols te houden. Naast hen speelde Donker Curtius half in het geheim, half in het openbaar zijn geheel eigen rol van *muckraker* en volkstribuun, verdediger van de belangen van het volk maar ook van die van de koning, vriend van de Belgische oppositie en overtuigd aanhanger van het Verenigd Koninkrijk.[39] Mr. Dirk was een exponent van de advocatengeneratie die overal in Europa vorm en kleur gaf aan het constitutionalisme. Hij inspireerde periodieken als *De Bijenkorf*, vóór de Belgische Opstand het meest liberale opinieblad benoorden de rivieren,[40] en *De Standaard*, die de liberale vlag in het Noorden hooghield na de scheiding en bijvoorbeeld pleitte voor een drastische herziening van het kiesstelsel.[41]

Een groep jonge Amsterdamse juristen was constitutioneel in meer gema-

37 Vgl. Collins, *Liberalism in nineteenth-century Europe*.

38 [De Kempenaer], *Wederlegging der verhandeling over de verantwoordelykheid der ministers, volgens het Nederlandsch staatsregt* en idem, *Het vertegenwoordigend stelsel*.

39 Vgl. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse slaat*, 95-134; [Blussé], 'Mr. Dirk Donker Curtius'.

40 'Het politiek klimaat', hiervoor 438-444. *De Bijenkorf* zag een versterkt grondwettig regime als de oplossing voor de crisis van het Verenigd Koninkrijk aan het eind van de jaren 1820.

41 *Brieven over het regt van verkiezing door de redactie van den Standaard*.

tigde zin. Zij hadden ook een andere formule door het combineren van nationaliteit en constitutionalisme. Met F.A. van Hall als iets oudere mentor en verder J. van Hall, J.J. Uytwerf Sterling en C.A. den Tex schreven zij vanaf 1829 het blad *De Noordstar* vol.[42] Deze groep ontwikkelde een authentiek constitutioneel standpunt dat enkele jaren later richting gaf aan de zogenaamde financiële oppositie tegen de volhardingspolitiek van Willem I. Oppositioneel uit principe was deze groep zeker niet. Met de jaren zou zij geleidelijk opschuiven in de richting van het machtscentrum. Dit werd duidelijk zichtbaar toen Floris Adriaan van Hall in 1842 als minister van Justitie de plaats innam van Van Maanen, symbool bij uitstek van het systeem-Willem I.

De grote afwezige onder de constitutionelen en vroeg-liberalen van 1830 is natuurlijk Thorbecke. Deze was in 1830-1831 nog voluit aanhanger van het systeem-Willem I. Maar ook voor hem was 1830 een belangrijk moment van politieke bewustwording: het verschafte hem het inzicht dat de geest van de Franse Revolutie niet blijvend onderdrukt kon worden.

Zo raakte het constitutionele denken in Nederland rond 1830 in een stroomversnelling die onder andere omstandigheden wellicht tot een grondwetsherziening had kunnen leiden en misschien zelfs tot een voortzetting van het Verenigd Koninkrijk met een aangepaste grondwet. Willem I's natuurlijke neiging in kritieke situaties liever niets te doen dan het verkeerde besluit te nemen, kostte hem misschien zijn Verenigd Koninkrijk, maar voorkwam tevens dat hij werd opgezadeld met een liberale grondwet. In 1832 was het politieke tij van liberalisering in het Noorden verlopen. De opposanten hadden het juiste moment niet kunnen aangrijpen. Bovendien betekende de feitelijke - en op zichzelf succesvolle - strijd tegen de Belgen in 1831 dat het klimaat voor constitutionele verandering wegebde. Noord-Nederland werd in dat jaar door tegenstrijdige emoties overmand, waarbij uiteindelijk de nationale emotie het won van de liberale. Toen het erom ging de rebelse Belgen een lesje te leren, bleek het heel moeilijk te erkennen dat die Belgen de Noord-Nederlanders misschien wel wat te leren hadden op het vlak van staatkundige vernieuwing. Het bleek ook lastig samen met de koning de opstandige Belgen te lijf te gaan en tegelijk op diezelfde koning een grondwetsherziening te bevechten die zijn macht aan banden zou leggen.[43]

Politiek is vaak een zaak van momenten. Het gaat erom de kans te grijpen als die zich voordoet. Rond 1830 was er zeker zo'n moment om de politieke

42 'Het politiek klimaat', hiervoor 444-448.

43 De Haarlemse rechter Van Voorst kantte zich op to maart 1831 tegen degenen die zich afvroegen of 'het tegenwoordige oogenblik wel geschikt [was], om de hand aan de Grondwet te slaan'. Hij meende dat een '*nieuwe* Grondwet [...] den grondslag van den *nieuwen* Staat der Oude Vereenigde Nederlanden [moest] uitmaken'. Deze nieuwe Grondwet zou onder meer verantwoordelijke ministers, het recht van Kamerontbinding voor de koning, en 'regelregre' verkiezingen moeten bevatten. Om haar verdragskarakter 1e onderstrepen, zou zij aan de natie zelf ter beoordeling moeten worden voorgelegd, naar het voorbeeld van de notabelenvergaderingen van 1814 en 1815. Van Voorst, *De herziening der Grondwet*.

verhoudingen in Noord-Nederland te herzien, maar door de Belgische Opstand zou Nederland nog twee decennia op zijn liberale hervorming moeten wachten. De hoofdpunten van de constitutionele agenda die zou gelden tot 1848 waren omstreeks 1830 al aangegeven, zij het dat de oplossingen toen uiteraard nog veel minder duidelijk waren uitgewerkt.

Constitutionele conjunctuur 1832-1845

De constitutionele ontwikkeling tussen 1832 en 1848 had een conjunctureel golvend karakter, met oplevingen rond 1840, in 1844-1845, en ten slotte, de verrassende en door de internationale omstandigheden mogelijk gemaakte liberale overwinning van 1848. De grondwetsherziening van 1840 is geheel ondergesneeuwd door het latere liberale geweld van 1848. Toch mag het belang van de toen ingevoerde 'strafrechtelijke' ministeriële verantwoordelijkheid niet worden onderschat.[44] Deze maakre immers duidelijk dat er wel degelijk iets was veranderd - ook in politieke zin - in de verhouding tussen koning en ministers, en ook in die tussen ministers en Kamer. Dat zo'n verandering in de lucht hing, was eind 1839, begin 1840 al gebleken toen de ministers Van den Bosch en Beelaerts aftraden na het verwerpen van financiële wetsvoorstellen.[45]

Vanaf het eind van de jaren 1830 stond grondwetsherziening bovenaan de politieke agenda. Constitutionele huisvlijt leverde ontwerpen voor een herziene grondwet op van Thorbecke, Donker Curtius[46] en Groen van Prinsterer. De herziening van 1840 had in elk geval het effect dat de Kamer, en niet te vergeten de dubbele Kamer, de hele grondwet nog eens was nagelopen. Als lid van die dubbele Kamer had Thorbecke gehoopt de Augiasstal van 1815[47] te kunnen uitmesten. Zijn teleurstelling, en die van anderen, toen dat niet lukte, was een belangrijke stimulans voor de voortzetting van het debat over de grondwet in de jaren 1840-1845.

De grondwetsdiscussie van 1840 was in feite een langgerekte motie van wantrouwen aan het adres van Willem I. Die trok dan ook de consequentie uit de herziening door afstand te doen van de troon.[48] Daarmee bewees hij hoe moeilijk het was voor een constitutionele koning tegelijk onschendbaar en politiek actief te willen zijn. De aanvankelijke hoop dat zijn opvolger Willem II met een meer liberale regeerpraktijk de grondwet tot leven zou wekken (en zo de kritiek zou doen verstommen), ging niet in vervulling.

44 Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid'.
45 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, III, 129-131.
46 Donker wierp zich met zijn *Proeve eener nieuwe grondwet* op tot woordvoerder van de 'constitutionele partij in Nederland', waarvan hij het programma op hoofdpunten bekend veronderstelde: rechtstreekse verkiezingen, ministeriële verantwoordelijkheid en gelijkheid van allen voor de wet.
47 Thorbecke bezigde de term 'Augiasstal' bij het gereedkomen van zijn *Aanteekening* in 1839, 'lettende hoe de grondwet sedert 1815 is behandeld, mishandeld of veronachtzaamd'. *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, III, 291.
48 Vgl. Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid', 456-457.

In de jaren 1840 ging - het debat over - de grondwet steeds duidelijker de politieke scheidslijnen bepalen. De principiële liberalen gooiden met het initiatiefvoorstel van de Negenmannen - lees: Thorbecke met acht anderen in zijn kielzog - van 10 december 1844 de knuppel in het hoenderhok.[49] Politiek gezien was dit een kansloze onderneming, zoals de Negenmannen zelf heel goed wisten.[50] De Tweede Kamer in zijn toenmalige samenstelling, met daarnaast een Eerste Kamer die zelfs had geweigerd de wens tot grondwetsherziening in het adres van antwoord op de troonrede te onderschrijven, zou zich zeker niet op deze wijze voor het blok laten zetten. Het bleek al niet mogelijk degenen die op zichzelf wel voor grondwetsherziening waren op één lijn te krijgen. De liberalen, zoals ik ze kortweg zal noemen, kozen nu bewust voor een koers van confrontatie en provocatie. Niet omdat ze verwachtten op deze wijze koning of Kamer mee te krijgen. Het ging hen vooral om het mobiliseren en tot opzekere hoogte organiseren van de publieke opinie - het volk achter de kiezers. En niet in de laatste plaats om te kunnen toeslaan als zich in de toekomst wel een geschikt moment zou voordoen.

De mislukking van het Negenmannenvoorstel op parlementair niveau was dus bij voorbaat ingecalculeerd. Het effect moet dan ook eerder worden afgemeten aan de merites van het herzieningsvoorstel zelf, aan de wijze waarop de publieke opinie reageerde en - niet in de laatste plaats - aan de reactie van de gevestigde orde. De Negenmannen werden krachtig gesteund door een campagne van de liberale pers, waaronder het opinieblad *De Gids*.[51] Bovendien was nu ook de stem van uiterst links hoorbaar in een radicale oppositie. Die richtte zich rechtstreeks tot de lagere klassen en leverde een belangrijke bijdrage aan het scheppen van het klimaat waarin 1848 mogelijk werd.[52] De regering reageerde nog geheel in de stijl van de Restauratie door het liberale standpunt in gesubsidieerde publicaties tegen te spreken. De belangrijkste spreekbuis van de regering, wiens anonimiteit overigens goed werd afgeschermd, was Henri Box, redacteur van het door de regering gefinancierde *Journal de la Haye*, in 1830 opgericht om internationaal begrip te wekken voor het Nederlandse standpunt in de Belgische kwestie.

Box schreef een zestal *Staatkundige brieven*[53] waarin hij de liberale actie scherp aanviel. Het pikante was dat Box een oude bekende was van Thorbecke, die zelf in de jaren dertig geregeld (anonieme) bijdragen aan het *Jour-*

49 Zie over het Negenmannenvoorstel De Gelder, *De regering en het Negenmannenvoorstel, 1844-1845*.

50 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, IV, 569.

51 Vgl. Aerts, *De letterheren*, hoofdstuk VIII.

52 Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)*.

53 [Box], *Staatkundige brievan aan een lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 6 brieven. De zesde brief had een iets gewijzigde titel: *Staatkundige brieven aan de negen leden der Staten Generaal, die het voorstel tot herziening der grondwet deden*. Over het auteurschap zie De Gelder, *De regering en het Negenmannenvoorstel*, 84. De eerste brief was gedagtekend 18 november 1844 en behandelde de commotie rond het adres van antwoord op de troonrede.

nal de la Haye had geleverd.[54] Box' inzet was dat de liberalen erop uit waren de macht van de koning over te brengen naar de Tweede Kamer. Toen het Negenmannenvoorstel ter tafel kwam, werd zijn toon (in de derde brief) ongemeen fel, een duidelijk teken dat de provocatie van de Negen effect sorteerde.[55] Box probeerde het front van de Negen te breken door te suggereren dat er helemaal geen front was. Donker Curtius heette het 'onstaatkundigste hoofd dat Nederland immer voortbragt'.[56] Thorbecke daarentegen werd door zijn oude vriend veel hoffelijker bejegend. Hij werd vergast op een kritische ontleding van zijn opvattingen en met name van de ontwikkeling daarin sinds de eerste druk van de *Aanteekening* uit 1839. Het ging Box vooral om de radicalisering van Thorbeckes kijk op het kiesstelsel. Daarbij signaleerde hij fijntjes dat de *Proeve* van 1840 'schijn noch schaduw' van het rechtstreekse stelsel van 1844 bevatte.[57] Box noemde de 'kloof, die de staatsregtelijke beginselen door den heer Thorbecke in 1840 nog gehuldigd, scheidt, van hetgeen waartoe hij thans de hand leent [...] schrikbarend wijd'. Hij sprak over 'tot heden toe onverklaarbare tegenstrijdigheid' en over een 'raadsel' dat om een 'oplossing' vroeg. Die oplossing moet vermoedelijk gezocht worden in een complex van factoren[58] en in een wisselwerking tussen theorie en praktijk. Aan de ene kant zien we hier de eigen dynamiek van Thorbeckes zich steeds verder ontwikkelende opvattingen, met de rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap* van mei 1844 als theoretisch hoogtepunt. Aan de andere kant is er zijn plaatsbepaling in het politieke krachtenveld in verband met zijn verkiezing tot Kamerlid en de bewuste keuze voor een scherp standpunt alsook voor politieke duidelijkheid die de hele actie van de Negenmannen kenmerkt.

Box probeerde zijn lezers angst aan te jagen door - zoals in behoudende kring steeds gebruikelijker werd - de geest van 1798 in herinnering te roepen, Nederland had toen immers even onder een stelsel van algemeen kiesrecht geleefd. Voor hem was 'gehechtheid aan het bestaande' de grondtrek van de Nederlander. De natie wilde 'geen despotismus van een enkelen, maar ook geen tiranny meer van velen, met welken, schijnbaar fraaijen koningsmantel, men de afzigtelijke lappendeken der democratie ook zou willen bedekken'.[59] Het principiële liberale gedachtegoed wees hij af als vreemde import die in Nederland niet thuishoorde.

54 Voor de relatie tussen Thorbecke en Box zie Hooykaas, 'Thorbecke en de pers'. Thorbeckes laatste bijdragen aan het *Journal* dateren van januari 1841.

55 Op 22 december werden, kennelijk op initiatief van de koning zelf, aan de gouverneurs exemplaren van de *Staatkundige brieven* toegestuurd, ter informatie van de leden van Provinciale Staten. De Gelder, *De regering en het Negenmannenvoorstel*, 45.

56 [Box], *Staatkundige brieven*, derde brief, 3.

57 [Box], *Staatkundige brieven*, derde brief, 10-11; vijfde brief, 25-30; zesde brief, 14. In vergelijking met 'drogredenaren' als Van Rechteren en Van Dam van Isselt, noemde Box Thorbecke een 'scherpzinnig, veelomvattend en onbevooroordeeld brein'.

58 Vgl. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872)*, 46.

59 [Box], *Staatkundige brieven*, derde brief, 44-45.

De Staatsregeling van 1798 had wel duidelijk gemaakt dat het onmogelijk was een land met abstracties te regeren.[60] De 'bordpapieren tempel, in de Maliebaan [het Haagse Malieveld] opgerigt bij de feestviering van de aanneming der Constitutie van 1798, was nog niet weggeruimd, toen wij reeds wederom onder eene andere constitutie leefden'.[61] De veelgeprezen Rechten van de Mens noemde hij zelfs ongeschikt om er een gemeente van driehonderd zielen gedurende zes weken ordelijk mee te besturen.[62] In zijn zesde brief ging Box nog wat verder terug in de tijd. Hij verwees daarin naar de heftige agitatie uit de patriottentijd en naar de 16.000 handtekeningen onder de Amsterdamse Acte van Qualificatie van 1787. De Negenmannen zag hij als leerlingen uit de 'school der omwentelingsgezinden van 1786 en 1795'.[63] Dit was een directe aanval op een ander actiemiddel dat de liberale oppositie in de strijd had geworpen: het petitiewapen. Uit de felheid waarmee van conservatieve zijde tegen het gebruik van dit grondrecht werd geageerd, blijkt wel hoe beducht men hiervoor was. Ook de herinnering aan de Belgische petitionnementen uit de late jaren 1820 speelde hier mee.

Voor de liberalen was petitioneren een manier om hun gebrek aan draagvlak in de Kamer te compenseren. Eén van de initiatiefnemers van de petitiebeweging van 1845 was Mr. P.L.F. Blussé, die deel uitmaakte van het 'Haags Juristenclubje' rondom Donker Curtius.[64] In de geruchtmakende brochure *Nu of nooit*, voorzien van een modelpetitie ter ondersteuning van het Negenmannenvoorstel, richtte Blussé zich met voorbijgaan van het failliete kiesstelsel rechtstreeks tot 'alle gezeten burgers van Nederland'.[65] Zijn toonzetting was belerend en suggestief. Hij riep in herinnering dat Willem I destijds de regering alleen had aanvaard op voorwaarde dat hij 'een constitutioneel Vorst' zou mogen zijn. En constituties of grondwetten, doceerde hij, waren 'door schrandere koppen uitgedacht' vanwege de treurige ondervinding dat vorsten vaak misbruik maakten van hun macht. Met veel overtuigingskracht probeerde hij het volk duidelijk te maken wat een volksvertegenwoordiging hoorde te zijn: 'Het volk vertegenwoordigen is dus in naam van het volk handelen en spreken, doen wat het volk zelve zou willen doen, spreken zoo als het volk denkt, met andere woorden: den wil van het volk uitdrukken.' Een volgende vraag was dan - Blussés retoriek was onmiskenbaar geïnspireerd door de dwingende cadans van de catechismus - of die volksvertegenwoordiging wel een getrouw 'afdruksel' was van het volk, of het volk daarin 'zijn eigen afbeeldsel, zijn eigen *ik*' terugzag. Het zal geen verbazing wekken dat de bestaande Tweede Kamer, door de wijze waarop zij was verkozen, niet aan dat criterium voldeed. De zogenaamde volksver-

60 [Box], *Staatkundige brieven*, vijfde brief, 7.
61 [Box], *Staatkundige brieven*, vierde brief, 15.
62 [Box], *Staatkundige brieven*, vijfde brief, 5-6.
63 [Box], *Staatkundige brieven*, zesde brief, 24.
64 Von Santen, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851', 115 en de noten 23 en 24.
65 [Blussé], *Nu of nooit; een ernstig woord aan alle gezeten burgers van Nederland*.

tegenwoordigers waren niet representatief, misbruikten hun macht en vulden hun zakken, terwijl de 'eigentlijk gezegde nijvere middenklasse, d.i. de handelaar, koopman, de fabrijkant, de winkelier, elk wie door zijne studie, oefening, kapitaal of nijverheid, welvaart verspreidt, het meest in de belastingen betaalt en het Vaderland onderhoudt, is uitgesloren van allen invloed op die keuze'.

Blussé liet duidelijk zien dat ook in zijn ogen het kiesrecht nog verre van algemeen kon zijn. Toegang tot het stelsel kregen alleen zij die de 'kern der maatschappij' uitmaakten en 'regtstreeksche belangen' in de staat hadden. De geringsten in de samenleving bleven daarvan uitgesloten. Zij konden zich immers geen oordeel vormen over het gewicht van hun keuze. Positief geformuleerd zouden de Negenmannen het kiesrecht willen geven aan 'alle burgers, zonder onderscheid van rang, stand of woonplaats, doch die gerekend kunnen worden in staat te zijn, om over hunne belangen te oordeelen, en dienovereenkomstig een vertegenwoordiger hunner belangen te kiezen'. Aldus probeerde Blussé conservatieve stemmingmakerij te ontkrachten, terwijl hij tegelijk het gezag onderstreepte van de Negenmannen zelf, die toch allesbehalve een gezelschap 'jeugdige windbuilen, hartstogtelijke, belangzuchtige veranderaars' waren. De petitiebeweging was als zodanig niet zonder succes maar had geen effect op de uitkomst van het Negenmannenvoorstel in de Kamer. Wel leidde zij tot de eerste, nog rudimentaire politieke organisatie in Nederland met de oprichting van de liberale Amstelsociëteit.[66]

Het Negenmannenvoorstel werd aan conservatieve zijde simpelweg afgewezen. Voor het politieke midden was dat lastiger omdat men het met de strekking van het voorstel in veel opzichten eens was. Nu de doctrinairen met hun initiatief de zaak op scherp hadden gezet, werden de politieke grenzen ook scherper getrokken, zowel in programmatische zin als op de Kamervloer. De tegenstellingen spitsten zich toe op de hervorming van het kiesstelsel: de middengroep haakte af bij rechtstreekse verkiezingen en hield het op verkiezingen met één trap. Maar het onderscheid tussen de doctrinairen en de middengroep werd ook in meer algemene termen gedefinieerd. Het ging volgens de spreekbuis van de middenpartij, De Bosch Kempers opinieblad *De Tijdgenoot*, om een puur theoretisch stelsel tegenover een grondwet die uitging van de historisch gegroeide Nederlandse verhoudingen.[67] Deze redenering, die het nationale gehalte van grondwetsherziening centraal stelde, bracht Thorbecke tot zijn befaamde uitval in de Kamer tegen degenen die het Negenmannenvoorstel hadden aangewreven dat het niet uitging van 'Nederlandsche beginselen'. 'Van waar ontleent gij de lijst der Nederlandsche beginselen?', beet Thorbecke hen toe. 'Uit herinnering? Met herinne-

66 Von Santen, 'De Amstelsociëteit', 115-116.

67 Zie bijvoorbeeld [De Bosch Kemper], 'Bloot theoretisch en geschiedkundig staatsregt. Antwoord aan den heer N. Olivier', *De Tijdgenoot*, V (1845) 545-556.

ringen regeert men zoo min, als men den honger stilt met den maaltijd van gisteren.'[68]

Met dit soort optreden maakte Thorbecke in de Kamer geen vrienden. Begrijpelijk was zijn uitval intussen wel. Zonder de historistische principes van de Duitse Romantiek als uitgangspunt los te laten,[69] hield ook hij terdege rekening met de historisch gegroeide Nederlandse situatie. Niemand had zich zelfs zo diepgaand beziggehouden met de historische ontwikkeling van de Nederlandse staatsinstellingen, en met de pogingen uit de Bataafs-Franse Tijd om die instituties te hervormen. Het onderscheid tussen Thorbecke en zijn moderate tegenstrevers was vooral dat hij ook die historische ontwikkeling zelf in een theoretisch kader poogde te vatten, terwijl zij - in zijn ogen al te oppervlakkig - uitgingen van het feitelijke verloop van de geschiedenis.

1848

Al voor 1848 had Thorbecke het gevoel dat er wel een 'schok' nodig zou zijn voordat het tot constitutionele veranderingen kon komen.[70] Ook dat inzicht ontleende hij aan zijn organische staatsleer. Zoals meestal in de grote breukjaren van de Nederlandse geschiedenis kwam de impuls tot verandering van buiten. De internationale revolutie, traditiegetrouw begonnen in Frankrijk maar snel overgewaaid naar Duitsland, zorgde ervoor dat koning Willem II, zoals hijzelf zei, in 24 uur van zeer conservatief zeer liberaal werd[71] en persoonlijk het initiatief nam voor een ruime grondwetsherziening. Het is een 'stijlvolle slotepisode [...] van de autoritaire monarchie' genoemd.[72] De onvoorspelbaarheid en wispelturigheid van de koning speelden nu de meest radicale hervormingsgezinden in de kaart. Ontegenzeglijk nam de koning daarmee een eventuele revolutiedreiging - behalve wat georkestreerde agitatie in Den Haag en Amsterdam gebeurde er weinig - de wind uit de zeilen.

Dat van de zittende volksvertegenwoordigers niet veel te verwachten was, hadden de gebeurtenissen van 1845 al uitgewezen. Diverse brochureschrijvers vroegen zich in 1848 dan ook af of de nieuwe grondwet wel aan de Kamer moest worden voorgelegd of dat men zich beter rechtstreeks tot het volk kon wenden. Nog voordat de grondwetscommissie met haar werk klaar was, herinnerde de thorbeckiaan Roest van Limburg eraan dat een grote meerderheid van de zittende Tweede Kamer gekant was tegen rechtstreekse verkiezingen en tegen een 'wezenlijke' ministeriële verantwoordelijkheid. Juist nu

68 Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen*, I, 93-94. Thorbeckes woorden wekten zoveel commotie dat De Kempenaer eraan te pas moest komen om de gemoederen te sussen. De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, IV, 561. Vgl. ook Thorbeckes memorie van antwoord op het voorlopig verslag over het Negenmannenvoorstel, *ibidem*, 505-506.

69 Zie Kossmann, 'Thorbecke en het historisme'.

70 Vgl. Boogman, *Rondom 1848*, 43-44.

71 De Bosch Kemper, Geschiedenis van Nederland na 1830, V, *Letterkundige aantekeningen*, 215.

72 Verberne, 'Willem II, koning der Nederlanden', 146.

men het kiesstelsel drastisch wilde veranderen, vond hij het dan ook heel wonderlijk een Kamer die volgens het oude systeem was verkozen, over deze wijzigingen te laten beslissen: 'Men wil aan onze Staten-Generaal een zelfmoord vragen, eene heroïsche zelfopoffering; doch indien men zulke heroïsche gevoelens van hen verwacht, waarom schaft men hen dan af?' Roest wilde de nieuwe grondwet daarom voorleggen aan alle stemgerechtigde burgers, dat wil zeggen aan de 'gansche bevoegde natie'.[73]

Ook Gerrit de Clercq, redacteur van *De Gids* en voormalig secretaris van de liberale Amstelsociëteit, toonde enkele weken later weinig vertrouwen in het parlement. Als afschaduwing van de aristocratie stond dit 'misschien boven, maar zeker buiten het volk', schreef hij ironisch. Nu bovendien van deze zogenaamde volksvertegenwoordiging gevraagd werd afstand van haar voorrechten te doen, leek het hem raadzaam dat de natie zich duidelijk zou laten horen door een 'algemeen petitionnement'. Hetzelfde wapen dat in 1845 was gehanteerd om het Negenmannenvoorstel kracht bij te zetten.[74]

Dergelijke uitspraken waren mede bedoeld om druk op de ketel te houden. Het was typerend voor de Nederlandse, op consensus gerichte politieke cultuur dat men in het algemeen probeerde de herziening zo constitutioneel mogelijk te laten verlopen, dus conform de bestaande procedures en met medewerking van het zittende politieke personeel. Als puntje bij paaltje kwam, schrok de Kamer blijkbaar toch terug voor de alternatieven: voorleggen van de grondwet aan het volk zelf of, het andere uiterste, octrooieren door de koning. In de praktijk bleek pressie door de koning persoonlijk het meest geschikte middel om de herzieningsprocedure gaande te houden.[75] De totstandkoming van de liberale grondwet ging dus zeker niet van een leien dakje, maar degenen die gehoopt hadden op een kink in de kabel, kwamen toch bedrogen uit. Het klokgebeier bij de plechtige afkondiging op 3 november, dat de liberale triomf markeerde, was voor de principiële tegenstander Groen van Prinsterer dan ook eerder de begeleiding van een 'uitvaart'.[76]

Ongerwijfeld is de constitutionele overwinning van 1848 de radicaal-liberalen in de schoot geworpen, zoals Boogman heeft betoogd.[77] Zonder de revoluties in het buitenland en een koning die op het juiste moment het licht zag, zou het zover niet gekomen zijn. Dat neemt niet weg dat deze liberale coup alleen maar kon slagen doordat zij voortbouwde op een proces van jarenlange constitutionele gedachtevorming.Zonder die voorbereiding is Thorbeckes constitutionele revolutie - al was zij nu misschien wat radicaal uitgevallen - ondenkbaar. 1848 was een inhaalslag. Eindelijk werd een aantal hervormingen gerealiseerd waarover al uitgebreid was gesproken in de jaren

73 Roest van Limburg, *Aan wie zal het, door den koning goedgekeurde, ontwerp van grondwet worden voorgelegd, aan de Staten-Generaal of aan de stemgeregtigde natie*?
74 [De Clercq], *Het beroep der regering op de natie. De pligt der natie jegens de regering*.
75 Vgl. Boogman, *Rondom 1848*, 59-61.
76 Groen van Prinsterer, *Briefwiseling*, III, 1.
77 Boogman, *Rondom* 1848, 63.

1828-1831, 1839-1840 en 1844-1845. Steeds had het notoir grillige en per definitie conjuncturele karakter van het politieke bedrijf hervormingen tegengehouden. Steeds waren de tegenkrachten in staat geweest het uit te zingen en te voorkomen dat ze - zoals in 1848 wél gebeurde - moesten buigen voor de drang der omstandigheden. Juist doordat 1848 een inhaalslag was, werden de hervormingen na afloop van alle hectiek en agitatie van het revolutiejaar niet teruggedraaid. Integendeel: ze werden juist bevestigd door het nieuwe electoraat dat eind 1848 de liberale orde ondubbelzinnig legitimeerde. Nederland was daarmee een van de weinige staten, naast bijvoorbeeld Zwitserland, waar de revolutie lukte. Ook de overwegend 'constitutionele' wijze waarop de herziening had plaatsgevonden - enig duwen en trekken niet te na gesproken - heeft aan de duurzaamheid van de nieuwe grondwet zeker bijgedragen. Dit in tegenstelling tot al die buitenlanden waar de revolutie heftig om zich heen greep, maar de reactie daarna minstens evenzeer.

1848 bewees door de wijze waarop het hervormingsproces zich voltrok het relatief gevorderde karakter van de Nederlandse politieke ontwikkeling, met een politieke natie die vanouds gewend was mee te praten en tot op zekere hoogte ook mee te beslissen. De radicalen hadden het pleit dan wel gewonnen maar hun grootste triomf, het rechtstreekse kiesstelsel, had toch deels een symbolisch karakter. Eventuele risico's waren meteen ingeperkt door een veilige census aan te houden.

Uitgesproken modern qua vormgeving was de Grondwet van 1848 niet, afgezien van het nieuw geconstrueerde kiesstelsel. De breuk met het oude werd niet geaccentueerd door een voorbeeldige constitutie, zoals in België in 1831 en, bijvoorbeeld, later in West-Duitsland na de Tweede Wereldoorlog. De Grondwet van 1848 was modern in vergelijking met het oude stelsel, maar tegelijk toch een herziening daarvan en ook als zodanig gepresenteerd. Daarom hoefde ook de middenpartij, die zo gepleit had voor historisch staatsrecht, zich niet al te ongelukkig te voelen. Dit verklaart mede dat Van Hall en de zijnen, na de val van het eerste kabinet-Tharbecke, niet hebben geprobeerd de hervormingen van 1848 terug te draaien. De grondwet behield het archaïserende karakter dat Hogendorp eraan gegeven had en dat de continuïteit van de Nederlandse geschiedenis moest symboliseren.

Zo had Thorbecke zijn diverse voorstellen ook steeds gepresenteerd: uitgaan van het bestaande en dat herzien. Zijn organische staatsleer voorzag in een historisch groeiproces. De wijze waarop de hervormingen zich voltrokken, beantwoordde ook aan de theorie die hij daarover had ontwikkeld. Daarin paste zoals gezegd het inzicht dat veranderingen soms schoksgewijs, als gevolg van een crisis plaatsvinden. Ook op het verwerpen van het Negenmannenvoorstel en de voor hem persoonlijk misschien nog wel pijnlijker verwijdering uit de Kamer had hij gereageerd in biologisch-dynamische termen: het zaad zat nu in de grond en het zou aan alle kanten opkomen.[78]

Thorbecke profiteerde in 1848 van het constitutionele kapitaal dat gedu-

78 *De briefwisseling van Thorbecke*, IV, 314.

rende een reeks van jaren was opgestapeld. Hij stal daarmee de show - ook in de ogen van het nageslacht - en ging met de eer strijken. Anderen hadden veel eerder dan hij het constitutionele licht gezien. Omstreeks 1830 kondigde de latere middenpartij zich al aan met pragmatische eisen van ministeriële verantwoordelijkheid, wijziging van het kiesstelsel en financiële openbaarheid. Anderen, zoals De Kempenaer en Donker Curtius, zochten toen al naar een meer theoretisch onderbouwd constitutionalisme of liberalisme. Heel bedreigend voor de gevestigde orde was ook dat de architect van het bestel van 1814-1815, Gijsbert Karel van Hogendorp, in 1830-1831 de publiciteit zocht met een reeks suggesties voor grondwetsherziening.

Thorbecke was in 1830 nog een trouw aanhanger van het systeem-Willem I. Enkele jaren later begon hij aan de lange zoektocht door het Nederlandse constitutionele stelsel die ten slotte zou leiden tot het systeem van 1848, grondwet en organieke wetten, de Gemeentewet voorop. De ervaring van het revolutiejaar 1830 was daarbij van doorslaggevend belang. De gebeurtenissen uit dat jaar - zelf raakte hij als hoogleraar in Gent zijn baan kwïjt -hadden hem geleerd dat het fenomeen revolutie een blijvertje was. Om excessen te voorkomen, moesten de drijfveren die eraan ten grondslag lagen, worden ‘georganiseerd’: ingepast in het reguliere politieke proces. Zijn theoretische *Werdegang* duurde zo'n tien jaar en bereikte met de rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap* uit 1844 een hoogtepunt. Hij schetste daarin het perspectief van een steeds ruimer getrokken kring van kiezers, als gevolg van toenemende maatschappelijke ontwikkeling.

Het is dus volkomen terecht dat Thorbecke de eer krijgt als architect van het systeem van 1848. Hij en niemand anders is het geweest die de grondslagen van dat bestel zo dwingend heeft geformuleerd dat het de noodzakelijke duurzaamheid heeft verkregen. Zijn hoekige eigenzinnigheid liet geen afwijkingen van het systeem toe, zoals al bleek in 1848, toen de regering-De Kempenaer-Donker Curtius het grondwetsontwerp aanpaste en Thorbecke prompt een verweerschrift produceerde. Maar vooral de wijze waarop hij persoonlijk de ontwikkeling van het systeem van 1848 tot zijn dood toe heeft bewaakt en begeleid - als minister en als Kamerlid - is van niet te onderschatten betekenis geweest om het complex van grondwet en organieke wetten inderdaad tot een stelsel te maken.

Onder de Nederlandse constitutionelen en liberalen was Thorbecke tegelijk eenling, laatkomer en koekoeksjong. Hij was de ultieme zelfdenker die in zijn studeervertrek de politieke ontwikkelingen overwoog en daarbij - zoals Boogman het heeft omschreven - de uitdagingen van zijn tijd poogde te beantwoorden.[79] Zijn tegenstanders hadden gelijk als ze zeiden dat hij vaak minder principieel en minder consequent was dan hij deed voorkomen. De vraag is dan nog hoe origineel hij eigenlijk was. Hij had diepgaand studie gemaakt van zowel de Nederlandse constitutionele ontwikkeling als van buitenlandse voorbeelden. Daarbij was zijn organische staatsleer sterk Duits-

79 Boogman, ‘Thorbecke - Uitdaging en antwoord’.

historistisch geïnspireerd. Maar dat wil nog niet zeggen dat zijn politieke opvattingen - en bij implicatie het Nederlandse constitutionele stelsel van 1848 - zonder meer 'Duits' genoemd mogen worden.[80] Tijdens zijn persoonlijke constitutionele odyssee had Thorbecke veel buitenlands gedachtegoed geïnternaliseerd, onder meer de denkbeelden van Franse doctrinairen als Guizot. Maar in laatste instantie was zijn stelsel eigensoortig en in die zin wel degelijk origineel, het product van zijn eigen gedachtevorming en ontwikkeling en bestemd voor een specifieke historische context: die van Nederland in het midden van de negentiende eeuw.

80 Zoals de Belgische historicus Lode Wils stelt in 'Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830) en de natievorming'. Ter vergelijking het oordeel van de Thorbeckevreter Van Hall, die het grondwetsontwerp van 1848 een 'bleeke en slegt geredigeerde kopij van de Belgische Constitutie' vond: 'Had men nu die Belgische Constitutie maar eenvoudig vertaald, dan was het voortbrengsel nog eenigzins dragelijk geweest; maar men is er, opdat het plagiaat niet al te veel zoude uitkomen, hier en daar van afgeweken, en in geene dier afwijkingen is men gelukkig geweest. [...] Leest en overpeinst Landgenooten! het werk waarop men uwe goedkeuring verlangt. Leest daarbij de Belgische Constitutie. Gij zult ontwaren dat zoo veel daarvan is overgenomen, dat men her. Ontwerp kan noemen de Belgische Constitutie in zijne groote trekken. Zij is echter niet gewijzigd naar hetgeen de behoeften van onzen landaard, van de bewoners van den in de zestiende Eeuw op Spanje en het fanatismus vrijgevochten grond vereischen; maar naar hetgeen het hoofd van den President der Commissie begreep te moeten wijzigen, blijkbaar alleen met het doel, om ten minste iets anders voor te stellen dan in België plaats greep, en om het zoo veel mogelijk te naderen tot het ideaal eener Republiek, waarin onbetwistbaar, binnen zeer korten tijd, ons Vaderland zal worden herschapen, zoo die Ontwerp van Grondwet daarin wordt ingevoerd.' [Van Hall], *Staatkundige opmerkingen van Olivarius*, XVI.

Met beide benen in de modder. Bij de voltooiing van de uitgave van Thorbeckes briefwisseling[1]

In augustus 1869 verblijft Thorbecke in Ilmenau in Thüringen. Zijn brieven schrijft hij in de kamer waarin Goethe in 1831 zijn laatste verjaardag vierde. Omringd door beelden en portretten van de dichter mijmert hij over diens succesvolle scheppende leven en concludeert: 'Phantasie en ideaal, hoewel tot een ander einde, dan waartoe zij den dichter ten dienste staan, komen ook in de politiek te pas.' [315] Als altijd grossiert Thorbecke in diepe gedachten en kalenderwijsheden. En die heeft hij op dat moment ook nodig want elke morgen schrijft hij aan de *Narede*, zijn politieke testament.[2] Die *Narede* ademt de rust van het Thüringer Wald. Op bezwerende toon legt Thorbecke in enkele bladzijden de essentie uit van zijn:politieke systeem: het dualisme met zijn afgetekende rolverdeling tussen regering en parlement. Dat hij daar juist nu aandacht voor vraagt, is niet toevallig. De sereniteit van de *Narede* is dan ook bedrieglijk. Thorbecke reageert in feite op de grote politieke turbulentie van de jaren 1860, toen hij werd aangevallen door de conservatieven, verlaten door zijn bondgenoten van het eerste uur, de katholieken, maar vooral - en dat raakt hem het meest - uitgedaagd door een jongere generatie liberalen.

Het is verleidelijk de turbulentie van toen te vergelijken met die van nu - 2002: het jaar van Fortuyn - en de vraag te stellen of Nederlands politieke bovenmeester Thorbecke ons in de huidige crisis nog iets te zeggen heeft. Wat in elk geval overeenkomt is de verwarring der tijden. Maar er zijn ook frappante verschillen. Anders dan nu nam de toenmalige 'oude politiek', als we Thorbeckes stelsel gemakshalve even zo mogen noemen, de handschoen op en ging zij de confrontatie aan met de jonge generatie. De 'nieuwe politiek' van nu, inclusief de daarin bepleite duidelijkheid en daadkracht, lijkt eerder op de oude politiek van Thorbecke dan op het nieuwe geluid van destijds. De bordjes zijn dus verhangen en de fronten veranderd.

Thorbeckes *Narede* kan thans in een brede context geplaatst worden door de publicatie van het laatste deel van zijn brieven, over de periode van 1862 tot zijn dood in 1872. Dat boek is gepresenteerd in, *of all places*, de Eerste Kamer. Een instituut dat Thorbecke bij de grondwetsherziening van 1848 het liefst had laten verdwijnen.

1 Naar aanleiding van *De briefwisseling van Thorbecke*, VII (1862-1872), G.J. Hooykaas (ed.), m.m.v.M. Kooijmans en E. Swart.

2 De *Narede* werd geplaatst voor het laatste deel van zijn *Parlementaire redevoeringen* (september 1865-februari l866) v-xx.

De brieven, voortreffelijk uitgegeven en geannoteerd door G.J. Hooykaas, worden gevolgd door een selectie van de aantekeningen die Thorbecke in deze periode maakte. Die leveren boeiende inzichten op in zijn opvattingen en in zijn manier van werken. Thorbecke probeerde greep op problemen te krijgen door ze op te schrijven, en die bergen notities - soms op oproep-briefjes voor de Kamer en daardoor gelukkig nog enigszins te dateren - vormen een onmisbaar onderdeel van zijn politieke en ideologische systeem. Het zal wel altijd een raadsel blijven waarom iemand als Thorbecke, voor wie alles zozeer met alles samenhing, toch niet in staat was die samenhang ook in boekvorm op papier te krijgen. Maar nu, 130 jaar na zijn dood, is het dan toch eindelijk zover dat de liefhebber die niet opziet tegen enige huisvlijt het systeem-Thorbecke kan reconstrueren uit zijn publicaties, zijn al lang uitgegeven *Parlementaire redevoeringen* en inmiddels tien delen brieven, inclusief die kostbare fragmentarische aantekeningen.

Bovendien bevat dit laatste deel nog een supplement van nagekomen brieven dat werkt als een soort flashback, met name door enkele fraaie brieven uit 1830-1831 aan zijn jeugdvriend, en latere vijand, W.A. Schimmelpenninck van der Oije. Ze beschrijven de naweeën van de Belgische Opstand. Die kostte Thorbecke zijn baan als hoogleraar in Gent en liet hem veel tijd om mooie, lange brieven te schrijven. Eén citaat, een treffende typering van koning Willem I van 19 oktober 1830: ‘Het gaat den koning, als Hamlet, die besluiteloos bleef totdat eene physieke magt hem voortstuwde om den beslissenden slag te doen toen het te laat en alles reeds verloren was.’ [408] In een notendop is dit een analyse van de Belgische Opstand die nog steeds de toets der historische kritiek kan doorstaan.

Onder de bijlagen zijn ook de herinneringen van Thorbeckes dochter Marie. Verrassend daarin - in onze barre tijd van kogelbrieven en ander politiek ongerief - zijn de bedreigingen waaraan ook Thorbecke blootstond. Met name op zijn kinderen maakten die een diepe indruk Maar ze hebben zelfs nu nog de nieuwspagina's van de krant gehaald.[3] Zo werd het Torentje eens belegerd door een ‘woeste troep’ die schreeuwde en dreigde en pas afdroop ‘toen Papa zelf bezwerende woorden had gesproken’.[525] Angstiger nog was een andere situatie, bij de herdenking van de Bevrijding van 1813 in 1863. Thorbecke werd toen van diverse kanten gewaarschuwd voor een aanslag. Uit welke hoek de kogel had moeten komen, wordt niet duidelijk. Vermoedelijk van rechts, want er zal wel een verband zijn met de commotie over het geplande paleis voor de Staten-Generaal, dat sommige royalisten beschouwden als een liberaal affront aan het adres van koning Willem III. Wat zij niet wisten, was dat het idee nota bene van de koning zelf afkomstig was. ‘Wees voorzigtiger dan Julius Caesar’, werd Thorbecke anoniem aangeraden, want ‘de Tichelaars leven nog’.[74] Tichelaer was een van de aanstichters van het Haagse oproer dat uitliep op de moord op de gebroeders De Witt in 1672.

3 *NRC Handelsblad*, 23 november 2002.

Het zijn spannende jaren, die *roaring sixties* van de negentiende eeuw. Jaren van economische dynamiek maar tegelijk van politieke polarisatie en verwarring. In snel tempo wordt het spoorwegnet aangelegd. Tijdens Thorbeckes tweede kabinet (1862-1866) valt het besluit tot aanleg van de Nieuwe Waterweg en het Noordzeekanaal. De HBS wordt opgericht voor meer praktijkgericht voortgezet onderwijs. De afschaffing van gemeentelijke accijnzen bevordert de integratie van de nationale economie. Het gaat goed met Nederland. De begroting kent een structureel overschot, niet in de laatste plaats dankzij de mild vloeiende Indische baten. Het batig slot van het Cultuurstelsel kan in goede jaren wel dertig miljoen bedragen. Maar dat Cultuurstelsel zelf is dringend aan herziening toe en vormt een van de klemmendste politieke problemen. In tien jaar tijd verslijt Nederland liefst negen ministers van Koloniën.

Op het politieke toneel is Thorbecke nadrukkelijk aanwezig. Hij leidt zelf twee kabinetten en formeert bovendien het kabinet-Van Bosse-Fock Tussendoor (1866-1868) is het uit de parlementaire geschiedenis beruchte 'ontbindingsministerie' Van Zuylen-Heemskerk aan het bewind. Het polariseert de binnenlandse politiek scherp en gaat met de Tweede Kamer een machtsstrijd aan over de vraag wie het laatste woord heeft: de kroon of de Kamer. Mogen koning en ministers zich tegen een Kamermeerderheid blijven verzetten en desnoods, en zelfs bij herhaling, de Kamer ontbinden? Of is het uiteindelijk de Kamer die het laatste woord heeft? De crisisjaren 1866-1868 zijn ook - zo demonstreerde de Utrechtse historicus J.H. von Santen onlangs - de periode waarin de tegenstelling links-rechts de plaats gaat bepalen waar Kamerleden zitting nemen in de vergaderzaal.[4]

Uit zijn brieven blijkt dat Thorbecke die conservatieve uitdaging heel wat minder serieus neemt dan de aanslag uit eigen kring van de jong-liberalen of, zoals ze destijds genoemd werden, het 'jonge Holland'. Dit conflict ondermijnt in 1865-1866 zijn tweede kabinet en blijft doorzeuren tot zijn dood in 1872. Het is een klassiek generatieconflict. Ambitieuze en deels ook zeer capabele jongeren vinden tijdens zijn tweede kabinet dat Thorbecke (geboren in 1798) met zijn 'overschaduwende autoriteit'[435] hun ontplooiing in de weg staat. Binnen het kabinet wordt Thorbecke geconfronteerd met de dynamiek van minister van Koloniën Fransen van de Putte, een jonge Zeeuw, rijk geworden in de Indische suiker en tabak, die met grote voortvarendheid de koloniale politiek wil moderniseren. 'Ach wat, *die kerel is versleten!*', zegt hij van Thorbecke.[428]

Het tweede kabinet-Thorbecke valt over een onbenullig incident: de vraag of het Indische Strafwetboek bij de wet dan wel bij Koninklijk Besluit moet worden ingevoerd. Thorbecke treedt af, houdt het in Den Haag niet meer uit en vlucht naar Enschede, waar hij onderduikt bij zijn vriend Van Heek. Dan begint een fascinerend politiek spel dat, wat mij betreft, het *pièce de résistance* van dit deel brieven uitmaakt. In een mengeling van politieke

4 Von Santen, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer?'

analyse en zelfanalyse vraagt de 68-jarige Thorbecke zich af wat hij moet doen, mee zichzelf, met zijn medeliberalen, en met Nederland. Want van valse bescheidenheid heeft Thorbecke nooit last gehad. Hij heeft, het is vaker gezegd, inderdaad iets van een zelfbenoemde messias.

Zijn klankbord is zijn vrouw Adelheid, met wie Thorbecke een bijzondere twee-eenheid vormt. Zij is als uitkijkpost in Den Haag achtergebleven. Thorbecke leest in huize Van Heek geen kranten maar staat in dagelijks contact met Adelheid, die hem alle nieuwtjes moet overbrieven. Hardop denkend overweegt hij de boel de boel te laten, het land demonstratief te verlaten en zich in Duitsland te vestigen. Tegelijk wacht hij gespannen af hoe het land op zijn aftreden zal reageren. Als hij prompt door twee vacante kiesdistricten, Groningen en Zutphen, in de Kamer wordt gekozen, staat hij voor de keuze en opteert dan toch vrij vlot voor Den Haag boven Dresden of Heidelberg.

Hij is op tijd terug om het nieuwe kabinet-Fransen van de Putte - een gereconstrueerde versie van zijn tweede ministerie - kritisch te volgen bij de behandeling van de Indische Cultuurwet. In dat moeilijke dossier neemt Thorbecke een middenpositie in: hervorming van het Cultuurstelsel is nodig, dat vindt trouwens bijna iedereen, maar mag niet leiden tot *rampant capitalism* waarbij de belangen van de inlander worden vertrapt door westerse ondernemingslust. Moet de inlander een Europees eigendom worden opgedrongen ‘waarvan hij niets begrijpt, en die voor hem eene erge teleurstelling zijn zal?’, vraagt hij retorisch aan oud-gouverneur-generaal Duymaer van Twist.[187] En dan spreekt hij nog niet eens van de ‘algemeene stoornis in de dessamaatschappij’.[l88] Waar de koloniale deskundigen - de Indische *specialiteiten* waar het in Den Haag van ritselt - het in zijn ogen akelig laten afweten, valt hij terug op de vertrouwde premissen van zijn organische ontwikkelingsfilosofie: ‘vooruitgang volgens de eigen beginselen van het indische volksleven’, zoals hij het wat later omschrijft.[271] Want ‘onze eerste pligt is, den Javaan te laten hetgeen hij heeft; hetgeen wij bedierven zooveel mogelijk te herstellen; en hem tegen nieuwe stoornis van onze zijde te waarborgen’.[229] In zijn notities verwijt hij Van de Putte ‘kolossale brooddronkenheid’ door van de Cultuurwet een pure partijkwestie te maken en die onvoorwaardelijk te willen doordrijven.[432] In zijn diskwalificatie van Van de Putte en de zijnen geeft Thorbecke in feite een portret van zichzelf: zij wilden ‘hervormers zijn zonder de kracht en het beleid van den hervormer’.[235] Door toedoen van de thorbeckianen valt het kabinet-Van de Putte binnen enkele maanden en komen de conservatieven aan de macht.

Heel erg vindt Thorbecke dat niet. Als geoefend dialecticus is hij er vast van overtuigd dat de tijd van de liberalen wel weer zal komen. De conservatieve ‘tegenpartij’ aan het bewind laten verheldert juist de verhoudingen en dient dus uiteindelijk de vooruitgang. In scherpe bewoordingen hekelt hij de ‘uilskuikens van het jonge Holland’ die worden gedreven door blinde ambitie.[2i4, 152] Het jonge Holland ‘wil naar boven, en ik was hun in de weg’.[l61] Een programma, een stelsel kan hij bij hen niet ontdekken. Uit zijn mond is dat een dodelijk verwijt. Jong Holland ‘kwam voorbarig, en

wist wel beweging te maken maar niets te scheppen', schampert hij enkele jaren later nog.[435] 'Scheppend vermogen' is Thorbeckes criterium voor een liberale partij, maar bij het jonge Holland vindt hij slechts 'chaotisch liberalisme',[464, 493]

De geschiedenis is doorgaans vriendelijker geweest voor de jong-liberalen dan voor de oude Thorbecke. Zij zagen immers de sociale kwestie aankomen, begonnen te twijfelen aan de alleenzaligmakendheid van het liberale dogma van laisser faire, en vroegen zich bovendien af of het politieke bestel via uitbreiding van het kriesrecht niet een breder draagvlak in de samenleving moest krijgen.

Terwijl Thorbecke - blijkens zijn nauwlettende beleid in burgemeesters-benoemingen - nog bezig was met het ontmantelen van de overgeërfde voorrechten van een oude oligarchie, zagen de jong-liberalen de gezeten burgerklasse van 1848 alweer als een nieuwe oligarchie die maatschappelijk eerder voor stilstand dan voor beweging zorgde. Toen Samuel van Houten in 1869 in de Kamer kwam en daar het jong-liberalisme een nieuwe impuls gaf, confronteerde hij Thorbecke meteen met het wenkend perspectief van kiesrechtuitbreiding uit diens rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap* van 1844. In zijn notities reageerde Thorbecke geberen op deze aanval: 'Gij tracht mij van mijne historische plaats te verdringen; dit kan u niet gelukken; zoek eene eigen staanplaats.'[478]

Thorbeckes zwanenzang, de *Narede* van 1869, is vaak beschouwd als een soort behoudsideologie, een liberaal pas-op-de-plaats. Van Houten vond bijvoorbeeld dat de 'tevreden liberalen' van Thorbeckes derde kabinet (1871-1872) maar beter conservatieven genoemd konden worden.[5] Lezend in de nu gepubliceerde brieven en tekstfragmenten wordt echter een stuk duidelijker waarom Thorbecke zich aan het eind van de jaren 1860 uitdrukte zoals hij dat deed, en met welke problemen hij feitelijk bezig was. Aan de ene kant preekte hij inderdaad 'onthouding' als kenmerk van liberaal beleid. Maar aan de andere kant was zijn *Narede* juist een pleidooi voor een regering die leiding durfde geven, het voortouw nam en zich vooral niet moest verschuilen achter parlementaire meerderheden. Zijn: nu scherp geformuleerde dualisme was daarmee niet zozeer een tijdloos credo maar een poging om greep te krijgen op de politieke verwarring van de jaren 1860. In de jong-liberalen vermoedde hij aanhangers van de volkssoevereiniteit, die uiteindelijk afstevenden op een republiek, in zijn ogen dus op chaos. In muzikale metaforen uitgedrukt - Thorbecke was een groot muziekliefhebber - was volkssoevereiniteit een 'chaotische gedachte, wildzang, onvatbaar om in muziek gebragt te worden'.[478] Daartegenover noemde hij zijn eigen *Narede* 'een kleine politieke symphonie'.[536]

De populariteit van het thorbeckiaanse dualisme is ondethevig geweest aan ups en downs, met een dieptepunt omstreeks 1900, toen de politieke praktijk veel monistischer was. Maar in de crisis van de parlementaire demo-

5 Oud, *Honderd jaren*, 100.

cratie van de jaren 1930 bloeide de belangstelling voor het dualisme weer op. Misschien is het wel zo dat het dualisme vooral past bij periodes van politieke verwarring, zoals de jaren 1860, de crisis van de jaren 1930 en, wie weet, de huidige tijd, die zo plotseling en zo dramatisch afscheid heeft genomen van monistische praktijken als Torentjesoverleg en dichtgetimmerde regeerakkoorden.

Aan Thorbecke de denker is altijd veel meer aandacht besteed dan aan Thorbecke de doener. Toch luidde het motto van zijn eerste kabinet 'Wacht op onze daden'. Ook in de aanhef van de *Narede* spreekt hij over een minister die vooral 'homme d'actian' zou moeten zijn. En wanneer hij zich, zoals veel staatslieden op leeftijd, bezighoudt met zijn historische reputatie, noteert hij hoopvol: 'Welligt bewijst een aanstaand geschiedschrijver mij de eere te zeggen: door Thorbecke is het liberalisme in Nederland *regeerkracht* geworden.'[486]

Kijken we naar de daden van Thorbecke in dit laatste decennium van zijn leven, dan zien we niet zozeer de staatsman die van Olympische hoogte het land bestiert maar veel meer de politicus met beide benen in de modder. Hij weigert zich door het jonge Holland als 'historische figuur' op een piëdestal te laten plaatsen en terzijde te laten schuiven.[431] Integendeel. Hij slaat hard van zich af. Het is dan ook vooral de politicus en zo nu en dan zelfs de machiavellist Thorbecke, die ons uit dit laatste deel brieven bijblijft.

Van anti-kraten en burgerheren. Het Nederlandse liberalisme tussen beweging en behoud[1]

Medio 1845 maakt Thorbecke voor zichzelf en voor Nederland de politieke balans op. Het Negenmannenvoorstel is dan van tafel en vervolgens is hij door de Staten van Zuid-Holland als Kamerlid gedeballoteerd. In een aantal nauw samenhangende notities en daarvan afgeleide brieven schrijft hij de gekwetste trots van zich af.[2] Met zijn gebruikelijke dialectische vaardigheid weet hij de niet-herkiezing zelfs positief te duiden: daardoor blijkt immers onomstotelijk hoe rot het kiesstelsel wel is. De indruk van deze niet-herkiezing zou 'de zaak wel eens meer goed kunnen doen, dan mijne voortgezette werkzaamheid in de Kamer'. Het gouvernement dat hem verwijderd heeft, beseft blijkbaar niet 'dat ik de nationale opinie mede heb; dat hetgeen ik zeg meer invloed heeft danhetgeen de Regering beveelt'.[3]

Thorbecke is hier aan het woord in zijn meest radicale fase: hij heeft nu zijn programmatische blauwdruk voor Nederland in de rest van de eeuw neergelegd in de rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap* en een vertaling voor de praktijk gegeven in het Negenmannenvoorstel van december 1844. Nadat hij door een 'bescheiden, bedaard, jaren lang vervolgd onderzoek' tot 'het inzigt der noodzakelijkheid eener hervorming' is gekomen, heeft hij bij de eerste gelegenheid in deze geest *gehandeld* waar anderen (lees: de verzamelde vroeg-liberalen) alleen hebben *gesproken*.[4] Dat men hem 'de wapens uit de hand genomen'[5] heeft, doet uiteraard pijn maar was eigenlijk wel te verwachten. Hij heeft immers niet rechts of links maar 'enkel *vooruit* willen kijken'[6] en niet meegedaan aan het transigeren dat in Nederland gebruikelijk is.

Tussen zijn politieke lot en de toestand van het vaderland ziet hij een nauwe samenhang. Zijn lange geestelijke worsteling is uitgemond in een stelsel van ijzeren zekerheden waaraan ook Nederland niet zal kunnen ontkomen. Terecht spreekt Boogman in dit verband van zijn 'roepingsbesef'.[7] Hier is een man met een missie aan het woord. Ervan overtuigd de 'nationale

1 Naar aanleiding van Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam, 1992) en Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland*, 1870-1918 (Den Haag, 1991).
2 Gepubliceerd in *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, IV (1840-1845).
3 *Ibidem*, 405-406.
4 *Ibidem*, 407-408, 433.
5 *Ibidem*, 407.
6 *Ibidem*, 405, 433.
7 Boogman, *Rondom 1848*, 34.

opinie' te belichamen, keert hij zich scherp tegen anderen die dat betwisten. Het is niet toevallig dat begrippen als 'Nederlands' en 'nationaal' in het politieke debat van de jaren 1840 zo'n geladen betekenis krijgen. Nationaal elan en liberale vernieuwing zijn dan ten nauwste met elkaar verbonden.[8] Net als eerder in de patriottentijd is het vaderland weer 'an essentially contested concept'. Polemisch hoogtepunt van het Kamerdebat over het Negenmannenvoorstel is Thorbeckes honende uitval naar degenen - met name de Amsterdammer Den Tex - die hem verweten hebben dat het voorstel 'niet in Nederlandschen zin' zou zijn.[9]

In een van de overdenkingen neergeschreven kort na zijn niet-herkiezing stelt Thorbecke vast dat de politieke ontwikkeling in Nederland nog veel te wensen overlaat. Maar per saldo acht hij dat in het voordeel van de vernieuwers, want '[d]e oude leer heeft opgehouden te veroveren'. Onder degenen die wel politiek benul hebben, schuilt het verschil niet zozeer in de stellingen die men aanhangt als wel in de manier waarop en het tempo waarin: 'Allen zien de noodzakelijldieid van *verandering* in; over de rigting dier verandering is ook slechts één gevoelen; maar de één is angstvalliger, de ander stouter; de één wil iets minder, de ander iets meer; de één bij schepjes, de ander op éénmaal.'[10]

Compromisloos houdt Thorbecke in 1844-1845 vast aan zijn radicale programma, met alle polariserende, dus duidelijkheid scheppende effecten van dien. Waar de machten van het behoud in zijn ogen al hebben afgedaan, wordt het begrijpelijk dat hij zijn scherpste pijlen richt op die gematigde hervormers (zoals Den Tex) die - soms al sinds de late jaren 1820, toen hijzelf nog een overtuigd aanhanger was van het systeem-Willem I - pleiten voor een meer liberale uitleg, respectievelijk een herziening van de grondwet. De verwezenlijking van het liberale program acht hij slechts een kwestie van tijd en omstandigheden. Maar hij is al eerder tot het besef gekomen dat dit wel geen gewone omstandigheden zullen zijn: 'Ik wil wel eens een schok, wij behoeven dien.'[11]

Anti-kraten

Het 'Thorbeckiaanse Moment'[12] in de Nederlandse geschiedenis is bijna aangebroken. De professor is er klaar voor. Sindsdien komt elke geschiedschrijver van het negentiende-eeuwse liberalisme onvermijdelijk te staan voor de confrontatie met de grote Thorbecke. Zoals deze heeft geworsteld met de constitutionele materie, hebben anderen geworsteld met hem en met zijn betekenis voor het liberalisme. Te vaak en te gemakkelijk zijn Thorbecke en het Nederlandse liberalisme in dat verband met elkaar vereenzelvigd. Van

8 Vgl. Boogman, *Rondom 1848*, 30-31.
9 Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen*, IV, 93-94. Vgl. hiervoor 475.
10 *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, IV, 406.
11 *Ibidem*, 249. Vgl. Boogman, *Rondom 1848*, 43.
12 Ik gebruik deze term naar analogie van Rosanvallon, *Le moment Guizot*.

Siep Stuurmans *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* kan dat in elk geval:niet gezegd worden. Thorbeckes portret prijkt weliswaar op de stofomslag en de titel is het motto van zijn eerste kabinet, maar verder is dit boek toch vooral één grote omtrekkende beweging om de torenende Thorbecke heen.

Wacht op onze daden is geen aaneengesloten geschiedenis van het Nederlandse liberalisme, maar de bundeling van een reeks studies die met verschillend doel, een uiteenlopende aanpak en vanuit diverse invalshoeken zijn geschreven. De samenhang schuilt vooral in het feit dat ze van de hand zijn van één auteur. De eenheid van conceptie is een eenheid-achteraf die de lezer gedeeltelijk zelf moet ontdekken, geholpen door terugblikkende verwijzingen in de latere hoofdstukken en door een substantiële conclusie over 'de betekenis van het liberalïsme'. Centraal staat steeds het *vernieuwende moment* in het Nederlandse liberalisme, de opeenvolgende pogingen het liberalisme zijn plaats te laten behouden in de politieke avant-garde, en het een toonaangevende rol te laten spelen in het proces van modernisering van de Nederlandse staat. Een natuurlijk eindpunt valt dan in de jaren rond 1900, toen met het sociaal-liberalisme de grenzen werden bereikt van wat nog liberaal kon heten. Stuurman zegt zelf dat hij niet de pretentie heeft gehad een 'volledige, chronologisch doorlopende geschiedenis van het liberalisme te schrijven'. Zijn betoog heet episodisch met opeenvolgende generaties als structurerend beginsel. Voor elk van die generaties wordt een gezichtsbepalende woordvoerder aangewezen (successievelijk Donker Curtius, Van Houten en Treub). Steeds gaat het om 'de wisselwerking tussen personen, ideeën en instituties'.

Het eerste hoofdstuk behelst een terugblik op de Nederlandse geschiedenis, de mythen waardoor deze werd geschraagd en de historische inzichten die deze mythen inmiddels hebben gecorrigeerd. Stuurman stelt zich hier onder meer de vraag of de Nederlandse geschiedenis werd gekenmerkt door eeuwenlang doorlopende lijnen en een cultuur van compromis, of dat er juist sprake is geweest van beslissende breuken. Zijn antwoord luidt dat de revolutietijd een belangrijk - en voor de vormgeving van het liberalisme cruciaal - breukvlak is geweest. Lijnen van geleidelijkheid of een patroon van politieke pacificatie die het regentenpatriciaat uit de Republiek met de verzuilde elites van de twintigste eeuw zouden verbinden, ziet hij niet.

Waar dit eerste hoofdstuk een nuttige introductie geeft, zowel van de auteur als van zijn onderwerp, is het tweede veel minder nodig. Daarin wordt een analyse gegeven van de staatsvorming en het politieke bestel van de Republiek. Zo lang als het is, lijdt dit hoofdstuk aan een zekere verkorting van het. tijdsperspectief, waardoor de zeventiende en achttiende eeuw soms bijna in één adem worden behandeld; Juist voor het begrijpen van de laat-achttiende-eeuwse patriotten - voor Stuurman wegbereiders van het liberalisme - is het noodzakelijk de tweede helft van de achttiende eeuw op zijn eigen merites te beoordelen. Zo bestrijdt Stuurman de stelling - die hij wat cryptisch toeschrijft aan 'continuïteitsminnende historici' - dat de nationale samenhang in de Republiek in de tweede helft van de achttiende

eeuw zou zijn toegenomen.[85] De schijn bedriegt, aldus Stuurman, want ook al hadden Wiliem IV en Willem V meer bevoegdheden, ze hadden minder feitelijke macht dan Willem III. Dat is helemaal juist maar doet niet helemaal ter zake. Als er al sprake is van een toenemende nationale eenwording in de tweede helft van de achttiende eeuw, dan is de positie van het stadhouderschap niet het belangrijkst. Het gaat dan veeleer om het vergroten van de samenhang in de samenleving zelf, dankzij vooral de doorwerking van de Verlichting, die nu inderdaad een *Nederlandse* Verlichting werd. In de context van die steeds nationalere samenleving past ook de nationale pretentie van de patriotten.

In Stuurmans verklaringsmodel neemt het revolutionaire breukvlak een centrale plaats in. Maar hij heeft zijn aandacht niet evenredig over het hele tijdvak verdeeld. De patriottentijd krijgt volop aandacht terwijl de Bataafs-Franse Tijd vrijwel wordt overgeslagen. Net als de latere afwezigheid van Thorbecke betekent dit een gapend gat in het verhaal en een optische vertekening die het breukkarakter van de Nederlandse ontwikkeling onwillekeurig accentueert. Stuurman beschouwt het liberalisme tot ver in de negentiende eeuw bij voorkeur als een oppositiebeweging. Maar ook die indruk wordt kunstmatig versterkt doordat hij meer gouvernementele fasen, zoals de Bataafse jaren en de periode van het klassieke thorbeckiaanse liberalisme, eenvoudig overslaat. Het lijkt haast alsof de verbeelding alleen leuk is zolang ze niet aan de macht komt.

Het grote hiaat in het boek tussen 1787 en het revolutiejaar 1830 maakt het moeilijk het ontstaan van het Nederlandse vroeg-liberalisme adequaat te verklaren. Dit stelde zich immers te weer tegen het regeringsstelsel en de bestuurspraktijk van Willem I. Ooit heb ik de stelling geponeerd dat de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme zou dienen te beginnen met een op zichzelf staande behandeling van de vroeg-liberalen, hun opvattingen en netwerken tijdens liet Verenigd Koninkrijk, en niet mag worden opgehangen aan de persoonlijke evolutie van Thorbecke, die in hun midden een koekoelcsjong is geweest.[13] Liberalisme was er in Nederland al volop voordat Thorbecke zich daartoe bekende, of beter: het Nederlandse liberalisme naar zijn hand zette. Ik kan er dus nauwelijks bezwaar tegen maken dat Stuurman nu die vroegliberalen in het zonnetje zet in de persoon van Dirk Donker Curtius, inderdaad een van de meest progressieve - en zeker meest opgewonden - liberalen die destijds in Nederland rondliepen.

Stuurman schiet zijn lofwaardige doel echter voorbij als hij Mr. Dirk presenteert als een soort alternatief voor Thorbecke om de laatste vervolgens vrijwel te negeren. Merkwaardig genoeg betoogt hij als het om Thorbecke gaat dat ‘historische perioden niet aan één groot man moeten worden opgehangen’ [18], om daarna met zijn anti-Thorbecke Donker Curtius precies datzelfde te doen. Het is zeker te sterk uitgedrukt dat Donker in de periode van de Belgische Opstand tot ongeveer 1843 ‘de spil van de liberale politiek’

13 Stelling 7 bij Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*.

zou zijn geweest.[133] Hij is een van de vertegenwoordigers van het liberalisme dat vooral vanaf 1828 zichtbaar werd als de Noord-Nederlandse exponent van een Europese *Welle*. Naast hem zouden diverse anderen kunnen staan, De Kempenaer bijvoorbeeld, die in het voorjaar van 1830 zijn programmatische brochure *Het vertegenwoordigend stelsel* publiceerde. Er bestond rond 1830 al een waaier van liberale opvattingen. Daarbij was de wat minder leerstellige Amsterdamse groep van Van Hall en Den Tex, als het ging om aanhang en draagvlak, zeker niet het minst belangrijk. Het is dan ook niet zo relevant om achteraf nog eens vast te stellen wie nu precies in deze periode het radicale moment bij uitstek heeft belichaamd.

Ook voor de gedachtevorming van Thorbecke was het revolutiejaar 1830 heel belangrijk. Deze internationale crisis leverde hem het bewijs dat het fenomeen revolutie een blijvertje was. Zijn liberalisme werd een plaatsbepaling ten opzichte van de revolutie. Zoals bekend verwierp Thorbecke de revolutie als principe, maar aanvaardde hij haar als historisch feit, als antecedent.[14] De revolutionaire beginselen moesten onschadelijk worden gemaakt door ze organisch in te bedden in een geheel van geregelde constitutionele verhoudingen. Zijn betekenis is geweest dat hij (ten eerste) erin is geslaagd het liberale gedachtegoed voor Nederland te adapteren en daarmee het Nederlandse liberalisme zijn hoofdvariant te geven, en (ten tweede) dat hij vrijwel eigenhandig een bevredigende oplossing heeft gevonden voor het al driekwart eeuw doorzeurende probleem van de verhouding tussen het geheel en de delen van de Nederlandse staat.

Het hoofdstuk dat Stuurman wijdt aan het wonderjaar 1848 vertelt vooral hoe die constitutionele revolutie in zijn werk is gegaan. Zijn interpretatie sluit aan bij de heersende leer gevestigd door Boogman in de nieuwe *AGN* en *Rondom 1848*. Boogman wijst erop dat het liberale succes van 1848 niet beschouwd mag worden als het logische eindpunt van een ontwikkeling in liberale richting. Het is de radicale liberalen feitelijk in de schoot geworpen, dankzij de internationale omstandigheden en het plotselinge omgaan van de koning. De grondwet zou daardoor in feite te modern zijn uitgevallen voor het Nederland van die dagen.[15]

Maar bij deze redenering - die niet in de laatste plaats werd geformuleerd als correctie op het oudere beeld van een gestaag wassend liberaal getij - zijn toch wel kanttekeningen te maken. Natuurlijk zou een op reguliere wijze totstandgekomen grondwetsherziening nooit zo radicaal zijn uitgevallen. Van een Kamer samengesteld volgens het bestaande kiesstelsel van standen en trappen - op zichzelf een van de meest bekritiseerde onderdelen van het systeem - viel al heel weinig te verwachten. Als je een moeras wilt droogleggen, laat je de kikkers daarover toch ook niet stemmen, aldus de *Arnhemsche Courant* in januari 1848.[16] Maar de omstandigheden in 1848 waren nu een-

14 Zie bijvoorbeeld Boogman, ‘J.R. Thorbecke - Uitdaging en antwoord’.
15 Boogman, *Rondom 1848*, 63.
16 Aangehaald bij Stuurman, *Wacht op onze daden*, 145.

maal niet normaal en Thorbecke had, zoals gezegd, al eerder het inzicht verworven dat een constitutionele sprong voorwaarts wellicht alleen in bijzondere omstandigheden, als gevolg van een 'schok' gemaakt zou kunnen worden.

Ook als men met Boogman van mening is dat de overwinning van 1848 de radicalen in de schoot is geworpen, hoeft dat nog niet meteen te betekenen dat het thorbekiaanse bestel daarmee ook te modern is geweest voor het Nederland van die dagen. Criteria voor dat 'te' zijn immers moeilijk aan te geven. Men kan ook omgekeerd redeneren en vaststellen dat Nederland (met Denemarken en Zwitserland) een van de weinige landen is geweest waar de hervormingen van 1848 juist niet zijn teruggedraaid. Vanuit de wetenschap dat liberale kritiek op het systeem-Willem I in het Noorden al twintig jaar te horen was - in diverse toonaarden en met wisselende intensiteit - zou men ook kunnen zeggen dat 1848 voor Nederland een liberale inhaalslag[17] is geweest. Misschien is die wel wat drastisch uitgevallen, maar toch sloot hij aan bij de teneur van de liberale kritiek die al zo lang had geklonken. Zoals Thorbecke zelf al had aangegeven, bestond er over de inhoud van het liberale program in feite minder verschil van mening dan over de manier waarop en het tempo waarin dat zou worden ingevoerd. De grondwetsherziening werd bovendien gelegitimeerd door het liberale succes bij de verkiezingen van eind 1848, gehouden volgens het nieuwe voorlopige kiesreglement.

Een paradoxaal gevolg van de constitutionele revolutie van 1848 was dat het succes zo compleet was dat de liberalen, die tot dusver altijd in de oppositie waren geweest, in zekere zin hun doel kwijt waren. Maar Stuurman is vooral geïnteresseerd in het liberalisme als oppositiebeweging. Wat de liberalen deden met de macht toen die eenmaal veroverd was, houdt hem minder bezig. Vandaar wellicht dat Thorbecke - voor wie oppositie altijd een middel tot een doel was en die *au fond* een gouvernementele habitus had - hem ook veel minder kan boeien dan onverbeterlijke *muckrakers* als Donker en later Van Houten. Stuurmans liberalisme is liberalisme met een sterk anti-gehalte.

Typerend genoeg wordt het verhaal voortgezet wanneer Thorbecke oud geworden is en de oppositie in eigen kring tegen hem toeneemt. We zijn dan twintig jaar verder. Dan begint ook het tweede, naar mijn smaak veruit interessantste deel van het boek. Als fakkeldrager van de jong-liberalen kiest Stuurman Van Houten. Die is in elk geval zeer geschikt om de spanningen zichtbaar te maken waaraan her. klassieke liberalisme blootstond, wilde het niet verzanden in een steriele behoudsideologie. Toch kost het enige moeite Van Houten te beschouwen als representatief voor iets wat meer omvat dan

17 Vgl. wat Thorbecke in maart 1845 aan G.W. Vreede schreef naar aanleiding van diens *De regeering en de natie sedert 1672 tot 1795*, waarin ook verwezen werd naar de eigentijdse grond-wetsperikelen: 'Al leeren wij uit de geschiedenis niet karakter te hebben en wijs re zijn, men ziet toch, dat haar stroom, soms vertraagd, den verloren tijd door des te grooter snelheid weet in te halen.' *De briefwisseling van J R. Thorbecke*, IV, 291.

hemzelf. Nu het liberalisme als constitutionele beweging zijn belangrijkste doelstellingen had bereikt, kwam men te staan voor de vraag hoe het verder moest, tegen de achtergrond van de opdoemende sociale kwestie en in een veranderend politiek krachtenveld.

De jong-liberale kritiek op Thorbecke besloeg ten minste twee terreinen. Ten eerste het typisch-thorbeckiaanse dualisme met zijn gescheiden verantwoordelijkheden van kroon en parlement, waar de jong-liberalen een veel monistischer praktijk wilden. Aan dit aspect besteedt Stuurman vrijwel geen aandacht, zoals constitutionele vragen - hoe belangrijk die ook in het liberale vertoog geweest mogen zijn - hem in het algemeen weinig bezighouden. Het tweede hoofdpunt is de vraag naar de verhouding tussen staat en maatschappij, de bepaling van de rol van de staat als medespeler in het maatschappelijke krachtenveld. Dit betekende dat de gedachte van de staat als nachtwaker - op zichzelf natuurlijk een mythe - nu werd losgelaten. Stuurman is op zijn best in het weergeven van de pogingen - in het laatste derde deel van de negentiende eeuw - om het liberalisme een *bewegings*partij te laten blijven die opereerde op het scherp van de politieke snede.

Van Houten probeerde de vaart erin te houden met wat Stuurman het discours van de productieve deugd noemt Arbeid stond hierin - als positieve waarde - centraal maar de negatieve definiëring was nauwelijks minder belangrijk. Productieve deugd werd afgezet tegen parasitisme, of dat nu van boven kwam of van onderen: aan de ene kant een bovenlaag van rentenierende profiteurs, aan de andere kant een onderklasse van al even parasitische bedeelden. Dergelijke opvattingen verbinden Van Houten met het anti-aristocratische vertoog uit de late achttiende eeuw, met zijn anti-establishment houding, gericht tegen ‘corruptie’ en het beschouwen van macht als een recht dat door vererving op volgende generaties kon overgaan. Deze houding verbindt Van Houten ook meer met iemand als Donker Curtius dan met Thorbecke, wie het uiteindelijk nooit ging om het schoppen tegen maar om het uitoefenen van de macht. Van Houtens typering van zichzelf als een ‘anti-kraat’ dekt deze houding misschien wel het beste.

Voor Van Houten was het liberalisme, wilde het zichzelf trouw blijven, tot vooruitgang en vernieuwing verplicht. Zoals hij het in 1879 prachtig omschreef:

> Met hechte banden ben ik verbonden aan het liberalisme, maar slechts omdat ik het in gedachten heb vereenzelvigd met het streven naar geleidelijke bereiking van de hooge idealen van vrijheid en rechtsgelijkheid, welke een vorig geslacht wel kon proclameeren, maar niet verwezenlijken. Het streven om deze beweging af re sluiten, en op de puinhoopen dier idealen de heerschappij van eene bourgeoisie te vestigen, zal ik steeds met alle kracht weerstaan.[209]

De nadruk op arbeid was in dit vertoog belangrijker dan een potentiële tegenstelling tussen democratie en censuskiesrecht. Op basis van deze formule was er nog een bondgenootschap mogelijk tussen ambachtslieden en radicale burgers. Maar het was een ideaal zonder toekomst dat gedoemd was

door de tijd te worden ingehaald. Het paste bij een samenleving die weliswaar aan het veranderen was, maar nog niet ingrijpend was getransformeerd. Figuren als Van Houten en Kappeyne staan in Stuurmans conceptie eerder aan het eind van een achttiende-eeuwse traditie dan aan de wortel van de twintigste-eeuwse massasamenleving en verzorgingsstaat.

In de 'denkfiguur' van de productieve deugd werden de grenzen opgezocht van het liberalisme als individualisme. De rol van de staat beperkte zich tot het scheppen van voorwaarden en gelijke kansen voor het *individu*. Dit wereldbeeld verloor zijn geldigheid zodra de massamaatschappij haar intrede deed. Het liberalisme bereikte zijn kritische grens met het sociaal-liberalisme van het eind van de eeuw - Treub is dan Stuurmans fakkeldrager - toen het bovendien niet bij ideeën bleef, maar tijdens het liberale coalitie-kabinet-Pierson-Goeman Borgesius nog éénmaal geoogst kon worden.

Juist in de laatste hoofdstukken komt - ook in de vorm van terugblikken - goed naar voren wat Stuurmans boek eigenlijk is: een speurtocht naar het radicale, anti-kratische moment, om niet te zeggen de utopische impuls in de Nederlandse politieke cultuur. Zijn oog gaat altijd uit naar de avant-garde. De mainstream kan hem niet echt boeien. Zelfs niet als die gedragen wordt door iemand van het niveau van Thorbecke, wiens intellectuele en politieke prestatie natuurlijk alle door hem behandelde politici in de schaduw stelt. Ook zijn interesse in figuren als Donker Curtius en Van Houten verdwijnt op het moment dat ze niet langer de avant-garde representeren.

Stuurman geeft geen 'totaliserende' visie op de ontwikkeling van het Nederlandse liberalisme. Daarvoor vallen er te veel gaten en is er onvoldoende aandacht voor enerzijds lijnen die doorlopen, anderzijds breuken, kritische momenten, alsook voor de samenhang tussen een en ander. Dat neemt niet weg dat zijn bewust eenzijdige gerichtheid op het radicale moment een bijzonder stimulerend boek heeft opgeleverd. Het nieuwe daarvan schuilt vooral in de scherpzinnige analyse van pogingen het Nederlandse liberalisme ook ná Thorbecke in beweging te houden en daarmee als het ware het 'Thorbeckiaanse Moment' te overwinnen.

Burgerheren

Met Henk te Veldes *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalbme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* lijken we in een andere wereld te zijn beland. Niet langer de opgewektheid en het ongeduld van Stuurmans productieve deugd maar - als het gaat om de laatste decennia van de negentiende eeuw - het liberalisme in zijn meer gezeten gedaante, de besloten wereld van de herensociëteit, waar Stuurmans anti-kraten graag tegenaan schopten.

Te Veldes onderwerp behoeft wel enige verduidelijking. Zijn boek handelt over de verhouding tussen liberalisme en nationalisme tussen 1870 en de Eerste Wereldoorlog. In een voetnoot wordt vermeld dat het gaat om een 'bezinning op de inhoud van nationaal besef en nationalisme'.[13] Maar dat nationale besef wordt exclusief gevolgd langs de lijn van het liberalisme. Daarmee is het boek toch vooral een onderzoek naar de nationale pretentie van dat liberalisme.

Te Veldes liberalisme - dat hij niet met zoveel woorden definieert - blijkt in de eerste plaats *thorbeckianisme*. Hij probeert Thorbecke niet, zoals Stuurman, te omzeilen of de confrontatie met hem aan te gaan: hij geeft zich bij voorbaat gewonnen. Zijn vertrekpunt is het 'geheim van Thorbecke'. Daarmee bedoelt hij dat Thorbecke uitging van een vanzelfsprekende samenhang tussen (zijn variant van het) liberalisme en nationaal belang: vaderland, vrijheid en vooruitgang waren in één grote synthese met elkaar verhonden. In feire drukt Te Velde daarmee uit dat Thorbecke er vanaf 1848 inderdaad in belangrijke mate in slaagde - om het even of hij nu regeerde of in de oppositie zat - de nationale politiek te domineren.

Het is de vraag of deze benadering, die goed verdedigbaar is voor de twee decennia na 1848, ook nog past bij de periode na 1870 waarover Te Veldes boek handelt. De grondslagen van het thorbeckianisme waren toen immers al principieel tet discussie gesteld door de jong-liberalen en zouden gaandeweg verder worden ondermijnd. In zijn brochure *De staatsleer van Mr. J.R Thorbecke* (1872) was Van Houtens grote punt dat er een breuk was ontstaan tussen thorbeckianisme en liberalisme. Door heel lang vast te houden aan Thorbecke als maatstaf en toetssteen loopt Te Velde het gevaar de eigen dynamiek van het liberalisme - die Stuurman zo overtuigend in kaart brengt - te onderschatten. En dat heeft allerlei consequenties voor de verhouding tussen het liberale en het nationale moment. Misschien is het wel zo dat Thorbecke, die er zo treffend in was geslaagd vaderland, vrijheid en vooruitgang te verbinden, dat 'geheim' heeft meegenomen in zijn graf en dat de na hem komende generaties krampachtig op zoek zijn geweest naar de sleutel van dat geheim, naar die moeiteloze vanzelfsprekendheid waarmee vooruitgangsdenken en liberaal eigenbelang als nationaal belang konden worden gepresenteerd. En - wat misschien nog wel meer betekent - ook in brede kring als zodanig werden geaccepteerd.

Bij het peilen van de nationale pretentie van het liberalisme in de periode 1870-1900 kijkt Te Velde vooral naar de oud-liberalen, zeg maar degenen die het erfgoed van Thorbecke - neergelegd in diens politieke testament, de *Narede* van 1869 - probeerden te bewaren als hoogste wijsheid en geopenbaarde waarheid. Vooral in deze hoek maakte het liberalisme een identiteitscrisis door die, zo lijkt Te Velde te suggereren, beantwoord werd door een vlucht in het nationale, opgevat als een soort ruk naar rechts. De overheersende toon in deze kring was er een van pessimisme en verval, ingegeven door de bedreiging van de eigen notabele positie, die - in de termen van Stuurmans vertoog van de productieve deugd - waarschijnlijk wel parasitisch genoemd zou mogen worden. Te Velde lijkt soms gevangen in het uitzichtloze zelfbeeld van deze oud-liberalen als 'versleten, beduimelde lieden'.[135][18] Doordat de aandacht zozeer gericht wordt op deze oud-liberalen, zou men soms bijna vergeten dat de preoccupatie met het nationale een veel breder verschijnsel was. Het deed zich ook voor bij liberalen van moderner snit en

18 De uitdrukking is van J.G. Gleichman.

verder over vrijwel de hele breedte van het politieke spectrum. Te Velde weet dat trouwens heel goed, want van de eigenschappen en deugden die hij als typisch nationaal identificeert, zoals tucht, gemeenschapszin en plichtsbesef, vermeldt hij ook dat ze niet specifiek liberaal waren maar leefden in de samenleving als geheel en daarin juist verbindende elementen vormden.

Te Veldes boek is opgebouwd als een aaneenschakeling van casestudies die stuk voor stuk zeer de moeite waard zijn en een origineel perspectief bieden op de toenmalige politieke cultuur. Ook over een inmiddels bijna verplicht nummer als de betekenis van de Boerenoorlogen voor het Nederlandse nationalisme weet hij nog allerlei nieuws te geven, onder meer door binnen te dringen in de denkwereld van iemand als de Utrechtse hoogleraar en 'teleurgestelde optimist' Pieter Harting, die het in 1880 voor de Boeren opnam. Een andere, al even sombere kroongetuige is de filosoof Bellaar Spruyt, die model staat voor de ethische en morele dimensie van het nationalistische oud-liberalisme van de jaren 1880 met de nadruk op karaktervorming (waaraan fraaie passages worden gewijd), tucht en discipline. Te Veldes beschouwingen bewegen zich trouwens vooral op dit meer reflexieve niveau: het politieke gedruis van alledag komt in het verhaal amper voor.

De onrustige, sterk gepolitiseerde jaren 1880 zijn een sleuteldecennium in de Nederlandse politiek. Toen werden de fundamenten gelegd waarop langzamerhand het verzuilde Nederland van de twintigste eeuw zou verrijzen. Cruciaal in Te Veldes betoog is de *Umwertung* van Oranje. Zijn redenering is dat de georganiseerde Oranjeliefde van de late jaren 1880 en de jaren 1890 een product is geweest van liberale makelij, bedoeld als unificerend symbool in een steeds verder uiteenvallende samenleving. Het nieuwe feest van Koninginnedag was in zijn optiek het antwoord op de historische herdenkingscultuur van de jaren 1860 en 1870. Die zou meer verdeeldheid dan eenheid hebben gebracht. Bij deze interpretatie kan men vraagtekens zetten. Natuurlijk is het juist dat enkele van die herdenkingen niet in volmaakte nationale eendracht waren gevierd. Maar het feit dat elke - en zeker elke nieuwe - politieke stroming er een eigen relatie met het verleden op na ging houden, hoeft nog niet te betekenen dat het verleden daarom geen adequate bron van nationale inspiratie kon zijn. Men kan die redenering bijna omkeren en de soms wat heftig uitvallende herdenkingen juist opvatten als een bewijs voor de intense betrokkenheid bij het vaderlandse verleden.

Manifestaties van natiebesef en nationalisme hoeven niet synoniem te zijn met rimpelloze nationale eendracht. De realiteit is vaak andersom. Als het vaderlands verleden in het politieke debat betrokken raakt, zoals bij de gedenkdagen in de jaren 1860 en 1870 soms het geval was, is dit een bewijs te meer dat de 'natie' een politiek strijdbegrip is waarvoor het de moeite waard blijkt te vechten. Dit past geheel in de conjunctuur van het moderne natiebesef in Nederland vanaf de jaren 1770. Daarin wisselen fasen van sterke polarisering - met de natie als inzet - en meer verzoenende periodes - met de natie als verbindend element - elkaar af.

Ook die periodes van polarisatie hebben op hun manier wel degelijk bijgedragen aan de nationale bewustwording, inclusief de belangrijke historische

dimensie daarvan. Men kan zeggen dat in de jaren 1870 en 1880 de ideologische basis werd gelegd voor de verzuilde Nederlandse samenleving van de twintigste eeuw, opgevat als een superieur *agreement to disagree*, stoelend op een hecht nationaliteitsbesef waarin plaats was ingeruimd voor een complex van soms conflicterende historische interpretaties, die zowel naast als tegenover elkaar konden bestaan. Pas toen dit complex door de ontzuiling zijn samenhang en zijn bestaansrecht verloor, ging het met het nationaal-historische bewustzijn in Nederland ook snel bergafwaarts.

Te Velde laat overtuigend zien dat liberalen een belangrijke rol gespeeld hebben bij het regisseren van Koninginnedag als nationale feestdag. (Zoals vaak bij succesvolle *invented traditions* ging het trouwens ook hier niet om iets totaal nieuws; afgezien van negentiende-eeuwse precedenten was er ook de oudere traditie van Prinsjesdag.) Hij maakt evenwel onvoldoende onderscheid tussen de constitutionele en de symbolische kant van het koningschap. Het Oranjehuis kon zijn symbolische rol vanaf de late jaren 1880 met des te meer overtuiging spelen omdat de koning constitutioneel vergaand onschadelijk was gemaakt (met name door toedoen van liberale juristen). Bovendien was het te venwachten dat de kroon voor lange tijd in 'zwakke vrouwenhanden' terecht zou komen. Het typeert opnieuw Te Veldes oud-liberale optiek dat hij in dit verband sterk de nadruk legt op de opvattingen van Buys, die in 1884 bij het overlijden van prins Alexander mijmerde over een krachtiger koningschap. Als Buys zijn zin zou hebben gekregen, is het maar de vraag of het Oranjehuis zich wel zo soepel tot bovenpolitiek icoon had kunnen ontwikkelen.

Het is in dit verband misschien goed te bedenken dat Oranje niet het enige icoon was dat voor het laat-negentiende-eeuwse nationale verzoeningsritueel werd opgepoetst. Hetzelfde gold voor Rembrandt, de cultuurheld par excellence die het boegbeeld werd van de Gouden Eeuw.[19] Bovendien was er nog de met Rembrandt 'concurrerende' cultus van De Ruyter, die volgens een contemporain waarnemer als W.H. de Beaufort een veel breder draagvlak had in de samenleving en die typerend was voor Nederland rond 1900 in zijn modern-imperialistische annex nationalistische fase.[20]

Aan het nationalisme in Nederland rond 1900 is de afgelopen jaren veel aandacht geschonken. In de jaren 1890 kan men de omslag constateren naar een meer toekomstgericht natiegevoel die ook de overgang betekende naar een breed gedragen massanationalisme. Doorgaans wordt die omslag in verband gebracht met de toenmalige transformatie van de Nederlandse samenleving, onder meer door de eindelijk plaatsvindende industriële take off. Te Velde ziet die verandering ook wel maar lijkt het natiegevoel soms een eigen

19 Over dit rembrandtiaanse nationalisme Blaas, 'De gouden eeuw: overleefd en herleefd', 56-59.

20 Naar aanleiding van het De Ruyter-feest in Amsterdam in 1907 schreef De Beaufort: 'De deelneming van het volk aan deze feestelijkheid is vrij algemeen: De Ruyter is een der meest bekende en geliefde figuren uit onze geschiedenis, natuurlijk meer dan Rembrandt die slechts in sommige kringen gewaardeerd wordt.' *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*, 2, 378.

dynamiek roe te kennen, bijna los van economische, politieke en maatschappelijke omstandigheden. Zo wekt hij de indruk dat het natiebesef in de jaren 1890 een meer op de toekomst gericht karakrer kreeg omdat inmiddels gebleken was dat Nederland nier langer in het verleden kon leven. Maar is het niet veeleer zo dat Nederland rond 1900 niet langer in het verleden *hoefde* te leven (hoe belangrijk die invloed van het verleden op het natiebesef overigens ook bleef)? Ook de vermeende overgang van Boerenenthousiasme naar taalnationalisme doet erg geconstrueerd aan: 'Toen bleek dat de kracht van de Boeren niet toereikend was om de Britten te weerstaan, zocht het Nederlandse nationalisme vergetelheid in taal.'[179] Dit lijkt een miskenning van, bijvoorbeeld, de Indische dimensie van het nationalisme, die in het boek opvallend afwezig is.

Na 1900 neemt een jongere generatie liberalen Te Veldes verhaal over (de oud-liberalen van thorbeckiaanse stempel zijn dan ook hard aan het uitsterven). Hoe hun nationale sentimenten uitdrukking vonden in onder meer de ANWB, de Tuchr-Unie en het Algemeen Nederlandsch Verbond levert belangwekkende beschouwingen op. Veel duidelijker dan in de eerdere hoofdstukken blijkt nu dat er ook zoiets bestaat als 'vooruitstrevende vaderlandsliefde'. Als de nationalismegolf rond 1900 iets leert, dan is het wel dat nationale sentimenten zich voordoen over vrijwel de hele breedte van het politieke spectrum en zeker nier beperkt blijven tot de rechterzijde.

Te Velde heeft een boeiend, rijk gedocumenteerd en inspirerend boek geschreven. Het oud-liberale afweersysteem van de late negentiende eeuw heeft hij prachtig in kaart gebracht, evenals de latere pogingen tot maarschappelijke organisatie op liberaal-nationale grondslag. Het aantrekkelijke van het boek ligt wat mij betreft vooral in de deelstudies waaruit het is opgebouwd, over de gedachtespinsels van individuen, de gevoelswaarde van begrippen, de ANWB als 'voortzetting van liberale politiek met andere middelen in een nieuwe wereld'. Het samenhangende model waarin deze essays een plaats vinden overtuigt mij wat minder - daarvoor zijn de gekozen thema's en invalshoeken toch te selectief voor twee zo veelomvattende fenomenen als liberalisme en nationalisme - ondanks de verbale lenigheid waarmee ze aaneen zijn geschreven.

Ik kom nog even terug op Thorbecke en zijn Moment in de Nederlandse geschiedenis. Onwillekeurig, en misschien gedeelrelijk huns ondanks, hebben beide auteurs een bijdrage geleverd aan de nadere bepaling van dat moment. Stuurman door allereerst *a contrario* te laten zien dat een geschiedenis van het Nederlandse liberalisme zonder Thorbecke niet goed mogelijk is. Maar vervolgens ook door mer veel vernuft de vernieuwingen in beeld te brengen waartoe dat liberalisme in de decennia na Thorbecke nog in staat bleek. Te Velde door, wellicht meer dan hij bedoelde, het thorbeckianisme als atavisme te portretteren. Vanuit hun verschillende waarnemingspunten bieden beide auteurs een waardevol perspectief op de laatste decennia van de negentiende eeuw. Zij dragen daarmee bij aan het doorgronden van het geheime verband van de tijdsverschijnselen van die periode. De grote historist Thorbecke zou dat zeker hebben toegejuicht.

Romein en Thorbecke.
Twee worstelaars met de tijdgeest

Het botert niet tussen onze politieke partijen en hun erflaters. Enige tijd geleden werden wij opgeschrikt door het bericht dat het CDA het Kuyperhuis, de woning van zijn voormalige klokkenist, wilde verkwanselen. Thans dreigt de VVD nog veel drastischer te breken met het eigen verleden. In een recent artikel, geschreven door de directeur en een medewerker van de Telders Stichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, wordt Thorbecke als intellectuele erflater min of meer doodverklaard, 'gedepantheoniseerd' zoals de Fransen dat zo mooi noemen. Zijn denkbeelden zijn eigenlijk meer conservatief dan liberaal, zijn beschouwende werk is fragmentarisch en weinig origineel. Zijn hisrorisme wordt wat lacherig afgedaan als een 'zoals de wind waait, waait mijn jasje' doctrine, En wanneer Kossmann Thorbecke heeft vergeleken met Ranke doet dat de auteurs 'een beetje denken aan die vaderlandse chauvinisten die Vondel en Shakespeare onder één noemer willen brengen, of Lee Towers en Frank Sinatra'.[1]

Een opvallend contrast dus met het beeld van Jan Romein. Hij gaf Thorbecke niet alleen een vanzelfsprekende plaats in de rij van negentiende-eeuwse erflaters,[2] maar

1 Van der List en Groenveld, 'Tussen vrijheid en democratie: het liberalisme na de Franse revolutie', 123-127.

2 In het geval van de negentiende-eeuwse erflaters is het mogelijk de 'representativiteit' van de keuze van de Romeins enigszins te toetsen door die te vergelijken met de uitkomst van een opiniepeiling van het radicale weekblad *De Nieuwe Amsterdammer* (de 'mosgroene' van H.P.L. Wiessing) uit 1915. In de hoop de eigen oplage te vergroten schreef dit blad op 18 september 1915 een prijsvraag uit mee als thema wie de belangrijkste Nederlanders van de laatste vijftig jaar waren. Om mee te kunnen doen aan dit 'referendum' moest men drie maanden lang de krant kopen. Winnaar werd degene wiens persoonlijke keuze het dichtst die van alle inzenders tezamen benaderde. Deze actie volgde het voorbeeld van de *Petit Parisien*, die de grootste Fransman van de negentiende eeuw had laten uitverkiezen. De verrassende uitkomst was dat Pasteur het daarbij had gewonnen van Victor Hugo, die tweede werd, en van Napoleon, die pas op de derde plaats eindigde. Liefst anderhalf miljoen Fransen hadden aan deze peiling meegedaan. *De Nieuwe Amsterdammer* hoopte nu 'door een referendum te doen zien welke menschelijke deugdelijkheid bij de beschaafde *Nederlandsche* menigte het hoogst staat aangeschreven'. De redactie publiceerde zelf (25 september) een groslijst van 151 namen van de 'brigade van den roem' van de afgelopen halve eeuw. Die werd door de lezers met 65 andere personen aangevuld, onder wie de koninginnen Emma en Wilhelmina (2 oktober).
De lijst lokte de nodige correspondentie uit, onder meer over het feit dat geen enkele voetballer was opgenomen en slechts één sportman: Jaap Eden (6 november). Aan de actie deden 3201 inzenders mee. Daarmee was in elk geval het commerciële doel niet bereikt. De uitslag, berekend via een ingewikkeld en tijdens de rit nog gewijzigd systeem, werd op 15 januari 1916 gepubliceerd. Thorbecke, door de redactie getypeerd als 'een staatkundig bevrijder', eindigde op de eerste plaats. De rest van de toptien zag er aldus uit: 2. Jozef Israëls, 3. Multatuli, 4. Hugo de Vries, 5. T.M.C. Asser, 6. A. Kuyper, 7. P.J. Troelstra, 8. Van 't Hoff, 9. F.C. Donders, 10. Corr van der Linden. Van de tien erflaters uit deel IV (Thorbecke, Donders, Multatuli, Busken Huet, Kuyper, Schaepman, Domela Nieuwenhuis, Van Gogh, Berlage, Gorter) komen er dus vier voor in de toptien van *De Nieuwe Amsterdammer*, Bovendien prijkten Van 't Hoffen Troelstra nog op het voorlopige lijstje dat de Romeins hadden gemaakt (zie Anton van der Lem, 'Het vaderland nabij', 21). Van de overige Romein-erflaters was de positie op de lijst van *De Nieuwe Amsterdammer*, die tot plaats 43 ging: Busken Huet (-), Schaepman, die door lezers aan de groslijst was toegevoegd (28),

waardeerde hem bovendien vooral als intellectueel in de politiek. Romein typeert Thorbecke als 'politicus zonder phrase',[3] rechttoe rechtaan. Hij laat, wat Nederland betreft, de negentiende eeuw zelfs pas beginnen wanneer Thorbecke op het politieke toneel verschijnt, in 1840.

Domela Nieuwenhuis (24), Van Gogh, ook door lezers toegevoegd (22), Berlage (14), Gorter (-).

3 Deze typering is wellicht ingegeven door een zinsnede van Vissering, die Thorbecke schetst als een 'man van het kernachtige woord, niet van de phrase'. Vissering, 'Thorbecke', 85.

Want Thorbecke belichaamt voor hem de geest van die eeuw, die trouwens in Nederland zo mogelijk nog negentiende-eeuwser is dan elders. Thorbeckes grote werk is dat hij Nederland heeft bevrijd uit de wurgende greep van het verleden, 'en zijn bevrijdende daad ligt geheel op het parlementaire terrein; zij bestaat uit niets anders dan het schrijven van de nieuwe grondwet, met de daaruit voortvloeiende organieke wetten als supplement'.[4] Het Nederlandse liberalisme krijgt een eigen karakter in en door hem, en dan met name door de intellectuele invloeden die hij tijdens zijn Duitse *Wanderjahre* heeft ondergaan.

Thorbecke wordt getekend als een man die, toen hij eenmaal zijn draai gevonden had, zelfbewust op zijn doel afstevende en toen ook vrij snel zijn hoogtepunt bereikte. Met echte moment supreme ligt bij Romein al in 1844, in de programmatische rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap*, en is dus een *theoretisch* hoogtepunt. Als Thorbecke na het uitspreken van deze rede overleden zou zijn, verdiende hij nog met ere genoemd te worden als de eerste onder onze sociaal-politieke theoretici, aldus Romein.[5] Na deze rede volgde natuurlijk nog wel het een en ander: de Grondwet van 1848 en de belangrijke organieke wetten van het eerste kabinet. Maar daarna begon in Romeins ogen de neergang toch al goed zichtbaar te worden. En nog voor Thorbeckes dood, in 1872, was het wel duidelijk dat het Nederlandse liberalisme zichzelf had overleefd. Overigens vooral dankzij het onverwacht grote succes van 1848.

Deze soepele verbinding van hoogtepunt en neergang mag typerend heten voor Romeins dialectische redeneertrant,[6] waarvan het Thorbeckeportret ook verder nog de nodige staaltjes bevat. Om de negentiende eeuw te kenschetsen, vergelijkt Romein deze met de geraffineerde houterigheid van de steendruk 'die haar wortels heeft in de onmacht om zichzelf te zijn - maar

4 Romein, 'Thorbecke', 10.
5 *Ibidem*, 23.
6 Vgl. Brands, 'Jan Romein en het ordeningsprincipe: tussen dwang en vrijheid', 492.

die nochtans daarin zich zelf is'[7]. Of, ander voorbeeld, als Romein weigert Torbecke op zijn woord te geloven wanneer hij in 1848 zegt geen minister te willen worden:

> Niet, omdat wij hem voor een veinzer houden - al zou ook dat in een politicus niet verwonderen, ja zelfs, moet men zeggen, niet eens altijd misstaan - maar omdat de ervaring leert dat de mensen juist hun diepste begeerten voor zichzelf plegen te verbergen. [...] Diep-in *moest* Thorbecke dit ambt en geen ander begeren, waarmee overigens volstrekt niet ontkend is, dat er tevens iets in hem was, dat het niet wilde.[8]

Behalve Romeins dialectiek komt ook zijn determinisme in deze passage tot uitdrukking: eenmaal in de houdgreep van Romein is de held zijn vrijheid kwijt.[9]

Her raadsel van Thorbeckes persoonlijkheid wordt eveneens dialectisch opgelost. Velen hebben al gewezen op het contrast tussen de stugge hoekigheid van de publieke Thorbecke en de juist opvallende emotionaliteit van de privé-persoon. Het blijkt hier te gaan om twee werelden die Thorbecke, geboren op het breukvlak van de achttiende en de negentiende eeuw, beide in zich droeg: die van de tranenplengende Romantiek en die van het zielsvernietigende liberalisme. Hoewel romanticus, droeg hij het beginsel van de toekomst, in dit geval de individualisering, isolatie en vereenzaming van de negentiende eeuw, al in zich. En hij moest, dicteert Romein opnieuw, 'de gespletenheid aanvaarden om de man-uit-een-stuk te kunnen wezen, die hij als publiek persoon wilde en zijn *moest*'.[10]

Romeins geijkte, vrij-marxistische interpretatieschema komt om de hoek kijken bij de uitleg van de rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap*. De teneur van dat stuk is bekend. Thorbecke schetst enerzijds een ontwikkeling van groeiende politieke gelijkheid, uitmondend in een perspectief van algemeen kiesrecht dat trapsgewijs verwezenlijkt moet worden. Anderzijds is er in de sociaal-economische sfeer steeds meer *Verelendung* en kapitaalconcentratie. Deze beide tendenties staan met elkaar op gespannen voet en, zo vraagt Thorbecke ten slotte: 'wie vindt den toon, waarin deze dissonant zich oplost?' Romein had het antwoord snel klaar: 'Vond hij hem werkelijk niet? Zag hij de klassestrijd niet, die hij zelf voerde...?'[11] Thorbeckes dilemma was onoplosbaar omdat hij niet over de grenzen van zijn maatschappij - de burgerlijke - heen keek.

Dat Thorbecke niet verder sprong dan zijn burgerlijke polsstok reikte, was overigens maar gelukkig, geeft Romein eerlijk toe. Anders zou zijn hervormingsdrang in de kiern zijn gesmoord. Maar het gaf wel de grens van zijn

7 Romein, 'Thorbecke' 7.
8 *Ibidem*, 28.
9 Vgl. Dresden, 'Wat vermag de biografie?'
10 Romein, 'Thorbecke', 34.
11 *Ibidem*, 24.

verdienste aan: om de massa bekreunde Thorbecke zich niet al te veel. In laatste instantie kon hij alleen zijn wie hij was door 'de uitvoerder te zijn van de wil der liberale bourgeoisie na haar wekker geweest te zijn',[12] Ten slotte wist hij de tegenstellingen niet te verbinden of te verzoenen. Daarom wordt hij, bij al zijn grootheid, toch door Romein in gebreke gesteld. Het vraagteken van 1844 stond er immers aan het eind nog steeds en het vastlopen was toen onvermijdelijk. Als Romein zijn eindoordeel moet geven, grijpt hij naar het meest versleten epitheton uit de biografische toverdoos: hij verklaart Thorbecke 'tragisch', of liever 'groot en tragisch'.[13]

In het gebruik van primaire bronnen is Romein uiterst selectief geweest. Uiteraard nam hij kennis van Thorbeckes belangrijke maar moeilijk toegankelijke jeugdwerk, *Ueber das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte*, uit 1824. Daarvan verzucht Colenbrander dat 'iedere bladzijde wil worden belegerd en overwonnen'.[14] Daarnaast gebruikte hij de *Historische schetsen*, enkele politieke brochures, het *Dagverhaal* uit 1848, en, voor de persoonlijke noot, de brieven aan Adelheid. Bij dit handjevol is het kennelijk gebleven. Dit betekent vooral dat Romein geen rechtstreeks gebruik heeft gemaakt van de elf delen *Parlementaire redevoeringen*, waarin Thorbeckes jarenlange bezigheden als minister en Kamerlid op de voet te volgen zijn. Even afgezien van het krappe tijdschema dat Romein ter beschikking stond - hij moest binnen twee jaar zijn pensum erflaters schrijven[15] - geeft dit toch wel aan dat het politieke handwerk niet zijn grootste belangstelling had. Zo merkte Jacques de Kadt ooit op dat Romein in feite geen zintuig had voor politiek, 'dat hij nooit tot politiek inzicht is gekomen, noch tot begrip voor het politiek bedrijf'.[16]

Romein zelf heeft verklaard dat hij pet erflarer gemiddeld een vijftiental boeken en artikelen gebruikte.[17] In het geval van Thorbecke blijkt dat aardig te kloppen. De literatuuropgave vermeldt allereerst de korte, uitstekende biografie van I.J. Brugmans uit 1932, die ongetwijfeld Romeins belangrijkste steunpunt is geweest. Daarnaast de meer populaire biografie van Hans, Van Houtens filippica uit 1872, de studies van J.A. Levy en Paul Fredericq, Oliviers charmante en informatieve herinneringen aan 'Thorbecke in huisgewaad' en Van Vollenhovens portret van 'Professor Thorbecke'. Ten slotte de op het moment van schrijven nog recente wetenschappelijke werken van Verkade over de staatkundige denkbeelden en van Manger over Thorbecke en de historie.[18]

12 *Ibidem*, 40.
13 *Ibidem*, 39.
14 Colenbrander, 'De jeugd van Thorbecke', 133.
15 J. Romein aan J.G. van Dillen, voorzitter van het Amsterdamsch Historisch Gezelschap, 14 november 1938. Geciteerd in Hageraats, *De stoelendans rond Jan Romein*, 19.
16 De Kadt, *Uit mijn communistentijd*, 221.
17 Zie noot 15.
18 Brugmans, *Thorbecke*; Hans, *Thorbecke*; Van Houten, *De staatsleer van Mr. J.R. Thorbecke*; Levy, *Johan Rudolph Thorbecke*; Fredericq, *Thorbecke voor 1830*; Olivier, *Herinneringen aan Mr. J.R. Thorbecke*; Van Vollenhoven, *Professor Thorbecke*; Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke*; Manger, *Thorbecke en de historie*.

Het heeft mij enigszins verbaasd dat Romein geen enkele aandacht schenkt, hoe cursorisch dan ook, aan de veranderingen in het Thorbeckebeeld door de jaren heen. Dat is te meer opmerkelijk gezien Romeins grote belangstelling voor de fasegewijze opbouw van historische voorstellingen, voor de vorming en vergruizing van het beeld. Omdat ik denk dat de Thorbecke van Romein alleen tegen een dergelijke achtergrond goed te begrijpen is, zal ik wat dieper ingaan op de contouren van het Thorbeckebeeld in twee belangrijke fasen: de jaren rond 1870 en de jaren dertig van deze eeuw.

Het Thorbeckedebat rond 1870

Het fundament voor alle verdere Thorbeckestudie werd gelegd rond 1870, toen een vrij principiële discussie werd gevoerd over de merites van Thorbeckes politieke systeem en het gehalte van zijn liberalisme. Zoals Colenbrander heeft opgemerkt, dient elke Thorbeckebiograaf zich rekenschap te geven van de kritiek die toen door Van Houten en Busken Huet is geventileerd.[19] De toon van dit debat werd gezet door Thorbecke zelf, met zijn befaamde *Narede* uit 1869,[20] bedoeld als verweerschrift tegen de aanzwelende kritiek van de jong-liberalen. In deze politieke geloofsbelijdenis zong hij de lof van de constitutionele monarchie en van het dualisme en preekte hij staatsonthouding waar dat maar mogelijk was. In hetzelfde jaar, 1869, probeerde Sam van Houten, de voornaamste exponent van de jong-liberalen, Thorbecke in de Kamer in verlegenheid te brengen door hem te confronteren met zijn eigen verleden: zijn radicale program van 1844. Zowel de sociale kwestie die Thorbecke toen al had gesignaleerd als de trapsgewijze uitbreiding van het kiesrecht dienden, aldus Van Houten, centraal te staan op de liberale agenda.[21] In 1872, luttele weken voor Thorbeckes dood, systematiseerde Van Houten zijn kritiek in de brochure *De staatsleer van Mr. J.R. Thorbecke*. Volgens hem was er een breuk ontstaan tussen thorbeckianisme en liberalisme, en was Thorbecke de parasiet geworden van de beginselen van 1848, Dit verwijt van parasitische politiek zal Van Houten zeker niet toevallig in de mond hebben genomen: het waren precies de termen waarin Thorbecke zelf in 1860 zijn grote tegenspeler Van Hall had gekapitteld.[22] Van Houtens kritiek bevatte twee hoofdpunten. Het ene was dat het thorbeckiaanse dualisme een vrijbrief betekende voor ministersdictatuur en vervangen diende te worden door een meer monistisch, echt parlementair stelsel, naar Engels recept. Zijn tweede bezwaar betrof het krampachtig volgehouden beginsel van staatsonthouding, terwijl de staat juist medespeler

19 H.T. Colenbrander, bespreking van D. Hans, *Thorbecke, De Gids*, 96 (1932) IV, 391. Vgl. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke*, 387-395.

20 Thorbecke, 'Narede', gedagtekend 'Ilmenau, Augustus 1869', en geplaatst voor *Parlementaire redevoeringen*, V, v-xx.

21 *Handelingen Tweede Kamer*, 26 november 1869, 326-328. Vgl. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 19-21.

22 *De onuitgegeven parlementaire redevoeringen van Mr. J.R. Thorbecke*, V, 343.

zou moeten zijn in een steeds complexer maatschappelijk krachtenveld.

Toonaangevende liberale commentatoren als de Leidse hoogleraar Buys en zijn Groningse collega Tellegen oordeelden veel genuanceerder over Thorbeckes *Narede*. Toch waren ze zeker niet onverdeeld positief. De precieuze Buys achtte de *Narede* ietwat 'weemoedig' van tint.[23] Hij noemde Van Houten weliswaar een 'politieke moordenaar',[24] maar kon toch begrip opbrengen voor de verlangens van de jong-liberalen, al vond hij dat ze meer opbouwend en minder negatief bezig moesten zijn. Tellegen op zijn beurt was met de *Narede* bepaald ontevreden. Hij meende dat Thorbecke de verschillen tussen het Nederlandse dualisme en het Britse monisme sterk overtrok en stoorde zich met name aan Thorbeckes heiligverklaring, althans voor Nederland, van de constitutionele monarchie. Zelf wilde hij hoogstens een accentverschil zien met de republiek. Hij vond ook - vrij opmerkelijk - dat de republiek als staatsvorm voor Nederland bespreekbaar zou moeten zijn.[25]

Na Thorbeckes dood schreef Busken Huet bij wijze van In Memoriam een afbrekend commentaar op de *Narede*.[26] Huet ontzegde Thorbeckes stelsel elke kwaliteit, achtte het 'dor en kleingeestig' en zonder wijsgerige, godsdienstige, redelijke of utilitaire grondslag. Waar Thorbecke beweerde dat het een product was van het 'nationale verstand', suggereerde Huet cynisch dat hij daarmee wellicht zijn eigen verstand bedoelde. Het thorbeckiaanse systeem betekende juist een breuk met het vaderlandse verleden. Onze staatsbouw was, aldus Huet, een gemengd Engels, Frans, Duits en Belgisch produce, 'en zoo de moderne Nederlandsche Maagd zich op iets beroemen mag, is het, eene *femme internationale* te zijn'.

Dominante ministers van het type Thorbecke maakten - zo ging hij verder - het koningschap in feite overbodig. De hulde die thans aan de man Thorbecke werd gebracht, betekende feitelijk een veroordeling van zijn stelsel. Het criterium van een goede staatsinrichting was immers dat het functioneren niet al te zeer van personen mocht afhangen, zoals tijdens de Republiek met haar gebrekkige instellingen. Thorbeckes eigen voorbeeld bewees echter dat ook de nieuwe staatsinrichting alleen goed werkte 'als zij in beweging wordt gebragt door mannen, wier aangeboren talent van regeren haar overbodig maakt'. Alle energie besteed aan de opbouw van een nieuwe orde achtte Huet dan ook verspilling van nationale krachten.

Het Thorbeckedebat werd op een minder amusant maar wel wat verheve-

23 Buys' commentaar op de *Narede* in 'Stil leven', *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, I, 422-434.

24 Buys, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, I, 464.

25 B.D.H. Tellegen, bespreking van J.R. Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen, De Nederlandsche Spectator* 12, 19, 26 november 1870. In zijn fraaie portret van Tellegen noemt Huizinga hem in hoofdzaak een 'Thorbeckiaan van den echten stempel', (*Verzamelde werken*, VIII, 267). Dat neemt niet weg dat het invloedrijke liberale vriendentrio uit Groningen - Cremers, Geertsema en Tellegen - rond 1870 zeer kritisch tegenover Thorbecke stond (Taal, *Liberalen en radicalen*, 18).

26 Busken Huet, 'Thorbecke's testament' (1872).

ner plan voortgezet toen Groen van Prinsterer in 1873, als zijn bijdrage aan het herdenken van de pas overledene, de brieven publiceerde, 'met ter zijdestelling van elken anderen arbeid', die Thorbecke hem had geschreven in de crisisjaren 1830-1832.[27] Deze uitgave veroorzaakte sensatie, al was het maar omdat men Thorbecke en Groen voornamelijk kende als kemphanen in de politieke arena en niet, zoals hier, in nauwe vriendschappelijke samenspraak. Deze brieven behoren tot de hoogtepunten van Thorbeckes epistolaire oeuvre, ook bij alles wat er sindsdien is gepubliceerd. Ze zijn vooral van belang voor het beantwoorden van de vraag of er in Thorbeckes politieke ontwikkeling een breuk te bespeuren valt, of dat er juist een dieperliggend fundament was op grond waarvan de 'conservatief' van 1830 de 'liberaal' van 1840 kon worden, zonder verder een of andere *Turmerlebnis* te hebben meegemaakt.

Van de liberale commentatoren zag Buys een vergaande mate van continuïteit tussen 1830 en de *Narede* van 1869: de beginselen van de *Narede* bleken geen 'najaarsbloemen' maar de tweede uitgave van het program van 1830.[28] Tellegen spitte dieper en wees op de nauwe samenhang tussen de brieven aan Groen en Thorbeckes brochures uit 1830 en 1831: enkele grote fragmenten daaruit bleken zelfs letterlijk in de brieven terug te vinden, Zorgvuldige tekstanalyse en -vergelijking leerden hem dat Thorbecke in 1831 weliswaar een anti-revolutionair stelsel had verdedigd maar tegelijk de noodzaak begon in te zien om de revolutie als feit te aanvaarden en, nog veel belangrijker, de revolutionaire beginselen organisch in het bestel op te nemen om ze daarmee onschadelijk te maken. Hij signaleerde bij hem zowel anti-revolutionaire uitdrukkingen als vraagtekens en wegwijzers naar de toekomst, en vermoedde dat Thorbecke de 'kettersche denkbeelden' die hij in 1831 al wel in particuliere brieven uitsprak, nog niet in de openbaarheid had durven brengen.[29]

Een aantal belangrijke thema's voor het Thorbeckeonderzoek was dus al rond 1870 ruimschoots bekend: het probleem van de (dis)continuïteit in zijn opvattingen, de aard en implicaties van het dualisme en, dichter bij de dagelijkse politieke praktijk, de rol van de staat en het vraagstuk van staatsburgerschap en kiesrecht. Door zich de simpele vraag te stellen hoe de Thorbecke van 1830 zich verhield tot die van 1844-1848 en die van 1869, zou Romein deze problemen vanzelf zijn tegengekomen. Door echter zijn aandacht vooral te richten op Thorbecke de blauwdrukker van 1844 en door bijvoorbeeld het politieke testament van 1869 totaal te negeren, krijgt zijn portret misschien wel een indringend hoofdmotief, maar creëert hij tegelijk een vrij simplistische Thorbecke. In feite neemt hij het eendimensionale Thor-

27 *Brieven van Thorbecke, 1830-1832*.

28 Buys, 'Brieven van Thorbecke, 1830-1832', *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, II, 555-565.

29 B.D.H. Tellegen, 'Brieven van Thorbecke, 1830-1832', *De Nederlandsche Spectator*, 12, 19 juli 1873. Tellegens analyse werkt door in de beschouwingen over dit onderwerp van Manger, die veel opgang hebben gemaakt. Vgl. *De Nederlandsche Spectator*, 19 juli 1873, 231 en Manger, *Thorbecke en de historie*, 32-69. Tellegens belangstelling voor de jonge Thorbecke bleek ook al uit zijn levensbericht in *De Tijdspiegel*, 1872, II, 185-202.

beckebeeld over van links-liberalen en radicalen uit het laatste kwart van de eeuw. Die konden de Thorbecke van 1844 politiek nog wel gebruiken in hun strijd voor algemeen kiesrecht[30] maar hadden verder weinig boodschap aan hem.

De Leidse Thorbecketraditie

Romein verkeerde met dit beeld overigens in goed gezelschap. Coryfeeën van de klassiek-liberale geschiedschrijving als W.H. de Beaufort en H.T. Colenbrander dachten niet veel anders. De Beauforts Thorbecke, een man 'die niet alleen wist wat hij wilde maar ook waarom hij het wilde', werd het slachtoffer van zijn eigen grote succes en kon later niet meer beantwoorden aan de 'machtige indruk' van zijn eerste ministersperiode.[31] Met Colenbranders studies over Thorbecke zijn we al verrassend dicht genaderd tot het beeld van Romein. Ook Colenbrander kiest - maar dan wel met zoveel woorden - voor het program van 1844, dat hij een 'veel dieper en kloeker stuk' noemt dan de *Narede*, en 'dat zijn roem bij het nageslacht heel wat verder zal dragen dan dat door de liberaie publicisten uit de epigonentijd boven verdienste geprezen "politieke testament"'.[32] Colenbrander gebruikt ook, als ik het goed zie voor het eerst, de termen 'Verelendung' en 'kapitaaconcentratie' in verband met dit stuk, om daar overigens ter geruststelling van zijn publiek meteen aan toe te voegen dat deze marxistische theorieën inmiddels al ruimschoots door de feiten achterhaald waren.[33] Colenbranders opmerking dat Thorbeckes manifest eindigt met een groot vraagteken, zal hem letterlijk worden nagezegd door I.J. Brugmans en door Romein.[34]

Het eclectische Thorbeckebeeld van De Beaufort en Colenbrander hield nauw verband met de politieke praktijk en het constitutionele debat rond 1900. Aan het einde van de negentiende eeuw was Thorbeckes dualistische ideaal steeds meer in diskrediet geraakt en verdrongen door een monisme

30 Zie bijvoorbeeld het programmatische artikel 'Een oud vraagstuk' van de kathedersocialist W. Heineken, die Thorbedies rede uit 1844 tor leidmotief nam. *Vragen des tijds*, I (1875) 104-140.

31 De Beaufort, 'Thorbecke'; idem, 'Dertig jaren uit onze geschiedenis', met name 1-15.

32 Zie met name Colenbrander, 'De staatkundige ontwikkeling der Nederlanders voor honderd jaar en thans' (1913) 92-99; daarnaast 'De jeugd van Thorbecke' (1906).

33 'De staatkundige ontwikkeling der Nederlanders voor honderd jaar en thans', 98-99. Vgl. in dit verband ook Schaper, 'Het liberalisme van Thorbecke'. In 1830 had Thorbecke deze 'marxistische' denkbeelden al veel breder ontwikkeld in zijn 'Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen'. Deze verhandeling werd voor het eerst gepubliceerd in 1940 en opnieuw in 1949 bij Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke*, 458-469. Een analyse van Thorbeckes economische en sociale denkbeelden, de relatie daarvan met die van Marx en de bronnen waaruit hij heeft geput, geeft Vermeulen, 'Thorbecke in de schaduw van Pierson en Marx'. Vgl. ook Lucas, 'Marx-Smith-Thorbecke'.

34 Colenbrander, 'De staatkundige ontwikkeling der Nederlanders voor honderd jaar en thans', 94; Brugmans, *Thorbecke*, 69; Romein, 'Thorbecke', 24.

waarin het parlement de toon aangaf. (Paradoxaal genoeg werd zo Thorbeckes credo op een fundamenteel punt verlaten maar tegelijkertijd de flexibiliteit van zijn systeem onderstreept.) Bovendien kwam in het begin van deze eeuw de bijzondere status van het fenomeen grondwet, zoals Thorbecke die had geproclameerd, ter discussie te staan. Zijn beroemde woord (uit de voorrede van de *Aanteekening*) dat de grondwet geen 'loutere vorm' mocht blijven maar juist een 'nationale kracht' moest zijn die richting gaf aan het staatsleven, werd nu soms bijna omgedraaid: het constitutionele recht diende zich juist soepel te voegen naar het (veranderende) rechtsbewustzijn in de samenleving, zonder te worden geremd door de papieren regels van de grondwet.[35] Het toekennen van een hogere, bijna mystieke waarde aan de grondwet was in dat verband uit den boze, vond ook een uitgesproken bewonderaar van Thorbecke als Oppenheim (eerst Tellegens opvolger in Groningen, later die van Buys in Leiden). Waar Oppenheim vrolijk kon lachen om de vergoddelijking van de grondwet, verklaarde hijzelf overigens een ander deel van Thorbeckes erfenis min of meer heilig: de Gemeentewet, met het daarin neergelegde kostbare autonomiebeginsel.[36]

Dezelfde combinatie van bewondering en zelfstandige verwerking van Thorbeckes gedachtegoed zien we ook bij Oppenheims leerling Van Vollenhoven. Al in de titel van zijn *Professor Thorbecke* (1931) - een juweeltje onder de vele portretstudies van Thorbecke - gaf hij aan hoe hij Thorbecke bovenal waardeerde: als hoogleraar, meer in het bijzonder als Leids hoogleraar. Dat professoraat was de incubatietijd van zijn constitutionele revolutie: 'In zijn rijke Leidsche jaren was [het] ontdekken van de grondgedachte van onzen leeftijd Thorbeckes kracht en geluk geweest'. En, voegde hij daar net als De Beaufort en Colenbrander aan toe: 'Sinds 1853 is hem die kracht ontglipt'.[37] Maar gelukkig was daar opnieuw Leiden, dat ervoor zorgde dat de geest van Thorbecke voor Nederland behouden bleef: via het staatsrechtonderwijs van met name Buys en Oppenheim.[38] De laatste wist door zijn bevlogen colleges Thorbecke zelfs bijna letterlijk tot leven te wekken.[39] En wat Van Vollenhoven zelf betreft: in zijn oeuvre is de inspiratie van Thorbecke voortdurend voelbaar, bijvoorbeeld waar het gaat om de inrichting van het staatsrecht overzee en de 'ontvoogding' van de koloniën. Met zijn dood in 1933 bereikte de Leidse Thorbeckettraditie (en ook wel enigszins het Leidse Thorbeckemonopolie) een soort natuurlijk einde.

35 Vgl Rijpperda Wierdsma, *De grondwet in onzen tijdt*, 16-18. Commentaar op dit debat bij Van der Hoeven, *De plaats van de grondwet in het constitutionele recht*, 267-270 en Elzinga, 'Grondwetskennis, geen staatsrechtskennis'.

36 Vgl. Van Elk, 'Jacques Oppenheim'; Van der Pot, *Geschiedenis der wetenschap van het Nederlandse staatsrecht sedert 1873*, 245-249.

37 Van Vollenhoven, *Professor Thorbecke*, 19.

38 Vgl. Van Vollenhoven, 'Nationale staatsrechtstudie in Nederland', *Verspreide geschriften*, I, 100-108 en 'De rechtsgeleerdheid na Thorbecke', *ibidem*, 160-166.

39 Vgl. Van Vollenhoven, *Professor Thorbecke*, 21 en idem, 'Professor Oppenheim', *Verspreide geschriften*, I, 342-345.

De crisis van de democratie

Intussen was er al enige tijd buiten de muren van de hogeschool een onmiskenbaar Thorbeckereveil gaande. Dit was minder exclusief academisch getint en hing nauw samen met de politieke problemen waarmee Nederland in de jaren twintig en dertig te kampen had. Deze problemen kunnen onder de gemeenschappelijke noemer gebracht warden van de zogenaamde kleine crisis van de democratie, de in brede kring levende onvrede met het parlementaire bestel en de daaraan gekoppelde wens dit te hetvormen.[40] En wat lag in dat verband meer voor de hand dan te rade te gaan bij de schepper van het staatsbestel zelf? Diens ideeën kregen nu een nieuwe actualiteit, waarbij het met name ook ging om concepties die eerder juist waren doodverklaard, zoals het dualisme. Dit onderzoek 'in opdracht van de tijd' heeft tot een ware hausse in de Thorbeckestudie geleid. Die heeft hier en daar wel wat wonderlijke resultaten opgeleverd, maar is in het algemeen toch zeer vruchtbaar geweest. We danken er onder meer de *classics* van Verkade en Manger aan.[41]

Willem Verkade, die in 1935 promoveerde op een juridische dissertatie over de staatkundige denkbeelden van Thorbecke,[42] was een jonge sociaal-democraat met grote belangstelling voor crisisverschijnselen in de samenleving. Al op de eerste bladzijde beleed hij de 'maatschappelijke relevantie' van zijn boek. Het was, zo verklaarde hij, niet uit desinteresse dat jonge intellectuelen thans in groten getale het politieke leven schuwden. Dit kwam vooral doordat de politieke partijen zich steeds verder van hun oorspronkelijke doelstelling hadden verwijderd. Nu er echter allerlei symptomen waren van politieke hetprogrammering en hetgroepering (hij noemde in dat verband de pogingen tot een nationale partijformatie te komen, de doorbreking van de antithese door het crisiskabinet-Colijn, de toenemende politieke verschillen onder orthodox-protestantse en rooms-katholieke jongeren, de problemen binnen de SDAP en de aantrekkingskracht van fascistische groeperingen), was in dat verband ook 'een teruggrijpen op de oorspronkelijke

40 Vgl. De *Jonge, Crisis en critiek der democratie*. Zie ook Von der Dunk, 'De partijen en de parlementaire democratie in het interbellum'. Daar wordt het contrast tussen de 'grote' en de 'kleine' crisis enigszins gerelativeerd.

41 Behalve de in de tekst genoemde auteurs verdient vooral nog het werk van L.W.G. Scholten opmerking. Deze promoveerde in 1928 op een dissertatie over *Thorbecke en de vrijheid van onderwijs tot 1848*. Uit de jaren dertig dateren zijn opstellen 'Het blijvende bij Thorbecke' (1932) en 'Thorbecke en Guizot' (1935), waarin de actualiteit van Thorbecke ondubbelzinnig wordt gepostuleerd: 'Thorbeckes vragen zijn onze vragen. Zijn probleemstelling is onze probleemstelling. Zijn staatkundige visie is nog in veel opzichten modern'. Scholtens studies over Thorbecke zijn gebundeld in *Voetstappen* van *Thorbecke*. Direct na de oorlog werden dit parool van Scholten en het Thorbeckereveil van de jaren dertig in het algemeen geridiculiseerd door A.J.M. Cornelissen. Hij sprak van vals historiebesef en de 'tot een soort eeredienst uitgroeiende bezinning op Thorbecke'. Cornelissen, *Een noodlottig gezichtsbedrog* (1948) 107. In dit narrige geschrift leverde Cornelissen schetpe kritiek op de geest van het Nederlandse staatsrecht. Daarbij bleef ook Thorbecke niet gespaard. Hij achtte hem mede debet aan de structurele strijd tussen theorie en praktijk en aan de toestand van 'groeiende wanorde' in het staatsrecht.

42 Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke*.

beginselen' van politieke stromingen en hun voormannen noodzakelijk. Voor een dergelijk onderzoek kwam Thorbecke, als grondlegger van het liberalisme en van de moderne Nederlandse staat, als eerste in aanmerking.

Verkade knipte Thorbeckes opvattingen, voorzover in gedrukte vorm voorhanden, los uit hun specifieke historische context en bracht ze - als was het een gigantische legpuzzel - onder in een nieuw, systematisch kader.[43] Hoewel hij meer systematiseerde dan evalueerde, wees hij toch met nadruk op het organische karakter van Thorbeckes denken: de altijd en overal optredende creatieve spanning in de samenleving tussen geheel en delen, eenheid en verscheidenheid, gemeenschap en individu. De grote historische waarde van Thorbeckes opvattingen zag hij in de 'meesterlijke wijze waarop hij "voor zijn leeftijd" de beginselen van zelfstandige kracht en van gezag [had] weten te vereenigen'.[44]

In 1938 was Verkade een van de drijvende krachten achter het tijdschrift *Het Gemeenebest*. Daarin probeerden '*jongere* Nederlanders' (van verschillende geloofsovertuiging, maatschappelijke verantwoordelijkheid en regionale hetkomst) hun steentje bij te dragen aan 'een nieuwe opbouw van onze volksgemeenschap', geïnspireerd door de zogenaamde volkseenheidsgedachte.[45] Aan het eerste nummer droeg Verkade een programmatisch artikel bij over de 'Scheidslijnen in het Nederlandse volk'.[46] Zijn stuk opende met een beschouwing over de 'vruchtbare tegenstelling' tussen Thorbecke en Groen. Beiden waren 'bezield met het ideaal van de vernieuwing van hun volk, de één vooral langs de weg eener staatkundige vormgeving die zelfstandige kracht ten goede vrijmaakt, de ander langs de weg van theologische en historische bezinning en bezieling'. Beiden waren ook 'overtuigde Christenen, maar met een zeer verschillend accent'. Uit deze confrontatie tussen Thorbecke en Groen achtte Verkade 'die merkwaardige combinatie voortgekomen van een staatkundig leven, waarin geestelijke vrijheid en een krachtige historische traditie samengingen, omdat de godsdienstige ondergrond een tegenwicht vormde zowel tegen misbruik van de vrijheid als tegen verstarring van de traditie'. Met verve verdedigde hij Thorbeckes organische opvattingen tegenover de jong-liberalen, die de maatschappij tot een 'worstelperk van botsende krachten' hadden gemaakt.

Er zijn soms treffende overeenkomsten tussen het werk van de religieus geïnspireerde sociaal-democraat Verkade en de rechtse liberaal J.A. Eigeman (hoogleraar aan de Hogere Krijgsschool en vooraanstaand lid van anti-democratische organisaties als de Nationale Unie en het Verbond voor Nationaal Herstel). Deze laatste schreef in de jaren twintig en dertig een

43 Vgl. de kritische kantrekeningen bij deze ahistorische aanpak in de - overigens waarderende - bespreking van Verkades boek door J.B. Manger, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 51 (1936) 473-476. Veel later wijdde Verkade nog een historisch-biografische studie aan Thorbecke: *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot*.

44 Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke*, 336.

45 *Het Gemeenebest*, I (1938-1939) 1-3, redactionele verantwoording.

46 *Het Gemeenebest*, I (1938-1839) 8-22.

reeks boeken en brochures, gericht op de actuele politiek maar steeds met een historiserende inslag en met Thorbecke als vaste held en hoofdfiguur.[47] Beiden namen Thorbecke in bescherming tegen de destructieve aanval van de jong-liberalen. Beiden jongleerden met concepties als de liberale staat en de christelijke natie, en met de figuren Thorbecke en Groen. Beiden zagen - maar dat gevoel was toen natuurlijk wijdverbreid - de bestaande partijconstellatie niet goed meer zitten en maakten zich druk over de scheidslijnen in het Nederlandse volk,[48] in dienst van een wat zweverig holisme dat bij de een de nationale gedachte, bij de ander de volkseenheidsgedachte heette. Beider toonzetting was elitair en missionair[49]

In 1935 publiceerde Eigeman het boek *Colijn, de verbinding tusschen Thorbecke en Groen*.[50] Onder deze veelzeggende titel betoogde hij dat Groens christelijk-nationale gedachte en Thorbeckes liberale staat in feite bij elkaar hoorden en dat de liberaal-confessionele antithese eigenlijk een historisch misverstand was. We mogen dit zien als de apotheose van een jarenlange ontwikkeling die was begonnen met de bestudering van twee grote negentiende-eeuwers: Thorbecke en Marx. In 1924 had Eigeman nog vooral geprobeerd een brug te slaan tussen liberalen en SDAP'ers van het type Troelstra. Toen heette het dat de ‘bevrijdende idee’ van het liberalisme na 1870 was versteend in de toevallige, want tijdgebonden, vormen van het midden van de negentiende eeuw, terwijl echt liberaal beleid in thorbeckiaanse zin juist ‘herleving van scheppend en regelend vermogen’ zou hebben moeten betekenen. Als de liberale partij nu maar wilde terugkeren ‘tot haar onvergankelijk, door Thorbecke weergaloos sober en treffend omschreven beginsel’ en de SDAP bereid was zich te ontwikkelen ‘uit de sfeer van het Marxistische dogma tot de sfeer der vrijheid’, zouden beide ‘elkaar [kunnen] ontmoeten in een *nieuw-liberale* staatspartij’. Deze nieuwe liberale groepering, ‘versterkt en verjongd door de toetreding van het arbeidselement’ zou dan ‘de Thorbeckiaansche idee in al haar volheid’ moeten verwezenlijken.[51]

47 Zie voof Eigemans activiteiten in de Nationale Unie en het Verbond voor Nationaal Herstel De Jonge, *Crisis en critiek*, 97-99, 144, 155, 186, 269. De Jonge legt er de nadruk op dat Eigeman binnen deze organisaties een gematigde positie innam. Vgl. voor zijn denkbeelden: Von der Dunk, ‘Conservatisme in vooroorlogs Nederland’, 33-34.

48 Mogelijk is de titel van Verkades Scheidslijnen-artikel geïspireerd door Eigeman. Hoofdstuk IV van diens brochure *Politieke oprechtheid in een nationale partij-groepeering* (1936) heet: ‘De staatkundige scheidslijn van het Nederlandsche volk’.

49 Verkade probeerde zijn vernieuwingsidealen en die van *Het Gemeenebest* later te verwezenlijken in de Nederlandsche Unie en nog later in de Nederlandse Volks Beweging. Vgl. de verspreide opmerkingen over Verkade in F. Rovers, *Eenheid door democratie*, en Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging*. Beiden hebben Verkade geïnterviewd. In 1946 publiceerde Verkade onder de titel ‘Eigengereidheid en samenwerking’ een fraaie interpretative schets van de Nederlandse binnenlandse politiek van de Middeleeuwen tot zijn eigen tijd, in: Bartstra en Banning, *Nederland tussen de natiën*, I, 13-60. Deze studie is mede te beschouwen als een terugblik op (en verantwoording van) zijn eigen wetenschappelijke en politieke ideeën en activiteiten uit de jaren dertig. Zijn visie op Thorbecke krijgt ook in dit stuk een belangrijke plaats.

50 *Colijn, de verbinding tusschen Thorbecke en Groen. De historische nationale herstelgedachte*.

51 *Het socialisme van Troelstra, een in zichzelf verdeelde beweging. Beschouwingen over het beginsel eener nieuwe politieke partijorganisatie*, 144-147, 149, 167.

Eigemans gesprekken met de Groen-adept Gerretson over de formulering van het 'grondvest' van de Nationale Unie in 1924-1925 gaven zijn opvattingen echter een wat andere wending. De Unie werd nu de beoogde nieuw-liberale partij.[52] In haar beginselverklaring werd het christelijke karakter van het volksleven erkend als historische grondslag van de nationale beschaving en de liberale staat aanvaard als het kader waarbinnen dit karakter zich onbelemmerd in alle richtingen kon ontwikkelen. De kloof van de antithese zou moeten worden overbrugd en een nieuwe combinatie gecreëerd met plaats voor zowel rechts- als linksgeoriënteerden. Thorbecke werd in dit verband met nadruk geprofileerd als christelijk staatsman.[53]

Toen Colijn zich aandiende als Nederlands redder uit de nood, meende Eigeman dat er een nieuwe Thorbecke was opgestaan, die vooral ook diens traditie van een krachtig overheidsgezag weer zou kunnen herstellen. In oktober 1933 (dus na de politieke waterscheiding van de muiterij op de Zeven Provinciën) constateerde Eigeman hoopvol dat Colijn op weg was 'zich van antirevolutionair partijdig politicus te ontwikkelen tot een nationaal staatsman in den meest omvattenden, in den besten zin van het woord. [...] Hij wordt tot een der beste nationale herstellers die wij op het oogenblik kennen. [...] De rol, die Thorbecke vervuld heeft in het verleden, zien wij in de huidige politiek overgenomen door Colijn'. Het geniale van Thorbeckes staatsbestel was dat het zelfs structurele veranderingen in de maatschappij soepel kon opvangen. Vandaar wellicht dat Eigeman het manifest van het Verbond voor Nationaal Herstel uit 1933 durfde te presenteren als een soort eigentijdse vertaling van Thorbeckes *Narede*.[54]

De publicatie van *Colijn, de verbinding tusschen Thorbecke en Groen* was Eigemans definitieve synthese van de liberale rechtsstaat, gepersonifieerd door Thorbecke, en Nederlands christelijke volkskarakter, gepersonifieerd door Groen, met Colijn als waardig erfgenaam van beide tradities. Eigemans boek laar duidelijk zien waarom Thorbecke in de jaren dertig voor rechtse kringen zo bruikbaar was. Zijn dualisme was nu weer volop actueel[55] en werd, na het eerdere parlementaire monisme, zelfs zo geïnterpreteerd dat de

52 *De liberale gedachte en haar tekort aan inhoud bij den Vrijheidsbond*, 4.

53 *De politiek-godsdienstige antithese haar opkomst, groei en ondergang. Een kritiek en poging tot reconstructie tevens*, 5, 51-55.

54 *De zin van onze nationale herstelbeweging. Een keerpunt in de Nederlandsche politiek*, 11-12, 21-23, 24-28, 65. De veelschrijvende Eigeman produceerde nog diverse andere brochures naast de hier genoemde. In enkele daarvan paste hij de thorbeckiaanse beginselen toe op de verhouding tussen Nederland en de koloniën.

55 Zie voor de herontdekking van het dualisme in de tweede helft van de jaren twintig en de jaren dertig Scheltema, 'Het dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging'; De Savornin Lohman, *Het eigen recht der overheid*; Kamphuisen, *Koning en minister*; De Block, *Toeneming van de macht der kroon*; Van der Pot, *De plaats vat het koningschap in ons hedendaagse staatsrecht*. Vgl. ook Daalder, *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, 12-13. De bescheiden grondwetsherziening van 1938 voorzag onder meer in het onverenigbaar verklaren van het ministerschap en het Kamerlidmaatschap. Dit kan worden opgevat als een formalisering van het thorbeckiaanse dualisme.

nadruk kwam te liggen op een krachtig regeringsgezag. Ietwat gechargeerd zou men misschien kunnen zeggen dat gepoogd werd een leidersbeginsel-Nederlandse-stijl, met Colijn als sterke man,[56] historisch te legitimeren met behulp van het flexibele thorbeckiaanse dualisme. Thorbecke, Groen en Colijn werden aldus gemobiliseerd voor een rechrs-nationaal herstelplan dat zowel de on-Nederlandse NSB als het al even on-Nederlandse marxisme op afstand wilde houden.[57]

Romeins erflaterportret

Hoe - vragen we ons nu natuurlijk nieuwsgierig af - heeft Romein, schrijvend aan het eind van het decennium, gereageerd op dit eigentijdse Thorbeckedebat? Hoe heeft hij - een man van uitgesproken politieke opinies - in deze discussie positie gekozen? Helaas moeten we vaststellen, althans op het eerste gezicht, dat dit debat volledig langs hem heen is gegaan. Of het nu de als gezag-en-orde-Thorbecke herboren dualist is, of de geactualiseerde geheel-en-delen-denker, er is bij Romein geen spoor van terug te vinden. Dat pleit misschien voor zijn onbevangenheid als biograaf, maar toch zou ik - bij nadere beschouwing - willen suggereren dat Romein op zijn wijze, binnen de nu eenmaal beperkte mogelijkheden van een erflaterportret, wel degelijk aan dit contemporaine debat heeft meegedaan en daarin zelfs duidelijk stelling heeft genomen. Eerder heb ik zijn Thorbeckebeeld nogal eendimensionaal genoemd. Centraal daarin staat immers de democratische, soms bijna sociaal-democratische Thorbecke van 1844.[58] In het licht van het jarendertigdebat, waarin vaak juist een anti-democratische Thorbecke naar voren wordt gehaald, krijgt Romeins eenzijdigheid (die zeker ook te maken heeft met zijn neiging zijn helden maar één duidelijke boodschap mee te geven) toch meer reliëf. Zijn volstrekte negeren van de *Narede* van 1869, waarin immers het dualistische credo verwoord is, zou dan wel eens het antwoord kunnen zijn aan al diegenen die in de *Narede* plotseling veel te veel wilden lezen. Tegenover hun wat ongezonde belangstelling voor Thorbecke de gezagsdrager en sterke man avant la lettre, krijgt Romeins zwijgen dan het karakter van een geladen polemische stilte.

56 Zie voor Colijn als sterke man Blom, ‘De politieke machtspositie van H. Colijn in de jaren 30’.

57 Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog werd geprobeerd Thorbecke voor politieke doelen te annexeren. Vgl. de artikelenreeks door E. Cantillon, de beheerder van het Thorbeckearchief, in *De Waag* van Augustus tot oktober 1940, vermeld door Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, 221-222 (br. 788-795) en T. Goedewaagen, ‘Thorbecke's toeleg om de staat te hervormen’, *De Telegraaf*, 11 augustus 1940, geparafraseerd en besproken door Boersema, *Johan Rudolf Thorberke*, 402-404.

58 Vgl. in dit verband een opmerking van Fruin. Deze vond Thorbecke in zijn boeken ‘te veel voorstander van le socialisme, naar Vinet's verklaring van dat woord’. Hij doelde daarbij vooral op de rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap*. Gelukkig had de praktijk ‘onzen Thor’ gematigd. Fruin aan W. Siewertsz van Reesema, 4 december 1854. *Correspondentie van Robert Fruin*, 61.

Helemaal onbesproken laat Romein de politiek geïnspireerde Thorbeckeliteratuur uit de jaren dertig overigens niet. Aan één boek had hij zelfs heel wat te danken: Mangers *Thorbecke en de historie* (1938). Hoewel het hier gaat om een solide wetenschappelijk werk, dat tot de dag van vandaag zijn waarde bewijst, is het onmiskenbaar ook het product van de tijdgebonden politieke interesses van de auteur, die evenals Eigeman lid was van het anti-democratische Verbond vaor Nationaal Herstel.[59] De ordelievende en anti-revolutionaire Thorbecke van 1830 had Mangers bijzondere belangstelling en zijn organische staatsleer bood, dacht hij, ook ruimte voor corporatieve structuren[60] Romein kende Manger en diens ideeën persoonlijk uit het Amsterdamsch Historisch Gezelschap en besprak zijn boek zeer lovend in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*[61] Hij ontleende er met name de redenering aan hoe Thorbecke de revolutie weliswaar in principe verwierp maar haar tegelijk kon aanvaarden als historisch feit en als product van een organische ontwikkeling.

Terugkerend naar Romeins bronnengebruik wit ik nog eens herhalen dat het boek waar hij ongetwijfeld het meest aan heeft gehad de beknopte biografie van I.J. Brugmans is geweest. Die moet voortdurend open op zijn schrijftafel hebben gelegen, zoals blijkt uit diverse kleine details en appreciaties die hij overneemt. Maar het blijkt, paradoxaal genoeg, vooral daar waar Romein Brugmans niet wil volgen hoezeer hij hem inderdaad op de voet gevolgd heeft. Op diverse plaatsen worden uitspraken van Brugmans met enig aplomb afgewezen of omgekeerd. En het zijn vaak juist die passages die Romeins portret zijn eigen onmiskenbare toon en charme geven. Het gaat hierbij vooral om psychologische kwesties.[62] Ik noemde al Thorbeckes betuiging uit 1848, door Brugmans geloofd, dat hij geen minister wilde worden Daarbij trekt Romein alle registers van zijn dieptepsychologische huisorgel open om aan te tonen dat hij dat juist wél wilde. Ook de wijze waarop Brugmans het dualisme in Thorbeckes persoon verklaart, is Romein veel te simpel. En bij Romeins sterk gedramatiseerde tragisch-verklaring van Thorbecke gaat het opnieuw om een stelling van Brugmans die moet worden omgedraaid.[63]

Plichtmatig is Romeins portret van de geheide erflater die Thorbecke nu eenmaal was zeker niet geworden. Ik heb juist het gevoel dat Thorbecke Romein bijzonder heeft geboeid en beziggehouden, en dat hij misschien ook wel het een en ander van hem heeft geleerd. Het zou kunnen dat Romein in Thorbecke een verwante geest heeft aangetroffen, met sommige intellectuele preoccupaties die ook de zijne waren. Ik denk dan bijvoorbeeld aan het pro-

59 Zie voor Mangers Thorbeckebeeld en zijn politieke sympathieën de verhelderende inleiding van H. te Velde bij de herdruk van *Thorbecke en de historie* (1986). Vgl. tevens het Levensbericht door M.P. Vrij, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1943-1945, 188-201.

60 Manger, *Thorbecke en de historie*, 143; vgl. 7.

61 *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 53 (1938) 325-327.

62 Een eerdere psychologiserende interpretatie van Thorbecke geeft Kranenburg, 'Thorbecke en onze staatsrechtsvorming' (1916). *Studiën over recht en staat*, 124-156.

63 Vgl. Brugmans, *Thorbecke*, 91 (ministerschap), 260 (persoonlijkheid), 265 (tragiek).

bleem van de tijdgeest. Beiden hebben daarmee geworsteld; Romein vooral ook in de jaren dertig. Waar Romein de 'ware' tijdgeest omschreef als het beginsel van de toekomst (ik laat alle haken en ogen verbonden aan dit begrip nu even terzijde),[64] probeerde ook Thorbecke op zijn manier het beginsel van de toekomst te ontdekken en in zijn politieke handelen te verdisconteren.[65] Wet en wetgever moeten de natie *voor* zijn, betoogde hij eens in de Kamer. Zij moeten voor het volk 'in de richting zijner natuurlijke ontwikkeling, vormende kracht zijn'[66] In zijn Slingelandt-rede, sprekend over mannen die hun tijd zogenaamd vooruit waren, achtte Thorbecke die uitdrukking niet geheel correct: 'Juist in hen, die oorspronkelijk en voortvarend waren, leefde en werkte de eigenaardige kracht van hunnen tijd, die bij hunne tijdgenooten lag te sluimeren'.[67] Uit de gretigheid waarmee Romein deze passage oppakte mag men, denk ik, wel afleiden dat hij hier zijn notie van de ware tijdgeest herkende.[68] Ook Thorbeckes sterke behoefte aan orde en systematiek bij alles wat hij dacht en deed, zal Romein, de eeuwige zoeker naar de hogere eenheid, de diepere betekenis en het geheime verband, zeker hebben aangesproken.

Terecht heeft Japikse opgemerkt dat de Romeins maar weinig politieke erflaters hebben geselecteerd en dat die portretten dan bovendien vaak nog onvoldoende politiek getint waren.[69] En als er al politici werden uitverkoren, kan daaraan worden toegevoegd, waren het vaak de intellectuelen in de politiek, het epitheton dat Marnix meekreeg maar dat ook kan dienen voor diverse andere politieke erflaters, Thorbecke voorop. Ook hier kan men een zekere affiniteit vermoeden tussen Romein en Thorbecke, die beiden het belerende toontje en het zendingsbesef hadden van de seculiere priester die de intellectueel van na de Verlichting nu eenmaal was. Romein, de 'dominee in wetenschappelijke toga'[70] en Thorbecke, de professor in de politiek, de kathederpoliticus, zoals hij in de *Lage landen* al werd genoemd.[71]

Er zijn trouwens ook wel harde bewijzen dat Thorbecke Romein meer heeft geboeid dan de gemiddelde erflater. In *De biografie*, die ook een soort verantwoording-achteraf is voor de erflaterreeks, wordt Thorbecke opvallend

64 Vgl. Damen, 'Het begrip "tijdgeest" in het werk van Jan Romein', Brands, 'Jan Romein en het ordeningsprincipe: tussen dwang en vrijheid'; Kossmann, 'De tijdgeest. Geschiedenis en gebruik van een begrip', 43-45; Kamerbeek jr., 'Geschiedenis en problematiek van het begrip "tijdgeest"', 210-211.

65 Zie voor het toekomstgerichte, vernieuwende, zo men will 'progressieve' in Thorbeckes opvattingen Boogman, 'Thorbecke-Uitdaging en antwoord', 107. Vgl. ook Scholten, 'Het blijvende bij Thorbecke', *Voetstappen van Thorbecke*, 26. Zie overigens de kritische kanttening van Kossmann bij het gebruik van de term 'progressief' in de context van Thorbeckes historistish-organische wereldbeeld, *Nederlands Juristenblad*, 63 (1988) 760.

66 *De onuitgegeven parlementaire redevoeringen van Mr. J.R. Thorbecke*, IV, 447 (1856).

67 Thorbecke, *Historische schetsen*, 67.

68 Romein, 'Thorbecke', 33.

69 *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, VIII^3 (1942) 120.

70 Deze typering in W. Banning, '"Wetenschappelijke" prediking', *Socialisme en democratie*, 4 (1947) 261-265.

71 Romein, *De lage landen bij de zee*, 520. Opzoomer noemde Thorbecke een 'priester der wetenschap', *Thorbecke*, 12.

vaak als voorbeeld aangehaald of als proefpersoon gebruikt. In het uitgebreide register heeft slechts één persoon meer verwijzingen achter zijn naam, Emil Ludwig, en van alle erflaters wordt Thorbecke veruit het meest genoemd.

Het erflaterportret van Thorbecke krijgt zo in *De biografie* nog een nadere uitwerking, waarbij overigens vaak bekende loopjes weer terugkeren. Opnieuw krijgt de arme Brugmans lik op stuk over dat al of niet gewilde ministerschap in 1848. Daarbij wordt hem onder meer voorgehouden dat politici van vijftig nu eenmaal geen kinderen meer zijn, en dat ook kinderen trouwens - als het op onschuld aankomt - eigenlijk nooit kind zijn geweest.[72]

Ook het probleem van de periodisering van het leven van de held wordt aan de hand van Thorbecke toegelicht. De vraag is dan of daarbij een soort curriculum vitae van uiterlijke omstandigheden moet worden gegeven, of juist de innerlijke periodisering van het levensritme. Romein kiest natuurlijk voor de laatste optie en Thorbecke laat hem niet in de steek. Als het aan Rümke en Bühler ontleende schema wordt toegepast op Thorbeckes leven, dat Romein schijnbaar van binnenuit kent, blijkt alles wonderwel te kloppen. Hij wordt er bijna verlegen van: ‘een iets minder treffende [uitkomst] ware ons, wij willen het niet verhelen, zelfs welkomer geweest...’[73]

In de besprekingen van deel IV van de Erflaterreeks wordt over het portret van Thorbecke, behalve in waarderende zin, maar weinig gezegd. Van de reeks recensenten noem ik slechts Anton van Diunkerken in *De Tijden* Alex de Leeuw in de *Kroniek van hedendaagsche kunst en kultuur*. Beiden geven algemene beschouwingen die ook voor het Thorbeckeportret van waarde zijn.[74] (Toevallig of niet hebben ze beiden ook, zij het Van Duinkerken maar even, samen met de Romeins in het anti-fascistische Comité van Waakzaamheid gezeten.[75]) Van Duinkerken vindt

72 Romein, *De biografie*, 115-116.

73 *Ibidem*, 212-218. Op grond van zijn periodisering merkt Romein op ‘dat het wellicht niet alleen de Aprilbeweging, maar ook iets, zij het dan iets hemzelf onbewusts, geweest is, dat Thorbecke in 1853 tot aftreden noopte’, *ibidem*, 217. De Vries, *De angekende Thorbecke*, 66-74 en Boogman, *Rondom 1848*, 109 zijn beiden van oordeel dat het eerste kabinet Thorbecke al voor de Aprilbeweging was uitgeregeerd.

74 Anton van Duinkerken, ‘De negentiende eeuw. “Erflaters” voltooid’, *De Tijd*, zondag 15 december 1940; D.T. Spronk (ps. van Alex de Leeuw), ‘Erflaters van onze beschaving’, *Kroniek van hedendaagsche kunst en kultuur*, 5 (1940) 299-300. Van de overige mij bekende besprekingen - ik dank de student-assistent Conrad Gietman voor zijn hulp bij het opsporen daarvan - verdienen nog vermelding: P.J. Bouman, *De Stem*, 21 (1941) 189-191; H.A. Enno van Gelder, *Tijdschrift voor Gechiedenis*, 56 (1941) 192-193; N. Japikse, *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, VIII^3 (1942) 119-122; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2 februari 1941; N.B. Tenhaeff, *Museum*, 48 (1941) k. 210-218; Pierre van Valkenhoff, *De Gemeenschap*, 17 (1941) 129-139. Curiositeitswaarde heeft Colenbranders aankondiging in *De Gids*, 105 (1941) I, 100: ‘Jan en Annie Romein bezitten het geheim levendig te schrijven. Dat zij altijd het juiste treffen, geloof ik niet. Ik haal er Thorbecke en Kuyper uit. De Kuyper lijkt mij al hoogst weinig geslaagd; zijn figuur is niet in een zoo centralen greep gevar dat iemand zou mogen zeggen: ja, zoo was Kuyper, De Thorbecke is zeker beter, maar ook nog niet onmiddellijk overtuigend. De Romein's zijn vruchtbare schrijvers; voor mijn smaak al te vruchtbaar. Zij kunnen het beter. Bepaalde onjuistheden heb ik niet opgemerkt. Zeker hebben zij zich moeite gegeven; - maar de uitkomst bevredigt niet geheel; ben ik in de kritiek ver gegaan? ik kan het niet helpen’.

75 Zie voor Waakzaamheid hierna noot 92.

het interpretatieschema van de Romeins te emotioneel. Ze hebben zich gestort op de roerende goederen van hun erflaters, terwijl het onroerend goed - hij denkt dan aan religieuze waarden - toch veel blijvender is. Het zielkundig ontleden van alle erflaters vindt hij op den duur wat vermoeiend, evenals het eeuwige zoeken naar

tegenstellingen. Verder stoort het hem dat de Romeins hun erflaters steeds te slim af proberen te zijn en al psychologiserend hun helden in feite beklagenswaardig maken. Hun methode acht hij te zeer gericht op het vinden van het 'verborgen gebrek'. Daarmee vinden ze doorgaans alleen maar - het zijn Van Duinkerkens eigen woorden - een kat in de zak.

Bezwaren tegen goedkoop psychologiseren treffen we ook aan bij de communist Alex de Leeuw, een oude vriend van Romein.[76] De Leeuw vindt verder - en dat bezwaar gaat zeker ook voor Thorbecke op - dat bij sommige erflaters het werk te kort komt tegenover de persoon, terwijl grote personen toch juist in en door hun werk zichzelf zijn. Net als Van Duinkerken vindt ook hij de levensschetsen te 'meewarig'. Het accent ligt te veel op de persoonlijke tragedie. De Leeuw zou de tragische spanningen van een groot leven graag overhebben voor de hoge bevrediging die het verwezenlijken van een groot idee toch moet meebrengen. 'Ons medelijden kunnen wij - zo wijst hij de Romeins terecht - beter bewaren voor de grijze levens van hen, die nooit door een verheffende gedachte getroffen zijn'.

Naoorlogse literatuur

In de Thorbeckehistoriografie van na de Tweede Wereldoorlog is het Romeinportret zelden nadrukkelijk aanwezig. Wel wordt het alom bekend verondersteld. Bovendien mogen we veilig aannemen dat het juist bij een breder publiek het beeld van Thorbecke lange tijd heeft bepaald. Tweemaal is Thorbecke na de oorlog onderworpen aan de historische herdenkingscultuur: in 1948 bij het eeuwfeest van de grondwetsherziening[77] en in 1972, toen zijn eigen sterfdag grootscheeps werd herdacht. Verder is er sinds 1955 gebouwd aan een monument voor Thorbecke in de vorm van de publicatie van zijn volledige correspondentie, die door de familie zorgvuldig was

76 Vgl. Ger Harmsen, 'Leven en werk van mr. Alex S. de Leeuw'.

77 De herdenking van 1848 leverde onder meer op J. Valkhoff (red.), *Grondwet en maatschappij in Nederland, 1848-1948*. Speciale vermelding daaruit verdient de bijdrage van A.J.C. Rüter over 'De grondwet en het Nederlandse volkskarakter', herdrukt in zijn *Historische studies over mens en samenleving*, 342-384; daarin tevens '1848', 385-405. In 1949 verscheen: K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke. Een historische-critische studie*, een compendium - maar dan wel heel persoonlijk van toon - van de Thorbeckestudie tot dat moment met de nadruk op het wijsgerige element. Inmiddels is Boersema's boek achterhaald door de dissertatie van Jan Drentje, *Thorbecke, een filosoof in de politiek*, (2004). Daarin worden zijn filosofische opvattingen diepgaand onderzocht en gebruikf als vertrekpunt voor een evaluatie van zijn verdere loopbaan.

bewaard. Na de nodige strubbelingen, vertragingen en veranderingen in de opzet is deze reeks, die uiteindelijk tien delen is gaan tellen, in 2002 voltooid.[78]

De publicatie van deze brieven heeft een zeer bevruchtend effect op het Thorbeckeonderzoek gehad. De toch al niet geringe aandacht voor de jonge Thorbecke is er alleen maar door toegenomen. Zo zijn Kossmanns besprekingen van enkele delen uitgemond in een fraai opstel over Thorbecke en het historisme.[79] Daarin wordt het probleem van het 'blijvende' bij Thorbecke, waarover al zovelen zich het hoofd gebroken hebben, naar het lijkt nu wel definitief ontsluierd. Al eerder was gedemonstreerd dat Thorbecke zijn leven lang opereerde vanuit een vaste grondhouding, verworven tijdens zijn leerjaren in Duitsland. Die had het hem mogelijk gemaakt, zonder zichzelf geweld aan te doen, politiek zowel naar rechts als naar links uit te zwenken.[80] Kossmann heeft die grondhouding nu benoemd als een definitie van historisme van eigen thorbeckiaanse makelij, neerkomend op een vernuftige verbinding van diachronie en synchronie, wsarbij zowel aan het eigen karakter van elke periode als aan haar plaats in de historische ontwikkeling recht wordt gedaan. Dat Thorbecke met deze definitie, hoe hermetisch misschien ook verwoord, eerder kwam dan zijn Duitse leermeesters en generatiegenoten, kan het respect voor zijn denkprestatie alleen maar vergroten. Het maakt de vergelijking met Ranke in elk geval gepast.

Kossmanns publicaties en de herdenkingsredes van Boogman en Bornewasser uit 1972 grijpen op vele punten in elkaar. Bornewasser geeft veel meer dan de titel van zijn voordracht, 'Thorbecke en de kerken', zou doen vermoeden. Hij biedt een synthese - vaak op ongepubliceerd materiaal steunend - van Thorbeckes religieuze en filosofische premissen en onderzoekt verder het verband tussen zijn organische optiek en de evolutie van zijn politieke opvattingen.[81] Boogman op zijn beurt is een van de weinigen geweest, zo niet de enige, die de afgelopen decennia nog heeft geprobeerd greep te

78 *Het Thorbecke-archief*, J. Brandt-van der Veen (ed.), 3 dln. en *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, G.J. Hooykaas e.a. (ed.), 7 dln.

79 Kossmann, 'De correspondentie van J.R. Thorbecke' en 'Thorbecke en het historisme'. Zie voor de relatie tussen Thorbeckes organische staatsleer en zijn liberalisme Van Holthoon, 'De genese van Thorbeckes organische staatsleer' en Beuckers, *Robur animi. Niederlandische Liberalität des J.R. Thorbecke und positivistischer Liberalismus*. In haar juridische dissertatie *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke* bouwt E. Poortinga voort op de jongste inzichten betreffende Thorbeckes jeugdwerk. Zij leidt Thorbeckes principiële scheiding tussen publiek- en privaatrecht af uit zijn organische geschiedfilosofie en zijn daarop stoelende aanvaarding van de Franse Revolutie als historisch feit. Tevens demonstreert zij wat die scheiding in de praktijk betekende, onder meer voor het kiesstelsel, de lagere rechtsgemeenschappen en de verhouding tussen administratie en rechterlijke macht. Thorbeckes opvattingen over het kiesstelsel komen uitgebreid ter sprake in Blok, *Stemmen* en *kiezen*. Toonen geeft Thorbecke een centrale plaats in zijn *Denken over binnenlands bestuur. Theorieën van de gedecentraliseerde eenheidsstaat bestuurskundig beschouwd*.

80 Boogman, 'J.R. Thorbecke - Uitdaging en antwoord', 111.

81 Bornewasser, 'Thorbecke en de kerken'. Zie voor deze thematiek tevens Schutte, 'Kerk en maatschappij bij Thorbecke'.

krijgen op de 'totale' Thorbecke.[82] Hij heeft opnieuw de verhouding onderzocht tussen de algemeen aanvaarde kernjaren in Thorbeckes ontwikkeling - 1830, 1844-1848 en 1869 - en komt dan tot de conclusie dat er eigenlijk van een voortgaande deradicalisering sprake is geweest, als men tenminste kijkt naar Thorbeckes visie op het sociale vraagstuk. In 1830, in zijn Gentse 'Verhandeling over den invloed der machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen' riep hij nog op tot ingrijpen in de opdoemende sociale kwestie; in de rede *Over het hedendaagsche staatsburgerschap* deed hij al een duidelijke stap terug; in 1869 was het parool domweg onthouding. Met het motto 'uitdaging en antwoord' wil Boogman de diepere eenheid en continuïteit in Thorbeckes leven weergeven: zijn permanente behoefte de kernproblemen van de eigen tijd te doorgronden en daarop te reageren. Met andere woorden: zijn voortdurende worsteling met de tijdgeest.

De afgelopen decennia brachten de verrassende ontdekking van een geheel nieuwe Thorbecke: Thorbecke als historicus. Natuurlijk kende iedereen zijn *Historische schetsen*, die vooral de overgang van het *ancien régime* van de achttiende eeuw naar de eenheidsstaat van de negentiende eeuw tot onderwerp hebben. Maar die werden toch vooral gezien als bijproducten van zijn politieke ontwikkeling, zo niet als wapens in zijn politieke strijd. Sinds 1966 heeft C.H.E. de Wit er echter voor geijverd deze opstellen te gebruiken als leidraad bij het historisch onderzoek van die periode, deels - als ik het ten minste goed zie - ter compensatie van een ontbrekend links of radicaal interpretatiekader voor dat tijdvak.[83] Voorzover dit ertoe leidt dat Thorbeckes inzichten over de revolutieperiode weer meetellen, is dat pure winst. Het gevaar dreigt evenwel dat zijn conceptie gaat fungeren als een soort geopenbaarde waarheid. Daarbij kan overigens niet worden ontkend dat De Wit met zijn reddingsactie succes heeft gehad: belangrijke boeken als Simon Schama's *Patriots and liberators* en Siep Stuurmans *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* volgen zijn neothorbeckiaanse visie.[84]

Ook de parlementair-historicus C.W. de Vries wist een nog 'ongekende' Thorbecke tevoorschijn te toveren.[85] Voorzien van een schat aan informatie uit de politieke wandelgangen, vooral ontleend aan particuliere correspondentie, vroeg hij aandacht voor de minder verheffende trekjes van de politicus Thorbecke. Daarmee gaf hij tevens reliëf aan een opmerking die C.W. Opzoomer al in 1872 maakte: dat Thorbecke ook in de jaren 1853-1862 als

82 Boogman, 'Thorbecke - Uitdaging en antwoord'. Vgl. thans ook Drentje, *Thorbecke, een filosoof in de politiek*.

83 De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848; Het ontstaan van het moderne Nederland (1780-1848) en zijn geschiedschrijving; Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*. Vgl. Van Sas, 'Geschiedenis als samenzwering'.

84 Schama, *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands, 1780-1813*; Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*.

85 De Vries, *De ongekende Thorbecke*.

volksvertegenwoordiger inderdaad's lands eerste minister was geweest.[86] De Vries' geestig debunkende en bewust eenzijdige boek slaagt erin Thorbecke als politicus tot leven te wekken door de Thorbeckelegende te ondermijnen. Hij veroorloort zich ook enige kritische opmerkingen aan het adres van Romein. Diens Thorbecke-uit-één-stuk noemt hij een fabel. Thorbecke kon als dat nodig was heel goed met twee tongen spreken en hij was ook allerminst de onfeilbare schoolmeester en redeneermachine van de traditie.[87]

Bij deze beknopte historiografische exercitie hoort ook nog een verlanglijstje. Onveranderlijk bovenaan staat natuurlijk de monumentale biografie die Romein al in 1946 node miste. Gelukkig is daarvoor in 2002, bij de voltooiing van de brievenuitgave, de opdracht verstrekt.[88] Verder wordt het denk ik hoog tijd behalve aan Thorbecke de denker - hoe fascinerend die ook is - eens wat meer aandacht te besteden aan Thorbecke de doener. Te veel studies en portretten - Brugmans' biografie en Boogmans *Rondom 1848* zijn honorabele uitzonderingen - komen nog steeds niet veel verder dan 1848. Alleen door die doener - ik doel dan dus op de politicus, de parlementariër, de bestuurder, het departementshoofd en de wettenmaker - evenveel aandacht te geven als de denker, kan de stelling van onder meer Opzoomer en Kranenburg worden getoetst dat Thorbecke juist groot is geweest in het verenigen van theorie en praktijk.[89]

Hier past een kleine waarschuwing: we moeten ons natuurlijk bij het bestuderen van Nederland in de negentiende eeuw ook weer nier blindstaren op Thorbecke. Thorbecke is Nederland niet, Thorbecke is ook de negentiende eeuw niet (al schijnt Romein dat soms te denken), en Thorbecke is zelfs het Nederlandse liberalisme niet. Dat liberalisme kende ook andere varianten dan alleen die van Thorbecke, hoe dominerend diens rol na 1840 ook geweest mag zijn.

Progressief en nationaal

Ik keer tot slot nog even terug naar Romein en Thorbecke, naar de crisis van de jaren 1930 en de crisis van de jaren 1840. In de jaren dertig probeerden de Romeins op een verantwoorde manier tegelijk progressief en nationaal-voe-lend te zijn. Ze deden zo mee aan de algemene verdieping en vernieuwing van het vaderlands gevoel in die jaren, maar dan wel op hun eigen wijze. Zoals Annie Romein heeft geschreven, ging het voor de ‘vaterlandslose Gesellen’ die zij en Ja nu eenmaal waren, om de uitdaging zonder chauvi-

86 Opzoomer, *Thorbecke*, 12.
87 De Vries, *De ongekende Thorbecke*, 148, 151.
88 Romein, *De biografie*, 60. Biograaf designatus is de Nijmeegse hoogleraar Remieg Aerts.
89 Opzoomer, *Thorbecke*, 12; Kranenburg, ‘Thorbecke en onze staatsrechtsvorming’, 126.

nisme roch positief vaderlands te schrijven.[90] In *Omzien in verwondering* heet het de 'groeiende halfbewuste behoefte aan een redelijk nationaal besef waar een socialist en een intellectueel zich niet voor behoefden te schamen', en de behoefte aan een 'historisch houvast tegenover de Duitse dreiging'.[91]

Op verschillende manieren hebben de Romeins geprobeerd aan deze behoefte te voldoen. Zoals bekend hebben zij, samen met onder meer Ter Braak en Du Perron, een actieve rol gespeeld in het Comité van Waakzaamheid.[92] Dat was een club van en voor intellectuelen die een soort Volksfrontsfeer probeerde op te roepen, progressief en nationaal tegelijk, om het afweersysteem van de natie tegen vreemde smetten te versterken. Ook in de opzet van de Erflaterreeks en in de teneur van de afzonderlijke portretten kan men die doelstelling terugvinden, maar nu gericht op een veel breder publiek en met veel meer succes in praktijk gebracht. Mutatis mutandis stonden de Romeins in de jaren 1930 voor een vergelijkbare opgave als Thorbecke in de jaren 1840. Ook toen verkeerde Nederland in een crisisstemming, en ook volgens Thorbecke kon die crisis alleen door nationale vernieuwing in 'progressieve' zin overwonnen worden. Ik geloof dat ik met het vaststellen van deze parallel de Romeins en Thorbecke, voor dit moment, dialectisch wel voldoende tot elkaar heb gebracht.

90 A. Romein-Verschoor, 'De een en de ander', *Jan Romein*, herdenkingsnummer van *De Nieuwe Stem* (1962) 633. Vgl. ook de bijdrage van Schöffer aan hetzelfde nummer, 697-702. Daartegenover J. Haak: 'Scöffers mening dat Romein uit patriottische gezindheid tot de vaderlandsche geschiedenis zou zijn gekomen is een staaltje van patriottische legendevorming'. (Stelling IX bij J. Haak *De 'Constitution civile du clergé' (1790). Opiniegeschiedenis van een conflict*.) Het is niet duidelijk of Haak ook de mededelingen van Annie Romein als legendevorming beschouwt.

91 Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, I, 267.

92 Zie over Waakzaamheid Wiersma, 'Het Comité van Waakzaamheid van anti nationaal-socialistische intellectuelen (1936-1940)' en Mellink, 'Het Comité van Waakzaamheid na veertig jaar'. F. Rovers bespreekt de verhouding tussen Waakzaamheid en het 'concurrerende' Eenheid door Democratie, *Eenheid door Democratie*, 65-68.

De mythe Nederland

De mythe Nederland

Onze negentiende eeuw was door en door ‘vaderlands’. Dat spreekt zo zeer vanzelf dat we er nauwelijks meer bij stilstaan en het soms zelfs lijken te vergeten. Daarom wil ik nog eens uitdrukkelijk aandacht vragen voor de toenmalige preoccupatie met de natie. Daarvoor is ook alle aanleiding want het nationalismeonderzoek is na decennia van stilstand vrij plotseling in een stroomversnelling geraakt. Het loont dan ook de moeite na te gaan hoe ons negentiende-eeuwse vaderlanddiscours - de mythe Nederland - de confrontatie met die moderne inzichten doorstaat.

Concentratie op de natie brengt altijd zekere gevaren met zich mee. Als het gaat over nationale identiteit of nationaal karakter is er onwillekeurig de neiging te vereenvoudigen en uit te gaan van een relatief homogeen, monolithisch en ook in de tijd vrij constant vaderlandbegrip, in plaats van de complexe veelheid van vaderland*beelden* die er - ook op één en hetzelfde moment - in omloop zijn. Althans zo leert het moderne vaderlandonderzoek. Dat speelt graag met tovenwoorden als ‘meervoudig’, ‘meerduidig’, ‘meerstemmig’. In plaats van homogeniteit en onveranderlijkheid komt de nadruk steeds meer te liggen op fluctuatie in de tijd en differentiatie naar sociale groep en regio. Het moderne vaderlandonderzoek is bij uitstek antiessentialistisch. Het gaat niet meer om *zijnswijze* maar inderdaad om *zienswijze*,[1] of beter: zienswijzen in het meervoud. Al zou het ook weer te ver voeren ons negentiende-eeuwse vaderland uitsluitend te definiëren in termen van het discours daarover. Want deze natiebeelden dienen wel degelijk in verband te worden gebracht met de werkelijkheid waaruit zij voortkomen.[2]

Benedict Anderson spreekt in het woord vooraf bij de herziene druk uit 1991 van zijn toen nog maar acht jaar oude maar inmiddels al klassieke boek *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*- de titel ‘verbeelde gemeenschappen’ is al een programma - over de recente, verbluffende transformatie van het nationalismeonderzoek en het verschijnen van natiestudies op alle mogelijke gebieden: historisch, literair, antropologisch, sociologisch, feministisch. Hij gaat zelfs zover te zeggen dat de historische reikwijdte en theoretische kracht van het nieuwe onderzoek de traditionele literatuur grotendeels overbodig hebben gemaakt.[3] Naast Anderson zelf

1 Vgl. Leerssen, ‘Over nationale identiteit’.
2 Vgl. Frijhoff, ‘Identiteit en identiteitsbesef’.
3 Anderson, *Imagined communities*, xii.

associëren we met deze kleine revolutie namen als Ernest Gellner en de Tsjechische historicus Miroslav Hroch, wiens werk al wat ouder is maar eigenlijk pas in die nieuwe context goed op zijn plaats valt.[4] Van dit moderne onderzoek mag Eric Hobsbawms *Nations and nationalism since 1780*[5] als een soort tussenbalans beschouwd worden, sterk gekleurd overigens door zijn persoonlijke, marxisante uitgangspunten.

Naast deze sociaal-wetenschappelijke studies zijn er uit de hoek van de literatuur- en cultuurwerenschnp belangwekkende bijdragen geleverd aan het moderne nationalismeonderzoek. Met name betreft dit studies over nationale identiteit die bijvoorbeeld de *Englishness* van de Engelse literatuur tot thema hebben, of juist vanuit een transnationaal perspectief zijn geschreven.[6] Dergelijk onderzoek maakt vaak weer gebruik van antropologisch-historische begripsvorming, zoals Andersons typering van de natie als een 'imagined community'. Aan dit zoeken naar nationale identiteit doet Nederland ijverig mee. Zowel het Nederlands Historisch Genootschap als de Werkgroep Achttiende Eeuw wijdden in het najaar van 1991 een congres aan dit thema. Een volgende generatie zal hierin ongerwijfeld een verrassende opleving zien van het aloude volkskarakterdebat dat de Nederlanders al sinds de late achttiende eeuw bezighoudt, en dat in de jaren 1930 zijn laatste bloeifase tot dusver heeft gekend.[7]

Een ander spoor in de recente nationalismestudie is het cultuurhistorische onderzoek naar de heroïsering, monumentalisering en musealisering van het verleden. In dit soort onderzoek komt de negentiende eeuw, die immers bij uitstek de eeuw van het nationalisme is geweest, haast vanzelf centraal te staan. Een van de meest geslaagde buitenlandse producten op dit terrein is de reeks *Les lieux de mémoire*.[8] Daarin heeft de bloem van de Franse historici, onder leiding van Pierre Nora, geprobeerd het collectieve geheugen van de Fransen vast te leggen. Deze deelstudies over knooppunten van de nationale herinnering variëren van heel concreet tot puur conceptueel: de tricolore, het Panthéon, invloedrijke school- en woordenboeken, herdenkingen, het landschap, de Hexagone en zijn grenzen, het nationale erfgoed en zijn opzichters, sterven voor het vaderland, standbeelden, straatnamen en nog veel meer. Aan deze in menig opzicht voorbeeldige serie kleeft overigens wel een klein gebrek: zijn onbekommerde, bijna schaamteloze gallocentrisme.

Het zou niet moeilijk zijn om voor Nederland een qua opzet vergelijkbare

4 Gellner, *Nations and nationalism*; Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe* en idem, 'Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozialgeschichtlichen Forschung'. Over Anderson, Gellner en Hroch uitgebreid hiervoor 44-47. Voor de ontwikkeling van Gellners theorie ná *Nations and nationalism*, hiervoor 21-22.

5 Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780*.

6 Zie bijvoorbeeld Bhabha (red.), *Nations and narration*.

7 Vgl. Van Heerikhuizen, 'Sociologen in de jaren dertig en veertig over het Nederlandse volkskarakter' en Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*.

8 Pierre Nora (red.), *Les lieux de mémoire*. Vgl. ook Van Sas, 'Towards a new national history. Lieux de mémoire and other Theaters of memory'.

maar wat de eigenlijke *lieux* betreft toch weer heel verschillende lijst samen te stellen. Ook hier natuurlijk standbeelden (maar dan tegen de achtergrond van een traditie, of liever het gebrek daaraan, die al mereen op het anderszijn van Nederland duidt), een groot monument met een gespleten identiteit als het Paleis-Raadhuis op de Dam, de Nieuwe Kerk als Pantheon (van De Ruyter tot Van Speijk), die andere Nieuwe Kerk in Delft als Oranjepantheon, het Binnenhof, de Haarlemmerhout met connotaties uit vele eeuwen, heldencarrières (met name interessant bij half- of helemaal gefingeerde helden), grenzen en grensmensen (Limburgers bijvoorbeeld), de Hollandse Waterlinie, schuilkerken, het Muidetslot met de Muiderkring, waarop het negentiende-eeuwse gezelligheidsideaal werd teruggeprojecteerd, de Beurs van Berlage, de Hollandse schildersschool en haar *Werdegang*, zeker in de negentiende eeuw toen die, met Rembrandt als boegbeeld, zelf een bron van nationalisme werd. En niet te vergeten het Rijksmuseum.

Ik geef toe: het is een wat ordeloze waslijst, maar dat zijn de delen van *Les lieux de mémoire* ook, wat overigens alleen maar bijdraagt tot hun charme. Ongeveer in dezelfde tijd werd in Engeland het concept bedacht van *invention of tradition*.[9] Dat heeft zich inmiddels bewezen als een ideaal breekijzer om juist de negentiende eeuw mee te lijf te gaan. Toen werden immers allerlei vermeende tradities 'uitgevonden' en werd het verleden nadrukkelijk dienstbaar gemaakt aan de eigen tijd. Dit concept van *invention of tradition* is avant la lettre al te vinden in allerlei ouder onderzoek. Het schijnt zelfs mede ten grondslag te hebben gelegen aan de oprichting van de Werkgroep Negentiende Eeuw - als ik ten minste de beginselverklaring-achteraf van Bernt Luger op het Gouden Eeuw-symposium van 1984 goed begrepen heb.[10] In elk geval is het zo dat veel van het in het *Documentatieblad* en aanverwante publicities gepresenteerde onderzoek moeiteloos in deze moderne analysekaders past, niettegenstaande de soms wat antiquarische allure.

Over de vraag of we bij het periodiseren van de Nederlandse negentiende eeuw moeten uitgaan van een 'korte' dan wel van een 'lange' negentiende eeuw[11] hebben historici zich zelden bijzonder druk gemaakt. Vanuit mijn 'vaderlandse' perspectief kies ik voor een onbekrompen lange negentiende eeuw, lopend van de jaren 1770 tot de Eerste Wereldoorlog. Vanuit datzelfde vaderlandse perspectief geloof ik trouwens dat de korte variant van sommige neerlandici, lopend van *De Gids* tot Tachtig, alleen te begrijpen is in de context van zo'n lange negentiende eeuw. In die lange negentiende eeuw staat dan centraal het proces van de 'eenwording van Nederland', om de titel van het waardevolle boek van de sociaal-geografen Knippenberg en De Pater aan te halen.[12] Deze eenwording kan nader onderscheiden kan worden in een

9 Hobsbawm en Ranger (red.), *The invention of tradition*.
10 Luger, 'Gezicht en vergezicht. Perspectiefproblemen in het beeld van de zeventiende en negentiende eeuw'.
11 Zie over de lange negentiende eeuw van de historici Hobsbawm, *The age of empire*, 8.
12 Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*.

harde en een zachte kant: het harde proces van staatsvorming en het zachte van natievorming. Twee processen die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en elkaar ook wederzijds beïnvloeden en conditioneren. Ook dat zachte proces van natievorming zelf is weer tweezijdig: naast gestuurde natievorming van bovenaf (bijvoorbeeld via de school) is er groeiende natievorming van onderop. Beide zijden zijn nauw met elkaar verbonden. Zonder een draagvlak in de natie en rekening te houden met daar levende wensen, zal een natievormende overheidspolitiek niet snel succes hebben en een nationale gevoelsgemeenschap nier levensvatbaar zijn.

Mythen spelen in het proces van natievorming een belangrijke rol. En de negentiende eeuw is bij uitstek de eeuw geweest van het vormen en verbreiden van die nationale mythen. In Hrochs gefaseerde natievormingstheorie - het ABC van Hroch - gaat het in fase B om het op gang komen van het nationalisme als beweging. Allerlei halfbewuste natienoties worden dan geactiveerd (dat kan denk ik ook in culturele zin) en gepolitiseerd, om uiteindelijk na een heel scala van verschijningsvormen en intensiteiten te hebben doorgemaakt uit te komen bij het nationalisme als massaverschijnsef. (In Nederland doet dat zijn intrede aan het einde van de negentiende eeuw.)

Steeds vaker zijn dergelijke nationale mythen het object van cultuurhistorisch onderzoek, met vaak verrassende resultaten.[13] Zo heeft de herdenking van zevenhonderd jaar Zwitserland (de precieze datering van die nationale geboorte is op zichzelf al een fraai staaltje van negentiende-eeuwse mythe-vorming) een aantal belangwekkende boeken en tentoonstellingen opgeleverd. Daarvan noem ik speciaal het mooie boek van Ulrich Im Hof, *Mythos Schweiz*.[14] Deze eminente kenner van de Verlichting (en kennis van die periode moet ook voor Nederland het uitgangspunt zijn voor inzicht in het proces van nationale mythevorming) geeft hier een interpretatie van het Zwitser-gevoel van 1291 tot 1991 vanuit de complexe samenhang van identeteit, nationaal bewustzijn en historisch besef. Dit alles in een plurale samenleving met twee godsdiensten, vier talen en ontelbare hoge bergen. Juist die bergen, bijna onoverkomelijke barrières in de nationale communi-catie, blijken in de achttiende-eeuwse Alpine mythe (waarin de overweldigende natuur centraal staat) een verheven eenheidsgevoel te kunnen opwekken, en dus bij te dragen aan de nationale integratie-ideologie.

Herinneren en vergeten

Als Benedict Anderson de traditionele nationalismeliteratuur goeddeels obsoleet verklaart, geldt dat in elk geval niet voor Ernest Renans Sorbonne-voordracht ‘Qu'est-ce qu'une nation?’ uit 1882.[15] Deze klassieke tekst van het

13 Zie voor een overzicht de tentoonstellingscatalogus *Mythen der Nationen*.

14 Im Hof, *Mythos Schweiz. Identität-Nation-Geschichte, 1291-1991*. Zie tevens Santschi, *La mémoire des Suisses. Histoire des fêtes nationales du XIIIe au XXe siècle* en Gamboni en Germann, *Zeichen der Freiheit. Das Bild der Republik in der Kunst des 16. bis 20. Jahrbundert*.

15 Ernest Renan, ‘Qu'est-ce qu'une nation?’, 277.

nationalisme beleeft thans een tweede jeugd en wordt soms bijna zin voor zin gedeconstrueerd.[16] Renan zelf heeft getuigd hoe na dit stuk hem aan het hart lag: elk woord was met zorg gewogen. Het was zijn geloofsbelijdenis in aardse zaken.[17] Renans retorische strategie komt erop neer dat hij eerst een reeks factoren opsomt die juist *niet* bepalend zijn geweest voor het onstaan van naties: het gaat niet om ras, taal, religie, geografische omstandigheden of om een simpele belangengemeenschap. Wat het laatste betreft veroorlooft hij zich een kleine vriendelijkheid in de richting van Duitsland: 'un *Zollverein* n'est pas une patrie'. Een natie bestaat bij de gratie van de wilsovereenstemming van vrije individuen in het heden en dankzij de gemeenschappelijke herinnering aan grote daden en groot lijden in het verleden. Zo'n heldenverleden is een onmisbaar fundament voor een natie: 'Un passé heroique, des grands hommes, de la gloire [...] voilà le capital social sur lequel on assied une idée nationale'.

In Renans voordracht wordt Nederland - in zijn woorden: la Hollande -met ere genoemd. Enkele jaren voor de gecanoniseerde versie van 1882 had Leiden trouwens al een try-out gehad van de lezing. (Beide malen, in Leiden en in Parijs, zat Tachtiger Frans Erens onder zijn gehoor: hij was niet overmatig onder de indruk.[18]) Van Renans hoofdthese was Holland natuurlijk een mooi voorbeeld: hier was immers inderdaad een natie die zichzelf gecreeerd had, door 'la volonté directe des provinces'. Ten aanzien van Holland liet Renan ook iets doorschemeren van zijn monarchistische sympathieën, die hij voor Frankrijk zorgvuldig buiten de discussie liet (ongerwijfeld om de nationale strekking van zijn stuk niet aan te tasten). Want Holland mocht dan zichzelf gecreëerd hebben, sindsdien was het toch zo'n 'mariage intime' met het huis van Oranje aangegaan, dat er voor het land gevaar dreigde als die band zou worden aangetast.

Het meest in de belangstelling staan tegenwoordig Renans opvattingen over de wijze waarop naties omgaan met hun verleden, hun 'maatschappelijk kapitaal'. Die nationale herinnering functioneert als een tegelijkertijd kunnen herinneren en vergeten. Want nationale eenheid is altijd met geweld en bloed totstandgekomen. Dat moet de natie weten, maar toch ook kunnen vergeten. 'L'oubli, et je dirais bien l'erreur historique, sont un facteur essentiel de la création d'une nation', luidt de kernpassage. Of, in de wat rauwe vertaling van Hobsbawm: 'Getting its history wrong is part of being a nation'.[19] Helaas zullen professionele historici daardoor vaak minder geschikt zijn als schoolmeesters van de natie. De vooruitgang van het historisch onderzoek is, zegt Renan letterlijk, dikwijls een gevaar voor de nationaliteit.

16 Vgl. Bhabha, 'DissemiNation: time, narrative and the margins of the modern nation', in: Bhabha, *Nation and narration*, 310.

17 Renan, *Discours et conferences*. Préface, ii.

18 Frans Erens, *Vervlogen jaren*, 167.

19 De paradox van het herinneren en vergeten is uitgewerkt daar Benedict Anderson, 'Narrating the nation', *Times Literary Supplement*, 13 juni 1986, 659; tevens *Imagined communities*, 199-203. Het door Hobsbawm vertaalde citaat, *Nations and nationalism*, 12.

De ironie hiervan is dat de negentiende-eeuwse *boom* in geschiedschrijving en geschiedvorsing, die zelf voortkomt uit de toenmalige fixatie op het nationale, daarvoor vervolgens weer een bedreiging zou gaan vormen. De vaandeldrager van de historische wetenschap in Nederland, Robert Fruin, is een mooi voorbeeld van deze ontwikkeling. De Nederlandse historische wereld heeft altijd wat moeite gehad met Fruin.[20] Hij is de grote ongenaak-bare van de negentiende-eeuwse geschiedbeoefening, en dan met name van de rigoureuze verwetenschappelijking en het professionalisme. Maar tegelijk is hij toch ook een beetje de grote ongenietbare. Bewondering voor zijn vakmanschap is altijd gepaard gegaan met kritiek, met name op het feit dat hij zijn taak als historicus verkeerd heeft opgevat. Waar hij obsessief bleef zoeken naar de waarheid, zagen anderen zijn taak - de taak van de historicus in het algemeen - veel meer als die van schoolmeester van de natie.

Maar voor zo'n taak was Fruin niet in de wieg gelegd en hij was zich van dit vaderlands tekort - dat tegelijk de winst was van de wetenschap - ook zeer wel bewust. In het klein manifesteerde dit probleem zich al bij zijn aantreden in Leiden toen hij het college vaderlandse geschiedenis overnam van Matthijs de Vries. Deze verandering was geen verbetering. Het doel van dit college bleek niet om van de aanwezige studenten goede historici te maken, maar om hun 'liefde voor het Vaderland en geestdrift voor zijn groote mannen in te boezemen'. De hartstochtelijke vaderlander De Vries was daarvoor bij uitstek geschikt, de evenmin welsprekende als geestdriftige Fruin in het geheel niet. Hij kon nu eenmaal, zegt hij zelf, de zon niet zien zonder dat ook haar vlekken zijn aandacht trokken.[21]

In zijn zelfgekozen rol van onpartijdig waarheidzoeker was Fruin groot in het doorprikken van kleine, dierbare vaderlandse mythen, zoals die van Albrecht Beylinc en Magdalena Moons. Dat werd hem ook wel kwalijk genomen. Maar intussen was hij zelf bezig te bouwen aan de grootste mythe van alle, die de Nederlandse geschiedenis inderdaad tot eenheid moest maken, zij het met behulp van drastische chirurgische ingrepen: de Republiek werd gedegradeerd tot een 'voor goed vervlogen tusschentijd', een historische vergissing eigenlijk, en Oranje opgewaardeerd tot eenheidbrenger bij uitstek. Met dit al werden professionele geschiedbeoefening, ontmythologisering en mythemakerij bij Fruin in een hogere eenheid verbonden.

Voor een verklaring van Fruins vergaand toedekkende visie op het vaderlands verleden heeft Offringa gewezen op zijn vrees voor kerkelijke overheersing.[22] Zijn geschiedbeeld moest als het ware de bezweringsformule zijn tegen dit religieuze revivalisme. En ongetwijfeld was Fruin op zijn wijze nationaal-integrerend bezig. Hij verzoende tegenstellingen en had bijvoorbeeld oog voor het probleem van de katholieke Nederlander die tegelijk

20 Recent over Fruin: Tollebeek, *De toga aan Fruin*; Blaas, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving'; Wesseling, 'Robert Fruin. De geschiedenis van een reputatie'.

21 Fruin, *Afscheidsrede*, 24.

22 Offringa, 'De wijsgerige geschiedkunde van Johannes van Vloren', 228.

goed katholiek én goed Nederlander wilde zijn. Maar ik denk dat Fruin-de-mythemaker - anders dan Fruin-de-vakhistoricus - toch minder succesvol is geweest dan vaak wordt aangenomen. Met name zijn toedekkende vorm van mythemakerij sloeg niet aan, of werd al vrij snel door maatschappelijke ontwikkelingen achterhaald. Scherpslijpende liberalen van zijn eigen generatie beschouwden Fruins uitleveren van Nederland aan Oranje soms als een verraad aan Loevestein. En de jongere generatie liberalen van 1870 had zelf aan die hoofdrol van Oranje niet zoveel behoefte meer. De katholieken waren Fruin weliswaar dankbaar voor zijn keurmerk op hun Nederlanderschap, maar gingen zich voortaan des te enthousiaster profileren in hun dubbele -tegelijk goed-katholieke en goed-Nederlandse - identiteit.

Andere liberale historici zochten andere formules dan de te veel toedekkende Fruin om op hun eigen manier 'nationaal' te zijn. Van Vloten, bijvoorbeeld, de vrijdenker en spinozist die de kampioen werd van een 'geducht nationalisme'. Vaderlandse inspiratie nam bij hem een centrale plaats in. Nadat hij in 1849 de Hervormde Kerk vaarwel had gezegd, werd de natie zijn 'nieuwe Kerk'.[23]

Ook de Utrechtse historicus W.G. Brill zocht naar een eigen (en eigentijdse) vorm voor een nationaal-historische visie. Wanneer het ging om de historische waarheid defereerde Brill doorgaans aan Fruin, maar hij voelde zich wel verplicht die waarheid nader te duiden en kleur te geven. Dit maakt hem als historicus gedateerd, maar als getuige - om niet te zeggen medemaker - van de nationale mythe juist heel waardevol. Wat Brill bovendien onderscheidt van Fruin is dat hij nadrukkelijk een groter publiek heeft opgezocht, onder meer via bijdragen aan Arends *Geschiedenis des vaderlands* en andere populariserende publicaties. Op grond van de eigen taal en het grootse verleden zag hij voor Nederland een specifieke taak in de wereld weggelegd. Die stelling bleef hij zijn leven lang historisch onderbouwen. 1848 gaf hem het vertrouwen dat Nederland andermaal 'krachtig en groot'[24] zou kunnen zijn. Daarbij moeten we overigens niet denken aan overspannen herstelverwachtingen in termen van de Gouden Eeuw. Niettemin klonk zijn geluid toch merkbaar anders dan de wat besmuikte lof der kleinheid zoals die vaak door Fruin werd gezongen.

Brill was Loevesteins en nationaal tegelijk (en daarbij ook nog uiterst religieus gedreven, maar dat laat ik verder buiten beschouwing).[25] Vanuit zijn Loevesteinse vertrekpunt wilde hij tot een nationaal geschiedbeeld komen. Zo ontwikkelde hij wat ik zou willen noemen een gereconstrueerd staatsgezinde visie. Daarin heeft Oranje weliswaar een plaats gekregen, maar de oude vrijheidstraditie - religieus en politiek - staat nog steeds centraal. Renans mechanisme van 'herinneren en vergeten' speelt in Brills werk als het ware voortdurend mee. Voor het grote publiek stelde hij een overzicht

23 Offringa, 'De wijsgerige geschiedkunde van Johannes van Vloten', 237, 221.
24 Brill, 'Over den besten waarborg van staatswelvaren en volksgeluk', 464.
25 Vgl. over Brill en met name over de wijsgerige achtergronden van diens opvattingen Marlies de Groot, *Hel wereldbeeld van Willem Gerard Brill (1811-1896)*.

samen van *Betwiste bijzonderheden* in de vaderlandse geschiedenis. Het ging daarbij om een rijke verscheidenheid aan thema's tussen 1018 en 1784, waaronder de vraag of rooms-koning Willem II door verraad om het leven was gekomen, de waarheid omtrent de onvermijdelijke Beylinc (we mogen dit *non-problem* als prikkel van de negentiende-eeuwse historische sensatie niet onderschatten[26]), de nijpende kwestie Haarlem of Mainz, de mysterieuze 'dubbele ebbe' van 1672 enzovoort.[27]

Brills programmatische inleiding bij de *Betwiste bijzonderheden* klinkt haast als een requisitoir tegen Fruin wanneer hij zegt dat de bewonderde geschiedschrijvers van zijn tijd de eerbied voor het voorgeslacht en de liefde voor het vaderland dreigen te ondermijnen door zich boven en tegenover alles te stellen en niet liefderijk toe te geven of van harte te bewonderen. 'Welke lieden, mag men hier vragen, zijn het toch, die praten van de Nederlandsche natie als "een armzalig landje" en "in zielesterkte hopeloos zwak"? Worden zij dan in zich zelven niet gewaar van die kracht, welke de waarlijk brave in zich gevoelt, en die in onze voorstelling het geliefde vaderland, des noods door een, roemrijke ondergang, over eene wereld doet triomfeeren?' Naruurlijk dient de waarheid alle eer te krijgen, maar uiteindelijk gaat het niet om de 'ijdelheid van den onderzoeker', maar om 'het verheven beeld, hetwelk de Geschiedenis ons steeds te aanschouwen geeft'.[28]

Wat het 'herinneren en vergeten' bij Brill betreft, één voorbeeld: de moord op de gebroeders De Witt, ook een van zijn betwiste bijzonderheden. Deze lynchpartij wordt min of meer geduid als een offer om erger te voorkomen (een bijltjesdag onder regenten). Inderdaad heeft 'deze uitgieting der boosheid en uitbarsting der dierlijkheid [...] aan 's volks woede paal en perk gesteld, het gemeen tot bezinning en inkeer doen komen, en andere magistraatspersonen gered. [...] Een offer te zijn voor het volk, voor het land, dat zij met al hunne vermogens gediend hadden, was het heerlijk loon der gebroeders De Witt'. Hun vaderlandsliefde is met de 'eer des martelaar-schaps' bekroond. Daarom kan Brill ook 'vrede hebben met den tegen hen door Hollands volk gepleegden gruwel', kan hij 'over hun jammerlijk uit-einde heen zien', en van de daders denken dat zij nu eenmaal niet wisten wat zij deden.[29]

Bij het beoordelen van de geschiedenis gaat het niet aan daarmee slechts *ten dele* vrede te hebben. Wie zich te buiten gaat aan selectieve aanvaarding of verguizing is geen ware liefhebber van het vaderland.[30] Ook kant hij zich tegen degenen die vaderlandsliefde maar iets bekrompens vinden, in het licht van een veel groter en grootser gevoel als kosmopolitisme. Als vaderlandsliefde een begoocheling is, dan leert een eenvoudig rekensommetje dat kosmopolitisme een nog veel grotere begoocheling moet zijn, redeneert Brill

26 Vgl. hiervoor 90-91.
27 Brill, *Betwiste bijzonderheden op het gebied der studie van de geschiedenis van ons vaderland*.
28 *Ibidem*, 5.
29 *Ibidem*, 151-152.
30 Brill, 'Het herstel van Nederlands volkstaan in 1813', 103.

wel wat gemakkelijk. Hij houdt het op het vaderland, ‘de naam voor het levend wezen, dat al de leden der natie samenvat en de voor- en nageslachten vereenigt, en tot hetwelk de afgestorvenen verzameld worden’, als ‘voorwerp [...] om ons hart aan te geven.’[31] En aan de glorieuze geschiedenis van dit vaderland ontleent hij steevast een opdracht voor de toekomst: ‘Wat legt zulk eene geschiedenis allen, die tot het Nederlandsche volk behooren, zware verplichtingen op.’[32] Of: ‘een volk dat zulk een verleden bezit, is aan zich zelf verpligt eene toekomst te hebben.’[33]

Aan de meest betwiste bijzonderheid utt het vaderlandse verleden, het dramatische conflict tussen Maurits en Oldenbarnevelt, heeft Brill een apart boek gewijd. Daar en elders kiest hij ondubbelzinnig de kant van Oldenbarnevelt als voortzetter van het werk van Willem van Oranje, ja zelfs met zoveel woorden als ‘den echten zoon van Prins Willem’.[34] Maar tegelijk legt hij uit - in negentiende-eeuws nationale stijl - waarom zijn partijkiezen voor Oldenbarnevelt nog geen veroordeling van Maurits inhoudt.[35]

De uiteenlopende visies in de negentiende eeuw op het conflict Maurits-Oldenbarnevelt verschaffen misschien wel het beste inzicht in de complexe samenhangen van identiteit, natiebesef en historisch bewustzijn. Geen ander historisch probleem heeft de tijdgenoot zo beziggehouden. Daardoor was hij haast wel gedwongen positie te kiezen. Maar nergens was de opdracht van het tegelijk moeten herinneren en vergeten zo moeilijk als hier.

Van oudsher staan twee mythen lijnrecht tegenover elkaar: de Mauritsmythe, geworteld in de contraremonstrantse orthodoxe traditie, en de Oldenbarnevelt-mythe uit het staatse kamp, die nog eens krachtig was bevestigd in de patriottentijd. In de rijke schakering van posities gaat het in de negentiende eeuw vaak om formules die de tegenstellingen *tot op zekere hoogte* verzoenen, beide helden tot hun recht laten komen, en daarmee dus aangeven dat de oude partijstrijd, die nog tot circa 1800 had voortgewoed, inderdaad verleden tijd was. Groen bijvoorbeeld, hoewel uiteraard kiezend voor Maurits, had toch veel waardering voor Oldenbarnevelt en stelde voor om beiden tegelijk, zij het in verschillende plaatsen, een standbeeld te geven. Het tekent echter de verharding van de politiek-religieuze strijd, inclusief die om het verleden, dat Groens ‘erfgenaam’, Abraham Kuyper, dit toch te veel eer vond voor de landsadvocaat.[36]

Partijdige nationaliteit

Ik laat dit epische conflict nu verder voor wat het is, om nog even terug te komen op het karakter van de vaderlandse geschiedschrijving in de tweede

31 Brill, *Met bezield heelal Gode onderworpen*, 11.
32 Brill, ‘Het herstel van Nederlands Volksbestaan in 1813’, 102.
33 Brill, ‘De Republiek der Vereenigde Provindën in het tijdperk van haten bloei’, 318.
34 De Groot, *Het wereldbeeld van Willem Gerard Brill*, 102.
35 Brill, *Betwiste bijzonderheden*, 108.
36 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 420-421.

helft van de negentiende eeuw. Daarop wordt vaak het etiket geplakt van conciliant (of neoconciliant), met Fruin als beeldbepaler. In een ongemeen lovend stukje uit 1885 zag Busken Huet Fruins leerstoel in de vaderlandse geschiedenis 'als een kansel in eene kathedraal met eene natie tot gehoor'.[37] Deze formulering past prachtig bij het pseudo-sacrale karakter van een nationale mythe, maar suggereert - denk ik - meer eenheid dan er op dat moment feitelijk was. Fruins variant van nationale geschiedschrijving had zichzelf al vrij snel overleefd. Het is zelfs de vraag of ze ooit echt geleefd heeft. Zijn conciliante conceptie stond eigenlijk van meet af aan onder druk van dezelfde religieus-maatschappelijke veranderingen die haar hadden opgeroepen.

Vanuit een natievormend perspectief mag men zich afvragen of historici als Brill en Van Vloten niet beter hebben aangevoeld hoe ze op die veranderingen in het maatschappelijke krachtenveld moesten inspelen. Zij verloochenden het Loevesteinse verleden niet, maar namen dit op in een geschiedschrijving die de historische tegenstellingen niet zozeer toedekte als wel constructief verwerkte (en daarbij ook Oranje een passende plaats gaf, conform de eigentijdse verhoudingen). Hun standpunt, dat partijdigheid en nationaliteit probeerde te combineren, zou ik niet conciliant willen noemen maar inderdaad *natievormend*. In deze vereniging van partijdigheid en nationaliteit kan men hun benadering zelfs verbonden zien met die van de historische pioniers uit de diverse emancipatiebewegingen. Een geschiedschrijving die duidelijk kleur bekende maar tegelijk onomwonden nationaal was, paste beter bij de politiek-maatschappelijke strijdcultuur van het laatste kwart van de eeuw dan de kleur- en bloedeloze conciliantie van de grote Fruin. De fervente nationalist Abraham Kuyper vond Fruin bijvoorbeeld veel te fijn en te keurig en miste bij hem enthousiasme en een epische blik.[38] Iets dergelijks gold voor Albert Verwey. Hij beleefde de geschiedenis als dichter en nam het Fruin kwalijk dat hij de helden van het verleden had opgeofferd aan een geschiedschrijving van de Middelmaat.[39]

Fruins conciliante bezweringsformules ten spijt werd het nationale verleden juist steeds meer voorwerp van strijd. Elke groep, en met name elke emanciperende groep in de Nederlandse samenleving, was eropuit een eigen relatie met het vaderlandse verleden te vestigen, zichzelf in dat verleden terug te vinden en te legitimeren. In het licht van deze 'verzuiling van het verleden' is het daarom goed even stil te staan bij de relatie tussen natievorming en nationalisme enerzijds en Schoolstrijd en Verzuiling anderzijds.

Behalve de eeuw van het nationalisme is de negentiende eeuw ook de eeuw van de religieuze revival. Het is een interessante vraag hoe de natie als nieuwe kerk, met het nationalisme als heilsleer, zich verhoudt tot die sterk terugkomende religie. Deze kwestie spitste zich toe in de Schoolstrijd en in

37 Busken Huet, 'R. Fruin, 1860-1885', 180-183.
38 Van Deursen, 'De Vrije Universiteit en de geschiedwetenschappen', 26.
39 AJbert Verwey, 'De afscheidsrede van prof. Fruin', in zijn: *Prooza*, VIII, 142-151 (oorspr. 1894).

de beginnende Verzuiling tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw. En juist in die periode kunnen we de krirische overgangsfase situeren naar het neonationalisme dat Nederland in de rweede helft van de jaren negentig in de ban zal hebben.

De school werd inzet van een strijd tussen gereformeerde en katholieke emancipatiebewegingen en de 'liberale' staat. Deze confrontatie lijkt op het eerste gezicht een ernstige bedreiging voor de eenheid van de natie, maar is dat uiteindelijk niet geweest. Integendeel: de toegespitst politiek-religieuze tegenstellingen en spanningen van de Schoolstrijd lijken juist te hebben bijgedragen tot een verhoogde nationale gevoeligheid, en als aanjager te hebben gefungeerd voor het breed gedragen nationalisme van de jaren negentig.

Maar in die strijd was wel duidelijk geworden dat nationale identiteit niet voor iedereen hetzelfde hoefde re betekenen. Ze had juist een meervoudig en meerduidig karakter, gekoppeld aan andere identiteiren, om te beginnen de loyaliteit aan de eigen groep of zuil. Zo werd in deze kritische overgangsfase als het ware expliciet gemaakt dat dergelijke meervoudige loyaliteiten geen bedreiging hoefden te vormen voor de Nederlandse natie.

Het nationalisme is een integratie-ideologie. In de Nederlandse verhoudingen heeft die ideologie gefungeerd als de ene kant van het proces dat aan de andere kant Verzuiling heet. Van de daarmee samenhangende complexiteit van loyaliteiten moeten we, denk ik, niet te veel een probleem maken. Andere naties hebben weer andere complexen maar zijn er toch niet minder natie om. De dubbele loyaliteit aan de eigen zuil en aan het vaderland betekende niet dat Nederland als nationale gevoelsgemeenschap een gespleten identiteit had. Hooguit dat het een natie was - net als andere trouwens - van gemengde gevoelens.

In 1898 blilkte *Gids*-redacteur, literair historicus en vrijzinnig-democraat G. Kalff in een artikel getiteld 'Pro Patria' terug op Nederland in de bijna afgelopen eeuw.[40] Hij ontdekte daarin veel goeds: 'verdeeldheid langzaam wijkend voor eenheid en het nationaliteitsgevoel toenemend in kracht en zuiverheid. [...] Het provincialisme, door de hetvormingen in onze staatsregeling gefnuikt, nam nog meer af door de verbetering en vermenigvuldiging der verkeersmiddelen'. Dat nationaliteitsbesef werd bovendien gelouterd door meer zelfkennis in plaats van de eerdere zelfingenomenheid en zelfverheerlijking. In het kritiseren van die zelfingenomenheid hadden figuren als Bilderdijk, Da Costa, Alberdingk Thijm, Thorbecke, Van Vloten, Multatuli en Huet een belangrijke rol gespeeld, al gingen de laatste twee met hun spot en sarcasme jegens het vaderland soms te ver. Bovendien hadden ze inmiddels school gemaakt. Kalff doelt hier waarschijnlijk op de Tachtigers, waarvan hij het effect nog niet helemaal kon overzien. Maar in 1898 zag hij alweer 'verschijnselen [...] die hoop gaven voor de toekomst', Vanuit zijn vaderlandse optiek kon Kalff inderdaad gerust te zijn: de Tachtigers mogen

40 Kalff, 'Pro Patria'. Zie ook hiervoor 61.

dan - in navolging van Multatuli en Huet - de ramen hebben opengegooid, dat betekende nog niet dat het huis van de nationale cultuur daarmee instortte.

Voor Nederland zag Kalff in zijn tijd, waarin kleine naties alom opleefden, nog een belangrijke toekomst weggelegd. Kosmopolitisme hoefde voor hem niet zo nodjg. He: sprak voor hem ook vanzelf dat nationaliteitsgevoel en vaderlandsliefde zich onder het volk niet in één vorm voordeden, maar allerlei schakeringen van omvang en gehalte hadden, afhankelijk van levens-beschouwing, geloof, stand, beroep, leeftijd en temperament. Kalff toonde zich daarmee niet alleen een scherp waarnemer. Zijn analyse sluit ook verrassend goed aan bij het modernste nationalismeonderzoek.

Jusqu'à la mer.
Vrijheid en onvrijheid aan de Rijn

Op de eeuwige Alpen, dik met sneeuw en ijs omschorst,
Ontwringt de schoone Rhijn zich aan der bergen korst.
Eerst sluipt hij nietig voort met ongewisse gangen,
Als een versmade beek, naauw waard een' naam te ontvangen;
Allengskens aangegroeid, schiet hij langs breeder boord,
Met jonglings vuur en kracht, zijn stoute golven voort;
En stort bij Lauffen zich met ongehoord gedonder
In d'afgrond; schuimt, en bruischt, en woelt, en wringt van onder
De klippen zich hervoor; getergd door wederstand,
Verbreekt, verbrijzelt hij de rotsen aan zijn' kant.
Een hel van water stort hij neer met schriklijk klateren,
En heel de landstreek dreunt van de afgeschoten wateren.
Nu golft hij Duitschland door met trotsche majesteit,
Langs rijke dorpen aan zijn' vruchtbren boord verspreid,
Langs bergen lagchende van Bacchus zegeningen,
Langs steden trots gebouwd, die zijnen lof bezingen.
Van Ehrenbreitsteins top ziet elk zijn' slangenloop,
En groet hem van die hoogte, als hoofdvloed van Euroop'.
Ach! zoek dien schoonen stroom nu weêr bij Katwijks stranden!
Wat vindt ge? een vuile poel, gesmoord in slijk en zanden;
Onedel en versmaad kruipt hij daar schandlijk voort,
Eer zich zijn drabbig nat in 't zand der duinen smoort.
De vreemdeling, die hem langs Coblens muur zag golven,
Hetziet hem hier; maar ach! in riugte en wier bedolven.
Hij mijmert aan zijn' zoom met waggelende treen,
Denkt aan het oud Karthaag, en gaat in weemoed heen.

Aldus begint de tweede zang van Helmers' *Hollandsche natie* uit 1812.[1] Schrijvend in de Franse Tijd, vraagt Helmers zich af of dit misschien het beeld van Nederland is en de weerspiegeling van zijn naderend lot. Klein begonnen, allengs groter en sterker wordend om vervolgens ‘aan 't hoofd der volken’ ieders bewondering af te dwingen. Maar zal Holland ten slotte, net als de Rijn, bezwijken in zijn vaart en ‘als een nevelwolk verdwijnen van deze aard’?[2] Aanvankelijk had de dichter het nog dramatischer geformuleerd en

1 Helmers, *De Hollandsche natie*, 35-36.
2 *Ibidem*, 37.

zich vertwijfeld afgevraagd of Nederland, door in het niets te verdwijnen, wellicht zou eindigen als ‘de schandvlek van Euroop’. Dat vond de Franse censor echter al te gortig; vandaar die nevelwolk als compromise[3]

Lieu de mémoire

Helmers speelde in zijn gedichten graag met water en leefde zich uit in deze evocatie van de Rijn als merafoor van Nederland. Hij lier hiermee zien hoe de Rijn uitnodigde tot meraforisch gebruik en tot poëtische politisering. Politiek is de Rijn eigenlijk altijd geweest, ook al in *De Rijnstroom* van Vondel uit 1635, de moeder van alle Nederlandse Rijngedichten.[4] In deze lofzang wordt de Rijn opgevat als *lieu de mémoire*, boordevol historische associaties en klassieke toespelingen. Diverse daarvan blijven behoren tot het vaste Rijnrepertoire. En passant laat Vondel Karel de Grote ‘d'onveilige oevers vegen / Van onduits en baldadig schuim’, en maakt hij de rivier tot rijksgrens. Een later geslacht zal met de Rijn als Duitse grens geen genoegen meer nemen. Uitgebreid gaat Vondel in op de vaste associatie van Rijn en vrijheid:

> Gij strekt de voeten aan 't gebergt,
> Daar zich de Zwitsers in bescharmen,
> Wanneer men hen om oorloog vergt;
> Gij grijpt de Noordzee met uw' armen,
> Waarin het heldeneiland leit,
> Daar Bato zich ter nederzette.
> En dat zo schuw van dienstbaarheid
> D'uitheeemse bekkenelen plette,
> En deê gevoelen dat de Rijn
> Geschapen was om vrij te zijn.

De Rijn verbindt vrije Zwitsers met Bataven die zo aan hun vrijheid hechten dat ze vreemdelingen de schedel inslaan. De Rijn is geschapen om vrij te zijn. De echo hiervan zal altijd blijven klinken, in de Romantiek bijvoorbeeld, als Hölderlin luistert naar ‘Die Stimme [...] Des freigeborenen Rheins’ en natuurlijk in het refrein van Nikolaus Beckers Rijnlied uit 1840: ‘Sie sollen ihn nicht haben, den freien deutschen Rhein.’ Op een ander niveau, dat van het volkenrecht, laat de vrijheidsdrang van de Rijn zich voelen als het Congres van Wenen de vaart op internationale rivieren vrij verklaart. Het is het begin van jarenlange problemen tussen de tollenaars op het Bataafse heldeneiland en het Duitse achterland.

3 Blijkens de ‘veranderingen en bijvoegzelen’ in de derde druk van *De Hollandshche natie*.
4 Vondel, *Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza. Verzorgd door Albert Venwey*, 777-778. Zie de fraaie studie van Josef Ruland, ‘Vondels “Rijnstroom”. Elemente zu einer Topik; des Rheinlobs’. Vgl. ook Vekeman, ‘Vondels Rheinstrom reguliert und eingedammt’.

Het natuurrecht uit de Verlichting, in praktijk gebracht door de Franse Revolutie, schreef voor dat internationale rivieren vrij dienden te zijn.[5] Toen de Franse revolutionairen in 1795 Nederland 'bevrijdden', sloten zij met de Bataven het Haags Verdrag, berucht gebleven vanwege de honderd miljoen courtage die Frankrijk opstreek. Daarin was de bepaling opgenomen dat de scheepvaart op Rijn, Maas en Schelde vrij zou zijn - althans voor de beide zusterrepublieken - 'jusqu'a la mer'. De Bataafse Republiek kreeg hiermee de rekening gepresenteerd voor het feit dat Nederland twee eeuwen lang de Schelde gesloten had gehouden. De bewoordingen 'jusqu'a la mer' zouden, met betrekking tot de Rijn, letterlijk terugkeren in de eerste Vrede van Parijs van 30 mei 1814 en in de slotakte van het Verdrag van Wenen.[6] Nadat de Nederlandse Republiek eeuwenlang in staat was geweest door haar controle over de Rijnmonding het verdeelde Duitse achterland klein te houden, werd de vrije Rijn nu de inzet voor een hardnekkig conflict tussen Nederland en de Duitse Rijnoeverstaten.[7]

Er was hier veel meer in het geding dan alleen economisch belang. Voor Duitsland werd de Rijn juist in deze periode het nationaal symbool bij uitstek, verbindend element in een structureel verdeeld land.[8] Bij ontstentenis van algemeen aanvaarde politieke eenheidssymbolen ging deze rivier met het aangrenzende landschap die functie vervullen. De Rijn verbond niet alleen steden en streken, maar ook verleden en heden, natuur en geschiedenis, zoals Vondels *Rijnstroom* al had laten zien. Deze 'nationalisering' van de Rijn bouwde voort op oudere tradities - altijd een voorwaarde voor succesvolle *invention of tradition* - maar hing ook nauw samen met de actualiteit van de vroege negentiende eeuw: in poilitiek opzicht de verwarring en vernedering van het revolutietijdperk (gevolgd door de verlossende bevrijdingsoorlogen), in cultureel opzicht de ontluikende Romantiek, die gefascineerd was door de verrukkende mengeling van ridderruïnes, een onvoltooide kathedraal en de indrukwekkende natuur die het Rjjnland bood.[9]

Met zijn chicaneuse Rijnvaartpolitiek moest koning Willem I dan ook opboksen tegen economische belangen én tegen dit romantisch-nationale geweld dat de leuze van de vrije Rijn een ongekende weerklank gaf in de publieke opinie. Op zijn beurt, maar zonder deze begeleidende Romantiek, maakte ook Nederland in de jaren 1820 de Rijn tot symbool van zijn soevereiniteit en zijn internationale prestige.[10] Deze beide Rijnervaringen liepen echter zo ver uiteen en hadden een zo verschillende gevoelswaarde, dat ze mede het grate onbegrip aan weerskanten in Rijnvaartzaken verklaren.

5 Vgl. Vitányi, *De scheepvaart op de rivieren in de natuurrechtsleer*.
6 Van der Hoeven, *De Rijnvaartakten en de cabotage*, 25-26.
7 Hierover bestaat een uitgebreide literatuur. Zie onder meer Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool*.
8 Zie bijvoorbeeld Jeismann, *Das Vaterland der Fiende*, 55-58.
9 Zie voar de Rijnromantiek onder meer T¨mmers, *Rheinromantik* en Stephan *Die Entstehung der Rheinromantik*.
10 Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*, 205-212, 251-258.

De Franse Revolutie had de Rijn niet alleen vrij verklaard, zij had hem, bij monde van Danton in een beroemde speech voor de Conventie in 1793, ook aangewezen als een van Frankrijks 'natuurlijke grenzen'.[11] Het polemische Duitse antwoord op deze Franse droom - na een periode waarin het Rijnland de confrontatie tussen de Franse Revolutie en het ontluikende Duitse nationalisme op het scherp van de snede had meegemaakt - was Ernst Moritz Arndts geladen leuze uit de bevrijdingsoorlogen: *Der Rhein, Deutschlands Strom, aber nicht Deutschlands Grenze*. Daarmee was het spanningsveld gedefinieerd dat - in verschillende varianten - de Duits-Franse relatie tot na de Tweede Wereldoorlog zou bepalen.[12] De Rijn werd hiermee, naast icoon van de Duitse identiteit, een blijvend strijdpunt in de verhouding tussen beide landen. Deze explosieve combinatie van Duitse zelfdefinitie en Duits-Frans vijandbeeld had ongekende mogelijkheden om ook de grote massa in beweging te brengen.

Culturele en politieke waarden lopen daarbij voortdurend door elkaar heen: het culturele kan plotseling politiek blijken, het politieke juist in culturele zin worden uitgedragen. De politisering van de Rijn tijdens de bevrijdingsoorlogen en in de Rijncrisis van de jaren 1840, en de scherpte van het Duits-Nederlandse conflict, zijn alleen goed verklaarbaar tegen de achter-grond van de grote emotionele investering in de Rijn, die het Rijnland had gemaakt tot knooppunt van de Duitse cultuur en Duitse identiteit.

Die Duitse identiteit vormt een centrale verklarende factor in het drama van de moderne Europese geschiedenis, dat immers maar al te vaak - zij het dan ook al te eenvoudig - wordt teruggebracht tot een Duits probleem en een Duitse catastrofe. Zonder nu die Duitse catastrofe te willen herleiden tot een reisje lang de Rijn - dat zou al te banaal zijn - wit ik toch proberen met de Rijn als uitgangspunt enkele ambivalenties in de Duitse identiteitsvorming zichtbaar te maken. Ik concentreer mij daarbij op de verwarrende jaren 1840. Die zijn zowel in Duits als in Europees perspectief moeilijk te doorgronden. Maar ze zijn van evident belang voor het begrijpen van het echec van 1848, toen Duitsland in één keer, zij het zonder succes, twee grote sprongen voorwaarts poogde te doen: naar eenheid en naar vrijheid. 1848 geldt achteraf vaak als een beslissend kruispunt in de Duitse geschiedenis, toen er nog een keuze mogelijk leek tussen 'normaliteit' naar West-Europees-parle-mentaire snit en de *Sonderweg* die de Duitse en Europese catastrofe zou inluiden. Om te beoordelen hoe kansrijk die 'normale' optie is geweest, zal ik proberen de Duitse identiteit en het Duitse zelfbeeld in de jaren 1840 niet alleen

11 Zie over het probleem van Frankrijks 'natuurlijke grenzen' het klassiske artikel van Gaston Zeller, 'Histoire d'une idee fausse' en het commentaar daarop van Peter Sahlins, 'Natural frontiers revisited: France's boundaries since the seventeenth century'.

12 Vgl. Wenger, 'Le Rhin, enjeu d'un siècle' en Van Montfrans, 'Le Rhin, entre litérature et politique'. Vgl. ook Demangeon en Febvre, *Le Rhin, Problièmes d'histoire et d'économie* (1935). De recente editie Febvre, *Le Rhin. Histoire, mythes et réalités* (1997) wordt voorafgegnan door een uitvoerige *présentation* van Peter Schöttler, 'Lucien Febvre ou la démystification de l'histoire rhénane'.

op eigen merites te beoordelen en in termen van het Frans-Duitse spannings-veld van deze periode te benaderen, maar ook langs de weg van de Duits-Nederlandse relatie. Ik wil het probleem van de Duitse identiteitsvorming in de jaren 1840 dus verhelderen door het nog wat ingewikkelder te maken.

De Rijncrisis van 1840

De Rijncrisis van 1840 heeft in de traditionele diplomatieke geschiedenis nooit veel aandacht gekregen. Ze vraagt die echter juist wel bij een meer 'totaliserende' benadering van internationale verhoudingen, waarin behalve de grote politiek der kabinetren ook de verwoording, verklanking en verbeelding van nationale sentimenten meespelen.[13] Het verhaal is in grote lijnen bekend. De Egyptische onderkoning Mohammed Ali was in de jaren 1830 gewikkeld in een machtsconflict met de sultan van het Osmaanse rijk. In 1839 kreeg dit conflict een verrassende wending toen de sultan zelf Mohammed Ali aanviel en daarmee de verhoudingen in Europa op hun kop dreigde te zetten. Want Frankrijk steunde Mohammed Ali en de andere grote mogendheden wilden juist het Turkse rijk overeind houden.

Deze opstelling van Frankrijk vloeide voort uit structurele onvrede met de postnapoleontische orde in Europa. Het leed onder het trauma van Wenen - netzo'n trauma als Versailles na 1919 voor Duitsland zou worden -en probeerde op alle mogelijke manieren onder die verdragsbepalingen uit te komen. In feite was elke ontsnapping aan dat dictaat de moeite van het proberen waard. Hoofddoel van de Franse buitenlandse politiek na Wenen was het herstellen van zijn 'natuurlijke grenzen', Daarbij was de Rijngrens de begeerlijkste, maar ook moeilijkst te verwezenlijken ambitie. Onrust in Europa werd door Frankrijk onmiddellijk gekoppeld aan dat altijd sluime-rende verlangen. Bij alle binnenlandse politieke verdeeldheid gaf dit de Franse buitenlandse politiek toch een onderliggende coherentie.

Het verrassende van dit zoveelste bedrijf in de ziektegeschiedenis van het Turkse rijk was dat de Franse regering-Thiers dreigde met een aanval in het westen om de Rijngrens te herstellen. De reactie van Europa was veelzeggend. Voor het eerst sinds 1815 maakten de overwinnaars van Napoleon - Engeland, Rusland, Oostenrijk en Pruisen - één gemeenschappelijk front om deze gevaarlijke escalatie de kop in te drukkeen. De Franse koning Louis Philippe begreep de waarschuwing en liet Thiers vallen.

De Rijncrisis is vooral interessant vanwege de repercussies die zij had in Duitsland zelf. Die maken goed duidelijk hoeveel nationale emotie de Duitsers inmiddels in dit gebied hadden geïnvesteerd. De bedreiging van het Rijnland zorgde voor een enorme uitbarsting van Duits nationalistisch sentiment, wat tot uiting kwam in een stortvloed van Rijnliederen, in navolging van Nikolaus Beckers *Der deutsche Rhein*:

13 Zo reeds de dissertatie van Vein-Brause, *Der deutsch-französische Krieg von 1840. Studien zur deutschen Einheitsbewegung*.

Sie sollen ihn nicht haben,
Den freien deutschen Rhein,
Ob sie wie gier'ge Raben,
Sich heiser darnach schrei'n.

In deze trant gaat het nog zes coupletten verder. Becker was geen groot dichter maar een typische halfintellectueel, een van die clichémannetjes die overal de verbreiders van het nationalisme werden. Juist zo iemand wist hier de juiste toon te vinden. Maar dit lukte hem alleen doordat de Rijnromantiek inmiddels een hoge vlucht had genomen. Becker was *Hilfgerichtsschreiber* uit Geilenlkirchen. Zijn lied werd de Duitse Marseillaise genoemd of ook wel Colognaise. Spotters maakten er Geilenkirchaise van en herdoopten *Der deutsche Rhein* in, snel vervliegend, *Eau de Cologne*.[14] Beckers Rijnlied werd vele malen op muziek gezet - onder meer door Liszt, Schumann en Mendelssohn - en in heel Duitsland gezongen. Van de talloze navolgingen is Max Schneckenburgers *Die Wacht am Rhein* het bekendst geworden.

Het bleef niet bij zingen en springen als karakteristieke ontlading van Duits-nationalistisch sentiment. Men stak aan de Rijn ook letterlijk de handen uit de mouwen door te beginnen met het afbouwen van de Dom van Keulen, die sinds de Middeleeuwen halverwege hemel en aarde was blijven steken. In een sterk symbolisch geladen actie onder het beschermheerschap van de nieuwe Pruisische koning Friedrich Wilhelm IV werd deze *Dombau* ter hand genomen. Daarmee werd een voorschot genomen op de voltooiing van de Duitse eenheid zelf, wellicht onder leiding van hetzelfde Pruisen.

Er is terecht op gewezen hoe in deze actie tal van tegenstellingen die Duitsland verdeeld hielden werden overbrugd, zoals die tussen het katholieke Rijnland en het protestantse Pruisen, tussen het meer vrijzinnige Westen en het autoritaire Oosten, tussen het Duitse volk en de Pruisische koning.[15] Zeker achteraf werd het een vingerwijzing dat de grondslag voor Duitse eenwording misschien wel eens in deze combinatie gezocht zou moeten worden, en niet in het samengaan van eenheid en vrijheid waarop liberalen en radicalen van de *Vormärz* hun hoop hadden gevestigd. Nationalisme kan zich verbinden - zo weten we inmiddels - met alle denkbare politieke stromingen, van chaotisch links tot radicaal rechts. Maar in de eerste helft van de negentiende eeuw lag het samengaan van liberalisme en nationalisme het meest voor de hand, zeker in het. geval van Duitsland, waar het eenheidsstreven juist door de conservatieve gevestigde orde - belichaamd door iemand als Metternich - werd bestreden en daarom in het liberale vrijheids-streven een natuurlijke bondgenoot vond.

Deze uitbarsting van Duits-nationalistisch sentiment was eerder conser-

14 Veir-Brause, *Die deutsch-franzöziche Krise von 1840*, 125-135; Van Montfrans, 'Le Rhin, entre littérature et politique'; Minaty, 'Rambos am Rhein. Zum Sängerkrieg zwischen Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert'. Zie ook de afdeling 'Rheinlied und Dichterstreitt' in de tentoonstellingscatalogus *Marianne und Germania 1789-1889*, 327-340.

15 Schulze, *Der Weg zum Nationalstaat*, 83-84.

vatief dan progressief van signatuur. Maar het was een ander, in zekere zin moderner conservatisme dan dat van Metternich. Deze maakte zich juist grote zorgen of de vorsten dit populistische nationale geweld, eenmaal ontketend, wel in de hand zouden kunnen houden.[16] Als bewaker van het Duitse en Europese evenwicht had hij geen enkele affiniteit met de nu opgeroepen Duits-nationalistische dynamiek. Zelf was Metternich overigens Rijnlander van geboorte. Zijn vakanties bracht hij door aan de Rijnoever in de voormalige Benedictijner abdij Johannisberg - vermaard om zijn Riesling - die keizer Franz hem in 1816 cadeau had gedaan.[17]

In Nederland had de Rijncrisis weinig repercussies. De Nederlander kon over de onrust in het oosten en het risico van een oorlog in het westen uitgebreid in de krant lezen,[18] maar hij had inmiddels meer dan genoeg van grote politiek. De jarenlange volharding in de Belgische kwestie had het land aan de rand van het bankroet gebracht. Willem I's schlemielige politiek van afwachten in de hoop dat een grote Europese oorlog hem België zou teruggeven, was definitief mislukt. Het paradoxale van de Rijncrisis was dat die oorlog eventjes dichtbij leek, juist nu de Belgische kwestie eindelijk werd afgewikkeld. De liberale *Arnhemsche Courant* vroeg zich overigens af of de Duitse natie, daartoe opgeroepen door de vorsten, wel bereid zou zijn te vechten voor een vrijheid die ze niet bezat.[19]

Om vrijheid draaide het ook in de kritische reactie op Beckers Rijnlied die de *Utrechtsche Studenten Almanak* van 1843 in Nederlandse vertaling publiceerde.[20] Aan het woord is de Rijn zelf:

> Laat toch af mij te bezingen!
> Dat Uw zang verbroken zij!
> Maak mij eerst, vóór alle zaken,
> Waarlijk *Duitsch* en waarlijk *vrij*!

16 Vgl. Kroll, *Friedrich Wilhelm IV und das Staatsdenken der deutschen Romantik*, 120-121.

17 Vgl. Palmer, *Metternich*, 160, 174.

18 Zie bijvoorbeeld de commentaren van het *Algemeen Handelsblad* op 29, 30 en 31 juli, 5 augustus, 8 augustus (Nederland zou een strikre onzijdigheid in acht moeten nemen), 11 augustus, 11 September, 18 September, 5 oktober 1840 (over de modaliteiten van neutraliteit). Met dank aan drs. Arnout Molenaar voor deze verwijzingen en die in noot 19.

19 *Arnhemsche Courant*, 1 augustus 1840. Andere verwijzingen naar de internationale crisis op 19 augustus en 27 september. Op 30 September besloot de *Arnhemasche Courant* een brede beschouwing over 'De strijd om Azië' met een korte opmerking over Nederland. Ervan uitgaande dat Pruisen zijn heil in Europa zou moeten zoeken, zou het 'den mond zijner rivieren, den Rijn niet uitgrezonderd, pogen te bereiken. [...] En de Nederlanden?... De Nederlanden worden weder wat zij waren, alvorens nationale energie ze verhief tot afzonderlijken staat; zij worden wat de zorgelooze verkwister wordt: uitgemergeld; zij ondergaan het lot van alle zwakheid: vreemde heerschappij.' In een andere context dichtte Da Costa, in de trant van Becker: 'Zy zullen het niet hebben, / Ons oude Nederlandl!' (1844), *Da Costa's kompleete dichtwerken*, III, 10. Ook *De Vlaamse Leew* (1847) was geïnspireerd door Becker 'Zy zullen hem niet temmen / Den fieren Vlaemschen Leeuw'.

20 *Utrechtsche Studenten Almanak* (1843) 68-69. Met dank aan drs. Piebe Teeboom voor deze verwijzing.

Dat de vreemde Tollen wijken,
En der rede dwang verdwijn!
Vloeije een stroom van vrije woorden
Voortaan langs den vrijen Rijn!

Spreekt ook voor uw eigen regten,
Als den Duitschen man betaamt!
Anders blijft ge, in strijd met vreemden
En tirannen, vast beschaamd!

Dat, tot dit uw wensch en wil is,
Uw gezang vergeten zij!
Laat mij liever onbezongen,
Noemt mij voortaan *Duitsch* noch *vrij*!

Vader Rijn moest zelf komen uitleggen dat het er met Duitsland toch minder florissant voorstond dan de Rijneuforie zou doen vermoeden. Zowel 'Duitsland' als 'vrijheid' diende eerder geproblematiseerd dan verheerlijkt te worden. Dat juist deze kritische noot zijn weg vond in een Nederlandse studentenalmanak had ongetwijfeld te maken met de beeldvorming over en weer van Duitsland en Nederland in deze periode.

Nederland als tegenbeeld

Doorgaans wordt het beeld dat de Duitsers vanaf de late achttiende eeuw - toen hun eigen culturele hoogtij inzette - van Nederland hadden als uiterst negatief omschreven. Margarete van Ackeren gaat daarin zelfs zover dat ze Nederland het 'andere Italien' van de Duitse cultuur noemt: het absolute regenbeeld van het cultuurideaal dat de Duitsers in Italië zochten.[21] Voor de Hollandse Gouden Eeuw koesterden de dichters en denkers van de *Goethezeit* - druk in de weer met hun eigen nationale *Selbstfindung* - nog grote bewondering, voor de Hollandse tijdgenoot was er slechts minachting. Ze vonden *Mynheer* een filister, zelfvoldaan en bekrompen, vastgeraakt in de stilstaande poel van zijn beschaving.

De Duitse romantici op hun beurt gruwden van het afgeperkte en aangeharkte van de natuur die de Hollanders hadden willen temmen of - opperste aanmatiging - zelf hadden gemaakt. Het ging hierbij, zoals Herman Meyer heeft laten zien,[22] om een heel complex van negatieve associaties. Daarbij had de doorsnee Duitse romanticus aan een half woord genoeg: tulpen, taxushagen en tuinkoepels, boter en kaas, windmolens, rechte kanalen en - het *perpetuum horribile* van de Nederlandse samenleving - de trek-schuit.

21 Van Ackeren, *Das Niederlanderbild im Strudel der deutschen romantischen Literatur*, 249-271.

22 Meyer, 'Das Bild des Holländers in der deutschen Literatur'.

De Jong-Duitse blaag Ludolf Wienbarg die in 1831-1832 - niet de meest gelukkige jaren uit de vaderlandse geschiedenis maar wel bepalend voor het natiebesef- als huisleraar in Nederland verbleef,[23] gebruikte de Rijn als metafoor om het contrast tussen Duitsland en Nederland aanschouwelijk te maken. Heftig kolkend in Duitsland, maar eenmaal in Nederland aangekomen zichzelf vergetend en ten prooi aan vervlakking: geboren in poëzie, in proza stervend.[24] Wienbarg had eens moeten weten hoe Nederlanders van een latere generatie dat 'traag door oneindig laagland gaan' zouden omduiden tot superieur merkteken van hun identiteit. [25]

Maar Wienbarg stond zeker niet alleen. In zijn *Aus den Memoiren des Herren von Schnabelewopski*, voltooid in het begin van de jaren 1830, heeft Heine de karikatuur van het toenmalige Holland als het land van de slaapmuts, de trekschuit en de Goudse pijp eeuwigheidswaarde gegeven. Overbekend is verder het beeld van de Chinese muur waarmee de Hollanders zich omgeven zouden hebben om hun zelfvoldane eigenheid en nationaliteit te bewaken.[26] Maar niet alle Duitsers hebben zich zo negatief over Nederland uitgelaten als Wienbarg of Heine.

Een andere Jong-Duitser, Franz Dingelstedt, werd met zijn *Lieder eines kosmopolitischen Nachtwächters* (1841) een van de smaakmakers van de kritische politieke lyriek van de jaren 1840.[27] In deze bundel publiceerde Dingelstedt zijn eigen bijdrage aan de Rijncultus, *Auch ein Rheinlied*.[28] De trefwoorden van Becker, *frei en deutsch*, werden daarin kritisch tegen het licht gehouden. Was de riddertijd van de Rijndwepers met haar middeleeuwse toestanden werkelijk zoveel 'deutscher, besser und freier' geweest? De Rijn zelf voelde zich net zomin Duits als Frans: 'Der Rhein läßt sich [...] von jedem dr¨cken, / Drum heißt er auch der freie deutsche Rhein.' Maar er

23 Wienbarg, *Holland in den Jahren 1831 und 1832*. Zie Hommes, *Holland im Urteil eines Jungdeutschen*.

24 'Der Rhein und ich', *Holland in den Jahren 1831 und 1832*, II, 14-22. Vgl. Meyer, 'Das Bild des Holländers', 221 en Hommes, *Holland im Urteil eines Jungdeutschen*, 52. Zie ook het overzicht van de Rijnmetaforiek bij Van Ackeren, *Das Niederlandebild*, 251-255. Clemens Brentano liet de eerst zo onstuimige Rijn in Nederland 'träge, ohnmächtig, vertheilt, abgestochen und eingedammt' voortstromen. Volgens Bakhuizen (1845) nam de Duitse Michel het 'zijn Rhin verduiveld kwalijk, dat hij het zoo smeerig aflegt als Galgenwater bij Leiden en dat wij Hollanders, om hem ten minste een eerlijken dood te doen sterven, een sluis te Katwijk gebouwd hebben. Hij begrijpt niet, dat zijn oude rivier hem hem zelf de gedachte uit het hoofd heeft willen praten schepen in zee te brengen, en ik geloof dat hij ons verdenkt, dat wij moedwillig strond in zijn rivier geworpen hebben om dien te verzanden, of dat eene "Welsche" diplomatie hem verdoopt heeft in Maas.' *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap*, 155.

25 Zie voor een eigentijdse evocatie van de Rijn Jessurum d'Oliveira, 'De Rijn. Zijn schoonheid, zijn vervuiling'.

26 Van Winter, *De Chinezen van Europa*.

27 Zie Dingelstedt, *Lieder eines kosmopolitischen Nachtwächters*, studie-uitgave met uitgebreide inleiding en commentaar van Hans-Peter Bayerdörfer.

28 Dingelstedt, *Lieder eines kosmopolitischen Nachwächters*, Bayerdörfer (ed.), 131-136. Vgl. ook Van Montfrans, 'Le Rhin, entre littérature et politique', 143-144.

gloorde hoop. Een scoomboot werd begroet als teken van een nieuwe tijd, waarin de begrippen *frei* en *deutsch* een andere betekenis zouden krijgen: 'Dann wird er "frei", doch freier als Ihr meinet, / Dann wird er "deutsch", doch deutscher als Ihr denkt.'

Door zijn *Lieder eines kosmopolitischen Nachtwächters* compromitteerde Dingelstedt zich zozeer dat hij de wijk moest nemen naar het buitenland. Die ballingschap kwam in 1843 ten einde toen hij, tot ontzetting van zijn progressieve vrienden, in dienst trad bij de koning van W¨rttemberg, niet de kwaadste van de Duitse vorsten trouwens. Hoewel deze *Wende* hem door het Jonge Duitsland niet vergeven werd, zou het een misvatting zijn te denken dat Dingelstedt nu plotseling van zijn liberale geloof was afgevallen. Dat dit niet zo was blijkt, opmerkelijk genoeg, uit een uitgebreid reisboek dat hij schreef over een bezoek aan Nederland in de zomer van 1845. De titel daarvan luidde heel omineus *Jusquá la mer*,[29] het meest beladen trefwoord uit de Duits-Nederlandse betrekkingen, waarin deze werden herleid tot het geschil over de vrije Rijn. In de publieke opinie leefde die kwestie in de jaren 1840 nog volop, zoals ook naar voren komt in een giftig stuk uit de *Augsburger Allgemeine Zeitung*, waarvan Dingelstedt zelf medewerker was: 'Nein, Gottlob, die Zeiten haben höffentlich am längsten gewährt, wo wir so mit F¨szlig;en - und von wem? mit F¨szlig;en getreten werden d¨rfen - von einem kleinen Volk auf der Anschwemmung eines deutschen Flusses, wie Napoleon die Holländer mit Wahrheit bezeichnet hat.'[30]

Maar de toon van Dingelstedts boek blijkt heel anders dan de titel doet vermoeden. *Jusqu'à la mer* was niet zomaar een reisboek.[31] Het reisverslag vormde de aanleiding voor observaties van allerlei aard. De moraal van het verhaal was een vergelijking tussen Duitsland en Nederland, waarbij Nederland er zeer gunstig afkwam en regelmatig aan de Duitsers ten voorbeeld werd gesteld. 'Gehen Sie nicht mit den Holländern, wenn ich Ihnen einen guten Rath geben darf; die behandeln den süßesten deutschen Dichter schlechter als eine Last Rohzucker, und ein Faß Häringe ist ihnen wichtiger wie der pikanteste Journalist', was Dingelstedt in Mainz te verstaan gegeven. Bij wijze van antwoord kocht hij meteen een kaartje naar Rotterdam. Met bestudeerde nonchalance beschrijft hij de reis stroomafwaarts vanaf Mainz, op de stoomboot Willem de Tweede. Metternichs Johannisberg laat hij bewust ongegroet voorbijgaan, hoewel de uitgestoken vlag, die de aanwezigheid van de eigennar verraadt, hem wel op politieke gedachten brengt. Het mooiste stuk van de rivier, 'die ganze, schöne, poëtische Jugend des Rheines' tussen Bingen en Koblenz, laat hij voorbijglijden zonder veel oog te hebben voor de burchten links en rechts, de rotsen en kolken, de dorpen en steden.

29 Dingelstedt, *Jusqu'à la mer. Erinnerungen an Holland* (Leipzig, 1847).

30 *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 18 augustus 1842, in: *Documenten betreffende de buitenlandsche handelspolitiek van Nederland*, V, 99-100.

31 In 1838 had Dingelstedt in *Holländische Schildereyen* al een beschrijving van Nederland gegeven. Toen stond echter het land met zijn bezienswaardigheden centraal, nu meer het volk. Vgl. *Jusqu'à la mer*, 66.

Het stereotiepe toerisme *à l'anglaise* - een opeenstapeling van namen en beelden, hier een ruïne, daar een dorp of kapel - is aan hem niet besteed. Al varend koestert hij zijn eigen Rijnherinneringen. Hij denkt terug aan het moment, vijf jaar eerder, toen hij in een kajuit, ingeklemd tussen twee snorkende joden, bij het licht van een flakkerend lampje zijn Rijnlied schreef, op weg naar zijn vriend, de dichter Freiligrath.[32]

Weemoedig peinst hij over de vriendschap die voorbij is sinds Dingelstedt zijn hoffunctie in Stuttgart bekleedt. 'Du bist Hofrath geworden', schreef Freiligrath hem ten afscheid, 'und ich will zeitlebens nichts als Freiligrath werden.' Toch kan Dingelstedt, die na zijn politieke *Wanderjahre* gekozen heeft voor een zekerder bestaan en huisvader is geworden, over de 'freie deutsche Rhein' ook nu alleen nog in ironische termen spreken.[33]

In Rotterdam vervolgt hij zijn reis per vigilante naar Den Haag. Koetsier en paarden bevallen hem al meteen stukken beter dan het haveloze span dat hem van Stuttgart naar Heilbronn heeft gebracht. Hij kan de verleiding niet weerstaan met Vater Arndt te zingen: 'Was ist des Deutschen Vaterland?' Positieve indrukken - waaronder alle clichés van schoon, netjes, aangeharkt en opgeruimd - stapelen zich op als hij zijn reisdoel bereikt, het vissersdorp Scheveningen. Lyrisch wordt hij van de zee, 'das verj¨ngende, anregende, urkräftige Element!' Hoogtepunt van zijn dag is het zeebad wanneer alle mannetjesdieren op het strand ronddarren in een staat van paradijselijke onschuld, communistische gelijkheid en republikeinse vrijheid.[34]

Zelfs de prijzen in Holland vallen mee, concludeert hij na een vergelijkend consumentenonderzoek. Maar dan springt hij plotseling over van de *Speisekarte* naar de *Reichskarte* en richt zich met een boutade tot zijn landgenoten:

> So lange Euer ganzes Leben, inneres wie a¨ßeres, öffentliches wie häusliches, geselliges wie politisches, kirchliches wie weltliches, nicht durchdrungen ist von den Theorien der Reform, worin Ihr so stark seid, - politische, soziale, ästhetische, philosophische, religiöse Reform, - so lange ist es nichts mit Euch, gar nichts, nicht heut' und nicht morgen. Der Engländer, der Franzose, der Holländer, in allen Klassen genommen, lebt besser, wohnt bequemer, ißt reichlicher und feiner, kleidet sich zweckmäßiger und freier, als Ihr; daran hängt mehr, 'als Euere Philosophie sich träumen läßt'! Denn es steht in einem nothwendigen und innigen Zusammenhange, f¨r sein gutes Geld oder f¨r sein gutes Recht sich nich mishandeln, sich nicht ¨bervortheilen, aus ¨bertriebener Höflichkeit und Blödigkeit gegen Könige wie gegen Kellner die Karte....[35]

32 Om een overdaad aan noten te vermijden, zal ik verwijzingen naar *Jusqu'à la mer* per alinea groeperen. Voor deze alinea 1-7.
33 *Jusqu'à la mer*, 8-12.
34 *Jusqu'à la mer*, 21-22, 42.
35 *Jusqu'à la mer*, 56.

Dingelstedt geeft in die reisboek geen plaatsbeschrijvingen. Maar plaatsen brengen hem vaak wel op gedachten. Zo bijvoorbeeld Den Haag. Den Haag ontleent zijn karakter alleen aan ‘residenzlichen Eigenth¨mlichkeiten’ en daar heeft hij als Duitser meer dan genoeg van. Anders dan in Amsterdam of Rotterdam, hier geen *Weltverkehr* maar *Hofgetriebe*, livreibedienden met Oranje kokardes en soldaten in alle soorten. Toch blijkt zelfs in Den Haag het monarchale soms maar een vernisje. Dat geeft zijn fysiognomie iets gemengds, iets onzekers. Erg diep gaat het monarchale element in Nederland niet: achter de monarchie schemert nog de republiek, De koninklijke paleizen stralen burgerlijke bescheidenheid uit om geen argwaan te wekken bij de gewiekste Hollandse rekenmeesters. Den Haag is van al die tegenstrijdigheden het symptoom en het slachtoffer: geen echte residentie, geen marktplaats, geen plek voor vreemdelingen en geen Hollandse stad: ‘Mir gefallt's nicht da.’[36]

Met de monarchie heeft Dingelstedt persoonlijk contact als hij een bezoek brengt aan kroonprinses Sophie, ‘meines Königs geistvoller, vortrefflicher Tochter’. Koning Willem II komt hij een keer te paard tegen, een forse, ridderlijke gestalte die opgewekt om zich heenkijkt en - tot Dingelstedts stomme verbazing - op straat in uniform een sigaar rookt, in strijd met alle Duitse etiquette. Zijn onderdanen vinden het blijkbaar heel gewoon, want ze blijven staan en groeten hun monarch beleefd.[37]

Dingelstedt heeft een meer positieve kijk op het Hollandse comptoirwezen dan we uit de eigen literatuur gewend zijn. Zoek de Hollander op in zijn kantoor en hij is op zijn plek: van's morgens vroeg tot's avonds laat, lezend, schrijvend, rekenend, wikkend, wegend. Om miljonair te worden hoeft hij niet eens van zijn stoel op te staan. Geld is voor hem de drijfveer om de natuurlijke traagheid van de mens te overwinnen, met God als tegenwicht. De Dordtse Synode tegenover het Amsterdamse bankpapier met de politiek in het midden, een terrein waarvoor de Hollander uiterst gevoelig is. ‘Republik, Glaubensfreiheit, Handels-herrschaft’, deze drieklank, zij het niet al te zuiver gestemd, beheerst de hele Hollandse geschiedenis.[38]

Ook de gemeenplaats van de Hollanders als de Chinezen van Europa blijft niet onbesproken.[39] Hoewel ze zowat met de hele wereld in contact staan, hebben de Hollanders ‘durch eine chinesische Mauer ihren nationalen Typus sich zu erhalren gewußt mit einer Zähigkeit, Entschiedenheit und Ruhe, die alle Bewunderung verdienen’. Maar dit cliché blijkt bijna achterhaald. De jongste tijd schiet met stoomkracht bressen in die muur. *Oude* Hollanders merken tot hun ongenoegen - wanneer ze met hun slaapmuts en Goudse pijp, de bijbel en het *Handelsblad* naast de koffiepot, naar buiten kijken - hoe het vreemde element bij hen binnenbreekt, de tulpenbedden en

36 *Jusqu'à la mer*, 66-69.
37 *Jusqu'à la mer*, 85, 184-185.
38 *Jusqu'à la mer*, 80.
39 Vgl. Van Winter, *De Chinezen van Europa*, 12.

taxushagen vertrapt en zelfs de predestinatieleer en het *Jusqu'à la mer* niet ongemoeid laat. Inmiddels dragen de vrouwen strooien hoedjes uit het gehate Brussel en is heel Holland zich aan het vernieuwen. Al die oud-Hollandse hebbelijkheden zijn, als we Dingelstedt anno 1845 mogen geloven, in snel tempo aan het uitsterven. En het zal niet lang duren voordat de laatste Hollander - met uitzondering van de Vliegende, hun eigen Wandelende Jood - zich met zijn Goudse pijp in een ouderwets komfoor als een Indiase weduwe laat verbranden of zich verdrinkt in een nog nationalere urn, de al vrijwel volledig verdwenen kwispedoor.[40]

Het kost Dingelstedt grote moeite de Nederlandse geschiedenis in één greep te vatten. Slechts tweemaal - onder Karel V en onder koning Willem I - vormden de Nederlanden immers een 'organisches Ganze'. Hoe vind je dan een middelpunt voor al die kleine, in honderd belangen en richtingen verdeelde en toch weer door veel verwantschap bijeengehouden steden en staten? De historiografische problemen beginnen al voor de christelijke jaartelling en houden na de Julirevolutie bepaald niet op. Dingelstedts samenvatting van de Nederlandse geschiedenis volgt het destijds gebruikelijke, wat Oranje bijgekleurde stramien van Wagenaar.[41] Auteurs die hij heeft geraadpleegd zijn bijvoorbeeld Van Meeteren en, uit zijn eigen tijd, N.G. van Kampen. Het drama van de Nederlandse geschiedenis balt Dingelstedt samen tot drie mometen, drie grote nachtstukken uit het nationale museum: de sluipmoord op Willem de Zwijger, de gerechtelijke moord op Johan van Oldenbarnevelt en de lynchmoord op Johan de Witt. En passant vergelijkt hij de toestand in het Rampjaar 1672 met die in Duitsland tijdens de Rijncrisis van 1840. Terwijl de Republiek in 1672. louter *Franzosen-Fresser* zou hebben gekend, was dat in Duitsland in 1840 zeker niet het geval.[42]

Wanneer zijn verhaal de eigen tijd nadert, kan hij natuurlijk niet om de Rijnvaartgevoeligheden heen. Hollanders verzekeren hem dat het echt niet alleen aan hen ligt, maar ook aan overtrokken en onterechte Duitse eisen. En *Mynheer* vindt bovendien het nieuwerwetse streven naar een Duitse vloot en de overzeese dromen van de *Zollverein* erg onrealistisch. De verhalen die in Duitsland de ronde doen over de ontreddering van de Nederlandse over-heidsfinanciën noemt Dingelstedt sterk overdreven. Tot degenen die denken dat de staatsmachine het elk moment kan begeven, roept hij: *E pur si muove*! Dit landje dat zogenaamd de uitputting nabij is, weet zich heel goed te redden: 'reiche Traditionen und Erfahrungen sowohl wie ächter Patriotismus kommen dem Lande zu Gute.'

Wat de politieke situatie betreft constateert Dingelstedt dat er niet langer een echt republikeinse partij bestaat: 'Das monarchische System ist als *fait accompli* angenommen.' Wel zijn er reserves jegens de individuele koningen. In de Staten-Generaal ziet hij een 'a¨ßerst entschiedene, compacte Opposi-

40 *Jusqu'à la mer*, 81-82.
41 Vgl. Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek*, 69-70.
42 *Jusqu'à la mer*, 77, 145, 154.

tion' optreden die scherp en consequent redeneert, een verwijzing naar de recente polarisering door het liberale Negenmannenvoorstel. Gewend als hij is aan een repressief politiek klimaat, maakt de journalist Dingelstedt verder melding van een uiterst waakzame pers die hard, streng en vrij kritiek levert.[43]

Over het veelbesproken verval van de Hollanders sinds hun roemruchte Gouden Eeuw oordeelt Dingelstedt nogal nuchter: ook in de geschiedenis volgt eb op vloed. De heldentijd van dit wakkete volk is inderdaad voorbij, het treedt terug in de schaduw, houdt zijn middagslaapje, zoals de Hollander dat graag doet, met neergelaten gordijn, na de kaas en voor de koffie, en trekt de katoenen muts over de ogen. Maar dat wil nog niet zeggen dat dit volk daarom 'zum Greisen gealtert, entkräftet, lebenssatt, oder gar ¨berlebt' zou zijn. *Mynheer* staat nog steeds zijn mannetje in de Europese staten- en volkenfamilie, een volwassen, mondig, flink, bruikbaar mannetje. De Duitsers moeten zich voor hun Hollandse neef niet schamen maar juist van hem leren. Hij laat zien wat 'das germanische Wesen' in vrije ontwikkeling allemaal kan bereiken. Hij kan alles wat de Duitsers zogenaamd niet kunnen: koloniseren, handeldrijven, zijn suiker en koffie zelf halen. 'Ei, sehen wir uns den Holländer an; er ist mehr deutsch als wir, in Ursprung, Sitte, Sprache, Bildung!'[44]

Op de terugweg naar Rotterdam glijdt de trekschuit geruisloos door het water en waant Dingelstedt zich in een museum van de Hollandse School: Hobbema's, Ruysdaels en de fraaiste Potters aan de slootkant. Na deze idyllische ervaring is de dagenlange anabasis richting Mannheim een ware bezoeking. Opnieuw doet, hij wat lacherig over de Rijn, 'den alten Wächter Germaniens'. Als het op de kaai in D¨sseldorf ritselt van de zwartgerokte geestelijken, neuriet hij spottend: 'Sie sollen ihn nicht haben, den freien deutschen Rhein, ob sie wie gierige Raben auch dort versammelt sein.' Arme Becker, als je niet dood was, zou ik je toeroepen: behoed je Rijn voor dit soort raven. Zij zijn de gevaarlijkste lijkenpikkers.[45]

1848 als jaar van de waarheid

Het is een verrassend beeld dat Dingelstedt schetst van Nederland in 1845. Helemaal niet het negatieve, neerbuigende verhaal dat we van andere Duitsers gewend zijn. Het is een veel positiever erkenning van de grote kwaliteiten van de Hollanders en hun beschaving, zonder overigens de ogen te sluiten voor het ingetreden verval. Zijn voor een Duits publiek bestemde beeld van Holland mag tevens worden opgevat als een commentaar op de toestand in Duitsland, maar dan niet in de zin van tegenbeeld en omgekeerd Italië, maar juist als stamverwant land met heel herkenbare mensen, waar mis-

43 *Juqu'à la mer*, 170-171.
44 *Juqu'à la mer*, 174-175.
45 *Juqu'à la mer*, 220, 228-229.

schien wel betere Duitsers wonen dan in Duitsland zelf. Dingelstedt ziet in Nederland vooral een evenwichtige samenleving die haar eigen boontjes dopt en stilletjes met haar tijd meegaat. Al die geluiden lijken mede ingegeven door bezorgdheid over wat zich in Duitsland afspeelt, een ruk naar rechts die het zo vurig gewenste samengaan van eenheid en vrijheid in gevaar lijkt te brengen. De Rijncrisis heeft immers laten zien hoe gemakkelijk het Duitse volk is mee te slepen in kritiekloze chauvinistische vervoering.

Helemaal vreemd klinkt Dingelstedts vergelijking tussen Nederland en Duitsland ons ook weer niet in de oren. Ze lijkt op die van Bakhuizen als die in dezelfde jaren een tijdlang noodgedwongen in Duitsland verblijft en daar snakkend naar de Hollandse vrije lucht uitroept dat de Duitsers nog oneindig ver verwijderd zijn van de vrijheid die de Hollanders al zo lang genieten.[46]

Hoe moeten we dit soort geluiden rijmen met de uitlatingen van P.J. Veth in *De Gids* van 1847, als deze, meegesleept door de welluidende klanken en de verbroedering van het derde Nederrijns-Nederlandse zangersfeest te Arnhem, lijkt te suggereren dat er voor het kleine Nederland geen toekomst is en dat het daarom - als een soort vlucht naar voren - maar beter kan opgaan in de grote Duitse moedernatie?[47] Nu is al eerder opgemerkt dat we deze uitspraak van Veth als symptoom van een vermeende Nederlandse identiteits-crisis in de jaren 1840 zeker niet moeten overdrijven.[48] Opvallend genoeg publiceerde Gerrit de Clercq - evenals Veth redacteur van *De Gids* - in dezelfde jaargang van dit progressieve tijdschrift een uitvoerig signalement van het boek van Dingelstedt, die hij een van de toonaangevende Duitse dichters van zijn tijd noemde.[49] De liberaal De Clercq herkende in Dingelstedt een geestverwant en stelde veel belang in zijn boek vanwege de indruk 'welken mijn land maakt op iemand, dien ik uit zijne vroegere werken als een man van smaak, van geest en van hart leerde kennen'. Getroffen door diens positieve oordeel, wilde De Clercq ook het Nederlandse *Gids*-publiek daarin laten delen.[50]

Een en ander demonstreert nog eens het verwarrende, moeilijk te interpreteren karakter van de jaren veertig - zowel in Duitsland als in Nederland - waarin vele, soms tegenstrijdige tendenties voelbaar waren. In het revolutie-

46 *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap*, bijvoorbeeld 102, 114-115.

47 P.J. Veth, 'Het derde Nederrijnsch-Nederlandsch zangersfeest te Arnhem', *De Gids*, II (1847), Mengdingen, 397-409. Vgl. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond, 1815-1851*, I, 95-97.

48 Aerts, *De letterheren*, 147-143.

49 Gerrit de Clercq, 'Franz Dingelstedt te Scheveningen' *De Gids* 11 (1847), Mengelingen, 156-178.

50 De Clercq geeft Dingelstedts beschouwingen overigens niet zuiver weer als hij opmerkt dat deze 'alleen om een *tableau de genre*, eene historische zeldzaamheid te bewaren, ons tot een eeuwigen stilstand schijnt te willen veroordeelen, en bij voorkeur de stationnaire zijde van onze nationaliteit op den voorgrond stelt'. De Clercq, 'Franz Dingelstedt te Scheveningen', 167.

jaar 1848 konden deze tendenties laten zien wat ze waard waren. 1848 was zowel voor Duitsland als voor Nederland het jaar van de waarheid. De uitkomst is bekend. Nederland, dat al sinds de Bataafse Omwenteling worstelde met de samenhang tussen eenheid en vrijheid, slaagde erin dit doorzeurende probleem definitief op te lossen en zo de oude vrijheidstraditie in te bedden in een nieuw staatkundig kader. Dit werd de grondslag voor een authentiek *Verfassungspatriotismus* Nederlandse stijl. De inspirator hiervan, J.R. Thorbecke, was doordrenkt van het historisme van de Duitse Romantiek[51] de theorieën waarin Duitsers zo goed waren, zoals Dingelstedt schamperde - maar hij had die theorieën inderdaad tn een Nederlandse praktijk weten om te zetten.

Duitsland moest nog een volle eeuw wachten voordat het zich aan een vergelijkbaar *Verfassungspatriotismus* kon overgeven. Juist de chauvinistische exuberantie van de Rijnliedercultus in de jaren 1840 had een Duitse progressief als Dingelstedt doen beseffen dat het dubbele ideaal van eenheid en vrijheid wel eens een brug te ver zou kunnen zijn. Vandaar misschien zijn bewondering voor de in Jong-Duitse kring zo vaak als achterlijk afgedane Hollanders. Veilig achter hun Chinese muur, maar goed op de hoogte van wat er in de wereld te koop was, koesterden die zich in het herfstzonnetje van hun Gouden Eeuw. En daarmee tevens in een traditie van vrijheid die ook voor het heden nog heel waardevol bleek te zijn.

51 Zie Kossmann, ‘Thorbecke en het historisme’, 306-347.

Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw. Nationale cultuur en vaderlands verleden, 1780-1914

'Patriotisme, zegt in zijn hart de dwaas, die wij allen zijn, is de deugd van ons en de onzen, nationalisme is de fout van de anderen.' Zo begint Huizinga zijn beschouwing over patriottisme en nationalisme. Daarin onderscheidt hij patriottisme, de wil tot handhaving van het eigene en dierbare, positief van nationalisme, de zucht tot heerschappij van eigen volk of staat boven andere.[1] Aan dat nationalisme kan men dan verder vulgaire connotaties verbinden van xenofobie, rassenwaan en *Blut und Boden*. In de literatuur over het nationalisme heeft deze tweedeling terecht geen school gemaakt. De meer negatieve en de positiever gewaardeerde aspecten van het fenomeen blijken nauwelijks principieel te onderscheiden. Ook de gemeenplaats dat juist Nederland zich niet zou hebben bezondigd aan nationalisme in de 'foute' variant is weinig verhelderend. Nationalisme als ideologie heeft zich ook in Nederland gemanifesteerd, zij het in een specifiek Nederlandse vorm. Maar dat is op zichzelf niets bijzonders, want veel meer dan de grote grensoverschrijdende ideologieën van de progressieve familie - liberalisme, socialisme, communisme - is het nationalisme naar zijn aard gekleurd door de specifieke kenmerken, tradities en geschiedenis van het betrokken land

Het is haast een truïsme dat de Nederlandse cultuur altijd in bijzondere mate heeft opengestaan voor invloeden van buitenaf. De ligging van Nederland op een kruispunt van wegen en culturen tussen Duitsland, Engeland en Frankrijk zorgde daar al voor toen er van een zelfstandige staat nog geen sprake was. Zonder twijfel is het aanduiden van het specifiek Nederlandse karakter van die cultuur daardoor wel eens moeilijk. Deze beschouwing gaat ervan uit dat er in elk geval in de hoogtijperiode van het moderne nationalisme - de lange negentiende eeuw van circa 1780 tot 1914 - zonder meer zo'n nationale cultuur bestond. Het feit dat de Nederlanders inderdaad zeer openstonden voor invloeden van buitenaf, betekende allerminst dat ze hun huik klakkeloos naar vreemde winden lieten hangen. Soms waren ze heel succesvol in het 'nationaliseren' van buitenlandse invloeden, of het nu ging om politieke ideeën of culturele stromingen. In andere gevallen werd tegen bepaalde internationale ontwikkelingen, zoals de Romantiek in de letterkunde, zeer effectief een dam opgeworpen.[2] Essentieel in dit verband is dat de Nederlanders - momenten van twijfel daargelaten - opereerden vanuit

1 Huizinga, 'Patriotisme en nationalisme', 497.
2 Van den Berg, 'Nationatisme, een rem op de romantiek', 347-350.

een zelfbewust en vooral vanzelfsprekend nationaliteitsbesef. Ten onrechte is uit het feit dat de Nederlanders het lang niet altijd nodig vonden te ramboereren op hun nationaliteit - wat vanzelf spreekt hoeft immers niet uitentreuren herhaald te worden - wel afgeleid dat het nationale gevoel in Nederland maar zwak ontwikkeld was.

De gouden last van het verleden

In het zelfbeeld van naties speelt het verleden altijd een centrale rol. Dat was bij uitstek het geval bij een natie als het negentiende-eeuwse Nederland, met een erkend groot verleden en een wat minder imposant heden. Aan dat verleden ontleende Nederland zijn nationaliteitsbesef. De staat was geboren in de glorieuze Opstand aan het eind van de zestiende eeuw, die werd gevolgd (en als het ware achteraf gelegitimeerd) door het wonderbaarlijke succes van de Gouden Eeuw. Toen wist de Nederlandse Republiek zich een tijdlang één van Europa's toonaangevende mogendheden. Die status van grote mogendheid had zich bovendien niet alleen gemanifesteerd op het politieke en economische vlak maar evenzeer in de sfeer van kunsten en wetenschappen. Tijdens de negentiende eeuw rechtvaardigde Nederland zijn bestaan als zelfstandige natie nog steeds met behulp van het historische gegeven van Opstand en Gouden Eeuw. Die gaven de natie haar eigenheid en het Nederlandse nationalisme zijn specifieke kleuring. Dat gouden verleden was daarmee tegelijk (en al sinds de achttiende eeuw) een gouden last. Zo definieerde de links-liberale historicus G.W. Kernkamp rond 1900 Nederlands gevoeligheid in de grote wereld als de ‘prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden’.[3] Deze variant van nationaal gevoel deelde Nederland met andere ooit grote, maar inmiddels in aanzien eveneens gereduceerde mogendheden, zoals Zweden.[4] In het nationalisme van dergelijke landen kon een glorieus verleden de plaats innemen van grote daden in de eigen tijd.

In deze beschouwing komen de plaats en functie van het verleden in het nationale zelfbeeld aan de orde. Met name de vraag hoe de Gouden Eeuw fungeerde als referentiekader, houvast en fonds van herinneringen. Wat de schilderkunst betreft gaat het dan dus niet om de Hollandse School als zodanig maar om het politiek-culturele klimaat waarbinnen de wandering van die school geplaatst kan worden. Natuurlijk maakt de eigentijdse receptie van bijvoorbeeld Rembrandt zelf weer deel uit van dat zeventiende-eeuw-beeld. Eind negentiende eeuw zal Rembrandt zelfs een belangrijke factor gaan vormen in het Nederlandse nationalisme.

Vanaf de achttiende eeuw was er voortdurend sprake van een plaatsbepaling van de eigen tijd ten opzichte van de zeventiende eeuw, zowel in politiek als in cultured opzicht. Dit leidde vaak tot sombere overpeinzingen over het ‘verval’ van Nederland. Pas laat in de negentiende eeuw zou deze getour-

3 Vgl. Blaas, ‘De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden’.
4 Vgl. voor Zweden: Löfgren, ‘Over de culturele organisatie van het nationale gevoel’.

menteerde *past-relationships*[5] plaatsmaken voor een meer ontspannen verhouding met het verleden. Pas toen was, met andere woorden, dat verleden verwerkt. De geschiedenis van het Nederlandse natiebesef in de achttiende en negentiende eeuw hangt dan ook nauw samen met het verloop en ten slotte de terzijdestelling van dit vervalsparadigma.

Ook bij de receptie van de zeventiende-eeuwse schilderkunst was er sprake van een groot verleden en van het zoeken naar een juiste relatie daarmee. Deels werd die zoektocht beïnvloed door relatief autonome veranderingen van smaak en stijl, deels weerspiegelde hij de worsteling van de natie met haar Gouden Eeuw. Schilders uit de Gouden Eeuw konden als held vereerd worden (net als zeehelden en staatslieden); hun werk kon worden bewonderd en gereproduceerd. Maar de fixatie op de Gouden Eeuw had ook grote invloed op de eigentijdse kunstbeoefening, en dat vooral op twee manieren. Het onderkennen en positief waarderen van de eigenheid en nationaliteit van een Hollandse Schilderschool leidde in de periode van het moderne nationalisme tot schilderen in diezelfde trant, 'op zaek naar de Gouden Eeuw'.[6] Daarnaast werd het verleden tot onderwerp gemaakt van historieschilderstukken. Deze verwierven in de loop van de negentiende eeuw een ongekende populariteit.[7] Soms werd de geschiedenis van de schilderkunst zelf in beeld gebracht. Een gewild thema was met name 'Rembrandr werkend aan de Nachtwacht'. En de identificatie met de nationale schilderstraditie was compleet als een schilder zichzelf als Rembrandt porttetteerde. Het zogenaamde historische genre was een mengvorm tussen de beide benaderingen van de Gouden Eeuw: genrestukjes in zeventiendeeeuwse trant en qua aankleding ook gesitueerd in die tijd. Toen men later in de negentiende eeuw was losgekomen van deze zeventiende-eeuwse imitatiestijl bleef de inspiratie niettemin aanwezig. Zo refereerde de Haagse School op haar eigen manier aan de bloeitijd van de Hollandse Schilderschool. Dan gaat het om een verleden dat inmiddels verwerkt is.

Hoe verleidelijk het ook is om juist bij een onderwerp als natiebesef en nationalisme te denken in holistische termen, toch is spreken over *het* Nederlandse zelfbeeld een onverantwoorde simplificatie. Er bestaat nooit één beeld van de natie dat alle andere uitsluit. Er zijn altijd meer van dergelijke beelden in omloop, in laatste instantie misschien wel net zoveel als er Nederlanders zijn. Zo ontwikkelden aan het eind van de achttiende eeuw de verschillende politieke stromingen die toen tegenover elkaar stonden - patriotten en prinsgezinden - elk een eigen beeld van de natie en een eigen *past-relationship*. Een eeuw later, toen de Nederlandse samenleving zich in zuilen ging verdelen, werd ook het verleden verzuild. Daarnaast is het nationale

5 Zie over dit begrip Blaas, *Anachronisme en historisch besef*, 1-9.
6 Vgl. Tentoonstellingscatalogus *Op zoek naar de Gouden Eeuw*.
7 Tentoonstellingscatalogus *Het vaderlandsch gevoel*; Heij, 'Beeldende kunst en geschiedenis in Nederland'.

gevoel aan een onmiskenbare conjunctuur onderhevig.[8] Periodes waarin een actief, naar buiten gericht nationalisme de overhand had (zoals in de jaren 1780, 1830-1831 en rondom 1900), werden afgewisseld met periodes waarin het accent juist lag op een meer verinnerlijkt, defensief vaderlands gevoel, zoals tussen 1800 en 1813.[9]

Opkomst en doorbraak van het moderne Nederlandse nationalisme kunnen worden gesitueerd in het tijdvak tussen 1750 en 1850, toen de westerse wereld onder invloed van Verlichting en revolutie een diepgaand veranderingsproces doormaakte. De Nederlandse Verlichting manifesteerde zich als een proces van culturele natievorming, wat in de jaren 1760 en 1770 uitgroeide tot een ware vaderlandcultus. Politiek in engere zin was deze cultus niet: mensen van verschillende politieke herkomst - staatsgezinden en orangisten - deden er even enthousiast aan mee. Hand in hand met de ontwikkeling van die vaderlandse gevoel ging het zoeken naar definities van nationaal karakter en nationale smaak, niet in de laatste plaats in de sfeer van de beeldende kunst.[10] Dit aanduiden van wat 'eigen' was en wat 'vreemd', was vooralsnog niet meer dan een middel om zich van het buitenland te onderscheiden zonder zich daartegen te willen afzetten. Deze vorm van nationaal sentiment liet zich dan ook uitstekend rijmen met een algemeen-verlicht kosmopolitisch besef.

In deze cultus van de natie stond het verleden centraal, en vooral de grote mannen (en ook vrouwen) die dit verleden glans hadden gegeven. Toentertijd samengestelde biografische lexica dienden als groslijst van vaderlandse helden. In dergelijke verzamelingen figureerden schilders als Rembrandt en Jan Steen, en dichters als Vondel en Anna-Maria van Schuurman naast de vrijheids- en geloofshefden uit de Opstand, en de veldheren en vlootvoogden uit de zeventiende eeuw. Toch was hier duidelijk sprake van rangen en standen. Politieke, militaire en geloofshelden waren onmiskenbaar van een hogere orde dan schilders en dichters. In de patriottentijd (1780-1787) ontstond voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis - en ook in Europees perspectief heel vroeg - een modern, ideologisch geladen nationalisme, met typische parafernalia als verheerlijking van de eigen natie (in feite de eigen partij die daarvan de draagster heette) en verkettering van buitenlanders en buitenstaanders. In de plaats van de redelijke vaderlandsliefde van de jaren zeventig trad nu een geëxalteerde sacralisering van de eigen natie, zoals bij de dichter Bellamy, die het vaderland aanriep als 'mijn aardsche hemel'.

Het felle en martiale nationalisme van de patriottentijd werd afgebroken door de Pruisische inval van 1787. De patriotten zelf maakten in 1795 hun comeback, maar dat gold niet voor het nationalisme dat de motor van hun ideologie was geweest. Tijdens de drie Bataafse revolutiejaren van 1795 tot

8 Vgl. ook Löfgren, 'Over de culturele organisatie van het nationale gevoel'.
9 Zie 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel', hiervoor 86-96.
10 Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak'; Carasso, 'De schilderkunst en de natie', 393-395.

1798 leek het nationaal gevoel zelfs verloren te gaan in ordinair politiek gekrakeel. De omslag in het politieke klimaat omstreeks 1800 en de nationalisering van de revolutie zorgden evenwel voor een hervonden vaderlands gevoel.

Nationalistisch in de eigenlijke zin mag men dit niet noemen. Daarvoor was het te weinig ideologisch, activistisch, toekomstgericht. Het vaderlandse gevoel van na 1800 was eerst en vooral cultureel bepaald en werd gedragen door een nieuw historisch besef. Had men in de jaren 1770 en ook tijdens de daaropvolgende patriottentijd nog gemeend de zeventiende-eeuwse bloei te kunnen herstellen, thans overheerste het besef van een beslissende breuk met het verleden. Tegelijk ging men dat verleden ook meer als geschiedenis waarderen. Dit betekende dat er voor de zeventiende eeuw als geschiedenis een andersoortige, inderdaad meer historische belangstelling kwam. De nationalisering van de revolutie leidde er bovendien toe dat ook het verleden (en met name het zeventiende-eeuwse verleden) als het ware werd genationaliseerd: de partijtegenstellingen uit de Republiek werden historisch gesublimeerd.

Dit vaderlandse gevoel manifesreerde zich in de hele sfeer van kunsten en wetenschappen. Het impliceerde zelfs een zekere verschuiving binnen de toen zeer belangrijke kring van wetenschappelijke genootschappen van de natuur- in de richting van de geesteswetenschappen.[11] Ook in de stichting van de Nationale Konst-Gallerij in 1800 (de directe voorloper van het Rijksmuseum die mede een nationaal-didactisch doel diende) kwam het tot uiting.[12] Het bleek verder uit de toenemende belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis, voor historische thema's in prijsvragen bij tekenacademies, voor de historische taalkunde van het Nederlands. Maar het duidelijkst werd dit vaderlandse gevoel vertolkt door de dichters die we nu nog als verzetspoëten kennen, met Helmers, Loots en Tollens als de bekendste. Onveranderd betrof ook bij hen de verering van het verleden vooral grote mannen en hun daden. Kunsten en wetenschappen stonden op het tweede plan. En als ze daar toch aandacht aan schonken, dan viel het de dichters kennelijk gemakkelijker hun eigen voorgangers uit de zeventiende eeuw te bejubelen dan de schilders van die tijd. In het hoogtepunt van de verzetspöezie, Helmers' *Hollandsche natie* uit 1812, een pantheon van vaderlandse helden, komen de grote zeventiende-eeuwse meesters pas ter sprake in de allerlaatste strofen van de afsluitende zesde zang, gewijd aan de schone kunsten. Helmers maakte er zich met een gelegenheidsargument vanaf: het was volstrekt overbodig de lof van de Nederlandse schilderkunst te zingen waar alle vreemdelingen dit al deden. En bovendien: ‘De zon behoeft geen lof, daar ze afstraalt op de velden.’ Na een vluchtige opsomming van een reeks schilders, met alleen een speciaal accent bij Rembrandt, besloot hij snel en makkelijk:

11 Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 121-123.
12 Grijzenhout, ‘Tempel voor Nederland’.

'U allen zing ik niet! Gij zijt mijn zang te hoog.'[13] Al blijkt hieruit dat de Hollandse schilders voor Helmers onbetwiste cultuurhelden zijn, het klinkt toch vrij paradoxaal. Met name zijn bewondering voor Rembrandt is blijkbaar zo onuitsprekelijk dat ze daarom maar liever onuitgesproken moet blijven. Een dergelijk stilzwijgen kan gemakkelijk tot gevolg hebben dat achteraf (terecht of ten onrechte) wordt gemeend dat belangstelling voor de Gouden Eeuw als cultuurperiode eerder de (wel besproken) dichters gold dan de schilders. Met andere woorden: dat Vondel meer held was dan Rembrandt. Maar langs andere weg kan worden aangetoond dat Rembrandt juist in de periode rond 1800, die zo belangrijk is geweest voor de vormgeving van het vaderlandse gevoel, een komeetachtige opkomst heeft gekend als nationale held. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de populariteit van zijn wijdverbreide en daardoor goed toegankelijke etswerk en uit de reproductiegrafiek die juist toen in omloop werd gebracht.[14]

Met dit al zijn de 'bezettingsjaren' tussen 1800 en 1813 - tot de Bataafse saamhorigheid droeg sterk bij dat de Fransen steeds meer als onderdrukkers werden ervaren - van groot belang geweest voor de waardering van de Gouden Eeuw. Het schijnt trouwens ook zo te zijn dat de term 'Gouden Eeuw' als aanduiding voor de eigen zeventiende eeuw, in 1808 voor het eerst gebruikt is.[15] In deze moeilijke en soms bange tijd greep men terug op het verleden als nationaal houvast. Men bouwde voort op de vaderlandcultus van de jaren 1760 en 1770 en op het nationalistische elan uit de patriottentijd. Toch was de directe band met de Gouden Eeuw nu doorgeknipt. Deze werd thans beschouwd als verleden tijd. Dit betekende een nieuwe fase in het lange proces van verwerking van dat verleden.

Het jaar 1813 - herstel van de onafhankelijkheid onder Oranje - is lange tijd beschouwd als een nieuw begin in de Nederlandse geschiedenis. Tegenwoordig wordt over deze cesuur veel genuanceerder gedacht. Een eenheidsstaat was Nederland al sinds 1798, en zelfs de terugkeer van Oranje was tegen de achtergrond van de al sinds 1800 in gang zijnde nationalisering van de revolutie, waaraan ook de orangisten meededen, minder ingrijpend dan ze leek. De nationale verzoening van de jaren 1800-1813 en de vorming van een nationale 'gevoelsgemeenschap' werden tot 1830 in feite voortgezet. Wel kreeg de verzoeningsgedachte onder koning Willem I een wat ander karakter. Wat in de Franse Tijd een teken van nationale solidariteit was geweest, nam in het 'rusthuis van Willem de Wijze'[16] soms de vorm aan van nationale onverschilligheid.

Door de vereniging met België in 1814-1815 ontstond er tegenover het verleden van de Republiek een wat paradoxale situatie. Enerzijds maakte de versterking van het rijk het nu mogelijk de oude patriotse droom van herstel

13 Helmers, *De Hollandsche natie*, 185-186.
14 De gegevens over de Rembrandt-waardering rond 1800 zijn ontleend aan Veen, *Het Rembrandtbeeld*.
15 Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur*, 11.
16 Vgl. Smit, *Fruin en de partijen tijdens de republiek*, 69.

van de zeventiende-eeuwse bloei na te streven. Anderzijds was het tegenover de nieuwe rijksgenoten (die numeriek een meerderheid vormden en bovendien voor een katholiek overwicht zorgden in een staat waarvan het natiebesef tot op dat moment vanzelfsprekend protestants gekleurd was) wat moeilijk al te expliciet naar die oud-vaderlandse glorie te verwijzen. Bij wijze van alternatieve *past-relationship* greep men daarom soms terug op het Bourgondisch-Habsburgse verleden dat Noord en Zuid gemeenschappelijk hadden, en zag men de Republiek als een inmiddels door de feiten achterhaalde tussentijd. Deze visie werd bijvoorbeeld verwoord door een van de architecten van het nieuwe koninkrijk, Gijsbert Karel van Hogendorp.

Maar deze aanzetten tot een nieuwe *past-relationship* betekenden niet dat de geschiedenis systematisch werd herschreven in de vijftien jaar dat het Nederlands-Belgische Verenigd Koninkrijk standhield. De meeste Noord-Nederlandse historici hielden het op hun eigen vertrouwde verleden en hadden daarop een 'conciliante' kijk. De partijtegenstellingen van de Republiek waren daarin weliswaar verzoend, maar zij bevatte toch nog veel oude staatsgezinde elementen. Het was in feite de gematigd-Loevesteinse visie van de achttiende-eeuwer Wagenaar, overgoten met een Oranjesausje.[17] Ook in de hoogste beleidskringen vond de neo-Bourgondische benadering van het verleden maar beperkte steun. Een van de voornaamste ministers van Willem I, J.G. Verstolk van Soelen, ontwierp in 1828-1829 een toekomststrategie voor het Verenigd Koninkrijk die juist sterk aanleunde tegen het verleden van de Republiek. Hij beschouwde de Belgen vooral als een nuttige demografische en territoriale aanwinst.[18] Voor Verstolk ontleende het Verenigd Koninkrijk van Willem I zijn prestige nog steeds aan de Gouden Eeuw. Geschiedenis en actualiteit leidden in de succesvolle jaren van het koninkrijk tot een optimistische visie en tot de hoop de bloei van de zeventiende eeuw te evenaren en wellicht zelfs te overtreffen.

Het verleden als toekomstperspectief

Door de Belgische Opstand van 1830 werd Noord-Nederland op zichzelf teruggeworpen. De vroegere ambitie om weer als grote mogendheid mee te tellen, moest nu definitief worden losgelaten. Maar allereerst werd Nederland overspoeld door een golf van nationalisme - met de muitzieke Belgen als vijandbeeld - zoals het sinds de patriottentijd niet meer had meegemaakt. Toen Nederland het pleit aan de onderhandelingstafel reeds verloren had, redde het alsnog zijn militaire eer. Voor het eerst sinds lange tijd konden weer enige heldendaden aan de zeventiende-eeuwse canon worden toegevoegd. Te land was er de succesvolle Tiendaagse Veldtocht, ter zee de heldendood van Van Speijk. Diens 'Dan liever de lucht in!' bracht een schokgolf van nationalistisch sentiment te weeg, waarbij men hem graag in

17 *Ibidem*.
18 Van Sas, 'Nieuwe ambities voor een groter Nederland'.

een zeventiende-eeuws zonnetje zette. Als weeskind werd Van Speijk vergeleken met de zeehelden uit de Gouden Eeuw, die vaak vanuit het niets waren opgeklommen.[19]

Toen de nationalistische euforie was weggeëbd, werd Nederland pas goed geconfronteerd met de realiteit van een klein land in een grote, boze wereld. De reflectie op het verleden - politiek en cultureel - trad nu een nieuwe fase in. Evenals in de achttiende eeuw werden concepties van verval, Verlichting en vooruitgang nauw met elkaar verbonden. Het verleden van de Gouden Eeuw werd opnieuw gebruikt om de natie een toekomstperspectief te bieden. Potgieter en Bakhuizen van den Brink richtten in 1837 het maandblad *De Gids* op als brandpunt van een cultureel en politiek getinte opwekkingsbeweging.[20] Evenals bij de achttiende eeuw is de publieke geest van de jaren 1830 en 1840 op uiteenlopende wijze uitgelegd: enerzijds als een periode van doemdenken en defaitisme, anderzijds juist als een tijd van nationale herleving, met name in cultureel opzicht. De illusie dat men de zeventiende eeuw zou kunnen evenaren of zelfs overtreffen, was al lang losgelaten. Aansluitend bij de concepties uit de jaren na 1800, ging men ervan uit dat de breuk met dat verleden definitief was. Maar wel moest het als bron van inspiratie dienen voor de eigen tijd. Die inspiratie was republikeins, burgerlijk en nationaal.[21] Het toverwoord waar alles om draaide, was steeds de Nederlandse nationaliteit.

Bakhuizen zag die nationale eigenheid des te scherper toen hij een aantal jaren gedwongen in het buitenland verkeerde, onder meer in Duitsland. Daar wees hij voortdurend op het grote contrast tussen een volk dat nooit vrijheid had gekend, en het oneindig verder geavanceerde Nederland. Qua beschaving, humaniteit en liberaliteit, schreef hij in 1845 aan Potgieter, waren de Nederlanders de Duitsers mijlen vooruit, zonder dat men dit in Nederland overigens voldoende besefte. En dat alles dankten we, hoe slaperig, lauw en beginselloos de eigen tijd ook was, 'aan die groote 17e eeuw, aan uwe en aan mijne helden'.[22] Hoe hij die heldentijd zag, blijkt uit een van zijn meest evocatieve stukken, 'Vondel met Roskam en Rommelpot'. Daarin riep hij met behulp van Vondels hekeldichten het beeld op van Amsterdam als bedrijvige burgermetropool in de vroege zeventiende eeuw. Bakhuizens geschiedbeeld was het plechtanker van zijn natiebesef. Republikeinse herinneringen stonden daarin centraal en hij voelde zich 'Loevensteiner [...] tot in het gebeente'.[23] Hij beoogde niers minder dan een 'herziening onzer geschiedenis' in Loevesteinse zin.[24] Dat Holland ooit weer zou kunnen worden wat

19 Vgl. De Vries, *De lucht in gevlogen, de hemel in geprezen*. Zie ook hiervoor 409.
20 Aerts, 'De nationale cultuur', 243-246. Over de (ontstaans)geschiedenis van *De Gids* thans uitputtend idem, *De letterheren*.
21 Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek*, 85-86.
22 *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap*, 114-115; vgl. Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd', 46-48.
23 Geciteerd door Zaalberg in een bespreking van G. Colmjon, 'R.C. Bakhuizen van den Brink', *Levende Talen*, 1951, 373[1].
24 *Ibidem*.

het geweest was, geloofde hij niet. Maar wel beschouwde hij elke politiek die dergelijke oude herinneringen poogde te verdrijven als anti-nationaal.[25] Schrijvers van historische romans kregen van hem het dwingende advies hun stof niet naar analogie van het buitenland te ontlenen aan de krijgshaftige en ridderlijke Middeleeuwen, maar juist aan de authentiek Nederlandse heldentijd van Opstand en Gouden Eeuw.

Potgieter knoopte aan bij de respectabele rij van 'vaderlandse' schrijvers sinds de achttiende eeuw, voor wie dit nationale moment in de geschiedenis een belangrijke bron van inspiratie had gevormd: de gebroeders Van Haren, Bellamy, Feith, Loots, Helmers, Loosjes.[26] Zijn verering voor de normatieve 'gulden eeuw' legde hij onder meer neer in de oudejaarsavondallegorie *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, waarin een hele parade Jannen voorbijtrekt aan het lusteloze oog van de eigentijdse Jan Salie. Ook in zijn beroemde wandeling door *Het Rijksmuseum te Amsterdam* (1844) werd het verleden het heden als spiegel voorgehouden. Juist deze wandeling maakt nieuwsgierig naar zijn appreciatie van de Hollandse Schilderschool. Maar dan blijkt dat Potgieter in dat museum (toen nog gevestigd in het authentiek zeventiende-eeuwse Trippenhuis) vooral gerroffen werd door de verbeelding van het vaderlandse verleden in historiestukken en portretten. Schilderijen waren voor hem het medium om de zeventiende eeuw dichterbij te brengen. Ook Bakhuizen gebruikte schilders als Van Ostade en Steen als zijn venster op de Gouden Eeuw.[27] Dit alles hoeft uiteraard niet te betekenen dat de schilders van de Hollandse School bij hen alleen een historische sensaue opriepen. In algemene zin spreekr Bakhuizen van zijn 'hartstogtelijkste ingenomenheid met schilderijen'.[28] Als hij schrijfr over een zeestuk van zijn voorvader Ludolf Backhuysen, blijkt hem dat als kind zowel 'kunstzin' als 'nationaliteit' te hebben ingeboezemd.[29]

Tegelijk is het waar dat de schrijvers die zo belangrijk zijn geweest voor de vorming van het negentiende-eeuwse beeld van de Gouden Eeuw, vrij weinig woorden vuilmaken aan de Hollandse School als zodanig. De receptie daarvan moet in deze tijd vooral gezocht worden bij de contemporaine schilders. Die waren immers nadrukkelijk bezig met het zeventiende-eeuwse verleden. Dit zou kunnen betekenen dat de beeldvorming van de Gouden Eeuw als cultuurperiode in de eerste helft van de negentiende eeuw langs aparte sporen verliep: dat van de schilders en dat van de schrijvers. Beide groepen hebben speciaal aandacht gegeven aan hun zeventiende-eeuwse bentgenoten. Het geschreven beeld van de Gouden Eeuw maakt hierdoor

25 *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap*, 101-103.

26 Potgieter, *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, 41; De Vooys, 'Nederlandse letterkundigen tegenover de Franse overheersing'.

27 Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd', 48.

28 *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap*, 77.

29 *Ibidem*, 133.

een eenzijdige - want overwegend lireraire - indruk. Maar die eenzijdigheid wordt rechtgetrokken als men in de beschouwing ook het oeuvre betrekt van de schilders die zo naarstig op zoek waren naar de Gouden Eeuw.

Voor de *Gids*-beweging waren culturele en politieke vernieuwing nauw met elkaar verbonden. In politiek opzicht werd de buit in 1848 binnengehaald, met de constitutionele revolutie van Thorbecke. Die was tevens een overwinning voor het culturele elan uit de jaren 1830 en 1840. 1848 werd hiermee een moment van nationale catharsis. Er begon nu een periode van liberale bloei waarin het liberaal-burgerlijke natiebeeld domineerde. Een probleem dat voorlopig nog verborgen bleef, was dat die triomf na het succesvolle eerste kabinet-Thorbecke (1849-1853) zo compleet was dat de liberaal-nationale beweging in feite haar doel en ook haar scherpte verloor.

Op het fundament van de liberale staat (in formele zin) konden allerlei 'achtergestelde' groepen nu aan hun emancipate beginnen, met name katholieken en gereformeerde 'kleine luyden'. Deze emancipatiebewegingen ontwikkelden een eigen natiebeeld met een bijpassende *past-relationship*, en dus ook een eigen visie op de Gouden Eeuw. Op het triomferende (en soms criomfalistische) burgerlijk-liberale natiebeeld werden allerlei retouches aangebracht. De belangrijkste daarvan waren afkomstig van de zijde van de katholieken. Deze groep maakte meer dan een derde van de bevolking uit maar had in het nationale zelfbeeld tot dusver vooral gefigureerd als vijand van de ware godsdienst en de vrijheid.

Debatten over de aard van het nationale verleden werden gevoerd ter gelegenheid van feesten en gedenkdagen. Vooral ook als er voor dat verleden monumenten werden opgericht.[30] Op zichzelf was Nederland veel minder dan omringende landen bevangen door statuomanie of *Denkmalswut*. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw begon men enigszins werk te maken van de rond 1800 al gedane suggestie om overal standbeelden op te richten van vaderlandse helden. (In 1818 heetten dergelijke monumenten zelfs de 'geloofsbelijdenissen van een volk'.[31]) Zuinig als men was met gedenktekens, gingen aan plaatsing vaak jarenlange discussies vooraf. Niet zelden riep de keuze van de uitverkorene al grote weerstanden op. Een voorstel voor een beeld van Bilderdijk werd ooit getorpedeerd met de tegenwerping dat dan toch allereerst de vaderlandse helden een standbeeld verdienden die Bilderdijk had zwartgemaakt, zoals Oldenbarnevelt, De Witt en Hugo de Groot.[32] In de eerste eeuwhelft werden maar enkele standbeelden opgericht. Zeeland, een gewest dat diep was gezonken sinds de Gouden Eeuw, eerde twee grote zonen: Cats in Brouwershaven (1829) en Michiel de Ruyter in Vlissingen (1841). Vervolgens werden in 1845-1848 in Den Haag twee beelden opgericht voor Willem van Oranje.[33]

30 Zie voor dit culturele nationalisme Bank, *Het roemrijk vaderland*.
31 Becker, 'Justus ex fide vivit: over het Vondelbeeld', 132.
32 *Een nationaal gedenkteeken voor November 1813*, 4.
33 Van der Wal, 'Krijgsman of staatsman?'

Het eerste project dat na 1848 werd gerealiseerd, was een standbeeld voor Rembrandt. Dit bevestigde de status van eerste der Hollandse schilders die hij al zo lang genoot. Het initiatief was afkomstig van de schilder Bosboom, wat nog eens laat zien hoe belangrijk negentiende-eeuwse schilders zijn geweest voor het hooghouden van de reputatie van hun zeventiende-eeuwse voorgangers. Zonder discussie was ook dit beeld er niet gekomen. Reagerend op het plan vond een briefschrijver in *De Tijdgenoot* in 1841 bijvoorbeeld dat standbeelden alleen moesten worden opgericht voor erkende weldoeners, behouders en redders van het vaderland, en dat kunstroem daarmee nooit gelijk te stellen was: 'Welk eene verbazende klove is er niet tusschen Rembrandt en De Ruyter?'[34]

In 1858 zette de volksdichter Jan Pieter Heije de schilders van de Gouden Eeuw op zijn eigen wijze op een voetstuk. Voor de *Nutsalmanak* van dat jaar maakte hij berijmde bijschriften bij de portretten van zeven van de grootste schilders van de Hollandse School: Rembrandt, Gerrit Dou, Philips Wouwerman, Paulus Potter, Jan Steen, Jacob van Ruysdael en Willem van de Velde de Jonge.[35] Bij Rembrandt, het 'grootste genie onzer vaderlandsche Schilders en zeker een der grootste ter wereld', wilde hij uitdrukken dat deze voor laster niet gespaard was gebleven. Maar later historisch onderzoek had zijn reputatie gered en het vaderland, in het bijzonder Amsterdam, had hem nu met een standbeeld geëerd:

> Uit Duister, Licht! - Zoo klonk 't in uw gemoed,
> O Rembrandt! - en zoo schittren kunst en leven: -
> Want de adder (schoon 't vergif U nooit deed beven)
> Ligt thans vertrapt door uw' metalen voet.
> Maar eeuwger dan uw Standbeeld, is de luister.
> Die onverdoofbaar uit uw werken straalt, -
> En waar 't Geschiedblad van uw' roem verhaalt,
> Daar wijze 't Neerland op uw voorbeeld: Licht uit Duister!

Heije probeerde met dergelijke versjes tegelijk de natie op te wekken en het volk op te voeden. Ze pasten in het zogenaamde beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Natiebesef, cultuurspreiding en volksopvoeding gingen daarin hand in hand.

Verzuiling, monumentalisering, verwetenschappelijking

Ruim voordat de Verzuiling de Nederlandse samenleving ging beheersen, begon al de verzuiling van het vaderlandse verleden en van de nationale cultuur. De daaromtrent heersende opvattingen werden vooral ter discussie

34 De Vries, 'Iers over de oprigting van een standbeeld voor Rembrandt, naar aanleiding van de daartoe betrekkelijke circulaire', *De Tijdgenoot*, I (1841) 302-304.

35 Heije, *Volksgedichten*, 27-32.

gesteld door een van de voormannen van de katholieke emancipatie, de energieke autodidact J.A. Alberdingk Thijm. Hij had in zijn kielzog figuren als Victor de Stuers, de grondlegger van museumwezen en monumentenzorg in Nederland, en Pierre Cuypers, de architect van de Nederlandse neogotiek. Thijm vocht decennialang een stijlstrijd uit met Carel Vosmaer, die als burgerliberaal vond dat de Nederlandse nationaliteit alleen in klassieke vormentaal kon worden uitgedrukt. Hij verdedigde nog steeds de 'edele eenvoud' van het neoclassicisme als de stijl die het beste aansloot bij Hollands Gouden Eeuw.[36] In deze stijlstrijd - die zich met al zijn religieuze, politieke en artistieke connotaties niet in een paar woorden laat samenvatten - probeerden Thijm en de zijnen consequent de blik op het vaderlandse verleden te verruimen, en deze niet te beperken tot Opstand en Gouden Eeuw. Ook de Middeleeuwen moesten worden erkend als deel van het vaderlandse erfgoed; een deel dat het bovendien waard was als neostijl terug te keren in de eigen tijd. Deze ambitie bleek bijvoorbeeld uit Cuypers' ontwerp uit 1863 voor een monument ter herdenking van 1813. Tegenstanders wisten de bouw van deze 'schoonen katholiekentempel' toen nog te verhinderen.[37] Twintig jaar later nam Cuypers echter wraak met de bouw van het Rijksmuseum als nationaal kunstpantheon in neogotische stijl.

Ook Vondel raakte betrokken in de discussies over de aard van het vaderlandse verleden in de tweede helft van de negentiende eeuw. Bij Bakhuizen was hij nog de typische Hollandse burger. Door Thijm werd hij halfstiekem omgevormd tot een katholieke bekeerling. Vondel kreeg zijn standbeeld - met sluikse katholieke symboliek - in 1867.[38] Thijm noemde hem bij die gelegenheid niet alleen 'de grootste Dichter van Nederland, de genie van zyn tijd en zyn Volk' maar ook 'voor ons, Katholieken, [...] een ware geloofsheld in die dagen van uitsluiting', 'dien Nederlandschen Katholiek bij uitnemendheid'.[39] In dezelfde tijd liepen 'nationaal' bedoelde herdenkingen als die van 1813 (1863), Heiligerlee (1868) en Den Briel (1872) regelmatig uit op een debat over 'de religieuze contra de seculiere duiding van de Nederlandse politieke verhoudingen'.[40] Juist de heftigheid van dergelijke discussies laat zien hoe cruciaal het voor allerlei groepen was zich een legitieme portie van het vaderlandse erfgoed toe te eigenen.

De voor de *Gids*-generatie nog zo onaantastbare Gouden Eeuw kwam ook op andere wijze onder vuur te liggen, met name door de verwetenschappelijking van het historisch bedrijf. De eerste hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis (te Leiden), Robert Fruin, heeft bij de beeldvorming van de zeventiende eeuw een centrale rol gespeeld. Door zijn objectiverende visie heeft hij ruimte gemaakt voor een andere kijk dan de gecanoniseerd Loe-

36 Baster, *Mr. Carel Vosmaer*, 20, geciteerd door Schiferli, 'Een "Nationaal gedenkteeken voor november 1813"', 116.
37 Schiferli, 'Een "Nationaal gedenkteeken voor november 1813"', 112.
38 Zie uitputtend Becker, 'Justus ex fide vivit: over het Vondelbeeld'.
39 *Ibidem*, 171.
40 Geyl, '1813 herdacht in 1863', 310-311.

vesteinse. Twee momenten uit het begin van zijn loopbaan als hoogleraar markeren zijn positie. In een rede over *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver* (1860) pleitte hij voor een geschiedschrijving die juist aan haar waarheidsgehalte gezag zou ontlenen. In het verlengde hiervan kon hij ook voor de katholieke geschiedschrijving waardering opbrengen; hij wijdde bijvoorbeeld een studie aan de martelaren van Gorcum (1865).[41] Ingrijpender nog was zijn artikel over 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis' (1865). Vanuit het perspectief van na 1813 betitelde hij daarin de Republiek met haar anachronistische middeleeuwse staatsvorm als een 'voorgoed vervlogen tusschentijd'. De grote zeventiende eeuw werd zo gereduceerd tot een eeuw van gemiste kansen: op eenwording onder een Oranjevorst en op nog grotere en wellicht duurzamer glorie.[42] Het vaderland werd hierdoor opgezadeld met de bizarre paradox van een 'tussentijd' die tegelijk het onbetwiste hoogtepunt uit zijn geschiedenis vormde. In liberale kring werd Fruins visie dan ook wel beschouwd als een soort verraad aan Loevestein.[43]

Fruin heeft er met zijn opvatting vooral toe bijgedragen dat de Oranjemythe werd geïntegreerd in het beeld van de Gouden Eeuw. Die kreeg daardoor en door het alternatieve perspectief van de katholieken inderdaad een minder exclusief-Loevesteinse aanblik. Toch heeft Fruins scepsis de grote populariteit van de periode geen afbreuk kunnen doen: die was tijdens zijn leven zelfs groter dan ooit tevoren.[44] Deze belangstelling werd sterk gestimuleerd door de cultuurhistoricus Busken Huet, met zijn in de jaren 1882-1884 verschenen *Het land van Rembrand*. Huets boodschap was duidelijk. Alleen in de schilderkunst van de Gouden Eeuw kon Nederland met internationale maat gemeten worden. Hier had het gegeven in plaats van te ontvangen, zoals het geijkte oordeel over de al te receptieve en daardoor eigen kleur missende Nederlandse cultuur luidde. Door zijn kunst had Nederland in Huets woorden een 'beslissende overwinning' op het buitenland behaald.[45] Het nieuwe nationale elan dat Nederland zo dringend nodig had, kon juist hieraan kracht ontlenen.[46] Bovendien was misschien alleen de schilderkunst nog in staat - gezien de toenemende verzuiling van het verleden - de natie werkelijk te verenigen.[47]

In de jaren voor 1870 was Nederland nog eens gewezen op de eigen kleinheid naast een Pruisen dat steeds groter werd en dat ten slotte in 1871 de voorwaarden kon dicteren voor de Duitse eenheid. Toch leidde de bezorgdheid over het eigen lot per saldo vooral tot een accentuering van de Nederlandse nationaliteit en het gevoel van eigenheid, dat wil zeggen: anders-zijn dan Duitsland. Het laatste kwart van de negentiende eeuw was in heel Europa de

41 Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek*; Tollebeek, *De toga van Fruin*, 27-30.
42 Wesseling, 'Robert Fruin. De geschiedenis van een reputatie', 9 en 14.
43 Zie ook hiervoor 529.
44 Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd', 50.
45 *Ibidem*, 56; Aerts, *De letterheren*, 252-253.
46 Vgl. Koch, 'Enige notities over Huets "Nationale Vertoogen"', 125.
47 Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd'.

tijd van het moderne imperialisme en van het neonationalisme: het nationalisme als een ideologie voor heel het volk. Ook aan Nederland ging deze variant van nationalisme niet voorbij. We kunnen de late negentiende eeuw zelfs beschouwen als een hoogtepunt van Nederlands nationalisme. Dit nationalisme was niet alleen nieuw in de zin dat het zeer veel Nederlanders geraakt zal hebben, het was ook inhoudelijk van karakter veranderd. Dit als gevolg van de culturele mentaliteitsverandering van de jaren tachtig. Na voorbereidend sloopwerk van figuren als Multatuli en Huet braken de Tachtigers met de fixatie op het verleden die het culturele leven in Nederland - vond men nu - steeds meer had verstikt. Blikvernauwing en een cultuur van de middelmaat waren het resultaat geweest. Alleen door zich te meten met de internationale maat zou Nederland weer kunnen meetellen.

In 'Nieuw Holland' riep Lodewijk van Deyssel uit dat hij heel het oude Holland uit zijn gedachten had gegooid en Holland weer wilde opstoten in de vaart der volken.[48] Dit betekende niet minder dan dat het vervalsparadigma waarin de Nederlandse cultuur al sinds de jaren 1760 gevangenzat, nu eindelijk werd doorbroken. In dit paradigma stond de betrokkenheid op het verleden centraal, overigens direct gekoppeld aan een gerichtheid op de toekomst. Die koppeling, die in de achttiende eeuw en bij de *Gids*-beweging nog heel stimulerend was gebleken, had zichzelf inmiddels overleefd. Voor de toekomst wilde Van Deyssel niet meer kijken naar het vaderlandse verleden, maar juist naar het eigentijdse buitenland. Deze drastische afwending van het verleden bij de Tachtigers duurde maar kort, evenals het hyperindividualistische credo van *l'art pour l'art*, dat ook al snel een doodlopende weg bleek. Maar de breuk met het verleden was in die zin toch definitief dat de *past-relationship* kwalitatief veranderde. Er was ruimte geschapen voor een nieuw soort verhouding tot het vaderlandse verleden.[49] Deze miste de krampachtigheid van voorheen en ook het minderwaardigheidscomplex dat de beeldvorming van de Gouden Eeuw vaak had gekenmerkt. De breuk van Tachtig maakte een veel meer ontspannen relatie met de Gouden Eeuw mogelijk. De paradigmawisseling in de contemporaine schilderkunst was daarmee vergelijkbaar. Daar zocht de vernieuwende Haagse School toch weer contact met de Gouden Eeuw. Deze omslag in de culturele sfeer werkte ook door in het laat-negentiende-eeuwse nationalisme, waarin het beeld van de zeventiende eeuw nog steeds een centrale rol speelde.

Nationale wij-gevoelens waren sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw allereerst te vinden bij een vrij beperkte, burgerlijke bovenlaag, een laag die zich in de loop van de negentiende eeuw gestaag uitbreidde. In de laatste decennia van de eeuw werden ook de massa's deelgenoot (gemaakt) van deze gevoelens. Ieders loyaliteit werd nu geacht primair bij de natie te liggen. Diverse processen gingen in dit verband samenlopen. In Europees perspectief was er het moderne imperialisme met zijn verscherping van

48 Van Deyssel, *Nieuw Holland*.
49 Vgl. Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd'.

internationale spanningen en rivaliteiten. Ook Nederland als grote koloniale mogendheid - alweer een erfenis uit de Gouden Eeuw - werd daardoor geraakt. Daarnaast was er de transformatie en modernisering van de samenleving, gedragen door de (late) industrialisering sinds 1895 en een snel groeiende bevolking. Al deze ontwikkelingen - zowel ideologisch als maatschappelijk - zorgden omstreeks 1900 in Nederland voor een nieuwe golf en een nieuw soort nationalisme.[50]

De Nederlandse variant van het moderne imperialisme., waarmee dit neonationalisme nauw samenhing, was niet gericht op het verwerven van nieuwe gebieden, maar juist op het in stand houden van het al sinds de zeventiende eeuw bestaande maar in veel opzichten nog 'slapende' koloniale imperium.[51] De gezagshandhaving gebeurde desnoods met harde hand en leidde (bijvoorbeeld naar aanleiding van de Lombokexpeditie uit 1894) tot uitingen van uitgesproken jingoïsme - geëxalteerd nationalisme - in het moederland. Parallel hieraan zien we in de in deze periode nog steeds beoefende historieschilderkunst de zeehelden opvallend op de voorgrond treden.[52] Ook de Boerenoorlogen van 1880-1881 en 1899-1902 riepen sterk nationalistische sentimenten op. Hier speelde het verleden een bijzondere rol. De Boeren werden beschouwd als een soort oer-Hollanders die in het verre Afrika de deugden bewaarden die de Republiek groot hadden gemaakt. Ze heetten de geuzen van de negentiende eeuw.[53] De door de Boeren losgemaakte gevoelens en het eigen imperialisme in Indië waren een belangrijke voedingsbodem voor het onvervalste nationalisme van de late negentiende eeuw dat in de jaren rond 1900 zijn hoogtepunt bereikte.

In cultureel opzicht was Rembrandt rond de eeuwwisseling de belangrijkste nationale held geworden, zozeer zelfs dat er dan gesproken kan worden van een 'Rembrandtiaans nationalisme'.[54] Dit blijkt onder meer uit de grote tentoonstelling van 1898 en de herdenking van 1906. Bij de verschijning van de derde druk van *Het Land van Rembrand* in 1898 meldde *De Gids*: 'Nooit luider dan in de laatste maanden werd het ons door landgenoot en vreemdeling toegeroepen, dat een Rembrandt voortgebracht te hebben, het land van Rembrandt te mogen heeten, steeds onze grootste en onvergankelijke roem zal wezen.'[55] Op de toonzetting van dit culturele nationalisme had Huet grote invloed gehad.[56] In het tijdvak van het moderne imperialisme, waarin Europa zich overgaf aan jingoïsme en chauvinisme, vond hij dat Nederland veeleer moest grijpen naar de 'wapenen des geestes'.[57] De praktijk was dat Nederland het ene deed zonder het andere te laten, in overeenstemming

50 Daarover 'Fin de siècle als nieuw begin', hierna 577-591.
51 Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*.
52 *Op zoek naar de Gouden Eeuw*, 38 noot 49.
53 Schutte, *Nederland en de Afrikaners*.
54 Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd', 56-59.
55 *De Gids*, 62 (1898) IV, 349.
56 Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd'.
57 Koch, 'Enige notities over Huets "Nationale Vertoogen"', 125.

trouwens met Huets eigen constatering dat Java en De Staalmeesters Nederlands voornaamste aanbevelingsbrieven in de wereld waren.[58]

Rond 1900 bereikte de conjunctuur van het Nederlandse nationalisme een nieuw hoogtepunt dat qua intensiteit sindsdien niet meer is overtroffen. Het vervalsparadigma dat het denken over de natie en haar verleden lange tijd had beheerst, was nu doorbroken om plaats te maken voor een gevoel van optimisme. Het fin de siècle in Nederland was daarmee zo ongeveer het tegendeel van een periode van onzekerheid en decadentie. Nederland straalde een nieuw nationalistisch elan uit, waarin eindelijk een goede verhouding was gevonden tussen actualiteit en historie. Gekoppeld aan eigentijdse politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, speelde de herinnering aan de Gouden Eeuw in ideologisch opzicht opnieuw een belangrijke rol. In het totale beeld van de Gouden Eeuw waren de Hollandse School, en vooral Rembrandt, in de tweede helft van de negentiende eeuw een steeds prominenter plaats gaan innemen. Kon men een eeuw eerder misschien nog zeggen dat de schilders gewoon meedeinden op de golven van het vaderlands gevoel, nu was Rembrandt zelf een factor van belang geworden in het opwekken van nationaal sentiment.

Sinds het begin van het moderne nationalisme in Nederland tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw had dit zich in allerlei opzichten ontwikkeld. Was het aanvankelijk nog voorbehouden aan een kleine bovenlaag, tegen het eind van de negentiende eeuw werd in beginsel de gehele bevolking erdoor geraakt of althans bereikt, niet in de laatste plaats door het onderwijs. Dit massanationalisme paste bij de modernisering van de samenleving tengevolge vooral van de - weliswaar late maar nu ook snelle - industrialisering. Ideologisch gezien speelde in het Nederlandse nationalisme, net als elders, het verleden een centrale rol. Dat wil zeggen: het beeld of de mythe van dat verleden. Dat verleden was in Nederland doorgaans de heldentijd van Opstand en Gouden Eeuw. Tijdens de ‘lange negentiende eeuw’, die duurde van de patriottentijd tot de Eerste Wereldoorlog, vervulde dat verleden verschillende functies. De patriotten uit de jaren 1780 stonden er als het ware nog middenin: zij hoopten juist de draad van de zeventiende eeuw weer op te nemen. Toen rond 1800 duidelijk werd dat dit niet meer mogelijk was, werden Opstand en Gouden Eeuw pas echt tot verleden verheven (‘gehistoriseerd’) en konden ze hun functie van nationale mythe pas goed gaan vervullen. In die nationale mythe speelden de culturele helden van de Gouden Eeuw (dichters, schrijvers en schilders) aanvankelijk naast politieke en militaire grootheden de tweede viool. Maar tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw - na een nieuwe breuk in de historische perceptie - traden zij sterk op de voorgrond. Dat gold in het bijzonder de schilders van de Hollandse School, met Rembrandt als boegbeeld. Deze hoogconjunctuur van het nationalisme rond 1900 verliep al vrij snel en kwam ten einde door de Eerste Wereldoorlog.

58 Vgl. Te Velde, ‘Nederlands nationaal besef vanaf 1900’, 173-188.

Gedenck aan Loevesteyn

Waar Maas en Waal te zamen spoelt
En Gorkum rijst van ver,
Daar heft zich op den linker zoom
En spiegelt in den breeden stroom
Een slot van eeuwen her.

‘'t Is Loevestein. - 't Is Loevestein’, aldus Tollens in 1812 in regels die nu nog naklinken.[1] Als het aan Jacob Ploos van Amstel gelegen had, zou de toenmalige reiziger in plaats van dat slot van eeuwen het echter iets heel anders te zien gekregen hebben: een fonkelnieuwe classicistische tempel met rondom Corinthische zuilen, en een koepel van bijna vijftig meter hoog, gewijd aan de nagedachtenis van Hugo de Groot. Op 22 maart 1774, de 153ste verjaardag van diens spectaculaire ontsnapping in de boekenkist, beschreef Ploos van Amstel in het Amsterdamse verlichte genootschap Concordia et Libertate een bedevaart die hij twee jaar tevoren naar Loevestein had gemaakt. Overmand door emotie had Ploos toen het liefst ‘dat verwenschte Slot’ tot de grond toe willen afbreken, ‘ja de plaats zelfs in 't Heelal [willen] vernietigen, opdat tog uit der menschen geheugen gewischt worde een zo haatlijk bewijs, hoe deugd en goeddoen vervolgd, pijn en smarten aangedaan worden’. Ter plekke zou een grandioos Grotius-monument moeten worden opgericht. Daarvan toonde hij alvast een model op schaal, vervaardigd van hetzelfde witte papier waarmee Grotius zich onsterfelijk had gemaakt.[2]

Wat er met de resten van het ontmantelde Loevestein gedaan moest worden, vermeldt Ploos niet. Maar ongetwijfeld zouden vele brokstukken in handen zijn gekomen van souvenirjagers, zoals enkele jaren later gebeurde met de Parijse Bastille, het Franse Loevestein, en onlangs nog met de Berlijnse Muur. Wat die relieken precies zouden moeten uitdrukken, is daarmee nog niet gezegd. Want vanaf de Opstand tegen Spanje - het middeleeuwse verleden van het kasteel laat ik rusten - heeft Loevestein diverse saillante

1 Tollens, ‘Herman de Ruiter’, *Gedichten*, II, 118-126. Tollens liet zich kennelijk inspireren door Onno Zwier van Haren, die Loevestein in *De Geuzen* beschrijft als ‘'t verschrikkend aaklig huys, / Dat Waal en Maas zier zamenvloeijen’.

2 Jacob Ploos van Amstel, *Het uitmuntend karakter en de zonderlinge lotgevallen van Hugo de Groot herdagt bij de beschouwing van het Slot Loevestein in de maand julij 1772* (Amsterdam, z.j.). Vgl. Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland*, 29.

momenten gekend die tot diep in de negentiende eeuw uiteenlopende emoties hebben opgeroepen.[3]

Het eerste moment valt in december 1570, in de donkerste dagen van de Opstand, als Willem van Oranje, na de mislukte Maasveldtocht, krampachtig probeert in Nederland een voet aan de grond te krijgen. Op 9 december 1570 slaagt Herman de Ruyter, ossenkoper uit Den Bosch, handelend in opdracht van de prins, erin zich met een list van Loevestein meester te maken. Vermomd als franciscaner monniken vragen hij en enkele metgezellen aan de poort om onderdak, waarna hij de gastvrije slotvoogd, de Nederlander Arnt de Jeude, zonder pardon doodschiet, voor de ogen van diens vrouw. Toch zal Loevestein niet het keerpunt worden in de strijd tegen Spanje. Na de verrassing van De Ruyter is het verhaal van Loevestein in 1570 vooral het verhaal van het superieure organisatietalent van Alva, die erin slaagt het slot binnen tien dagen te heroveren. Maar dan is Herman de Ruyter toch nog even aan zet voor de heldendaad die hem zijn nis in de Nederlandse geschiedenis zal bezorgen. Met een handjevol medestanders verdedigt hij Loevestein tegen de Spaanse overmacht. Hijzelf sneuvelt in het gevecht nadat hij eerder het slot half heeft opgeblazen door buskruit rond te strooien. Zijn hoofd wordt later in Den Bosch te kijk gezet.

Tot zover het verhaal, nu de legende. In zijn postume carrière als vaderlandse held heeft het Herman de Ruyter zowel mee- als tegengezeten. Een onvoorziene handicap was dat zijn naam hem parten ging spelen. Vele jaren na zijn dood kreeg hij in Michiel de Ruyter een naamgenoot die hem in beroemdheid verre zou overvleugelen en die de meest markante van alle vaderlandse helden zou worden. Een meevaller voor zijn curriculum vitae was echter dat de doorgaans zo consciëntieuze historicus P.C. Hooft, misleid door een slecht vertaalde Spaanse bron, hem niet liet sneuvelen in het gevecht van man tot man, maar hem met kasteel en al de lucht liet invliegen. Dit maakte zijn lot extra heroïsch. Latere historici, en meer nog schrijvers en dichters op zoek naar drama in het verleden, kregen hiermee een troef in handen om het verhaal van Loevestein in felle kleuren te schilderen.

De bekende, hierboven aangehaalde verzen van Tollens vormen de aanhef van zijn gedicht ‘Herman de Ruiter’. Hij schreef dit toen Nederland opnieuw donkere dagen doormaakte tijdens de Inlijving bij Frankrijk. Tollens maakt van Herman de Ruyter een onverschrokken held die het mislukken van zijn onderneming op voorhand lijkt in te calculeren. Want ook al wordt ‘de keurbloem van 't Kastiliesch rot’ danig uitgedund, tegen Alva's overmacht blijkt geen kruid gewassen. Of toch wel, in Hoofts legendarische voorstelling, die Tollens trouw volgt, als De Ruyter de lont in het kruit gooit en vriend en vijand worden begraven in het puin van Loevestein. Dat heer

3 Zie voor de geschiedenis van Loevestein onder meer Van Andel, *Zes eeuwen Loevestein*; Caminada-Voorham, *Loevestein. Een fort aan de grens van Holland*; Makken, *De iconografie van het slot Loevestein*. Veel bibliografische informatie verschaft Makken, *De voorlopige afbeelding van het slot en fort Loevestein*.

een daverende tegenslag voor de wraakzuchtige Alva en tot besluit keert de dichter de historische werkelijkheid soepel om. Wanneer voor het oog van de wereld De Ruyters schedel aan de galg wordt gespijkerd en voor Alva een standbeeld wordt opgericht, kijkt Tollens in het Hollandse hart en concludeert: ‘Om 't even wat het oog aanschouwt, / Rees Alva op aan 't galgehout / En Ruiter in 't metaal.’

De grote doorbraak in zijn heldencarrière had Herman de Ruyter te danken aan niemand minder dan Van Speijk. Die ging, zoals we weten, in 1831 ‘liever de lucht in’ met zijn kanonneerboot (inclusief de niet geraadpleegde bemanning) dan zich over te geven aan de opstandige Belgen. Deze heldenmoed scheen eindelijk weer eens vergelijkbaar met grote daden uit het vaderlandse verleden. De parallel met Herman de Ruyter, die ook de lont in het kruit had geworpen, was dan ook snel getrokken. De aankomende schrijver J.F. Oltmans putte uit Van Speijks zelfopoffering de inspiratie voor een breed opgezette historische roman *Het Slot Loevestein* (1834), die de naam van Herman de Ruyter bij een breed lezerspubliek heeft gevestigd. Of misschien toch meer de daad dan de naam, want Oltmans laat - om verwarring met die andere De Ruyter te voorkomen - Herman grotendeels optreden als de mysterieuze Emisario, de Boodschapper van de prins. Te midden van vele fictieve personages en een romantische liefdesintrige was het die ene daad die het moment suprême van de vertelling moest vormen. Overigens had de Bossche historicus Ackersdijck enkele jaren tevoren al gewezen op de onbetrouwbaarbeid van juist dit element van het verhaal van 1570.[4]

De volledige toedracht, met inbegrip van het verhaal van de legende, werd onthuld in 1870, drie eeuwen na De Ruyters dood, door de Leidse kerkhistoricus Acquoy.[5] Diens op nauwkeurig bronnenonderzoek gebaseerde studie demonstreert nog eens de paradoxale verhouding tussen een geschiedbeoefening die steeds professioneler werd en het toenmalige vaderlandse gevoel. Enerzijds had de belangstelling voor het verleden die professionalisering sterk gestimuleerd. Anderzijds betekende verwetenschappelijking onvermijdelijk ontmythologisering. De eerste hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis, Robert Fruin, had van dat doorprikken van al te mooie verhalen haast een persoonlijke hobby gemaakt. Door velen geliefde helden en heldinnen als Albrecht Beylinc en Magdalena Moons, werden door hem hardhandig van hun voetstuk gestoten. Zover hoefde Fruins goede vriend Acquoy gelukkig niet te gaan. Weliswaar berustte de ‘gerucht-makende en verpletterende wijze’ waarop De Ruyter aan zijn eind was gekomen op verkeerd bronnengebruik bij Hooft, maar De Ruyter werd er toch niet minder held om. Acquoy vleide zich een ‘belangrijke gebeurtenis, die op het veld der traditie aan 't dolen geraakt was, binnen de grenzen der historie te hebben teruggebracht’. En waar dit soort onderzoek er wel eens toe leidde ‘dat mannen, die de roem der natie waren, liever moesten worden vergeten’,

4 Ackersdijck, ‘Geschiedkundig onderzoek omtrent Herman de Ruyter van 's Hertogenbosch’.
5 Acquoy, *Herman de Ruyter*.

was hier niets wezenlijks verloren, ‘want niet zijn heldendood, maar de wijze waarop die heldendood werd voorgesteld, is vervallen’. En voor wie het allemaal niet wilde geloven, drukte Acquoy de relevante bronnen in extenso af.

Het volgende grote moment uit de geschiedenis van Loevestein is van geheel andere orde: de vlucht van Hugo de Groot in de boekenkist in 1621. Ook dit verhaal is wel eens opgesmukt en aangedikt, maar het berustte toch op een ijzersterk gegeven. Hier liet de geschiedenis zich inderdaad vertellen als een spannend jongensboek, of misschien wel een spannend meisjesboek. Want in het verhaal van de ontsnapping speelt de grote Huig zelf een vrij lijdelijke rol. Zeker, er werd van hem de nodige koelbloedigheid en lenigheid verwacht, maar verder werden de hoofdrollen toch vervuld door zijn kordate echtgenote Maria van Reigersbergli - ‘Eén vrou is duysend mannen t'erg’, knipoogde Vondel - en door haar bijdehante dienstmeisje Elsje van Houweningen, dat de kist naar Gorkum begeleidde.

Na de hoogopgelopen bestandstwisten in de Republiek, culminerend in de zelfmoord van Ledenberg, de onthoofding van Oldenbarnevelt, en de eenzame opsluiting van Hoogerbeets en De Groot, ging Loevestein voor het eerst zijn historisch beruchte rol van staatsgevangenis vervullen, pendant van de Parijse Bastille en de Londense Tower. Zo werd het kasteel een symbool van onverdraagzaamheid en machtsusurpatie. In de wandeling heeft de gevangenschap van De Groot en Hoogerbeets, en die van de remonstrantse predikanten die er iets later werden vastgezet, vaak toch een andere, wat minder politieke lading gekregen. In hun verhalen speelt de steun van vrouw en kinderen, die dikwijls ook op het kasteel verbleven, een belangrijke rol. Steeds weer blijken huwelijkstrouw en kinderliefde sterker dan Loevesteins metersdikke muren.

Eindeloos bezongen in de literatuur, werd Maria het groce voorbeeld van de hoogten waartoe een vrouw kon stijgen, en daarmee een ideaaltypische vaderlandse heldin. Deze rol was heel anders dan die van die andere heldin, Kenau Simonsdochter Hasselaer. Kenau was een uitgesproken manwijf, terwijl de rol van Maria veel vrouwelijker was (al had ze in de relatie met de wat wereldvreemde Grotius natuurlijk wel de broek aan). In de late achttiende en negentiende eeuw, toen men Nederlands eigenheid en karakteristieke deugden nadrukkelijk binnenshuis ging zoeken, kreeg Maria's rol nog meer allure. En naast haar strekte de dienstmaagd Elsje elk meisje uit de lagere standen tot voorbeeld.

De idylle van Hugo en Maria kreeg nog een soort vervolg in het huwelijk van Arnold Geesteranus en Suzanna van Oostdijk. Geesteranus was een van de remonstrantse predikanten die in de jaren 1620 op Loevestein gevangen werden gezet omdat ze het preken niet laten konden. Toen hij veroordeeld en verbannen werd, had hij zijn verloofde Suzanna ontheven van haar trouwbelofte. Jaren later - Geesteranus zat inmiddels vast op Loevestein - liet zij hem weten nog steeds met hem te willen trouwen en zijn gevangenschap te willen delen. Het huwelijk werd op Loevestein ingezegend door de vader van de bruidegom, zelf een contraremonstrantse predikant. Net als de trouw tussen Hugo en Maria was ook dit een onweerstaanbaar gegeven voor

vele literatoren, die bezongen hoe ware liefde zelfs het sombere Loevestein in een bruiloftszaal kon veranderen. Een enkeling waagde het overigens te suggereren dat Suzanna misschien niemand anders had kunnen krijgen en dat ‘een gevangen man beter was dan in 't geheel geen’.[6] Betje Wolff wist in 1775 tal van elementen te verbinden in de brief die zij Geesteranus aan Maria van Reigersbergh liet schrijven.[7] Deze brief is een lofzang op huwelijkstrouw en ouderliefde, maar ook een pleidooi voor het overwinnen van godsdienstige en politieke tegenstellingen. Aan het slot van die zonderlinge bruiloft op Loevestein laat zij een van de gevangen predikanten een dronk uitbrengen op Frederik Hendrik- op wie de remonstranten hun hoop gevestigd hadden - met de woorden ‘Oranje en Vryheid’.

Om vrijheid, maar dan uitdrukkelijk zonder Oranje, ging het ook in het volgende saillante moment uit de geschiedenis van Loevestein: de gevangenzetting van de zes Heren van Staat door stadhouder Willem II in 1650. Het verhaal is bekend. Na het sluiten van de Vrede van M¨nster was er over de afdanking van troepen een geschil ontstaan tussen de Staten van Holland en de jeugdige stadhouder, tevens militair opperbevelhebber. Een eigenmachtig besluit van Holland tot afdanking beantwoordde de prins met het gevangenzetten op Loevestein van vertegenwoordigers van zes recalcitrante steden, onder wie de Dordtse regent Jacob de Witt. Raadpensionaris Cats reageerde op rijm: ‘Ik stond hierop versteld als van een zeldzaam wonder, / Mijn brein was aangeroerd als van een grooten donder.’ Vervolgens probeerde Willem II Amsterdam militair te verrassen. Die aanslag mislukte omdat de prinselijke troepen op de Gooise hei verdwaalden. De toevallig passerende Hamburger postbode wist de weg wel en kon de stad tijdig waarschuwen. Amsterdam bond niettemin in en de grote vraag was wat de prins met zijn versterkte positie zou gaan doen. Deze vraag is nooit beantwoord want korte tijd later overleed hij onverwachts aan de kinderpokken.

Holland zag nu zijn kans schoon en wilde het voortaan zonder stadhouder stellen. Vier andere gewesten volgden dit voorbeeld. Dat kon vooral omdat een geschikte opvolger ontbrak: de latere Willem III werd acht dagen na de dood van zijn vader geboren. De ideologie van de in Holland triomferende staatsgezinde partij heette de Ware Vrijheid. Daarin werd het staatsbelang gelijkgesteld aan dat van de handeldrijvende burgerij, ongehinderd door vorstelijke zucht naar avontuur. ‘Loevesteins’ werd nu - voor het eerst - een geladen politiek begrip, synoniem van staatsgezind en trefwoord voor wat ongecontroleerde stadhouderlijke macht kon misdoen. Boegbeeld van de Loevesteinse Factie, zoals tegenstanders de staatsgezinden gingen noemen, werd Johan de Witt, Raadpensionaris vanaf 1653 en als zoon van de gevangen Jacob een Loevesteiner van den bloede. De Witts ideaal van Ware Vrijheid, een burgerrepubliek te midden van vorstenstaten, zou uiteindelijk

6 Van Lennep en Hofdijk, ‘Het Slot Loevestein’.

7 Betje Wolff, *Arnold Geesteranus aan Maria van Reigersbergen echtgenoote van Mr Hugo de Groot*.

in het Rampjaar 1672 schipbreuk lijden. Hijzelf moest dat echec bekopen met een gruwelijke dood. Op 20 augustus 1672 werden hij en zijn broer Cornelis gelyncht op het Groene Zoodje door Haagse burgers die hen van 'verraad' betichtten. Hun lichamen werden ondersteboven opgehangen aan de wip. Ingewanden, ogen, harten werden uitgerukt, vingers afgesneden en als trofee verkocht: een kootje deed zes stuivers. Er werden zelfs stukken vlees gebraden en opgegeten.[8]

De breuk van 1650 was aanvankelijk beleefd als een nieuw begin voor de Republiek. Er werd niet aangeknoopt bij een traditie van eerdere slachtoffers van de stadhouder, zoals Oldenbarnevelt en De Groot. Dat kon ook moeilijk. De steden die Willem II in 1650 het meest dwarszaten, Amsterdam en Dordrecht, waren tijdens het Bestand juist op de hand van zijn oom Maurits geweest. In *Het land van Rembrand* zette Busken Huet Jacob de Witt fijntjes op zijn plaats als 'oud-penningmeester der dordtsche synode, onlangs liberaal geworden'. Loevestein noemde Huet de 'karikatuur eener Bastille'.[9] In de tegen Loevestein gerichte orangistische legende speelt vader Jacob een funeste rol. Hij zou de geest van zijn beide zoons vergiftigd hebben en hen hebben opgestookt in anti-Oranje ressentiment.[10] 'Gedenck aan Loevesteyn', zou hij hun iedere dag hebben voorgehouden. Nu zal hij dat wel niet letterlijk gezegd hebben, net zomin als Lodewijk XIV ooit de uitspraak 'l'état c'est moi' heeft gedaan. Maar hij had het kunnen zeggen, en heeft daarmee, aldus de orangisten, zelf het onheil over zijn familie afgeroepen.

Al tijdens de jaren 1660 gingen politieke tegenstanders van De Witt zijn regime met dat van Oldenbarnevelt in verband brengen.[11] Door de Haagse broedermoord van 1672 kreeg die associatie ook voor medestanders betekenis. In de achttiende eeuw werden Oldenbarnevelt en De Witt samen de grote helden en martelaren van de Loevesteinse traditie. Die gedijde misschien wel het best toen er, na het tweede bedrijf van de Ware Vrijheid tussen 1702 en 1747, opnieuw een stadhouder kwam, een erfstadhouder nog wel, wiens heerschappij verdacht veel weg had van een monarchie. In 1757 brak een heftige pamflettenstrijd los, bekend als de *Wittenoorlog*, over de interpretatie van het verleden en de actualiteit van de Republiek. Daarin stonden de Loevesteinse en de orangistische versies scherp tegenover elkaar, in een perspectief van goed tegenover fout.[12]

In de jaren 1760 en 1770 werd in bepaalde Hollandse kringen een meer besloten Loevesteinse cultus bedreven. Zo werden de gebroeders De Witt op het buitentje Santhorst van de Amsterdamse hoogleraar Pieter Burman als heiligen vereerd naast Sint Brederode (om afbreuk te doen aan de reputatie van Willem I), Sint Jan (van Oldenbarnevelt), Sint Hugo (de Groot) en nog

8 Rowen, *John de Witt*, 882.
9 Busken Huet, *Het land van Rembrand*, 541.
10 Zie de neerslag bij Bilderdijk, *Geschiedenis des vaderlands*, IX, 23 en X, 29.
11 Vgl. Uit den Boogaard, *De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk*, 111-215.
12 Vgl. Geyl, *De Wittenoorlog*.

vele anderen. Feestdagen waren de vlucht van De Groot en de verjaardag van zijn vrouw, gedenkdagen de sterfdata van Oldenbarnevelt en de De Witten. Relieken had het Santhorster kuddeke ook, zoals de geuzennap van Brederode, het koorhemd van Duifhuis, het stokje van Oldenbarnevelt en de kist van Hugo de Groot. Politiek werd hier bedreven als een gezelschapsspel voor heren. Diezelfde heren schrokken echter hevig toen de Beemster Sappho Betje Wolff hun tijdverdrijf in de publiciteit bracht.[13]

Tijdens de patriottentijd werden de Loevesteinse heiligen met veel misbaar gemobiliseerd tegen de brave stadhouder Willem V.[14] Maar met het verschuiven van de politieke fronten in de jaren 1780, en zeker na 1795, kreeg Loevestein gaandeweg minder betekenis als politiek strijdbegrip. Dat gold ook tijdens de Oranjemonarchie van Willem I, die het 'vergeten en vergeven' van de partijtwisten uit de Republiek hoog in het vaandel had geschreven. Historici kostre het echter vaak moeite de geijkte interpretatiekaders van het verleden los te laten. De ongenietbare orangist Bilderdijk zag het als een opdracht de Loevesteinse bijbel van Wagenaar, in feite een gematigd staatsgezinde versie van het vaderlandse verleden, bladzij voor bladzij aan te tasten. Op zijn beurt voelde een liberaal historicus als Bakhuizen zich een 'Loevensteiner [...] tot in het gebeente' die niets liever wilde dan de vaderlandse geschiedenis in Loevesteinse zin herschrijven.[15] Dat neemt niet weg dat veel historici juist probeerden vanuit een partijdig vertrekpunt tegenstellingen uit het verleden - zoals die tussen Maurits en Oldenbarnevelt - te overbruggen, en wel door ze begrijpelijk te maken.

Hoewel dus de herinnering aan Loevestein als politiek symbool bleef voortleven en voor de interpretatie van het verleden nog grote betekenis had, kunnen we in de negentiende eeuw toch een zekere 'nationalisering' van Loevestein vaststellen. In dat verband was het belangrijk dat het meer connotaties had dan alleen die gepronconceerd politieke. Daardoor bood het ook vele niet-Loevesteiners mogelijkheden tot identificatie. Hugo de Groot was bijvoorbeeld een staatsgezinde held die zich makkelijk tot nationale held liet omduiden: symbool van de alom geroemde vrijheid en verdraagzaamheid van de Republiek en bovendien, zoals gezegd, van huwelijkstrouw en huiselijkheid. Deugden die bij uitstek pasten bij het vaderlandse gevoel van de negentiende eeuw. Als Loevestein het doel was van een bedevaart, dan ging het doorgaans om Hugo de Groot en zijn Maria. Dat bleek hierboven al bij Ploos van Amstel, die het slot beschouwde als 'de waare Tempel van Huwlijksmin'. Voor de blinde dichteres Petronella Moens ging met een pelgrimage naar Loevestein een lang gekoesterde wens in vervulling.[16] Men

13 Zie Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland*, 2629; Buijnsters, *Wolff & Deken*, 93-104.

14 Toen prinses Wilhelmina in 1787 bij Goejanverwellesluis was aangehouden, opperden sommige patriotten haar te gijzelen op Loevestein, in de kamer van Hugo de Groot. Vreede, *Mijn levensloop*, 62.

15 Geciteerd in C.A. Zaalberg, bespreking van G. Colmjon, *R.C. Bakhuizen van den Brink*, in: *Levende Talen*, 1951, 373[1].

16 Moens, 'Mijn bezoek op Loevestein', 426-438.

behoeft, schreef zij, ‘geene verre landen te doorreizen, om zich op gewijde of vermaarde plaatsen te bevinden’. Die waren er ook in ons kleine vaderland. Eerder had zij de geboorteplaats bezocht van Cats in Brouwershaven, een bedevaart gemaakt naar het graf van Willem I en gewandeld over het strand van Nieuwpoort. Op Loevestein herdacht ze hoe huwelijkstrouw en kinderliefde haat en verachting hadden getrotseerd.

Hoe men zich Loevestein wenste te herinneren hangt ook samen met de conjunctuur van het Nederlandse natiebesef in de negentiende eeuw. Daarin werden korte fasen van een activistisch, naar buiten gericht *nationalisme* afgewisseld door langere periodes van een naar binnen gekeerd *vaderlands gevoel*. Bij de uitbarsting van nationalisme in het begin van de jaren 1830, veroorzaakt door de Belgische Opstand, past het krijgshaftige optreden van Herman de Ruyter. Aan het eind van de eeuw komt dit opnieuw naar voren, als Marcellus Emants De Ruyter tot hoofdfiguur maakt van een kort toneelstuk *Loevesteijn*, geschreven ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina.[17] Dit stuk zou in Den Haag worden opgevoerd voor de twee koninginnen, maar de voorstelling werd afgelast omdat Emants de prestaties van de acteurs beneden de maat vond.[18] Emma en Wilhelmina moesten het doen met een fraai gebonden exemplaar.

Het stuk, dat in het teken staat van de tegenstelling tussen De Ruyter en Maria Boysot, de vrouw van de gedode slotvoogd, vertolkt in wezen de pre-occupaties van het fin de siècle nationalisme in Nederland. Dat er rond 1900 - onder meer door Emants - veel waarde werd gehecht aan de eigen taal als houvast van de natie, blijkt uit de reactie van een van De Ruyters medestanders wanneer Maria hen in het Frans beschimpt: ‘Parlee fransee? Och hé! / Spreek toch uw moedertaal, vrouw slotvoogdes, / Dan loopt ge 't minst gevaar dwaasheid te zeggen. / Wie eigen taal veracht, veracht zich zelf.’

Echt dramatisch wordt het als De Ruyter Maria aanspreekt op haar rol als moeder. Die rol heeft zij verzaakt door, hoewel Nederlandse, haar zonen te laten vechten in het Spaanse leger.

> Wat gij misdeedt? - Wie maakt van ieder volk
> Een heir van helden, prat op eigen kracht,
> Of bende lafaards zonder zelfgevoel?
> Het is de vrouw: de bruid, de ga, de moeder.
> Twee zonen schonk u God! Gij bracht hen voort
> Op Neerlands grond; gij gaaft hun Neerlandsch bloed
> In d'aadren; Neerlandsch klinkt huns vaders naam.
> En in het heir van Neerlands beulen kampt
> Het tweetal dat gij mint. - Beseft ge nu
> Wat gij misdeedt? - Wie kent den boom, kent ook
> Zijn vruchten; als de moeder is het kind.

17 Emants, *Loevesteijn. Dramatisch-historisch tafereel met naspel*.
18 Zie Dubois, *Marcellus Emants. Een schrijversleven*, 231-234; André Jolles, ‘Loevesteijn’, *De Kroniek*, 25 september 1898, 313.

> Zijn Neerlands zonen thans verslapt, ontaard,
> Op Neerlands vrouwen koom' de schuld!

Het gezin wordt hier ten tonele gevoerd als microkosmos van de natie. De vrouw diende vooral moeder van het vaderland te zijn. Dit alles in 1898, toen Nederland niet langer in zichzelf gekeerd was, maar weer zelfbewust de wereld inkeek. Van dit hervonden nationale elan werd de jonge droomkoningin Wilhelmina het symbool. Loevestein doet hier slechts dienst als decor, maar dan wel vrij van elke anti-orangistische partijzin, als een samenbindende vaderlandse herinnering.

Fin de siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900

In mei 1898 publiceerde Albert Verwey in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* zijn 'Bijdragen tot de versiering van de nieuwe Beurs', het programma voor de decoratie van de Beurs van Berlage.[1] Dit is om diverse redenen een interessante studie. Onder meer omdat Verwey hier nog eens duidelijk afstand neemt van het hyperindividualistische parool van Tachtig, en een krachtig pleidooi houdt voor eenheid en samenhang, zowel in het leven als in de kunst. Die kunst moet inderdaad *gemeenschapskunst* zijn, gedragen door en in dienst van de samenleving.[2] Met het doorgeschoten individualisme van Tachtig heeft hij inmiddels afgerekend als een vorm van 'decadentisme'.[3]

Maar dat gemeenschapsdenken voltrekt zich niet alleen in het hier en nu. Het heeft ook een sterk historische dimensie, zoals al Verweys bezigheden in deze periode van historisch besef doortrokken zijn. Als het zo is dat Tachtig de band met het vaderlandse verleden heeft doorgeknipt, dan heeft Verwey die in elk geval al snel weer hersteld. In de jaren van het breukvlak houdt hij zich uitgebreid bezig met geschiedenis (ook in theoretische zin) en met de historische letterkunde van het Nederlands. Ook als dichter kiest hij soms thema's uit de vaderlandse geschiedenis, zoals Johan van Oldenbarnevelt en Jacoba van Beieren.

In zijn onderbouwing van het decoratieprogramma, opgesteld in samenspraak met Berlage, neemt Verwey een lange aanloop door de vroegste geschiedenis van Amsterdam. Dit lokale patriottisme mondt uit in het voorstel voor een beeld van Gijsbrecht van Aemstel. Zo'n eerbetoon aan een plaatselijke held is typerend voor de (overigens bescheiden) traditie van nationalistische monumentalisering in het negentiende-eeuwse Nederland.[4] Daarbij worden helden bij voorkeur geëerd in hun eigen omgeving: Cats in

1 Verwey, 'Bijdragen tot de versiering van de nieuwe Beurs'. Over de decoratie van de Beurs Broekhuis, 'Ideologie in steen. Het beeldhouwwerk van Lambertus Zijl aan het beursgebouw te Amsterdam'.

2 Zie over de samenwerking tussen Verwey en Berlage in het teken van gemeenschapskunst en *Gesamtkunstwerk* Verwey, 'De eenheid in Berlage's plan van beursversiering'. Daar noemde Verwey de Beurs 'de uitdrukking van een sociale en artistieke eenheids-wil, zoals die tussen 1890 en 1900 in enkele kringen hevig leefde, maar die na die tijd weer heeft afgenomen'. Tevens Verwey, 'De denkbeelden van H.P. Berlage'. Een up-to-date interpretatie van Verwey als kunstcriticus in deze periode geeft De Vries, 'Albert Verwey en de beeldende kunst', hoofdstuk II van zijn *Gemeenschap en Wereld-ik, geheel op de wijze der kunst*.

3 Van Halsema, 'Verwey en het sensitivisme en Van Eyck', 55.

4 Zie *Monumentale beeldhouwkunst in Nederland*.

Brouwershaven, De Ruyter in Vlissingen, Rembrandt en Vondel in Amsterdam, Coster en Hals in Haarlem, Jan van Schaffelaar in Barneveld. Lokaal patriottisme en nationaal gevoel vullen elkaar eerder aan dan dat ze op gespannen voet staan. Dit tekent het weinig problematische karakter van het nationale besef in Nederland. De *Denkmalswut* in Duitsland leert een heel andere les. Als daar tussen 1900 en 1910 zo'n vijfhonderd monumenten over het nieuwe keizerrijk worden uitgestrooid voor steeds weer dezelfde Bismarck van steeds weer dezelfde architect Wilhelm Kreis - de karakteristieke stompe Bismarcktorens[5] - hebben we te maken met een hang naar eenheid, uniformiteit en identificatie met één held, die juist de projectie lijkt van de grote onzekerheden van een *verspätete Nation*. In Nederland gelden veeleer de tradities van een al lang vanzelfsprekende nationaliteit,[6] ook al is de vormgeving daarvan steeds aan verandering en herijking onderhevig.

Als ik het goed zie heeft Verwey zijn helden neergezet in drie concentrische cirkels, figuurlijk gesproken dan. Op de plaatselijke favoriet Gijsbrecht van Aemstel volgen de nationale grootheden Maurits en Oldenbarnevelt. Het samen optreden van dit tegenpolige duo kan men al sinds de zogenaamde 'nationalisering' van de Bataafse Revolutie rond 1800 als een teken van nationale verzoening opvatten - al zegt Verwey dat zelf niet. Juist de door allen gedeelde herinnering aan de tweedracht van het verleden gaf de inmiddels bereikte nationale eendracht dan extra glans.[7] Deze beide figuren zijn evenwel niet uitgevoerd. Misschien omdat men het toch wat vreemd vond een martelaar samen met zijn beul af te beelden. Of, zoals wel is gesuggereerd, omdat Amsterdam traditioneel noch met Den Haag (Oldenbarnevelt) noch met Oranje (Maurits) veel ophad.[8] Uit Verweys motivering bij deze twee figuren blijkt trouwens dat hij hier nog een andere les wilde leren. Oldenbarnevelt verdiende zijn beeld niet alleen als 'man van statengronding en staatsbeleid', maar tevens als grondlegger van de Oost-Indische Compagnie. En Maurits kreeg als vorst en veldheer een extra legitimatie doordat de vorsten van Java hem als een koning zagen.

Beide helden krijgen dus een expliciet koloniale kleuring. En dat geldt helemaal voor de twee die het wél tot beeld gebracht hebben: Hugo de

5 Vgl. Mosse, *The nationalization of the masses*.

6 Interpretaties van het Nederlandse nationale besef in de negentiende eeuw worden gegeven door Aerts, 'De nationale cultuur. Een intellectuele discussie in de negentiende eeuw', Te Velde, 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800' en Bank, *Het roemrijk vaderland*.

7 Vgl. hiervoor 529-531. Verwey plaatst zichzelf niet bewust in een bepaalde denktraditie, maar lijkt de 'nationale' betekenis van het conflict Maurits-Oldenbarnevelt zelfstandig (wellicht beïnvloed door zijn vader) herontdekt te hebben. In de inleiding bij zijn treurspel 'Johan van Oldenbarnevelt' (1894) beschrijft hij hoe hij gegrepen werd door de figuur van Oldenbarnevelt na juist 'op school - een school met den Bijbel - niet geleerd [te hebben] dan van een Barnevelt die de laardunkende hater van alle vromen, en de afgunstige vijand van een edelen Maurits geweest zou zijn'. Albert Verwey, *Oorspronkelijk dichtwerk*, I, 122.

8 Vgl. Broekhuis, 'Ideologie in steen', 203 en Singelenberg, *H.P. Berlage. Idea and style*, 100. Verwey zelf schrijft in 1934: 'Twee van die figuren - de staatsman en de veldheer- moesten (ik laat daar om welke redenen) buiten beschouwing worden gelaten', 'De eenheid in Berlage's plan van beursversiering', 8.

Groot en Jan Pietersz. Coen. De cirkel, eerst lokaal, later nationaal, wordt nu wereldwijd getrokken. Grotius werd vereeuwigd als theoreticus van het *mare liberum*, het recht van de vrije zee, de onbelemmerde handel en scheepvaart die - dat werd ook nog opgemerkt - vooral op Engeland bevochten moest worden. Bij Coen ten slotte, de man van de daad, de stichter van Batavia, putte Verwey zich uit in superlatieven over deze 'held' en 'geboren soeverein' die in Indië nodig was, 'deze begeesterde met zijn breede gebaar, zijn omspannenden blik, zijn aanjagenden hartstocht en zijn koninklijken overwinningsdrang'. Het mag duidelijk zijn dat Verwey niets wilde weten van de ook toentertijd niet ongebruikelijke kritiek op Coen: 'Wat spreekt men van de wreedheid van dien hardvochtige. Alsof er geen oogenblikken in het leven van de volken zijn dat in den levenden hartstocht van één sterveling zich al het levenswaardige koncentreert.' Dat Verwey veel belang hechtte aan helden en grote mannen in het verleden had hij al eerder doen blijken in zijn kritiek op Fruin. Die schreef naar zijn smaak te zeer de geschiedenis van de middelmaat.[9]

In Verweys programma gaan nationale waarden en universele beginselen samen in een evolutionistisch perspectief. Daarbij passen namen als Hegel, Marx en Darwin.[10] Maar waar het mij nu vooral om gaat is dat de bezetting van zijn pantheon in hoge mate typerend is voor de inhoud en het karakter van het Nederlandse nationalisme in het fin de siècle.[11] Het meest duidelijk is het via de omweg van de koloniën hervonden nationale zelfbewustzijn en de onvervalst imperialistische toonzetting die dat in de laatste decennia van de negentiende eeuw heeft gekregen.[12] Daarmee samenhangend het in Grotius geëerde legalisme, ofwel internationalisme als de vorm bij uitstek van Nederlands nationalisme, zoals wel is gezegd.[13] En dit alles ten behoeve van de Beurs, een tempel van Mammon ongetwijfeld, maar knap vermomd als progressief geïnspireerde gemeenschapskunst. Bij al het gefilosofeer over de wisselwerking tussen handel en vrijheid, tussen nationaliteit en kosmopolitisme, is dit *Gesamtkunstwerk* vooral ook een lofzang op Nederland in het

9 Verwey, 'De afscheidstede van prof Fruin', *Proza*, VIII, 142-151 (oorspr. 1894).

10 Vgl. Broekhuis, 'Ideologie in steen', 214-215.

11 Veel van Verweys werk uit deze tijd is van vaderlands sentiment doortrokken. In zijn opstel 'Holland en Duitschland' (1900) beschrijft hij de sensatie die hij onderging toen hij, een 'overmoedig en niet vaderlandsch gezind jongeling', per boot terugkomend uit New York, de Hollandse kust naderde en de Hollandse mottegen voelde: 'ik deed mijn jas open en ademde met volle longen de vochtigheid die mij toewaaide van de kust die ik nog niet kon zien. Dat was de liefde tot mijn vaderland, die in mijn kosmopolitische hart sluimerde en wakker werd: het gevoel van bij elkaar te hooren, ik en deze aardestreek, het gevoel van één te zijn, onverwoestbaar één, door onherroepelijke wording en onvergankelijke gemeenschap, met dit ééne kleine deel van het heelal'. *Luide toernooien*, 7-8.

12 Zie Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme* en idem, 'Het imperialisme van een kleine mogendheid'. In dit laatste artikel geeft Kuitenbrouwer een bijgewerkte versie van zijn these en gaat hij tevens in op de bezwaren die daartegen zijn aangevoerd.

13 Vgl. Boogman, 'Achtergronden, tendenties en tradities in het buitenlands beleid van Nederland' en Kossmann, *De lage landen*, 319.

tijdperk van het moderne imperialisme. Gemeenschapskunst en vaderlands gevoel vloeien hier harmonisch in elkaar over: het typische imperialisme-Nederlandse-stijl blijkt in de gemeenschapskunst ook inderdaad een eigen stijl te hebben gevonden.

Een Breukvlak vol optimisme

In beschouwingen over het Nederlandse fin de siècle is al vaker gezegd dat de uitgaande eeuw in Nederland meer werd beheersr door gevoelens van optimisme dan door een stemming van ondergang en decadentie, hoezeer beide misschien ook in elkaar grijpen. Ik ben het daar volmondig mee eens. Natuurlijk: wie Couperus leest, waant zich in een wereld van verwekelijking. En ook de elders zo populaire metafoor van een zieke zo niet zenuwzwakke samenleving waar dringend aan gedokterd moest worden, was in Nederland niet onbekend.[14] Maar waar dat degeneratiediscours in andere landen verband hield met hoofdtrekken van het nationale zelfbeeld, lijkt dat in Nederland veel minder het geval. In Frankrijk, dat het fin de siècle zijn naam gaf in de zin van een *unhappy end*, was degeneratie het ziektebeeld van een land dat aan permanente revolutiekoorrs scheen te lijden.[15] In Italië werd de spanning tussen de papieren eenheid van de nieuwe nationale staat en de hopeloos verbrokkelde realiteit ingenieus verbonden met theorieën over schedelmeting en criminaliteit. Want zelfs in het kwaad was Italië geen eenheid, verzuchtte Lombroso: 'L'Italia, adunque, non è fusa nemmeno nel male.'[16]

In Nederland zag een arts als Van Eeden zichzelf soms zitten aan het ziekbed van de samenleving. En niet toevallig was Addy van der Welcke, de held van de laatste generatie uit Couperus *Boeken der kleine zielen* (de Nederlandse *Buddenbrooks*) een psychiater. Maar in Nederland was decadentie misschien toch vooral - of hooguit - een middel om klassenverschillen te stileren en te accentueren.[17]

Dit wil overigens niet zeggen dat het nuchtere Nederland van nature ongevoelig zou zijn voor verval. Integendeel, in eerdere periodes stonden nationale zelfanalyse en ondergangsdenken juist in nauw onderling verband. Uiteraard vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen het moderne nationalisme werd uitgevonden, in Nederland verwoord in termen van een authentiek vervalsdiscours. Het prediken van verval werd toen beschouwd als de beste methode om de natie tot nieuwe grootheid te prikkelen. Ook in de cultuurkritiek annex opwekkingsbeweging van de jaren 1830 en 1840 gingen ondergangsgevoelens en opgeklaarde denkbeelden vaak

14 Te Velde, '"In onzen verslapten tijd met weeke hoofden". Neurasthenie, *fin-de-siëcle* en liberaal Nederland'.
15 Zie Weber, *France. Fin-de-siècle*.
16 Pick, *Faces of degeneration*, 119.
17 Fontijn, 'Geneesheer van de zieke maatschappij', hoofdstuk XX van *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* en idem, 'Het zit in de familie. Couperus' Boeken der kleine zielen' in zijn: *Leven in extase*, 110-137.

hand in hand. Maar juist in de laatste decennia van de negentiende eeuw was het nationale zelfbewustzijn sterk toegenomen en het schrikbeeld van verval goeddeels overwonnen.

Bij mijn poging enkele facetten aan te duiden van het Nederlandse nationalisme in het fin de siècle heeft het breukvlakconcept van Jan Romein als uitgangspunt gediend. Het leek echter niet zinvol zijn nationalismethese al te nadrukkelijk toe te passen op, of te toetsen aan het geval Nederland. Het probleem dat bij Romein centraal staat, is de crisis van de liberaal-burgerlijke samenleving, die aan het eind van de eeuw haar hoogtepunt meemaakte om daarna onontkoombaar neer te gaan. Wat hij neonationalisme noemt, dat wil zeggen het verhevigde en met name nu ook in de onderste bevolkingslagen doorgedrongen (en daarmee integrale) nationalisme, wordt gepresenteerd als één van de antwoorden op die onzekerheidscrisis. Het zou daartegen althans een schijn van zekerheid kunnen bieden.

Om de gedachten te bepalen hier enkele passages uit het *Breukvlak*: 'De bourgeoisie', aldus Romein, 'voelde zich rond 1900 zelfverzekerd, niet meer bedreigd door machten uit het verleden en nog niet door die der toekomst.'[18] Het fin de siècle in de zin van ondergangsgevoel is zelfs meer een pose dan een feit geweest. Maar geheel in de stijl van Romein[19] is het hoogtepunt tegelijk, en misschien zelfs vooral, het begin van de neergang: de omslag komt eraan. Van die 'inzettende onzekerheid der Europese bourgeoisie' is neonationalisme een product.[20] En met dat neonationalisme is overdreven nationalisme, chauvinisme, dan dominant geworden. Het hoofdstuk in kwestie heet 'De erfenis van Chauvin', naar de grenadier van Napoleon die, hoewel zeventien maal gewond, als een zombie bleef doorvechten voor zijn vaderland en de hele negentiende eeuw een bron is geweest voor steeds nieuwe legendevorming. (Het laatste nieuws van het Chauvin-front is overigens dat de goede man waarschijnlijk nooit bestaan heeft en daarmee dus een klassiek voorbeeld is van *invention of tradition*.[21])

Het 'totalitaire' nationalisme speelde rond 1900, aldus Romein, een belangrijke rol bij het ontstaan van het moderne militarisme, protectionisme en imperialisme. Het probleem van de herkomst van dit virulente nationalisme wordt dialectisch opgelost. Eerst waren er de positief gewaardeerde emancipatie en het opnemen in de natie van kleine burgers en arbeiders. Maar onzekerheden en een hang naar bescherming maakten deze halfbewuste massa's ontvankelijk voor demagogische propaganda. 'En zo kantelde de progressieve onder- in een regressieve bovenstroom om.'[22] Daarmee was het neonationalisme dan 'tegelijk regressief [...] en progressief, een geloof dat wetenschap trachtte te worden en bijgeloof werd'.[23]

18 Romein, *Breukvlak*, I, 39.
19 Vgl. Brands, 'Jan Romein en het ordeningsprincipe. Tussen dwang en vrijheid', 492.
20 Romein, *Breukvlak*, I, 128.
21 De Puymège, *Chauvin, le soldat-laboureur*.
22 Romein, *Breukvlak*, I, 130.
23 *Ibidem*, 133.

Los van de vraag of Nederland rond 1900 eigenlijk wel past in het patroon dat Romein hier schetst, is het zeker zo dat Nederland op het breukvlak, ja zelfs bijna op de breuklijn van beide eeuwen, een fel nationalisme kende dat een groot deel van het land in zijn greep had. Deze eruptie werd sterk gestimuleerd door de Tweede Boerenoorlog die eind 1899 uitbrak, maar was zeker niet alleen daarvan het product. Daarnaast waren er bijvoorbeeld de uitbundige uitingen van Oranjesentiment bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina in september 1898. Zonder een diepere betekenis aan eeuwwenden te hoeven toekennen, is het vanuit het perspectief van het nationalisme in Nederland in elk geval zinvol het fin de siècle heel letterlijk te nemen. Mijn voorbeelden zal ik dan ook bij voorkeur ontlenen aan de jaren 1898, 1899 en 1900, het laatste jaar van de oude eeuw waarop trouwens ook Romein zich vaak concentreert.

Oranjesentiment

Als we Oranjesentiment mogen beschouwen als een vorm van nationale wijgevoelens, dan gedijden die rond de eeuwwende als nimmer te voren. In dit opzicht had nog maar enkele jaren eerder een duidelijke omslag plaatsgevonden. Nederland bezat nu een jonge adorabele koningin. Zij was een verademing vergeleken bij haar onmogelijke vader. De laatste jaren voor diens dood, in 1890, waren voor Oranje een tijd van uitersten geweest, een mengeling van verering en beschimping. Het waren jaren waarin de kritiek op het koningshuis feller en persoonlijker klonk dan ooit. Maar tegenover de beruchte catalogus van Willem III's pekelzonden *Uit het leven van koning Gorilla* (1887), waarin het beproefde recept werd gehanteerd van gezagsondermijning door middel van pornografie, stond de massief georkestreerde Oranjeliefde ter gelegenheid van 's konings zeventigste verjaardag in datzelfde jaar en zijn regeringsjubileum twee jaar later. De dreiging van het aanstormende socialisme (althans de perceptie daarvan) was een belangrijke stimulans voor al dit Oranjevermaak. Tien jaar later werd die dreiging van links minder gevoeld, maar had het vermaak inmiddels een eigen dynamiek gekregen. Dit had alles van doen met de veranderde presentatie van de monarchie. Na de sombere jaren van het dreigende uitsterven van de dynastie, had de monarchie met Willem III's tweede huwelijk een nieuw begin gemaakt. Identificatie met het vorstenhuis werd bovendien vergemakkelijkt door het weer zeer zichtbare koningschap van Emma en Wilhelmina. Met hun bezoeken door het hele land bleken zij het grote belang van de *royal presence* juist voor de eigentijdse populaire monarchie terdege te beseffen. Tegelijk werd het koningschap ingetogener. Het verburgerlijkte onder Emma, en ook dat bracht het wellicht dichter bij de onderdanen.[24]

24 Een moderne interpretatie van de periode-Emma geeft Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij*. Voor een goed contemporain overzicht van de publieke presentatie van de monarchie in de jaren van het regentschap tot en met de inhuldiging, zie Kepper, *Gedenkboek. Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven geschetst*.

Ongetwijfeld vond het Nederlandse neonationalisme in Oranje zijn meest geliefde icoon. Deze versterking van de symboolfunctie van Oranje hing nauw samen met concreet machtsverlies en met een toenemende bagatellisering van het koningschap in staatsrechtelijke zin. Vooral in kringen van liberale juristen en politici was het al jaren bon ton zich vrij laatdunkend over het koningschap als instituut uit te laten. Tellegen relativeerde in 1870 het onderscheid tussen republiek en constitutionele monarchie en vond dat de republiek als staatsvorm voor Nederland bespreekbaar moest zijn.[25] Van Houten noemde de kroon geen fundament maar een ornament. Cort van der Linden sprak over een vliegwiel aan de staatsmachine.[26] Wat Hugo Krabbe in *De Gids* van het breukjaar 1900 schreef over de constitutionele monarchie kan dan ook nauwelijks als een schok gekomen zijn. Krabbe vond gebruik van het woord 'koning' bij de aanduiding van de regerings-vorm verwarrend en misleidend: 'Ik betwist het goed recht om onzen regeeringsvorm een monarchalen te noemen.' Het werd volgens hem hoog tijd het beestje eens bij zijn ware naam te noemen: een representatieve volksregering.[27] Met andere woorden: alleen tegen de achtergrond van dit triomfalistische parlementaire monisme kon het nieuwe populaire koningschap gestalte krijgen.

Socialisten wezen het koningschap principieel af. In plaats van als een totem van nationale eenheid, beschouwden zij het als 'geconcentreerd symbool van de maatschappelijke ongelijkheid'.[28] Met de felle strijd pro en contra de monarchie van de tweede helft van de jaren tachtig nog vers in het geheugen, maakte Frank van der Goes in 1891 zijn socialistische balans op.[29] Dat het koningschap het volk tot eenheid zou brengen, achtte hij geen zegening. Internationale aaneensluiting was veel belangrijker. Het was bovendien niet waar: het koningschap werd door de heersende klasse geëxploiteerd en gebruikt als dekmantel om de bestaande klassenverhoudingen te continueren en te legitimeren. Hij deelde de visie dat Nederland in feite een republiek was en wist ook dat Nederlanders die meetelden van het koningschap alleen de vorm wilden behouden. Wel was het jammer dat de Hollanders er niet voor durfden uitkomen republikeinen te zijn. En dat kwam weer mede doordat het koningschap in Nederland zo onschuldig, zo weinig abject was:

25 B.D.H. Tellegen, bespreking van J.R. Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen* in: *De Nederlandsche Spectator*, 12, 19, 26 november 1870.

26 Vgl. Ankersmit, *De republikeinsche regeeringsvorm*, viii en Scholten, *Het koningschap onder Wilhelmina*. Voor een interessante confrontatie van een Nederlandse katholiek met koningschap en vaderland zie J.P. van Kasteren s.j., *Wilhelmina bij de gratie Gods koningin der Nederlanden*, brochure uitgegeven door de 'Sint-Willibrordus-Vereeniging ter verspreiding van goedkoope katholieke volkslectuur', III (1898-1899) nr. 1. Dit deeltje onderscheidt zich van de overige in de reeks door een oranje omslag met een afbeelding van de koningin, maar ook door de afwezigheid op de omslag van het gebruikelijke 'Goedgekeurd door HH. DD. HH. den Aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland.'

27 Krabbe, *Staatsrechtelijke opstellen*, I, 90-145.

28 Ankersmit, *De republikeinsche regeeringsvorm*, 6.

29 Van der Goes, 'Het koningschap in Nederland', 36-52.

'De instelling is een windmolen en geen geharnaste ridder, de occupanten van den troon zijn een vriendelijk vrouwtje met lieve woordjes en een meisje met korte rokjes. Men weet dat bij hen enkel de schijn veilig kan zijn, en geen Hollander die meer dan de schijn gered wil zien.' Het leek inderdaad weinig heldhaftig deze weerloze wezentjes opzij te dringen. Maar dit alles nam Van der Goes' eigenlijke bezwaar toch niet weg: het feit dat de heersende klasse ter bescherming van haar eigen positie de wijding en mystiek van het koningschap accentueerde, vooral naarmate de 'onvrijen' zich meer gingen roeren.

'Mystiek' en 'wijding' zijn ook begrippen die meespelen in het befaamde debat dat enkele jaren later werd gevoerd tussen socialisten (onder wie Van der Goes) en estheten, naar aanleiding van Marius Bauers reportagereis naar de kroningsfeesten van tsaar Nicolaas II en zijn onverholen bewondering voor de daar geëtaleerde oosterse praal en luister.[30] *Kroniek*-redacteur P.L. Tak tikte Bauer op de vingers omdat hij en passant de schrijnende sociale nood in het tsarenrijk over het hoofd had gezien. In dit debat horen we een verre echo van de discussie die een eeuw tevoren was gevoerd over de merites van de Franse Revolutie. Ook daarin speelden esthetische elementen een rol. De toen door Burke betreurde teloorgang van het *ancien régime* met zijn feodale pracht, kwam hem te staan op het verwijt van Thomas Paine: 'He pities the plumage but forgets the dying bird', doelend op het hongerende Franse volk. Het dwepen met oosterse luister door Bauer, Diepenbrock en hun medestanders had zo te zien weinig van doen met de alledaagse realiteit van de Nederlandse monarchie. Niettemin blijft het intrigerend vast te stellen hoezeer de Nederlandse literatuur van het fin de siècle doortrokken is geweest van monarchisme, of het nu gaat om de koningsromans van Couperus of het Caesar-syndroom van Van Deyssel.[31]

In Engeland werd het machtsverlies van de monarchie (die qua populariteit en prestige door diepe dalen was gegaan) in deze periode gecompenseerd door een fantasievolle optuiging met nieuwe rituelen, symbolen en plechtigheden.[32] Nog tot vandaag zijn het deze - toen vers uitgebroede - tradities die het uiterlijke beeld van de Britse monarchie meebepalen, al worden ze soms wel heel krampachtig gehandhaafd. Wat er vooral in de jaren van Emma's regentschap gebeurde, was daarmee qua intentie misschien wel enigszins vergelijkbaar: Emma hield van ceremonieel en militair vertoon.[33] Maar wanneer we kijken naar de omvang, het effect en de duurzaamheid

30 Bauer, *Brieven en schetsen van zijn reizen naar Moskou en Constantinopel, gevolgd door enige polemieken tussen socialisten en estheten*.

31 Zie Fontijn, 'Monarchie als wapen tegen de nivellering', *Leven in extase*, 185-195. Vgl. tevens Koch, *De koningsromans van Louis Couperus*.

32 Zie Cannadine, 'The context, performance and meaning of ritual. The British monarchy and the "invention of tradition"', in: Hobsbawm en Ranger (red.), *The invention of tradition*, 101-164.

33 Vgl. Tamse, 'Koningin Emma 1890-1990' en Te Velde, 'Het "roer van staat" in "zwakke vrouwenhanden"', in: Tamse (red.), *Koningin Emma*, 169-195.

van die ‘retraditionalisering’, zijn de verschillen toch wel heel groot. In Nederland onderging de monarchie onder koningin Emma inderdaad ook een transformatie. Hier kreeg zij echter geen aangezette vorstelijke allure, maar juist een uitgesproken burgerlijk gezicht. Vooral de uiteenlopende politieke culturen waren verantwoordelijk voor deze verschillen. In Engeland maakte de oude aristocratische bovenlaag die het land eeuwenlang had beheerst in de laatste decennia van de negentiende eeuw een periode van snel machtsverlies door.[34] Maar daarom stortte ze zich des te gretiger op allerlei vormen van uiterlijk vertoon en ceremonieel, met de monarchie als natuurlijk middelpunt. In Nederland was de politieke cultuur nooit anders dan burgerlijk geweest. Dat stelde ook duidelijke grenzen aan de pluimen en strikken die de monarchie zich kon veroorloven.

In het inhuldigingsjaar 1898, toen het georganiseerde Oranjegevoel een hoogtepunt bereikte,[35] waren de principiële bezwaren van links tegen de monarchie ongewijzigd. Maar in de praktijk konden velen (inclusief de SDAP) er toch vrede mee hebben, althans voorlopig. In *De Kroniek* zetre P.L. Tak de toon van een verlicht-republikeinse opinie. De democratie is nog niet zo sterk ontwikkeld dat ze de monarchie nu al aankan, stelde hij in zijn nieuwjaarsboodschap voor 1898. Maar net als Van der Goes vóór hem waarschuwde hij wel tegen ‘het uitspelen van het koningschap als conserverende macht tegenover de socialistische hervormingseischen van het volk’.[36] Geheel consequent keerde hij zich ook tegen het huldeblijk van de gouden koets. Zoiets viel niet te rijmen met de heersende sociale ellende: ‘nu is het geen tijd om het nieuw verbond van Vorst en Volk, zooals men pleegt te zeggen, te vieren met het bouwen van een Gouden Koets.’ Avant la lettre signaleerde Tak hier treffend het mechanisme van *invention of tradition*. Hij sprak van een ‘anachronistische Koets’ en van het vestigen van ‘zinledige tradities van uiterlijken praal, het gebruiken van Koetsen als waarin nooit een Vorst hier te lande reed, tegen de beweging van deze tijden en tegen de belangen van het koningschap’ in.[37]

Toen het moment van de inhuldiging naderde, concludeerde Tak berustend dat de ‘natiën de behoefte nog niet ontwassen [waren] aan een suggererend eenheidssymbool’. Wel betreurde hij het dat de gelegenheid was verzuimd om aan de inhuldigingsplechtigheid ‘een innemend karakter van burgerlijken eenvoud te geven’. Dat zou misschien wel niet begrepen zijn door ‘de onderste lagen des volks, waar het nadenken niet is doorgedrongen en waar de suggestie der schittering van goud en licht met maar half menschelijk gejuich wordt gezocht’. En ook bij tappers en andere leveranciers zou het zeker impopulair zijn geweest. Maar ‘het beste deel des volks zou [...]

34 Cannadine, *The decline and fall of the British aristocracy*.

35 Zie bijvoorbeeld Couvée, *Leve de Willemien! Het jaar 1898 van Wilhelmina's inhuldiging opnieuw beleefd* en *Officieel gedenkboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria binnen Amsterdam in 1898*.

36 Tak, ‘Nieuwjaar’, *De Kroniek*, 2 januari 1898.

37 Idem, ‘De gouden koets’, *ibidem*, 17 april 1898.

een wijze matiging hoog hebben gewaardeerd'.[38] Toch deed deze tijdelijke glitter *au fond* weinig af aan Taks oordeel over het Nederlandse koningschap. In een fraaie omkeringsformule noemde hij het 'eene instelling geoctrooieerd door de burgerij met al de beperkingen die de burgerij haar wilde opleggen'. 'Ons koningschap is een burgerlijk instituut...'[39]

Bij de omvorming van Oranje van partijsymbool tot nationaal symbool hebben historici een belangrijke rol gespeeld. Onder auspiciën van Robert Fruin werd de vaderlandse geschiedenis zelfs min of meer in orangistische zin herschreven. Toch was Fruins oud-liberale, of conservatieve visie in de jaren negentig niet meer helemaal bij de tijd. Fruin was een nationaal instituut geworden dat zichzelf had overleefd. Zijn dood was voor de historische wereld een fin de siècle en misschien zelfs een soort bevrijding. Toen hij op een ijzige februarimorgen in 1899 ten grave werd gedragen, werd, aldus W.G.C. Byvanck in *De Gids*, 'een stuk vaderlandsch leven [...] afgesloten, [...] opgeborgen in de herinnering'. Fruins vrienden gingen zelfs nog iets meer begraven dan een stuk vaderlands leven, iets hogers: 'een deel van het vaderlandsch geweten'.[40]

Fruin had zich onsterfelijk gemaakt door zijn typering van de Republiek, de periode van Nederlands grootste bloei, als een 'voor goed vervlogen tusschentijd', een historische vergissing eigenlijk. Zijn daarmee samenhangende mythe van Oranje als eenheidbrenger bij uitstek in de Nederlandse geschiedenis werd rond 1900 zeker niet door iedereen gedeeld.[41] Fruins leerling Colenbrander huldigde een veel genuanceerder standpunt. En de radicale liberaal G.W. Kernkamp, die een onvervalst Loevesteins geluid liet horen, meende dat Oranje werd misbruikt als een rem op maatschappelijke verandering.[42] Kernkamp probeerde verder het volk in zijn beeld van het vaderlandse verleden te betrekken en dat geschiedbeeld bovendien persoonlijk door lezingen en krantenartikelen aan het volk uit te leggen. Die rol van volksopvoeder mag typerend heten voor natievorming in de fase van het integrale nationalisme.[43]

Imperialisme binnen de grenzen

Aan de trits God, Nederland en Oranje leek in de late negentiende eeuw soms nog een vierde element te worden toegevoegd: de boeren uit Zuid-Afrika. Rond de eeuwwende was er sprake van een intrigerend complex van ontwikkelingen met als trefwoorden Boerenoorlog, Haagse Vredesconferen-

38 Idem, 'Inhuldiging', *ibidem*, 14 augustus 1898.
39 Idem, 'De gouden koets', *ibidem*, 17 april 1898.
40 Byvanck, 'R. Fruin (1823-1899)', *De Gids*, 63 (1899) I, i-ii.
41 Zie Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900'.
42 Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren', 124-125. Zie tevens zijn 'Historicus tussen wetenschap en journalistiek: G.W. Kernkamp'.
43 Vgl. Dorsman, *G.W. Kernkamp*.

tie, ethische politiek, imperialisme en militarisme. Vooral deze aspecten van het fin de siècle hebben de afgelopen jaren nogal in de belangstelling gestaan. Het gaat dan allereerst om het samenspel tussen Nederlands gevoel van eigenwaarde en de teruggevonden stamverwantschap met de belaagde boeren in Zuid-Afrika. Hier was onmiskenbaar sprake van de etnische en linguïstische sentimenten die zo typerend zijn voor het neonationalisme. In een sonnet van 23 oktober 1899, vlak na het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog, spreekt Albert Verwey over: 'de stam van 't volk', 'een twijg herplant in vreemde streek', 'verwantschap [...] in 't bloed' en 'eendre taal'.[44] Daarnaast had dit Nederlandse neonationalisme ook sterk xenofobe, namelijk anglofobe trekken.

Auteurs als Schutte, Kossmann en Kuitenbrouwer hebben beschreven hoe al in de eerste Boerenoorlog van 1880-1881 gevoelens van stamverwantschap met de boeren de vorm aannamen van een plaatsvervangend nationalisme.[45] Oom Paul en de Transvaalse neven werden ontdekt als een soort *bons sauvages*, een groep oer-Nederlanders voor wie de tijd had stilgestaan en die in afzondering de deugden en de pioniersgeest van de eigen voorouders hadden bewaard. Ze heetten de geuzen van de negentiende eeuw. Op de boerenrepublieken projecteerde men een nieuw vaderlands elan. Zuid-Afrika werd - vooral in de verbeelding overigens - een Nieuw-Holland. In de praktijk vond dit nieuwe elan niet in Zuid-Afrika een uitlaatklep maar in Nederlands imperium in de Oost. Het belangrijkste verschil met het moderne imperialisme elders is dat deze koloniale driften in beginsel konden worden uitgeleefd *binnen* de bestaande grenzen, die echter tot dusver meer duidden op formele aanspraken dan op feitelijke gezagsuitoefening. Dit geeft intussen wel aan dat het volkenrechtelijk legalisme dat Nederland zo graag uitdroeg direct het eigenbelang in de Oost diende. Het imperialisme-Nederlandse-stijl, dus dit proces van machtsuitbreiding binnen de grenzen, werd in het moederland gedragen door een heftig meelevend nationalisme en gelegitimeerd als de 'ethische politiek' waarvoor Van Deventer in 1899 het program schreef.

De feiten zijn te bekend om ze hier nog te hoeven herhalen: de Lombok-expeditie van 1894 was het keerpunt en het begin van een nieuwe zendingsdrift. Hoewel ethisch geïnspireerd, was deze daarom niet minder hardhandig. Lombok, op zichzelf een onbeduidend eilandje, is in deze successtory het symbool geworden van nationale catharsis op imperialistische grondslag. Deze catharsis is zelfs te kwantificeren via de talloze vernoemingen naar Lombok van boerderijen, straten en stadswijken. Met Lombok begon de victorie, zou Van Vollenhoven in 1913 zeggen. Lombok en de daaropvolgende 'pacificatie' van Atjeh waren samen met de Jameson-*raid* en de tweede Boerenoorlog de katalysatoren van het Nederlandse neonationalisme.

44 Verwey, 'De stam van 't volk', *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 5 (1899) ii, 484. Vgl. voor de indruk die de Boerenoorlog op Verwey maakte zijn bundel *Dagen en daden*.

45 Schutte, *Nederland en de Afrikaners*; Kossmann, *De lage landen*, 320-322; Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*.

Niet iedereen liet zich overigens meeslepen door deze gevoelens. Sceptici spraken van het boeren-zieke, aan Transvaalkoorts lijdende Nederland. Zij merkten soms op dat Nederland in Atjeh precies dezelfde zonden beging die het de Engelsen in Transvaal verweer. Of ze signaleerden dat het wel veel mooie en grote woorden aan Transvaal spendeerde, maar daar opvallend weinig daden tegenoverstelde. Waar bleven de Nederlandse dokters en verpleegsters, vrijwilligers, of zelfs het Nederlandse geld om de boeren te steunen?[46]

De eendracht van het land

Tijdgenoten hebben dat nationale elan van 1900 niet als een incident beschouwd maar verbonden met structurele ontwikkelingen in de maatschappij. In zijn fameuze *De eendracht van het land* (1913) trok Van Vollenhoven enkele lijnen die nog steeds worden aangehaald. Die stuk was een program voor Nederland in de twintigste eeuw, maar als zodanig ook een dringende oproep om het verrassende elan van de eeuwwende niet te laten verlopen. Herstel en herleving in kolonie en moederland waren twee kanten van dezelfde medaille. Van Vollenhoven herinnerde er nog eens aan hoe snel alles destijds was gegaan. Want

> wel hoort men een nieuw volksgeluid al van verre aanzwellen; maar als het komt, komt het opeens, opeens als een bandjit. Ook in ons land heeft men dat geluid, die stem veler wateren, hooren naderkomen. Het waren de uitverkiezing van Den Haag voor den vredesarbeid, de folterende naast de hartverheffende tijdingen uit den Boerenoorlog, het door de kentering in Indië en door economische opluiking herwonnen zelfvertrouwen, - een volksverjonging, gesymboliseerd in de huldiging van een jonge koningin.[47]

Dit verhaal sluit mooi aan bij de theorie van nationalisme en modernisering in hun onderlinge samenhang die Ernest Gellner heeft ontworpen, een eye-opener voor het begrijpen van het nationalisme in zijn integrale fase.[48] (Voor de eerdere, meer elitaire manifestaties van nationalisme heeft Gellner veel minder oog.) Rond 1900 gingen in Nederland de factoren een rol spelen die door Gellner van wezenlijk belang worden geacht bij de samenhangende processen van industrialisering en natievorming van bovenaf. De creatie van een *universal high culture* is noodzakelijk in een staat annex natie die wendbare onderdanen nodig heeft, en die zich voor die omscholing bedient van eigentijdse instrumenten als massamedia, een aangepast onderwijssysteem en een echt volksleger. Dat laatste geldt ook voor Nederland. Na jarenlange debatten werd de plaatsvervulling afgeschaft en ging het principe gelden dat

46 *De Kroniek*, 15 oktober 1899.
47 Van Vollenhoven, *De eendracht van het land* (5de dr., 1935) 45-46.
48 Gellner, *Nations and nationalism*.

elke Nederlander zelf zijn dienstplicht zou moeten vervullen: het leger dus als school van de natie.

Busken Huet had het goed gezien: Java en de Staalmeesters waren onze twee beste aanbevelingsbrieven.[49] Koloniën en schilderkunst, beide behorend tot het erfgoed van de Gouden Eeuw, hielpen Nederland er in de laatste decennia van de negentiende eeuw weer bovenop. Ten aanzien van die schilderkunst spreekt Blaas terecht van een 'Rembrandtiaans nationalisme'.[50] Deze Rembrandtcultus bereikte rond de eeuwwisseling een hoogtepunt met de Rembrandt-tentoonstelling van 1898 en de herdenking van 1906. Die tentoonstelling van 1898 vond trouwens plaats ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina, waardoor dus Oranje en Rembrandt subtiel met elkaar geassocieerd werden. Je zou er haast royalist van worden, spotte Jan Veth in *De Kroniek*.[51] In datzelfde jaar 1898 verscheen - onder het motto *In hoc signa vinces*! - in *De Gids* een jubelende aankondiging van de derde druk van *Het land van Rembrand*: 'Nooit luider dan in de laatste maanden werd het ons door landgenoot en vreemdeling toegeroepen, dat een Rembrandt voortgebracht te hebben, het land van Rembrandt te mogen heeten, steeds onze grootste en onvergankelijke roem zal wezen.'[52] Dit geluid is rond 1900 in vele toonaarden te horen.

Een vraag die ik tot dusver zorgvuldig omzeild heb, is die van de relatie tussen het fin de siècle-nationalisme en de beginnende Verzuiling. Diverse auteurs hebben zich daarover uitgelaten. Toch komt het probleem in de specifieke verzuilingsliteratuur maar zelden uitgebreid aan de orde. Een snelle bloemlezing. Er is vastgesteld dat het nationalisme geen rem op, of alternatief voor de Verzuiling is geweest, maar daarop eerder een aanvulling vormt.[53] Bepaalde manifestaties van het laat-negentiende-eeuwse nationalisme zijn opgevat als een duidelijke weerspiegeling van de Verzuiling.[54] Verzuiling en het ontstaan van het moderne orangisme zijn aangeduid als synchroon verlopende processen.[55] De functieverandering van de Nederlandse monarchie in het breukvlak is ook wel verklaard (ook al in contemporaine commentaren) uit de behoefte aan eenheid in een steeds verbrokkelder en onoverzichtelijker samenleving.[56]

De les die uit al deze noties te trekken valt, is dat het zou moeten lonen Verzuiling en nationalisme in samenhang te bezien, en dan zowel ideolo-

49 Vgl. Blaas, 'De Gouden Eeuw: Overleefd en herleefd', 59.
50 *Ibidem*. Vgl. ook hiervoor 565.
51 *De Kroniek*, 12 juni 1898.
52 *De Gids*, 62 (1898) IV, 349.
53 Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*, 214. Hij doelt hier speciaal op het 'overzeese nationalisme'.
54 Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 76.
55 Blaas, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden. Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', 36.
56 Tamse, 'Plaats en functie van de Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw', 126.

gisch als sociologisch. Met dat laatste bedoel ik het zorgvuldig in kaart brengen van de sociabiliteitspatronen, zowel diachroon als synchroon. Langetermijnstudies van het verenigingsleven kunnen inzicht bieden in misschien nog onvoldoende onderkende continuïteiten en breuken in de ontwikkeling van het nationaliteitsbesef. Synchroon is in dit verband vooral de samenhang - of het ontbreken daarvan - tussen allerhande organisaties van belang. Het zou heel interessant zijn om op lokaal niveau de personele unies te kennen tussen bijvoorbeeld lidmaatschappen van de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging, Oranjeverenigingen, Lombokcomités, het Algemeen Nederlandsch Verbond, politieke en maatschappelijke organisaties en *last but not least* kerkgenootschappen. Daardoor kan het nationalisme dan tot op zekere hoogte in kaart worden gebracht. Op deelterreinen is die kartering er overigens al wel.[57] De spreiding van het Lombokactivisme blijkt bijvoorbeeld aardig te corresponderen met de *bible belt* in Midden-Nederland.[58]

Het geïntensiveerde nationaliteitsbesef van de jaren rand 1900 kan een goede basis zijn geweest voor het proces van politieke en maatschappelijke fragmentatie dat we Verzuiling noemen. Daarbij is het nuttig te bedenken dat nationalisme allerminst voor iedereen hetzelfde hoefde te betekenen. Sterker nog: iedereen kon er - tot op zekere hoogte - zijn eigen natiebeeld op na houden.[59] Elke zuil herschreef (en cultiveerde) het vaderlandse verleden in termen van de eigen in-groep. Maar deze slag om het verleden werd toch doorgaans uitgevochten op basis van de stilzwijgende veronderstelling dat er inderdaad zoiets bestond als een gemeenschappelijk vaderland dat de moeite van al die strijd waard was. In een periode van toenemende organisatorische apartheid symboliseerde het intense vaderlanddiscours juist het gemeenschappelijke in de Nederlandse samenleving, inclusief de paradox dat ook dit gemeenschappelijke zelf weer in verzuilde zin werd gedefinieerd.

Het Nederlandse nationaliteitsbesef rond 1900 was een elastisch en kameleontisch fenomeen. Maar daarin onderscheidde het zich niet van het al even gevarieerde nationalisme elders. De verheviging van nationalistisch sentiment in Nederland hoeft - door de bank genomen - niet zo negatief te worden geïnterpreteerd als Romein in algemene zin doet met zijn neonationalisme. Typologisch past het daar overigens wel bij. Als er in Nederland rond de eeuwwende sprake is geweest van een ‘omslag’ is dat vooral een omslag in positieve zin geweest. De tijd is ‘vol van goede verwachting’, schreef P.L. Tak bij de inhuldiging van Wilhelmina.[60] In hoog tempo was Nederland achterstanden op economisch en maatschappelijk gebied aan het inlopen. Ook in

57 Vgl. J. Houwers, *Nationalistische commotie in Nederland rond de vrijheidsoorlogen in Transvaal, 1880-1902* (ongepubliceerd werkstuk, vakgroep geschiedenis RU Utrecht, 1988), waarin de ledennerwerken van de NZAV, het ANV en het Christelijk National Boeren-comité in kaart worden gebracht.

58 Zie de voorbeeldige studie van Van Goor, ‘De Lombokexpeditie en het Nederlandse nationalisme’.

59 Vgl. Kalff, ‘Pro Patria’, *De Gids*, 62 (1898) III, 434-435. Zie ook hiervoor 61, 533-534.

60 *De Kroniek*, 14 augustus 1898.

het nationaal bewustzijn was daarvan de weerslag voelbaar. Als er al sprake is geweest van een 'onzekerheidscrisis' in de Nederlandse samenleving rond 1900, lijkt dat vooral een groeiverschijnsel, waarbij het geïntensiveerde nationale gevoel mogelijk een nuttige functie heeft gehad als houvast voor allerlei groepen in die snel veranderende maatschappij. En dan zeker niet alleen voor een zich bedreigd voelende bourgeoisie.

De *imagined community* die Nederland (zoals alle naties) was, lijkt rond 1900 een zelfbewuster en ook 'gelukkiger' gemeenschap dan ze lange tijd geweest was. Met het verleden dat Nederland vaak had achtervolgd, onderhield het nu een veel ontspannener, minder krampachtige relatie, mede dankzij de breuk die Huet en de Tachtigers eerder hadden geforceerd. De door hen gepropageerde gerichtheid naar buiten had louterend en bevrijdend gewerkt. Juist door die meer kosmopolitische oriëntatie was men het vaderland opnieuw en anders gaan waarderen.[61]

Albert Verwey is van die herontdekking van het vaderland een goed voorbeeld. Maar het zou met vele andere aan te vullen zijn. In 1907 schreef Verwey de voorrede bij een nieuwe uitgave van *Het Rijksmuseum*, een van de geschriften waarmee Potgieter in de jaren veertig zijn lamlendige landgenoten had gegeseld. In dat woord vooraf concludeerde Verwey dat Potgieter uiteindelijk toch nog zijn zin had gekregen:

> De tijd van twijfelzucht en wankelmoedigheid is voorbij. Wij zien dat in het laatste vierde van de vorige eeuw Nederland hoe langer hoe krachtiger heeft deelgenomen aan het europeesche leven, en nu wij ons in de latere jaren bewust werden van onszelf en van onze plaats onder de volken, vinden wij ons zoodanig terug als Potgieter ons heeft gewenscht. Wij vinden ons terug als zonen van de zeventiende eeuw...[62]

61 Zie hiervoor L. Bartels, *De kosmopolitische vaderlandsliefde van de Nederlandse avant-garde tijdens het fin-de-siècle* (doctoraalscriptie vakgroep geschiedenis RU Utrecht, 1990).

62 Verwey, voorrede bij E.J. Potgieter, *Het Rijksmuseum* (1907). Daar tevens: 'Want dit is het geluk van ons: wij die Europeanen geworden zijn, voelen ons gaarne weer Nederlanders. Wij voelen ons zoo door land, lucht en levenswijs. Wij erkennen ons zoo door afstamming, overlevering en denkwijs. Wij openbaren ons zoo door gevoelens, herinneringen en overtuigingen. Wij beseffen, dat wij, zonder Nederlanders te zijn, waardeloos zouden zijn als Europeanen.'

Eenvoud.
Heimwee naar een vaderlandse deugd

In zijn *Groot natuur- en zedekundigh werelttoneel* uit 1743, een verzameling zinnebeelden geput uit vele bronnen, beschreef de dichter Hubert Korneliszoon Poot ook de *Eenvoudigheit*. Zij werd uitgebeeld als ‘een jong Maegdeke in 't wit gekleet, hebbende in de hant eene duif van de zelve kleur, en ook een faizant’. Jong en wit moest ze zijn, omdat de jeugd gelijk was aan wit papier en van een verschoonbare onschuld: ‘eenvuldigh, onschuldigh’. Het symbool van deze ‘prysbaere eenvoudigheit’ was de duif, die de weg naar de hemel wees. Maar eenvoud had ook een minder positieve kant. Die werd verbeeld door de fazant, een vogel die denkt dat niemand hem ziet als hijzelf zijn kop in het zand steekt.[1] Die domheid, als keerzijde van eenvoud, heb ik niet kunnen vermijden, vrees ik. Deugd en ondeugd zijn soms nauwelijks te scheiden. Broeden op eenvoud betekent balanceren op het slappe koord tussen onschuld en onnozelheid. De *sancta simplicitas* die begint in oprechte bescheidenheid ontaardt gemakkelijk in onkunde en naïviteit. En voor je het weet bevind je je onder de horden van de *terribles simplificateurs*.

Ik wil hier een kleine theorie van de Nederlandse beschaving ontwikkelen, met eenvoud als het geheim, de gemeenschappelijke noemer, de achterliggende gedachte. Ik verklap bij voorbaat dat mijn verhaal slecht zal aflopen. Het eindigt namelijk met de teloorgang van de eenvoud als typisch Nederlandse deugd. Ik verbeeld mij echter dat we die eenvoud vanaf het begin van de Nederlandse beschaving, in zeer verschillende contexten, niet zomaar als typisch Nederlandse deugd tegenkomen, maar misschien wel als de meest typische. Zeker als we ons richten op de beschavingsdeugden, en een andere categorie - de politieke, waarin vrijheid vooropgaat - buiten beschouwing laten. Nu weet ik wel dat het helemaal niet bon ton - dat wil zeggen politiek correct - is om zonder veelbetekenende knipogen en aanhalingstekens te spreken over kenmerken die ‘typisch’ zouden zijn voor een bepaalde cultuur. Die neiging om te denken in essentialistische termen en wezenskenmerken hadden we immers voorgoed afgeleerd met de ontaarding van het nationalisme als ideologie, onuitwisbaar bezoedeld door de extremistische smetten van *Blut und Boden*. Geen weldenkende wetenschapper die nog zijn vingers durfde branden aan die soort prietpraat. Dat neemt niet weg dat tegenwoordig het aantal publicaties over wat ‘typisch Nederlands’ heet nauwelijks meer te tellen is. Wat de wetenschap ook vond, de samen-

1 Poot, *Het groot natuur- en zedekundigh werelttoneel*, I, 314-316.

leving had blijkbaar behoefte aan zingeving en duiding op dit terrein.

Onvermijdelijk werd de kwestie ook voorgelegd aan de enige echte *public historian* die Nederland rijk is, de Groningse emeritus hoogleraar E.H. Kossmann. Op de hem eigen erudiete en elegante wijze heeft Kossmann desgevraagd vele malen in het openbaar geworsteld met het vraagstuk van de Nederlandse identiteit. En zijn antwoord komt eigenlijk altijd op hetzelfde neer. Er is helemaal geen probleem zolang we maar met elkaar in gesprek blijven. Het geheim van de Nederlandse identiteit schuilt in het voortdurende discours daarover en niet in zoiets essentialistisch als een wezen of een ziel. Een enkele maal, als hij het voor de zoveelste keer moet vertellen, valt Kossmann even uit zijn rol van geduldige uitlegger. Dan blijkt ook dat het hele probleem hem nauwelijks kan boeien. Gesteld voor de vraag hoe Nederlands de Nederlandse literatuur is, eindigt hij korzelig: 'Maar wat dat Nederlandse voor inhoud of eigenschappen bezit, weet ik niet, en het laat me ook volkomen onverschillig.'[2] En elders, na uitvoerig te hebben betoogd hoe belangrijk het voor het behoud van de Nederlandse cultuur is om met elkaar in gesprek te blijven, doet hij het gespreksthema zelf - de Nederlandse identiteit - aldus in een voetnoot af: 'Loop er [...] met aandacht omheen, bekijk het van alle kanten maar stap er niet in, behandel het kortom als een enorme kwal op het strand.'[3]

Nu heb ik het ook niet zo op kwallen maar ik moet bekennen dat ik die houding altijd zeer onbevredigend heb gevonden. Ik heb dan ook wel eens medelijden gehad met Kossmanns gehoor dat, vol verwachting opgekomen, met deze kolossale kluit in het riet werd gestuurd. Praten over de Nederlandse identiteit zonder er iets over te willen zeggen: het is de definitieve overwinning van vorm over inhoud. De aanhalingstekens zijn belangrijker geworden dan de woorden zelf. Hier klinkt de toon van de ironische buitenstaander die 's avonds door de straten slentert, overal naar binnen kijkt - we zijn in Nederland en dus zijn de gordijnen open - en tot zijn genoegen iedereen in gezellig of misschien wel goed gesprek gewikkeld ziet. Maar zonder te weten *wat* er gezegd wordt; en vooral ook zonder dat te *willen* weten.

Mij interesseert het wel wat er in al die huiskamers over tafel gaat. Al eeuwenlang circuleert er een catalogus van deugden - en ondeugden - die kenmerkend voor de Nederlander zouden zijn. Daarover zijn Nederlanders én buitenlanders voortdurend in gesprek geweest. Ook zonder het wezen van de Nederlander via de achterdeur weer binnen te halen, kunnen we ten minste zeggen dat zo'n lijst van oud-Hollandse hebbelijkheden - waar dat wezen in zekere zin in factoren is ontbonden - al heel wat tastbaarder en soms ook controleerbaar is: spaarzaamheid kun je meten en op zindelijkheid kun je je zintuigen loslaten. Door het discours over die deugden en ondeugden op te vatten als een traditie en die in de tijd te volgen, kunnen we wellicht greep krijgen op het proces van de Nederlandse identiteitsvorming.

2 Kossmann, 'Hoe Nederlands is de Nederlandse literatuur?'
3 Kossmann, 'Verdwijnt de Nederlandse identiteit?', 68.

Het discours over die vaderlandse deugden is al gaande sinds Nederland een zelfstandige staat is, dus sinds het einde van de zestiende eeuw. In de afgelopen tien tot vijftien jaar is het weer opvallend opgeleefd. Dit recente debat is echter nog zo vers dat het moeilijk is daarover in meer afstandelijke termen te spreken. Historische fenomenen laten zich nu eenmaal het best benoemen als ze voorbij zijn, geschiedenis geworden. De historicus staat er altijd wat verloren bij als hij vermeende 'historische' fenomenen op het leven moet betrappen. Daarvoor heeft hij niet doorgeleerd. Zijn vak is juist dat van de achteruitkijker, degene die de veranderingen in de tijd zo scherp mogelijk in kaart brengt en intussen ook nadenkt over de aard van dat veranderingsproces zelf: hoe - om het gewichtig te zeggen - verschillende 'regimes van historiciteit' elkaar aflossen.

Die identiteitsvorming vat ik op als een voortdurend proces van *invention of tradition*.[4] En dan niet in de simpele zin waarin dat begrip soms gehanteerd wordt - het uit de hoed toveren van een historische falsificatie om die vervolgens voor echt te laten doorgaan - maar veel subtieler en complexer als het meer of minder bewust gebruiken, omvormen, herschikken van historisch materiaal voor allerhande eigentijdse doeleinden. Nationale identiteiten worden onophoudelijk opnieuw gedefinieerd, opnieuw uitgevonden. Daarbij is er geen sprake van een monolineair ontwikkelingsperspectief dat een bepaalde richting uitgaat, laat staan naar een bepaald doel toewerkt, of het nu gaat om een Goddelijk heilsplan of om de geseculariseerde versie daarvan: het vooruitgangsgeloof. De geschiedenis kent geen doel, net zomin trouwens als de evolutie. En identiteitsvorming is een typisch historisch proces, vol wisselvalligheden en onvoorspelbaarheden, ups en downs. Periodes van snelle verandering en omslag - fasen waarin tradities worden (her)uitgevonden - worden afgewisseld door lange periodes waarin nauwelijks iets verandert en tradities soms stilletjes wegsterven in de mist der tijden. Daarbij doet zich het, alweer, typisch historische probleem voor van het onderscheiden van het Eendere en het Andere (Jan Romein) en van het Unieke en het Universele (J.L. Talmon). Wat blijft eender te midden van alle verandering, hoe verhoudt zich het bijzondere, tijd- en plaatsgebondene tot eeuwig en overal geldende waarden en wensen?

Boerenslimheid

Deugden kun je op vele manieren in tweeën delen, nadat je eerst de deugden van de ondeugden hebt proberen te scheiden. Want de grens daartussen is vaak moeilijk aan te geven. Abram de Swaan heeft een tweedeling gemaakt tussen frisse deugden, zoals moed en eerlijkheid, en kleffe deugden, zoals nederigheid, saamhorigheid en mededogen.[5] Je zou ook verschil kunnen maken tussen doordeweekse deugden, zoals arbeidzaamheid en spaarzaam-

4 Vgl. Hobsbawm en Ranger (red.), *The invention of tradition*.
5 De Swaan, 'Mededogen'.

heid, en zondagse, zoals verdraagzaamheid en gastvrijheid. Of, zoals dat vroeger zo fraai heette, herbergzaamheid. Veel problematischer is het onderscheid tussen vaderlandse en universele deugden. Zouden niet alle deugden althans in beginsel universeel moeten zijn? Dat toedichten van bepaalde deugden aan een bepaald vaderland draait maar al te vaak uit op een hebberig soort chauvinisme waarbij de eigen deugden - in een akelige perspectiefvertekening - even sterk worden uitvergroot als die van andere landen verkleind.

Ik wil het simpel houden: uit een wasmand vol vaderlandse deugden - een ratjetoe van bonte en witte, grote en fijne was - pluk ik de grootste en de witste van alle deugden: de eenvoud. Eenvoud gold vaak als een vaderlandse hoofddeugd, een kapstok waaraan allerlei andere deugden konden worden opgehangen. Eenvoud was voor velen in heel verschillende periodes tegelijk kenmerk en criterium van de Nederlandse beschaving. Dit roept meteen een vraag op die ik hier alleen kan aanstippen: gaat het hier om *zijn* of om *zien*, om wezen of om waarneming? Ik laat die vraag schaamteloos in het midden: voor mij als historicus is die tegenstelling tussen essentie en perceptie soms al te kunstmatig, al te zwart-wit. Zodra de beleving een eigen leven gaat leiden - en zeker als zij op haar beurt gedrag oproept - is zij immers zelf werkelijkheid geworden.

Eenmaal uit de wasmand gehaald - zelfs in mijn metaforen ontkom ik niet aan de dwangmatige Hollandse properheid - moet de eenvoud gewassen, gedroogd, gestreken en opgevouwen worden, om ten slotte netjes op haar plaats te worden gelegd in de Hollandse linnenkast. Dat proces van wassen tot opvouwen zal zich in de loop der eeuwen enkele malen herhalen: de heruitvinding van eenvoud als typisch Nederlandse deugd in wisselende omstandigheden.

Maar voor ik de vaderlandse zomp inzak, nog een paar woorden over eenvoud als universele deugd. Want zoals elke filosoof of wetenschapstheoreticus kan vertellen, speelt eenvoud al sinds de Oudheid een grote rol als achterliggend criterium of (vaak onuitgesproken) norm in de wijsbegeerte en in de wetenschap.[6] Eenvoudig wordt vanouds geassocieerd met natuurlijk, echt, waar en goed. Wat eenvoudiger is wordt vaak beschouwd als eleganter, en daarmee als beter. De gedachte, bijvoorbeeld, dat een eenvoudiger theorie ook een mooiere en een betere is - kortweg het scheermes van Ockham - blijkt in de filosofie en in de natuurwetenschappen haast onweerstaanbaar. Ook al wordt bij enig doordenken steevast toegegeven dat die eenvoud toch heel complex kan uitpakken en dat het gevaar van simplisme - denk nog even aan de fazant - altijd op de loer ligt. Daarnaast, of misschien wel daarboven, dienen de sterke religieuze connotaties van eenvoud te worden genoemd. Zonder enige twijfel hebben die haar status van eerste onder de vaderlandse deugden bevorderd.

6 Zie bijvoorbedd Sober, *Simplicity* en Derkse, *On simplicity and elegance. An essay in intellectual history*.

In de typisch Nederlandse deugdenleer is eenvoud dus een kardinale deugd, verzamelterm en grondvorm van een reeks beschavingsdeugden (zoals nederigheid en matigheid). Maar in zekere zin vormt zij ook het grondprobleem, want eenvoud was tegelijk botheid en boersheid, en daarmee eerder ondeugd dan deugd. Geen teken van beschaving dus, maar juist van een typisch Nederlands gebrek daaraan. Degene die de Hollanders met hun neus op dit probleem heeft gedrukr, is Erasmus van Rotterdam, Nederlander of wereldburger naar keuze. In zijn adagium *Auris Batava*, het Bataafse oor, ofwel de Hollandse smaak, rekende Erasmus af met het verwijt van Martialis, die de Bataven had afgeschilderd als boers en onbeschaafd.[7] Hij maakte er een geuzennaam van door boerenslimheid om te toveren in humanistische geleerdheid, en door de sobere levensstijl en eenvoudige inborst van de Bataven te roemen. Schrijvend in de vroege zestiende eeuw zette Erasmus hiermee de toon en de trend voor het denken over de Nederlandse - of beter de Hollandse - identiteit.

Een eeuw later, in de jonge vrijgevochten Republiek, heet 'eenvoudicheyt' een vast attribuut van de Hollanders en hun beschaving.[8] Daarbij rijst meteen de vraag of het hier gaat om een beschrijving van de werkelijkheid of om een norm die de Hollanders werd voorgehouden. Het zou immers best kunnen dat die norm des te nadrukkelijker in herinnering werd geroepen naarmate de realiteit van de Gouden Eeuw bruisender, avontuurlijker en dus juist minder eenvoudig werd. In de letterkunde van de vroege zeventiende eeuw heette de 'oude eenvoudicheyt' onder druk te staan door de luidruchtige, uitheemse fratsen van de Spaanse Brabanders, de Zuid-Nederlanders die massaal naar het vrije Noorden waren getrokken om daar het wonder van de Gouden Eeuw in de steigers te zetten. En als in het midden van de zeventiende eeuw de rijkdom massief heeft toegeslagen, komen zowel wereldlijke als kerkelijke autoriteiten met richtlijnen tegen *conspicuous consumption*. De Doopsgezinden bijvoorbeeld, die vanouds eenvoud prediken en praktiseren als een erkende christelijke deugd, worden dan nog eens nadrukkelijk gewezen op die stijl van leven. Later in de eeuw, als het wonder alweer zijn beste tijd heeft gehad, wordt de eenvoud met evenveel klem aangeroepen tegen de nieuwe Franse vijand: een gevaar voor de staat maar ook voor de beschaving door het schaamteloze culturele imperialisme van de Fransen. In het licht van dergelijke dreigingen rijst vaak de vraag hoe de aloude botheid als erkende oerkwaliteit van de Hollanders te behoeden voor te veel fijnheid, te veel beschaving. Het grote avontuur van de Gouden Eeuw maakte van de vroegmoderne Republiek een samenleving die inderdaad vroeg modern was. Dat bracht ook grote spanningen met zich mee, die men soms poogde te bezweren door het aanroepen van oud-vaderlandse deugden, de eenvoud voorop.

7 Vgl. Mout, 'Het Bataafse oor' en Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized?' Zie ook hiervoor 50.

8 Vgl. Smits-Veldt, '"Het vaderland" bij Hollandse rederijkers, circa 1580-1625: grondgebied en identiteit' en Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen*, hoofdstuk II en III.

De eenvoud als Hollandse beschavingsnorm verbond verschillende cultuurbegrippen met elkaar: cultuur met een grote C (al zal ik me nu niet wagen aan de vermeende eenvoud van de realistische of in elk geval realistisch aandoende Hollandse schilderkunst), cultuur in sociologische zin (verwijzend naar een samenleving die meer gelijkheid kende dan omringende landen), en cultuur in antropologische zin (de eenvoudige leefwijze van de doorsnee Hollander). Eenvoud is ook een norm als het gaat om het gebruik van de landstaal die, vinden schrijvers als Simon Stevin en Hugo de Groot, vooral ongekunsteld, treffend en to the point moet zijn, passend bij een burgerlijke republiek.[9] Daar hoort geen omhaal van woorden.

Eenvoud typeert ook de politieke stijl van die Republiek. Talloos zijn de getuigenissen van buitenlandse waarnemers dat de Nederlandse regenten zich ook werkelijk naar die norm gedragen. Wie kent niet het verhaal van de Spaanse onderhandelaars bij het Twaalfjarig Bestand. Tot hun stomme verbazing zagen zij een groepje regenten op de kant van een vaart hun meegebrachte boterhammen oppeuzelen. De Spanjaarden begrepen meteen dat tegen zoveel eenvoud niet viel op te boksen. Spreekwoordelijk was ook de eenvoud van Johan de Witt, de machtigste man van de Republiek in zijn tijd, die te voet door Den Haag ging en maar één knecht had. Eenvoud liet zich heel wat makkelijker associëren met de regentenideologie van Ware Vrijheid dan met het vorstelijk vertoon van het stadhouderlijk hof.

Edele eenvoud

In de zeventiende eeuw was eenvoud een gemeenplaats in het repertoire van onderscheidingstekenen die de Hollanders zichzelf toekenden. Maar in de achttiende eeuw kreeg die traditionele eenvoud een nieuwe, veel ideologischer connotatie. Het wonder van de Gouden Eeuw is dan voorbij en de achttiende-eeuwse Nederlander gaat krampachtig op zoek naar de oorzaken van het verval. Ten diepste zoekt hij die op moreel terrein. De politieke en maatschappelijke elite heeft zichzelf in wellust en weeldezucht verloren, de deugden van het voorgeslacht verzaakt en daarmee het zedelijk fundament van de Republiek zelf ondermijnd. ‘'t Eenvoudig is reeds lang verdreven’, dicht Theodoor Snakenburg in de *Hollandsche Spectator* van 15 augustus 1732, ‘De hovaerdy groeit aen op 't mind'ren van de macht.’[10] In de spectatoriale tijdschriften, de spreekbuizen van de Nederlandse Verlichting, werd dit discours van ondeugd, weelde en verval met een naar zelfkastijding zwemende wellust uitgedragen. Al doende vond Nederland zichzelf opnieuw uit. Na 1750 kan men spreken van een vernederlandsing van de Verlichting, waarbij universele inzichten werden gekoppeld aan typisch vaderlandse vraagstukken. Ook de waslijst van oud-Hollandse hebbelijkheden werd dienstbaar gemaakt aan deze nationalisering van de cultuur. Alle deugden

9 Zie bijvoorbeeld Jansen, *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de Renaissance*, I, 301, 446.

10 Geciteerd door Grijzenhout, *Cornelis Troost*, 67.

werden kritisch tegen het licht gehouden en opnieuw gewassen en gestreken. Eenvoud bleek andermaal de witste van alle deugden. Hierbij hielp mee dat het in het internationale kunst- en beschavingsdenken van de achttiende eeuw een modeterm werd die in stelling werd gebracht tegen zowel de powerplay van de barok als het hedonisme van het rococo.[11] *Edle Einfalt*, om de typering van Winckelmann te gebruiken, werd de stijl en de norm van het internationale neoclassicisme en - door een merkwaardige speling van het lot - ook van de toen uitgedokterde Nederlandse beschavingstheorie.

Wat eerder een misschien maar halfbewuste - want juist vanzelfsprekende - traditie was geweest, werd nu omgevormd tot een goed doordachte, bewust beleefde en zelfs gedreven ideologie. Typerend voor de tweede helft van de achttiende eeuw is dat nationale culturen zich van elkaar gaan onderscheiden, hun eigen middelpunt zoeken en op hun eigen merites beoordeeld willen worden. Positief geformuleerd heet dit cultuurrelativisme. Maar heel paradoxaal betekende die nevenschikking van culturen tegelijk de verabsolutering van het eigene, van typisch nationale waarden en kenmerken, met alle gevolgen en alle gevaren van dien. In de schilderkunst maakte de nationale smaak zich los van het dictaat van de academische kunsttheorie.[12] De blijkens kijk- en koopgedrag al veel langer bestaande waardering voor de stillevens, genrestukken en landschappen van de Hollandse School werd nu theoretisch onderbouwd en gelegitimeerd. Dit betrof het - al dan niet vermeende - realisme, maar in elk geval de eigen aard van die Hollandse schilderkunst, die slechts de ‘eenvouwige natuur’ zou hebben willen navolgen. Eerst werd het nationaal eenvoudige in de kunst gesteld tegenover het verhevene van de internationale norm. De volgende stap - en daarbij was het neoclassicisme een welkome steun in de rug - was de ontdekking dat het eenvoudige juist zelf verheven was.

Het lijkt een woordenspelletje, maar het was ernstig genoeg, want de eer en de eigenheid van de natie stonden op het spel. De Nederlanders werden bij het herkennen van die eigenheid een handje geholpen door belangstellende buitenlanders. Niemand minder dan Voltaire vergeleek de achttiende-eeuwse Republiek met het antieke Sparta, en dat was geen geringe loftuiting: ‘Les moeurs, la simplicite, l'égalité étaient les mêmes dans Amsterdam qu'en Sparte et la sobriété plus grande.’[13]

Verlichting was in veel opzichten vereenvoudiging: in de kunst, in de wetenschap en in het leven zelf. Maar wat een natuurwet was die overal moest gelden, leek in Nederland haast nog natuurlijker dan elders. De Nederlanders deinden mee op een internationale trend waaraan ze tegelijk een heel eigen uitdrukking gaven. In de wetenschap nam Boerhaave eenvoud als lijfspreuk: *simplex sigillum veri*, eenvoud is het kenmerk van het ware. In de theologie - waar eenvoud zoals gezegd een oude en sterke tradi-

11 Vgl. Stammler, ‘“Edle Einfalt”. Zur Geschichte eines kunsttheoretischen Topos’ en Havens, ‘Simplicity. A changing concept’.
12 Vgl. Koolhaas-Grosfeld, ‘Nationale versus goede smaak’.
13 Aangehaald door Brugmans, *Onder de loupe van het buitenland*, 21.

tie kende - kreeg een ‘eenvouwige God’ het steeds meer voor het zeggen. Dit bracht de verschillende confessies in de Republiek dichter bij elkaar en stimuleerde de formele gelijkstelling der gezindten bij de Bataafse Omwenteling van 1795.

Ook in de politiek streefde men naar vereenvoudiging. Maar de politiek zou de politiek niet zijn als die eenvoud door verschillende groeperingen niet heel verschillend werd uitgelegd. Dat ze dat deden, bewijst intussen wel hoe belangrijk eenvoud ook in het politieke leven was. Blijkbaar was dit concept het waard om ‘essentially contested’ te worden. Wat was er bijvoorbeeld eenvoudiger, natuurlijker en fundamenteler dan de gelijkheid die in januari 1795 zo trots aan het hoofd werd geplaatst van de Hollandse Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger, het beginselprogram van de Bataafse Revolutie? Het zou tot de grondwetsherziening van 1983 duren voordat ze diezelfde vanzelfsprekende prioriteit terugkreeg. En wat was er eenvoudiger dan de één- en ondeelbaarheid van de staat, die door vele Bataafse revolutionairen als het grote doel van hun onderneming werd beschouwd en als het criterium voor ware revolutionaire gezindheid? Ook hier zweefde op de achtergrond een esthetisch motief, de twee-eenheid van *Einfalt und Einheit*, opnieuw een woord van Winckelmann. Tegenstanders van die ondeelbaarheid - maar niet per se van de revolutie zelf - wezen er echter meteen op dat de oud-vaderlandse eenvoud veel beter tot haar recht kon komen door het bestuur dichtbij de burger te laten. Zij zagen juist een spanning tussen oudvaderlandse eenvoud en Franse revolutionaire gelijkvormigheid. Op zijn beurt hekelde het progressieve weekblad *De Democraten* het misbruik dat woordslimme politici van het modebegrip ‘simplificeren’ maakten. Onder het mom van vereenvoudiging van een bepaalde kwestie werd het goedgelovige publiek vaak simpelweg misleid:

> Hoe veelen worden ondertusschen niet door dit verleidend lokaas van *simplificatie* gevangen! De mensch is altyd geneigd om zyn gemak te zoeken; en hy die de goedheid heeft van de zaken voor zynen medemensch te simplifiëeren, wint denzelven daardoor zoo veel hoofdbrekens uit, en brengt hem dikwyls in eene zoo zalige insluimering, dat deze aan de simplificatie, om des gemaks wille, den voorrang geeft boven de argumenten die hem zyne gezonde rede zelve zoude konnen aan de hand geven, indien hy slechts de moeite nam van die te raadplegen.[14]

De Democraten had de gevaren van vereenvoudiging nauwelijks omslachtiger kunnen beschrijven.

Deugdenlijstjes

In de late achttiende eeuw was nationale navelstaarderij een vorm van nationale nijverheid, een ware industrie. Velen - vooral dominees, de gepaten-

14 *De Democraten*, 15 december 1796.

teerde intellectuelen van die tijd - probeerden het geheim van het nationale karakter te ontsluieren en maakten daartoe allerlei rijtjes en lijstjes van typisch Nederlandse kenmerken, deugden en ondeugden. Al die rijtjes van nationale eigenaardigheden wekken bij de hedendaagse waarnemer soms de indruk van een hitparade - een polderpopparade - waarbij elke auteur probeert aan dat karakter een eigen draai te geven. Eenvoud wordt door alle schrijvers genoemd, al dan niet ingeklemd tussen andere hebbelijkheden. Dominee IJsbrand van Hamelsveld, bijvoorbeeld, meldt in zijn *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* (1791) dat de bewoners van ons land vanouds te boek staan als een 'nijvrig, werkzaam, gezond, eenvouwig en zedig-leevend volk'.[15] Degene die dit discours over wat toen nationaal karakter heette (en thans nationale identiteit) op een hoger plan heeft gebracht, was Willem Anthonie Ockerse, ook een dominee-intellectueel maar tevens een van de belangrijkste ideologen van de Bataafse Revolutie.[16] De tot dan toe - metaforisch gesproken - losbladige catalogus van oud-vaderlandse deugden en hebbelijkheden werd door hem opnieuw geïnventariseerd, en gesystematiseerd tot een stevig boekwerk met een harde kaft. Schrijvend in de eerste jaren van de Bataafse Omwenteling, probeerde hij het al decennialange debat over het nationale karakter tot een conclusie te brengen, als voorafschaduwing van de voltooiing van de revolutie zelf, die veel te lang op zich liet wachten.[17] Onder de deugden die Ockerse opsomt - hij geeft verschillende rijtjes met verschillende volgordes - is uiteraard ook de 'eenvouwigheid'. Maar wat een deugd uit een rijtje lijkt, krijgt een hogere status als we zien hoe soepel die eenvoud zich laat verbinden met tal van andere deugden. Eenvoud is daarmee een containerbegrip geworden, een wasmanddeugd, een nationale opperdeugd. Eenvoud typeert immers ook de matigheid, spaarzaamheid, betamelijkheid, nederigheid en zedigheid die Ockerse noemt. En evenzeer de stille huiselijkheid die hij zo kenmerkend acht voor de levensstijl van de Nederlander en, niet te vergeten, van diens vrouw.

De neerlandicus Gert-Jan Johannes heeft overtuigend laten zien hoe eenvoud in de Nederlandse literatuurtheorie en -praktijk omstreeks 1800 een paradigmatische kracht kreeg.[18] Als sprekend voorbeeld geeft hij het gedicht Lof der Aalbessen van de Groningse dichter Hajo Spandaw. Deze dichter, thans totaal vergeten, was een van de voornaamste exponenten van de negentiende-eeuwse huiselijke poëzie.[19] Als vertolker van dit complex van gemeenplaatsen was hij een clichémannetje van zijn tijd, in de ogen van zijn tijdgenoten even onsterfelijk als in die van een latere generatie onsterfelijk

15 Van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw*, 162.
16 Vgl. 'De ideoloog. Willem Anthonie Ockerse als exempel', hiervoor 309-311.
17 Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde. Derde stukjen, behelzende het nationaal character der Nederlanderen*.
18 Johannes, *De lof der aalbessen*. Vgl. ook Jacob Geel, *Over het eenvoudige* (1820).
19 Vgl. Krol, *De smaak der natie*.

belachelijk. De aalbes was niet alleen een typisch Nederlandse vrucht, maar stond bij Spandaw model voor typisch Nederlands tout court: een ‘Sieraad van der Burgren disch’, een ‘Edle vrucht voor 't Algemeen’, en vooral een vrucht die ‘eenvoudig edel’ is.

Deze eenvoudsnorm was zo dwingend in het Nederland van 1800 dat vreemde smetten er geen vat op kregen, of het nu gaat om de achttiende-eeuwse *gothic revival* of, nog veel belangrijker, het om zich heen slaande geweld van de Duitse Romantiek. Een criricus vatte het bewonderend samen toen hij schreef: ‘Spandaw begrijpt [...] dat het *ware* verhevene in het dood eenvoudige gelegen is. Maar dit eenvoudig-verhevene is het toppunt der kunst.’[20] En het woord van J.H. van der Palm, het orakel van de vroege negentiende eeuw - ‘Eenvoudig noemt men datgene waaraan niets te veel is’ - maakte blijkbaar zoveel indruk dat deze dooddoener het tot vandaag in Van Dale heeft uitgehouden. Deze lof der eenvoud was ook een lof der kleinheid, met alle gevaren van dien. De stille huiselijkheid die zij vereerde liep het grote gevaar te ontaarden in kleinburgerlijkheid en kleinzieligheid en - in de letterkunde - in de door Potgieter gegispte ‘Kopijeerlust des dagelijkschen levens’. Want toen de Nederlanders eenmaal de nationale smaak van het vereenvoudigen te pakken hadden, waren ze niet meer te stuiten. Er lag nu een dwingend schema waaraan de Nederlandse cultuur zich niet straffeloos kon onttrekken. Kleinheid en eenvoud gaven de grenzen aan waarbinnen het vertoog over de Nederlandse cultuur zich afspeelde én de eigentijdse cultuur gestalte kreeg. Dit was het cultuurpatroon van de Drostecacaobus, om eens een huiselijk beeld te gebruiken: een eindeloze herhaling van hetzelfde in een steeds verder verwijderd, steeds kleiner wordend perspectief. Kleinheid en verkleining als de ultieme grootheid. En wie dit als een ziektebeeld wil zien, krijgt meteen gelijk: de cacaobus wordt immers binnengedragen door een verpleegster.

We bevinden ons nu midden in de negentiende eeuw, alom de eeuw van het nationalisme en zeker ook in Nederland. In de nationale mythenestafette was de Bataafse mythe, onze traditionele oorsprongsmythe, inmiddels afgelost door die van de Gouden Eeuw. Het aantrekkelijke van de laatste was dat ze ruimte bood aan uiteenlopende sentimenten, passend bij allerlei wisselingen in het eigentijdse politieke en culturele klimaat. Was de natie meer in zichzelf gekeerd dan doken de oud-vaderlandse deugden op, was ze meer krijgshaftig en naar buiten gericht, zoals tijdens de Belgische Opstand of bij de imperialistische avonturen aan het eind van de negentiende eeuw - Lombokexpeditie, Atjeh-oorlog - dan had die Gouden Eeuw een heel regiment vaderlandse helden in petto. En de ideaaltypische zeeheld uit de Gouden Eeuw, Michiel de Ruyter, was des te meer held omdat hij zo gewoon was, zo eenvoudig.

De uitgaande negentiende eeuw was in Nederland een periode van ongekende dynamiek en fel nationalisme. Dit verliep alweer in het eerste decen-

20 Krol, *Huiselijke poëzie*, 160. Vgl. Krol, *De smaak der natie*, 174.

nium van de twintigste eeuw en verdween definitief tijdens de Eerste Wereldoorlog, die Nederland in een paradoxale positie manoeuvreerde. Waar alle omringende landen werden geconfronteerd met oorlog op massale, industriële schaal, die een scherpe breuk in de nationale herinnering veroorzaakte, liep de negentiende eeuw in het neutrale Nederland nog een kwarteeuw door. Spreken we elders al van een 'lange' negentiende eeuw die duurt tot 1914, in Nederland werd de negentiende eeuw zelfs geprolongeerd tot 1940. Zo kreeg Heinrich Heine toch nog gelijk met zijn (apocriefe) uitspraak dat in Nederland alles vijftig jaar later gebeurt.

Verinnerlijking

Maar ook voor het neutrale Nederland was de oorlog soms akelig dichtbij. Aan de grenzen was het kanongebulder te horen en op Zeeuwse dijken kon men de bommen op Antwerpen zien vallen. Het exuberante nationalisme annex optimisme van de eeuwwende maakte nu plaats voor een gevoel van verinnerlijking, waarin de oud-vaderlandse deugden opnieuw kwamen bovendrijven. Midden in de oorlog publiceerde de veelgelezen cultuurcriticus Just Havelaar in *De Gids* een lange beschouwing over de eigenheid van de Nederlandse cultuur. Net als Spandaw een eeuw eerder, was Havelaar een clichémannetje van zijn tijd, iemand die onder woorden wist te brengen wat velen bewoog, daaraan een grote populariteit ontleende en daarom ook heel waardevol is als historische bron.[21] Zijn populariteit wordt nog eens onderstreept door de scherpte waarmee hij door een jongere generatie cultuurfilosofen - Ter Braak, Van Duinkerken - werd bekritiseerd. 'Holland. Wezen en waarde van ons nationaal karakter', heette zijn opstel dat was gebaseerd op een voordracht voor het genootschap 'Nuttige Kennis' te Utrecht.[22] Kan het Nederlandser? Vaderlandsliefde, pontificeerde Havelaar, was niet meer dan een gevoel, en zoals elk gevoel onredelijk. Maar het gevoel - dat wist Pascal al - had zo zijn eigen rede. Het vaderlands gevoel was de natuur in ons, en de wijsheid der natuur ging die der rede ver te boven. Havelaar kende heel goed de gevaarlijke kanten van dat vaderlands gevoel, 'dat telkens breeder, menschelijker idealen vernietigt, dat de haat en de domheid liefheeft en dat weerklank vindt in 't sombere kanongedonder der slagvelden'. Maar omdat het nationaliteitsgevoel nu eenmaal bestond en blijkbaar ook bleef bestaan, achtte hij het beter het 'dóór te voelen en uit te spreken, daar 't anders te duister mocht blijven dringen en woelen in ons gemoed'. Hij vergeleek deze nationale zelfanalyse met een biecht. En 'de biecht der Katholieken', zo wist hij, was 'psychologisch van onschatbare beteekenis'.

Ik zal niet proberen na te vertellen hoe Havelaar de plaats van de Nederlandse beschaving bepaalde te midden van de omringende culturen, de Germaanse en de Latijnse. Hoe de Nederlander weliswaar Germaans van oor-

21 Vgl. De Vries, *Gemeenschap en wereld-ik, geheel op de wijze der kunst*, hoofdstuk IV.
22 *De Gids*, 80 (1916) II, 243-280.

sprong was, maar toch niet Duits, of hoogstens gebrekkig-Duits. Daarmee bedoelde hij Duits zonder de slechte eigenschappen van de Duitser. Want wij waren toch anders: 'Wij hebben een harmonischer werkelijkheids-besef, wij zijn realistischer; ons realisme vormt geen tegenstelling tot ons gemoedsbestaan.' Of: 'Wij zijn hartstochtelijken, maar onze hartstocht is naar binnen gekeerd. Wij zijn verinnerlijkten. De Duitscher denkt. De Franschman heeft gedachten. De Nederlander kent de mijmering.' Ik hoop dat het allemaal nog te volgen is, maar het is zeker dat velen destijds aan Havelaars lippen hingen. Abraham Kuyper kreeg van hem een veeg uit de pan toen hij Cats en Bilderdijk als nationale (en natuurlijk calvinistische) cultuurhelden had uitverkoren. Havelaar ontplofte. 'Ja, de femelige Cats en de valsche Bilderdijk, zij symboliseeren onze nationale schande. [...] Machtiger vijanden heeft Nederland niet, dan Cats en Bilderdijk.' Wat hebben Cats en Bilderdijk, en Kuyper in commissie, dan precies misdaan? 'Kelder-lage nuchterheid [bij Cats] en wolken-hoog pathos [bij Bilderdijk]: arrogante levensonmacht in beide gedaanten; eenvoud die armoê beteekent èn *gemis* aan eenvoud: ziedaar de twee doodzonden van den Hollandschen geest.' Zonde is overdrijving van deugd. De deugd ligt in het midden. En 'Holland's deugd, Holland's wezen is: *eenvoud*'.

In de jaren 1920 en 1930 verscheen een groot aantal beschouwingen over het Nederlandse karakter.[23] Ze waren geschreven onder de indruk van de grote vragen van wereldoorlog, wereldcrisis, opkomend fascisme en ondergraving van de parlementaire democratie. Het was de tweede golf van nationalistische publicaties na die in de late achttiende eeuw. Ook dit keer werd het vaderlandse verleden herbeleefd en speelde de herinnering aan de Gouden Eeuw, met de bijbehorende deugdenleer, nog steeds een centrale rol. Een laatste hoogtepunt bereikte deze mythe door de schok van de Duitse overval en de Nederlandse nederlaag in de tachtigurige ooclog van mei 1940. Nadenken over het nationaal karakter kreeg nu een nieuwe urgentie. Het enige van alle toen gepubliceerde stukken en studies dat nog steeds herdrukt en gelezen wordt, is Huizinga's essay *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* uit 1941.

In *Herfsttij* had Huizinga zich nog vrij schamper uitgelaten over de eenvoud van de Moderne Devotie, een beweging die in de negentiende eeuw juist door dat eenvoudige karakter doorging voor typisch Nederlands. Hij sprak toen van het 'knusse geestelijk verkeer in stille intimiteit van eenvoudige mannetjes en vrouwtjes, wier groote hemel zich welfde boven een minuskuul wereldje, waar al het sterke ruischen van den tijd aan voorbij streek. [...] Zij kunnen geen andere wereld gebruiken dan een vereenvoudigde.'[24] Maar in *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* sloeg Huizinga waar het de eenvoud betrof een heel andere toon aan. Nu sprak hij over 'die eigenschap van het Nederlandsche volk, die noch verheven noch

23 Vgl. Van Heerikhuizen, 'Sociologen in de jaren dertig en veertig over het Nederlandse volks-karakter' en Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*.

24 Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*, 232.

diep geestelijk, en toch zoo belangrijk is: den eenvoud van het leven, en in nauw verband daarmee de spaarzaamheid en de zindelijkheid. Het eenvoudige zit niet enkel in kleeding en gewoonten, in den toon van het gezelschapsleven en den geestelijken habitus. Het zit ook in structuur en uiterlijke gedaante van stad en land zelf.' Het vlakke land gaf het oog 'de rust van eenvoudige lijnen en wazige verten zonder scherpe breuken'. En overal was er 'het water, oudste element der schepping, waarover Gods geest zweefde in den beginne, het water, de eenvoud zelf van al het aardsche'. 'Het was geen wonder, dat in dit land ook de menschen eenvoudig waren, in hun denken en in hun manieren, in hun kleeding en in hun woning.'[25] De weemoedige, elegische toon van Huizinga en de verwijzingen naar eenvoud en rust onderstrepen het mythische karakter van zijn Gouden Eeuw. Aan het woord is hier Nederlands beste historicus, die de mythe van de Gouden Eeuw haar definitieve vorm gaf. Maar onbewust schreef Huizinga tegelijk een requiem voor de Gouden Eeuw. Want als nationale mythe had die haar langste tijd gehad. Na in de jaren 1940-1945 het bange vaderland nog een dankbaar houvast te hebben geboden, werd zij in de mythenestafette eindelijk afgelost door een nieuwe mythe: die van de oorlog zelf. Deze was getekend in zwartwit, goed tegenover fout, met nieuwe helden en nieuwe schurken, een nieuw buitenlands vijandbeeld en binnenlandse handlangers.

De jaren vijftig

Door de schok van de oorlog vond Nederland zichzelf andermaal uit. Maar meteen moest Nederland keihard aan het werk, zodat er nauwelijks tijd was voor reflectie of bezinning. Dat blijkt tegenwoordig steeds weer als we merken hoe snel - veel te snel - allerlei bladzijden van het oorlogsverleden destijds zijn omgeslagen. Na de oorlog kwamen de jaren van herrijzenis en wederopbouw: de jaren vijftig. Het Nederland van de jaren vijftig associëren we haast vanzelf met geborgenheid, huiselijkheid, een land dichtgeplakt met kranten misschien, en spreekwoordelijk saai. Maar intussen wel gezellig, waar geluk heel gewoon was, de kolenkachel altijd snorde, de spruitjesgeur nog niet werd afgezogen, de vruchten nog niet werden afgedreven, en waar het hele gezin wekelijks om de radio kroop om te luisteren naar het nationale huisgezin, de familie Doorsnee. De hele natie fietste, liefst tegen de wind in. En wie nog niet kon fietsen, zat achterop: de babyboomers, voor eeuwig uit de wind. Zelfs het koningshuis fietste. Voor de buitenwereld een onomstotelijk bewijs dat we hier te maken hadden met een zeer bijzonder land.

Natuurlijk heb ik het hier niet over de jaren vijftig zoals ze 'werkelijk geweest' zijn, maar over de jaren vijftig als mythe. Dit clichébeeld is inmiddels al lang ten prooi gevallen aan het voortschrijdend historisch inzicht.[26] We weten nu dat de wilde jaren zestig al volop in opmars waren tij-

25 Huizinga, *Verzamelde werken*, II (Haarlem, 1948) 463-464.
26 Zie bijvoorbeeld Luykx en Slot, *Een stille revolutie*

dens die spreekwoordelijk saaie jaren vijftig. Maar elke revolutie heeft blijkbaar een eigen *ancien régime* nodig om zich tegen af te zetten. Ook los van die veel genuanceerder werkelijkheid blijven de jaren vijftig echter juist als mythe heel interessant. In veel opzichten was deze namelijk een herbeleving van de oud-vaderlandse deugdenleer. Deugden die generaties lang alleen maar gepreekt waren, bleken plotseling werkelijkheid geworden. Genoot men elders van een reëel bestaand socialisme, hier was het simplisme blijkbaar werkelijkheid. Het leek wel alsof het hele vaderlandse deugdenrijtje passend was gemaakt voor de rijtjeshuizen van de Wederopbouw. Nederland werkte na het gedwongen stilzitten van de crisis harder dan ooit: arbeidzaamheid. En terwijl vader werkte, bestierde moeder het huishouden. In weinig landen was de deelname van de vrouw aan het arbeidsproces zo gering als hier, geheel volgens het voorschrift van de negentiende-eeuwse huiselijkheidsideologie. Nederland was ook zuinig en spaarde dat het een lust was. En de loonmatiging op haar beurt deed weer denken aan het vertrouwde motto van matigheid.

Eenvoud kenmerkte ook de politieke cultuur, getuige slechts de beroemde anekdote over Vader Drees die een Amerikaanse Marshallhulpdelegatie thuis, in zijn bescheiden woning aan de Haagse Beeklaan, een mariakaakje aanbood en daarmee zoveel indruk maakte dat Nederland buitenproportioneel veel Marshallgeld in de wacht sleepte.[27] Nooit was Nederland Nederlandser dan in de jaren vijftig.

Terwijl na de oorlog het nationale geheugen ogenschijnlijk op nul was gezet, bleef er zo toch heel wat bewaard van de typisch Nederlandse deugdenleer. Ook na de cultuurschok van de jaren zestig - toen een al lang aanzeurende onderstroom bovenstroom was geworden - bleef de herinnering aan de jaren vijftig bestaan als stille getuige van een ouder Nederland. Koot en Bie werden de Klisjeemannetjes van de jaren zestig,[28] 'oudere jongeren' wier weerzin tegen de jaren vijftig slechts werd overtroffen door hun heimwee daarnaar. Beter dan wie ook beseften ze dat ze de herinnering aan die jaren vijftig het best konden bewaren door er een ideologie van te maken, een *isme*: het positief simplisme. En voor wie het nog niet begreep, was er het logo van hun Simplistisch Verbond, de mattenklopper, een ondubbelzinnige verwijzing naar de korte metten en de blote billen van de jaren vijftig. Achter de leuke, wilde jaren zestig en de jaren zeventig, waarin alles mocht en het dus juist niet leuk meer was, gloorden zo nog altijd de echtheid en de eenvoud van de jaren vijftig als een steeds tijdlozer, steeds mythischer herinnering.

Hoe zou het toch komen dat die mythe tegenwoordig, als ik het tenminste goed zie, misschien wel sterker is dan ooit? Deels, denk ik, doordat de oorlog de afgelopen decennia stilletjes van zijn voetstuk is gegleden. De helden van de oorlog bleken bij nader inzien vaak niet zo heroïsch. Goed en

27 Van der Hoeven, *Hoed af voor Marshall*, 80.
28 Vgl. Sanders, *Jemig de pemig*!

fout waren de uitersten van een spectrum dat bij nadere analyse wel heel veel grijstinten bevatte. En vooral was er de slagschaduw van de holocaust, die internarionaal, en zeker ook in Nederland, de beeldvorming van de oorlog ging beheersen en veel heroïek wegrelativeerde. Zo ontstond een vacuüm dat haast ongemerkt kon worden opgevuld door de herinnering aan de jaren vijftig.

Er is haast geen groter contrast denkbaar dan met het huidige tijdsgewricht, maar juist dat maakt de jaren vijftig als tegenbeeld onweerstaanbaar. Ook toen had Nederland het weliswaar druk, maar anders dan nu resulteerde die drukte in een kennelijk welbevinden. De gestresste jaren negentig daarentegen ontlokten één minister een pleidooi voor onthaasting, een mooi woord dat terecht de nieuwste druk van Van Dale heeft gehaald. Maar de enige die zich aan dat woord - 'de omschakeling van een gejaagd naar een rustiger levenspatroon' - lijkt te hebben gehouden, is de betrokken minister zelf, die het bij één kabinetsperiode liet. Onthaasting kan als begrip zo zijn weggelopen uit de jaren vijftig. Het impliceert het stilzetten of in elk geval vertragen van de tijd. Dat is ook typerend voor mythen, waaronder nationale mythen, waarin tijd geen betekenis heeft. Als het waar is dat de jaren vijftig zich sluipend als nationale mythe in ons midden hebben genesteld - gedragen door een stille meerderheid van babyboomers - dan is dat een teken aan de wand. Teken van een groot onbehagen en van een groot verlangen: een verlangen naar eenvoud.

Verantwoording

1. ‘De metamorfose van Nederland’ werd voor deze uitgave geschreven.

2. ‘Nederland. Een historisch fenomeen’, in: Douwe Fokkema en Frans Grijzenhout (red.), *Rekenschap, 1650-2000* (Den Haag, 2001) 45-69. Een Engelse vertaling zal verschijnen in idem (red.), *Accounting for the past* (ter perse).

3. ‘Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 102 (1989) 471-495. Een Duitse bewerking maakt deel uit van ‘Nationalismus in den Niederlanden während des langen 19. Jahrhunderts (1780-1914)’, in: Horst Lademacher en Walter Mühlhausen (red.), *Freiheitsstreben, Demokratie, Emanzipation. Aufsätze zur politischen Kultur in Deutschland und den Niederlanden*. Niederlande-Studien, V (Münster, 1993) 27-65.

4. ‘De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813’, in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 275-308. Een Duitse bewerking verscheen in Otto Dann, Miroslav Hroch en Johannes Koll (red.), *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*. Kölner Beiträge zur Nationsforschung, IX (Keulen, 2003) 253-285; een Franse bewerking in *Annales historiques de la Révolution française*, nr. 326 (2001) 25-42.

5. Bewerking van ‘Voor vaderland en oudheid. Het klassieke paradigma in de laat achttiende-eeuwse Republiek’, in: Frans Grijzenhout en Carel van Tuyll van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud. Neo-classicisme in Nederland, 1765-1800* (Zwolle, 1989) 13-16, 19-31.

6. *Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de culturele en politieke aspecten van natie- en staatsvorming aan de Universiteit van Amsterdam, op 21 September 1995 (Amsterdam, 1996).

7. ‘De onmisbare natiestaat, of de banvloek van Roobol’, in: M. Spiering e.a. (red.), *De weerspannigheid der feiten. Opstellen over geschiedenis, politiek, recht en literatuur aangeboden aan W.H. Roobol* (Hilversum, 2000) 201-207.

8. Uitgebreide versie van ‘Tweedragt overal. Het patriottisme en de uitvinding van de moderne politiek’, in: H. Bots en W.W. Mijnhardt (red.), *De droom van de revolutie* (Amsterdam, 1988) 18-31.

9. ‘Opiniepers en politieke cultuur’, in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam, 1987) 97-130. Een Engelse bewerking verscheen in Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the eighteenth century* (Ithaca / Londen, 1992) 91-119.

10. ‘Politiek als leerproces. Het patriottisme in Utrecht, 1783-1787’, in: *o Vrijheid! onwaardeerbaar pand! Aspecten van de patriottenbeweging in stad en gewest Utrecht* (Themanummer *Jaarboek Oud-Utrecht* 1987) 9-42.

11. Bekorte versie van ‘De verbeelding en de macht. IJsbrand van Hamelsveld in het studiehuis der Restauratie’, in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel (red.), *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum, 2000) 181-189.

12. Gepubliceerd als ‘De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 100 (1985) 636-646.

13. ‘Scenario's voor een onvoltooide revolutie, 1795-1798’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 104 (1989) 622-637.

14. Gepubliceerd als ‘Rutger Jan Schimmelpenninck. President van Nederland’, in: H.M. Beliën, D. van der Horse en G.J. van Setten (red.), *Nederlanders van het eerste uur* (Amsterdam, 1996) 127-139.

15. ‘De ideoloog. Willem Anthonie Ockerse als exempel’, in: Henk de Smaele en Jo Tollebeek (red.), *Politieke representatie* (Leuven, 2002) 95- 107.

16. ‘Caesar, Brutus, Cincinnatus. Daendels als redder van Nederland, 1797-1799’, in: *Herman Willem Daendels 1762-1818* (Utrecht, 1991) 61-70.

17. ‘De betekenis van 1799’, *Mars et historia*, 33 (1999) nr. 4, 13-20.

18. ‘Vaderlandsche Oranjezucht’, *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* 1996, 19-33.

19. ‘Zeeland in de Bataafs-Franse tijd. Van soevereiniteit naar vergetelheid’, *Nehalennia*, 109 (1996) 5-15.

20. ‘Barbarisme of beschaving. Rondom de stichting van een Nationale Bibliotheek in 1798’, *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 4 (1997) 57-74.

21. ‘Het beroerd Nederland. Revolutionair geweld en bezinning omstreeks 1800’, in: Conny Kristel e.a. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam, 2003) 48-59.

22. ‘De burger als eunuch’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 117 (2001) 495-506, aangevuld mer enkele passages uit de bespreking van *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* in *NRC Handelsblad*, 1 juni 2001.

23. ‘Het grote Nederland van Willem I. Een schone slaapster die niet wakker wilde worden’, in: CA. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk* (Brussel, 1991) 171-185.

24. ‘Het politiek bestel onder koning Willem I’, in: Acta van het symposium ‘Verlicht despotisme in de Nederlanden, Jozef II-Willem I’, *Documentatieblad werkgroep 18e eeuw*, nr. 49-50 (1981) 110-134.

25. ‘Het politiek klimaar in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk, 1828-1830’, in: *Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945. Acta* (Gent, 1982) 103-127.

26. ‘Onder waarborging eener wijze constitutie. Grondwet en politiek, 1813-1848’, in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek, 1798-1917* (Deventer, 1998) 114-145.

27. ‘Met beide benen in de modder. Bij de voltooiing van de uitgave van Thorbeckes briefwisseling’, *NRC Handelsblad*, 19 november 2002.

28. ‘Van anti-kraten en burgerheren. Het Nederlandse liberalisme tussen beweging en behoud’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 107 (1994) 55-67.

29. ‘Romein en Thorbecke. Twee worstelaars met de tijdgeest’, in: H.M. Beliën (red.), *Vijftig jaar erflaters. Een terugblik op ‘De Erflaters van onze beschaving’ van Jan en Annie Romein* (Den Haag, 1990) 70-92.

30. Bekorte versie van ‘De mythe Nederland’, *De negentiende eeuw*, 16 (1992) 4-22. Een Franse bewerking verscheen als ‘La nation néerlandaise au dix-neuvième siècle: mythes et représentations’, in: Pim den Boer en Willem Frijhoff (red.), *Lieux de mémoire et identités nationales* (Amsterdam, 1993) 185-205. Een Duitse bewerking maakt deel uit van ‘Nationalismus in den Niederlanden während des langen 19. Jahrhunderts’, zie onder 3.

31. ‘Jusqu'à la mer. Vrijheid en onvrijheid aan de Rijn’, in: Herman Beliën e.a. (red.), *Leven met Duitsland. Opstellen over geschiedenis en politiek* (Amsterdam, 1998) 272-193.

32. ‘Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw’, in: F. Grijzenhout en H. van Veen (red.), *De Gouden Eeuw in perspectief* (Nijmegen, 1992) 83-106. Een Engelse vertaling verscheen in idem (red.), *The Golden Age of Dutch painting in historical perspective* (Cambridge, 1999) 49-68.

33. ‘Gedenck aan Loevesteyn’, in: N.C.F. van Sas (red.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam, 1995) 70-80.

34. ‘Fin de siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 106 (1991) 595-609. Een Duitse bewerking maakt deel uit van ‘Nationalismus in den Niederlanden während des langen 19. Jahrhunderts’, zie onder 3.

35. ‘Eenvoud. Heimwee naar een vaderlandse deugd’, in: Jankarel Gevers e.a., *Deugden* (Amsterdam, 2000) 121-146.

Bronnen en literatuur

Ackeren, Margarete van. *Das Niederlandebild im Strudel der deutschen romantischen Literatur*. Amsterdam, 1992.

Ackersdijck, W.C. ‘Geschiedkundig onderzoek omtrent Herman de Ruyter van 's Hertogenbosch’. *Nieuwe werken van de maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, I, eerste stuk (Dordrecht, 1814.) 169-199.

Acquoy, J.G.R. *Herman de Ruyter naar uitgegeven en onuitgegeven authentieke documenten*. 's-Hertogenbosch, 1870.

Aerts, Remieg. *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam, 1997.

Aerts, Remieg. ‘De nationale cultuur. Een intellectuele discussie in de negentiende eeuw’. *Comenius*, 38 (1990) 236-255.

Amersfoort, H. ‘De strijd om het leger, 1813-1840’, in: C.A. Tamse en E. Witte, red. *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk* (Brussel, 1992) 186-206.

Andel, Peter van. *Zes eeuwen Loevestein*. Z.p., 1972.

Anderson, Benedict, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. 2de dr. Londen, 1991.

Anderson, Benedict. ‘Narrating the nation’. *Times Literary Supplement*, 13 juni 1986, 659.

Ankersmit, F.R. Een blauwdruk van *Blauwdrukken. Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 117 (2002) 482-494.

Ankersmit, F.R. *De spiegel van het verleden. Explorations I: geschiedtheorie*. Kampen, 1996.

Ankersmit, F.R. *Macht door representatie. Explorations III: politieke filosofie*. Kampen, 1997.

Ankersmit, J.F. *De republikeinsche regeeringsvorm*. Brochurereeks ‘Pro en contra’, VIII. Baarn, 1913.

Appelius, J.H. *De staatsomwenteling van* 1795 *in haren aart, loop, en gevolgen beschouwd*. Leiden, 1801.

Aretin, Karl Otmar Freiherr von. ‘Reichspatriotismus’. *Aufklärung*, 4 (1989) Heft 2, 25-36.

Arpots, R.P.L. *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)*, Nijmegen, 1990.

Augé, Marc. *Les formes de l'oubli*. Parijs, 2001.

Baczko, Bronislaw. ‘Le calendrier républicain’, in: Pierre Nora, red. *Les lieux de mémoire*, I (Parijs, 1984) 37-83.

Baczko, Bronislaw. *Comment sortir de la Terreur, Thermidor et la Révolution*. Parijs, 1989.

Baggerman, Arianne. *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823*. Den Haag, 2000.
Baker, Keith Michael. *Inventing the French Revolution*. Cambridge, 1990.
Bank, Jan. *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*. Deventer, 1978.
Bank, Jan. *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*. Den Haag, 1990.
Bank, Jan en Maarten van Buuren. *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag, 2000.
Barker, Hannah en Simon Burrows, red. *Press, politics and the public sphere in Europe and North America, 1760-1820*. Cambndge, 2002.
Bartels, L. *De kosmopolitische vaderlandsliefde van de Nederlandse avant-garde tijdens het fin-de-siècle*. Doctoraalscriptie vakgroep geschiedenis RU Utrecht, 1990.
Bartstra, J.S. 'Nieuwe inzichten in de geschiedenis van het Directoire-tijdperk'. *Tijdschrift voor geschiedenis*, 56 (1941) 305-332.
Bartstra J.S. en W. Banning, red. *Nederland tussen de natiën*. 2 dln. Amsterdam, 1946.
Bauer, M. *Brieven en schetsen van zijn reken naar Moskou en Constantinopel, gevolgd door enige polemieken tussen socialisten en estheten*. Amsterdam/Antwerpen, 1964.
Beaufort, W.H. de. 'Dertig jaren uit onze geschiedenis', in zijn: *Nieuwe geschiedkundige opstellen*, II (Amsterdam, 1911) 1-78.
Beaufort, W.H. de. 'Oranje en de democratie', in zijn: *Geschiedkundige opstellen*, II (Amsterdam, 1893) 1-61.
Beaufort, W.H. de. 'J.R. Thorbecke', in zijn: *Nieuwe geschiedkundige opstellen*, I (Amsterdam, 1911) 203-215
Becker, J. '"Justus ex fide vivit": over het Vondelbeeld'. *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 34 (1983) 132-193.
Bellamy, J. *Gedichten*. Ed. Haarlem, 1826.
Ben-Israel, Hedva. 'Nationalism: animal, vegetable, mineral, or cultural?'. *Australian journal of politics and history*, 40 (1994) 134-143.
Ben-Israel, Hedva. 'Nationalism in historical perspective'.*Journal of international affairs*, 45 (1992) 367-397.
Berg, W. van den. 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw'. *De negentiende eeuw*, 7 (1983) 146-178.
Berg, W. van den. 'Nationalisme, een rem op de romantiek'. *Spektator*, 18 (1988-1989) 347-350.
Berg, W. van den. '"Onze poëzie is reëel en praktisch". Het denken over de identiteit van de Nederlandse letterkunde in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: Karl Enenkel, Sjaak Onderdelinden en Paul J. Smith, red. '*Typisch Nederlands'. De Nederlandse identiteit in de letterkunde* (Voorthuizen, 1999) 149-161.
Berg, W. van den. 'Sociabiliteit, genootschappeiijkheid en de orale cultus', in zijn: *Een bedachtzame beeldenstorm* (Amsterdam, 1999) 65-87.
Berkelbach van der Sprenkel, J.W. 'De Franse revolutie in de contemporaine Hollandse couranten'. *De Gids*, 103 (1939) 323-357.

Berlin, Isaiah. ‘Herder and the Enlightenment’, in zijn: *Vico and Herder. Two studies in the history of ideas* (Londen, 1976) 137-216.
De beroerten in de Vereenigde Nederlanden, van den jaare 1300 tot op den tegenwoordigen tyd; geschetst ter waarschuwing van derzelver tegenwoordige burgers en leden van regeering. 12 dln. Amsterdam/Harlingen, 1787-1789.
Besluiten der Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks. 38 dln. Den Haag, 1798-1801.
Besluiten van de Tweede Kamer, en Decreeten van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks. 38 dln. Den Haag, 1798-1801.
Beuckers, Heinz Günter. *Robur animi. Niederländische Liberalität des J.R. Thorbecke und positivistischer Liberalismus*. Frankfurt, 1983.
Bhabha, Homi K., red. *Nation and narration*. Londen, 1990.
Bie, J.P. de. *Het leven en de werken van Petrus Hofstede*. Rotterdam, 1899.
Biertnga, Pauline J.E. *Traditie en vernieuwing in het Nederlands politiek vocabulair, 1814-1833*. Doctoraalscriptie RU Groningen, 1986.
Bijdragen tot regtsgeleerdheid en wetgeving.
De Bijenkorf.
Bilderdijk, W. *De dichtwerken van Bilderdiijk*. 15 dln. Haarlem, 1856-1859.
Bilderdijk, W. *Geschiedenis des vaderlands*. 13 dln. Amsterdam, 1832-1853.
Bilderdijk, W. *Vaderlandsche Oranjezucht*. Leipzig, 1805.
Billig, Mlchael. *Banal nationalism*. Londen, 1995.
Binger, J.A. *Albrecht Beylinc in de geschiedenis en in de litteratuur*. Amsterdam, 1917.
Blaas, P.B.M. *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn*. Rotterdam, 1988.
Blaas, P.B.M. *Geschiedenis en nostalgie*. Hilversum, 2000.
Blaas, P.B.M. ‘De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het heeldvormingsproces in de negentiende eeuw’, in zijn: *Geschiedenis en nostalgie* (Hilversum, 2000) 42-60.
Blaas, P.B.M. ‘Historicus tussen wetenschap en journalistiek G.W. Kernkamp’, in zijn: *Geschiedenis en nostalgie* (Hilversum, 2000) 99-122.
Blaas, P.B.M. ‘Nederland en de Franse revolutie’, in zijn: *Geschiedenis en nostalgie* (Hilversum, 2000) 61-81.
Blaas, P.B.M. ‘Het paradigma van de eeuwwende’, in zijn: *De burgerlijke eeuw* (Hilversum, 2000) 15-23.
Blaas, P.B.M. ‘De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving’, in zijn: *Geschiedenis en nostalgie* (Hilversum, 2000) 15-41.
Blaas, P.B.M. ‘Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900’, in zijn: *De burgerlijke eeuw* (Hilversum, 2000) 113-127.
Blaas, P.B.M. ‘De verjongende barbaren’, in zijn: *De burgerlijke eeuw* (Hilversum, 2000) 61-73.
Blanning, T.C.W. *The culture of power and the power of culture. Old Regime Europe, 1660-1789*. Oxford, 2002.
Blanning, T.C.W. *The French Revolution in Germany. Occupation and resistance in the Rhineland, 1792-1802*. Oxford, 1983.

Blanning, T.C.W. *The origins of the French revolutionary wars*. Londen, 1966.
Bléchet, Françoise. 'Le vandalisme à la Bibliothèque du Roi/Nationale sous la Révolution', in: *Révolution française et 'vandalisme révolutionnaire'. Actes du colloque international de Clermont-Ferrand* (Parijs, 1992) 265-276.
Block, A.L. de. *Toeneming van de macht der kroon*. Tilburg, 1938.
Bloembergen, Marieke. *De koloniale vertoning. Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)*. Amsterdam, 2002.
Blok, Lodewijk. *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850*. Groningen, 1987.
Blom, J.C.H. *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Bergen, 1983.
Blom, J.C.H. 'Pillarization in perspective'. *West European Politics*, 23 (2000) 153-164.
Blom, J.C.H. 'De politieke machtspositie van H. Colijn in de jaren 30', in: P.W. Klein en G.J. Borger, red. *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam, 1979) 237-247.
[Blussé, P.L.F.] 'Mr. Dirk Donker Curtius'. *De Nederlandscbe Spectator*, 23 juli 1864.
[Blussé, P.L.F.] *Nu of nooit; een ernstig woord aan alle gezeten burgers van Nederland*. Dordrecht, 1845.
Bödeker, Hans Erich. 'Journals and public opinion. The politicization of the German Enlightenment in the second half of the eighteenth century', in: Eckhart Hellmuth, red. *The transformation of political culture. England and Germany in the late eighteenth century* (Londen, 1990) 423-445.
Bödeker, Hans Erich. 'Prozesse und Strukturen politischer Bewußtseinsbildung der deutschen Aufklärung', in: Hans Erich Bödeker en Ulrich Hermann, red. *Aufklärung als Politisierung - Politisierung der Aufklärung* (Hamburg, 1987) 10-31.
Bödeker, Hans Erich. 'Thomas Abbt: Patriot, Bürger und bürgerliches Bewußtsein', in: Rudolf Vierhaus, red. *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung* (Heidelberg, 1981) 221-253.
Boeles, W.B.S. *De patriot J.H. Swildens. Zijn arbeid ter volksverlichting geschetst*. Leeuwarden, 1884.
Boeles, W.B.S. *De patriot J.H. Swildens gehandhaafd*. Leeuwarden, 1884.
Boersema, K.H. *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch-critische studie*. Leiden, 1949.
Boogman, J.C. 'Achtergronden, tendenties en tradities van het buitenlands beleid van Nederland', in zijn: *Van spel en spelers* (Den Haag, 1982) 214-234.
Boogman, J.C. 'Die holländische Tradition in der niederländischen Geschichte', in zijn: *Van spel en spelers* (Den Haag, 1982) 147-161.
Boogman, J.C. 'Kanttekeningen bij de geschiedenis van het nationalisme in Europa', in zijn: *Van spel en spelers* (Den Haag, 1982) 18-28.
Boogman, J.C. *Nederland en de Duitse Bond, 1815-1851*. 2 dln. Groningen, 1955.
Boogman, J.C. *Raadpensionaris L.P. van de Spiegel: een reformistisch-conservatieve pragmaticus en idealist*. Amsterdam, 1988.

Boogman, J.C. ‘De raison d'état-politicus Johan de Witt’, in zijn: *Van spel en spelers* (Den Haag, 1982) 162-189.
Boogman, J.C. *Rondom* 1848. Bussum, 1978.
Boogman, J.C. *Die Suche nach der nationalen Identität. Die Niederlände, 1813-1848*. Wiesbaden, 1968.
Boogman, J.C. ‘J.R. Thorbecke - Uitdaging en antwoord’, in zijn: *Van spel en spelers* (Den Haag, 1982) 105-124.
De Borger.
Bornewasser, J.A. ‘Koning Willem I en koning Willem II in de Nederlandse historiografie’, in: *Postacademica* ('s-Gravenhage, 1968) 265-269.
Bornewasser, J.A. ‘Ministeriële verantwoordelijkheid voor en na 1848’, in: *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag, 1975) 453-480.
Bornewasser, J.A. ‘Thorbecke en de kerken’. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 87 (1972) 375-395.
Bosch Kemper, J. de. *Geschiedenis van Nederland na* 1830. 5 dln. Amsterdam, 1873-1882.
Bosch Kemper, J. de. *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt en staatsbestuur*. Vermeerderde uitgave. Amsterdam, 1865.
Bosch Kemper, J. de. *Letterkundige aanteekeningen betreffende de geschiedenis van het Nederlandsche staatsleven en staatsregt. Handleiding tot de kennis van de wetenschap der zamenleving en van het Nederlandsche staatsregt*. II, tweede aflevering. Amsterdam, 1871.
Boschma, C. *Willem Bartel van der Kooi (1768-1836) en het tekenonderwijs in Friesland*. Leeuwarden, 1978.
Bosma, Jelle. ‘Ysbrand van Hamelsveld’, in: *Biografisch lexion voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, IV, 178-180.
Bosma, Jelle. *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800*. Nieuwkoop, 1997.
Bots, H. en W.W. Mijnhardt, red. *De droom van de revolutie*. Amsterdam, 1988.
[Box, H.] *Staatkundige brieven aan een lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*. 6 dln. Den Haag, 1844-1845.
Brands, M.C. *‘History hits back’. Over de overschatting van woord en tekst; over de limieten van tolerantie*. Amsterdam, 1995.
Brands, M.C. ‘Jan Romein en het ordeningsprincipe: tussen dwang en vrijheid’. *Theoretische geschiedenis*, 12 (1985) 485-504.
Brands. M.C. ‘Modernisering. Een bruikbaar begrip voor historici?’. *Theoretische geschiedenis*, 1 (1975) 118-126.
Brauw, W.M. de. *De departementen van algemeen bestuur in Nederland sedert de omwenteling van* 1795. Utrecht, 1864.
Bree, L.W. de. *Walcheren onder vreemde heersers*. Leiden, 1945.
Breen, Joh. C. ‘Gereformeerde populaire historiographie in de zeventiende en achttiende eeuw’. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 37 (1922) 254-273, 372-382.
Brenninkmeyer-De Rooij, B. en A.S. Hartkamp. ‘Oranje's erfgoed in het Mauritshuis. De lotgevallen van de collecties van het Huis van Oranje in

de periode 1795-1806, en het maecenaat van koning Willem I'. *Oud-Holland*, 102 (1988) 181-235.
Breuilly, John, *Nationalism and the state*. 2de dr. Manchester, 1993.
Brief over de waere oorzaek van 's lands ongeval, gevonden tusschen Utrecht en Amersfoort. Z.p., 1782.
Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap (1844-1851). S. Muller Fz., ed. Haarlem, 1906.
De briefwisseling van J.R. Thorbecke. G.J. Hooykaas e.a., ed. 7 dln. 's-Gravenhage, 1975-2002.
Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll. W.H. de Beaufort, ed. Utrecht, 1879.
Brieven over het regt van verkiezing door de redactie van den Standaard. Den Haag, 1831.
Brieven van Thorbecke, 1830-1832. Amsterdam, 1873.
Brill, W.G. 'Over den besten waarborg van staatswelvaren en volksgeluk'. *De Gids*, 13 (1849) I, 454-464.
Brill, W.G. *Betwiste bijzonderheden op het gebied der studie van de geschiedenis van ons vaderland*. Utrecht, 1889.
Brill, W.G. *Het bezield heelal Gode onderworpen*. Leiden, 1876.
Brill, W.G. 'Het herstel van Nederlands volksbestaan in 1813', in zijn: *Voorlezingen over de geschiedenis der Nederlanden*, I, derde stuk (Leiden, 1864) 47-109.
Brill, W.G. 'De Republiek der Vereenigde Provinciën in het tijdperk van haren bloei'. *De Gids*, 12 (1848) I, 277-318.
Brink, Jan ten. *Cajus Crispus Sallustius, Over de samenzwering van Lucius Sergius Catilina; benevens vier redevoeringen van Marcus Tullius Cicero, over het zelfde onderwerp*. Amsterdam, 1798.
Brock, George. 'Why we still need the nation-state', bespreking van Mathew Horsman en Andrew Marshall, *After the nation-state. Citizens, tribalism and the new world disorder* (Londen, 1994). *Times Literary Supplement*, 23 september 1994.
Broekhuis, M. 'Ideologie in steen. Het beeldhouwwerk van Lambertus Zijl aan het beursgebouw te Amsterdam'. *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 34 (1983) 195-226.
Brouwer, Han. *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849*. Leiden, 1995.
Brugmans, G. *Onder de loupe van het buitenland*. Baarn, 1929.
Brugmans, H. 'De Koopman: Mercurius als spectator'. *Jaarboek der vereeniging Amstelodamum*, 10 (1913) 61-135.
Brugmans, H. *Van Republiek tot Koninkrijk*. Amsterdam, z.j.
Brugmans, I.J. *Thorbecke*. Haarlem, 1932.
Bruijn, J.R. 'Oranje in Engeland en de invasie van 1799'. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 79 (1966) 5-23.
Bruinvis, C.W. *Het patriotisme te Alkmaar, 1781-1791*. Alkmaar, 1886.
Brummel, L. *Frans Hemsterhuis*, Haarlem, 1925.
Brummel, L. *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*. Leiden, 1939.

Brummel, L., ed. *De studietijd van R.C. Bakhuizen van den Brink door brieven toegelicht*. 's-Gravenhage, 1969.
Brummel, L. 'De zorg voor kunsten en wetenschappen onder Lodewijk Napoleon'. *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische Studiën*, 1 (1951) 11-26.
Buffin, C., ed. *Mémoires et documents inédits sur la Révolution Belge*. I. Brussel, 1912.
Buijnsters, P.J., ed. *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*. 2 dln. Utrecht, 1987.
Buijnsters, P.J. '"De kleine Republiek". Het gezin in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw'. *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, 24 (1992) 87-103.
Buijnsters, P.J. 'De patriot als schoolmeester: patriotse ideologie in achttiende-eeuwse kinderboeken', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, red. *De Nederlandse revolutie? 1787* (Amsterdam, 1988) 100-111.
Buijnsters, P.J. 'Sociologie van de spectator', in zijn: *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw* (Utrecht, 1984) 58-76.
Buijnsters, P.J. *Spectatoriale geschriften*. Utrecht, 1991.
Buijnsters, P.J. *Wolff en Deken. Een biografie*. Leiden, 1984.
Buijnsters, P.J. en L. Buijnsters-Smets. *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken, 1700-1800*. Zwolle, 1997.
Buisman, J.W. *Tussen vroomheid en verlichting*. 2 dln. Zwolle, 1992.
Bunge, Wiep van, red. *The early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750*. Leiden, 2003.
Burg, F.H. van der en H. Boels, *Tweehonderd jaar Rechten van de Mens in Nederland*. Leiden, 1994.
Burke, Edmund. 'Thoughts on French affairs' [dec. 1791], in: *The works of the Right Hon. Edmund Burke*, I (Londen, 1837) 563-580.
Busken Huet, C. 'R. Fruin, 1860-1885', in zijn: *Litterarische fantasien en kritieken*, 22 (Haarlem, z.j.) 180-183.
Busken Huet, C. *Het land van Rembrand*. 6de dr. Haarlem, 1941.
Busken Huet, C. 'Thorbecke's testament' [1872], in zijn: *Nationale vertogen*, I (Haarlem, z.j.) 1-18.
Buys, J.T. *Studiën over staatkunde en staatsrecht*. 2 dln. Arnhem, 1894-1895.
Byvanck, W.G.C. *Bataafsch verleden (Dorus' droefheid)*. Zutphen, z.j.
Byvanck, W.G.C. 'Bijdrage tot de geschiedenis der Bataafsche Republiek'. Bespreking van de autobiografie van Wolfe Tone. *De Gids*, 59 (1895) II, 543-550.
Byvanck, W.G.C. 'Een Fransch boek over de geschiedenis der Bataafsche Republiek'. *De Gids*, 59 (1895) II, 360-371.
Byvanck, W.G.C. 'R. Fruin (1823-1899)'. *I. De Gids*, 63 (1899) I, i-xxii.
Caminada-Voorham, A.M.G. *Loevestein. Een fort aan de grens van Holland*. Zutphen, 1989.
Cannadine, D. 'The context, performance and meaning of ritual. The British monarchy and the "invention of tradition", c. 1820-1977', in:

E. Hobsbawm en T. Ranger, red. *The invention of tradition* (Cambridge, 1983) 101-164.
Cannadine, David. *The decline and fall of the British aristocracy*. New Haven, 1990.
Canter de Munck, I. *Deductie en adstructive memorie: van wege een aantal ambachtsheeren in Zeeland aan de Provisionele Repraesentanten van hetzelve Volk [...] overgebracht*. Middelburg, 1795.
Canter de Munck, I. *De oorzaken van den oorlog, en middelen tot herstel der vrede*. Middelburg, 1806.
Canter de Munck, I. *De tegenswoordige regeeringsvorm der Zeven Vereenigde Provintien, gehandhaafd en verdedigd*. Middelburg, 1787.
Canter de Munck, I. *Vrije gevoelens over de beste staatsgronden, tot regeling van het bestuur in de Nederlandsche Vereenigde Gewesten*. 2 stukken. Den Haag, 1802.
Carasso, D. 'De schilderkunst en de natie. Beschouwingen over de beeldvorming ten aanzien van de zeventiende-eeuwse Noordnederlandse schilderkunst, circa 1675-1875'. *Theoretische geschiedenis*, 11 (1984) 381-407.
Catalogus van de tentoonstelling *De Fiere Waterleeuw*. Maritiem Museum 'Prins Hendrik' Rotterdam, 1969-1970.
Catalogus van de tentoonstelling *Jacob Ernst Marcus. Graveur en tekenaar*. Rijksmuseum Amsterdam, 1972.
Catalogus van de tentoonstelling *Johann Gotffried Herder. Ahndung künftiger Bestimmung*. Kunsthalle am Theaterplatz Weimar, 1994.
Catalogus van de tentoonstelling *Marianne und Germania, 1789-1889*. Martin-Gropius-Bau Berlijn, 1996-1997.
Catalogus van de tentoonstelling *Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama*. Deutsches Historisches Museum Berlijn, 1998.
Catalogus van de tentoonstelling *Romantische liefde*. Diverse musea, 1985-1986.
Catalogus van de tentoonstelling *Voor Vaderland en Vrijheid*. Centraal Museum Utrecht, 1987.
Catalogus van de tentoonstelling *Het vaderlandsch gevoel*. Rijksmuseum Amsterdam, 1978.
Catalogus van de tentoonstelling *Victor de Stuers. Referendaris zonder vrees of blaam*. Koninklijke Bibliotheek / Algemeen Rijksarchief Den Haag, 1985.
Catalogus van de tentoonstelling *Wedgwood en Nederland in de 18de eeuw* Princessehof Leeuwarden / Gemeentemuseum Den Haag, 1982.
Catalogus van de tentoonstelling *Op zoek naar de Gouden Eeuw. Nederlandse schilderkunst 1800-1850*. Frans Halsmuseum Haarlem, 1986.
Chouay, Françoise. *L'allégorie du patrimoine*. Parijs, 1992.
Christie, Ian R. *Stress and stability in late-eighteenth century Britain. Reflections on the British avoidance of revolution*. Oxford, 1984.
Church, C.H. 'In Search of the Directory', in: J.F. Bosher, red, *French government and society 1500-1850. Essays in memory of Alfred Cobban* (Londen, 1973) 261-294.
Clemens, Th. 'Confessie, kerk, natie en staat in Nederland tussen 1730 en

1853', in: J. de Bruijn e.a., *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat, 1796-1996* (Zoetermeer, 1998) 145-175.
Clemens, Th. 'Ijkpunt 1750. Op zoek naar nieuwe grenzen in het politiek-religieuze landschap van de Republiek', in: C. Augustijn en E. Honée, red. *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen, 1998) 69-101.
Clemens, Th. 'De terugdringing van de rooms-katholieken uit de verlicht-protestantse natie'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 110 (1995) 27-39.
[Clercq, G. de.] *Het beroep der regering op de natie. De pligt der natie jegens de regering*. Amsterdam, 1848.
Mr. G. de Clercq herdacht. Amsterdam, 1887.
Cobban, Alfred. *Ambassadors and secret agents. The diplomacy of the first Earl of Malmesbury at The Hague*. Londen, 1954.
Cohen, E. *Mr. M.C. van Hall als letterkundige*. Maassluis, 1928.
Colenbrander, H.T. *De Bataafsche Republiek*. Amsterdam, 1908.
Colenbrander, H.T. 'De jeugd van Thorbecke', in zijn: *Historie en leven*, II (Amsterdam, z.j.) 109-178.
Colenbrander, H.T. *De patriottentijd*. 3 dln. 's-Gravenhage, 1897-1899.
Colenbrander, H.T. 'De staatkundige ontwikkeling der Nederlanders voor honderd jaar en thans' [1913], in zijn: *Historie en leven*, II (Amsterdam z.j.) 69-107.
Colley, Linda. 'The apotheosis of George III: Loyalty, royalty and the British nation, 1760-1820'. *Past and present*, 102 (1984) 94-129.
Colley, Linda. *Britons: Forging the nation, 1707-1837*. New Haven, Conn., 1992.
Colley, Linda. 'Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830'. *Past and present*, 113 (1986) 97-117.
Collins, Irene. *Liberalism in nineteenth-century Europe*. Londen, 1957.
De Constitutioneele Vlieg.
Cornelissen, A.J.M. *Een noodlottig gezichtsbedrog*. Nijmegen, 1948.
Correspondentie van Robert Fruin, 1854-1899. H.J, Smit en W.J. Wieringa, ed. Groningen, 1957.
Courier van Europa.
Couvée, D.H. *Leve de Willemien! Het jaar 1898 van Wilhelmina's inhuldiging opnieuw beleefd*. Den Haag, 1958.
Cunningham, Hugh. 'The language of patriotism, 1750-1914'. *History Workshop journal*, 12 (1981) 8-33.
Daalder, H. *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*. Assen, 1964.
Da Costa, I. *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Leiden, 1823.
Da Costa's kompleete dichtwerken. Haarlem, 1863.
Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort, 1874-1918. J.P. de Valk en M. van Faassen, ed. 2 dln. 's-Gravenhage, 1993.
Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering, representeerende het Volk van Nederland. 9 dln. Den Haag, 1796-1798.
Dagverhaal der handelingen van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks. Den Haag, 1799.

Damen, Monica. ‘Het begrip “tijdgeest” in het werk van Jan Romein’. *Skript*, 2 (1980) nr. 2, 22-34.
Dann, Otto. ‘Herder und die deutsche Bewegung’, in: Gerhard Sauder, red. *Johann Gottfried Herder, 1744-1803* (Hamburg, 1986) 308-340.
Dann, Otto. *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990*. München, 1993.
Davies, C.M. *Memorials and times of Peter Philip Juriaan Quint Ondaatje*. Utrecht, 1870.
Dekker, Rudolf. *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*. Baarn, 1982.
Delannoi, Gil en Pierre-André Taguieff. *Théories du nationalisme. Nation, nationalité, ethnicité*. Parijs, 1991.
Deloche, Bernard en Jean-Michel Leniaud. *La culture des sans-culottes. Le premier dossier du patrimoine, 1789-1798*. Parijs, 1989.
Demandt, Alexander. ‘Denkbilder des europäischen Epochenbewusstseins’, in zijn: *Zeit und Unzeit. Geschichtsphilosophische Essays* (Keulen, 2002) 20-38.
Demangeon, Albert en Lucien Febvre. *Le Rhin. Problèmes d'histoire et d'économie*. Parijs, 1935.
De Democraten.
Demoulin, R. ‘België van 1815 tot 1830’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX (Zeist, 1956) 199-235.
Derkse, Wil. *On simplicity and elegance. An essay in intellectual history*. Delft, 1993.
Desbrière, E. *Projets et tentatives de débarquement aux Iles Britanniques*. I. Parijs, 1900.
Deursen, A.Th. van. ‘De Vrije Universiteit en de geschiedwetenschappen’, in zijn: *De eeuw in ons hart* (Franeker, 1991) 17-57.
Deyssel, Lodewijk van. *Nieuw Holland*. Ed. Amsterdam, 1979.
Dichterlijke zelfbeschrijving van Willem Bilderdijk. Een keuze uit zijn korte gedichten. Amsterdam, 1943.
Dickinson, H.T., red. *Britain and the French Revolution, 1789-1815*. Londen, 1989.
Dietz, Mary. ‘Patriotism’, in: Terence Ball, James Farr en Russell L. Hanson, red. *Political innovation and conceptual change* (Cambridge, 1989) 177-193.
Dijk, F. van. *De revolutie van 1795 in Zeeland*. Goes, 1974.
Dingelstedt, Franz. *Jusqu'à la mer. Erinnerungen an Holland*. Leipzig, 1847.
Dingelstedt, Franz. *Lieder eines kosmopolitischen Nachtwächters*. Hans-Peter Bayerdörfer, ed. Tübingen, 1978.
Dinwiddy, John. ‘England’, in: Otto Dann en John Dinwiddy, red. *Nationalism in the age of the French Revolution* (Londen, 1988) 53-70.
Dobrée, Bonamy. ‘The theme of patriotism in the poetry of the early eighteenth century’. *Proceedings of the British Academy*, 35 (1949) 49-65.
Documenten betreffende de buitenlandsche handelspolitiek van Nederland in de negentiende eeuw. N.W. Posthumus, ed. V. Den Haag, 1927.
Doedens, A., red. *Autoriteit en strijd. Elf bijdragen tot de geschiedenis van col-*

lectief verzet in de Nederlanden met name in de eerste helft van de negentiende eeuw. Amsterdam, 1981.
Dongelmans, B.P.M. *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Amstelveen, 1992.
Donker Curtius, D. *Proeve eener nieuwe grondwet*. Arnhem, 1840.
Doorn, J.A.A. van. 'Democratie in de overgang. Van collectieve beheersing naar geordende vrijheid', in: P.G.C. van Schie, red. *Het democratisch tekort. Interpretaties en remedies* (Den Haag, 2002) 7-55.
Doorn, J.A.A. van. 'De verzorgingsmaatschappij in praktijk', in: J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt, red. *De stagnerende verzorgingsstaat* (Meppel, 1978) 17-46.
Dooyeweerd, H. *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht*. Amsterdam, 1917.
Dorsman, L.*G.W. Kernkamp. Historicus en democraat, 1864-1943*. Groningen, 1990.
Drentje, Jan. *Thorbecke, een filosoof in de politiek*. Amsterdam, 2004.
Dresden, S. 'Wat vermag de biografie?', in: H.M. Beliën, red. *Vijftig jaar Erflaters. Een terugblik op 'De Erflaters van onze beschaving' van Jan en Annie Romein* (Den Haag, 1990) 6-16.
Dubois, Pierre, *Marcellus Emants. Een schrijversleven*. Den Haag, 1980.
Dunk, H.W. von der. 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975) 15-37.
Dunk, H.W. von der. 'De partijen en de parlementaire democratie in het interbellum', in: R.A. Koole, red. *Het belang van politieke partijen* (Groningen, 1984) 41-61.
Dunk, Thomas von der. 'Het patriotse bouwen. Een poging tot vaderlandslievende architectuur aan het einde van de achttiende eeuw'. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 113 (2000) 5-29.
Dunn, John. *The cunning of unreason. Making sense of politics*. Londen, 2000.
Dunn, John. 'Introduction: Crisis of the nation state?', in: John Dunn, red. *Contemporary crisis of the nation state*? [ook verschenen als themanummer van *Political studies*, 42 (1994)] (Oxford, 1995) 3-15.
Duparc, F.J. *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*. 's-Gravenhage, 1975.
Eastwood, David. 'Robert Southey and the meanings of patriotism'. *Journal of British studies*, 31 (1992) 265-287.
Eerenbeemt, H.F.J.M. van den. 'Bernardus Bosch: Nutsfiguur, schrijver en politicus'. *De Gids*, 134 (1971) 489-499.
Eigeman, J.A. *Colijn, de verbinding tusschen Thorbecke en Groen. De historische nationale herstelgedachte*. Rotterdam, 1935.
Eigeman, J.A. *De liberale gedachte en haar tekort aan inhoud bij den Vrijheidsbond* Rotterdam, 1925.
Eigeman, J.A. *De politiek-godsdienstige antithese, haar opkomst, groei en ondergang. Een kritiek en poging tot reconstructie tevens*. Rotterdam, 1925.

Eigeman, J.A. *Het socialisme van Troelstra, een in zichzelf verdeelde beweging. Beschouwingen over het beginsel eener nieuwe politieke partij-organisatie*. Rotterdam, 1924.
Eigeman, J.A. *De zin van onze nationale herstelbeweging. Een keerpunt in de Nederlandsche politiek*. Rotterdam, 1933.
Eijnatten, Joris van. *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the search for the social centre*. Kampen, 1993.
Eijnatten, Joris van. 'Modestia, moderatio, mediocritas. De protestantse geestelijkheid in Nederland en de regulering van het publieke debat (1670-1840)'. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 117 (2004) 26-44.
Eijnatten, Joris van. 'Het stamhuis van Oranje en de komst van het vrederijk. Illuminisme en literaire topoi in Bilderdijks vroege politieke gedichten, 1787-1793'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, III (1995) 289-309.
Elk, K. van. 'Jacques Oppenheim', in: T.J. Veen en P.C. Kop, red. *Zestig juristen* (Zwolle, 1987) 281-286.
Elliott, John H. *National and comparative history*. Oxford, 1991.
Elliott, Marianne. *Partners in revolution: The United Irishmen and France*. New Haven/Londen, 1982.
Elliott, Marianne. 'The role of Ireland in French war strategy, 1796-1798', in: Hugh Gough en David Dickson, red. *Ireland and the French Revolution* (Dublin, 1990) 202-219.
Elliott, Marianne. *Wolfe Tone. Prophet of Irish Independence*. New Haven/Londen, 1989.
Elzinga, D.J. 'Grondwetskennis, geen staatsrechtkennis...'. *Nederlands Juristenblad*, 63 (1988) 1305-1309.
Emants, Marcellus. *Loevesteijn. Dramatisch-historisch tafereel met naspel*. Den Haag, 1898.
Empel, M. van en H. Pieters, *Zeeland door de eeuwen heen*. 2 dln. Middelburg 1935, 1959.
Engelberts, E.M. *Verdediging van de eer der Hollandsche natie*. 2de dr. Amsterdam, 1776.
Engelsing, Rolf. 'Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit', in zijn: *Zur sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten* (Göttingen, 1973) 112-154.
Erens, Frans. *Vervlogen jaren*. Harry C.M. Prick, ed. Amsterdam, 1989.
'European nationalism: toward 1992'. Acta van de conferentie. *History of European ideas*, 15 (1992) nrs. 1-3 en 4-6.
Examen patriotique et politique de la publication faite par les représentans provisoires de la commune d'Amsterdam. Le 13 Février, l'an Ier de la liberté Batave. Par un ami du bien public. A Utrecht.
Falck, Anton Reinhard. *Gedenkschriften*. H.T. Colenbrander, ed. 's-Gravenhage, 1913.
Febvre, Lucien. *Le Rhin. Histoire, mythes et réalités*. Peter Schöttler, ed. Parijs, 1997.
Fehrenbach, Elisabeth. 'Nation', in: *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, Heft 7 (München, 1986) 75-107.

Fehrmann, C.N. ‘Ierse dromen en de nederlaag bij Kamperduin’. *Spiegel Historiael* 3 (1968), 672-680.
Fehrmann, C.N. *Onze vloot in de Franse tijd. De admiralen De Winter en VerHuell*. Den Haag, 1969.
Fokke Simonsz. Arend. *De mode, of verhaal der zeden, denkwijzen, klederdragten en gewoonten van de aloude midden-tijdsche en hedendaagsche beschaafde volken*. 2 dln. Utrecht, 1809-1810.
Fokke Simonsz. Arend, *Proeve van een ironiesch comiesch woordenboek*. 3 dln. Amsterdam, 1797-1805.
Fontana, Biancamaria. *Benjamin Constant and the post-revolutionary mind*. New Haven, 1991.
Fontana, Biancamaria. ‘The Thermidorian republic and its principles’, in: Biancamaria Fontana, red. *The invention of the modern republic* (Cambridge, 1994) 118-138.
Fontijn, J. ‘Monarchie als wapen tegen de nivellering’, in zijn: *Leven in extase. Opstellen over mystiek en muziek, literatuur en decadentie rond 1900* (Amsterdam, 1983) 185-195.
Fontijn, J. *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam, 1990.
Fontijn, J. ‘Het zit in de familie. Couperus' Boeken der kleine zielen’, in zijn: *Leven in extase. Opstellen over mystiek en muziek, literatuur en decadentie rond 1900* (Amsterdam, 1983) 110-137.
Forsyth, Murray. *The political thought of the abbé Sieyès*. Leicester, 1987.
Francq van Berkheij, Johannes le. *De Bataafsche menschlijkheid. Nieuwe uitgave. Met verdeedigende en geschiedkundige aanteekeningen opgehelderd*. Leiden, 1804.
Francq van Berkhey, Johannes le. *Snerpende hekelroede van eene echten vrank en vryen batavier*. Amsterdam, 1787.
Die Französische Revolution als Bruch des gesellschaftlichen Bewußtseins, München, 1988.
Fredericq, Paul. *Thorbecke voor* 1830. 's-Gravenhage, 1906.
Frijhoff, W.Th.M. ‘Identiteit en identiteitsbesef: De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning’. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 107 (1992) 614-634.
Frijhoff, W.Th.M. ‘Hoe revolutionair kan revolutie zijn? Gedachten over een vergelijkende balans van de revolutionaire mentaliteit in Frankrijk en de Lage Landen’, in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, red. *De Nederlandse revolutie? 1787* (Amsterdam, 1988) 41-51.
Frijhoff, W.Th.M. ‘Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd’. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 104 (1989) 592-609.
Frijhoff, Willem, Catrien Santing, Nicolaas van Sas en Hans de Valk, red. *Atti del convegno internazionale ‘Repubbliche Sorelle’. Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*, 57 (1998).
Frijhoff, Willem en Marijke Spies. *1650. Bevochten eendracht*. Den Haag, 1999.

Fruin, Robert. *Afscheidsrede bij het neerleggen van het hoogleraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Leiden*. 's-Gravenhage, 1894.
Fruin, Robert. 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis' [1865], in zijn: *Verspreide geschriften*, I ('s-Gravenhage, 1900) 22-48.
Fruin, Robert. 'De waarheid aangaande Allairt Beylinc', in zijn: *Verspreide geschriften*, VIII ('s-Gravenhage, 1903) 202-240.
Furet, François. *Penser la Révolution française*. Parijs, 1978.
Gamboni, Dario en Georg Germann. *Zeichen der Freiheit. Das Bild der Republik in der Kunst des 16. bis 20. Jahrhundert*. Bern, 1991.
Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek. F.J.L. Krämer en A.J. van der Meulen, ed. 6 dln. Amsterdam, 1901-1918.
Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn van Maasdam en van den baron Van der Capellen. C.F. Sirtema van Grovestins, ed. 2de dr. Amsterdam, 1857.
Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840. H.T. Colenbrander, ed. 10 dln. in 22 stukken. 's-Gravenhage, 1905-1922.
Geel, Jacob. *Over het eenvoudige* [1820]. W. van den Berg, ed. Leiden, 1990.
Geer, J.L.W. de *Antecedenten. Staten-Generaal (Tweede Kamer). 1815-1837*. 's-Gravenhage, 1837.
Gelder, W. de. *De regering en het Negenmannenvoorstel, 1844-1845. Utrechtse Historische Cahiers*, 8 (1987) nr. 2.
Gellner, Ernest. *Conditions of liberty. Civil society and its rivals*. Londen, 1994.
Gellner, Ernest. *Nations and nationalism*. Oxford, 1983.
Gemeenzaame gesprekken, gehouden tusschen twee bijzondere goede vrienden, A. en Z. regenten van steden stem in staat hebbende, over de laage staat waar in het vaderland zig tegenwoordig bevind, en de middelen, dienstig tot redres, overwogen. Dordrecht, 1784.
Gerretson, C., ed. *Muiterij en scheuring*. 2dln. Leiden, 1936.
Gerretson, C. *Verzamelde werken*. 7 dln. Baarn, 1973-1987.
Gerretzen, J.G. *Schola Hemsterhusiana. De herleving de Grieksche studiën aan de Nederlandse universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer*. Nijmegen/Utrecht, 1940.
Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. 8 dln. Stuttgart, 1972-1997.
Geschiedenis van de landing der Engelschen en Russen in 't najaar van 1799. Benevens anecdotes omtrent de bevelhebbers. Opgesteld door een' officier van den generaal Brune. Gouda, 1801.
Gesprekken met den koning, 1826-1839. Gerretson, C. ed. Utrecht, 1936.
Geyl, P. '1813 herdacht in 1863', in zijn: *Pennestrijd over staat en historie* (Groningen, 1971) 274-311.
Geyl, P. 'De Bataafse revolutie', in zijn: *Studies en strijdschriften* (Groningen, 1958) 335-256.
Geyl, P. 'The Batavian Revolution, *1795-1798*' in zijn: *History of the Low Countries. Episodes and problems* (Londen, 1964).
Geyl, P. *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*. 6 dln. Amsterdam/Antwerpen, 1962.

Geyl, P. ‘Groen van Prinsterer en de scheuring van 1830’, in zijn: *Kernproblemen van onze geschiedenis* (Utrecht, 1937) 239-269.
Geyl, P. *Napoleon. Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*. Utrecht, 1946.
Geyl, P. *De patriottenbeweging*. Amsterdam, 1947.
Geyl, P. *La Révolution batave, 1783-1798*. Parijs, 1971.
Geyl, P. *De Wittenoorlog*. Amsterdam, 1953.
Giesen, Bernhard. *Die Intellektuellen und die Nation. Eine deutsche Achsenzeit*. Frankfurt, 1993.
Giesen, Bernhard en Kay Junge. ‘Vom Patriotismus zum Nationalismus. Zur Evolution der “Deutschen Kulturnation”’, in: Bernhard Giesen, red. *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit* (Frankfurt, 1991) 255-303.
Gijsberti Hodenpijl, G.F. ‘Het amoveeren der geslachtwapens in de Oude en Nieuwe Kerk te Delft’. *De Navorscher*, 49 (1899) 23-29.
Gijsberti Hodenpijl, G.F. ‘Het amoveeren der wapenborden in de Groote, Nieuwe en Kloosterkerk te 's-Gravenhage in 1795’. *De Nederlandsche Leeuw*, 18 (1900) kol. 1-4.
Gijsbert Hodenpijl, G.F. ‘Het bedekken van wapenborden te Amsterdam tijdens de Bataafsche Republiek’, *De Nederlandsche Leeuw*, 27 (1909) kol. 257-258.
Ginkel, Rob van. *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland*. Den Haag, 1999.
Godechot, Jacques. *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde, 1789-1799*. 2 dln. Parijs, 1956.
Godechot, Jacques. ‘Nation, patrie, nationalisme et patriatisme en France au XVIIIe siècle’. *Annales historiques de la Révolution française*, 43 (1971) 481-501.
Goes, F. van der. ‘Het koningschap in Nederland’, in: *Uit het werk van Frank van der Goes* (Amsterdam, 1939) 36-52.
Goinga, Hannie van. *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek, 1720-1800*. Amsterdam, 1999.
Goinga, Hannie van. ‘Een blik op de praktijk van de Nederlandse boekhandel omstreeks 1785’. *De achttiende eeuw*, 25 (1993) 39-72.
Goor, J. van. ‘De Lombokexpeditie en het Nederlandse nationalisme’, in zijn: *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht, 1986) 19-70.
Gordon, Daniel. *Citizens without sovereignty. Equality and sociability in French thought, 1670-1789*. Princeton, 1994.
Goslinga, W.J. *De rechten van den mensch en burger*. 's-Gravenhage, 1936.
Gou, L. de, ed. *Dagboek van een patriot, Journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout*. Den Haag, 1982.
Granpré Molière, J.J. *La théorie de la constitution anglaise chez Montesquieu*. Leiden, 1972.
Grawe, Christian. ‘Schillers Gedichtentwurf “Deutsche Größbe”: “Ein Nationalhymnus im höchsten Stil?” Ein Beispiel ideologischen Mißbrauchs in der Germanistik seit 1871’. *Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft*, 36 (1992) 167-196.

Greenfeld, Liah. *Nationalism. Five roads to modernity*. Cambridge, Mass., 1992.
Grijzenhour, Frans. ‘Altoos gedenkwaardig was voor den waaren vaderlander, de vyfde van de Oogstmaand’, in: H. Bots en W.W. Mijnhardt, red. *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme* (Amsterdam, 1988) 98-115.
Grijzenhout, Frans. *Cornelis Troost*. Bloemendaal, 1993.
Grijzenhout, Frans. *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten, 1780-1806*. Zwolle, 1989.
Grijzenhout, Frans. ‘19 november 1798: de stichtingsdatum van het Rijksmuseum’. *Bulletin van het Rijksmuseum*, 34 (1986) 215-219.
Grijzenhout, Frans. ‘Tempel voor Nederland. De Nationale Konst-Gallerij in 's-Gravenhage’. *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 35 (1984) 1-75.
Grijzenhout, F. en N.C.F. van Sas. *Denkbeeldig vaderland. Kunst en politiek in de Bataafs-Franse tijd, 1795-1813*. Catalogus van de tentoonstelling Haags Historisch Museum Den Haag, 1995-1996.
Grijzenhouts, Frans en Henk van Veen, red. *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd*. Nijmegen, 1992.
Groen van Prinsterer, G. *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin*. Leiden, 1840.
Groen van Prinsterer, G. *Briefwisseling, I (1808-1833)*. C. Gerretson, ed. 's-Gravenhage, 1925.
Groen van Prinsterer, G. *Briefwisseling, II (1833-1848)*. C. Gerretson en J.L. van Essen, ed. 's-Gravenhage, 1964.
Groen van Prinsterer, G. *Briefwisseling, III (1848-1866)*. H.J. Smit, ed. Den Haag, 1949.
Groen van Prinsterer, G. *Schriftelijke nalatenschap. Bescheiden, I*.C. Gerretson, ed. 's-Gravenhage, 1951.
Groenewegen, H. IJ. *Paulus van Hemert, als godgeleerde en als wijsgeer*. Amsterdam, 1889.
Groh, D. ‘Caesarismus’, in: *Geschichtliche Grundbegriffe*, I (Stuttgart, 1972) 726-771.
Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen. 2de dr. 2 dln. Amsterdam, 1785-1786.
Groot, A. de. *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*. Wageningen, z.j.
Groot, Marlies de. *Het wereldbeeld van Willen: Gerard Brill (1811-1896)*. Onuitgegeven doctoraalscriptie vakgroep geschiedenis RU Utrecht, 1982.
Guépin, J.P. *De vervelende Laura*. Amsterdam, 1986.
Guyot, R. ‘Du Directoire au Consulat: les transitions’. *Revue historique*, 37 (1912) 1-31.
Guyot, R. *Le Directoire et la paix de l'Europe*. Parijs, 1911.
Guyot, R. en P. Muret. ‘Etude critique sur “Bonaparte et le Directoire” par M. Albert Sorel’, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 5 (1903-1904) 241-264, 313-339.
Haak, J. ‘“Collaboratie” en “verzet?”’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX (Zeist, 1956) 133-141.

Haak, J. ‘Het nationaal besef bij G.K. van Hogendorp’. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 79 (1966) 407-417.
Haan, Ido de en Henk te Velde. ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, *1848-1900*’. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, III (1996) 167-200.
Haan, M.H. de. *Adriaan Loosjes*. Utrecht, 1934.
Haantjes, J. ‘Helmers en de Hollandsche Natie’. *De Nieuwe Taalgids*, 39 (1946) 33-43.
Habermas, Jürgen. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Darmstadt/Neuwied, 1962.
Hafen, Thomas. *Staat, Gesellschaft und Bürger im Denken von Emmanuel Joseph Sieyès*. Bern, 1994.
Hageraats, Bart. *De stoelendans rond Jan Romein*. Weesp, 1988.
Haitsma Mulier, E.O.G. ‘De achttiende eeuw als eeuw van het historisch besef’. *De Achtiende Eeuw*, 26 (1994) 147-152.
Haitsma Mulier, E.O.G. ‘De Bataafse mythe opnieuw bekeken’. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, III (1996) 344-367.
Haitsma Mulier, E.O.G. ‘De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse Tijd’, in: W.W. Mijnhardt, red. *Kantelend geschiedbeeld* (Utrecht/Antwerpen, 1983) 206-227.
Haitsma Mulier, E.O.G. ‘Toekomstbeeld en geschiedschrijving van een patriot: Gerrit Paape in 1798’. *Theoretische geschiedenis*, 24 (1997) 138-155.
[Hall, F.A. van.] *Staatkundige opmerkingen van Olivarius*. Amsterdam, 1848.
Hall, John A. ‘How homogeneous need we be? Reflections on nationalism and liberty’. *Sociology*, 30 (1996) 163-171.
Hall, John A. ‘Nationalisms: classified and explained’. *Daedalus*, 122 (1993) 1-28.
Hall, John A. en I.C. Jarvie, red. *Transition to modernity. Essays on power, wealth and belief*. Cambridge, 1992.
Hall, M.C. van. *Gedichten*. Amsterdam, 1818.
Hall, M.C. van. *Herinneringen van Mr. Maurits Cornelis van Hall, 1787-1815*. Amsterdam, 1867.
Hall, M.C. van. *Redevoering, over de grondwet voor het Koningrijk der Nederlanden, als overeenkomstig met den staat onzer maatschappelijke verlichting en beschaving, en geschikt om die te bevorderen*. Amsterdam, 1827.
Halsema, J.D.F. van. ‘Verwey en het sensitivisme en Van Eyck’. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1987-1988* (Leiden, 1989) 55-60.
Ham, Gijs van der. *200 jaar Rijksmuseum. Geschiedenis van een nationaal symbool*. Zwolle, 2000.
Hamelsveld, IJsbrand van. *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw*. Amsterdam, 1791.
Hampson, Norman. ‘La patrie’, in: Colin Lucas, red. *The French Revolution and the creation of modern political culture*, II (Oxford, 1988) 125-137.
Handboekje voor Nederland, of bepaalingen van de meest gebruikt wordende staatkundige woorden. Amsterdam, 1786.

Handelingen van het Committé Revolutionair in Amsteldam. Amsterdam, 1796.
Hanou, A.J. 'Enkele kanttekeningen bij de studie van de Verlichting'. *Literatuur*, 7 (1990) 155-161.
Hanou, A.J. *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)*. Nijmegen, 2002.
Hanou, A.J. *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. Deventer, 1988.
Hans, D. *Thorbecke*. 's-Gravenhage, 1932.
Hardtwig, Wolfgang. *Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland, 1500-1914*. Göttingen, 1994.
Harmsen, Ger. 'Leven en werk van mr. Alex S. de Leeuw'. *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland, 1977*, 9-190.
Harris, David. 'European liberalism in the nineteenth century'. *The American Historical Review*, 60 (1955) 501-526.
Hart, Marjolein 't. 'The Dutch Republic: the urban impact upon politics', in: Karel Davids en Jan Lucassen, red. *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge, 1995) 57-98.
Hart, Marjolein 't. 'Intercity rivalries and the making of the Dutch state', in: Charles Tilly en Wim P. Blockmans, red. *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Boulder, 1994) 196-217.
Hartog, J. 'Santhorst', in zijn: *Uit de dagen der patriotten* (Amsterdam, z.j.) 1-49.
Hartog, J. *De spectatoriale geschriften van 1741-1800*. 2de dr. Utrecht, 1890.
Haskell, Francis. 'Art and the language of politics', in zijn: *Past en present in art and taste* (New Haven, 1987) 65-74.
Haskell, Francis. *History and its images*. New Haven, 1993.
Hattum, M. van. *Lezingen en verhandelingen in 'Concordia et Liberate' en 'Felix Meritis'*. Amstelveen, 1983.
Have, Wichert ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941*. Amsterdam, 1999.
Havelaar, Just. 'Holland. Wezen en waarde van ons nationaal karakter'. *De Gids*, 80 (1916) II, 243-280.
Havens, Raymond D. 'Simplicity. A changing concept' *Journal of the history of ideas*, 14 (1953) 3-32.
Heeren, A.H.L. 'Über die Mittel zur Erhaltung der Nationalität besiegter Völker'. Oorspronkelijk verschenen in *Vaterländisches Museum*, 1810; herdrukt in zijn *Historische Werke*, II (Götingen, 1821) 1-32.
Heerikhuizen, Bart van. 'Sociologen in de jaren dertig en veertig over het Nederlandse volkskarakter'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 6 (1980) 643-675.
Heij, J.J. 'Beeldende kunst en geschiedenis in Nederland, 1840-1990', *Holland*, 22 (1990) 194-215.
Heije, Jan Pieten.*Volksgedichten*. 4de dr. Rotterdam, 1884.
Heldring, J.L. 'Nederland in de wereld, 1945-1985'. *Internationale Spectator*, 39 (1985), 765-772.

Helle, Els, Jelle van der Meulen en Adèle Nieuwenboer. *'Enen geheten Jan van Schaffelaar...' De geschiedenis van het voortleven van een held*. Schaffelaar-reeks nr. 4. Barneveld, z.j.
Helmers, Jan Fredrik. *Drie gedichten (1808)*. M. van Hattum, ed. Amstelveense Cahiers, 4. Amstelveen, 1988.
Helmers, Jan Fredrik. *Gedichten*. I. Amsterdam, 1809.
Helmers, Jan Fredrik. *Gedichten*. II. Amsterdam, 1810.
Helmers, Jan Fredrik. *De Hollandsche natie. In zes zangen*. Den Haag, 1812.
Helmers, JanFredrik. *Nagelaten gedichten*. Haarlem, 1815.
Heraclyt en Democryt.
Hemert, Paulus van. *Lectuur bij het ontbijt en de thetafel*. 10 dln. Amsterdam, 1804-1808.
Herbert, R. 'Neo-classicism in the French revolution', in: *The age of neo-classicism* (Londen, 1972) lxxii-lxxv.
De Herkaauwer.
Hess, David. *Hallandia Regenerata*, Z.p., 1795.
Hietbrink, Alwin. 'De deugden van een vrije Republiek. Opvattingen over beschaafdheid in de achttiende-eeuwse Republiek', in: P. den Boer, red. *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur*. Nederlandse Begripsgeschiedenis, III (Amsterdam, 2001) 197-211.
Himmelfarb, Gertrude. 'Telling it as you like it. Post-modernist history and the flight from fact'. *Times Literary Supplement*, 16 oktober 1992.
Hobsbawm, E.J. *The age of empire, 1875-1914*. Ed. New York, 1987.
Hobsbawm, E.J. *The age of revolution, 1789-1848*. Ed. New York, 1962.
Hobsbawm, E.J. *Nations and nationalism since* 1780. *Programme, myth, reality*. Cambridge, 1990.
Hobsbawm, E.J. en T. Ranger, red. *The invention of tradition*. Cambridge, 1983.
Hoeven, H. van der. *De Rijnvaartakten en de cabotage*. Den Haag, 1956.
Hoeven, J. van der. *De plaats van de grondwet in het constitutionele recht*. Zwolle, 1958.
Hoeven, Pien van der. *Hoed af voor Marshall. De Marshall-hulp aan Nederland, 1947-1952*. Amsterdam, 1997.
Hoffmann, E.R.M. *Noord-Brabant en de opstand van 1830*. Tilburg, 1974.
Hogendorp, Gijsbert Karel van. *Bijdragen tot de huishouding van staat*. 10 dln. Den Haag, 1818-1825.
Hogendorp, Gijsbert Karel van. *Brieven en gedenkschriften*. 7 dln. Den Haag, 1866-1903.
Hollestelle, L.M., Y.J.A. Welings en L. Zoodsma. 'De eerste volksvertegenwoordigers van Zeeland in 1795', in: *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam, 1993) 481-591.
Holmes, Stephen. *Benjamin Constant and the making of modern liberalism*. New Haven, 1984.
Holthe tot Echten, G.S. van. 'Zeeland en Lodewijk Napoleon. Bemoeiingen van de vorst tot verbetering van de economische en financiële situatie van

het departement'. *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1980, 114-132.
Holthoon, F.L. van. 'De genese van Thorbeckes organische staatsleer'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 101 (1986) 177-201.
Hommes, T. *Holland im Urteil eines Jungdeutschen*. Amsterdam, 1926.
Honour, H. *Neo-classicism*. Harmondsworth, 1981.
Hont, Istvan. 'The permanent crisis of a divided mankind: "Contemporary crisis of the nation state" in historical perspective', in: John Dunn, red. *Contemporary crisis of the nation state*? (Oxford, 1995) 166-231.
Hooykaas, G.J. 'Thorbecke en de pers'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 105 (1990) 39-53.
Horlings, Edwin. *The economic development of the Dutch service sector 1800-1850. Trade and transport in a premodern economy* (Amsterdam, 1995).
Horst, D. van der. *Van Republiek tot Koninkrijk. De vormende jaren van Anton Reinhard Falck, 1777-1813*. Amsterdam, 1985.
Houten, S. van. *De staatsleer van Mr. J.R. Thorbecke*. Groningen, 1872.
Houwers, J. *Nationalistische commotie in Nederland rond de vrijheidsoorlogen in Transvaal, 1880-1902*. Ongepubliceerd werkstuk, vakgroep geschiedenis RU Utrecht, 1988.
Hroch, Miroslav. 'Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozialgeschichtlichen Forschung', in: Theodor Schieder, red. *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen* (München, 1971) 121-142.
Hroch, Miroslav. *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Cambridge, 1985.
Hughes, Michael. '"Fiat justitia, pereat Germania" The imperial supreme jurisdiction and imperial reform in the later Holy Roman Empire', in: John Breuilly, red. *The state of Germany* (Londen, 1992) 29-46.
Huisman, C. *Neêrlands Israël*. Dordrecht, 1983.
Huizinga, J. 'De betekenis van 1813 voor Nederland's geestelijke beschaving', in zijn: *Verzamelde werken*, II (Haarlem, 1948) 528-542.
Huizinga, J. *Herfsttij der Middeleeuwen*. In zijn: *Verzamelde werken*, III (Haarlem, 1949) 3-435.
Huizinga, J. *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*. In zijn: *Verzamelde werken*, II (Haarlem, 1948) 412-507.
Huizinga, j. *Patriotisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het eind der 19e eeuw*. In zijn: *Verzamelde werken*, IV (Haarlem, 1949) 497-554.
Hulshoff Pol, E. *Studia Ruhnkeniana*. Leiden, 1953.
Hulzen, A. van. *Utrecht in de patriottentijd*. Zaltbommel, 1966.
Hutchinson, John en Anthony D. Smith, red. *Nationalism*. Oxford, 1994.
Hutson, James H. 'John Adams and the birth of Dutch-American friendship, *1780-1782*'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 97 (1989) 409-422.
Hutton, Patrick H. *History as an art of memory*. Hanover, N.H., 1993.

Huygens, G.W. *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij*. Rotterdam/'s-Gravenhage, 1975.
Huygens, G.W. *De Nederlandse auteur en zijn publiek*. Amsterdam, 1946.
Iets over den tegenwoordigen oppositiegeest en over onze regering. Z.p., 1829.
Iets zakelyks voor Utrechts burgeren. In vyf stukken. Z.p., 1783.
Im Hof, Ulrich. *Mythos Schweiz. Identität-Nation-Geschichte 1291-1991*. Zürich, 1991.
Jäger, Hans-Wolf. *Politische Kategorien in Poetik und Rhetorik der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1970.
Jansen, Jeroen. *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de Renaissance*. Hilversum, 1995.
Janus.
Janus Verrezen.
Jeismann, Michael. *Das Vaterland der Feinde. Studien zum nationalen Feind-begriff und Selbstverständnis in Deutschland und Frankreich, 1792-1918*. Stuttgart, 1992.
Jeismann, Michael en Henning Ritter, red.: *Grenzfälle. Über neuen und alten Nationalismus*. Leipzig, 1993.
Jessurun d'Oliveira, H.U. 'De Rijn. Zijn schoonheid, zijn vervuiling'. *Optima* 33/34 (1992) 95-120.
Johannes, G.J. *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland, 1770-1830*. Den Haag, 1995.
Johannes, G.J. *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid, 1770-1830*. Den Haag, 1997.
Jolles, André. 'Loevesteijn'. *De Kroniek*, 25 september 1898, 313.
Jong, Th. P.M. de. *De krimpende horizon van de Hollandse kooplieden*. Assen, 1966.
Jonge, A.A. de. *Crisis en critiek der democratie*. Assen, 1968.
Jongenelen, Ton. 'Mordechai. Illusie en werkelijheid in het spectatoriale blad *De Koopman*'. *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, 26 (2003) 94-108.
Jongh, E. de. 'Real Dutch art and not-so-real Dutch art: some nationalistic views of seventeenth century Netherlandish painting'. *Simiolus*, 20 (1990-1992) 197-206.
Joor, Johan. *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)*. Amsterdam, 2000.
Jourdan, Annie. *La Révolution, une exception française*? Parijs, 2004.
Kadt, J. de. *Uit mijn communistentijd*. Amsterdam, 1965.
Kalff, G. 'Pro Patria'. *De Gids*, 62 (1898) III, 397-439.
Kalma, J.J. ''t Gaat al, helaas! den kreeftengang...Over de achtergronden van het "vandalisme" in de Leeuwarder Grote Kerk (aug. 1795)'. *De Vrije Fries*, 65 (1976) 19-30.
Kamerbeek jr. J. 'Het begrip "historische overgangsperiode" kritisch bekeken'. *Forum der letteren*, 9 (1968) 203-224.

Kamerbeek jr. J. ‘Geschiedenis en problematiek van het begrip “tijdgeest”’. *Forum der letteren*, 5 (1964) 191-211.
Kamphuisen, P.W. *Koning en minister*. Nijmegen, 1935.
Kelly, George A. *The humane comedy. Constant, Tocqueville and French liberalism*. Cambridge, 1992.
Kemilaïnen, Aira. *Nationalism. Problems concerning the word, the concept and classification*, Jyväskylä, 1964.
Kemp, Betty. ‘Patriotism, pledges and the people’, in: Martin Gilbert, red. *A century of conflict, 1850-1950. Essays for A.J.P. Taylor* (Londen, 1966) 37-46.
[Kempenaer, J.M. de.] *Het vertegenwoordigend stelsel*. Arnhem, 1830.
[Kempenaer, J.M. de.] *Wederlegging der verhandeling over de verantwoordelykheid der ministers, volgens het Nederlandsch staatsregt*. Arnhem, 1829.
Kemper, Joan Melchior. *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften*. 3 dln. Amsterdam, 1836.
Kepper, G.L. *Gedenkboek. Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven geschetst*. 's-Gravenhage, z.j.
Kernkamp, G.W. ‘Een politieke luchtreis te Utrecht, januari 1784’, in: *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der rijksuniversiteit te Utrecht op 31 mei 1940 aangeboden aan G.A. Evers* (Utrecht, 1940) 164-187.
Kessel, P.J. van. ‘Il Giacobinismo nei Paesi Bassi’. *Rivista Italiana di studi Napoleonici*, 20 (1983) 9-36.
Klaveren Pz., G. van. ‘Het IJzeren Hek’. *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1928, 146-147.
Klein, P.W. ‘Johan Meerman (1753-1815). Conservatief aan de kantlijn’, in: M. Bruggeman e.a., red. *Mensen van de nieuwe tijd. Een liber amicorum voor A. Th. van Deursen* (Amsterdam, 1996) 399-413.
Klein, S.R.E. *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland, 1766-1787*. Amsterdam, 1995.
Klein, S.R.E. ‘Republikanisme en patriottisme. Rutger Jan Schimmelpenninck en de klassieke wortels van het republikeinse denken’. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 106 (1993) 179-207.
Klein, Stephan en Joost Rosendaal. ‘Democratie in context. Nieuwe perspectieven op het Leids Ontwerp (1785)’. *De Achttiende Eeuw*, 26 (1994) 71-100.
Klinken, Gert van. *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen, 1870-1918*. Amsterdam, 2003.
Kloek, J.J. ‘Letteren en landsbelang’, in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas, red. *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam, 1987) 81-95.
Kloek, J.J. ‘Reconsidering the reading revolution’. *Poetics*, 26 (1999) 289-307.
Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt. *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw*. Middelburg, 1988.
Kloek, Joost en Wijnand Mijnhardt, m.m.v. Eveline Koolhaas-Grosfeld. *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag, 2001.
[Kluit, Adriaan.] *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland*. Amsterdam, 1793.

[Kluit, Adriaan.] *De souvereiniteit der Staaten van Holland, verdedigd tegen de hedendaagsche leere der volks-regering*. Leiden, 1785.
Knippenberg, Hans en Ben de Pater. *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen, 1988.
Knoef, J. 'J.E. Marcus', in zijn: *Tussen rococo en romantiek* (Den Haag, 1948) 153-168.
Knol, J. 'De Nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw', in: D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets, red. *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (Den Bosch, 1977) 64-112.
Knolle, Paul. 'Het begrip "gothisch" in de 18de-eeuwse Nederlandse kunsttheorie'. *Documentatieblad werkgroep Achttiende Eeuw*, 16 (1984) 17-38.
Knolle, Paul. 'Het departement der tekenkunde van Felix Meritis'. *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, 15 (1983) 141-196.
Knolle, Paul. 'Modeltekenaars in zakformaat: een aan J.E. Marcus (1774-1826) toegeschreven tekening'. *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 1987, 172-184.
Koch, J.E. *De koningsromans van Louis Couperus. Achtergronden*. Napels, 1989.
Koch, Koen. 'Enige notities over Huets "Nationale Vertoogen?"' *Maatstaf*, 1986, nr. 4/5-119-127.
Koch, Koen. 'Nederland. De natiestaat in historisch perspectief', in: *De vrede van Munster. Veranderende grenzen in Europa*. Atlantisch Onderwijs Paper, 18 (Den Haag, 1998) 37-42.
Koch, Koen en Paul Scheffer, red. *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit*, Amsterdam, 1996.
Koenig, C.F. *Koninklijke verdediging, en gedagten inzonderheid over het te hoog in prys stellen der boeken*. Leiden, 1784.
Konijnenburg, J. *Nationaal gedenkboek der hernieuwde Nederlandsche Unie van den jare 1813*. Den Haag, 1816.
Koolhaas-Grosfeld, Eveline. '"Economische" schilderkunst. De verbeelding van broederschap in de laat achttiende-eeuwse schilderkunst, in het bijzonder van Adriaan de Lelie'. *De Achttiende Eeuw*, 28 (1996) 141-183.
Koolhaas-Grosfeld, Eveline. 'Nationale versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840'. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 95 (1982) 605-636.
Koolhaas-Grosfeld, Eveline. 'Van de tuin naar de wildernis. Over de waardering voor de natuur en het landschap in Nederland in de achttiende eeuw'. Catalogus van de tentoonstelling *Langs velden en wegen* (Rijksmuseum Amsterdam, 1997) 47-70.
De Koopman.
Koopmans, J. '"Maurits Lijnslager" en z'n ideaal burgerschap', in zijn: *Letterkundige studiën over de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1931) 1-46.
Korpel, L. *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropees kader*. Amsterdam, 1992.
Korshin, Paul J., red. *The widening circle. Essays on the circulation of literature in 18th-century Europe*. Philadelphia, 1976.

Koselleck, Reinhart. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt, 1979.
Kossmann, E.H. 'De correspondentie van J.R. Thorbecke', in zijn: *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam, 1987) 348-363.
Kossmann, E.H. 'Dutch Republicanism', in: *L'età dei lumi. Studi storici sul settecento Eurapeo in onore di Franco Venturi*. I (Napels, 1985) 455-486.
Kossmann, E.H. 'Hoe Nederlands is de Nederlandse literatuur?'. *Literatuur*, II (1994) no. 1, 2-10.
Kossmann, E.H. *De lage landen, 1780-1940*. Amsterdam/Brussel, 1976.
Kossmann, E.H. 'Nabeschouwing', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt, red. *De droom van de revolutie* (Amsterdam, 1988) 135-143.
Kossmann, E.H. 'Thorbecke en het historisme', in zijn: *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam, 1987) 306-347.
Kossmann, E.H. 'De tijdgeest. Geschiedenis en gebruik van een begrip', in zijn: *Vergankelijkheid en continuïteit. Opstellen over geschiedenis* (Amsterdam, 1995) 32-46.
Kossmann, E.H. 'Verdwijnt de Nederlandse identiteit? Beschouwingen over natie en cultuur', in: Koen Koch en Paul Scheffer, red. *Het nut van Nederland. Opstellen over sovereiniteit en identiteit* (Amsterdam, 1996) 56-68.
Krabbe, H. *Staatsrechtelijke opstellen*. I ('s-Gravenhage, 1927) 90-145.
Kranenburg, R. 'Thorbecke en onze straatsrechtsvorming' [1916], in zijn: *Studiën over recht en staat* (4de dr.; Haarlem, 1953) 124-156.
Krieger, L. *An essay on the theory of enlightened despotism*. Chicago, 1975.
Krieger, L. *Ranke: the meaning of history*. Chicago, 1977.
Krol, Ellen, ed. *Huiselijke poëzie*. Amsterdam, 1999.
Krol, Ellen. 'Huiselijkheid in soorten en maten'. *De Achttiende Eeuw*, 28 (1996) 131-139.
Krol, Ellen. *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. Hilversum, 1997.
Kroll, Frank-Lothar. *Friedrich Wilhelm IV und das Staatsdenken der deutschen Romantik*. Berlijn, 1990.
De Kroniek.
Kruidenier, M. en J. van der Spek. *Maartensdijk. Geschiedenis en architectuur*. Zeist, 2000.
Kruif, José de. *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*. Zutphen, 1999.
Kuiper, J.R. *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland, 1795-1798*. Franeker, 2002.
Kuitenbrouwer, Maarten. 'Het imperialisme van een kleine mogendheid. De overzeese expansie van Nederland, 1870-1914', in: N.C.F. van Sas, red. *De kracht van Nederland, Internationale positie en buitenlands beleid in historisch perspectief* (Haarlem, 1991) 42-71.
Kuitenbrouwer, Maarten. *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek, 1870-1902*. Amsterdam, 1985.
Kuyper, Abraham. *De 'Nuts'-beweging*. Amsterdam, 1869.
Kuyper, Abraham. *Souvereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit*. Amsterdam, 1880.

Lambrechtsen, N.C. *Levensberigten*. Amsterdam, 1913.
Lammers, G.J. *De kroon en de kabinetsformatie*. IJmuiden, 1952.
Lange, Herman de. 'De politieke actie van een bewuste publieke opinie'. *De Gids*, 134 (1971) 505-515.
Lange, Herman de. 'De politieke pers in de Bataafse revolutie. Enkele analytische hypothesen'. *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, 35 (1972) 81-93.
Lange, Herman de. 'Revolutie en democratie'. *De Gids*, 134 (1971) 470-482.
Langewiesche, Dieter. 'Nation, Nationalismus, Nationalistaat: Forschungsstand und Forschungsperspektiven'. *Neue politische literatur*, 40 (1995) 190-236.
Langewiesche, Dieter. 'Reich, Nation und Staat in der jüngeren deutschen Geschichte'. *Historische Zeitschrift*, 254 (1992) 341-381.
De Lantaarn voor 1800.
Leeb, I. Leonard. *The ideological origins of the Batavian Revolution. History and politics in the Dutch Republic, 1747-1800*. Den Haag, 1973.
Leerssen, J.Th. 'Over nationale identiteit'. *Theoretische geschiedenis*, 15 (1988) 417-430.
Legrand, L. *La Révolution française en Hollande. La République batave*. Parijs, 1894.
Lem, Anton van der. 'Het vaderland nabij: De Romeins als biografen van de Erflaters', in: H.M. Beliën, red. *Vijftig jaar Erflaters, Een terugblik op 'De Erflaters van onze beschaving' van Jan en Annie Romein* (Den Haag, 1990) 17-28.
Leniaud, Jean-Michel. *L'utopie française. Essai sur le patrimoine*. Parijs, 1992.
Lennep J. van en W.J. Hofdijk. 'Het Slot Loevestein', in: *Merkwaardige kasteelen in Nederland*. Derde serie, I (Amsterdam, 1861).
Lepsius, M. Rainer. 'Die Europäische Union. Ökonomisch-politische Integration und kulturelle Pluralität', in: Reinhold Viehoff en Rien T. Segers, red. *Kultur Identität Europa. Über die Schwierigkeiten und Möglichkeiten einer Konstruktion* (Frankfurt, 1999) 201-222.
Leso, Erasmo. *Lingua e rivoluzione. Ricerche sul vocabolario politico Italiano del triennio rivoluzionario, 1796-1799*. Venetië, 1991.
Het levenswerk van Jhr. Mr. Victor de Stuers. Herdacht door zijne vrienden. Utrecht, 1913.
Levy, J.A. *Johan Rudolph Thorbecke*. 's-Gravenhage, 1876.
Lijphart, Arend. *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam, 1968.
Limburg Brouwer, P. van. *Het Leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius*. Groningen, 1846.
List. G.A. van der en K. Groenveld. 'Tussen vrijheid en democratie: het liberalisme na de Franse revolutie', in: S.W. Couwenberg, red. *Opstand der burgers: de Franse revolutie na 200 jaar* (Kampen, 1988) 112-128.
Löfgren, Orvar. 'Over de culturele organisatie van het nationale gevoel'. *Focaal. Tijdschrift voor antropologie*, 1986, nr. 2/3, 92-116.
Loosjes, A. *Nederlands volksverwachting, Dichtstuk ter gelegenheid van de bij-*

eenkomst der groote vergadering representerende de Verenigde Nederlanden, ter overweging van het ontwerp der grondwet. Haarlem, 1814.
Loots, Cornelis. *Gedichten*. 4 dln. Amsterdam, 1816-1817.
Loots, Cornelis. *Nagelaten gedichten*. I. Amsterdam, 1856.
Lucas, J.J.A. 'Marx-Smith-Thorbecke'. *Economie*, 42 (1977) 64-68.
Luger, B. 'Gezicht en vergezicht. Perspectiefproblemen in het beeld van de zeventiende en negentiende eeuw'. *De negentiende eeuw*, 9 (1985) 131-144.
Luykx, Paul en Pim Slot, red. *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum, 1997.
Luzac, Elie, *Reinier Vryaarts openhartige brieven*. 12 dln. Leiden, 1781-1784.
[Luzac, Elie.] *De voor- en nadeelen van den invloed des volks op de regeering*. 3 stukken. Leiden, 1788-1789.
[Luzac, Johan.] *Korte schets der Fransche omwenteling, door een genootschap van Latijnsche schrijvers*. [Amsterdam, 1801.]
Luzac, Johan, *Socrates als burger beschouwd*. Leiden, 1796.
Maas, L.H. *Pro Patria. Werken en leven van de literatuurhistoricus Gerrit Kalff (1856-1923)*. Hilversum, 1998.
Mackesy, Piers. *Statesmen at war. The strategy of overthrow, 1798-1799*. Londen, 1974.
Mah, Harold. 'Phantasies of the public sphere: rethinking the Habermas of historians'. *The journal of modern history*, 72 (2000) 153-182.
Makken, B. *De iconografie van het slot Loevestein*. Alphen aan den Rijn, 1981.
Makken, B. *De voorlopige afbeelding van het slot en fort Loevestein*. Coevorden, 1976.
Manger, J.B. *Thorbecke en de historie*. Amsterdam, 1938.
Mann, Michael. 'The emergence of modern European nationalism', in:John A. Hall en I.C. Jarvie, red. *Transition to modernity. Essays on power, wealth and belief* (Cambridge, 1992) 137-165.
Mann, Michael. 'Nation-states in Europe and other continents: diversifying, developing, not dying'. *Daedalus*, 122 (1993) 115-140.
Mann, Michael. *The sources of social power, II, The rise of classes and nation-states, 1760-1914*. Cambridge, 1993.
[Martens, D.J.] 'Eenige aanteekeningen wegens het gebeurde te Utrecht in 1786 en 1787'. *Kroniek van het Historisch Genootschap*, 26 (1870), 341-387, 391-444. 447-485; 27 (1871) 14-44, 47-83.
Martens, Wolfgang. *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen Moralischen Wochenschriften*. Stuttgart, 1971.
Martin, P.-M. 'Présence de l'histoire romaine dans la révolution française', in: R. Chevallier, red. *Influence de la Grèce et de Rome sur l'occident moderne* (Parijs, 1977).
Martin, P.-M. *Tuer César*! Brussel, 1988.
Maza, Sarah. *The myth of the French bourgeoisie*. Cambridge, Mass., 2003.
McKendrick, Neil. 'Josiah Wedgwood and the commercialization of the potteries', in: Neil McKendrick, John Brewer en J.H. Plumb, *The birth of a consumer society* (Londen, 1982) 100-145.
Meijer Drees, Marijke. *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van*

Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650. Den Haag, 1997.
Meischke, R. ‘Achttiende-eeuws klassicisme: twee bouwkundige prijsvragen’. *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 10 (1959) 211-275.
Mellink, Albert. ‘Het Comité van Waakzaamheid na veertig jaar’. *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 1977, 247-274.
Memorie door de leden van 't Intermediair Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, aan de Eerste Kamer van 't Vertegenwoordigend Lichaam, houdende hunne verantwoording van het door hun verrigten op en na den 12 Juny 1798 met een schets van hetgeen verder dient te worden verrigt. Den Haag, 1798.
Mendels, I. *Herman Willem Daendels, voor zijne benoeming tot gouverneur-generaal van Oost-Indië (1762-1807)*. 's-Gravenhage, 1890.
Meulen, W.W. van der, ed. ‘Brieven van J.D. van der Capellen tot den Pol’. *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, 28 (1907) 103-341.
Meyer, Herman. ‘Das Bild des Holländers in der deutschen Literatur’, in zijn: *Zarte Empirie. Studien zur Literaturgeschichte* (Stuttgart, 1963) 202-224.
Michel, Pierre. ‘Barbarie, civilisation, vandalisme’, in: *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680-1820*, Heft 8 (München, 1988) 7-49.
Michel, Pierre. *Un mythe romantique. Les Barbares, 1789-1848*. Lyon, 1981.
Mijnhardt, W.W. *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam, 1987.
Mijnhardt, W.W. *Over de moderniteit van de Nederlandse Republiek*. Openingscollege Faculteit der Letteren, 4 september 2001. Utrecht, 2001.
Mijnhardt, W.W. ‘De Nederlandse Verlichting’ in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas, red. *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam, 1987) 53-79.
Milo, Daniel S. *Trahir le temps (histoire)*. Parijs, 1991.
Milward, Alan S. *The European rescue of the nation-state*, Londen, 1992.
Minaty, Wolfgang. ‘Rambos am Rhein. Zum Sängerkrieg zwischen Deutschland und Frankreich im 19, Jahrhundert’, in: Joseph A. Kruse, red. ‘*Ich Narr des Glücks’. Heinrich Heine 1797-1856* (Stuttgart, 1997) 415-422.
De mode; eene satyre. [Amsterdam, 1804.]
Moens, Petronella. ‘Mijn bezoek op Loevestein’. *De Vriend des Vaderlands*, 15 (1841) 426-438.
Moes, E.W. en Ed. van Biema. *De Nationale Konst-Gallerij en het Koninklijk Museum*. Amsterdam, 1909.
Momigliano, Arnaldo. ‘Per un riesame della storia dell'idea di cesarismo’. *Rivista Storica Italiana*, 68 (1956) 220-229.
Mommsen, W.J. ‘Ranke and the neo-rankean school in imperial Germany’, in: G.G. Iggers en J.M. Powell, red. *Leopold von Ranke and the shaping of the historical discipline* (Syracuse, NY, 1990) 124-140.
Montfrans, Manet van. ‘Le Rhin, entre littérature et politique’. *Yearbook of European Studies*, 6 (1993) 125-151.

Montijn, Ileen. *Kermis van koophandel. De Amsterdamse wereldtentoonstelling van 1883*. Bussum, 1983.
Monumentale beeldhouwkunst in Nederland. Themanummer van het *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 34 (1983).
Mossé, Claude L. *L'antiquité dans la Révolution française*. Parijs, 1989.
Mosse, George L. *The nationalization of the masses*. New York, 1975.
Mosse, George L. 'Political style and political theory: totalitarian democracy revisited', in zijn: *Confronting the nation: jewish and western nationalism* (Hanover, NH, 1993) 60-69.
Mout, M.E.H.N. '"Het Bataafse oor". De lotgevallen van Erasmus' adagium "Auris Batava" in de Nederlandse geschiedschrijving'. *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*. Nieuwe Reeks, deel 56 nr. 2. Amsterdam, 1993.
Müller, J.W. 'Vaderland en moedertaal', in zijn: *Verspreide opstellen* (Haarlem, 1938) 189-205.
Naber, Johanna W.A. *Overheersching en vrijwording*. 3de dr. Haarlem, 1913.
Nanninga Uitterdijk, J. 'Vernieling van wapens enz. te Kampen bevolen, 1798'. *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 1 (1874) 84.
Een nationaal gedenkteken voor November 1813. Amsterdam, 1863.
'Nations, peuples et états', in: *XVIIIe Congrès international des sciences historiques. Actes* (Montréal, 1995) 3-45.
De Nederlander.
Nederlandsche Gedachten.
Newman, Gerald. *The rise of English nationalism. A cultural history, 1740-1830*. Londen, 1987.
Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken.
Nijhuis, Ton. *Een nieuw Duitsland - een oud geluid*? Amsterdam, 2000.
Nijk, G.J. 'Iets over Johannes Henricus van der Palm gedurende zijn verblijf te Middelburg'. *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1917, 34-107.
Nipperdey, Thomas. *Deutsche Geschichte, 1800-1866*. München, 1984.
Nipperdey, Thomas. 'Einheit und Vielfalt in der neueren Geschichte'. *Historische Zeitschrift*, 253 (1991) 1-20.
Noordegraaf, J. 'Nationalistische tendensen in de Nederlandse taalkunde', in: *Eigen en vreemd. Identiteit en ontlening in taal, literatuur en beeldende kunst*. Handelingen van het 39ste Nederlands Filologencongres (Amsterdam, 1987) 126-128.
Noordegraaf, J. *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Z.p., 1985.
De Noordstar.
Nora, Pierre, red. *Les lieux de mémoire*. 7 dln. Parijs, 1984-1992.
Nora, Pierre. 'Nation'. *Dictionnaire critique de la Révolution française* (Parijs, 1988) 801-812.
Nora, Pierre. 'Le retour de l'événement', in: J. le Goff en P. Nora, red. *Faire de l'histoire*, I (Parijs, 1974) 210-228.
Nusteling, H.P.H. *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool, 1831-1914*. Amsterdam, 1974.

Nuyens, W.J.F. *Algemeene geschiedenis des Nederlandschen volks*. XVIII. Amsterdam, 1881.
[Ockerse, Willem Anthonie] *Bataven! eischt eene Nationale Conventie! Of beroep aan het Bataafsche volk*. Z.p., 1795.
Ockerse, Willem Anthonie. 'Over de gebreken der aeloude Nederlandsche Staatsregeling'. Lezingen gehouden in Doctrina in 1796 en 1797, *Mnemosyne*, 1831, II, 157-190 en I77*-190**.
Ockerse, Willem Anthonie. *Napoleontische redevoeringen. Eerste tweetal*. Amsterdam, 1814.
Ockerse, Willem Anthonie. *Napoleontische redevoeringen. Tweede tweetal*. Amsterdam, 1815.
Ockerse, Willem Anthonie, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde*. 3 dln. Utrecht/Amsterdam, 1788-1797.
Ockerse, Willem Anthonie. *Redevoeringen, nagelaten door W.A. Ockerse*, Amsterdam, 1826.
[Ockerse, Willem Anthonie] *Vruchten en resultaten van een zestig jarig leven*. 3 dln. Amsterdam, 1823-1826.
Ockerse, Willem Anthonie. 'Wat nieuws is er?' Verhandeling gehouden in Doctrina et Amicitia, 8 october 1804. *Redevoeringen, nagelaten door W.A. Ockerse* (Amsterdam, 1826) 243-266.
Officieel gedenkboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria binnen Amsterdam in 1898. Amsterdam, 1898.
Offringa, C. 'De wijsgerige geschiedkunde van Johannes van Vloten: Aufklärung en liberalisme', in J.A.L. Lancée, red. *Mythe en werkelijkheid* (Utrecht, 1979) 200-249.
Olivier, W.C.D. *Herinneringen aan Mr. J.R. Thorbecke*. Arnhem, 1872.
Ontstaan der grondwet. H.T. Colenbrander, ed. 2 dln. Den Haag, 1908-1909.
Het Ontwerp van Constitutie van 1797. L. de Gou, ed. 3 dln. Den Haag, 1983-1985.
Ontwerp van gewijzigde grondwet van het koningrijk der Nederlanden, benevens het verslag der commissie aan den koning. Den Haag, 1848.
De onuitgegeven parlementaire redevoeringen van Mr. J.R. Thorbecke. G.G. van der Hoeven, ed. 6 dln. Groningen, 1900-1910.
Oud, P.J. *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940*. Assen, 1967.
Opzoomer, C.W. *Thorbecke*. Amsterdam, 1872.
Opzoomer, C.W. *Volkswil en vrije verkiezingen. Een politische bijdrage*. Leiden/Amsterdam, 1848.
Ozouf, Mona. 'Calendrier'. *Dictionnaire critique de la Révolution française* (Parijs, 1988) 482-491.
Ozouf, Mona. *L'homme régénéré*. Parijs, 1989.
Ozouf, Mona. 'La Révolution française et la perception de l'espace national: fédérations, fédéralisme en stéréotypes régionaux'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 94 (1979) 589-613.
Ozouf, Mona. 'Thermidor en le travail de l'oubli', in haar: *L'école de la France* (Parijs, 1984) 91-108.

Paape, Gerrit. *De Bataafsche Republiek, zo als zij behoord te zijn, en zo als zij weezen kan: of revolutionaire droom in 1798*. Amsterdam, 1798.
Paape, Gerrit, *Grondwettige herstelling van het geluk der Nederlandsche maatschappy, volgens de wysgeerte en meenschkunde*. Rotterdam, 1787.
Paape, Gerrit. *De onverbloemde geschiedenis van het Bataafsch Patriottismus, van deszelfs begin tot op den 12 Junij 1798 toe*. Delft, 1798.
Palm, J.H. van der. *Geschied- en redekunstig gedenkschrift van Nederlands herstelling in den jare 1813* [1816]. Ed. Zutphen, 1909.
Palm, J.H. van der. *Redevoering bij gelegenheid der viering van het Nationaal Feest op den 19 december 1799*. Den Haag, 1800.
Palmer, R.R. *The age of the democratic revolution: A political history of Europe and America, 1760-1800*. 2 dln. Princeton, 1959-1964.
Palmer, R.R. 'Much in little. The Dutch revolution of 1795'. *The Journal of Modern History*, 26 (1954) 15-35.
Palmer, R.R. 'Reflections on the French Revolution'. *Political Science Quarterly*, 67 (1952) 64-80.
Palmer, R.R. 'La "Révolution atlantique" - Vingt ans après', in: Eberhard Schmitt en Rolf Reichardt, red. *Die Französische Revolution - zufälliges oder notwendiges Ereignis*? Akten des internationalen Symposions an der Universität Bamberg vom 4.-7. Juni 1979, I (München/Wenen, 1983) 87-104.
Palmer, R.R. 'The world revolution of the west: 1763-1801'. *Political Science Quarterly*, 69 (1954) 1-14.
Palmer, R.R. en J. Godechot. 'Le problème de l'Atlantique du XVIIIème au XXème siècle', in: *Relazioni del X congresso internationale di scienze storiche*, V (Florence, 1955) 173-239.
Parker, Harold T. *The cult of antiquity and the French revolutionaries: A study in the development of the revolutionary spirit*. Chicago, 1937.
Parry, Geraint, 'Enlightened government and its critics in eighteenth-century Germany'. *The Historical Journal*, 6 (1963) 178-192.
Pasquino, Pasquale. 'The constitutional republicanism of Emmanuel Sieyès', in: Biancamaria Fontana, red. *The invention of the modern republic* (Cambridge, 1994) 107-138.
Paulson, R. *Representations of revolution (1789-1820)*. New Haven, 1983.
Paulus, Pieter. *Verhandeling over de vrage: in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zijn? en welke zyn de regten en pligten, die daaruit voordvloeien*? 4de dr. Haarlem, 1794.
Peterse, J.M. 'R.M. van Goens. Publicist voor Oranje'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 103 (1988) 182-208.
Phillipson, Nicholas. 'The Scottish Enlightenment', in: R. Porter en M. Teich, red. *The Enlightenment in national context* (Cambridge, 1981) 19-40.
Philp, Mark, red. *The French Revolution and British popular politics*. Cambridge, 1991.
Pick, Daniel. *Faces of degeneration. A European disorder, c.l848-c.1918*. Cambridge, 1989.
Pijpers, Alfred. *De mythe van het democratisch tekort. Een discussiebijdrage over de Europese politiek*. Den Haag, 1999.

Pijpers, Pieter. *Eemlandsch Tempe, of Clio op Puntenburgh*. 2 dln. Amsterdam, 1803.
[Pijpers, Pieter.] *De Vryheid in Nederland, verdedigd in eene dichtkundige redevoering*. Amsterdam, 1785.
Plakkaaten van de provisionele repraesentanten van het volk van Amsterdam. I, 1795.
Het Plan van Constitutie van 1796. L. de Gou, ed. Den Haag, 1975.
Plumb, J.H. 'The acceptance of modernity', in: Neil McKendrick, John Brewer en J.H. Plumb, *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England* (Londen, 1982) 316-334.
Plumyène, Jean. *Les nations romantiques. Histoire du nationalisme*. Parijs, 1979.
Pocock, J.G.A. 'The problem of political thought in the eighteenth century. Patriotism and politeness'. *Theoretische geschiedenis*, 9 (1982) 3-24.
'Politieke brieven uit de jaren 1784, 1785 en 1786, meerendeels van den heer Maxim. d'Yvoy'. *Kroniek van het Historisch Genootschap*, 30 (1874) 244-291, 294-361, 367-426.
De Politieke Kruyer.
De Politieke Nalezer.
De Politieke Snapster.
Poortinga, E. *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke*. Nijmegen, 1987.
Poot, H.K., ed. *Het groot natuur- en zedekundigh werelttoneel* I. Delft, 1743.
Popkin, Jeremy D. *News and politics in the age of revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde*. Ithaca/Londen, 1989.
Porter, R. en Teich, M., red. *The Enlightenment in national context*. Cambridge, 1981.
Pot, C.W. van der. *Geschiedenis der wetenschap van het Nederlandse staatsrecht sedert 1813*. Amsterdam, 1957.
Pot, C.W. van der. *De plaats van het koningschap in ons hedendaagse staatsrecht*. Amsterdam, 1939.
Potgieter, E.J. *Jan, Jannetje en hun jongste kind*. J. Smit, ed. Zutphen, z.j.
Potgieter, E.J. *Het Rijksmuseum*. Ed. Haarlem, 1907.
Pots, R. 'Staatsvorming en cultuurbeleid in de Bataafs-Franse tijd'. *Boekmancahier*, 24 (1995) 158-176.
Poulot, Dominique. 'Alexandre Lenoir et les Musées des Monuments francais', in: Pierre Nora, red. *Les lieux de mémoire*, II, tweede stuk (Parijs, 1986) 497-531.
Poulot, Dominique. 'Le sens du patrimoine: hier et aujourd'hui (note critique)'. *Annales ESC*, 1993, 1601-1613.
Press, Volker. 'Das Ende des alten Reiches und die deutsche Nation'. *Kleist-Jahrbuch*, 1993, 31-55.
Prignitz, Christoph. *Vaterlandsliebe und Freiheit. Deutscher Patriotismus von 1750 bis 1850*. Wiesbaden, 1981.
Prijsvaerzen, behelzende de invloed der dichtkunst op het staetsbestuur; en de waere liefde tot het vaderland. Z.p., 1778.

Puymège, Gérard de. *Chauvin, le soldat-laboureur*. Parijs, 1993.
[Quint Ondaatje, P.Ph.J.] *Elftal Utrechtsche brieven door O...A...M... Nog wijffelen nog wanhoopen*. Utrecht, 1785.
Randeraad, Nico. 'Thorbecke en de maakbaarheid van het binnenlands bestuur'. *Bestuurswetenschappen, 1997*, 344-359.
Ranke, L. von. *Die grossen Mächte; Politisches Gespräch*. Mit einem Nachwort von Theodor Schieder. Göttingen, 1955.
'Rapport der geheime staatscommissie, nopens de toekomstige inrigting en huishouding van den staat' [22 maart 1819]. G.W. Vreede, ed. *Kroniek van het Historisch Genootschap*, 31 (1875) 16-96.
Renan, Ernest. 'Qu'est-ce qu'une nation?', in zijn: *Discours et conférences* (Parijs, 1887) 277-310.
De Republikein.
Révolution française et 'vandalisme révolutionnaire'. Actes du colloque international de Clermont-Ferrand. Parijs, 1992.
Rhede van der Kloot, M.A. van. 'Vandalisme hier te lande in 1798'. *Genealogische en heraldische bladen*, 2 (1907) 87.
Richard, Carl J. *The Founders and the classics. Greece, Rome and the American Enlightenment*. Cambridge, Mass., 1994.
Rijpperda Wierdsma, J.V. *De grondwet in onzen tijd*. Leiden, 1948.
Robijns, M.J.F. *Radicalen in Nederland (1840-1851)*. Leiden, 1967.
Robling, Franz Hubert. 'Political rhetoric in the German Enlightenment', in: Eckhart Hellmuth, *The transformation of political culture. England and Germany in the late eighteenth century* (Londen, 1990) 409-421.
Roelevink, J. *Gedicteerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839*. Amsterdam/Maarssen, 1986.
Roest van Limburg, T.M. *Aan wie zal het, door den koning goedgekeurde, ontwerp van grondwet worden voorgelegd, aan de Staten-Generaal of aan de stemgeregtigde natie*? Den Haag, 1848.
Rogge, C. *Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling in de Vereenigde Nederlanden*. Amsterdam, 1796.
Rogier, L.J. 'Rutger Jan Schimmelpenninck, 31 okt. 1761 te Deventer geboren', in zijn: *Terugblik en uitzicht* (Hilversum/Antwerpen, 1965) 79-80.
Rogier, L.J. *De Nederlandse pers van gisteren en heden*. Nijmegen/Utrecht, 1954.
Roijen, H. van. *Feestzang voor den 19 december 1799*. Den Haag, 1799.
Romein, Jan. *De biografie*. Amsterdam, 1946.
Romein, Jan. 'Johan Rudolf Thorbecke', in Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*. IV. 5de dr. (Amsterdam, 1946) 7-43.
Romein, Jan en Annie. *De lage landen bij de zee*. Utrecht, 1934.
Romein-Verschoor, Annie *Omzien in verwondering*. 2 dln. Amsterdam, 1970.
Roobol, W.H. 'De gedaanteverwisselingen van de chaos'. *Theoretische geschiedenis*, 8 (1981) 20-28.
Roobol, W.H. 'Notities over de natiestaat: het woord, het begrip en het ding'. *Theoretische geschiedenis*, 25 (1998) 370-381.

Rooden, Peter van. ‘Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek’, in: N.C.F. van Sas, red. *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 201-236.
Roodhuyzen, Thea. *In woelig vaarwater. Marineofficieren in de jaren 1779-1802*. Amsterdam, 1998.
Rosanvallon, Pierre. *Le modèle politique français. La société civile contre le jacobinisme de 1789 à nos jours*. Parijs, 2004.
Rosanvallon, Pierre. *Le moment Guizot*. Parijs, 1985.
Rosenblum, Robert. *Transformations in late eighteenth century art*. Princeton, 1967.
Rosendaal, Joost, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795*. Nijmegen, 2003.
Rovers, F. *Eenheid door democratie*. Utrechtse historische cahiers, 7 (1986) nr.4.
Rowen, H.H. *John de Witt. Grand Pensionary of Holland, 1625-1672*. Princeton, 1978.
Rüter, A.J.C. ‘1848’, in zijn: *Historische studies over mens en samenleving* (Assen, 1967) 385-405. :
Rüter, A.J.C. ‘De grondwet en het Nederlandse volkskarakter’, in zijn: *Historische studies over mens en samenleving* (Assen, 1967) 342-384.
Sahlins, Peter. ‘Natural frontiers revisited: France's boundaries since the seventeenth century’. *American Historical Review*, 95 (1990) 1423-1451.
Saint-Just, Louis-Antoine de. ‘Rapport sur la loi contre les Anglais’, in zijn: *Oeuvres choisies* (Parijs, 1968) 183-188.
Sanders, Ewoud. *Jemig de pemig! De invloed van Van Kooten en De Bie op het Nederlands*. Amsterdam/Antwerpen, 1999.
Santen, J.H. von. ‘De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851’, in: *Figuren en figuraties: acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen, 1979) 113-154.
Santen, J.H. von. ‘Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer?’ *De negentiende eeuw*, 26 (2002) 122-142.
Santschi, Cathérine. *La mémoire des Suisses. Histoire des fêtes nationales du XIIIe au XXe siècle*. Genève, 1991.
Sas, N.C.F. van. ‘Een Amsterdamse realist. Willem Fredrik Röell, 1767-1835’, in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen, 1979) *61-111*.
Sas, N.C.F. van. ‘Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriottentijd. Enkele kanttekeningen’,; in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, red. *De Nederlandse revolutie? 1787* (Amsterdam, 1988) 174-184.
Sas, N.C.F. van. ‘Over gelijkheid en geluk. Begrippen in het constitutionele debat’, in: *Grondwetgeving 1795-1806* (Haarlem, 1997) 51-64.
Sas, N.C.F. van. ‘Geschiedenis als samenzwering’. *Theoretische geschiedenis*, 7 (1980) 9-17.
Sas, N.C.F. van. ‘Mensenrechten in 1795’. *Kleio*, 37 (1996) nr. 9/10.10-14.
Sas, N.C.F. van. *Onze Natuurlijkste Bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831*. Groningen, 1985.

Sas, N.C.F. van. ‘The Netherlands, 1750-1813’, in: Hannah Barker en Simon Burrows, red. *Press, politics and the public sphere in Europe and North America, 1760-1820* (Cambridge, 2002) 48-68.
Sas, N.C.F. van. ‘Nieuwe ambities voor een groter Nederland’, in: S.C. Derks, red. *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag, 2002) 309-317.
Sas, N.C.F. van. ‘The patriot revolution: new perspectives’, in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt, red. *The Dutch Republic in the eighteenth century, Decline, Enlightemnent and Revolution* (Ithaca/Londen, 1992) 91-119.
Sas, N.C.F. van. ‘Sister Republics: The enlightened impulse, the constitutional moment, the national reflex’, in: Willem Frijhoff, Catrien Santing, Nicolaas van Sas en Hans de Valk, red. *Atti del convegno internazionale ‘Repubbliche Sorelle’. Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*, 57 (1998) 9-20.
Sas, N.C.F. van. ‘Towards a new national history. Lieux de mémoire and other Theaters of memory’, in: Joep Leerssen en Ann Rigney, red. *Historians and social values* (Amsterdam, 2000) 169-183.
Sas, N.C.F. van, red. *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Nederlandse Begripsgeschiedenis, I. Amsterdam, 1999.
Sautijn Kluit, W.P. ‘De Fransche Leidsche Courant’. Overdruk uit *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1869-1870. Leiden, 1870.
Sautijn Kluit, W.P. ‘De Noord-Hollandsche, Diemer- of Watergraafs-Meersche, en beide Nederlandsche Couranten’, Overdruk uit *Bijdragen voor vaderlandscbe geschiedenis en oudheidkunde*, nieuwe reeks, 6 (1870).
Sautijn Kluit, W.P. ‘De Politieke Kruyer’. *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, derde reeks, I (1882) 196-231.
Sautijn Kluit, W.P. ‘De Post van den Neder-Rhijn’. *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, nieuwe reeks, 10 (1880) 293-385.
Savornin Lohman, B.C. de. *Het eigen recht der overheid*. Zwolle, 1931.
Schama, Simon. *Patriots and liberators. Revlution in the Netherlands, 1780-1813*. New York, 1977.
Schaper, B.W. ‘Het liberalisme van Thorbecke’. *De socialistische gids*, 19 (1934) 646-656.
Schaper, B.W. *De revolutie van het westen*. Leidse voordrachten, XLIV. Leiden, 1965.
Scheffer, Paul. *Een tevreden natie. Nederland en het wederkerend geloof in de Europese status quo*. Amsterdam, 1988.
Scheltema, F.G. ‘Het dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging’. *De Gids*, 92 (1928) II, 206-231.
Scheltema, Jacobus. ‘Hulde aan de teekenkunst voor de vaderlandsche geschiedenis’, in zijn: *Geschied- en letterkundig mengelwerk*, I, derde stuk. Amsterdam, 1818.
Schieder, Th. ‘Friedrich der Große - eine Integrationsfigur des deutschen Nationalbewußtseins im 18. Jahrhundert?’, in: O. Dann, red. *Nationalismus in vorindustrieller Zeit* (München, 1986) 113-127.

Schiferli, Jacques. ‘Een nationaal gedenkteeken voor November 1813’. *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 34 (1983) 73-131.
Schiller, Friedrich. ‘Deutsche Größe’. *Schillers Werke*. Nationalausgabe, 11 (Weimar, 1983) 431-436.
Schimmelpenninck, G. *Rutger Jan Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd*. 2 dln. 's-Gravenhage/Amsterdam, 1845.
Schimmelpenninck, R.J. *Verhandeling over eene wel ingerigte volksregeering*. Leiden, 1785.
Schöffer, I. ‘Een kortstondig hoogleraarschap. Johan Valckenaer in Leiden, 1795-1796’. in: S. Groenveld e.a., red. *Bestuurders en geleerden* (Amsterdam, 1985) 193-208.
Schöffer, I, ‘Een Leids hoogleraar in politieke moeilijkheden. Het ontslag van Johan Luzac in 1796’, in: J.F. Heijbroek e.a., red. *Geen schepsel wordt vergeten* (Amsterdam/Zutphen, 1985) 61-80.
Schöffer, I. *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*. Arnhem/Amsterdam, 1956.
Schofield, Thomas Philip. ‘Conservative political thought in Britain in response to the French Revolution’. *The Historical Journal*, 29 (1986) 601-622.
Scholten, L.W.G. *Het koningschap onder Wilhelmina*. Assen, 1958.
Scholten, L.W.G. *Thorbecke en de vrijheid van onderwijs tot 1848*. Utrecht, 1928.
Scholten, L.W.G. *Voetstappen van Thorbecke*. Assen, 1966.
Schroeder, Paul W. *The transformation of European politics, 1763-1848*. Oxford, 1994.
Schulin, E. ‘Universalgeschichte und Nationalgeschichte bei Leopold von Ranke’, in: W.J. Mommsen, red. *Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft* (Stuttgart, 1988) 37-71.
Schulte Nordholt, J.W. ‘Vaderlandse vrijheid en mensheidsdromen’ in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, red. *De Nederlandse revolutie? 1787* (Amsterdam, 1987) 70-83.
Schulte Nordholt, J.W. *Voorbeeld in de verte. De invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland*, Baarn, 1979.
Schulze, Hagen. *Der Weg zum Nationalstaat. Die deutsche Nationalbewegung vom 18. Jahrhundert bis zur Reichsgründung*. München, 1985.
Schutte, G.J. ‘Bilderdijk en de Revolutie’. *Het Bilderdijk-Museum*, 8 (1991) 1-9.
Schutte, G.J. ‘Kerk en maatschappij bij Thorbecke’. *Serta historica*, 4 (1982) 24-37, 65-70.
Schutte, G.J. *Nederland en de Afrikaners*. Franeker, 1986.
Schwartz, Gary. ‘The destigmatization of art geography: a preliminary to the study of the Dutchness of Dutch art’. *Utrechtse Historische Cahiers*, 14 (1993) nr. 4, 1-14.
Segeberg, Harro. ‘Germany’, in: Otto Dann en John Dinwiddy, red. *Nationalism in the age of the French Revolution* (Londen, 1988) 137-156.
Sewell Jr., William H. *A rhetoric of bourgeois revolution. The abbé Sieyès and What is the Third Estate*? Durham, NC, 1994.

Shackleton, Robert. *Montesquieu. A critical biography*. Oxford, 1961.
Shennan, J.H. 'The rise of patriotism in 18th century Europe'. *History of European ideas*, 13 (1991) 689-710.
Sherwig, J.M. 'Lord Grenville's plan for a Concert of Europe, 1797-99'. *The Journal of Modern History*, 34 (1962) 284-293.
Sillem, J.A. *Het leven van mr. Johan Valckenaer (1759-1821)*. 2 dln. Amsterdam, 1883.
Simons, Adam. *Gedichten*. Amsterdam, 1805.
Singelenberg, P.*H.P. Berlage. Idea and style*. Utrecht, 1971.
Singeling, C.B.F. 'Van eendracht naar broederschap. Literaire genootschappelijkheid en 1787' in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, red. 1787. *De Nederlandse revolutie? 1787* (Amsterdam, 1988) 166-173.
Singer, Brian C.J. *Society, theory and the French revolution. Studies in the revolutionary imagery*. Londen, 1986.
Skinner, Quentin. 'The principles and practice of opposition: the case of Bolingbroke versus Walpole', in: Neil McKendrick, red. *Historical perspectives. Studies in English thought and society in honour of J.H. Plumb* (Londen, 1974) 93-128.
Skocpol, Theda. *States and social revolutions. A comparative analysis of France, Russia and China*. Cambridge, 1979.
Sliggers, B.C. en A.A. Wertheim, red. *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V*. Zutphen, 1994.
Sluijter, Eric J. 'Belering en verhulling? Enkele 17de-eeuwse teksten over de schilderkunst en de iconologische benadering van Noordnederlandse schilderijen uit deze periode'. *De zeventiende eeuw*, 4 (1988) 4-28.
Sluijter, Eric J. 'Nieuwe kunsthistorische benaderingen en het veranderende beeld van de zeventiende-eeuwse Nederlandse schilderkunst', in: Frans Grijzenhout en Henk van Veen, red. *De Gouden Eeuw in perspectief Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen, 1992) 360-398.
Smallegange, M. *Nieuwe Cronyk van Zeeland*. Middelburg, 1696.
Smit, J.W. *Fruin en de partijen tijdens de Republiek*. Groningen, 1958.
Smith, Anthony D. *National identity*. Harmondsworth, 1991.
Smith, Anthony D. 'Nationalism and the historians'. *International Journal of comparative sociology*, 33 (1992) 58-80.
Smith, Anthony D. *Nations and nationalism in a global era*. Cambridge, 1995.
Smith, Anthony D. 'Neo-classicist and romantic elements in the emergence of nationalist conceptions', in: A.D. Smith, red. *Nationalist movements* (Londen, 1976) 74-87.
Smith, Anthony D. 'The problem of national identity: ancient, medieval and modern?' *Ethnic and racial studies*, 17 (1994) 375-399.
Smits-Veldt, Mieke B. '"Het Vaderland" bij Hollandse rederijkers, circa 1580-1625: grondgebied en identiteit', in: N.C.F. van Sas, red. *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 83-107.

Sober, Elliott. *Simplicity*. Oxford, 1975.
Sonderen, Peter C. *Het sculpturale denken. De esthetica van Frans Hemsterhuis*. Leende, 2000.
Sonsbeeck, H. van. *Proeve over de zelfstandigheid en onafhankelijkheid der regterlijke magt*. 2 dln. Zwolle, 1829.
Spandaw, H.A. *Gedichten en redevoeringen*. Amsterdam, 1803.
Spandaw, H.A. *De vrouwen*. Groningen/Amsterdam, 1807.
Speeleveldt, Thomas. *Brieven over het eiland Walcheren*. Den Haag, 1808.
De Staatsman.
De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming. L. de Gou, ed. 2 dln. Den Haag, 1988,1990.
Staden, A. van, red. *De nationale staat. Onhoudbaar maar onmisbaar? Het perspectief van Europese integratie en mondialisering*. Assen, 1993.
Stammler, Wolfgang. '"Edle Einfalt". Zur Geschichte eines kunsttheoretischen Topos', in: G. Erdmann en A. Eichstaedt, red. *Worte und Werte. Bruno Markwardt zum 60. Geburtstag* (Berlijn, 1961) 359-382.
De Standaard.
Starobinski, Jean. 'The idea of nostalgia'. *Diogenes*, 54 (1966) 81-103.
Starobinski, Jean, *1789. Les emblèmes de la raison*. Parijs, 1979.
Starzinger, Vincent. E. *Middlingness. Juste milieu political theory in France and England, 1815-48*. Charlottesville, 1965.
Stegeman, T.R. 'Daendels als hereboer', in: F. Pereboom en H.A. Stalknecht, red. *Herman Willem Daendels (1762-1818). 'Een gulhartig Geldersman, even zo vif als buspoeder*' (Kampen, 1989) 75-92.
Stephan, Heinz. *Die Entstehung der Rheinromantik*. Keulen, 1922.
Stevers, Th.A. 'Begrotingsnormering 1814-1939'. *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, 39 (1976) 101-147.
Stijl, Simon. *De opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden*. 2de dr. Amsterdam/Harlingen, 1778.
Stipriaan, R. van. 'Hollandse botheid in de Spaanschen Brabander', in: W. Abrahamse e.a., red. *Kort tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca. 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt* (Amsterdam, 1996) 95-101.
Stolleis, Michael. 'Reichspublizistik und Reichspatriotismus vom 16. zum 18. Jahrhundert'. *Aufklärung*, 4 (1989) Heft 2, 7-23.
Stone, Lawrence. *The causes of the English Revolution, 1529-1642*. Londen, 1972.
Stone, Lawrence. 'The revival of narrative. Reflections on a new old history'. *Past and present*, 85 (1979) 3-24,
Stouten, Johanna. 'Verlichting in afleveringen: over tijdschriften in de achttiende eeuw', in: Marijke Spies, red. *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen, 1984) 115-150.
Stouten, Johanna. *Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). Leven en werk*. Amsterdam/Maarssen, 1982.
Streng, Toos. 'Romantiek als spookbeeld: het "juste milieu" in de schilderkunst in Nederland tussen 1815 en 1848'. *Feit en fictie*, 3 (1996-1998) nr. 4, 29-45.

Stuart, Martinus. *Romeinsche geschiedenissen*. I. Utrecht, 1793.
Stürmer, Michael, 'Krise, Konflikt, Entscheidung: Die Suche nach dem neuen Cäsar als europäisches Verfassungsproblem', in zijn: *Dissonanzen des Fortschritts. Essays über Geschichte und Politik in Deutschland* (Munchen/Zürich, 1986) 119-137.
Stürmer, Michael. *Scherben des Glücks. Klassizismus und Revolution*. Berlijn, 1987.
Sturkenboom, Dorothée. *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum, 1998.
Stuurman, Siep. *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen, 1983.
Stuurman, Siep. *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam, 1992.
Suratteau, J.-R. 'Le Directoire. Points de vue et interprétations d'après des travaux récents'. *Annales historiques de la Révolution française*, 48 (1976) 181-214.
Suttorp, L.C. *F.A. van Hall en zijne constitutioneele beginselen*. Amsterdam, 1932.
Swaan, Abram de. 'Mededogen', in: Jankarel Gevers e.a., *Deugden* (Amsterdam, 2000) 21-41.
Swigchem, C.A. van. *Afbraak of restauratie. Monumentenzorg in Nederland*. Bussum, 1966.
Swigchem, C.A. van. 'Mr. Willem Bilderdijk en de bouwkunst', in: *Opus musivum* (Assen, 1964) 357-376.
Swildens, J.H. *Politiek belang-boek voor dit provisioneel tydperk. Gewigtig tans, gedenkwaardig hierna*. Amsterdam, 1795.
Swildens, J.H. *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd*. Amsterdam, 1781.
[Swildens, J.H.] 'Eene verhandeling van een' Amsterdamsch' burger over den tegenwoordigen toestand der samenleving in onze Republiek, en de middelen tot verbetering', in: A. von Knigge, *Over de verkeering met menschen* (2 dln.; Amsterdam, 1789) I, i-cviii.
Swildens, J.H. *Zes-daagsche staats-brief over 's lands hoogste zaak aan den burger Vitringa*. Amsterdam, 1796.
Taal, G. *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1900*, Den Haag, 1980.
Tamir, Yael. 'The enigma of nationalism'. *World Politics*, 47 (1995) 418-440.
Tamse, C.A. red. *Koningin Emma*. Baarn, 1990.
Tamse, C.A. 'Koningin Emma, 1890-1990', in: C.A. Tamse, red. *Koningin Emma* (Baarn, 1990) 9-21.
Tamse, C.A. 'Plaats en functie van de Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw', in: C.A. Tamse, red. *De monarchie in Nederland* (Amsterdam/Brussel, 1980) 89-132.
Tamse, C.A. en E. Witte, red. *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)*. Brussel, 1992.
Te Brake, Wayne Ph. 'Popular politics and the Dutch Patriot Revolution'. *Theory and society*, 14 (1985) 199-222.

Te Brake, Wayne Ph. *Regents and rebels. The revolutionary world of an eighteenth-century Dutch city*. Oxford, 1989.
Terdiman, Richard. *Present past. Modernity and the memory crisis*. Ithaca, NY, 1993.
Tex, J. den. Oldenbarnevelt. 5 dln. Haarlem, 1960-1972.
Theeuwen, P.J.H.M. *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn*. Hilversum, 2002.
Thiel, P.J.J. van. 'De inrichting van de Nationale Konst-Gallerij in het openingsjaar 1800'. *Oud-Holland*, 95 (1981) 170-227.
Thorbecke, J.R. *Aanteekening op de grondwet*. 2de dr. 2 dln. Amsterdam, 1841-1843.
Thorbecke, J.R. *Bijdrage tot de herziening der grondwet*. Leiden, 1848.
Thorbecke, J.R. *Historische schetsen*. 2de dr. Den Haag, 1872.
Thorbecke, J.R. *Parlementaire redevoeringen*. 6 dln. Deventer, 1856-1870.
Het Thorbecke-archief. J. Brandt-van der Veen, ed. 3 dln. Utrecht, 1955-1967.
De Tijdgenoot.
Tillema, J.A.C *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*. 's-Gravenhage, 1975.
Tillema, J.A.C. *Victor de Stuers, ideeën van een individualist*. Assen, 1982.
Tiryakian, Edward A. The sociological import of a metaphor: tracking the source of Max Weber's 'iron cage'. *Sociological inquiry*, 51 (1981) 27-33.
Tollebeek, Jo. *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*. Amsterdam, 1990.
Tollens, H. *Gedichten*. II. Antwerpen, 1843.
Tollens, H. *De Hoekschen en Kabeljaauwschen*. Amsterdam, 1806.
Tone, Th. W. *The Autobiography of Theobald Wolfe Tone*. R. Barry O 'Brien, ed. II, Londen, 1893.
Toonen, Theo A.J. *Denken over binnenlands bestuur. Theorieën van de gedecentraliseerde eenheidsstaat bestuurskundig beschouwd*. 's-Gravenhage, 1987.
Tromp, Bart. De wetenschap der politiek. 2de dr. Leiden, 1995.
T¨mmers, Horst-Johs. *Rheinromantik. Romantik und Reisen am Rhein*. Keulen, 1968.
Tydeman, H.W. *Drie voorlezingen over de voormalige staatspartijen in de Nederlandsche Republiek*. Leiden, 1849.
Uit den Boogaard, M.Th. *De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk*. Groningen, 1955.
De Utrechtsche Burger-Vriend.
Uytwerf Sterling, J.J. *Redevoering, over het behouden en aankweeken van den tegenwoordigen Nederlandschen volksgeest*, Z.p., 1833.
Vaderlandsche Byzonderheden.
Vaderlandsche historie... Ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie. 48 dln. Amsterdam, 1786-1811.
Valckenaer, J. *Redevoering over de plichten van een Bataavsch burger, vooral bij eene staatsomwenteling*. Uit het Latijn vertaald door G.C.C. Vatebender. Gouda, 1796.
Valk, J.P. de. 'Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk

en school bij koning Willem I (1815-1830)', in: C.A. Tamse en E. Witte, red. *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)* (Brussel, 1992) 76-97.
Valkhoff, J., red. *Grondwet en maatschappij in Nederland, 1848-1948*. Den Haag, 1948.
Van Horn Melton, James. *The rise of the public in Enlightenment Europe*. Cambridge, 2001.
Varry, Dominique. 'Vicissitudes et aléas des livres placées "sous la main de la Nation"', in: *Révolution française et 'vandalisme révolutionnaire'* (Parijs, 1992) 277-284.
Veen, Theo. *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk*. Ars Aequi Cahiers rechtsvergelijking en rechtsgeschiedenis, 1. Nijmegen, 1994.
Veen, Veronica. *Het Rembrandtbeeld. Hoe een kunstenaar in de 19de eeuw een nationale held werd*. Catalogus van de tentoonstelling Amsterdams Historisch Museum. Amsterdam, 1977-1978.
Veer, Paul van 't. *Daendels. Maarschalk van Holland*. Zeist/Antwerpen, 1963.
Veit-Brause, Irmline. *Der deutsch-französische Krieg von 1840. Studien zur deutschen Einheitsbewegung*. Keulen, 1967.
Vekeman, H.W.J. 'Vondels Rheinstrom reguliert und eingedammt. Der Rhein in der niederländischen Literatur des 19. Jahrhunderts', in: Herman Vekeman en Herbert van Uffelen, red. *Jetzt kehr ich an den Rhein. Eine Aufsatzsammlung zu Vondels 400stem Geburtstag* (Keulen, 1987) 302-326.
Velde, Henk te. *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*. Den Haag, 1992.
Velde, Henk te. 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800', in: T. Zwaan e.a., red. *Het Europees labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa* (Meppel/Amsterdam, 1991) 173-188.
Velde, Henk te. 'Het "roer van staat" in "zwakke vrouwenhanden". Emma en het imago van Oranje', in: C.A. Tamse, red. *Koningin Emma* (Baarn, 1990) 169-195.
Velde, Henk te. '"In onzen verslapten tijd met weeke hoofden". Neurasthenie, *fin-de-siècle* en liberaal Nederland'. *De Gids*, 152 (1989) 14-24.
Velde, Paul van der. *Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië*. Amsterdam, 2000.
Velema, W.R.E. 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw', in: Remieg Aerts en Henk te Velde, red. *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen, 1998) 80-99.
Velema, W.R.E. Contemporaine reacties op het patriotse politieke vocabulaire, in: H. Bots en W.W. Mijnhardt, red. *De droom van de revolutie* (Amsterdam, 1988) 32-48.
Velema, W.R.E. 'Revolutie, republiek en constitutie. De ideologische context van de eerste Nederlandse grondwet', in: N.C.F. van Sas en Henk te Velde, red. *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer, 1998) 20-44.

Velema, W.R.E. ‘1795 en de geschiedenis van het Nederlandse republikanisme’. *De Achttiende Eeuw*, 28 (1996) 29-38.
Venturi, Franco. *Settecento riformatore, IV. La caduta dell'Antico Regime (1776-1789). 2. Il patriottismo repubblicano e gli imperi dell'Est*. Turijn, 1984.
Venturi, Franco. *Utopia and reform in the Enlightenment*. Cambridge, 1971.
Verbaal der vergadering van aanzienlijken in Amsterdam, den 29sten maart MDCCCXIV. Den Haag, 1814.
Verberne, L.G.J. ‘Gijsbert Karel van Hogendorp en zijn Verklaaring aan het Staatsbewind 1801’. *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 5 (1950) 31-62.
Verberne, L.G.J. *Gijsbert Karel's leerjaren*. Amsterdam, 1931.
Verberne, L.G.J. ‘Willem II, koning der Nederlanden’. *Brabants jaarboek*, 1950, 131-149.
Verkade, W. *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872)*. Arnhem, 1935.
Verkade, W. *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot*. Zutphen, 1974.
Vermeulen, W.H. ‘Thorbecke in de schaduw van Pierson en Marx’. *Economie*, 26 (1962) 453-468.
‘Vernietiging der wapens op grafsteenen’ [Zeeland]. *De Wapenheraut*, 6 (1902) 37-38.
Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende de zitting van 1817-1818. J.J.F. Noordziek, ed. 2 dln. 's Gravenhage, 1864.
Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende de zitting van 1819-1820. J.J.F. Noordziek, ed. 2 dln. 's Gravenhage,1865.
Verwey, Albert. ‘De afscheidsrede van prof. Fruin’ [1894], in zijn: *Proza*., VIII (Amsterdam, 1923) 142-151.
Verwey, Albert. ‘Bijdragen tot de versiering van de nieuwe Beurs’. *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 4 (1898) II, 183-212.
Verwey, Albert. *Dagen en daden*. Amsterdam, 1901.
Verwey, Albert. ‘De denkbeelden van H.P. Berlage’, in: K.P.C. de Bazel e.a., *Dr. H.P. Berlage en zijn werk* (Rotterdam, 1916) 1-13.
Verwey, Albert. ‘De eenheid in Berlage's plan van beursversiering’, in: *H.P. Berlage ter gedachtenis, 21 febr. 1856-12 aug. 1934*. Uitgave van het *Bouwkundig weekblad architectura*, 51 (1934) 6-11.
Verwey, Albert. *Luide toernooien*. Amsterdam, 1903.
Verwey, Albert. *Oorspronkelijk dichtwerk*. I. Amsterdam/Santpoort, 1938.
Verwey, Albert. ‘De stam van 't volk’. *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 5 (1899) II, 484.
Verwey, Albert. Voorrede bij E.J. Potgieter, *Het Rijksmuseum*. Ed. Haarlem, 1907.
Vierhaus, Rudolf, red. *Aufklärung als Prozeß*. Hamburg, 1988.
Vierhaus, Rudolf, red. *Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften*. München, 1980.
Vijlbrief, I. *Van anti-aristocratie tot democratie*. Amsterdam, 1950.
Viroli, M. *For love of country. An essay on patriotism and nationalism*. Oxford, 1995.

Vissering, S. ‘Thorbecke’, in zijn: *Verzamelde Geschriften*, II (Leiden, 1889) 83-91.
Vitányi, Béla. *De scheepvaart op de rivieren in de natuurrechtsleer*. Deventer, 1970.
Vollenhoven, C. van. *De eendracht van het land*. 5de dr. 's-Gravenhage, 1935.
Vollenhoven, C. van. *Professor Thorbecke*. Leiden, 1931.
Vollenhoven, C. van. *Verspreide geschriften*. I. Haarlem, 1934.
Volpilhac, Catherine, Dany Hadjadj en Jean-Louis Jam. ‘Des Vandales au vandalisme’, in: *Révolution française et ‘vandalisme révolutionnaire*’ (Parijs, 1992) 15-27.
Vondel, Joost van den. *Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza. Verzorgd door Albert Verwey*. Mieke B. Smits-Veldt en Marijke Spies, ed. Amsterdam, 1986.
Voorst, W.H. van. *De herziening der Grondwet*. Haarlem, 1831.
Vooys, C.G.N. de. ‘Nederlandse letterkundigen tegenover de Franse overheersing’. *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*. Nieuwe reeks, deel 8, (Amsterdam, 1945) 83-97.
Vreede, G.W. *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1795 tot 1798*. I. Amsterdam, 1847.
Vreede, G.W. *Levensschets*. Leiden, 1883.
Vreede, Pieter. *Mijn levensloop*. Hilversum, 1994.
Vreede, Pieter. *Verandwoording van Pieter Vreede, lid van het voormalig uitvoerend bewind, aen de Bataefsche Natie en aen haere vertegenwoordigers; ingegeven by de Eerste Kamer der wetgevende vergadering; den 9 october 1798*. Leiden, 1798.
De Vriend van't Vaderland.
De Vriend des Volks.
Vries, C.W. de. *De ongekende Thorbecke*. Amsterdam, 1950.
Vries, Jan de. *Gemeenschap en wereld-ik, geheel op de wijze der kunst. Nederlandse kunstkritiek en moderne kunst circa 1900-1920*. Amsterdam, 1990.
Vries, J. de. ‘Iets over de oprigting van een standbeeld voor Rembrandt, naar aanleiding van de daartoe betrekkelijke circulaire’. *De Tijdgenoot*, I (1841) 302-304.
Vries, Marleen de. *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland, 1750-1800*. Nijmegen, 2001.
Vries, Sandra de. *De lucht in gevlogen, de hemel in geprezen. Eerbewijzen voor Van Speijk*. Haarlem, 1988.
De Vrye Nederlander.
Vuyk, Simon. *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)*. Amsterdam, 1995.
Waal, H. van de. *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding*. 2 dln. 's-Gravenhage, 1952.
Wal, Mieke van der. ‘Krijgsman of staatsman? De oprichtingsgeschiedenis van de twee standbeelden voor Willem de Zwijger in Den Haag’. *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 34 (1983) 39-70.

Wall, Ernestine van der. *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*. Hilversum, 2000.
Wangermann, Ernst. 'The conditions of national consciousness in the epoch of Enlightenment'. *Actes du septième congrès international des Lumières*. Boedapest 26 juli - 2 augustus 1987. III, 1523-1524.
Warnke, Martin. *Politische Landschaft. Zur Kunstgeschichte der Natur*. München, 1992.
Weber, E. *France. Fin-de-siècle*. Londen, 1986.
De Weegschaal.
Weekblad voor Kinderen.
Wenger, Klaus. 'Le Rhin, enjeu d'un siècle', in: Pierre Ayçoberry en Marc Ferro, red. *Une histoire du Rhin* (Parijs, 1981) 255-291.
Wescher, Paul. *Kunstraub unter Napoleon. Berlijn*, 1976.
Wesseling, Ari, 'Are the Dutch uncivilized? Erasmus on the Batavians and his national identity'. *Erasmus of Rotterdam Yearbook*, 13 (1993) 68-102.
Wesseling, H.L. 'Robert Fruin. De geschiedenis van een reputatie'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1986-1987, 3-18.
Wiedemann, Conrad. 'Zwischen Nationalgeist und Kosmopolitismus. Über die Schwierigkeiten der deutschen Klassiker, einen Nationalhelden zu finden'. *Aufkläring*, 4 (1989) Heft 2, 75-101.
Wienbarg, Ludolf. *Holland in den Jahren 1831 und 1832*. 2 dln. Hamburg, 1833.
Wiersma, L.R. 'Het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen (1936-1940)'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 86 (1971) 124-150.
Wille, J. *De literator R.M. van Goens en zijn kring*. Zutphen, 1937.
Wills, Garry. *Cincinnatus. George Washington and the Enlightenment*. New York, 1989.
Wils, Lode. 'Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830) en de natievorming'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 112 (1997) 502-516.
Winkel, J. te. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen*. Ed. Utrecht/Leeuwarden, 1973.
Winter, P.J. van. *De Chinezen van Europa*. Groningen, 1965.
Wintle, Michael, 'De economie van Zeeland in 1808. Een rapport van Abraham van Doorn over de economie in het najaar van 1808', *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1985, 97-130.
Wiselius, S.I. *De staatkundige verlichting der Nederlanderen*. 2de dr. Brussel, 1828.
Wiskerke, Evert M. *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813*. Hilversum, 1995.
Wissing, P.W. van. *Stokebrand Janus 1787*. Nijmegen, 2003.
Wit, C.H.E. de. *Het ontstaan van het moderne Nederland (1780-1848) en zijn geschiedschrijving*. Oirsbeek, 1978.
Wit, C.H.E. de. 'Palmers these en de Nederlandse revolutie van de 18e eeuw, 1780-1801'. *Handelingen van het negenentwintigste Nederlands filologencongres* (1966) 209-211.

Wit, C.H.E. de. ‘La République Batave, 1795-1805’, in: *Occupants-Occupés, 1792-1815*. Colloque de Bruxelles, 29 et 30 janvier 1968 (Brussel, 1969) 141-154.
Wit, C.H.E. de. *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*. Heerlen, 1965.
Wit, C.H.E. de. *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*. Nijmegen, 1980.
Wittrock, Björn. ‘Modernity: one, none, or many? European origins and modernity as a global condition’. *Daedalus*, 129 (2000) 31-60.
Woesler, Winfried. ‘Die Idee der deutschen Nationalliteratur in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts’, in: Klaus Garber, red. *Nation und Literatur im Europa der frühen Neuzeit* (Tübingen, 1989) 716-733.
Worst, I.J.H. ‘Koning Willem I. Het begin van “ons grondwettig volksbestaan”’, in: C.A. Tamse en E. Witte, red. *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk* (Brussel, 1992) 56-75.
Wolff, Betje. *Arnold Geesteranus aan Maria van Reigersbergen echtgenoote van Mr Hugo de Groot*. Hoorn, 1775.
Zanten, Jeroen van. *‘Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard’. Politieke cultuur, discussie en oppositievorming, 1813-1840*. Amsterdam, 2004.
Zapperi, Roberto, ed. *Emmanuel-Joseph Sieyès, Ecrits politiques*. Montreux, 1985.
Zeller, Gaston. ‘Histoire d'une idée fausse’, in zijn: *Aspects de la politique française sous l'ancien régime* (Parijs, 1964).
Zuurbier, Jan, Henk Brandsma en Ben Wagenaar, red. *De lange herfst van 1799. De Russisch-Engelse invasie in polder en duin*. Castricum, 1998.
[Zuylen, Hugo van.] *Herinneringen van een' staatsman betrekkelijk de verheffing van Willem I tot souverein-vorst der Vereenigde Nederlanden*. G.W. Vreede, ed. Amsterdam, 1850.
Zwaan, Ton. ‘Staatsvorming, politiek geweld en burgerlijke civilisering in Nederland, 16e-20e eeuw’, in zijn: *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam, 2001) 113-162.

Register

A

Abeleven, A., 249
Abercromby, Ralph, 335
Ackeren, Margarete van, 542
Ackersdijck, W.C., 569
Acquoy, J.G.R., 569-570
Acton, John, lord, 169
Adams, John, 140, 190, 253
Adorno, Th., 21
De Advocaat der Nationale Vrijheid, 287
Aemstel, Gijsbrecht van, 577-578
Alberdingk Thijm, J.A., 60, 533, 562
d'Alembert, J.B., 134
Alexander, prins der Nederlanden, 497
Alexander de Grote, 145, 326
Algemeen Nieuws- en Advertentieblad, 453-454
Allart, Johannes, 205
Alphen, Daniël van, 426n, 428, 452
Altheer, J., 236
Alva, 369, 568-569
amalgama, 112, 298, 351, 353-354
Ampt, 442-444
Anderson, Benedict, 45-46, 123, 169, 523-524, 526
Ankersmit, Frank, 386, 389
Anna van Hannover, 101
Antonides van der Goes, J., 78, 143
Appelius, Jean Henry, 286, 352, 354, 356
Aratus, 326
Arend, J.P., 529
Ariès, Ph., 158
Aristides, 134, 141
aristocratie, 150, 179, 181, 193, 211, 220, 244-245, 294, 306, 309, 312, 347, 357, 383, 389n, 493
Arndt, Ernst Moritz, 155, 157, 538, 545
Arnhemsche Courant, 453, 491, 541
Asselijn, Jan, 94
Assen, C.J. van, 409-410, 444
Asser, T.M.C., 500n
Athlone, F.C.R. van Reede van, 208
Aulard, A., 267
Aurelius, Marcus, 49, 134
Austin, J.E., 354

B

Bacot, G.J.G., 366, 370
Bagot, Charles, 432
Baker, Keith Michael, 387n, 391n
Bakhuizen van den Brink, R.C., 402, 549, 558-559, 562, 573
Backhuysen, Ludolf, 559
barbatisme, 363, 365, 367, 369, 372
Barueth, J., 134, 208
Bataafse mythe, 43, 46, 49-51, 602
Le Batave, 325
Bauer, Marius, 584
Beaufort, W.H. de, 225, 227, 497, 506
Becker, Nikolaus, 536, 539-541, 543, 548
Beieren, Jacoba van, 577
Belgische Opstand, 25, 33, 408, 434, 437, 471, 482, 490, 574, 602
Beljaart, G., 354
Bellaar Spruyt, C., 496
Bellamy, Jacobus, 69, 349, 554, 559
Bellum Socraticum, 54, 134
Ben-Israel, Hedva, 44, 169
Bentinck van Rhoon, Willem, 34
Berg, van den, 249
Berger, Cypriann, 243, 245
Berkhey, Johannes le Francq van, 142, 177, 205, 368
Berlage, H.P. 500n, 525, 577
Beveren, Willem Aernout de, 353-354
Beylinc, Albrecht, 90-91, 136, 528, 530, 569
Beyma, Coert Lambertus van, 240
Bie, Wim de, 606
De Bijenkorf, 438-446, 449-450, 452-453, 469
Bilderdijk, Willem, 32, 36-37, 87, 91, 110, 129, 135, 337, 343-344, 465, 533, 560, 573, 604
Bismarck, Otto von, 578
Blaas, P.B.M., 94, 589
Blanck, ds. J.A., 189
Blanning, T.C.W., 269
Blussé, P.L.F., 474-475
Boeren(oorlog), 39, 496, 498, 565, 582, 586-587
Boerhaave, Herman, 599

Bolingbroke, Henry St. John, viscount, 149
Bonaparte, Lucien, 326
Boogman, J.C., 477, 479, 487, 492, 517-519
De Borger, 200
Bosboom, Johannes, 561
Bosch, Bernardus, 257
Bosch Bols, Paulus, 249
Bosch Kemper, J. de, 29, 37, 425, 475
Bosse, P.P. van, 483
Bor, Pieter, 374
Bornewasser, J.A., 517
Boullée, Etienne-Louis, 142
Box, Henri, 472-474
Boysot, Maria, 574
Braak, Menno ter, 520, 603
Bredero, G.A., 51
Brederode, Hendrik van, 572
Breekpot, François, 353-354
Breuilly, John, 146
Breukelaat, Hendrik, 409
Brill, W.G., 529-532
Brink, Jan ten, 139
Broukère, Ch. de, 443
Brugmans, Hajo, 95
Brugmans, I.J., 502, 506, 513, 515, 519
Brumaire, 141, 332
Brunswijk-Wolfenbüttel, Lodewijk Ernst, hertog van, 208, 216, 235, 241
Brutus, [Lucius Junius en/of Marcus] 78, 136, 142, 287, 324-327
budgetrecht, 423-424, 446
Bühler, Karl, 515
burger, stille, 27, 189
burgerdeugden, 51, 55, 120-121, 131, 160, 260, 341, 570, 593-607
burgergecommitteerden, 178, 180-181, 184, 187, 214, 233, 236, 238-239, 241
burgerschap, 25-26, 28, 55, 98, 150, 192, 294, 325, 380, 387
burgerwapening, 79n, 82, 122, 133, 176n, 183, 187, 199, 211, 216, 247-248, 287-288, 295, 297, 316, 403, 409
Burke, Edmund, 32, 192, 218, 281, 303, 584
Burman, Pieter, 133, 572
Burman, P.C., 243
Busken Huet, Conrad, 17, 160, 500n, 503-504, 532-534, 563-566, 572, 589-590
Buys, J. Th., 29, 497, 504, 507
Byvanck, W.G.C., 265, 359-360, 370, 586

C

Caesar, 137, 139, 312, 318, 324-327. 332, 482
caesarisme, 324
Campbell, F.A.G., 359
Camper, Petrus, 135, 143
Canning, George, 439
Capellen tot den Pol, Joan Derk van der, 136, 180-181, 188, 193, 199, 212, 216, 218, 225, 238-240, 269, 287, 305, 356
Capellen van de Marsch, Robert Jasper van der, 188
Carnot, Lazare, 317
Cassius, 78
Castlereagh, Robert Stewart, viscount, 346
Catharina de Grote, 271, 335
Catilina, 137
Cato, 78, 134, 137-138. 141-142
Cats, Jacob, 560, 571, 574, 577. 604
Cérisier, Antoine-Marie, 183, 230
Châlons, René van, 369
Champigny-Aubin, 323
Cicero, 135, 137, 139-141, 279
Cincinnatus, 312, 327
civil society, 21, 23, 54-55, 58, 60, 389, 393
Civilis, Claudius, 49
Clercq, Gerrit de, 415, 477, 549
Cloots, Anacharsis, 331
Clovis, 153, 361
Cobban, Alfred, 270
Coen, Jan Pietersz., 579
Colenbrander, H.T., 20-21, 109, 168, 201, 226-228, 266, 269-270, 273-274, 502-503, 506, 586
Colijn, H., 508, 510-512
Collot d'Escury van Heinenoord, H., 426
Condorcet, M.J.A.N., 303
Conradi, Petrus, 375
consensus(vorming), 36, 41, 73-74, 79, 261, 290, 336, 377, 379-380, 391n, 392
conservatisme, 18, 31-32, 76, 147, 191-192, 284, 303
Constant, Benjamin, 25, 28
Constantijn de Grote, 369
Constantius, 369
De Constitutioneele Vlieg, 86, 325
Cornelissen, A.J.M., 508n
Cort van der Linden, P.W.A., 500n, 583
Couperus, Louis, 580, 584
Courier van Europa, 202-203, 205, 215
Cowper, William, 148
Crane, W.C. de, 354
cultuurnatie, 70, 153, 161, 165
Cultuurstelsel, 483-484
Curius, 141
Curtius, 90

Cuypers, Pierre, 60, 562

D

Da Costa, Isaac, 22, 32, 394, 465, 533
Daendels, Herman Willem, 123, 315-329, 333

Dam van Isselt, E.W. van, 452
Danton, G.J., 324, 538
Darwin, Charles, 579
Daunis, P.L., 245
Dautun, D.H., 83n
David, Jacques-Louis, 129, 142
Davies, C.M., 224
Deken, Aagje, 132, 160, 278
Dekker, Rudolf, 374, 388n
Delacroix, Charles, 267, 321-322, 325
De Democraten, 82-85, 94, 97, 115-116, 118, 120-121, 289-290, 307, 361, 365, 600
democratie, 25, 28, 141, 226, 228, 245, 299, 306, 357, 493, 508, 604
Demosthenes, 326
Demoulin, R., 454
dérévolution, 27, 123, 323
Desaix, L., 320
Destutt de Tracy, Antoine de, 303, 310
Deventer, C. Th. van, 587
Deyssel, Lodewijk van, 39, 564, 584
Dibbetz, R., 116
Diderot, Denis, 134
Diepenbrock, Alphons, 584
Dilthey, Wilhelm, 401
Dingelstedt, Franz, 543-550
Doedens, Anne, 374
Domela Nieuwenhuis, F., 500n
Donders, F.C., 500n
Donker Curtius, Boudewijn, 443n
Donker Curtius, Dirk, 442-443, 459, 469, 471, 473-474, 479. 489-490, 492-494
Donker Curtius, Frans, 443n
Doorn, J.A.A. van, 39
Dorth tot Holthuijzen, Judith van, 334
Dou, Gerrit, 561
Drees, Willem, 606
Du Perron, Edgar, 520
dualisme, 38, 481, 485-486, 493, 503-505, 508, 511-512
Ducange, Brahain, 322, 325
Duifhuis, Hubert, 573
Duinkerken, Anton van, 515-516, 603
Dumonceau, J.B., 328
Dunk, Thomas von der, 130n
Duymaer van Twist, J.A., 484
Duyn van Maasdam, A.F.J.A. van der, 414n, 419

E

Easton, David, 191-192
Eden, Jaap, 500n
Eeckhout, J.J., 359
Eeden, Frederik van, 580
één- en ondeelbaarheid, 24, 55, 82, 111-112, 119, 193, 262, 290, 297, 306-307, 310, 313, 347. 350, 353-354. 361, 600
eenheidsstaat, 25-26, 32-33, 42, 56, 119, 168, 194, 228, 283, 298, 306, 312, 340, 352, 354, 360-362, 371, 383, 389-390, 393, 462
eenvoud, 104, 160, 212, 301, 593-607
Effen, Justus van, 72-73, 259, 388
Eigeman, J.A., 509-511, 513
Elout, C.Th, 461-462
Emants, Marcellus, 574
Emma, koningin, 499n, 574, 582, 584
Ende, A. van den, 301
Engelberts, Engel, 53, 101-103, 121
Engelsing, Rolf. 196
Epaminondas, 140
Erasmus, Desiderius, 50-51, 597
Erens, Frans, 527
Esgers, J.N., 208
Eutropius, 369
Ewyck, D.J. van, 243, 434
exempla virtutis, 90, 136
Eyck, A.H., 130, 243
Eyndius, 348

F

Fabius Cunctator, 140, 287, 410
Falck, Anton Reinhard, 33, 95n, 139, 225, 325, 404, 422
federalisme, 110-111, 116, 181, 312, 347, 383
Feith, Rhijnvis, 104, 106, 176n, 205, 559
Ferguson, Adam, 23
Fichte, J.G., 155, 430
Fijnje, Wybo, 83n, 288, 315, 321
Flament, Charles, 359, 371
Flaminius, 134
Fock, C., 483
Fokke Simonsz, Arend, 98-100
Fokker, J.P., 354
Fortuyn, Pim, 373, 481
Frans I, keizer, 541
Fransen van de Putte, I.D., 483-484
Fredericq, Paul, 502

Frederik de Grote, 154n, 155, 402, 405, 413
Frederik Hendrik, stadhouder, 94, 369, 571
Frederik, prins der Nederlanden, 432
Frederik Willem II, koning van Pruisen, 240, 403
Frederik Willem IV, koning van Pruisen, 540
Freiligrath, F., 545
Frijhoff, W.Th.M., 54, 374
Fructidor, 140, 316, 319-320
Fruin, Robert, 17, 90, 528-530, 532, 562-563, 569, 579, 586
Furer, François, 221, 387n

Gazette de Leyde, 141
Geesteranus, Arnold, 570-571
gelijkheid, 25, 38, 185, 285, 313, 339, 347, 362, 600
Gellius, Aulus, 141
Gellner, Ernest, 22-24, 44-45, 47, 59, 146, 524, 588
Genester, P.A. de, 62
genootschappelijkheid, 21, 54, 72-73, 87, 96, 133, 135, 147, 187, 218, 246-247, 280, 291, 381-382, 385, 387, 388n, 389-390, 394
Gerards, Balthasar, 179n
Gerretson, F.C., 415, 452n, 511
Gevaerts, O., 250
Geyl, P., 20, 227-228, 270-271, 273-274, 449n
De Gids, 29, 402, 472, 477, 525, 533, 549, 558, 560, 562, 564-565, 583, 586, 589, 603
Gifhuysen, 249
Gijzelaar, Cornelis de, 235, 250
Glasmaker, A., 249
Godechot, J., 267-269
De Godsdienstvriend, 257
Goeman Borgesius, H., 494
Goens, R.M. van, 31, 76, 105, 204, 207-108, 231, 271, 368
Goertz, J.E. von, 197
Goes, Frank van der, 583-585
Goethe, J.W. von, 155, 481
Gogel, I.J.A., 82, 93, 115, 120, 289, 301, 312, 322, 365, 367
Gogh, Vincent van, 500n
Gordon, Daniel, 388
Gordon, O.D., 234, 236, 241, 244
Gorter, Herman, 500n
Gouden Eeuw, mythe van de, 43, 47, 51-52, 58, 63, 65-66, 94, 341, 361, 364, 397, 403, 497, 548, 552-553, 556-566, 589, 597-598, 602, 604-605
Gracchen, 324, 326
Gray, John, 23
Greenfeld, Liah, 146
Grégoire, Henri, 153, 360, 365, 372
Grenvilie, W.W., lord, 331
Groen van Prinsterer, Guillaume, 288n, 424, 448-449, 465, 469, 471, 477, 505, 509-512, 531
Groeneveld, Reinier, 93
Grondwettige Herstelling, 176-177, 179, 188, 190, 193, 211, 280, 282, 307, 379
Grondwettige Herstelling, 106, 179, 183, 205, 212-213, 215, 282-283, 355
Groot, Hugo de, 50, 78, 216, 560, 567, 570, 572-573, 578-579, 598
Guizot, F.P.G., 35, 439, 480
Guyot, Raymond, 266-268

H

Haak, J., 95-96
Habermas, Jürgen, 23, 387n
Haeften, Jacob van, 225, 243
Hahn, J.G.H., 118
Halbwachs, Maurice, 158
Hall, F.A. van, 447, 448n, 459n, 470, 478, 480, 491, 503
Hall, J. van, 447, 448n, 470
Hall, M.C. van, 124, 140, 326, 468
Hambeek, Elias, 295
Hambroek, Antonius, 90n
Hamelsveld, IJsbrand van, 189, 255-263, 380, 393, 601
Hamlet, 482
Hanou, André, 395-396
Hans, D., 502
Hardenbroek, Gijsbert Jan van, 255
Haren, Onno Zwier van, 559
Haren, Willem van, 559
Harris, James, 270
Harting, Pieter, 496
Hasselaer, Kenau Simonsdochter, 570
Havelaar, Just, 603-604
Hayes, Carlton W., 45
Heek, F. van, 252
Heek. H.J. van, 483-484
Heemskerk Azn, J., 483
Heeren, A.H.L., 157
Hegel, G.W.F., 46, 579
Heije, Jan Pieter, 561
Heine, Heinrich, 543, 603
Helmers, Jan Frederik, 69, 87-89, 95, 140, 535-536, 555-556, 559
Hemert, Paulus van, 126, 257
Hemsterhuis, Frans, 132
Hemsterhuis, Tiberius, 132
Heraclyt Democryt, 113, 116-117
Hercules, 326, 347
Herder, J.G., 70, 155-156
herinneren en vergeten, 93, 346, 383, 527, 529
De Herkaauwer, 19
Hermann [Arminius], 155
Hespe, J.C., 178, 184n, 186n, 201-202, 208-209, 295, 325
Hess, David, 363
historisch besef, 87, 92, 163, 280, 363, 496-497
Hobbema, M., 548
Hobsbawm, Eric, 161n, 169, 524, 527
Hoche, Lazare, 317-318
Hoeken en Kabeljauwen, 36, 89-91, 93, 377
Hoen, Pieter 't, 198, 201, 236, 240

Hoevenaar, Adr., 234, 236, 241
Hofdijk, W.J., 58

Hoff, J.H. van 't, 500n
Hofstede, Petrus, 135, 208
Hogendorp, Dirk van, 451n
Hogendorp, Gijsbert Karel van, 26-27, 39, 95n, 189, 268, 342, 345, 404, 414n, 421, 426, 444, 451, 462-464, 467, 478-479, 557
Hogerbeets, Rombout, 570
Hölderlin, J.C.F., 536
Hollandsche Historische Courant, 349
Hollandsche Spectator, 72-73, 259, 388, 598
Holtrop, J.G., 359
Holtzhey, J.G., 218
Hooff, J. op den, 447, 452
Hooff, J.F.R. van, 118
Hooft, Hendrik, 216, 245
Hooft, P.C., 258, 376, 568-569
Hooykaas, G.J., 433n, 482
Hope, Henry, 130
Horbach, D., 111
Horkheimer, M., 21
Houten, Samuel van, 485, 489, 492-495, 502-504, 583
Houweningen, Elsje van, 570
Hroch, Miroslav, 45-47, 59, 524, 526
Hugo, Victor, 499n
Huidekoper, A.W., 447
huiselijkheid, 125, 160-161, 297, 570, 573, 601-602, 605-606
Huizinga, Johan, 463, 551, 604
Hulzen, A. van, 229, 234
Huskisson, W., 439
Husly, Jacob Otten, 143

I

ideologie, 191, 304, 211, 303-304, 310
Im Hof, Ulrich, 526
imagined community, 46, 49, 123, 162, 169, 255, 523, 590
imperalisme, modern, 497, 564-565, 579, 587
Inlijving, 32, 86, 126-127, 345
invention of tradition, 26, 53, 90, 462, 497, 525, 537. 581, 585, 595
Irhoven van Dam, W.A. van, 202-203, 205, 243
Israëls, Jozef, 500n

J

Jacoba van Beieren, 90-91
Jacobson, G.J., 461
Jahn, F.L. Vater, 155
Janus, 19n, 35n
Janus Verrezen, 19n
Japikse, N., 514
Jefferson, Thomas, 253
Jeude, Arnt de, 568
Johan Willem Friso, 363
Johannes, G.J., 392n, 601
Johnson, Samuel, 149
jong-liberalen, 483-486, 495, 503-504, 509, 529
Jonge van Campensnieuwland, M.W. de, 452n
Jong, Murk de, 269
Joor, Johan, 95n, 374
Joubert, B.C., 322
Journal de la Haye, 472-473
Jozef II, 154n, 303, 403
juste milieu, 35-37, 382, 393-394, 447, 462

K

Kadt, Jacques de, 502
Kalff, Gerrit, 61, 168, 533-534
Kamerbeek jr, J., 17
Kampen, N.G. van, 547
Kant, Immanuel, 145, 147
Kantelaar, Jacobus, 138, 311
Kappeyne van de Coppello, J., 494
Karel de Grote, 536
Karel V, 547
Kasteele, Pieter Leonard van de, 182
Kats, Nicolaas van, 377
Keet, Catharina Mulder, alias Ruige, 216
Kemp, F.A. van der, 243
Kempenaer, J.M. de, 453, 469, 479, 491
Kemper, J.M., 96, 157, 461
Kernkamp, G.W., 552, 586
kiesstelsel, 29, 62, 182, 184, 233, 236, 238, 414n, 460, 468, 475, 477-478, 485, 487, 491, 493, 505, 517n
Kinker, Johannes, 18-19, 92n
Kloek, J.J., 385-398
Kloos, Willem, 39
Klopstock, F.G., 155
Kluit, Adriaan, 31, 76, 105, 215, 221, 271, 279, 281, 294, 303, 368

Knigge, A. von, 106
Knippenberg, Hans, 525
Koch, Koen, 166-168
Koenig, C.F., 197, 204
Kohn, Hans, 45
Konijnenburg, Jan, 83n, 115, 339, 345
Kooi, Willem Bartel van der, 363, 365, 367
De Koopman, 197n
Kooten, Kees van, 606
Kooten, Theodorus van, 83n, 134, 364, 366, 370
Koselleck, Reinhart, 18, 24, 157, 387n, 402
kosmopolitisme, 126-128
Kossmann, E.H., 20, 36, 226, 272, 499, 517, 587, 594

Krabbe, Hugo, 583
Kranenburg, R., 519
Kreis, Wilhelm. 578
Krieger, L., 353
De Kroniek, 359, 584-585, 589
Kruger, Paul, 587
Kuitenbrouwer, M., 587
Kuyper, Abraham, 23, 30, 39, 499, 500n, 516n, 531-532, 604

L

Laelius, 141
Lairesse, G. de, 104n
Lambrechtsen, Nicolaas, 355
Langen, S.J, van, 315, 321
Lannoy, Juliana Cornelia de, 136
Lavater, J.K., 116
Lectuur bij het ontbijt en de thetafel, 125
Ledenberg, G. van, 570
Ledoux, Claude Nicolas, 129, 142
Leeb, I.L., 271
Leerssen, Joep, 170
leesrevolutie, 72, 196
Leeuw, Alex de, 515-516
Leeuwestyn, 356
Legrand, L., 265
Leids Ontwerp, 179, 183, 214, 288, 295
Lennep, Jacob van, 58
Lenoir, Alexandre, 361
Leonidas, 140
Lessing, G.E., 134
Levy, J.A., 502
liberalisme, 18, 33, 147, 446-447, 540
liberalisme, Nederlands, 34, 37, 269, 429-431, 447, 455, 473, 479, 487-498
Lidt de Jeude, J. van, 249
Liebeherr, Bogislaus von, 176, 234, 236, 241, 244, 248
lieu de mémoire, 124, 524-525, 536
Lijphart, Arend, 59
Lion, Izaak, 374
Liszt, Franz, 540
Livius, 140-141
Lodewijk XIV, 102, 225, 401, 572
Loevesteinse traditie, 94, 216, 449, 529, 532, 558, 562-563, 567-575. 586
Lombroso, C., 580

Loosjes, Adriaan, 92, 466, 559
Loots, Cornelis, 87-89, 95, 140, 555, 559
Louis Philippe, 539
Ludwig, Emil, 515
Luger, Bernt, 525
Luther, Maarten, 156
Luzac, Elie, 31, 76-78, 105, 109, 137, 203-204, 208, 260, 279, 284, 389n
Luzac, Johan, 140-141
Luzac, L.C., 287, 452, 469
Lycurgus, 287
Lynden, Constance van, 208
Lyon, 442-443

M

Maanen, C.F. van, 419, 421, 440, 442, 444, 446, 452, 462-463, 470
Mackintosh, James, 281
Madariaga, Isabel de, 271
Manen Azn, Jacob van, 234, 241, 248
Manger, J.A., 502, 508, 513
Mann, Michael, 148, 161
Marat, J.-P., 324
Marcellus, 140
Marcus, Jacob Ernst, 160-161
Maria Theresia, 154n
Marnix van St. Aldegonde, 514
Martens, D.J., 224, 243, 245, 250, 255
Martialis, 50, 597
Marx, Karl, 510, 579
Maurits, prins, 93, 369, 531, 572-573, 578
Maury, J.-S., 311
Meersch, A.A. van der, 257
Meeteren, Em. van, 547
Meinecke, Friedrich, 45, 70, 165
Mendelssohn, Felix, 540
Mendelssohn, Moses, 134
Merken, Lucretia Wilhelmina van, 90n
Metternich, Cl.L.W. von, 540-541, 544
Meu, Marijke, [Maria-Louise van Hessen-Kassel] 363
Meyer, Herman, 542
Meyer, Jonas Daniel, 26n
Midderigh, J.H., 41
Mijnhardt, W.W., 385-398
ministeriële verantwoordelijkheid, 418-419, 432-433, 440. 445-446, 453n, 468, 471, 476
Mirabeau, H.G., 190, 287, 311
Mist, J.A. Uitenhage de, 110

moderaten, 33-34, 38, 277, 320
moderatisme, 37, 261, 263, 284, 295, 321, 341, 475-476, 479
moderniteit, 24, 31, 36, 38-39, 175n, 191, 373, 394, 397
Moens, Petronella, 573
Moerkerk, Bastiaan, 184
Mohammed Ali, 539
Mommsen, Hans, 170
monarchie, 27, 212, 293-294, 357, 415n, 546-547, 582, 584-586, 589
Montesquieu, Ch. de, 149, 294
Moons, Magdalena, 528, 569

Mosse, George W., 160
Mossel, Kaat, 216
Muelen, Jan Carel van der, 175, 189, 225, 245-246, 249, 256
Multatuli, 500n, 533-534, 564
Munck, Johan Canter de, 355-357
Muret, P., 266

N

nachtwakerstaat, 413, 493
Nagell van Ampsen, A.W.C. van, 419
Napoleon, 42, 65, 70, 95, 141, 301-304, 318, 320, 323-324, 326, 330-331, 333, 335, 338, 343, 345, 357, 371, 404-405, 413. 466, 499n, 544
Napoleon, Lodewijk, 293, 301, 343, 357, 359, 370-371, 466
Narede, [van J.R. Thorbecke] 38-39, 481, 485-486, 495. 503-506, 511-512
Nassau, Engelbert van, 369
Nassau Lalecq, L.Th. van, 200
natiestaat, 44, 64, 148, 161-162, 165-171
natievorming, 42-45, 55-56, 72, 108, 120-122, 148, 167, 289-290, 310, 313, 346, 362, 365, 375, 406-407, 496, 526, 532
nationaal erfgoed, 360-362, 364, 366, 368, 370-372, 562
nationaal karakter, 30, 84, 101, 103, 113, 117, 120-121, 126-127, 145, 168, 309-310, 313, 318, 351, 378, 381, 601
nationale feesten, 83n, 84, 113, 290, 313, 335
nationale opvoeding, 83, 111, 140, 290, 362, 365, 367
nationale smaak, 92
Natonale Vergadering, 33-34, 41, 56, 83, 109-110, 112-113, 115, 118-119, 138, 261-263, 286-287, 296-297, 299, 305-307, 311, 339, 351-354, 381, 390, 463
nationalisering van de revolutie, 30-31, 86, 92-93, 123, 159, 273, 284-285, 294, 299-300, 321-323, 327-328, 334-335, 339-342, 345, 356, 368,404, 463
nationalisme, 18, 22, 33, 47, 69-70, 145-163, 169-170, 411, 523-524, 540, 551, 564
nationalisme, Nederlands, 24, 61, 65-76, 95, 105, 122, 176-177, 191, 210, 220, 316, 408, 497, 532-534, 554, 566, 574, 577-591
De Nederlander, 461
Nederlansche Gedachten, 438, 448-450
Negenmannen, 37,452-453, 459-461, 469, 472-475, 477-478, 487, 548
Nelson, Horatio, 158
neoclassicisme, 129-131, 135, 142-143, 562, 599
Nepos, Cornelius, 140
Nes van Meerkerk, J.G. van, 440, 452, 453n
De Nieuwe Amsterdammer, 499n
Nipperdey, Thomas, 23-24
Noël, François, 266

De Noord-Brabander, 448n
De Noordstar, 36, 37, 431, 437, 444-448, 448n, 449-450, 452-453, 470
Nora, Pierre, 153, 158, 371, 524
Novalis, Friederich von Hardenberg, 385
NSB, 62-63, 270, 512
Nuyens, W.J.F., 225, 374

O

Ockerse, Willem Anthonie, 30, 34, 39, 82, 84, 101, 115, 120-123, 126-127, 145, 289, 303-313, 380-383, 601
Ockham, William, 596
Offringa, C., 528
Oldenbarnevelt, Johan van, 78, 93, 134, 179n, 216, 325, 531, 547, 560, 570, 572-573, 577-578
Oldenbarnevelt, Maria van Utrecht, vrouw van Johan van, 93
Olivier, W.C.D., 502
Ollefen, Lieve van, 368n
Oltmans, J.F., 569
omgangsoecumene, 54, 374
Ommeren, Richeus van, 134, 140
Ondaatje, P.Ph.J. Quint, 178, 224, 227, 234, 236, 241, 244-245
ontzuiling, 31, 59, 162
Ooms, Johannes, 356
Oostdijk, Suzanna van, 570-571
openbaarheid, 440, 446, 469
opiniepers, 187, 195-196, 198, 209-210, 215, 219, 221, 438-450
Oppenheim, Jacques, 507
Opstand, Nederlandse, 41, 43-44, 47, 50, 52, 60, 94, 160, 167, 189, 193, 217, 308, 326, 330, 361, 374, 378, 552, 554, 559, 562, 566-568
Opzoomer, C.W., 30, 518-519
Osch, H. en M. van, 355-356
Ostade, Adriaan van, 559
Ouderwetse Nederlandsche Patriot, 105, 204, 208
oud-liberalen, 495, 498
Ozouf, Mona, 387n

P

Paape, Gerrit, 79, 85-86, 176, 179, 257, 263, 339-340
Pacificatie, 30, 62
Paddenburg, G.T. van, 195, 208
Paine, Thomas, 268, 281, 584
Palm, J.H. van der, 334, 336, 345, 350, 370, 602

Palmer, R.R., 165, 193-194, 228, 267-271
Pascal, Blaise, 603
Pasteur, Louis, 499n
Pater, Ben de, 525
Paul I, tsaar, 335
Paulus, Pieter, 235, 280-281
Perre van Nieuwerve, J.A. van de, 350
Pesters, Willem Nicolaas, 208, 330, 239, 253
peritioneren, 187, 211, 216, 474-475, 477
Philips II, 41, 332
Philipse, A.W., 444
Phillipson, Nicholas, 388
Pichegru, Ch., 385
Piepers, M., 421n
Pierson, N.G., 494
Pijpers, Pieter, 27, 78-79, 125
Pinart-Loensma, Jetske, 27
Pitt, William, 152
Plaats, V. van der, 375
Plato, 27, 31, 135, 395
Ploos van Amstel, Jacob, 567, 573
Pocock, J.G.A., 272
poldermodel, 34, 35, 41
De Politieke Kruyer, 76, 78, 81, 136, 178, 188, 195, 197, 199, 201-204, 208-209, 213. 215, 231, 236, 242, 245, 295, 325, 392n
De Politieke Nalezer, 205
De Politieke Praatmoer, 204
De Politieke Praaatvaar, 204-205
De Politieke Snapster, 106n
Pompe van Meerdervoort, A., 111
Pons, 152
Poot, Hubert Korneliszoon, 593
De Post voor de Boeren, 205
De Post van den Neder-Rhijn, 76, 183, 188, 195, 197-204, 206-209, 212-213, 215, 236-238, 240, 392n
Potgieter, E.J., 92n, 402, 558-559, 590, 602
Potter, L. de, 443
Potter, P., 548, 561
Price, Richard, 294
Priestley, Joseph, 294
Primat der Aussenpolitik, 401, 410
provincialisme, 306, 312
publieke opinie, 76, 221, 419-420, 448

R

Rabinel, Henri, 354
Ranke, Leopold von, 45, 401-402, 408, 499, 517
Rechten van de Mens en Burger, 25, 32, 56, 111, 114-115, 349, 352, 356, 362, 364, 368, 370, 392, 397, 474
Regnault, Jean-Baptiste, 157
Regulus, 90, 136
Reigersbergh, Maria van, 570-571, 573
Rembrandt, 39, 497, 525, 552-556, 561, 565-566, 578, 589
Renan, Ernest, 45, 93, 165, 346, 526-527, 529
Rendorp, Joachim, 178
Renier, G.J., 252
Repelaer van Driel, Ocker, 427n
representatie, politieke, 182-183, 191, 211, 114, 304, 312
republicanisme, 26-27, 33, 103, 137, 149, 193, 211-212, 237, 285, 294, 297, 300, 308-309, 381, 388, 403
De Republikein, 115, 339, 345
Restauratie, 18, 21, 32, 35-36, 57, 146, 382, 394, 405, 407, 414, 425, 463, 467, 472
Revellière-Lépaux, L.M. de la, 320
Revolutie, [Franse en Europese] 18, 22, 99, 129, 138, 141, 146, 151, 156, 158, 162, 190, 192, 194, 213, 219, 221, 280, 281-283, 324, 360, 382, 395, 413, 470, 537-538
Rhoer, C.W. de, 111
Ridder, J.P. de, 243, 250
Rijk, Jacob Simonsz de, 90n, 136
Robespierre, Maximilien, 141, 152, 287, 303, 306, 323-324
Röell, W.F., 418-419, 462
Roest van Limburg, Th., 476-477
Rogier, Ch., 201, 269
Romantiek, 18, 385, 476, 501, 537, 550-551, 602
Romein, Jan, 59, 95, 499-520, 581, 590, 595
Romein-Verschoor, Annie, 519-520
Romswinckel, J., 371
Roobol, W.H., 165-166, 168, 170-171
Roorda, D.J., 252
Rosanvallon, Pierre, 23n, 488n
Rousseau, J.J., 70, 99, 125, 134, 142, 156, 294
Royer-Collard, Pierre-Paul, 35, 439
R¨mke, H.C., 515
Ruysdael, J. van, 548, 561
Ruyter, Herman de, 568-569, 574
Ruyter, Michiel de, 39, 409, 497, 525, 560-561, 568, 578, 602

S

Sage ten Broek, J.G. le, 394
Saint-Fond, Faujas de, 366-367
Saint-Just, Louis-Antoine de, 152
Sallustius, 139
Santen, Laurens van, 134, 141
Santen, J.H. von, 483
Satttelzeit, 17-18, 69, 97-98, 402, 406
Say, J.-B., 303
Scaevola, 326
Schaepman, Th., 500n

Schaffelaar, Jan van, 90, 578
Schama, Simon, 71, 229, 272-274, 319, 518
Scheltema, Jacobus, 93
Schiller, F. von, 155-156
Schimmelpenninck, Rutger Jan, 20, 34, 112, 137, 168, 284-285, 288, 290, 293-302, 321, 327-328, 333-334, 339-342, 356, 380, 462
Schimmelpenninck van der Oije, W.A., 482
Schmitt, Carl, 191-192
Schneckenburger, Max, 540
Scholten, L.W.G., 508n
Schoolstrijd, 532-533
Schooneveld, P.C., 443, 452
Schulte Nordholt, J.W., 270
Schumann, Robert, 540
Schutte, G.J., 587
Schuurman, Anna-Maria van, 554
Scipio, 140
SDAP, 508, 510, 585
Senden, J.F., van, 243
Seneca, 135
Shakespeare, William, 499
Sichterman, Jonathan, 178, 241-243
Siegenbeek, Matthijs, 92, 301
Sieyès, E.J., 151, 221, 281, 303
Simons, Adam, 125, 258
Sinatra, Frank, 499
Skinner, Quentin, 149
Slicher van Bath, B.H., 252
Slingelandt, Simon van, 34, 514
Smallegange, M., 348
Smissaert, J.C., 243
Smit, J.W., 271
Smith, Anthony, 146
Snakenburg, Theodoor, 598
Socrates, 54, 134-135
soevereiniteit(sopdracht), 29, 406, 421, 422n, 452n, 461, 464
Solon, 141, 234
Sonnaville, P. de, 119
Sonsbeeck, H. van, 453
Sophie, koningin, 546
Sorel, Albert, 266
Spandaw, Hajo, 125, 601-603
spectatoriale geschriften, 54, 72, 135, 195-198, 218, 257-258
Speeleveldt, Thomas, 350
Speijk, J.C.J. van, 409, 525, 557-558, 569
Spiegel, L.P. van de, 108, 279, 284
Spinoza, 18

Spoors, J., 322
De Staatsman, 200
staatsnatie, 70, 153, 161, 165
staatsvorming, 42, 44-45, 56, 120-122, 289-290, 310, 312, 362, 365, 375, 406-407, 489, 526
De Standaard, 443n, 469
Starobinski, Jean, 157
Steen, Jan, 554, 559, 561
Stevin, Simon, 598
Stijl, Simon, 69
Stone, Lawrence, 278
Strada, 258
Strick van Linschoten, P.H.A.J., 322
Stuart, Martinus, 138-139
Stuers, Victor de, 60, 360, 562
St¨rmer, Michael, 397
Stuurman, Siep, 489-495, 518
Suvorov, A.W., 330
Swaan, Abram de, 595
Swildens, Joan Henrik, 74-75, 77, 106-109, 111, 121, 278, 281-284, 289-291, 352, 463
Swinden, J.H. van, 34

T

Tacitus, 141, 258
Tak, P.L., 359, 584-586, 590
Talleyrand-Périgord, Ch. M. de, 322
Talmon, J.L., 595
Te Brake, Wayne Ph., 274n
Tegenverlichting, 22, 32
Tell, Wilhelm, 287, 325
Tellegen, B.D.H., 504, 507, 583
Temminck, 365
Temple, William, 258, 375
Terdiman, Richard, 158
Tets van Goudriaan, A.W.N. van, 419
Tex, C.A. den, 37, 430-431, 446n, 447, 448n, 470, 488, 491
Theissen, J.S., 269
Thermistocles, 141
Thermidor, 141, 152-153, 283, 323
Thiers, A., 539
Thorbecke, J.R., 19-21, 25, 29-30, 32, 34, 37-39, 42, 268, 302, 313, 380, 396, 402, 420, 423, 431, 453, 459-460, 467, 470-472, 475-488, 490, 492, 498-520, 533, 550, 560
Thorbecke-Solger. Adelheid, 484, 502
Thorbecke, Marie, 482

Tichelaer, Willem, 482
Tieck, Ludwig, 385
Tielemans, François, 443
Tiendaagse Veldtocht, 408-409, 557
De Tijdgenoot, 37, 475, 561
tijd(sbesef), 157, 159, 175n, 364
Timoleon, 140, 326
Tocqueville, A. de, 24, 268

Tollens, Hendrik, 58, 87, 89, 91, 95, 555, 567-569
Tone, Theobald Wolfe 317-318, 320
Towers, Lee, 499
Treub, M.W.F., 489, 494
Triquetti, M., 130n
Troelstra, P.J., 500n, 510
Tydeman, Mijnhard, 132-133

U

unitarisme 33, 277, 289, 299, 306, 320-321, 354, 389
Uytwerf Sterling, J.J., 22, 447, 448n, 470

V

vaderland, 75-76, 97, 100-101, 104-106, 108-110, 119, 123-125, 128, 149, 159, 260, 289, 337, 343-344, 523, 531, 590
vaderlandcultus, 71, 75, 87, 92, 96, 101, 105, 133, 136, 142-143, 291, 379, 466
vaderlands gevoel, 87, 89, 92-95, 123-125, 128, 291, 328, 342, 345, 408, 466, 554-556, 574
Vaderlandsche Bibliotheek, 257
Vaderlandsche Byzonderheden, 77, 215n
vaderlandse helden, 89-90, 93, 555
vaderlandsliefde, 118-119, 123-124, 127, 135, 138, 148, 260, 297, 336, 340, 343, 378, 382, 530, 534, 603
Valckenaer, Johan, 286n, 287-288, 288n, 289, 338
Valckenaer, Lodewijk Caspar, 132
Valerius, Adriaan, 374
vandalisme, 153, 360-361, 363, 365, 368, 372
Vauguyon, P.F., duc de la, 235
Velde, Henk te, 494-498
Velde de Jonge, Willem van de, 561
Velema, Wyger, 388, 396n
Velleius Paterculus, 141
Venturi, Franco, 193, 271
Verbeek, A.J., 333, 366-367, 370
Verberne, L.G.J., 269
Verfassungspatriotismus, 154n, 550
verfransing, 131, 148
vergeten en vergeven, 18, 32, 127, 343, 345-346, 383, 573
Verhoesen, A., 249

Verkade, W., 502, 508-509
Verlem, J., 178, 184n, 201, 209, 295
verlicht absolutisme, 413, 435
Verlichting, 18, 21-22, 24, 39, 54, 99, 129, 143, 146-148, 155, 175n, 213, 221, 246, 279, 294, 381-382, 395, 397, 537, 599
Verlichting, Nederlandse, 20-21, 31, 54-56, 71-72, 74, 100-101, 104, 109, 120-121, 130-132, 134-136, 142-143, 160, 183, 193, 195, 217, 258-260, 278, 281, 310, 361, 367, 385-386, 394-396, 554
Verlichting, Zeeuwse, 349
verraad, 74, 78, 177, 230, 327, 333, 336
Verster, A.G., 112
Verstolk van Soelen, J.G., 557
verval, 72-74, 76, 101, 104, 120, 124, 130, 167, 176, 220, 258-259, 261, 263, 291, 310, 316, 339, 350, 357, 364, 389, 402, 409, 566, 580
Verweij Mejan, G.W., 443n, 532
Verwey, Albert, 577-579, 587, 590
Verzuiling, 24, 39, 59-61, 532-533, 561, 589-590
Veth, P.J., 549, 589
Vijlbrief, I., 228-229
Vinkeles, R., 258
Visscher, G.A., 242-243, 245, 256
Visser, J.G., 348
Vloten, J. van, 529, 532-533
volk, 97, 109-110, 113, 119, 123, 285, 306
volkssoevereiniteit, 28-29, 109, 113, 192-193, 294, 306, 350, 380, 485
Vollenhoven, C. van, 502, 507, 587-588
Voltaire, 99, 134, 142, 149, 599
Vondel, J. van den, 125, 133-134, 499, 536-537, 554, 556, 558, 562, 570, 578
Volney, C.F. de, 303
Voorst, W.H. van, 470n
Vosmaer, Carel, 562
Vossius, Matthaeus, 90
Vreede, G.W., 224, 288n, 492n
Vreede, Pieter, 27, 34, 91, 116, 119, 224, 273, 288-289, 299, 315, 321, 341
De Vriend van 't Vaderland, 81n, 106, 176n, 205
De Vriend des Volks, 350-351
Vries, C.W. de, 518
Vries, Hugo de, 500n
Vries, Matthijs de, 528
Vries, Simon de, 294
vrijheid, 25-26, 109, 185, 260, 285, 289, 313, 339, 347, 378, 437, 446, 529, 540, 542
vrijheid van drukpers, 206-207

W

Wagenaar, Jan, 90, 547, 557, 573

Ware Vrijheid, 571-572, 598
Warnke, Martin, 161
Washington, George, 140, 287, 328
Weber, Max, 148
Wedgwood, Josiah, 217, 219
De Weegschaal, 422n, 467

Weekblad voor Kinderen, 123
Weiland, Petrus, 92n, 301
Wiardi Beekman, H.B., 62
Wieland, C.M., 154
Wienbarg, Ludolf, 543
Wiessing, H.P.L., 499n
Wijn, H. van, 370
Wijnmalen, Th.C.L., 359
Wijs, Hein de, 448n
Wilhelmina, koningin, 39, 499n, 574-575, 582, 589-590
Wilhelmina van Pruisen, vrouw van Willem V, 218, 403
Willem I, koning, 29, 33, 58, 224, 302, 329, 334, 338, 346, 371, 383, 394, 401-411, 413-435, 461, 465-468, 471, 474, 482, 488, 490, 492, 537, 541, 547, 556-557, 572-573
Willem I, koning van W¨rttemberg, 544
Willem II, koning, [ook als prins van Oranje] 432, 471, 476, 546
Willem II, rooms-koning, 530
Willem II, stadhouder, 571-572
Willem III, koning, 582
Willem III, stadhouder, 180, 227, 238, 265, 377, 490, 571
Willem IV, stadhouder, 94, 490
Willem V, stadhouder, 78, 86, 94, 136, 177, 181, 202, 207-208, 212, 216-218, 220, 230-232, 235, 240, 319, 332, 337, 340, 342, 369, 371, 385, 490, 573
Willem van Oranje, 179n, 369, 466, 531, 547, 560, 568. 574
Willem de Veroveraar, 332
Willems, Jan Frans, 466n
Wils, Lode, 480n
Winckelmann, J.J., 143, 599-600
Winter, J.W. de, 317. 319
Wiselius, Samuel Iperuszoon, 27, 83n, 121n, 140, 280-281, 307-308, 311
Wit, C.H.E. de, 20, 179, 246, 268, 270, 273-274, 414n, 518
Witbols, M.H., 113
Witt, Cornelis de, 78, 179n, 216, 325, 373, 482, 530, 572-573
Witt, Jacob de, 571-572
Witt, Johan de, 48, 78, 94, 179n, 216, 325, 373, 482, 530, 547, 560, 571-573, 598
Witt van Jaarsveld, de, 80
Wittrock, Björn, 24
Wolff, Betje, 278, 349, 571, 573
Wouwerman, Philips, 561

X

Xerxes, 145

Y

Ypey, A., 375n
d'Yvoy, Egbert, 236
d'Yvoy, Max, 231, 235-236, 238, 242, 244-245, 342
d'Yvoy, Paulus, 225, 230-231, 236, 238, 243-245

Z

Zoutman, J.A., 78
zuivering, 119, 151, 159, 299, 321, 355
zusterrepublieken, 30, 266-268, 300, 315, 331, 335
Zuylen, Hugo van, 422n
Zuylen van Nijevelt, J.P.J.A. van, 483